kazconf
media conference

«ҚАЗІРГІ ЖАСТАРДЫҢ ҒЫЛЫМИ ӘЛЕУЕТІ»
атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының

МАТЕРИАЛДАР ЖИНАҒЫ

14-15 мамыр 2020

PROCEEDINGS

of the international scientific and practical conference
«THE SCIENTIFIC POTENTIAL OF CONTEMPORARY YOUTH»
14-15 May 2020

СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ

международной научно-практической конференции
«НАУЧНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ СОВРЕМЕННОЙ МОЛОДЕЖИ»
14-15 май 2020

Нұр-Сұлтан, 2020

ӘОЖ 001.8(063)
КБЖ 72
Қ 16

Редакция алқасы:
А.А. Амангелдиев, Н.Б. Сейсенбек, Н.А. Еламанов

Редакционная коллегия:
А.А. Амангелдиев , Н.Б. Сейсенбек, Н.А. Еламанов

Editorial team:
A.A. Amangeldiyev, N.B. Seisenbek, N.A. Elamanov

Қ 16 **«Қазіргі жастардың ғылыми әлеуеті»** атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының мақалалар жинағы. – Нұр-Сұлтан: «Bilim Innovations Group» орталығы, 2020. – 384 б.
«Научный потенциал современной молодежи» Сб. материалов межд. науч-практ. конф. – Нур-Султан: Центр «Bilim Innovations Group», 2020. – 384 с.
Proceeding sinternational scientific and practical conference **«The scientific potential of contemporary youth».** – Nur-Sultan, Center «Bilim Innovations Group», 2020. – 384 p.

ISBN 978-601-332-747-1

Жинаққа студенттердің, магистранттардың, докторанттардың және ғалымдардың қазіргі ғылымдағы өзекті мәселелері бойынша баяндамалары енгізілген.

В сборник вошли доклады студентов, магистрантов, докторантов и ученых по по актуальным проблемам современной науки.

The proceedings are the papers of students, undergraduates, doctoral students and scientists on topical issues of modern science.

ӘОЖ 001.8(063)
КБЖ 72

ISBN 978-601-332-747-1

© «Bilim Innovations Group» орталығы, 2020
© Center «Bilim Innovations Group» 2020

ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР

ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

HUMANITIES

ҒТАМР 17.71.91

Ә.КЕКІЛБАЕВТЫҢ «ҮРКЕР» РОМАНЫНДАҒЫ КӨНЕРГЕН СӨЗДЕРДІҢ СИПАТЫ

И.Ж. Ермуханова
Аға оқытушы, магистр, Қазақ-Орыс Халықаралық университеті, Ақтөбе қ.
А.А. Алданазарова
Студент, Қазақ-Орыс Халықаралық университеті, Ақтөбе қ.

Мақалада Әбіш Кекілбаевтың «Үркер» романындағы ескі сөздер іріктеліп алынып, түсіндірме жұмыстары жүргізіліп, ескі сөздердің қазіргі кездегі сипаты талданған. Қазақ халқының тарихынан ақпарат берген ескі сөздер көп кездеседі және ғылыми тұрғыдан баға берілген.
Түйін сөздер: архаизмдер, тарихи шығарма, тіл, этноатаулар, Ә. Кекілбаев.

Ұлттың рухани қазынасын танып білудің бір кілті сөзде жатыр. Тарихи және мәдени кезеңдерден өткен ескі сөздердің тілдік табиғатын білу ғылым мен адам үшін маңызы зор болмақ. Өйткені, сөздердің тарихынан тіл тарихы жасалатынын жақсы білеміз.

Тіл қоғамдық құбылыс екендігін ескере отырып ондағы болып жататын неше алуан өзгерістер сөздік құрамның дамуына да түр түрлі әсер ететінін де ұмытпауымыз қажет. Көп жағдайда тілдің лексикасы жаңа сөздердің есебінен кемелденіп, үнемі толығып отырса, енді бір ретте кейбір сөздердің тозығы жетіп көнеруіне әкеп соғады. Көнеру процесі кенет бірден бола қалатын құбылыс емес, әуелі, қолдану жиілігін бәсеңдетіп, пассив сөзге ауысады да, соңынан жаңа ұрпақтың біріне жеткенмен, кейінгілерге еркін жете алмай, түсініксіз болып ұмтыла бастайды. Бара-бара қолданудан біржола ығысып, кейбіреулері тілден жоғалып та кетуі мүмкін. Көнеру сипаты мен тілдегі қолдану ерекшеліктеріне карай көнерген сөздер *архаизмдер* және *историзмдер* болып екіге бөлініп, бұл қолданыстар көбіне тарихи жанрдағы шығармаларда орын алады. Архаизмдер көркем шығармада экспрессивті-эмоционалды реңкке ие болады да, автор өз ойын ерекше, көзге түсетін сөзбен білдіреді. Архаизмдер белгілі стилистикалық эффект беру үшін де қолданылады.

Көркем шығарма тілі – қыры да, сыра да мол дүние. Әрбір қалам қайраткерінің табиғи талантын, дүниетанымын, қабілетін, білім дәрежесімен қатар келетін сөз өнерінде өзіндік қолтаңбасы, сөз қолданыс тәсілі, сөз саптау мәнері болады. Көркем сөздің жан дүниемізге рухани нәр беріп, әсерлі де әсем сезім ұялататын сиқырлы сыры оның эстетикалық қызметіне байланысты.

Классикалық биік деңгейге көтеріліп, әлемдік көркемөнерге асыл қазыналар қосқан қазақ прозасында 70-80 жылдары халқымыздың өткен тарихына ден қою, ата-бабаларымыздың мұрат-мүддесін, мақсат-тілегін бейнелеу үрдісі сипат алып қадау-қадау қадамдар жасалынса, соның бірі Әбіш Кекілбаевтың «Үркер» романы.

Әбіш Кекілбаев – қазақ көркем әдебиетіне үлкен үлес қосқан жазушылардың бірі. Оның халық тарихын бейнелі түрде суреттеген шығармасының көкжиегі ретінде саналатын «Үркер» романы. «Үркер» романы – қазақ елі басынан өткерген аса ауыр кезеңдерді, XVII-XVIII ғасырларда орын алған ірі-ірі оқиғаларды тарихи деректерге сүйеніп жазылған, көп қанатты, тарих шежіресін жырлайтын тамаша туынды. Роман мазмұнының өзекті мәселесі – қазақ елінің өз жері, өз бостандығы, дербес ел болып қалыптасуы үшін талай жылдар бойы табан тіресіп жүргізген саясаты, айбынды асулары. Сондай ірі туынды авторының жазушылық шеберлігінің бір қыры – дүниетанымдық сөздік қорын, тілдік қолданыстағы ұлттық болмысты, қазақ рухын танытатын тілдік амалдарды шеберлікпен қолдана білген [1, 85 б.].

Қазақ халқының бар болмысын, табиғатын, тыныс-тіршілігін эмоционалды-экспрессивті стильде жеткізу үшін, әрине, ескі сөздер көмекке келетіні сөзсіз. Себебі архаизмдерден сол жермен жүріп, суын ішкен, киімін киген сезімге ие боласың. Назар аударсақ, *«Иықтарындағы көк найзаның сүңгісі, күлдір мамай, жеке ауыз, бір ауыз, қанды ауыз, жезді ауыз, шиті, берен мылтықтардың қап-қара ұңғысы, белдеріндегі көк семсердің жарқылдақ қыны мен кіселері, үстеріндегі жалаңқат, зере, кіреуке көк сауыттары, бастарындағы темір дулығалар мен түйенің қап-қара көнінен жасалған жылтырақ жағылар ашық аспаннан айран-асыр қарап тұрған күннің нұрынан жалт-жұлт етіп, жағалай тізіліскен қара нөпір қалың қолдың көркіне көрік, сұсына сұс қоса түскен»* [2, 135-136 б.]. Үзіндіден әдемі тарихи көріністегі батыр-балуандардың сымбатты бейнесі, арыстандай айбатты жігіттеріміздің жауапты іске сақадай сай жинақталған киім-киісі,

көзбен көрудің өзі ауырлық сезімін ұялататын қару-жарақ түрлері тізіліп тұр. Бір қабат қалың металдан тұтас етіп соғылатын сауыт – **жалаңқат**, кеудеге киетін қорғаныш, шынжыр сауыт **зере**, бәкі тәріздес затты сақтау үшін былғарыдан тігіп, белбеуге іліп бекіткен, қалта маңында орналасқан **кісе** – тарихи кезеңнің**,** әлеуметтік тұрмыстың көрінісін ашып суреттеп тұр.

«Этноатаулар көркем шығармада тіл мен мәдениеттің ғана байланысын көрсетпей, оқырманға ұлттық болмыс пен ұлттық белгіні де танытады. Осының өзі қаламгерлер тілінде этномәдени фон жасаудың негізгі құралы» [3, 46 б.] болып есептелінетінін А.Сейілхан баса айтып, көркем шығарма авторының шеберлігінің асып түскендігін алға тартады.

Сонымен қатар, романдағы этнографизмдер ұлттық ерекшеліктерді танытатын, қазақ халқының ұлттық сипатын беретін лингвомәдени бірліктер болып табылатын ханталапай, қалжа, сыралғы секілді сөздерді көптеп қолдану арқылы тарихи дәстүріміздің ұмытылып бара жатқандығын ескерткендей.

«Қалжалы бала – батыр, қалжасыз бала – қалжыр» деген мақалдың тектен айтылмасы да анық. Қазіргі таңда жас босанған әйелдің денсаулығы мен бала денсаулығының үлкен бөлігі осы қалжаның олжалы болуында екенін де ұмытқа айналдырған секілдіміз. «Қалжасы жарасқан әйелден қанжардай ұл өседі» демекші сақталып қалған дәстүрді жоғалтып алмай, оны алдымен мектеп оқушыларына оқытып, бойларына сіңіру қажет. Ал тарих қойнауында қалған ескірген дәстүрлердің негізін сақтай отырып, заманауи үлгіге орай ұстанса, келешек жас ұрпақ тарихи құндылығымыздың қадірін түсініп, болашаққа батыл қадам басар еді. Жазушы бұл ойларды да анық және дәл жеткізе білген.

Этнолингвистика саласында көп жылдар зерттеулер жүргізіп келе жатқан ғалым Ж.Манкеева: «Киім – кешек атаулары ұлттық, мәдени, тілдік процестер туралы «ақпарат» беріп қана қоймайды, олар тілдік шығармашылықтың «тірі қазынасы» іспетті. Талғаммен салтанатты жарасқан қазақтың киім ұлттық мәдениеттің жарқын көрінісі» [4, 222 б.], - деп көрсетеді. Шығармадағы заттық мәдениет лексикасына қатысты ұлтымыздың киіну үрдісін сипаттайтын киім-кешек атаулары, тұрмыстық бұйымдар ыдыс-аяқ атаулары бір жағынан, ұлттық болмысты көрсетіп лингвомәдени бірліктер болса, екінші жағынан белгілі бір стильдік жүк арқалап тұратыны анық. Шығармада кездесетін тарихи киім-кешек, мата , аяқ-киім, ыдыс-аяқ тағы басқа атаулардың кеңінен қолданылуы – қазақ халқының заман ағымына сай бейімделе өмір сүргенін, сонымен қатар қолөнер шеберлерінің де аянбай еңбек етіп, өзіндік қолтаңбаларын қалдырғанына көзіміз жетеді.

Тығыз тоқылған жібек мата – **патсайы,** зерлі жіптен тоқылған жібек – **қамқа**, малшылардың аяздан, жауын-шашыннан қорғану үшін киетін, жұқа киізден тігілген сырт киімі – **көбенек** секілді ескі сөздері де тарихи шығарманың реңін келтіріп, халық жадынан ұмыт болған сөздерге жан бітіргендей.

«Абажа» сөзін қазір біз – үлкен, көлемді, зор мағынасында қолданып келеміз, ал Әбіш Кекілбаев сөздің түп төркінін былай түсіндіреді: *«Арамдап жүрер көлденең сұрғанақ тұмсық жоқ па екен деп, төңірекке қарап еді абажадай екі бірдеңе қарауытты»* [2, 50 б.]. Бұл жердегі абажа – ағаш тақтайшалардан құралып, былғарымен, киізбен қапталған, беті жұқа қаңылтырмен әшекейленіп жасалған, ұзындығы бір құлаштай, биіктігі жарты құлаштай көлемді үй жиһазы. Осы үй жиһазының үлкен, көлемді болуы қазақ тілінде «далиған, зор» деген мағынаны білдіретін абажадай деген жиі қолданылатын теңеуге негіз болған секілді.

«Көнек» сөзі де мал шаруашылығына қатысты кәсіби сөз ретінде қалып қойса керек, алайда бұл ескі сөздің қазақ баласы үшін ұғымы мол дүние екенін ұмытпаған абзал, себебі түйе сауу өнері, бұл мал сүтінің адам ағзасына пайдалығы, қазақ дәстүрінің қайталанбас әсер қалдыратын көрінісі – былай суреттеледі: *«Ертеңіне таң жарқырап атты. Күн шықпай жатып, үй-үйден бір-бір келін тұрды. Желектерін желкілдетіп барып түндік ашты. Білектерін жарқырата жүріп жуынды. Сосын үйге кіріп, қолдарына көнек ұстап барып түйе сауды»* [2, 326 б.]. Бұндағы көнек өте жеңіл металдан жасалған дүние, сонда бие шошымай, тітіркенбей, еркін иіп, сүтті мол береді екен. «Көнектен шошыған бие оңбас, көптен бөлінген үй оңбас» деген мақал бекерге айтылмаса керек.

Көркем әдебиетте архаизмдердің қолданылуының арнайы стильдік ерекшелігі бар. А.Айғабылұлы осыған байланысты үш түрлі мақсатты атап көрсетеді. Ең біріншісі, автор суреттеп отырған белгілі бір дәуірдің колоритін жасау, анық тарихи шындықты оқырманның көз алдына елестету үшін қолданылады. Екінші архаизмдер автордың көтеріңкі стиль жасау мақсатымен де қазіргі дәуірді суреттеген шығармаларда қолданылуы мүмкін. Үшіншіден кейде архаизмді ирония, сатира, комедия туғызу үшін арнайы тілдік құрал ретінде жұмсайды» [5]. «Үркер» романындағы архаизмдер ғалым көрсетіп отырған мақсаттардың біріншісіне келеді. Яғни автор заманның тарихи шындығын көз алдымызға ескі сөздердің көмегімен еркін жеткізе білді. Себебі уақыт сөздер

мен заттарды жойып, жаңа белеске көтереді, ал ескіні еске алу арқылы тарихымызға жақындай түсеміз. Рухани өмірімізді сезіне түсеміз. Қазақтың тахихи шығармаларын зерттеу ғылыми-практикалық және танымдық мәнге ие. Әбіш Кекілбаевтың «Үркер» тарихи романының тілі қазақ халқының тұрмыс-тіршілігінен, материалдық және моральдік мәдениетінен баға жетпес сенімді лингвистикалық ақпарат көзі болып табылады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Шалабай Б., Шакирова Д.Т., «Ә.Кекілбаевтың «Үркер» романындағы бейвербалды амалдардың ұлттық-мәдени сипаты», KazNU Bulletin Philology series.№3 (155). 2015.
2 Үркер: Роман. - Алматы: «Сөздік-Словарь», 1999. – 584 бет.
3 Сейілхан А. Қазақ тіліндегі этнографизмдердің лингвомәдениеттік танымдық мәні Фил. ғыл.канд....дис: – Алматы, 2001. – 130 б.
4 Манкеева Ж. Мәдени лексиканың ұлттық сипаты. – Алматы, 1997. – 272 б.
5 Айғабылұлы А. Қазақ тілінің лексикологиясы. – А., 2007. – 66 б.

ҒТАМР 17.71.91

САТИРА САҢЛАҒЫ

А.Қ. Қасымов
Ф.ғ.к., аға оқытушы, С. Аманжолов атындағы ШҚМУ, Өскемен қ.
Г.Қ. Шайхынова
Студент, С. Аманжолов атындағы ШҚМУ, Өскемен қ.

Мақалаға арқау болып отырған журналист, сатирик, аудармашы Ғ. Қабышұлының шығармашылығы алғашқы қадамдарынан бастап бүгінгі күнге дейін жазған еңбектері зерделене отырып, қаламгердің өмір жолы мен шығармашылық қырлары сараланып, жүйеленіп, жан-жақты зерттелді. Мақалада жазушының негізгі жанры болып табылатын сатирасынан бөлек аудармашылық қыры мен шығармашылығына жете көңіл бөлінді.

Түйін сөздер: Сатира, сатиралық жанрлар,әдебиет, Ғ. Қабышұлы, әзіл-сықақ, жанр, баспасөз, газет, қоғам.

Қазақ сатирасының дамуындағы сатириктердің орны ерекше. Себебі, олар арқылы әдебиетке сықақ, сарказм жанрлары келіп, оқырмандарды жадыратып, көтеріңкі көңіл-күй сыйлайды. Қазіргі қазақ сатирасы жаңа ғасырдың жаңаша талаптарына сәйкес адамды жан-жақты жетілдіруге тәуелсіз еліміздің алға қойған мақстатарын жүзеге асыруға кедергі келтіретін кесір-кесапаттарға қарсы күресте айбынды қаруға айналып отыр.

Сатира, юмор жанры – әдебиетіміздегі салыстырмалы түрде айтқанда, жаңа жанр. Осы атаулар аталғанда бойымызды тегеурінді күш билейді, көңілімізге әр сырлы күлкі нұры құйылады, кеудемізге болашаққа деген оптимистік зор сенім ұялайды, қолымызда жасампаздыққа жат нәрселерге қарсы сермер семсер тұрғандай болады, көзге сол қаруды әділдік пен теңдік, игілік пен ізгілік жолында бар жарқылымен, ерсілі-қарсылы сілтей білген күштілер елестейді. Осы қаһарлы қару жазушылар, оның ішінде сатира жанрында жазатын бір топ адамдардың қолында. Қоғам өміріндегі, жеке адамдар басындағы жағымсыз мінез-құлықтарға қарсы күресте сықақтың, мысқылдың үлесі зор. Сатираны адам туғызады, қаламгер жазады. Сатира сарбаздарының біздің дәуірге берген жан азығы аз болған жоқ. Сатираның өткір жүзімен, тікенек тілімен қоғамдағы олқылықтар мен кемшіліктерді илеп берген сарбаздар көп. Асқар Тоқмағамбетов, Садықбек Адамбеков, Жүсіпбек Алтайбаев, Қалтай Мұхамеджанов, Оспанхан Әубәкіров, Үмбетбай Уайдин сынды аға сатириктер халықтың аузында. «Мүлкіңнен айрылсаң да, күлкіңнен айрылма ...ей, екеуінен де айрылмай аман-есен жүрші» – деп қалжыңдап қоятын Ғаббас Қабышұлы – әдебиетімізге Қасым Қайсенов, Уаһап Қыдырханов, Қалихан Ысқақов, Кеңесхан Зекенов, Оралхан Бөкеев, Кәдірбек Сегізбаев, Марат Қабанбаев, Тоқтарбек Қызықбаев және басқа ақын-жазушыларды берген асқар Алтайдың тумасы, түлегі [1].

Адамгершілік, ар-ождан мәселесі – адамзат тарихының өн бойында ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан ұлы мақсат. Бүгінде барша адамзат өркениеттің өзгеше биігіне көтерілген

үшінші мыңжылдыққа қадам басар кезеңде де рухани асыл мұрат – адамгершілік, азаматтық парыз, ар тазалығы қалпында қала бермек. Бүгінгі таңда барша ізгі ниетті адамды елеңдетіп отырған үлкен көкейкесті мәселе – ғасырлар бойы тірнектеп құраған адам баласының рухани байлығының құнсыздана бастауы. ХХ ғасырда адамзат екі бірдей дүниежүзілік соғысты бастан кешті. Адам ойының жетістігінен қаншама ядролық зардаптарға тап болды. Ғарышты бағындыру мен ғылыми-техникалық шарықтаулар әсерінен табиғат зардап шегуде (жер сілкіністері, су тасқындары, өзен, көлдер, теңіздердің тартылуы, мұхиттардың ластануы, дүниежүзіндегі ормандардың көлемінің азаюы, бағалы аңдар санының күн санап кемуі). Сонымен қатар мыңдаған жылдар бойы ұрпақтар санасының елегінен өтіп, жинақталған рухани игіліктердің арзандауына, ең бастысы адамгершілік асыл қасиеттердің төмендеуіне, тіршіліктің алтын қазығы іспеттес махаббат сезімінің әлсіреуіне жол беруде. Мәселен, өркениет биігіне көтерілген Батыс Европа, Италия, Америка елдерінде рухани құлдырау өріс алуда. Бұл жағдай енді ғана қаз басып келе жатқан біздің мемлекетіміздің жастары арасында да көрініс беруде. Еш мән-мағынасы жоқ, тек қана даңғырлаған дыбысқа құрылған музыка, кісіні қорлау, зорлау турасында жазылған детектив кітаптар, ату, асу, небір адам жаны түршігерлік оқиғалар туралы түсірілген кинофильмдер адамдар санасына кері әсерін тигізуде. Адамды рухани мәңгүрттікке жетелеуде. Нашақорлық, қанішерлік, жезөкшелік сынды адамға жат қасиеттерден жас ұрпақты сақтандыру бүгінде парасат иелерін алаңдатып отырған өзекті де өткір проблема. Қайткенде жастарды рухани құлдыраудан сақтап қаламыз? Дүниежүзілік дертке айналған саддизмді ұрпақ санасынан қалайша өшіреміз? Жер бетінде ізгі ниетті тіршілікті қайткенде сақтап қаламыз? деген сауалдар төңірегінде әлемдік деңгейде, яғни ЮНЕСКО, БҰҰ-ның шеңберінде семинарлар, конференциялар өтуде. Саддизм дерті ояна бастаған, адам бойынан өшпенділік пен қаталдық жиі көрініс беріп, мейірімділік пен қайырымдылық күн санап өз жағалауынан алыстаған қазіргі заманда жастардың жанына парасат дәнін себетін, қайырымдылық пен адалдыққа, жан тазалығы мен ізгілікке баулитын, рухани құндылықтар биігінде тәрбиелейтін көркем әдебиеттің, оның ішінде классикалық әдебиеттің орны ерекше [2]. Ғылым мен техниканың қарыштап дамуы, адам баласының материалдық жағдайының жақсаруы адамдар санасын өзгертудің субъективтік факторлары ғана. Адамның ар тазалығы, рухани байлығын, ішкі жан-дүниесінің сұлулығын, сезімінің мөлдірлігін қалыптастырудағы әдебиеттің қызметін ешқандай да сыртқы күштер ауыстыра алмайды, Әдебиетіміздің ең жауапты да, абыройлы миссиясы да осында жатыр. Бұл жөнінде орыс ғалымы Ф. Кузнецов: Шын мәніндегі әрбір әдебиет үшін, егер ол әдебиет, яғни адамтану болса, онда адамгершілік ізденістердің болуы міндетті, – деп жазады. Кемелденген әдебиетіміздің ұлы көкжиегі саналатын кемеңгер жазушы М.Әуезов кезінде: Әдебиет адамды тану өнері деп танылғанда, әр шақта, әр дәуірде адамды оның жан дүниесінің, жаратылысының барынша шарқына жеткен шағына апара түсіп суреттеуі керек болатындығын жете түсіндірген еді. Себебі: көркем туынды, ең алдымен адамды ойлауға, толғануға үйретіп, оның рухын арттырып, әсемдікке қарай талпынтуға міндетті. Бұл қолына қалам алған жазушының шығармашылық міндеті екені сөзсіз. Осы ойымызды орыстың ұлы жазушысы М.Шолоховтың: Жазушы шығармашылығы дегеніміз ол ең алдымен, мораль, адамгершілік, гуманизм ісі емес пе?! деген сөздері нақтылай түседі. Олай болатын болса, әлемдік өркениетке жетуге күн-түн демей мігірсіз тырбанып жатқан Қазақстан халқын біртұтас патриотизм мен интернационализм рухында баулудағы, өзімшілдік пен қара бастың қамын ойлауға (эгоизм), тоғышарлық пен мансапқорлыққа, жексұрындық пен сұрқиялылыққа қарсы тәрбиелеудегі қазақ әдебиетінің орны айрықша. Осы орайда әдебиеттің мәңгілік ізденісі адамгершілік, гуманизм мәселелерін, моральдық проблемаларды бүкіл шығармаларына өзек еткен қазақ қаламгері Ғаббас Қабышұлының сатирасын зерттеу – бүгінгі таңдағы қазақ әдебиеттану ғылымы үшін өзекті. Мәселенің зерттелу деңгейі. Қазақ әдебиетіндегі сатира жанрының дамуына елеулі үлес болып қосылған Ғ. Қабышұлы сатирасының көркемдік қасиеті, қаламгер шеберлігі, тіл айшығы жайында байыпты толғамдарды М. Базарбаев, Р. Бердібаев, А. Нұрқатов, С. Қирабаев, Н. Ғабдуллин, З.Қабдолов, Ә.Кекілбаев, Р.Нұрғалиев, Х.Есенжанов, Т.Тоқбергенов, С.Шаймерденов, М.Иманғазиновтың еңбектерінен кездестіреміз. Ғ.Қабышұлы сатирасы туралы баспасөз бетінде көптеген әдеби-сын мақалалар жарық көрді. Ол мақалаларда қаламгер шығармаларының біраз қырлары сөз болған. Солардың ішінен Ш.Елеукеновтің, М.Атымовтың, Ә.Нарымбетовтің, Қ.Құттыбаевтың, С.Әшімбаевтың, Б.Тоғысбаевтың, Қ.Куандықовтың, Н.Оразалиннің, Ш.Нұрпейісованың, М.Иманғазиновтың мақалаларын атап өткен орынды. Жазушының мерейтойларына байланысты өмірі мен шығармашылығы туралы туған-туысқандары мен дос-жарандарының естеліктері, Қ.Мұхамеджанов, С.Сейітов, Х.Бөкеева, Т.Әлімқұлов, Т.Медетбеков, Ш.Мұртазаев; Е.Домбаев, Б.Мұқай, Г.Бельгер, Б.Қорқытов, М.Мәжитов, С.Жұмабеков, Д.Исабеков, Т.Нұрмағамбетов, Г.Ахтанова, Ә.Сарай сияқты замандас жазушылардың, қаламдас інілерінің мақалалары қаламгер шығармашылығы жайында ой

қорытуға болатындай біраз материал бар екенін аңғартады [3]. Ғ. Қабышұлы сатирасындағы сыни-адамгершілік, сатиралық ізденістер келешекте жүйелі түрде күрделі зерттеу жұмыстарының нысаны боларлық зерделі түрде зерттелетін ғылыми еңбектердің еншісінде деп тұжырым жасауға әбден болады. Біз өзіміздің шағын зерттеу еңбегімізде сол мақалалардың мақсатымызға қажетін саралап, ғылыми талдауымызға арқау еттік. Сатира туралы түсінік «Сатира терминінің шығу тарихын, этимологиялық төркінін әркім әртүрлі түсіндіреді. Біреулердің айтуынша ежелгі гректер жүзім өсірушілердің, жүзім шарабын жасаушылардың құдайы – Дионистің ән салып, би билеп, күлдіріп, көңілдендіріп жүретін жол серіктерін «saturas» деп атаған.

«Сатира» атауы сол сөзден шыққан. Екінші бір зерттеушілердің пікірінше, бұл терминнің тарихы латынның «satura» «смесь» – аралас, әр нәрсенің қосындысы «всякая всячина» – анау-мынау деген сөзінен басталады. Кейінірек Ежелгі Рим әдебиетшілері сынап-мінеуші, әшкерелеуші сипаты бар шығармаларды «satura» деп атаған. Қазір «Сатира» атауы әр түрлі мағынада қолданыла береді. Біреулер оны әдебиеттің бір тегі (род) деп түсінеді. 1941 жылы шыққан «Шетел сөздерінің сөздігінде»: «Сатира – болмыстың жағымсыз құбылыстарын ащы күлкіге айналдыратын көркем әдебиеттің тегі (род)» делінген. Енді біреулер сатираны нақты бір өмір елестерін, болмыс сәттерін суреттеп, жазып, айтып берудің әдіс-тәсілі ғана деп түсіндіреді. Мысалы, сатираны көп зерттеген, бұл түрдің үлкен теоретигі Я. Эльсберг: «Сатира – болмысты әдебиет пен өнерге көрсетудің бір әдіс-тәсілі» - дейді. Тағы біреулердің ұғымынша, сатира – жағымсыз болмыс, құбылыс атаулыны сынап-мінеп, әшкерлейтін әдеби шығарма [4]. Сөйтіп, сатираның қоғамдағы жағымсыз болмыс, құбылыстарды, адам бойындағы ұнамсыз мінез-құлық, әдеп-тәртіптерді әшкерлеп, күлкіге жығу, келемеж ету ниетімен жазылатыны жөніндегі әдебиет зерттеушілерінің пікірлері бір арнаға сияды, бәрі де оның осы пафосын мойындайды. Бірақ олардың бірі үшін сатира – әдебиеттің бір тегі (род), екіншісі үшін өмірдің жеке елестерін суреттеп берудің әдіс-тәсілі, үшіншісі үшін әшкерлеуші әдеби шығарма, төртіншісі үшін көркем әдебиеттің өзіндік түрі». Байыптап қарар болсақ, осы пікірлердің бәрі де қате емес. Олардың әрқайсысы сатираның әр қырын, әр қасиетін айтып отыр. Шынында да сатира – алымды да, шалымды нәрсе, оның өмір сүру, көрініс табу мүмкіншілігі мол, болмыс-құбылыстарға үңілу, араласу, суреттеу жолдары да әр қилы. Сатира әдебиеттің бір тегі ретінде де көріне алады. Ақын, жазушыларымыздың бастан-аяқ күлкілі ситуацияға негізделіп, сықақтық тіл, стильмен жазылған, таза сатиралық шығармалары әдебиеттің дербес бір тегін құрайды. өйткені оларда өмірді зерттеп білудің, суреттеп берудің өзіндік эстетикалық принциптері, көркемдік әдіс-тәсілдері пайдаланылады. Болмыс құбылыстарды бағалап, түсіндірудің ерекше түрлері қолданылады. Яғни сатира қиялдауға, шарттылыққа, кездейсоқтыққа, түсінбестікке, әсірелеуге, негізделеді. Шаржадауға, карикатуралауға, гротеск, сарказм, иронияға иек артады. Сатирада ащы кекесін, күлкі ету, мазақ қылу, жоққа шығару, үкім айту, адам қиналысын аңылау, адам жүрегінің түпкіріне үңілу, көңілділік пен күрсініс, тенденциялық пен қатаң әділдік, лирикалық сезім мен ғылыми талдау тоғысып жатады. Сөйтіп, сатира, қарама-қайшылықтардың бірлігінен туындайды. Белгілі бір сатирик творчествосының ерекшелігі осылардың қайсысын қай тұрғыда, қандай ниетпен пайдаланғанына қарай аңғарылады. Аристофан сатирасында қайғылы үн, Щедринде өмірді трагедиялық тұрғыдан сезіну, Гогольде күйзеліс, Чеховта күрсініс басым дейтіні де сондықтан. «Сатираның жеке бір іс, құбылысты білудің әдіс-тәсілі ретінде көрінетіні де рас. Бұл салада ол эпостық, лирикалық, драмалық шығармалардың бәрінде, барлық түр жанрында пайдаланыла береді. Солардағы белгілі бір елестер мен образдарды суреттеп берудің құралы, поэтикалық әдіс түрінде ғана қолданылады. Мысалы, Ғ.Қабышұлының «Жолдастары», М.Әуезовтің «Абай жолы», Ғ.Мүсіреповтің «Оянған өлкесі» – эпостық шығармалар. Сөйтсе де олардың кей беттері сатиралық үн-тілмен жазылған. Сатира жеке бір эпизод, образдарды суреттеп, сипаттап берудің құралы, тәсілі ретінде көрінген. Сатира дәстүрін жалғастырушылар, сатира мен юмор қашан, қайда пайда болды? Бұл сұрауға жауап беру, олар алғаш пәлен ғасыр, түген елде пайда болды деп кесіп айту мүмкін емес.

Сатира жанры – әдебиеттану ғылымында өте жиі сөз болған, бұл күнде жан-жақты дамыған өте күрделі, теориялық мәні мол мәселе. Сондықтан да ғалымдарымыздың назарын үнемі аударып келеді. Замандас бейнесі мен оның рухани әлемінің көркем әдебиеттегі, сатирадағы көрінісін зерттеуге Н.Ғабдуллин, Ш.Елеукенов, Ж.Исмағұлов, Т.Кәкішев, Қ.Тұрсынов, Б.Майтанов, А.Нығметов, Ә.Нарымбетов, Ф.Оразаева, С.Байжанов, Т.Сыдықов т.б. ғалымдар айтулы үлес қосқан [5]. Әдебиеттің алтын діңгегі ретінде уақыт озған, заман өзгерген сайын жаңа көркемдік тәсілдермен шешімін тауып келе жатқан сатира, сын, мораль мәселелері әдебиеттану ғылымында да өзгеше қырынан жаңаша дамуда. Өйткені адам жаны диалектикасының әдебиеттегі сыр-сипатын әлі де жан-жақты қарап, көңіл бөлетін жайттар көптеп саналады. Қазіргі таңда бұл мәселе жекелеген суреткерлер шығармасын зерттеу барысында қарастырылуда.

Бұл ғылыми жұмыс барысында журналистика саласында өзіндік ізі қалған дара тұлға – Ғаббас Қабышұлы көптеген тың ақпараттармен таныса келе ағамыз тек қана журналист қана емес, қазіргі таңда «сайқымазаққа» айналып бара жатқан сатира бұлағының көзін ашқан тұлға екенін көрдік. Бұл сатира деген салаға алғашқы қадамын аудармашылық арқылы жасағанын ашып айтқан жөн болар.

Ал аудармашылық Тәуелсіз Қазақстанның әлем алдындағы бейнесінің нығаюы ақпарат алмасуға, тілдік, мәдени ауыс-түйісті арттыруға да тәуелді. Ұлттық рухани байланысты басқа ұлттар мен ұлыстарға өз тілінде ұсынудың мүмкіншіліктері, әлемдегі озық үлгілерді қазақша сөйлету жолдары назардан тыс қалмауы қажеттілігінен туындап отыр.

Қорыта келе айтарымыз, қазіргі таңда қарым-қатынасқа деген ұмтылыстың дамуы, елдер мен халықтар арасындағы экономикалық, саяси, мәдени байланыстар ауқымының кеңеюі тек қана аударма ісінің ілгерілеуімен білікті мамандарды қажет етіп қоймай, сонымен қатар аударма қызметінің көптеген зәру мәселелерін күн тәртібіне ұсынып отыр.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Қабышұлы Ғ. «Адамның кейбір кездері», 2006 ж. «Нұрлы әлем» баспасы.
2 Қожакеев Т. Таңдамалы шығармалар. Алматы: ҚазАқпарат. 137 б.
3 https://kk.wikipedia.org сайты
4 https://kk.wikipedia.org сайты
5 Қабышұлы Ғ. «Адамның кейбір кездері», 2006 ж. «Нұрлы әлем» баспасы.

ҒТАМР 17.71.91

ТҰРҒАЗЫ НҰҚАЙ, СЕРІК ҒАБДУЛЛИН ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ

Н.А. Мұқаметқанова
Студент, С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Өскемен қ.

Қоғамдық сананы, қоғамдық ойды қалыптастыруда қаламгерлер мен журналистердің еңбегі елеулі. Ел өміріндегі осынау өзгеге кіріптарлықтан бостандыққа қарай жасалған алғашқы қадамдар белгілі қаламгерлердің шаң басып, қаттаулы қалған мол мұрасын заман рухына сәйкес қайтадан зерделеу мен зерттеуге мүмкіндік тудырып отыр. Солардың ішінде оқырманын рухани қазынамен байыта түсетін қаламгерлер еңбегін ерекше атап өтуге болады. Осы бір шағын ғана мақаламызды Ұлан ауданының шағын ғана Шымқора ауылынан шыққан, замандас екі қаламгер – Тұрғазы Нұқай, Серік Ғабдоллаұлының өмір жолдары мен шығармашылық еңбектеріне арнауды жөн көрдік.

Түйін сөздер: Қаламгер, Тұрғазы Нұқай, Серік Ғабдуллин, ақын, Шығыс Қазақстан.

Мақалаға арқау болып отырған екі қаламгер де Шығыс Қазақстан облыстық «Дидар» газетінде ұзақ жылдар еңбек еткен, жастары шамалас, екеуі де қазақтың тіл білімі мен әдебиетіне өлшеусіз үлес қосқан көрнекті ғалым Сәрсен Аманжоловтың ауылынан. Баллада, толғау, деректі хикаяттар шебері Т.Нұқай сол ғалым ағасының үйінде тұрып оқыған, тәрбиесін алған. Қаламы жүйрік ақын С. Ғабдоллаұлы Тәуелсіздіктің алғашқы жылдары халықаралық «Қазақ тілі» қоғамы облыстық ұйымының төрағасы, «Шабыт» жас ақындар мектебінің жетекшісі болған.

Тарихтың тұңғиығына тереңдемей-ақ, ХХ ғасырға беттейтін болсақ, кеңес үкіметі тұсында Сәрсен Аманжоловтан бастау алып, алаш арыстары Қасым Қайсенов, Серік Ғабдоллаұлы, Мүсілім Құмарбекұлы, Тұрғазы Нұқайұлы сынды ақын-жазушыларды, атақты спортшыларды, белгілі адамдарды қасиетті Ұлан ауданының топырағы дүниеге әкелген. Сол атақты таланттың бірі Тұрғазы Нұқайұлы. Баршамызға қаламы ұшталған тәжірибелі журналист-публицист, ақын -жазушы ретінде таныс.

Бәлкім әлі қасиетіңді білмес ем,
Тәтті ұйқыдан оятпасаң түнде сен.
Мәңгілік мен өкінумен өтер ем.
Жүрегімде, жырым, өмір сүрмесең, - деп «Кел, жырларым» деген өлеңінде жырлап өткендей,

Тұрғазы Нұқайұлы Ұлан ауданының Егінсу ауылдық кеңесіне қарасты Тұяқ ауылында 1937 жылы 27-ші маусымында дүние есігін ашқан. Ел жақсылары қудалауға түскен зұламат, қиын-қыстау заман оны ата-анасынан ерте айырды. Төрт жасында соғыстың сұрапылына тап болды. Ол қабырғасы қатып, бұғанасы бекімей жатып-ақ колхоз шаруасына араласты. Жетімдіктің батпан жүгін арқалай жүріп, еңбекпен ерте есейді. Бұл өмір сынағының өзі жас таланттың бойына еңбекқорлық пен тиянақтылықтың дәнін екті. Ақынның әдебиетке, оның ішінде поэзияға деген талабының ұшталып, талантының ашыла түскені сол кезден бастау алды десек, қателеспегеніміз.

1955-1960 жылдары Абай атындағы педагогика институтында оқып, тарих және филология факультетін бітірген ол 1960-1966 жылдары Ұлан ауданы мектептерінде мұғалім, оқу ісінің меңгерушісі, мектеп директоры болып жұмыс істейді. Бұл жылдары Тұрғазының өлеңдері, балладалары, мақалалары облыстық, республикалық басысылымдарда жарық көрді. 1966-1997 жж. Облыстық партия комитетінде нұсқаушы, облыстық «Дидар» («Коммунизм туы») газетінде жауапты хатшы, Бас редактордың бірінші орынбасары болып еңбек етті. «Казцинк» ашық акционерлік қоғамында «Казцинк жаршысы» газетінің редакторы қызметін атқарды.

«Дидар» газетінде істеген жылдары ішінде Т.Нұқайұлынан тәлім тәрбие алып республикамыздың сан қиырында журналист, жазушы болып жүргендер қаншама. Ол «Тұңғыш» (1977), «Ұлы даланың ұлымын» (1995), «Әз ағамыз Әдекең» (1996, «Ана арманы» (1997), «Жарқыраған қос жұлдыз» (1999) атты кітаптардың авторы. Ақын Жазушылар одағының мүшесі. Ақын жырлары байсалды, өлеңдерінде бекзаттық, азаматтық әуен басым.

1978 жылы «Жалын» баспасынан «Тұңғыш» атты жыр кітабы жарық көрді. Жылдар өткен сайын ақын талай күрделі тақырыптарды игерді, өлеңдерінің көркемдік қасиеттерін жетілдіре түсті. Шығармалары әрдайым нақты өмір тәжірибесінен алынған шынайылығымен оқырман жүрегінен орын алған. «Ауыл», «Жол үстінде», «Тау тарланы» т.б лирикалық дастандары мен толғаулары осының айқын куәсі. Сондай-ақ Т. Нұқайұлының көптеген шығармаларында ел бірлігі, өзара ынтымақ мәселелері айқын, анық айтылып, береке бірлік, ынтымақты нығайтуға шақырады.

Тұрғазы Нұқайұлы – З.Баянов атындағы облыстық журналистер жүлдесінің иегері.

Ақын Тұрғазы Нұқайұлының есімі – тек Шығыс Қазақстан облысына ғана емес, республика жұртшылығына да кеңінен танымал. Себебі, «Жалын» баспасынан шыққан нәзік лиризмге толы жыр жинағы еліміздің өлеңсүйер оқырмандарымыздың құмарта оқыған қуанышына айналып үлгерген еді.

Тұрғазы Нұқайұлы – сыршыл лирик. Ақын өлеңдеріндегі лирикалық кейіпкер – пәк сезімді адал жан. Ол алыстан арманын күткен, өмірге құштар адам. Әр нәрседен, әр құбылыстан әсер алады. Дүниедегі тылсым күштермен тілдеседі, өмірмен сырласады. Туған еліміздің табиғатын, салт-дәстүрлерін, ұлттық құндылықтарын, еңбек адамдарының өмірін арқау етіп, жан-жүректі тебірентер өзіндік әсем өрнегімен баурайды.

«Әрине, көп ақындар – өз заманының, өз қоғамының жыршысы. Сондықтан кешегі Кеңес өкіметі тұсында Қазан төңкерісі әкелген теңдік, халықтар достығы, мызғымас одақ, нұрлы болашақ – коммунизм, коммунист, партком, тағы сол сияқты тақырыптарды жырлап-ақ ақын атанғандар қаншама, бірақ олардың көпшілігі өздері өлмей жатып, сөздерінің «өліп» қалғанын көріп жүрміз. Ал, Тұрғазы саясат жағында істегенімен, саяси қасаң өлеңдерге бармайды, олай дейтінім, оның алғаш жазған өлеңдерімен де ауылдас болғандықтан таныспын. Содан бері Тұқаңның сиқырлы, сыршыл өлеңдерін білем десем, мақтанғаным да, өтірік айтқаным да емес, тұжырымдап тиянақты ой білдіруімнің де себебі сол» - дейді бала күнінен бірге өсіп, біте қайнасқан досы, жазушы Мүсілім Құмарбекұлы.

Ақын – тек қана нәзік лирикадан тұратын өлеңдерді жазбайды. Ақын – сауатты, оқыған-тоқығаны, көрген-білгені мол адам болуы тиіс. Кітап оқымаған адам ақын болмақ түгілі, адам бола алмайды. Қазіргі жастардың көбісінің міні – осы. Кітапты керексіз, одан қалса қызықсыз көреді. Адамның ойын, жанын сәулелендірер – киелі кітап болса, оны жазушы адам да осал емес. Бұл тұрғыда Тұрғазы ақын былай деп толғайды:

Жассың ғой, саған артар аманатым:
Басыңды, өміріңді бағала тым.
Ақыл – нұр, ойлы зерде бар бойыңда,
Жұртыңа жан нәрі боп таралатын.
Жігер мен жүрек отын жұмсап өтер
Жолың тұр шығаруға Абай атын.
«Ақыл мен жан – мен өзім, тән – менікі,
«Мені» мен «Менікінің» мағынасы – екі.

«Мен» өлмекке тағдыр жоқ әуел бастан,
«Менікі» өлсе өлсін, оған бекі...»
Деп ақыл айтпады ма Абай бізге,
Ойланып таянғанда өмір шеті.
Қарағым, жасым озған, әкеңдеймін,
Өтпеген бұл ғұмырым бекер деймін.
Бойымнан жігер, қуат, әл кеміді,
Батылдан, еңсеңді енді көтер деймін.
Шығуға абақтыдан ақыл ізде,
Қамалып бұл жатқаның бекер деймін» - дейді, бұл барлық жастарға әкелік мейіріммен айтылған жылы лебіз.

«Менің мамандығым екеу ғана: бірі – журналистік, екіншісі – жазушылық. Демек мен қос моторлы самолетке ұқсаймын...» - дейді, Ұлы Отан соғысының ардагері, Қазақстанның халық жазушысы, Шығыс Қазақстан облысының Құрметті азаматы Әзілхан Нұршайықов. Ол өзі айтқан мамандықтардың тізгінін қатар ұстаған. Ал Әз-атамыздың замандас әрі жерлес бауырлары Тұрғазы Нұқаев, Серік Ғабдуллаұлы, Мүсілім Құмарбековтар да сондай мамандықтың иелері.

«Ақылмен ойлап білген сөз, - Бойына жұқпас, сырғанар, - Ынталы жүрек сезген сөз, - Бар тамырды қуалар» демекші, адамзат санасындағы сан қилы сезімді бейнелі өрнекпен кестелеп сөз арқылы ғана жеткізуге болады. Өйткені көркем сөз – көрікті ойдың көрінісі. Сондай сөз шебері, белгілі қаламгердің бірі – Серік Ғабдоллаұлы. Жазушы шығармашылығындағы көркемдік ізденістер және сол ізденістер нәтижесінде пайда болған поэтикалық ерекшеліктерді, жетістіктерді ашып көрсету, көздеген нысанамыз да осы. Әр сала жазушы шығармашылығындағы бір толық, бүтіндіктен тұрады. Жазушының өзі жоқ, шығармалары сайрап тұр. Бейнесі мен мінезі, тұрмысы, барша тағдыры шығармаларынан көрініп шыға келеді. Шығармалары сөйлеп тұрған жазушыны өлді деуге бола ма? Әрине, жоқ. Серік Ғабдоллаұлы 1937 – жылы 17-тамызда туған. Жамбыл атындағы орта мектепті 1957 жылы бітіріп, республикамызда алғашқы игі бастама көтеріп, бүкіл кластастарымен сол кездегі Жамбыл атындағы колхоздың товарлы сүт фермасында комсомол бригадасын құрып, жастық жалынмен еңбек етті.

Ел қатарлы орта мектепті аяқтап, ауыл шаруашылығында жұмыс жасап, отбасын құрғаннан кейін 1959 жылы Шымқора ауылының клуб меңгерушісі болып істеді. Алматыдағы Қазақтың мемлекеттік Университетінің филология факультетіне түсіп, оны 1966 жылы аяқтап шыққан соң Өскемендегі «Коммунизм туы» (қазіргі «Дидар») газетіне қызметке орналасты. Кіші әдеби қызметкерден бөлім меңгерушісіне дейінгі журналистік жолда кәсіби мамандығын ұштап, табиғи талантын таныта білді. Ол өзінің творчестволық жолын облыстық «Коммунизм туы» газетінде әдебиет қызметкері болудан бастап, өлең өнеріне құлаш сермеп, қаламы жүйрік, ойы ұшқыр, талабы жоғары, талантты биік журналист екенін таныта бастады. Осы «Комммунизм туы» қазіргі «Дидар» газетінде 1990 жылға дейін қызмет атқарды. 1991 жылы Халықаралық «Қазақ тілі» қоғамының облыстық ұйымы басқармасының төрағасы болып сайланып, 1995 жылдың қаңтарына дейін жұмыс істеді. 1995 жылдан Қазақстан Жазушылар Одағы Шығыс Қазақстан облыстық бөлімшесі секретарының орынбасары болып қоғамдық жұмыс атқарды. Серік Ғабдуллиннің университет қабырғасында жүргенде-ақ алғашқы туындылары жарық көрді.Өмірдің өзенінде, өнердің өзегінде өзіндік өрнегімен таныла білген Серік Ғабдуллаұлының әр жылдары шыққан «Көктем лебі» (топтама 1975), «Бұқтырма сарыны» (1978), «Көктем-көк өрім шағым» (1982), «Ақ босаға» (салт-дәстүр танымы, 1993), «Жылдардан жеткен жаңғырық» (очерктер жинағы,1995), «Сөйле менің жүрегім» (1998) т.б. кейінгі жылдары жарық көрген «Алтай асу» (2003), «Ұланғайыр» (2003), орыс тілінде басылып шыққан «Седой тулпар» (2006) жыр жинақтарын оқырмандар жылы қабылдады. 2007 жылы жарық көрген 2 томдық таңдамалы өлеңдер жинағы өнегелі өмірінің, ұзақ жылғы еселі еңбегінің жемісі. Ақын осындай шығармашылық жұмыстармен, поэзиямен шұғылданумен бірге көптеген қоғамдық жұмыстармен айналысады. Атап айтсақ, «Айтыскерлер мектебінің» директоры, Қалалық кітапханада құрылған «Шабыт» атты жас ақындар үйірмесінің жетекшісі жұмыстарын атқарады. 1991-1995 жылдары Халықаралық «Қазақ тілі» қоғамы Шығыс Қазақстан облыстық ұжымының төрағасы болып қызмет істеді. 2001 жылдан бері Өскеменде шығатын аймақтық әдеби-мәдени және қоғамдық «Ақ Ертіс» журналының бас редакторы қызметін атқарған.

Серік ақын шығармашылығының алты ағыны бар:

– Бірінші ағын – «Ар дауысы».
– Екінші ағын – «Жан дауысы»
– Үшінші ағын – «Ауылым – жыр, далам – дастан»
– Төртінші ағын – «Сезім күнделігі»

– Бесінші ағын – «Көңіл күнделігі»
– Алтыншы ағын – «Толғаулар мен дастандар»

Жалпы, Серік Ғабдоллаұлының шығармашылық қуаты, ой деңгейі, көркемдік биігі зор. Шұрайлы тілмен кестеленген әсем өлеңдері, толғаулары мен дастандары оқырманды бей-жай қалдырмайды.

Серік-ақын өлеңді жаны жасып, қу жалғаннан түңіліп отырғанда жазатын сияқты. Дегенмен, поэзия атты тылсым дүниенің кілтін ұстаған ақын жұрттың көңіліне қарамайды, жазған үстіне жаза түседі. Өнер адамдары үшін бұл пәниде жұмыстан басқаның бәрі алдамшы. Өмір – өтпелі, уақыт – көшпелі, қызық – өтеді, сауық – кетеді, ұлы мәртебелі асыл торғын ақ қағаздың бетіндегі тынымсыз шайқас қана көңіл делбеу. «Ақында адамзаттан дос болмайды, - Жалғыз-ақ сырын сөйлер қаламына...» - деп құдіретті Мағжан ақын жырлағандай, ақын мимырт тірліктен шаршағанда жазу үстінде баракат табады.

Биыл – Ұлы Жеңістің 75 жылдығы. Осы айтулы мерекеге орай, Серік Ғабдоллаұлының «Ертегідей ерліктер» атты дастанынан үзінді келтіруді лайық көрдім.

«Қазақ халқының біртуар ұлы Қасым Қайсенов кітаптарында ағаның сәтті-сәтсіз сағаты, күнгейлі-көлеңкелі күндері, жарқын да, салқын ойлары түгел берілген. Қасым аға жайлы жаза отырып, Батырды Алпамыс та, Қобыланды да, Қабандай да жасауға болар еді. Ал мен дастан жанрының дағдылы үлгісінен бас тартып, шындық ауылынан алыстамауды жөн көрдім» - деп түсінік беріпті. Шыны керек, жер-әлемде теңдесі жоқ қазақ фольклорында, оның ішінде батырлар жырында пафос көп. Демек фальш бар. Кейбір жерлеріне сенбейсіз. Күмәнданасыз. Әйткенмен, бұдан жыр ұтылмайды, ұтады. Өйткені ескілікті қазақтың жыр толғау өнері – әлемдік әдебиетте қазақтан өзге ешкімде жоқ, ешкімге ұқсамайтын өзгеше, тың, соны үлгісі. Адамның қиялын шарықтатар, жан тебіренер, жүрек қозғар лекітпе, шұрайлы лепес. Жыршылар күні-түні отырып толғайды екен, жырдың әуезділігі, әсемдігі өз алдына, адамдардың есте сақтау қабілетіне таңырқайсыз. Ал жиырмасыншы ғасырда соларға ұқсатып жыр жаза алмайсыз. Себебі адам ортамызда жүр. Ыңғайсыз болар. Шындық – әманда жағымды. Көркем шындық болса да. Қайта оралайық, Серік ақын былай деп жырлапты:

Жалын жалмап дүниенің пұшпағын,
Сезінді ел бастан бақыт ұшқанын.
Тіршілігің болу үшін тыныш та
Аяғыңда жату керек дұшпаның.
Үзілгендей болды үміт ел сенген,
Қайғы бұлты басты келіп еңсеңнен.
Күн тұтылып, Ай қорғалап аспанда,
Табанда Жер теңіздейін теңселген.
Жау жағадан, бөрі етектен жармасты,
Қуаныш пен қайғы орын алмасты.
Ортақ үйді оттан қорғап қалуға
Басталды ұрыс соңғы... және алғашқы, - дей келе:

Қарағайға сүйеп қойып арқаны,
Қара бұта жасырылар қалқаны.
Ұйқылы-ояу Қасым отыр қимылсыз,
Ой қиялға, қиял қырға тартады...
«Жаңғырады Ақтауының жартасы,
Бауырсаққа толы Қасым қалтасы.
Асубұлақ сылдырайды сылаңдап,
Жайбарақат жатыр туған Жантасы.
Тал-тоғайда «айтшылап» кеп ойнайды,
Бауырсаққа Қасым тіпті тоймайды.
Сақыпзада, Күлзапыран, Шәмшия
Ағасына қыңқылдауын қоймайды,

Шіркін, балалық шақ! Сұрапыл майданда, оқ пен оттың ортасында жүргенде, шайқас біткен түн баласында жетім түс күңірене зарлап өткенге оралмағанда қайтсін!

Кеңестік жүйе мен тәуелсіздік жүйесі сияқты екі бірдей қоғамдық формацияда өмір кешіп, еңбек еткен, Советтер одағы сияқты қуатты империяның күйреуі, саяси-экономикалық сілкіністер,

қоғамдық қатынастардың өзгеруіне куә болған, осы диплом жұмысының нысаны болып отырған журналистердің, ақын-жазушылардың шығармашылығына қалай ықпал етті, бұқаралық ақпарат құралдар жұмысына қандай өзгерістер әкелді? Зерттеу жұмысының барысында осы қаламгерлердің әр жанрдағы шығармаларын оқып, саралап, талдап, ғылыми айналымға енгізу басты мақсатым.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Нұқайұлы Т. Ұлы даланың ұлымын: өлеңдер, балладалар, толғаулар мен дастан / Т. Нұқайұлы, - Өскемен : Полиграфия, 1995 . - 177 б.
2 Жылдардан жеткен жаңғырық – құраст. С. Ғабдуллин. М. Құмарбекұлы
3 Ғабдуллаұлы С. Таңдамалы шығармалар жинағы.Т. 1-2, 2007. - 357 б.
4 Ғабдуллаұлы С. Ұланғайыр: Өлеңдер мен толғаулар / Ғабдуллаұлы С. - Өскемен : Медиа-Альянс, 2003. - 356 б.

ҒТАМР 16.41.99

«КҮН» МИФОЛОГЕМАСЫНЫҢ ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ТІЛДЕРІНДЕГІ КӨРІНІСІ

А.К. Кадирхан
Магистрант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ.

Мифологиялық ұғымдар мен түсініктердің тілдік мағынасын түркітанымдық контексте зерттеу қазақ және түрік халықтарының рухани мәдениетін, ұлттық құндылықтар жүйесін танып-білуге мүмкіндік береді. Бастауын әлем әдебиетінен алатын мифтік шығармашылық жүйесі бүгінгі күнге дейін негізінен әдебиеттік зерттеулердің ғана арқауы болып келгені белгілі. Қазақ тіліндегі мифтер мен аңыздар қазіргі қазақ әдебиеттану ғылымында көркемдік қызметі тұрғысынан ғана жан-жақты талданған . Біз бұл мақалада қазақ және түрік тілдеріндегі мифтік туындыларда кездесетін «Күн» мифологемасына тілдік тұрғыдан талдау жүргіздік.
Түйін сөздер: миф, мифологема, этимология, лексика, күн санау жүйесі.

Түркітектес халықтардың арасында мифологиялық символға ие болған аспан денелерінің бірі – Күн. Ертеде алғашқы өркениет Күнді әлемді қараңғылық билегенде оны жарық сәулесімен нұрландырып, зұлымдыққа қарсы күресетін ерекше қасиеттілігі үшін құрметтеп, оған табынған. Түркі халықтарының ішінде қазақ пен түрік мифологияларында Күн ерекше маңыздылыққа ие болған. Ислам дініне дейін түркі халықтарының танымында «Күн» - шығыстың, «Ай» - батыстың белгісі болған. Алайда уақыт өткен сайын олардың бұл тұжырымға деген көзқарасы өзгерді. Мәселен, теле түріктерінің аңыздарының бірінде Ай – солтүстіктің, Күн – оңтүстіктің символына айналған. Яғни Ай қараңғылық пен түннің жері саналатын – солтүстіктің, Күн – жарық пен жылу беретін – оңтүстіктің символы болса, ежелгі түріктерде «Күн шығыстың» символы болды. Олар Күннің батуына ерекше мән берген. Яғни Күннің бағытына байланысты оларда «Gün batısı» (күннің батуы), «Gün doğuşu» (күннің шығуы) деген тілдік бірліктер қолданысқа ие болған. Сол секілді қазақ халқының тілдік қолданысында да Күннің бағыт-бағдарына байланысты «күншығыс», «күнбатыс» деген бір ұғымға ие болған сөздерді де атап өтуге болады. Бұл ұғымдардың ортақ мәнге ие болуы ең алдымен Ислам дінінің таралуына байланысты деп айтсақ болады. «Күнге табыну» дәстүрінің сарқыншақтары Ислан діні кіргеннен кейін де сақталып, өз жалғасын тауып отырды. Бұл тұста сөзімізге дәлел ретінде қазақ халқының «Күн тумыш» деген аңызынан үзінді келтірейік: «Әулие ата Қараханның бір туысы Ақсыдахан болып тұрыпты. Оның аты Абдолла екен. Абдолланың ханымы Күннен жүкті болып, бір бала туады. Күннен пайда болып туғандықтан баланың атын анасы Күнтумыш деп қояды. Күнтумыш батыр болып өседі. Өзінің батырлығымен бүкіл мұсылман еліне даңқын шығарады...» [1, 41 б.]. Байқасаңыз, бұл аңыздың желісі бойынша қазақтар өздерін мұсылманбыз дей отырып, Күнтумыш батырды Құдай емес, оны Күн жаратты деп көрсетеді. Ал түркі халықтарының діни сенімінде Күнге табыну рәсімі болғанымен, оның жаратушысы Құдай деп білген. Яғни Күннің де, Айдың да бойындағы күш пен жарық Құдайдан келеді деп түсінген. Жалпы тіліміздегі «Күн» сөзінің жалпытүркілік атау екенін қазіргі қолданыста

бар түркі тілдерінен анық көруге болады. Мәселен, қазақ тіліндегі «Күн» сөзі әзербайжан, түрік тілдерінде «gün» түрінде қолданылады. Бұл жердегі ерекшелік к-г дыбыстарының сәйкестігі, яғни ол бұрыннан тілде бар қалыпты құбылыс. Ал татар, башқұрт тілдерінде «Күн» сөзі «кояш/ көн» түрінде мүлде жаңа формада қолданылады. «Күн» сөзінің этимологиясына байланысты Түрік тілінің этимологиялық сөздігінде мынадай анықтама берілген: «Eski Türkçe küne – «ışımak» fiilinden + Aş sonekiyle türetilmiştir. Eski Türkçe fiil Eski Türkçe kün «gün» sözcüğünden + A-sonekiyle türetılmiştir» [2]. Яғни «Күн» сөзі көне түрік тілінде «жарқырау» деген етістіктен жасалған. Ал Махмұд Қашғаридың «Диуани лұғат ат-түрк» (1070) сөздігінде «Күн» сөзі «gün ışığı», яғни жарық, сәуле деген мағынаны береді екен. Қарап отырсақ, «Күн» деген сөздің шығу тарихының өзінде оның ассоциациялық табиғатына сай келетін тілдік бірліктердің барлығы дерлік қолданылған. Яғни Күн адамзаттың тілдік санасында әлемге жарық сыйлайтын, сәуле шашатын, жылу беретін ерекше күш иесі.

Түрік халық мәдениетінде Күнге байланысты мифтік таным-түсініктің негізінде қалыптасқан бірнеше наным-сенімдер де күні бүгінге дейін маңызын жойған жоқ. Мәселен, күн батқаннан кейін суға баруға, біреуге ақша, сүт, мал беруге болмайды, сондай-ақ басты орамай жалаң бас шығуға да болмайды: Güneş battıktan sonra ineği olan bir evden süt istenmez; Süt istenirse, ineğin sütten kesileceğine inanılır [3, 131 s.]. Күннің бағыт-бағдарын бақылап, Күнге қарап «güneş çıktı» (күн шықты), «güneş battı» (күн батты) деп те айтуға болмайды екен. Егер бұл тыйымдарды орындамаса, Күн ашуланып, ренжіп қарғыс жіберуі мүмкін деген түсініктер қалыптасқан. Мысалы, Күнге қарап тұрып «güneş çıktı» (күн шықты) деп айтатын болса, Күн саған: «Көзің шықсын» деп қарғыс жіберуі мүмкін деп, оған аса құрметпен қараған. Бір қызығы түріктердің осы «güneş battı» яғни, күннің батуы мен «güneş çıktı» күннің шығуына байланысты олардың әлемдік бейнесінде бір айдын су болған. Яғни қараңғы болғанда Күн сол суға батады, ал таң атқанда сол судан жүзіп, қайта шығады деген таным-түсінік қалыптасқан. Сонымен қатар Күн атауына байланысты түрік халқында мынадай да тұрақты тіркестер қолданылады: «güneş yüzü» күннің жүзі, «güneş yakıyor» күннің жануы (қатты ыстық болуы), «güneş yemiş» күннің жеуі, «güneş patlaması» күннің көзі т.т. Бұл фразеологизмдердің негізінде түрік халықтарының әлемдік бейнесінде Күннің аузы, көзі, жүзі, аяғы болған. Осылайша күн бейнесінің жәдігерлері тілде жақсы сақталған. Сол секілді Күнге табынудың үрдістері қазақ халқынының тілінде де тұрақты тіркестердің негізінде жақсы сақталған. Өздерін «Күннен жаралғанбыз» деп санаған ата-бабаларымыз өзінің өмірге келуін, өмірден өтуін Күннің бағыт-бағдарына байланысты теліп отырған. Мәселен, Күн туды деген тұрақты тіркес екі мәнде жұмсалады: 1. Көксеген мезеті жетті, дер кезеңі келді; 2. Басына қиыншылық түсті, істі болды .Сондай-ақ қазақ тілінде «күн» сөзінің фразеологиялық парадигмалары тақырыптық семантикалық жағынан әртүрлі.

Күн батты – күн ұясына қонып, қараңғы түсті, ымырт үйірілді, көз байланды.

Күн көрді – өмір сүрді, тіршілік етті деген мәнде қолданылады.

Күн құлақтанды – халықтық ұғым бойынша ауа-райы бұзылып, күн суытты.

Күні таяды болмаса жақындады – бұл тіркес көбінесе аяғы ауыр әйелдерге қолданылады, яғни босануға күні жақындады деген мағынаны білдіреді.

Күн жеді – күн күйдіріп, киімнің т.б. түсі оңды деген мағынаны береді.

Күн көрсетпеді – қинады, қалыпты өмір сүруге мүмкіндік бермеді деген мәнде.

Күні бітті – ажалы жетті, дәм-тұзы таусылды [4, 702-703 б.].

Қарап отырсақ, бұл мифтік таным-түсініктің негізінде қалыптасқан фразеологизмдердің мағыналық астарында сол халықтың ұлттық менталитеті, тұрмыс-тіршілігі, наным-сенімі, дүниетанымы толық сақталған. Осындай мифтік сарындардың көрінісі тіл арқылы жарыққа шыққанда ол кез келген халықтың өткен тарихынан сыр шертері сөзсіз. Түбі бір түркі халықтарының танымында осы атауға байланысты Күн санау деген де ұғым қалыптасқан. Күн санау – бұл халықтың ертеден келе жатқан күн жүйесіндегі есептік қағидасы. Күн санау жүйесі негізінен жеті күннен есептеліп, оны бір апта деп атайды. Апта сөзі (hафта) парсы тілінен аударғанда бір жеті деген мағынаны береді. Қазақ тілінің түсіндірме сөздіктерінде апта атауына мынадай анықтама берілген: Ұзақтығы жеті күн тәулігіне тең уақыт өлшемі [4, 93 б.]. Парсы тілінің жүйесі бойынша апта күндері толық атауымен емес, рет-ретімен, яғни реттік сан есім негізінде бірінші күн, екінші күн, бесінші күн сол секілді кете береді. Жалпы қазақ және түрік халықтарында аптаның әр күніне, оның ерекшелігі мен қасиетіне байланысты да мифтік таным-түсініктер қалыптасқан. Мәселен, қазақ халқының ұғымында аптаның сәтті күні – Сәрсенбі (парсыша- бесінші күн). Яғни бұл күні жолға шығуға болмаса қандай да бір игілікті істі бастауға өте қолайлы күн деп есептеледі. Ал сәтсіз күн - Сейсенбі (парсыша – төртінші күн). Дүйсенбі (пар.- үшінші күн), бейсенбі (пар. – алтыншы күн), жұма күндері ең қасиетті күн ретінде саналады. Өйткені Ислам діні бойынша бұл

күні жамағат нағыз имандылыққа, инабаттылыққа бой бұрады. Бұл күндері ауыз бекітіп, жақсы сөз сөйлеп, өмірден өткен әруақтарға Құран бағышталады. Дәл осы күндері ұстаған оразаның сауабы көп болады деген сеніммен бұл күндер қасиетті деп саналады. Ал жексенбі (парсыша – екінші күн). Қазақтардың күн санау жүйесіндегі ең соңғы күн. «Жексенбіде жер-жаһан жаратылыпты» деген ұғым бар. Пайғамбарымыз Мұхаммед (с.а.ғ.с): «Жексенбі – ежелден сәтті күн. Жұма – мұсылмандардыкі, сенбі – яхудилердікі, жексенбі – христиандардыкі», - деген екен. Христиан дінін ұстанатын халықтардың үрдісімен, бүгіндері Жер шары тұрғындарының көп бөлігі жексенбі күні демалады. Мұны Еуропа мен АҚШ-тың саяси-экономикалық гегемондығымен түсіндіруге болады [5]. Сол секілді түркі халықтарының танымында да апта күндеріне байланысты қалыптасқан ұғым-түсініктердің тілдегі көрінісіне де назар аударайық. Мысалы, Salı günü yapılacak işin sürüneceğime, bitmeyeceğine inanılır. Bundan dolayı bu günde nakış başlanmaz, biçki yapılmaz veya herhangi başka bir işe başlanmaz. Bugün başlanılan işlerin sürüneceğime yani işin bitmeyeceğine inanılır [6, 42 s.] . Түріктер үшін де аптаның ең сәтсіз күні – Сейсенбі. Өйткені олар сейсенбіде басталған жұмыс аяқталмайды деп сенген. Çarşamba günü çamaşır yıkanmaması gerektiğine inanılır [6, 42 s.], яғни аптаның Сәрсенбі күні кір жууға болмайды. Ал аптаның ең сәтті күні түрік халқы үшін Бейсенбі екен. Perşembe gününün hayırlı gün olduğuna inanılır. Bunun için biçki yapılacaksa ya da gelin için düğün alışverişi yapılacaksa, bu işlerin perşembe gününe denk getirildiğinde işlerin hayırlı olacağına inanılır [6, 42 s.], олар бұл күні бастаған істің қайыры болады есептеген. Сондай-ақ, салт-дәстүрлері бойынша егер үйлену тойды бейсенбі күнге өткізетін болса, онда екі жастың өмірлері бақытқа толы болады деп сенген. Ал қасиетті Жұма күніне байланысты түрік халықтарының ұстанатын өзіндік бірнеше қағидаттары бар:

− Cuma günü ev süpürüldüğünde evin pisliği dışarı atılmamalıdır. Evin pisliği dışarı atılırsa, meleklerinin kollarının evin içine girmeyeceğine inanılır. Жұма күні егер үйді сыпырып, оның қоқысын сыртқа шығаратын болса, онда періштелердің қолдары ол үйге кірмей қояды деп есептеген;

− Cuma günü saç, sakal tıraşı olunmayacağına inanılır; Cuma günleri ağaç budamanın iyi olmayacağına inanılır [6, 43 s.]. Жұма күні шаш, сақал алуға және ағашты кесуге болмайды ол жаманшылық шақырады деп сенген. Жалпы бұл түсінік Ислам діні кең таралғаннан кейін пайда болған. Яғни, мұсылман ер адамдар шариғат бойынша бұл күні шаш алғызбаған. Қарап отырсақ, екі халықтың да апта күндеріне байланысты қалыптасқан мифтік таным-түсініктерінің астарында негізінен Діни мифтердің сарқыншақтары сақталғанын анық байқауға болады.

Қазақ және түрік халықтарының лексикалық қорынан мифтік шығармалар тілінде кездесетін «Күн» мифологемасына байланысты қойылған кісі есімдерінде көптеп кездестіруге болады. Мәселен, халқымызда «Күн» атауымен байланыстырылып қойылған Күнсұлу, Күнімай, Күнту, Күнай секілді адам аттарын жиі естиміз. Жалпы бабаларымыз кезінде кез келген есімді балаға қойғанда, оның ең алдымен беретін мағынасына басты назар аударған. «Сөздің киесі бар» дегенге сенген дана халқымыз адамға қойылған есім оның өмірі мен тағдырының жарқын болу, болмауының негізгі кепілі деп түсінген. Сондықтан да балаға ат қоюда аса сақтықпен қараған. Жоғарыда келтірілген адам есіміне байланысты мысалдардың да өз сыры бар. Мәселен, Күнсұлу есімін күндей сұлу, әдемі болсын деген ниетпен берсе, ал Күнімай, Күнай есімдерін – күн мен айдай жарық болсын деген мақсатпен қояды екен. Күнту есімі негізінен халқына, еліне күн боп туды деген мағынада қойылған. Сондай-ақ қазақ тілінде «Күн» лексемасымен байланысты қолданылатын деминутивтерді де жиі кездестіруге болады.

Деминутив дегеніміз – (ағылш. diminituve – кішірейтілген) – кішірейту, еркелету мәніндегі сөздер. Мысалы, «Күнім» деген сөз баланы немесе жақсы көрген адамды еркелету үшін айтылады. Сонымен қатар еркелету мәнінде жұмсалатын лексикалық бірліктерге: жарығым, сәулем, сәулетайым, шырағым деген сөздерді де жатқызуымызға болады. Сол секілді түркі халықтарының тілдік көріністерінен Күннің қасиеттілігіне байланысты қойылған есімдерді де көп кездестіруге болады. Мысалы, Günal: Işık al, ışıklı ol (Гүнал: жарық болсын), Günden: güne ilişkin, güneşe ilişkin (Гүнден: Күндей жарық, жарқын болсын), Günhan: Oğuzhan´ın altı oğlundan biri (Гүнхан: Оғыз ханның алты баласының бірі) [7, 72 s.] деген мақсатпен қойылған екен. Жалпы берілген мысалдар арқылы қазақ пен түркі халықтарының тілдік қолданыстарында Күн сакральды ұғымға ие болып, өзінің бойынан әлі де болса мифологиялық қасиетін жоғалтпағанын байқаймыз. Демек мифологемалар тіл арқылы адамзаттың санасында қалыптасып, өзінің құндылығын өткен заман еншісінде қалдырмай әлі де жалғасын тауып, сақтап келе жатыр десек те болады. Сонымен қорытындылай келе, қазақ және түркі халықтарының тілдік қолданыстарында «Күн» атауына байланысты туындаған мағыналық топтардың айырмашылықтарынан гөрі ұқсас жақтары басым болып шықты.

Күн	
Қазақ тілінде: *зат.* 1. Таңның атысынан, күннің батуына дейінгі аралық; күндіз. 2. Жиырма төрт сағатқа тең уақыт; тәу-лік, сөтке. 3. Аптаның жеті күнінің бірі. 4. Уақыт, мезгіл, шақ, кез. 5. Өмір, тіршілік	Түрік тілінде: güneş (*belirtme hâli* güneşi, *çoğulu* güneşler) -şi (*gök bilimi*) herhangi bir yıldız sisteminin merkezinde yer alan gök cismi (*termodinamik*) Güneş'in yaydığı ısı ve ışık, güneş ışınlarının ve ısısının etkilediği ortam *Güneş yakmasın diye onun güzel başını. Gördüm siper olurken iki arkadaşını.* - F. N. Çamlıbel gölgelik olmayan, Güneş ışığına ve ısısına maruz kalınan yer (*mecaz*) bilgi, zafer, mutluluk, rahatlama v.s. kaynağı olan kişi veya şey

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Ғабитханұлы Қ. Қазақ мифологиясының тілдегі көрінісі. – Алматы: Арыс, 2006. – 168 б.

2 Güneş kelime kökeni // https://www.etimolojiturkce.com/kelime/g%C3%BCne%C5%9F

3 Öner M. Aydın dağları toponimlerinde mitonimler ve dil incelemesi – Izmır, 2018. – 224 s.

4 Қазақ сөздігі (Қазақ тілінің біртомдық үлкен түсіндірме сөздігі). – Алматы: «Дәуір» баспасы, 2013. – 1488 б.

5 Апта күндері туралы ұлттық таным// el.kz/news/vazhno_znat_/apta_kunderi_turali_ulttik_tanim/

6 Akyol N.S. Adana (merkez) halk kültüründe halk inançları bayramlar ve törenler. – Adana, 2006. – 191 s.

7 Koradan L. En güzel çocuk isimleri. – AZ kitap.2015. – 168 s.

ГРНТИ 16.31.41

КОММУНИКАТИВНЫЕ АСПЕКТЫ ПЕРЕВОДА ПОЛИТИЧЕСКОГО ДИСКУРСА

Ж.С. Алтынбеков

PhD докторант, КазУМОиМЯ имени Абылай хана, г. Алматы

В статье рассматриваются некоторые аспекты перевода текстов, относящихся к политическому дискурсу: текстологические аспекты, метафорология и перевод, прецедентные феномены в переводе, интертекстуальность и политически корректная лексика в переводе, этикетные моменты. Мы полагаем, что переводоведческий взгляд может быть плодотворным для дальнейшего развития политической лингвистики.

Ключевые слова: политический дискурс, перевод, переводчик, устный перевод, устный переводчик

Во многих ситуациях переводчику приходится играть роль эксперта по межкультурным коммуникациям и объяснять инвариант восприятия национального ПФ. Одно и то же прецедентное имя, ситуация и т.д. может восприниматься с точностью до наоборот. В этом случае во избежание коммуникативной неудачи переводчик должен проявить культурологическую компетенцию и помочь коммуникантам понять намерения друг друга.

Рассмотрим несколько вопросов, представляющих интерес с точки зрения теории и практики перевода. Первый вопрос: имеет ли переводчик право *заменять ПФ ИЯ* на ПФ ПЯ? Например, можно ли было переводить сказанное вместо приветствия Дж. Шульцем М.С. Горбачёву *All the usual suspects are here*, известную любому среднему американцу прецедентную фразу из фильма «Касабланка», грибоедовским *Знакомые всё лица?* Если да, то какова свобода при замене одного ПФ другим?

Второй вопрос: как передавать *национальные ПФ* (Штирлиц, Василий Иванович) в устном переводе, в условиях дефицита времени? Объяснение (переводческая экспликация) занимает мно-

го времени, а рассказанный политический анекдот не всегда бывает смешон. В таких анекдотах регулярно встречаются каламбуры. Каламбуры, основанные на омонимии (как в анекдотах про Штирлица) особенно трудны для передачи. Появление в текстах политического дискурса национальных ПФ «третьих культур» в терминологии также вызывает трудности.

Даже при том, что политические анекдоты – это периферия политического дискурса и не каждому устному переводчику приходится переводить их, они ярко иллюстрируют проблематику, связанную с передачей национальных ПФ.

Что делать переводчику, если патрон всё-таки рассказывает такой анекдот, который относится, к текстам для внутреннего употребления? Выдающийся российский лингвист и переводчик А.Д. Швейцер вспоминает, как однажды переводчик-синхронист ООН «решился на отчаянный шаг [1, с. 41]. «Дамы и господа, - сказал он, - сейчас оратор рассказал совершенно непереводимый анекдот, но я думаю, что ему будет приятно, если вы засмеётесь». В зале раздался смех посочувствовавших бедному переводчику слушателей». В устном общении с известными российскими переводчиками автор этих строк слышал такие рекомендации: надо сказать «В этом месте у нас в России смеются». Сам А.Д. Швейцер пошёл по другому пути: «Поскольку <…> анекдоты генерала были, по существу, непереводимыми, я обзавёлся американским сборником, содержавшим шутки на все случаи жизни, и тщательно его проштудировал. Выслушав очередной образчик генеральского юмора, я пересказывал вместо него один из подходящих по ситуации анекдотов из сборника, причём с неизменным успехом.

Совершенно очевидно, что связь между прецедентной фразой и текстом в сознании русской языковой личности и так слаба. Обновление делает эту связь ещё слабее или разрывает её вовсе. Нам представляется, что ни за одним из предложенных нами вариантов перевода фразы *Bedfellows make strange politics* тень Шекспира не видится.

Словари не всегда успевают фиксировать ПФ и афоризмы политиков. Афоризмы, используемые англоязычными политиками, проиллюстрируем знаменитым рейгановским *evil empire → империя зла* и трумэновским *The buck stops here → Доллар останавливается здесь* (т.е. все окончательные решения принимаются здесь, здесь последняя инстанция). Такие афоризмы имеют шанс войти в группу прецедентных феноменов. [2].

Ещё одна черта современного политического дискурса – аллюзии на сакральные тексты. Политический и религиозный дискурсы могут «переплетаться». Религия в конце XX – начале XXI века влияет на политику всё больше. Так, в дискурсе Б.Обамы значительное место занимают мессианские мотивы (сейчас в меньшей степени, чем до прихода к власти), аллюзии на библейские сюжеты и речи М.Л. Кинга. Весьма плодотворными в этой связи представляются исследования на пересечении дискурсов (интердискурсов).

Парадигма политкорректности. Постколониальное западное общество, движения за права женщин и сексуальных меньшинств привели за последние десятилетия к значительным изменениям в лексическом составе английского языка.

Колониализм, этот «первородный грех Европы и Америки», вызывают в постколониальном обществе чувство вины. Постколониализм стал диктовать выбор литературы для перевода и выбор лексики. Политкорректная лексика появляется как желание вербально изгладить вину.

Что касается «политически корректного» выбора самой литературы для перевода, то сегодня всё больший удельный вес приходится на произведения афроамериканских, латиноамериканских, африканских и азиатских авторов. Всё громче звучат требования к переводчикам сохранять национальный колорит, иначе в условиях глобализации и большого объёма выпускаемой литературы появляются этакие новопереводы (with-it translatese), в которых «проза женщины из Палестины начинает напоминать прозу мужчины из Тайваня».

В гендерных политкорректных эвфемизмах наблюдается нейтрализация по признаку пола путём ухода от «сексистских» суффиксов -*man*, -*woman*, -*er* и -*ess*:

– *policeman*, *policewoman → police officer* «офицер полиции»;

– *chairman, chairwoman → a chairperson* или даже *chair* «председатель» (обращение *Madam Chair* звучит пикантно);

– *air hostess → flight attendant* «бортпроводник»;

– *waiter, waitress → server*;

– *fireman → a firefighter* «огнеборец» и т.д.

Нужно ли отражать такие изменения в переводе? Отрицательный ответ, казалось бы, очевиден. Внутренняя форма слова вторична. Носители русского языка вряд ли обращают особое внимание на сочетания *диссертант Иванова* или замечают катахрезы вроде *рыжая белка, красное бельё, фруктовый чай* (в советское время *ячменный кофе*) и т.п. [3].

Следующий вопрос: как передавать при переводе политкорректные эвфемизмы-словосочетания? В английском языке, особенно американском варианте, их десятки:

− *deaf* «глухой» → *aurally inconvenienced*, что-то вроде ?«испытывающий слуховые неудобства»;

− *drunk* «пьяный» → *person of different sobriety* ?«человек альтернативной трезвости» или *tired and emotional* «уставший и эмоциональный»;

− *old* «старый» → *temporally challenged* ?«преодолевающий временные трудности», или *experientially enhanced* ?«обременённый опытом», или *senior citizen* ?«старший гражданин».

Одним из наиболее продуктивных в образовании новых эвфемизмов является суффиксоид -*challenged*:

an invalid «инвалид» → *a physically challenged person*, что можно попробовать перевести как ?«человек, преодолевающий физические трудности»;

− *fat* «толстый» → *horizontally challenged* ?«преодолевающий горизонтальные трудности»;

− *bald* «лысый» → *follicularly challenged* ?«преодолевающий фолликулярные трудности» или ?«фолликулярно отсталый»;

− *orphan* «сирота» → *parentally challenged* ?«преодолевающий трудности, связанные с родителями» (точнее – с их отсутствием!?);

− *retarded* «умственно отсталый» или *stupid* «тупой» → mentally challenged или *cerebrally challenged* ?«преодолевающий умственные трудности»;

− *bad cook* «плохой повар» → *culinarily challenged* ?«преодолевающий кулинарные трудности» или ?«кулинарно дезориентированный» [4].

Американские дипломаты неоднократно выражали пожелание видеть/слышать в ПТ эвфемизмы. Во-первых, пожелание патрона к переводчику и тексту перевода – закон. Во-вторых, хороший переводчик должен, по Н.В. Гоголю, стать «как стекло». Следовательно, политкорректные эвфемизмы следует передавать эвфемизмами, делая максимально близкую кальку. Вместе с тем мы переводим не только с языка на язык, но и с культуры на культуру, а в нашей русскоязычной культуре эвфемизмы распространены отнюдь не так широко. Проблему усугубляет то обстоятельство, что до сих пор далеко не все эвфемизмы, порожденные толерантностью, зарегистрированы толковыми словарями, не говоря уже о словарях двуязычных. Продекларировать благое намерение всегда проще, чем претворить его в жизнь. Политически корректные эвфемизмы иногда столь замысловаты, что от переводчика требуется недюжинная фантазия, чтобы из контекста, если под рукой нет электронных ресурсов, угадать смысл сказанного и за деревьями увидеть лес.

Поставленная проблема серьёзна, и решение ее вряд ли может быть быстрым и однозначным. Толерантность нужно воспитывать ещё со школьной скамьи, обогащая речь юной языковой личности словами, дотоле ей неведомыми. Необходимо расширять границы языка, ибо «границы моего языка означают границы моего мира» Пока же, в обозримом будущем, расширять границы нашего мира и нашего языка предстоит общими силами и писателям, и журналистам, и филологам, и переводчикам.

Таким образом, затронутая в настоящей статье проблематика указывает на соприкосновения интересов политической лингвистики и переводоведения. Каждый из намеченных пунктиром аспектов заслуживает более глубокого исследования.

Литература

1 Швейцер А.Д. Перевод и лингвистика. М.: Воениздат, 1973. – 280 с.

2 http://www.nytimes.com/2008/09/05/us/politics/05repubs.html?_r=1, New York Times, 05/09/2008.

3 http://news.bbc.co.uk/2/hi/americas/obama_inauguration/7840646.stm, BBC

4 http://traditio.ru/wiki/Инаугурационная_речь_президента_США_Б._Обамы, Traditio.

ҒТАМР 16.31.41

ҚАЗАҚ АУДАРМАТАНУДЫҢ НЕГІЗГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Б.Қ. Жұмабай
Студент, Д.А. Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясы, Алматы қ.
Р.Б. Ержаханова
А.і.м., акад.доцент, Д.А. Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясы, Алматы қ.

Мақалада аударма теориясы, соның ішінде, қазақ аудармасының теориясының жас, жаңа ғана туып, қалыптасу дәуірін бастан кешіріп отырған кенже ғылым екені сөз болады. Осы жайттарды зерттей келе, аударма әрқашан да адамдар, қауымдар, тайпалар, халықтар, ұлттар арасындағы әлеуметтік-экономикалық, рухани, ғылыми қарым-қатынастың алмасуы, айырбастаудың құралы, ел танудың құралы, достықтың, тәжірибе-тағылым алысудың дәнекері екені зерделеніп, түпнұсқа мәтінін тіл білмейтіндерге таныстыру жайттары жан-жақты қарастырылады.

Түйін сөздер: аударма, түпнұсқа, дәнекер, балама, дәлме-дәл, сіреспе аударма.

Жер бетінде ежелден өмір сүріп келе жатқан халықтардың көбі осыдан жарты ғасыр бұрын бір-бірінің дүниеде бар екені жайлы да бейхабар болатын. Бірақ дүниені дүрліктірген ұлы оқиғалар бұйығып жатқан елдердің өміріне орасан өзгерістер әкелді. Ғылымның, техниканың дамуына байланысты халықтар арасындағы кеңістіктер жақындасып, қашықтықгар қысқарды. Енді адамдар өз үйінен алысқа ұзамай-ақ бір-бірін біле бастады. Осының нәтижесінде ортақ мүдде, бірегей мақсат, бірегей сөздер пайда болды. Бірақ адамдар тілінің әртүрлілігі бұрынғы қалпынша қала берді де, халықтар достығының дәнекері ретінде аударма өнері жандана бастады.

Аударма араласпайтын, аударма қатыспайтын мәдени өмірдің бірде-бір саласы жоқ.

Аударма деген сөздің ауқымы (аумағы) кең. Бір тілден екінші тілге өлең, көркем проза, ғылыми және ғылыми-көпшілікке арналған әрқилы еңбектер, дипломатиялық құжаттар, іс-қағаздары, саяси қайраткерлердің мақалалары мен шешендердің сөздері, газет материалдары т.т. толып жатқан дүниелер аударылуы мүмкін. Мұның бәрінде де аудармашыға қойылатын талап аударма теоретиктерінің айтуынша екі ыңғайда көрінуге тиіс.

1) Аударманың мақсаты – түпнұсқа мәтінін тіл білмейтіндерге таныстыру;

2) Ал аудару дегеніміз – өзге тілдің құралдарымен баяндалған текстi екінші тілдің құралдарымен барынша толық, әрі дәл жеткізу деген сөз.

Әр тілде сөйлейтін халықтар мекен еткен әлемді және сол халықтардың мәдени мұрасын танып білу тек аударма арқылы мүмкін. Әрине бұдан кез келген аударма түпнұсқаны толығымен танытар дәрежеде деген қорытынды жасалмауы тиіс. Сонда да кез келген аударма, оның ішінде, әсіресе, көркем аударма басқа тілдің амалдарымен жасалған шығарманы екінші тілдің құралдарымен қайта жасау болып табылады. Бұл процесс әр алуан халықтардың өзара қарым-қатынасы негізінде тарихи дәлелденген және жасалған тәжірибелер мұның әбден мүмкін екенін көрсетіп отыр. Ал енді бұл аудармалардың сапасы, салмағы т. б. түрлі қасиеттері деген мәселенің бәрін көркем аударманың теориясы тексеруге тиіс. Аударма теориясы осындай қажеттіліктен келіп туған [1].

Аударма – өмір танытатын, білім тарататын, тәрбие беретін құрал ғана емес, ол сонымен бірге халық пен халықты қауыштырады. Бейнелі сөзбен айтсақ, аудармашы – халық пен халықты таныстырып, достастыратын дәнекер. Аудару принципі мен аударманың дәлме-дәлдігі туралы ұғым заманалар озған сайын өзгеріп отырады. Мысалы, орта ғасырларда әріпшілдік, сіреспе аударма басым болса, бертін келе, жаңғыру дәуірінде, XVII-XVIII ғасырларда «еркін» аударма етек алды. Одан соң әдебиет әлемінде балама аударма пайда болды. Шынайы шығармашылыққа еркіндік керек. Дегенмен, тіл аяғынан тұсауын алған ат емес, құйғытып шаба жөнелмейді. Тіл морфологиялық, орфографиялық, синтаксистік ережелерге бағынады. Аударма – қиын мәселе. Аудармаға қойылатын талап пен талғам да зор [2].

Аударма теориясын зерттеу қашан да өз маңызын жойған емес. Аударма шығармашылық іс, рухани өнер. Ұлттар, халықтар, мемлекеттер арасындағы рухани-мәдени, әлеуметтік-саяси, экономикалық-сауда қарым-қатынастарының ең қажетті құралы, дәнекері болған аударма жұмысы бұрын да зор рөл атқарған және қазір де солай. Шын мәнісінде осыншама рөлі мен маңызы бар және өмір тынысының барлық жақтарын қамтитын іс-әрекеттің өзіндік теориялық негізі, ғылыми дәйектірегі болуға тиіс. Яғни, аударма теориясының міндеті – шығарманың түпнұсқа мен аудармасының

арасындағы ара қатынастардың заңдылықтарындағы ізін табу, аударманың жеке элементтерін барлап байқаудан туған тұжырым, қағидаларды ғылыми негізге сүйеніп қорытындылау және аударма практикасына көмек көрсететін, практик аудармашыға себін тигізетін межені белгілеп беру. Сонымен, аударма теориясының негізгі зерттейтін объектісі – түпнұсқа мен аударманың арасындағы арақатынас және оны пайымдау мен қорытындылауды керек ететін нақты жайларға көшкен формаларының айырмашылығы [2].

Қазақ елінің мәдени даму екершеліктеріне қарай аудармада түрлі әдіс орын алғаны белгілі. Әдебиет тоериясы көркем аударманың негізгі үш түрі бар деп біледі. Олар: еркін аударма, сөзбе-сөз және балама аударма.

Біріншісі – еркін аударма, бұл тәсіл түпнұсқа тілін, әдеби ырғағын жетік білмеуден, түпнұсқаның өзіне тән ерекшелігін сақтаудан гөрі, аудармашының өзіне тиімділік жағын қарастырудан туады.

Аудармадағы екінші әдіс – сөзбе-сөз аудару. Бұл тәсілді көбінесе түпнұсқаның тілін жақсы білетін аудармашылар қолданады, түпнұсқадан пышақ жүзіндей ауытқымайтын кемшіліктер осыдан туады. Сөйтіп, басқа халық өкілдері жаза басудан қаймығып, жеке сөздерді, тіпті, нүктесін қисайтпай түсіруді күйттеп кетеді.

Аударманың үшінші тәсілі – балама (адекват) аударма. Бұл – ең қиын түрі. Мұны екі тілді жетік білумен қатар, сол түпнұсқаның жан-жүрегін, ішкі сырын сарқа түсінетіндер қолданады. Оның үстіне аударманың бұл тәсіліне автордың стилін, жазу мәнерін, тіл мүсінін қалтқысыз, жете ұғынатындар ғана барады.

Қазіргі таңда елімізде барлық мемлекеттік және жеке кәсіби ұйымдар мен мекемелердің қазақ тіліне толық көшу үрдісі орын алып отыр. Бұл үрдіс – мемлекеттік тіліміз, қазақ тілінің, өзінің мәртебесіне лайық болуының бірден-бір кепілі болмақ. Өйткені бұл елбасымыздың қойып отырған талабы. Сондықтан қазіргі кезде аудармашылыр, әсіресе, орыс-қазақ тілінің аудармашылары зор сұранысқа ие. Тіпті аударматану ғылымының кейбір терминдерінің атаулары әлі күнге дейін тұрақтала қойған жоқ. Сондай терминдердің бірі баламалық термині. Аудармада эквиваленттті, балама, дәлме-дәл, сайма-сай, адекватты аударма сияқты терминдер семантикалық жағынан синонимдес болып келеді. Дегенмен, қазіргі аударма саласында бұл терминдердің ұғымдық мағыналары бір-бірінен бөлек, өзіндік анықтамасы бар жеке терминдер ретінде қалыптасып келеді.

Қазақ аударматану ғылымында жиі қолданылып жүрген балама, баламалы аударма, баламалылық (эквивалент, эквивалентный перевод, эквивалентность) деген терминдердің қазірге дейін ұғымдық анықтамасы нақтылана қойған жоқ. Кей тұстарда сөз болғалы отырған аталымдар теңбе-теңдік (тождественность), дәлме-дәл аударма (адекватный перевод) деген терминдермен теңбе-тең дәрежеде ұғынылады. Сондай-ақ балама (эквивалент) дегендегі түпнұсқа тілдегі сөздің басқа тіл сөздігінде көрсетілген варианттары немесе аудару үдерісі кезінде түпнұсқадағы сөзге, тіркеске, фразаға, синтаксистік тұтастыққа тәржімашы аударылатын тілден таңдап, іріктеп алған мағынасы жуық нұсқалар деп түсіндіретін реттер де жоқ емес.

Баламалық жөнінде орыс ғалымдарының ішінен алғаш пікір айтқан Я. Рецкер болды. Оның айтуы бойынша «балама» дегеніміз мәтінінде тұрақты, тәуелсіз, теңбе-тең сәйкестік, ал, зерттеуші-ғалым А. Алдашеваның түсіндіруі бойынша, екітілді сөздікте берілетін нұсқалар. Дегенмен, А .Алдашева балама теориясы туралы Я. Рецкердің айтқан тұжырымдамасынан оның баламалық ұғымдарын дәл басып, тани қоймағандығын баса айтады. Ол: «балама аударма үдерісінің катализаторы, бұның әсіресе ауызша аудару үдерісі кезінде рөлі жоғары, өйткені сөздіктерде көрсеткен балама аудармашының санасына алдымен түседі де, контекстің мағынасын тез түсінуге ықпал етеді деп есептейді. Бірақ ғалым екітілді сөздіктер де дәл баламаны бере алмайтынын мойындай отырып, эквивалент дегендерге географиялық атауларды, жалқы есімдерді, терминдерді жатқызу керек деп санайды; ал басқа сөздер, сөз тіркестері баламалы сәйкестік деп танылуы тиіс; сондықтан толық балама, ішінара балама, абсолютті балама, шамалас балама типтес түрлерді ажырату қажет деген тұжырымдарға келеді. Дегенмен, біздің байқауымызша, зерттеуші қалай болғанда да балама, баламалылық ұғымдарын дәл басып тани қоймаған» дейді. Әрине, Я.Рецкердің еңбегі баламалылық туралы алғаш рет сөз қозғалған зерттеу болғандықтан, ондағы пікірлердің болжау-пайымдау бағытында екендігін де ескерген жөн [3].

Балама аударма – көріксіз көшірме емес, түпнұсқаның эмоциялық жеке эстетикалық ерекшеліктерін екінші тілде түгел мүсіндеу. Мұның үлгілерін біз қазақ поэзиясында алдымен Абайдан табамыз. Ұлы ақын аударған Пушкин, Лермонтов, Крыловтардың ғибратты шығармаларының төл туындымыздай халқымыздың көкейіне қонып, зердесіне ұялауы; аударма өнерінің құдірет-күшін танытуы. Абай өзі қазақша сөйлеткісі келген шығарманың қан тамырын дәл басып, жүрек тынысын дәрігерше тыңдап, мүлтіксіз сөзді М.Ю. Лермонтовтан аударған, Гетенің «Қараңғы түнде тау қалғып» деген өлеңін алайық. «Горные вершины Спят во тьме ночной; Тихие долины Полны свежей мглой;

Не пылит дорога, Не дрожат листы... Подожди немного, Отдохнешь и ты». Абайдың аудармашы ретіндегі сезімталдығына қайран қалмасқа болмайды. Орыс өлеңі арқылы неміс елеңінің тіршілік-тынысын тап басуы қандай ғажап! Лермонтов: «Қараңғы түнде тау шыңдары ұйықтайды» десе, Абай «Қараңғы түнде тау қалғып, ұйқыға кетер балбырап» деп қазақшалайды.

Аударма теориясын зерттеуде кездесетін қиындықтар. Аударма теориясы, соның ішінде, қазақ аудармасының теориясы да – жас, жаңа ғана туып, қалыптасу дәуірін бастан кешіріп отырған кенже ғылым. Міне, осы себептен де қазақ аудармасының тарихы да жазылмаған. Ал «заттың тарихы жоқ жерде – заттық теориясы жоқ, ал заттың теориясы жоқ жерде оның тарихы туралы тіпті сөз болуы мүмкін емес». Өйткені ондай жағдайда зат туралы, оның шекарасы мен мағынасы туралы мүлде ұғым болмайтыны айдан анық.

Аударма өнерінің дәл өзіне арналмағанмен, ұлт тілінің тазалығын сақтау, қазақшаға аударылған еңбектерде оқырманға түсінікті етіп жеткізу жайында» қазақ оқымыстыларының XVIII-XIX ғасырлар мен XX ғасырдың бас кезінде айтқан пікірлері бар. Қазақ аудармасы ұлттық мәдениетіміздің, әдебиетіміз бен публицистикамыздың құрамдас бір саласы ретінде дамып отырған кезде оның теориясы, тарихы, жеке аударманың шеберлігі жайында келелі пікірлер айтыла бастады, жеке авторлардың монографиялық зерттеулері, жинақтар, мақалалар жарияланды. Аударманы зерттеу ісінде соңғы 30-40 жылдың ішінде елеулі. Бір кезде В.Г. Белинский «Орыс тіліне аударылған шығарма орыс әдебиетінің туындысы» деген болатын. Аударма қызметінің ең басты мақсаты, В.Г. Белинскийдің айтуынша, халықтардың бір-бірімен танысып, өзара идеялар алмасуы, соған орай, әдебиеттерінің гүлденіп өсуі, ақыл-ой өрісінің үлгілері бір халық әдебиетінің екінші халық тіліне аударылуына негізделеді.

Аударманың тарихын сөз еткенде оның өзі әрбір ұлттың әдебиет пен мәдениеттің құрамдас бөлігі болғандықтан, ізін де, дәстүрін де, даму дәрежесінің қандай сатыда болған да сол ұлттың әдебиеті мен мәдениетінің тарихынан іздеген дұрыс.

Демек, қазақ тіліне аударылған әдеби туынды – қазақ әдебиетінің қазынасына қосылған дүниелік, ол казак, әдебиетінің төл туындысымен туыстас, үзеңгілес бола алады.

Аударма әдебиет жеке бір жанр емес, ол – ана тіліміздегі әдебиетіміздің барлық жанрын қамтитын бел баласы, солардың ажырамас бір бөлігі.

Қаламгер – өз ортасының, өзі өмір кешкен заманының перзенті. Ол өзімен бағыттас, әріптес қайраткерлердің шығармашылық-тәжірибелері мен тағылымын бойына сіңіргенде, олармен өзектес, үндес болғанда ғана қоғам алдындағы қарызын өтеген.

Аударма әрқашан да адамдар, қауымдар, тайпалар, халықтар, ұлттар арасындағы әлеуметтік-экономикалық, рухани, ғылыми қарым-қатынастың алмасуы, айырбастаудың құралы, ел танудың құралы, достықтың, тәжірибе-тағылым алысудың дәнекері болады [4].

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Сатыбалдиев Ә. Рухани қазына. - Алматы: Жазушы, 1994. – 265 б.

2 Қазыбек Г. Аударма тәжірибесі. Хрестоматия. – Алматы: Қазақ Университеті, 2015. – 245 б.

3 Рецкер Я.И. Теория перевода и переводческая практика. –Москва, 1989. – 292 с.

4 Жұмабекова Т.С. Аудармтанудағы өзекті мәселелер туралы //ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2013. -№4(76). – Б.41-42

ҒТАМР 16.21.61

ҚАЗАҚ ӘДЕБИ ТІЛІ ЖӘНЕ ЖАЙДАРМАН ОЙЫНДАРЫНЫҢ ТІЛІ

Д.Т. Уралбаева

Студент, Ы.Алтынсарин атындағы Арқалық мемлекеттік педагогикалық институты, Арқалық қ.

Мақалада Жайдарман тілінің субкультурасы қарастырылады. Жайдарман тілінің ерекшелігі негізгі сәйкестендіруші маркер ретінде анықталады, формалар мен проблемалар талданады. Бос уақыт түрінің бірі мысалында студент жастардың қарым-қатынас мәдениеті сипатталады, Жайдарман ойынын өткізу ерекшеліктері ашылады. Қазіргі жастар тілінің

сөйлеу ерекшеліктеріне талдау жасау. Жайдарман тіліне сөзжасам, лексика-семантикалық тұрғыдан зерттеу жүргізу.

Түйін сөздер: Жайдарман, субмәдениет, тіл, лексика, тіл формасы.

Жастар ерекше әлеуметтік – демографиялық топ ретінде кез келген қоғамның өмірінде үлкен рөл атқарады. Жастардың белсенді бөлігі дәстүрлі түрде студенттер болып табылады.

Студенттік ортада өтетін процестер маңызды және ғылыми түсінуді талап етеді. Бұл үдерістерді ұғынудың бір жолы жастар субмәдениетін зерттеу болып табылады. «Субмәдениет» ұғымы көп мағыналы. Субмәдениеттің әлеуметтік бастауын әр түрлі жас ерекшеліктеріне байланысты топтар, бейресми бірлестіктер т.б. құрайды. Жаңа заман көптеген дүниелердің даму шыңына жеткен, жаңа лептің бастау алған кезеңі болды. Ол тек техникалық жетістіктер, ғылыми ашылуларға ғана байланысты емес. Сонымен қатар рухани, мәдени жаңашылдықтың да белең алған уақыты. Сондай заман нәтижелерінің бірі – фанатизмнің (табынушылықтың), психологиялық талғамдағы ұқсастықтың белгілі адамдарды ұлтына, жынысына қарамай, бір идея толқынына біріктіруі, яғни «субмәдениет» ұғымының қалыптасуы. Бұл үрдіс көп кешікпей Қазақстанға да келді. Басқалары субмәдениет-бұл дәстүрлі мәдениет құндылықтарының жүйесі деп түсінеді. Жастар арасында аниме, панка, байкерлер, футбол жанкүйерлері, роллерлер, готы және т. б. сияқты субмәдениеттер таралған.

Жайдарман ойындарын дамыту барысында Жайдарман ойыншыларының жиі айтылатын терминдерді (вкат, гэк, болт, откат, рефрен және т.б.) қамтитын ерекше тіл қалыптасты. Бұл ұғымдардың көпшілігі Жайдарман ойыншыларының ортасында жалпы қабылданған және географиялық және этнографиялық көрсеткіштерге байланысты ғана сәл өзгеше болуы мүмкін. Жайдарман ойыншылары бұл терминдерді тек бір-бірімен қарым-қатынаста ғана емес, басқа адамдармен қарым-қатынаста да жиі қолданады, және бұл жағдайда олардың сөзі түсінбеуге әкеледі.

Кез келген субмәдениетте сияқты Жайдарман ойыншыларының да өз тілі бұрыннан пайда болды. Жайдарман тілі – тұрақты емес және үнемі дамып, жаңа сөздермен толықтырылады.

КТК-көңілді тапқырлар клубы, Жайдарман:

1) телебағдарлама, ойын – бұл студенттердің, қызметкерлердің, жас ғалымдардың жастар командаларының жарысы. Ол ойыншылардың импровизацияланатын конкурстар жүйесінен тұрады. Олардың тақырыбы мен жанрларын ұйымдастырушылар алдын ала анықтайды, ал қазылар алқасы жеңімпаздарды анықтайды. Командалар дайын нөмірлерді көрсету шеберлігінде және импровизациялық конкурстарда жарысады.

2) жастар қозғалысы – әзіл сезімі бар интеллектуалды жастар ұмтылатын шығармашылық, әлеуметтік ойын. Клуб мүшелерінің лейтмотиві – әзіл-сықақ нөмірлерін көрсету арқылы көрермендердің оң реакциясын және қазылар алқасының жоғары бағасын алу.

3) ұйым – нақты субординация жүйесі бар фестивальдардың, чемпионаттар мен лигалардың тармақталған кестесі бар құрылым.

4) Қызығушылық бойынша барлық Жайдарман ойыншыларын біріктіретін клуб.

Жайдарман тілі – бұл тек еңбек қызметінде ғана емес, күнделікті өмірде де қолданылатын Жайдарман ойыншыларының тілі.

Жайдарман тілі – бұл жаңа, бұрын оқытылмаған қазіргі қазақ тілінің қабаты. Ол тұрақты дамуда. Менің ойымша, Жайдарман тілінің негізгі ерекшелігі-ол мыңдаған адамнан құрылған мақсатты, болашағы бар жастар ортасы.

Тіл үнемі жаңа лексемалармен толықтырылады. Бұған бірқатар себептер ықпал етеді:

1. Жаңа командалар. Статистика бойынша, бір жыл ішінде ресми жайдарман-да 200-ге дейін жаңа команда пайда болады. Жас ұрпақ ойындардың жаңа бағыттарын, командалардың ерекше атауларын, конкурстардың және т.б. көріністерін әкеледі.

2. Жаңа технологиялар (мысалы, шамамен 10 жыл бұрын миник сияқты термин таратылды. Сөз сөйлеу үшін барлық музыка жазылған Миник – мини-диск. Бірақ жаңа технологиялардың дамуымен, шағын дискілер артқы орынға шыға бастады, содан кейін жаппай пайдаланудан шықты. Тиісінше, миник термині де қолданылмайды. Жайдарман тілі үшін архаизм болды).

3. Эстарда, кино әлемінің жарқын жұлдыздары . Егер бұл жарқын және эпатажды кейіпкер болса, мысалы, өз уақытында шетел жұлдыздары сияқты, ал қазіргі уақытта журналистика бағытындағы жүргізушілер болса, онда оған пародиялар, нөмірлер және т. б. жиі жазылады.

Жайдарман тілі, субмәдениеттің кез келген басқа тілі сияқты, бұл қарым-қатынас, ақпарат беру және т. б. тәсілі.

Ең маңызды қарым-қатынас процесі Жайдарман ойыншылары мен көрермендер арасында өтеді. Бұл процесс кезінде қарым – қатынастың барлық түрлері-алдыңғы коммуникация, диалог және

жанама коммуникация жүйелі түрде қолданылады. Қарым-қатынастың алдыңғы коммуникация түріне мысал келтірсек.

Алдыңғы коммуникация. Бұл түр «Сен тұр – мен сөйлейін» қағидаты бойынша жұмыс істейді.

Бұл Жайдарман ойыншылары мен көрермендер арасындағы қарым-қатынастың ең жиі кездесетін түрі. Ең жарқын өкілдер классикалық байқаулар болып табылады: сәлемдесу (визитка), ширату, жамбы ату (биатлон), үй тапсырмасы және т. б.

Ширату, Жамбы ату – әдетте орта байқау. Ереже: командалардың өкілдері бірінші кіруде бір әзілден, екіншісінде екіден және т.б. оқиды. Әрбір кіргеннен кейін қазылар алқасы бір командадан алып тастайды.

Аң патшасы арыстан жыланға қарап тұрып:

– ирелеңдемей дұрыс жүр – десе, жылан:

– ойбай, қойыңыз аға, мені түзу жолға салатын сіз емес – деп айтады дейді.

Бір күні бір көбелек гүлге қонайын деп жатса, гүл айтады дейді

– Қон, қон зал бос қо, - деп айтады дейді.

Бір пирожки айтады дейді:

– Маған капуста қоспаңызшы, аллегриям баар – дейді *«Сағыз» құрамасы.*

Түнгі сағат 03:00-де отырыстан тіреліп келген будильник үйдегілерін оятып алып:

– Таңертең өздерің тұрыңдар э... немене, депті *«Байдың балалары» Шымкент.*

Үй тапсырмасы – әдетте ойынды аяқтайтын, драматургияға толы конкурс.

Бұл конкурстардың барлығы алдыңғы коммуникацияның үлгісі болып табылады.

Ет базарда болған оқиға

− Құйрық май кімдікі?

− Менікі, менікі..

− Мына құйрық май сенікі ма?

− Негізі қойдыкі! Бірақ, менікі да!

− Бүгін сойғансыңдар ғой иа?

− Ия, бүгін сойдық, балғын, терісін қазір ғана алып кетті. Жап-жақсы.

− Мантіге бола ма құйрық май?

− Эу, мантіге арналған құйрық май ғой бұл..

− Қойшы??

− Көке мен сізге айтайын, бұл құйрық майды аласыз да, үйіңізге апарып, тек манты істейсіз. Сосын ол мантыны жейсіз, ұнамаса қайтып әкеп тастайсыз..

− Нені?

− Мантыны..

− Эй, жарнаманы өлтіреді екенсің, мақұл, қанша килограммы?

− 5000 тг көке!

− Болды.

Бұл келтірілген мысалды қарым-қатынастың диалог түріне жатқызуға болады.

Байқап қарасақ қазіргі Жайдарман ойындарында ойыншылар әлеуметтік лексика тобына жататын сөздер тобын қолданып жүр. Бірақ өздері байқамайтын секілді болып көрінеді. Әлеуметтік лексика – көп жағдайда диалектизмдермен және профессионализмдермен байланысты болып келеді. Әлеуметтік лексикаға әр түрлі топқа сай, мысалы, оқушылар мен студенттер, спортшылар, солдаттар, қысқасы, кейбір жастар тобы, сондай-ақ қолөнершілер, аңшылар, саудагерлер т.б. қолданылатын сөздер, «кейбір құпия тілдер», варваризмдер, түрлі жаргондар мен арголар сөздері мен сөз қолданыстары жатады. Сол сияқты орыс тілі саласында – оффендік қолданыстар, шет тілдерімен байланысты болып келетін цитджиндер, креоль тілдеріне қатысты сөздер мен сөз тіркестері әлеуметтік лексика тобын құрайды.

Қазіргі қазақ тіліндегі сөздер қолданылу аясына қарай екі үлкен топқа бөлінеді. Оның біріншісі – жалпы халыққа түсінікті, қазақ халқы түгел қолданатын сөздер де, екіншісі – таралу аясы шектеулі, белгілі территорияда ғана қолданылатын диалект не әлеуметтік: ортаға қызмет ететін кәсіби сөздер, терминдер, арго, жаргондар.

Жаргондар мен арголар – тілдің пассив лексикасының бір тобы. Екеуі де француз тілінен алынған термин. Бұлар – кейбір әлеуметтік топ өкілдерінің «өз сөздері мен сөз тіркестерін» өздерінен басқа жұрт түсінбесін деген мақсатпен құрастырып алған жасанды, «құпия», шартты тіл. Арго мен жарго лексикасының бір-бірінен сәл-пәл айырмашылығы бар: жаргондарда экспрессивті – эмоционалды реңк, яғни қосалқы бояу, өңдеп,әшекейлей түсу, сондай-ақ кемістіңкіреуші, жағымсыздандыра түсу мағына басымдырақ болады.

Жаргондарды қолдаушылар, соған орай, жаргонның түр-түрі де көп: дворяндар жаргоны, әскери жаргон, кеңес жаргоны, аралас жаргондар т.б. Бұлардың ішінде аралас жаргондар ұғымы – креоль тңлдерң дегенге, ал жаргонизм – ағылшындардың слэнгіне жақын. Мысалы, орыс жаргондарында, қазіргі кезде қазақ елінің көптеген жастары арсында да «отлично, прекрасно» немесе «күшті, керемет» сөздері орнына законно, шик-модерн, клево, кайф, лайк т.б. дей береді.

Жоғарыда айтып өткендей жарго мен арго сөздері оқшауланған топ өкілдерінде көптеп қолданылады.

Мәселен, студенттер аргосы: стипуха – стипендия, құлау – емтиханды тапсыра алмау т.б.

Сөз әлемі – қыры мен сыры көп, күрделі де қиын дүние, сондықтан оны жұмсаудың реттері, қисыны, жүйесі туралы жеке әңгіме қозғау керек болады.

Жайдарман халықтық күлкі мәдениетінің шеңберіне кірді. Жайдарманшылардың тілі жүйенің тұйықтылығын көрсетеді: Жайдарман әзіл сияқты ол өте ерекше және қалыпты адамдарға өте түсініксіз. Басқа сөзбен айтқанда, сәйкестендіру және қарым-қатынас прроцессінде тек мәтіндік материал ғана емес, сонымен қатар бейвербальды емес, жеткілікті кодталған белгілер, белгілі бір мәдени кеңістіктегі емес адамға тану қиын емес, кейде мүмкін емес.

Жайдарман тілінің тұрақты формаларының қатарына теминология, шығармашылық, сахналық тақырыптар бойынша қарым-қатынасты жеңілдету түрлері жатқызылады. Бүгінгі күнде Жайдарман тілінің сөздігі жарыққа шықты. Яғни, Жайдарманда Ресейлік КВН ойындары арқылы сіңіскен бірең-саран сөздерден басқа, төл терминдері әзірге жоқ. Қазақстан КВН Одағының ресми сайтында Жайдарман сөздігі қалыптасты. Сөздік қордағы сөздердің мағыналары театр, әдебиет, спорт ликсикаларына жататын сөздерден алынған, ал, кей сөздердің мағыналары тек Жайдарман ойыншыларының өздеріне ғана түсінікті. Жалпы алғанда барлық Жайдарман терминдері полисемия мысалында құрылады, ұлттық тілдегі төл сөзге немесе сөйлемге, әдетте, бастапқы мәннен алыс жаңа мән қосылады («Жамбы ату» – әзілдер сайысы, «жылытпа» – багаж, өткен ойындарында ойналған әзілдер).

Сонымен қатар, Жайдарман тілінің формасына Жайдарман ойындарыныда оқылатын мәтіндер жатады бұл көрермендерден позитивті реакция алудың сахналық, шығармашылық, телевизиялық форма болып табылады (күлкі, қошемет шапалақ). Оқылатын мәтіндерінің маңызды бөлігінің негізінде тілдік тәсілдер мен ойындар жатыр: каламбуралар, дәйексөздер мен аллюзиялар, қайталаулар, метафорлар, инверсия, парадокстер, полисемия және т.б. Көрсетілген тілдік тәсілдерге байланысты Жайдарман әзілдеріне мысал келтірсек.

Қайталау

− Эх, ауылымды сағындым!

− Ауылымды сағындым?

− Иа, ауылымды сағындым!

− Ауылыңды сағындың ба?

− Иа, командир! Ауылымды сағындым!

− Ааа, онда сен ауылыңды сағынғансың ғой! «Сырдария» құрамасы (ОҚМПУ).

Парадокс

– Қытайда 86-дың өзі 16 млн екен. «Қызылорда» құрамасы.

– Солтүстік Қазақстан облысы Темирязев ауылының тұрғыны тауыққа ыстық су беріп піскен жұмыртқа алады екен. «Аграрка» құрамасы (Астана).

Жеке тілдің болуы субмәдениетті міндеттерді іске асырумен қатар коммуникативтік және семантикалық проблема болып табылады. Жайдарман ойыншылары өзіндік тілдік оқшаулауда болады, оны өздері қалыптастырады. Бұл үдерістің нәтижесі айналасындағылардың түсінбеуі, кері байланыстың тиімсіздігі, қарым-қатынаста қызығушылықтың болмауы және т.б. болып табылады. Бұндай ситуациядын шығудың бірнеше жолдары бар.

Бірінші: Жайдарман аудиториясына дейін айналамен қарым-қатынастың тарылуы. Бұдан шығу өніміз болып табылады, өйткені айналаның сыртында ата-анасы, ұстаздары, достары т.б. қалады.

Екінші: айналасындағылардың түсінбеуіне қарамастан, өз тілін дәйекті түрде пайдалану, оларды «таңдаулылықтан»өз басымдылығы санасына қатыстыруға тырысу. Жайдарман тілі шын мәнінде сленг болып табылады, өйткені, біріншіден, айналасындағылар оның тілінде сөйлеуге міндетті емес, екіншіден, оны пайдалану олар үшін табиғи емес болады.

Үшінші: Жайдарман жаргондарының бірте-бірте кеңейуі және де оны тұздық сөздерге (сленг) енгізу. Сонымен қатар, Жайдарман ойындарын аяқтаушылар – ойынның түлектері Жайдарман ойындары мен оның тілін түсінуден алыс кетпейді. Уақыт өте келе, мұндай адамдардың саны өмірде көп бола түседі, олар жиі жарнамашылар, копирайтерлер болып тілді өздері қалыптастырады.

Төртінші: сыртқы факторларға байланысты Жайдарман – лексикасын дұрыс немесе орынды емес пайдалану жағдайларын нақты ажырата білу. Біздің ойымызша, қазіргі уақытта тіл тепе-теңдігін сақтауға және өзінің мәдени тобына ғана емес, бейтарап тілдік материалдың тасымалдаушыларына, сондай-ақ, басқа да субмәдениеттердің тілдеріне құрметпен карауға мүмкіндік береді.

Жоғарыда айтып өтілгендей жайдарман тілі Ресейдің КВН тілінің жүйесінде құралған. Соған байланысты қазіргі кезде әлі күші жойылмаған орыс тілі жайдарман ойыншыларының арасында кеңінен қолданылып келеді. Жайдарман ойыншыларының өз араларында қолданылатын термин сөздерінің барлығы дерлік ортыс тілінде айтылады. Оған дәлел мына сөздер:

Чес – команда алғашқы сахнаға шыққанда бір сызық бойында тұрып әзілдесетін жері.

Авация – халықтың яғни көрерменнің ең қатты қошеметі.

Фишка – бір әзілді қайта-қайта қайталай беретін оригиналды идея.

Парадали – жайдарман ойындарында командаларды таныстыру.

Туса – белгілі бір ортаны айтады, яғни әңгімелері жарасқан, сөйлеу тілдері тек өз араларында ғана түсінікті орта.

Штапм – біреудің әзілін шамалы түрде өзгертіп айту.

Топер – команда ойындарын әнмен әрлеуші.

Бетон, болт – ең өтімді әзілдер.

Сонымен қатар қазір телебағдарлама ретінде танымал болып келе жатқан КТА ойындары бар.

КТА – көңілді тапқырлар алаңы. Бұл да Жайдарман ойындары сияқты жастар ойыны, бұнда да әзіл бар, ойын бар. Жайдарманнан ерекшелігі мынада: КТА-да жайдарман ойындарында ойнап, тәжірибе жинап, нәтиже көрсеткен жастарға өнер жолына түсуіне мүмкіндік жасайтын, қолдау көрсететін бағыт түрі.

Жайдарман тілін, оның құрылымын зерттеу барысында көптеген әдістер қолданылды. Ең алдымен Жайдарман ойыншыларымен кездесіп сұхбат алу үлкен бір мүмкіндік болды. «Жем – Сағыз» құрамасның ойыншысы Нұрдәуір Нұрланұлының берген сұхбатынан: «Жайдаман ойындары қазіргі кезде өте қажет клубтардың бірі. Себебі жастарға уақытын тиімді өткізуге мүмкіндік беріп, айтарлықтай қолдау береді. Сахна мәнері, сөз әдебі, өзін-өзі күту, жұртшылықпен қарым-қатынас жасау т.б. көптеген жақсылыққа бағытайтын іс-әрекеттерге үйретеді».

Ал жайдарман тілі жайлы айтатын болсам, бүгінгі күнде жайдарман ойындарында диалект сөздер, анекдоттар, плагиаттарды қолдануға болмайды. Мысалы, «қай жаққа» – «қай яққа» деп айтып жатамыз, осы секілді көптеген сөздерге тыйым салынып жатыр. Сонымен қатар орысша сөз сөйлеуге де болмайды. Орыс тіліндегі сөздерді тек әзілді күлкілі қылып жеткізу мақсатында ғана қолдануға рұқсат бар.

Қорытынды ретінде, Жайдарман тілі келесі негізгі сипаттамаларға ие: біріншіден, оның маңызды міндеттері жастар қоғамдастығы ішінде кәсіби қарым-қатынас жасау болып табылады; екіншіден, Жайдарман тілінің лексикалық негізі – ұлттық тіл, тілдік ойындар әсіресе полисемияны пайдалана отырып, әзілдеу болып табылады; үшіншіден, Жайдарман тілін пайдалану тілдік оқшаулау проблемасына әкеп соқтыруы мүмкін. Жайдарман тілі құбылыс және процесс ретінде ең маңызды субмәдениетті маркер болып табылады. Жайдарман қауымдастығы қатысушылардың басын біріктіріп, тату-тәтті жанұяға айналдыратын, жастардың жүрегіне жол таба білген заманауи жоба десек те болады. Қазақстан КВН Одағының ең негізгі мақсаты – мемлекеттік тілді, жастар қозғалысын өркендету. Қазақ тілін кеңінен қолданып, көркейте түсу және беделін арттыру. Жайдарман ойындарының ерекшелігі қазіргі қоғамда орын алып жатқан құбылыстарды өзек ету және халықтың заманауи сұранысына сай болуында.

Жайдарман тілі ондаған жылдар бойы қалыптасып, керуен жолындағы көшін тауып, дамып келеді. Алдағы уақытта оның тұздық сөздермен қосылып шұбарланбауы шабытты да көңілді жастардың қолында.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Марфин М, Чивурин А. Что такое КВН?
2 Айғабылұлы А. Қазақ тілінің лексикологиясы, А.: Дәуір-Кітап, - 2013, 50 б.
3 Хасенов Ә. Тіл білімі – Астана: Ер-Дәулет, 2007, 38 – 43 б.
4 Сыздықова Р. Тілдік норма және оның қалыптануы – А.: Ел-шежіре,2014, 116 – 117 б
5 Кеңесбаев І. Қазақ тіл білімі туралы зерттеулер – А., 1977ж.
6 Қазақстан Жайдарман Одағының ресми сайты. www.jaidarman.kz

ГРНТИ 16.01.07

ПРАГМАТИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ РЕЧЕВОЙ СИТУАЦИИ ССОРЫ

В.В. Ивахненко
Студент, Павлодарского государственного педагогического университета, г. Павлодар
О.К. Андрющенко
К.ф.н., профессор, Павлодарского государственного педагогического университета, г. Павлодар

В статье рассматривается речевая ситуация ссоры на примере классической русской литературы. Авторы анализируют прагматические характеристики ссоры: участники, зачин данной коммуникативной ситуации, тактики, возможные последствия ссоры. Делается вывод о негативных проявлениях, сопутствующих ссоре – как вербальных, так и невербальных (физических, эмоционально-экспрессивных).

Ключевые слова: прагматическая характеристика, причина, участники, процесс, тактика, последствия, конфликтоген.

Любой конфликт включен в более сложную ситуацию, образуемую бытовым, социальным, психологическим, моральным, национально-ментальным, и пр. параметрами. Отработка анализа таких конфликтов как целостной ситуации предполагает поиск соответствующего массового материала, позволяющего выявлять определенные закономерности. Произведения русской литературы предоставляет такой материал в избытке. Более того, литература, так или иначе, обобщает и типизирует все явления и тем самым создает эффективный полигон для изучения этих феноменов как проявлений реальной жизни.

Ссора как одна из наиболее острых форм конфликтного взаимодействия людей представлена в литературе широко и разнообразно, поскольку она является самым ярким сюжетообразующим началом и позволяет художникам слова наблюдать и показывать поведение персонажей в особо жестких, иногда экстремальных ситуациях. В них вскрываются подчас неосознаваемые даже самим человеком истинные движущие мотивы и глубоко запрятанные качества.

Для изучения прагматической характеристики речевой ситуации ссоры, будут рассмотрены следующие категории «Причина возникновения ссоры», «Участники», «Процесс», «Последствия».

Проанализируем отрывки из художественных произведений, где присутствует ссора между героями, для выявления прагматической речевой ситуации ссоры.

➢ ***Тургенев И. С.. Отцы и дети*** [1, 268].

Речь зашла об одном из соседних помещиков. «Дрянь, аристократишко», – равнодушно заметил Базаров, который встречался с ним в Петербурге.

*– Позвольте вас спросить, – начал Павел Петрович, и **губы его задрожали,** – по вашим понятиям слова: «дрянь» и «аристократ» одно и то же означают?*

– Я сказал: «аристократишко», – проговорил Базаров, лениво отхлебывая глоток чаю.

– Точно так-с: но я полагаю, что вы такого же мнения об аристократах, как и об аристократишках. Я считаю долгом объявить вам, что я этого мнения не разделяю.

Причиной возникновения ссоры в данном отрывке послужил конфликтоген – «Дрянь, аристократишко».

Конфликтогеном послужила инвективная лексика, а именно слово «Дрянь», и унизительное значение слова аристократ - «аристократишко».

Участниками ссоры выступают два лица – Павел Петрович и Евгений Базаров.

В процесс ссоры выявлена тактика **возмущения**, связанная в большинстве случае с негативной реакцией на какой-либо проступок собеседника, в данном случае данная тактика была из-за произнесенного конфликтогена.

– Позвольте вас спросить, – начал Павел Петрович, и губы его задрожали, – по вашим понятиям слова: «дрянь» и «аристократ» одно и то же означают?

В конечном **итоге**, ссора между ними привела к дуэли, так как прийти к компромиссу они не смогли, что говорит о дисгармоническом коммуникативном результате.

➢ ***Тургенев И. С. Отцы и дети*** [1, 345].

– Не знаю, что тебе сказать. Настоящий человек об этом не должен заботиться; настоящий человек тот, о котором думать нечего, а которого надобно слушаться или ненавидеть.

– Странно! я никого не ненавижу, – промолвил, подумавши, Аркадий.

– А я так многих. ***Ты нежная душа, размазня, где тебе ненавидеть!.. Ты робеешь, мало на себя надеешься****…*

– А ты, – перебил Аркадий, – на себя надеешься? Ты высокого мнения о самом себе?

Базаров помолчал.

– Когда я встречу человека, который не спасовал бы передо мною, – ***проговорил он с расстановкой****, – тогда я изменю свое мнение о самом себе. Ненавидеть! Да вот, например, ты сегодня сказал, проходя мимо избы нашего старосты Филиппа, – она такая славная, белая, – вот, сказал ты, Россия тогда достигнет совершенства, когда у последнего мужика будет такое же помещение, и всякий из нас должен этому способствовать… А я и возненавидел этого последнего мужика, Филиппа или Сидора, для которого я должен из кожи лезть и который мне даже спасибо не скажет… да и на что мне его спасибо? Ну, будет он жить в белой избе, а из меня лопух расти будет; ну, дальше?*

– О друг мой, Аркадий Николаич! – ***воскликнул Базаров****, – об одном прошу тебя: не говори красиво.*

– Я говорю, как умею… Да и наконец, это деспотизм. Мне не шла мысль в голову; отчего ее не высказать?

– Так; но почему же и мне не высказать своей мысли? Я нахожу, что говорить красиво – неприлично.

– Что же прилично? Ругаться?

– Э-э! да ты, я вижу, точно, намерен пойти по стопам дядюшки. Как бы этот идиот порадовался, если б услышал тебя!

– Как ты назвал Павла Петровича?

– Я его назвал, как следует, – идиотом.

– Это, однако, нестерпимо! – ***воскликнул Аркадий***

– Ага! родственное чувство заговорило, – спокойно промолвил Базаров.

В данном примере основной **причиной возникновения** ссоры стало столкновение разных взглядов, послужившее зарождению спора, а началом ссоры – конфликтоген «идиот», относящееся к родственнику одного из субъектов.

Участниками ссоры являются два субъекта – Аркадий Кирсанов и Евгений Базаров.

В процессе ссоры прослеживается тактика **оскорбления** по отношению ко второму участнику ссоры:

– А я так многих. Ты нежная душа, размазня, где тебе ненавидеть!.. Ты робеешь, мало на себя надеешься…

А также оскорбление по отношению к дяде второго участника ссоры:

– Э-э! да ты, я вижу, точно, намерен пойти по стопам дядюшки. Как бы этот идиот порадовался, если б услышал тебя!

И последующего **возмущени**я второго участника из-за конфликтогена «идиот»:

– Как ты назвал Павла Петровича?

– Это, однако, нестерпимо! – воскликнул Аркадий

Последствия данной ссоры были разрушительны для дружбы между участниками, что говорит о дисгармоничном коммуникативном результате.

- **Гоголя Н. В. «Повесть о том, как поссорился Иван Иванович с Иваном Никифоровичем»** [2, 187-188].

– А вы, Иван Иванович, настоящий гусак. Если бы Иван Никифорович не сказал этого слова, то они бы поспорили между собою и разошлись, как всегда, приятелями; но теперь произошло совсем другое. Иван Иванович весь вспыхнул.

– Что вы такое сказали, Иван Никифорович? – спросил он, ***возвысив голос.***

– Я сказал, что вы похожи на гусака, Иван Иванович.

– Как же вы смели, сударь, позабыв и приличие и уважение к чину и фамилии человека, обесчестить таким поносным именем?

– Что ж тут поносного? Да чего вы, в самом деле, так размахались руками, Иван Иванович?

– Я повторяю, как вы осмелились, в противность всех приличий, назвать меня гусаком

– Начхать я вам на голову, Иван Иванович! Что вы так раскудахтались?

Иван Иванович не мог более владеть собою: ***губы его дрожали; рот изменил обыкновенное положение ижицы, а сделался похожим на О; глазами он так мигал, что сделалось страшно. Это было у Ивана Ивановича чрезвычайно редко. Нужно было для этого его сильно рассердить.***

Причиной возникновения ссоры послужил конфликтоген – «гусак». Данное слово употребляется как заниженное, оскорбительное значение – глупый, высокомерный человек (по Ефремовой).

Участниками являются два человека - Иван Иванович и Иван Никифорович.

В процессе ссоры выявляются тактики оскорбления, что собственно и послужило конфликтогеном:

– А вы, Иван Иванович, настоящий гусак.

И повлекшее за этим **возмущение**.

*– Что вы такое сказали, Иван Никифорович? – спросил он, **возвысив голос.***

– Как же вы смели, сударь, позабыв и приличие и уважение к чину и фамилии человека, обесчестить таким поносным именем?

Последствием ссоры является окончание дружбы и последующими постоянными ссорами.

➢ **«На дне» М.Горького** [3, 64].

Квашня. Не-ет, говорю, милый, с этим ты от меня поди прочь. Я, говорю, это испытала... и теперь уж – ни за сто печеных раков – под венец не пойду!

Бубнов (Сатину). Ты чего хрюкаешь?

Сатин рычит.

Квашня. Чтобы я, – говорю, – свободная женщина, сама себе хозяйка, да кому-нибудь в паспорт вписалась, чтобы я мужчине в крепость себя отдала – нет! Да будь он хоть принц американский, – не подумаю замуж за него идти.

Клещ. Врешь!

Квашня. Чего-о?

Клещ. Врешь! Обвенчаешься с Абрамкой...

Барон (выхватив у Насти книжку, читает название). «Роковая любовь»... (Хохочет.)

Настя (протягивая руку). Дай... отдай! Ну... не балуй!

Барон смотрит на нее, помахивая книжкой в воздухе.

Квашня (Клещу). Козел ты рыжий! Туда же – врешь! Да как ты смеешь говорить мне такое дерзкое слово?

Барон (ударяя книгой по голове Настю). Дура ты, Настька...

Настя (отнимает книгу). Дай...

Клещ. Велика барыня!.. А с Абрамкой ты обвенчаешься... только того и ждешь...

Квашня. Конечно! Еще бы... как же! Ты вон заездил жену-то до полусмерти...

Клещ. Молчать, старая собака! Не твое это дело...

Квашня. А-а! Не терпишь правды!

Барон. Началось! Настька – ты где?

Настя (не поднимая головы). А?.. Уйди!

Анна (высовывая голову из-за полога). Начался день! Бога ради... не кричите... не ругайтесь вы!

Клещ. Заныла!

Анна. Каждый божий день... дайте хоть умереть спокойно!

Бубнов. Шум – смерти не помеха...

Как таковой причины возникновения ссоры нет, т.е. ссора зарождается посредством модели «слово за слово», а, точнее, поддразнивания и ложные утверждения, высказываемые друг другу.

Всего в ссоре участвуют 4 субъекта. Квашня – Клещ, Настя – Барон,

В процессе ссоры используются тактики **возмущения:**

Квашня. Чтобы я, – говорю, – свободная женщина, сама себе хозяйка, да кому-нибудь в паспорт вписалась, чтобы я мужчине в крепость себя отдала – нет! Да будь он хоть принц американский, – не подумаю замуж за него идти.

Клещ. Врешь!

Квашня. Чего-о?

и **оскорбления**:

Квашня (Клещу). Козел ты рыжий! Туда же – врешь! Да как ты смеешь говорить мне такое дерзкое слово?

Барон (ударяя книгой по голове Настю). Дура ты, Настька...;

Клещ. Молчать, старая собака! Не твое это дело...;

В данном произведении, участники, окончив одну ссору, переходят к другой, не приходя к компромиссу, точнее являющийся дисгармоничным коммуникативным результатом.

➢ **Толстой Л.Н. Война и мир** [4, 24-25].

*– Это еще что? Что вы наделали, я вас спрашиваю? – **сказала она строго.***

– Я?.. что? я... – сказал Пьер.

– Вот храбрец отыскался. Ну, отвечайте, что это за дуэль? Что вы хотели этим доказать? Что? Я вас спрашиваю. – Пьер тяжело повернулся на диване, открыл рот, но не мог ответить.

*– Коли вы не отвечаете, то я вам скажу... – продолжала Элен. – Вы верите всему, что вам скажут. Вам сказали... – Элен засмеялась, – что Долохов мой любовник, – сказала она по-французски, **с своей грубой точностью речи**, выговаривая слово «любовник», как и всякое другое слово, – и вы поверили! Но что же вы этим доказали? Что вы доказали этой дуэлью? То, что вы дурак, que vous êtes un sot; так это все знали. К чему это поведет? К тому, чтобы я сделалась посмешищем всей Москвы; к тому, чтобы всякий сказал, что вы в пьяном виде, не помня себя, вызвали на дуэль человека, которого вы без основания ревнуете, – **Элен все более и более возвышала голос и одушевлялась, – который лучше вас во всех отношениях...***

*– Гм... гм, – **мычал Пьер, морщась, не глядя на нее и не шевелясь ни одним членом.***

– И почему вы могли поверить, что он мой любовник?.. Почему? Потому что я люблю его общество? Ежели бы вы были умнее и приятнее, то я бы предпочитала ваше.

*– Не говорите со мной... умоляю, – **хрипло прошептал Пьер.***

*– Отчего мне не говорить! Я могу говорить и смело скажу, что редкая та жена, которая с таким мужем, как вы, не взяла бы себе любовника (des atants), а я этого не сделала, – сказала она. Пьер хотел что-то сказать, взглянул на нее странными глазами, которых выражение она не поняла, и опять лег. **Он физически страдал в эту минуту: грудь его стесняло, и он не мог дышать.** Он знал, что ему надо что-то сделать, чтобы прекратить это страдание, но то, что он хотел сделать, было слишком страшно.*

– Нам лучше расстаться, – проговорил он прерывисто.

– Расстаться, извольте, только ежели вы дадите мне состояние, – сказала Элен... – Расстаться, вот чем испугали!

Пьер вскочил с дивана и, шатаясь, бросился к ней.

*– Я тебя убью! – **закричал он и, схватив со стола мраморную доску с неизвестной еще ему силой, сделал шаг к ней и замахнулся на нее.***

В данном отрывке **причиной возникновения ссоры** является целенаправленное выведение на эмоции одного субъекта по отношения ко второму, в конечном итоге окончательным конфликтогеном явилось одно из высказываний первого субъекта.

Участниками ссоры в произведении являются два героя – Пьер и Элен.

В процессе ссоры прослеживались тактики **возмущения:**

– Это еще что? Что вы наделали, я вас спрашиваю? – сказала она строго.

– Вот храбрец отыскался. Ну, отвечайте, что это за дуэль? Что вы хотели этим доказать? Что? Я вас спрашиваю. – Пьер тяжело повернулся на диване, открыл рот, но не мог ответить.

Оскорбления:

Что вы доказали этой дуэлью? То, что вы дурак, que vous êtes un sot; так это все знали. К чему это поведет?

Угрозы:

– Я тебя убью! – закричал он и, схватив со стола мраморную доску с неизвестной еще ему силой, сделал шаг к ней и замахнулся на нее.

Последствием ссоры стал дисгармонический коммуникативный результат – супружеская пара перестала, как либо контактировать друг с другом.

➢ **Достоевский Ф.М. Преступление и наказание** [5, 119-120].

– А доведите до последствий, что вы давеча проповедовали, и выйдет, что людей можно резать…

*– Помилуйте! – **вскричал Лужин.***

– Нет, это не так! – отозвался Зосимов.

Раскольников лежал бледный, с вздрагивающей верхнею губой и трудно дышал.

*– На все есть мера, – **высокомерно продолжал Лужин**, – экономическая идея еще не есть приглашение к убийству, и если только предположить…*

*– А правда ль, что вы, – перебил вдруг опять Раскольников дрожащим **от злобы голосом, в котором слышалась какая-то радость обиды,** – правда ль, что вы сказали вашей невесте… в тот самый час, как от нее согласие получили, что всего больше рады тому… что она нищая… потому что выгоднее брать жену из нищеты, чтоб потом над ней властвовать… и попрекать тем, что она вами облагодетельствована?..*

– Милостивый государь! – ***злобно и раздражительно вскричал Лужин, весь вспыхнув и смешавшись,*** *– милостивый государь… так исказить мысль!*

Извините меня, но я должен вам высказать, что слухи, до вас дошедшие или, лучше сказать, до вас доведенные, не имеют и тени здравого основания, и я… подозреваю, кто… одним словом… эта стрела… одним словом, ваша мамаша… Она и без того показалась мне, при всех, впрочем, своих превосходных качествах, несколько восторженного и романического оттенка в мыслях… Но я все-таки был в тысяче верстах от предположения, что она в таком извращенном фантазией виде могла понять и представить дело… И наконец… наконец…

– А знаете что? ***– вскричал Раскольников, приподнимаясь на подушке и смотря на него в упор пронзительным, сверкающим взглядом,*** *– знаете что?*

– А что-с? – Лужин остановился ***и ждал с обиженным и вызывающим видом.***

Несколько секунд длилось молчание.

– А то, что если вы еще раз… осмелитесь упомянуть хоть одно слово… о моей матери… то я вас с лестницы кувырком спущу!

– Что с тобой! – крикнул Разумихин.

– А, так вот оно что-с! – ***Лужин побледнел и закусил губу****. – Слушайте, сударь, меня,* ***– начал он с расстановкой и сдерживая себя всеми силами, но все-таки задыхаясь,*** *– я еще давеча, с первого шагу, разгадал вашу неприязнь, но нарочно оставался здесь, чтоб узнать еще более. Многое я бы мог простить больному и родственнику, но теперь… вам… никогда-с…*

– Я не болен! ***– вскричал Раскольников.***

– Тем паче-с…

– Убирайтесь к черту!

В данном примере **причиной возникновения** ссоры является разное мировоззрение субъектов ссоры.

Состав **участников**: два лица - Раскольников и Лужин, а так же двое, кто старается эту ссору предотвратить и закончить – Зосимов и Разумихин.

В **процессе** ссоры прослеживаются тактики **возмущения:**

– А, так вот оно что-с! – Лужин побледнел и закусил губу. – Слушайте, сударь, меня, – начал он с расстановкой и сдерживая себя всеми силами, но все-таки задыхаясь, – я еще давеча, с первого шагу, разгадал вашу неприязнь, но нарочно оставался здесь, чтоб узнать еще более. Многое я бы мог простить больному и родственнику, но теперь… вам… никогда-с…

приказ:

– Убирайтесь к черту!

и **обвинения:**

– А доведите до последствий, что вы давеча проповедовали, и выйдет, что людей можно резать…

– А правда ль, что вы, – перебил вдруг опять Раскольников дрожащим от злобы голосом, в котором слышалась какая-то радость обиды, – правда ль, что вы сказали вашей невесте… в тот самый час, как от нее согласие получили, что всего больше рады тому… что она нищая… потому что выгоднее брать жену из нищеты, чтоб потом над ней властвовать… и попрекать тем, что она вами облагодетельствована?..

Ссора с дисгармоническим коммуникативным **результатом,** участники ссоры остались каждый при своём.

➢ **Лермонтов М.Ю. Герой нашего времени (5 июня)** [6, 152].

Грушницкий целый вечер преследовал княжну, танцевал или с нею, или вис-е-вис; он пожирал ее глазами, вздыхал и надоедал ей мольбами и упреками. После третьей кадрили она его уж ненавидела.

– Я этого не ожидал от тебя, – сказал он, подойдя ко мне и взяв меня за руку.

– Чего?

– Ты с нею танцуешь мазурку? – спросил он торжественным голосом. – Она мне призналась…

– Ну, так что ж? А разве это секрет?

– Разумеется… Я должен был этого ожидать от девчонки… от кокетки… Уж я отомщу!

– Пеняй на свою шинель или на свои эполеты, а зачем же обвинять ее? Чем она виновата, что ты ей больше не нравишься?..

– Зачем же подавать надежды?

– Зачем же ты надеялся? Желать и добиваться чего-нибудь – понимаю, а кто ж надеется?

– Ты выиграл пари – только не совсем, – ***сказал он, злобно улыбаясь****.*

В данном отрывке **причиной возникновения** ссоры является целенаправленные действия одного из субъектов, повлёкшие ревность второго по отношению к своей спутнице.

Участниками ссоры являются 2 лица – Грушницкий и Печориным

В **процессе ссоры** видны **тактики обвинения:**

– Ты с нею танцуешь мазурку? – спросил он торжественным голосом. – Она мне призналась…

угрозы:

– Разумеется… Я должен был этого ожидать от девчонки… от кокетки… Уж я отомщу!;

– Ты выиграл пари – только не совсем, – сказал он, злобно улыбаясь.

возмущения:

– Я этого не ожидал от тебя, – сказал он, подойдя ко мне и взяв меня за руку.

Последствием ссоры является дуэль, финалом которой является смерть одного из участников ссоры.

Итак, при изучении прагматических характеристик речевой ситуации ссоры, на основе произведений русских писателей, были выявлены следующие категории и их характеристики:

1. «Причина возникновения ссоры»: конфликтоген, действия, разное мировоззрение, «слово за слово».

2. «Участники»: два, три и более.

3. «Процесс»: возмущение, оскорбление, обвинение, приказ, угроза.

4. «Последствия»: гармоничный коммуникативный результат, Дисгармоничный коммуникативный результат, физические действия между субъектами (поединок).

Всего было проанализировано 12 речевых ситуаций из литературы русских писателей, которые изучаются в школьной программе по русской литературе.

Что касается протекания ссоры, можно выделить следующие проявления негативных изменений, сопутствующих ей:

1) Изменение высоты голоса и манеры говорить: «Вскричал Лужин»; «загремел Троекуров»; «злобно и раздражительно вскричал Лужин, весь вспыхнув и смешавшись»; «вскричал Раскольников», «проговорил он с расстановкой»; «Воскликнул Базаров»; «Воскликнул Аркадий»; «Кричал Гаврила»; «Злобно крикнув»; «Возвысив голос»; «Крикнул он»; «Вскричала она»; «Закричала она на всю комнату»; «Кричала Софья Петровна своим резким, визгливым голосом»; «Повысил голос отец»; «Сказал Печорин нетерпеливо»; «Отвечал он небрежно» и т.д.

2) Агрессивные движения: «Схватив со стола мраморную доску с неизвестной еще ему силой, сделал шаг к ней и замахнулся на нее», «Рявкнул Челкаш, хватая Гаврилу за горло»; «Бледный, с трясущеюся губой, Пьер рванул лист»; «Схватив руку Челкаша, тыкал ею себе в лицо» и т.д.

3) Изменение в лице: «Побледнел»; «Лужин побледнел и закусил губу»; «Губы его задрожали»; «Челкаш молчал и по-волчьи скалил зубы»; «Губы его дрожали; рот изменил обыкновенное положение ижицы, а сделался похожим на О; глазами он так мигал, что сделалось страшно. Это было у Ивана Ивановича чрезвычайно редко. Нужно было для этого его сильно рассердить» и т.д.

4) Физические и мысленные изменения: «Выходя из себя»; «Ждал с обиженным и вызывающим видом»; «Начал он с расстановкой и сдерживая себя всеми силами, но все-таки задыхаясь»; «Мычал Пьер, морщась, не глядя на нее и не шевелясь ни одним членом»; «Он физически страдал в эту минуту: грудь его стесняло, и он не мог дышать» и т.д.

Литература

1 Собрание сочинений. В 12 т. Т.3 : Накануне; Отцы и дети / Тургенев Иван Сергеевич. - М.: Худож.лит., 1976. - 389с.

2 Гоголь Н.В.. Повести; Ревизор / Худож. С. Алимов. – М.:Худож. Лит. , 1984.

3 Горький М. На дне: Пьеса / Предисл. Н. Н. Жегалова; рис. С. Гонкова. – М.: Дет. лит., 1981.

4 Толстой Л.Н. В 4 т. 2/ Коммент. Л.Д. Опульский. – М.: Просвещение, 1987.

5 Достоевский Ф.М. Преступление и наказание : роман: в 6ч. с эпилогом. - М.: Худож. лит., 1983. Стр.119-120.

6 Лермонтов Михаил Юрьевич. Стихотворения; Поэмы; «Маскарад»; Герой нашего времени / Лермонтов Михаил Юрьевич. - М.: Худож.лит., 1989.

ГРНТИ 14.25.09

ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЙ ТИПАЖ «БЛОГЕР»

Р. Темикова
Студент, Павлодарский государственный педагогический университет, г. Павлодар
Г.С. Суюнова
Д.ф.н. Павлодарский государственный педагогический университет, г. Павлодар

Настоящая статья – попытка исследовать лингвокультурный типаж «блогер». Целью работы является определение основных характеристик этого типажа в русском и американском языковом сознании. Автор обращается к словарным дефинициям и этимологии лексем «блогер» / «Blogger», На основе проведенного анализа делается вывод, что главными характеристиками этого типажа как в американском, так и в русском языковом сознании являются: увлеченность, творчество, эстетический подход к оформлению своего аккаунта, знание специфических терминов и жаргона как блогосферы, так и обсуждаемой темы, желание и умение заинтересовать и увлекательно, необычно преподнести необходимый материал.

Ключевые слова: лингвокультурный, типаж, блог, блогер, информация, язык, личность.

В гуманитарной парадигме научного знания конца прошлого века наметилась тенденция к более полному и комплексному изучению человека, дав толчок к развитию различных новых направлений антропологии. Одним из таких направлений стало изучение языковой личности, попавшей в центр пристального внимания лингвистов после выхода в 1987 году книги Ю.Н.Караулова «Русский язык и языковая личность» [1].

При исследовании языковой личности как индивидуального образования ученые концентрируют внимание на описании языка и стиля того или иного конкретного человека, известного большинству людей результатами своей деятельности в той или иной сфере.

«Работы о языковой личности как типизируемом образовании строятся на изучении коллективной языковой личности и связываются с каким-либо ее аспектом. Аспекты выделяются в зависимости от той конкретной области знания, которая является исходной для построения модели языковой личности» [2].

«Лингвокультурный типаж» – понятие, используемые в исследованиях, проводимых на стыке когнитивной лингвистики и лингвокультурологии, динамично развивающиеся в последние годы. Изучение феномена «лингвокультурного типажа» позволяет лингвистам приблизиться к пониманию национальной языковой картины мира и всех её составляющих. Термин «лингвокультурный типаж» был введён В.И. Карасиком сравнительно недавно, – в 2005 году. С этого момента направление исследования лингвокультурных типажей стало модным, если можно так сказать, трендовым, и за более чем 10 лет было описано около 100 всевозможных лингвокультурных типажей. При этом все они описываются по общей методике и единой процедуре анализа, предложенной основоположником направления В.И. Карасиком.

По определению, предложенному В.И. Карасиком, «лингвокультурный типаж» – это узнаваемые образы представителей определенной культуры, совокупность которых и составляет культуру того или иного общества. Будучи абстрактным ментальным образованием, лингвокультурный типаж является разновидностью концепта, содержанием которого является типизируемая личность. Соответственно, можно выделить образную, понятийную и ценностную сторону у концепта «лингвокультурный типаж N» [3]. По утверждению В.И. Карасика, лингвокультурные типажи характеризуются следующими признаками: узнаваемость и ассоциативность, рекуррентность, хрестоматийность, широкая узнаваемость, знаковость (символичность), яркость, типичность.

Основные идеи лингвоперсонологии, сводятся к следующим тезисам [3]:

1) носителем языка является индивидуум, в его сознании хранится информация, закодированная в языковых единицах и правилах их употребления;

2) информация в индивидуальном сознании всегда сопряжена с эмоционально-оценочной актуализацией (или ситуативной возможностью такой актуализации);

3) информация в индивидуальном сознании становится релевантной для других индивидуумов благодаря интегративной функции языка, позволяющей достичь определенного взаимопонимания в процессе общения в силу тождественности языковых форм и общности содержания того опыта, который закреплен в семантике языковых единиц и типичных условиях их использования;

4) носитель языка, языковая личность, представляет собой сложное образование и является изменяющимся единством, в котором сосуществуют различные социально-ситуативные роли, модусы поведения, уровни коммуникативной компетенции, а также сугубо индивидуальные, идеосинкратические особенности;

5) лингвоперсонология как интегративная область гуманитарного знания базируется на достижениях лингвистики, литературоведения, психологии, социологии, – культурологии [3].

Современные технологии позволяют осуществлять коммуникацию вне временных и пространственных рамок. Одним из самых современных и популярных способов общения людей во всем мире посредством технологии Интернет является блог. Блог – это многогранный феномен, включающий в себя аспекты журналистики, фото- и видео-репортажа, общественно-политического, культурного и повседневного дискурса, а также элементы риторики. Блоги оказывают большое влияние на различные стороны жизни общества, одновременно отражая изменения, происходящие в социо-культурной среде.

Язык блогов, являясь индикатором происходящих изменений, мгновенно фиксирует последние тенденции в сфере человеческого взаимодействия, выступая в качестве многообразного материала для исследования и анализа.

Лингвокультурологические исследования являются одним из основных направлений в современной науке. Сравнительно недавно внутри виртуального дискурса выделились такие лингвокультурные типажи, как «хакер», «чайник», «ламер», «программист», «модератор» и многие другие [4, с. 172].

Вопросы, касающиеся распространения блогов, активно исследуются зарубежными авторами. За последние годы было выпущено несколько десятков работ, посвященных истории и созданию блогов влиянию блогов на традиционные СМИ и на общественно-политическую, социокультурную составляющую жизни применению блогов в сфере бизнеса, рекламы и маркетинга, взаимодействию блогосферы и психологии.

Проблемы лингвистических особенностей блогов и взаимодействия блогосферы и языка на настоящий момент изучены в меньшей степени. «Среди зарубежных лингвистов необходимо отметить Дэвида Кристала последние работы которого посвящены изменениям в английском литературном языке под влиянием сети Интернет. Другие авторы, в том числе Криспин Тюрлоу Хандра Хайслет и Адам Килграфф, уделяют внимание проблемам Интернет-языка в рамках социолингвистики и психолингвистики, корпусной и прикладной лингвистики» [5].

В этом ряду особое место занимает лингвокультурный типаж «блогер». Типаж «блогер» известен и используется сейчас не только в рамках виртуальной коммуникации. Этот факт связан с широким освящением данного типажа в современных средствах массовой коммуникации, а также с распространенностью и доступностью Интернета в разных странах мира и усилением его влияния на людей. Положительную ауру вокруг блогеров создает и кинематограф. В последнее время появилось много фильмов, в которых главные герои ведут свои блоги, описывая в них свои победы и поражения, жизненные взгляды. Так поступают, например, главные героини популярных современных фильмов «Взломать блогеров» (2016), «Продолжая бороться» (2011), «Джули и Джулия: Готовим счастье по рецепту» (2009), «Большая игра» (2009) и других. Как результат типаж «блогер» притягателен, вызывает интерес и восхищение в молодежной среде, многие подростки мечтают стать блогерами и называют «блогера» своей будущей профессией, а многие из них уже в юном возрасте начинают вести свои блоги и могут добиться известности, большого количества подписчиков и в результате – неплохого заработка.

При рассмотрении лингвокультурного типажа «блогер» мы опираемся на что изучение понятийной, оценочной и образной сторон, что теоретически обосновано в работах В. И. Карасика и О. А. Дмитриевой [7, с. 5].

Лексема Блогер толкуется в различных англоязычных словарях примерно одинаково: “a person, whoregularlywritesmaterialfor a blog” (человек, который регулярно пишет материалы для блога), “a personwhokeepsandupdates a blog” (человек, который ведет и обновляет блог). Подобные определения встречаются и в русскоязычных словарных статьях: «люди, ведущие блог», «человек, ведущий свой сетевой журнал» . Что касается этимологии данных лексем, то они произошли от лексем “blog” / «блог» соответственно, которые, в свою очередь, определяются как “onlinejournal (weblog)”, “a personal chronologicallog of thoughtspublishedon a Webpage” (человек, который публикует свои мысли и размышления в хронологической последовательности на веб станице; сетевой журнал или дневник событий). Обе эти лексемы берут начало от англ. “weblog”. Определить точную дату появления типажа «блогеров» и самого явления «блогинга» довольно сложно, но оно приходится на первую половину 90-х годов 20 века, когда впервые стала употребляться и сама

лексема “blog”. Некоторые источники ссылаются на 1994 год, когда студент Джастин Холл впервые начал вести дневник в Интернете, «он состоял из обзоров примеров HTML, которые попадались ему в интернете. Этого, однако, было достаточно, чтобы NewYorkTimes назвал Холла “отцом-основателем” личных блогов».

В 1997 Джон Барджер, основатель сайта “RobotWisdom”, ввел новое слово для описания блогов в интернете – “weblog”. Оно было образовано из фразы “logging the web” (можно перевести как «веду дневник в Сети») – глагол превратился в существительное [6]. Х. А. Ермолаев утверждает, что только в 2003 году в оксфордском словаре появились лексемы “weblog” и “webloger”. А в 2004 году издатели американского словаря “Merriam-Webster” назвали слово “blog” самым главным словом года, так как «именно его значение хотели узнать пользователи веб-сайта Merriam-Webster чаще всего».

Сам словарь дает следующее определение лексеме “blog/weblog”: «…веб сайт, который содержит личные размышления, комментарии, часто гиперссылки, видео и фотографии, предоставленные / “выложенные” автором»; т.е. «блог» – это сайт, на котором автор публикует фактически личный дневник, где фиксирует всю интересующую его информацию. Все это позволяет выделить такие основные семантические признаки лингвокультурного типажа «блогер / blogger», как: «person / человек», «write / писать», «publish / публиковать», «webpage / вэбстраница», «material / материал», «thoughts / мысли», «reflections / размышления», «comments / комментарии», «video / видео», «photographs / фотографии», «hyperlinks / гиперссылки».

Почти одновременно с появлением лексемы «блогер» в речи носителей русской лингвокультуры возник вопрос о правописании этого слова. Долгое время существуют споры о том, следует ли писать эту лексему с одной или с двумя буквами «г». В настоящее время в самых популярных поисковых системах (“Google” – около 1,25 млн и «Яндекс» – около 3 млн) можно найти одинаковое количество запросов по обеим формам, что говорит о частотности употребления того или иного варианта как пользователями Интерната, так и людьми, продвигающими тот или иной сайт. Все это еще раз свидетельствует об отсутствии точных правил написания данной лексемы. Корень этой проблемы в русском языке в том, что эта лексема произошла от английского “weblogger”, в котором употребляется две буквы “g”. Поэтому сторонники написания двойной «г» в русской лексеме считают, что необходимо транслитерировать строго по английскому аналогу и писать столько согласных, сколько в слове оригинала. Другие же исследователи полагают, что калькирование в этом случае нецелесообразно, так как, во-первых, такое удвоение букв является нетипичным для русского языка, во-вторых, не всегда слова иностранного происхождения, не имеющие русских аналогов, транслитерируются строго по слову оригинала (например, «офис», «футбол»). В то же время лексема «блогер» настолько вошла в нашу повседневную жизнь, что вполне может подчиняться правилам русского языка. Даже в современных словарных статьях встречается противоречивая информация. Так, в русском орфографическом словаре под редакцией В.В. Лопатина и О.Е. Ивановой дается вариант с одной согласной, а в Толковом словаре русского языка XXI века под редакцией Г.Н. Скляревской говорится об удвоенной согласной. Таким образом, в русском языке еще не сформировалось четкое правило написания лексемы «блогер», однако существует тенденция чаще употреблять лексему с одной согласной.

Сегодня миллионы людей в мире имеют собственные блоги и, соответственно, именуют себя блогерами.

Но цели этой деятельности у них могут быть разные. Проведенные опросы носителей американской и носителей русской лингвокультур, возраст которых – от 18 до 35 лет, показали, что большинство блогеров (79 % американских респондентов и 80 % русских) ведут блоги ради общения с интересными людьми, т.е. преследуют коммуникативную цель. Здесь можно выделить две группы: одни используют блоги для общения со своими знакомыми и друзьями, другие – для расширения своего круга общения. В статье Википедии, посвященной блогам, очень точно указано, что «одним в этом случае нужны друзья, другим – слушатели». 11 % опрошенных американцев и 13 % русских ведут блоги для развлечения, особенно если у них большое количество свободного времени. Коммерческая цель становится все более популярной как в американской (6 %), так и русской лингвокультурах (4 %), все большее количество блогеров начинают вести свои блоги для получения дополнительных доходов, продвижения своих услуг или каких-либо товаров. 3 % американских респондентов и 2 % русских ведут блоги, чтобы стать популярными. 0,5 % американцев и 0,5 % русских ведут свои блоги в качестве мемуаров. В этом случае блог выполняет функцию традиционного классического дневника, становится «местом для каких-то записей, которые могут пригодиться в будущем, способом не забыть о подробностях тех или иных событий своей жизни. Пользующиеся этой функцией респонденты полагают, что ведут дневник для себя, для того чтобы потом прочитать и обдумать», проанализировать и сделать для себя выводы.

Респондентами были названы еще две цели ведения блогов, которые берут свое начало из ведения обычного дневника. 0,5 % американских и 0,5 % русских опрошенных ведут блоги для саморазвития, размышления над ситуацией, часто в качестве психотерапевтической цели «как способ пожаловаться на жизнь множеству людей сразу и получить в ответ успокоительные “поглаживания”. Таким образом, современные блогеры, ведя свои блоги, могут преследовать разные цели: от коммуникативной, развлекательной целей до коммерческой и психотерапевтической.

О.А. Дмитриева, говоря о моделировании лингвокультурного типажа, видит необходимость рассмотреть «типичную внешность, одежду, какие-либо атрибуты, среду обитания, описать речевые особенности, манеру поведения, речь, ритуальные действия, сферы деятельности, досуга, круга общения, материальное положение, этикет, происхождение, возраст» блогера [7, с. 75] Однако, изучая типаж «блогер», мы пришли к выводу, что для него нет четкого определения возраста, пола и социального положения и образования, хотя основную массу блогеров составляют молодые люди от 13 до 33 лет. Например, сайт “NaRabotuOnline.ru” провел собственный анализ и выбрал 10 самых популярных интернет-блогерш 2019 года.

Их возраст оказался от 16 до 31, их сферы деятельности в обычной жизни тоже совершенно различны (от школьницы, учителя, актрисы, певицы до писателя и фотографа, модели).

Что касается этикета общения и поведения, то так как блогосфера относительно нова, у блогеров не сформировался пока четкий свод правил, который они должны соблюдать в общении между собой и своими читателями. На данный момент многие блогеры следуют негласным правилам принятого этикета общения в их лингвокультуре. Однако можно встретить достаточное количество анекдотов, в которых делается акцент на низкой грамотности речи блогеров («Дорогие блогеры, форумчане, журналисты. Я устал. Я ухожу . Подпись: Ваш русский язык») [8].

Несомненно, анекдоты о блогерах сочиняются теми, кто хорошо знает особенности их жизни, видит, как они проводят за компьютерами основную часть своей жизни («Папа, папа, а кто это там в углу лохматый, с красными глазами всю ночь сидит?». «Не бойся, малыш, это наша мама блог ведет», пишут посты даже в рабочее время («Начальник говорит подчиненному: “Ты просто молодец! Вчера за один день сделал столько же работы, как за месяц”. “Так вчера весь день ЖЖ страшно глючил”«, и в любой ситуации, что бы с ними ни происходило, они прежде всего снимают видео для своих блогов («Действия блогера во время пожара: 1. Напишите об этом пост в ЖЖ. 2. Срочно включите вебкамеру и убедитесь, что трансляция будет идти непрерывно и т.д.»). Акцентуируется привычка блогеров оставлять комментарии («Мальчик, воспитанный блогерами, довел учительницу до истерики комментариями в дневнике».

Самое главное для блогера – «иметь творческое начало и с эстетикой подходить к созданию своего аккаунта». Что касается материального положения блогеров, то оно напрямую зависит от числа просмотров и количества подписчиков, ну и от того, насколько актуален и интересен сам материал. Среди блогеров в настоящее время немало успешных и хорошо зарабатывающих. Все это может влиять на субъективное восприятие типажа «блогер» и добавлять такие признаки, как, например, «популярность», «успех», «обеспеченность», «профессионализм».

При описании типажа «блогер» следует, обратиться и к его речевым особенностям. В общении любой узкой группы людей, «объединенной каким-либо общим интересом, образом жизни, возникает своя особенная манера общения и даже свой социальный жаргон» . Блогеры не являются исключением. Понимать их жаргонную речь иногда может быть очень сложно. К такой лексике относятся, например, такие лексемы, как «туториал», «сайдбар», «сигна» и многие другие. Большинство терминов, которые используют блогеры, англоязычного происхождения и не имеют аналогов в русском языке. Кроме того, общение блогеров друг с другом чаще всего происходит в Интернете, а это требует от коммуникантов скорости и лаконичности, что приводит к возникновению сокращений (SEO – searchengineoptimization; SMM – socialmediamarketing).

Использование в речи блогеров большого количества сокращений, специфических терминов и жаргона обсуждаемой предметной сферы указывает на связывающие коммуникантов общие специальные знания и делает общение блогеров часто разговором «посвященных» [8, с. 65]. В то же время у каждого блогера, конечно, есть индивидуальные речевые манеры, стилистические особенности его блогов. Тексты (устные и письменные) многих блогеров изобилуют разговорными сленговыми выражениями, короткими предложениями с простыми эллиптическими грамматическими конструкциями. «Тут в телевизоре весьма кошерно выступил Дима Билан! Пел, надо сказать, хорошо. Не IanGillan, конечно,))) но тоже сойдет» [8]. В данном примере используются простая обиходная лексика, междометия, восклицания, графо-стилистические средства – смайлики. Все это сближает блогеров со своей аудиторией, эмоционально окрашивает высказывание и делает его ближе, понятнее и легче для восприятия более широкого круга читателей/слушателей, создает атмосферу живого общения.

Таким образом, все исследования по этой теме определяют что, лингвокультурный типаж «блогер» представляет собой узнаваемый образ человека в возрасте от 13 до 35 (чаще всего), который может иметь разное социальное положение и образование. Изучаемый типаж не имеет типичную внешность, одежду либо какие-либо внешние атрибуты, характерные только для него, что связано с одной из основных характеристик данного типажа – «блогером может стать любой человек». Его отличительной особенностью является ведение своего блога в Интернете, где он пишет свои мысли и размышления на разные волнующие его темы с коммуникативной, коммерческой или психотерапевтической целями.

На данный момент главными характеристиками этого типажа являются увлеченность, творчество, эстетический подход к оформлению своего аккаунта, знание специфических терминов и жаргона как блогосферы, так и обсуждаемой темы, желание и умение увлечь аудиторию и интересно, необычно преподнести необходимый материал. Как в американском, так и в русском языковом сознании большинство оценок данного типажа маркированы положительно и ассоциируются с популярностью, успехом, обеспеченностью, профессионализмом. В языке отражаются все изменения происходящие в обществе, будут изменяться и характеристики лингвокультурного типажа

Литература

1 Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. Изд. 4-е, стереотип. М.: Едиториал УРСС, 04. 264 с.

2 Непомнящих Н.М. ОПРЕДЕЛЕНИЕ ЛИНГВОКУЛЬТУРНОГО ТИПАЖА // В мире науки и искусства: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии: сб. ст. по матер. XXIII междунар. науч.-практ. конф. – Новосибирск: СибАК, 2013.

3 Карасик А.В. 25.Фанат как типаж современной массовой культуры //Аксиологическая лингвистика: лингвокультурные типажи. Волгоград: Парадигма, 2005. С. 269—282.

4 Слюсарева, Н.А. Методологический аспект понятия функций языка [Текст] / Н. А. Слюсарева // Изв. АН СССР, сер. ЛиЯ – т.38, В.2, 1979.- С. 132144.

5 Худякова О.С. К вопросу о функциях языка блогосферы (на материале русскоязычных тематических блогов) Евразийский лингвистический институт в г. Иркутске – филиал ФГБОУ ВО «МГЛУ» 2011

6 Лутовинова О.В. Интернет как новая «устно-письменная» система коммуникации //Известия Российского государственного педагогического университета имени А.И.Герцена: общественные и гуманитарные науки (философия, языкознание, литературоведение, культурология, экономика, право, история, социология, педагогика, психология): научный журнал. – СПб., 2008. – № 11 (71). – С. 58–65. (0,6 п.л.)

7 Карасик В.И., Дмитриева О.А. Лингвокультурный типаж: к определению понятия. Аксиологическая лингвистика: лингвокультурные типажи. Волгоград: Парадигма, 2005: 5

8 Граждан Е.Н. Филологические науки. Вопросы теории и практики Тамбов: Грамота, 2018. № 10(88). Ч. 1. С. 84-87. ISSN 1997-2911.

ҒТАМР 15.41.59

СУИЦИД – ЕСТІЛМЕЙ ҚАЛҒАН ЖАН АЙҚАЙ

А.А. Бехожина, Ш.С. Карипжанова

Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды қ.

Берілген мақала суицид мәселесіне арналған. Онда суицид түсінігі түрлі авторлар көзқарасы тұрғысынан қарастырылды. Зерттеу барысында суицидтік жүріс-тұрыс ерекшеліктері кеңінен көрсетілген. Суицидтік жүріс-тұрыстың құрылымы, формалары нақтыланған. Өзің-өзі өлтіру белгілері, оның түрлері айқындалып, жастық ерекшеліктері бойынша сипатталады.

Түйін сөздер: суицид, суицидтік жүріс-тұрыс, суицидтік мінез-құлық, суицидтік талпыныс, өзін-өзі өлтіру тәсілдері, жастық ерекшелік.

Қазір әлемнің барлық елдерінде, оның ішінде Қазақстанда да суицид мәселесі маңызды орын алуда. Себебі бұл адам санын азайтатындықтан, мемлекетті моральдық және экономикалық жағынан шығынға ұшыратып отыр [1].

Суицид (ағылш. suicide – өзін-өзі өлтіру) – жан жүйесі қатты күйзелген күйде не психикалық аурудың салдарынан адамның өзін-өзі қол жұмсау өлтіру әрекеті; психикасын жаралайтын қиын жағдаяттардың ықпалымен өмірден өтудің ұғынылған түрдегі актісі; мұндайда адамның өз өмірі ең қымбат құндылық мәнін жоғалтады [2, 507].

Суицид деген термин XVII ғасырда пайда болған, бірақ XVIII ғасырдың ортасына дейін бұл ұғым қоғамда кеңінен пайдаланылған емес. Тек XX ғасырдың басында адамдардың өз-өзіне қол жұмсауының етек алуына байланысты ғылымда «суицидология» атты дербес зерттеу саласы қалыптасты.

ДДҰ өзін-өзі өлтіру көрсеткіші бойынша әлем елдерін жоғары, орта, төмен деп үш топқа бөледі. 100 мың адамға шаққанда өлім көрсеткіші жылына 20 адамнан асса, жоғары, 10-20 адам аралығында болса, орта, 10 адамнан аспаса, төмен болып есептеледі. Ұйымның деректеріне сенсек, 100 мың адамға шаққанда әлемдегі ең көп суицидтік жағдай Латвияда тіркеліп отыр – 96-99 адам. Одан кейінгі Венгрияда – 88 адам. Ал Қазақстанда – 53 адам [1].

Суицидтік жүріс-тұрыс – өзін өмірден айыруға негізделген және тұлғалық дағдарыстың өсуіне ықпал ететін, құрал ретінде тұлғаның тұлғалық қажетілігін қанағаттандыру жолында бөгет кездесуден пайда болатын адамның әр түрлі формадағы белсенділігі. Суицидтік жүріс-тұрыс ішкі және сыртқы формаға ие. **Ішкі форма**:

− антивиталды көрініс (яғни, өмірлік құндылықтың болмауы жайлы ойлау);

− жағымсыз суицидтік ойлар (өзін өлтіруге деген нақты ниетсіз өзінің өлімі жайлы көрініс: «өлсе, жақсы болар еді» және т. б.);

− суицидтік ойлар;

− суицидтік ниет;

Сыртқы форма*:*

− суицидтік пікір айту;

− суицидтік талпыныс;

− аяқталған суицид [3, 165].

Суицидтік ойлау – суицидтің көрінудің анағұрлым белсенді формасы, суицидке деген бetaлыс жоспар құру кезінде өседі: тәсілдерді ойластыру, уақыт және суицид орны.

Суицидтік ниет – ойға жігер компоненті қосылса пайда болады – шешімділік, сыртқы жүріс – тұрысқа тікелей дайындықтың ауысуы. ***Суицидтік талпыныс*** – өліммен аяқталмайтын мақсатты түрде өзін өмірден айыру. Ол, қайтымды және қайтпас болады.

Аяқталған суицид – қазамен аяқталған әрекет.

Суицидтік ой туғаннан, талпынысқа дейінгі өту пресуицидтан суицидке дейін деп аталады. Оның ұзақтығы минуттарға (өткір пресуицид) және айларға созылған (созылмалы пресуицид). Егер пресуицид әрі қарай жалғасатын болса, ішкі суицидтік механикалық формасы жоғары этапқа көшеді. Өткір суицидта жалғасу аңғарылмайды және бірден суицидтік ойлау мен талпынысты бақылауға болады [4, 144].

Пресуицид 2 фазадан тұрады:

1. Предиспозициялық фаза адамның тым жоғары белсенділігімен сипатталады («тіректер нүктелері» ізденіс кезеңі), бірақ бұл белсенділік суицидтік әрекетті орындаумен жалғастырылмайды. Сонымен қатар, жағдайдың жақсаруының жойылуын, оның шешілмеуі туралы ойды бекітеді. Суицидент өмір сүруге деген және шамамен өмір сүру құлшынысы болмайды, бірақ, суицидтік ой қорғаныш механизмін қоршайды. Сонымен қатар, адамға көмектесу мүмкіндігі, оны тығырықтан шығару сақталады.

2. Негізінен суицидтік фаза суицидент дағдарыстан шығу жолын, қолдау таппаса пайда болады және өз өміріне қастандық жасағанға дейін жалғасады. Бұл деңгейде терең дезадаптация жүреді, адамда суицидтік ой пайда болады, кейін суицидтік тәсілдер ойластырылады. Бұл деңгейде психолог және педагог күші жеткілісіз, яғни, аз эффективті. Дәрігер – психиатрдың араласуын қажет етеді [3, 171].

Суицидтік жүріс – тұрыстың құрылымы:

− әлеуметтік - жағдай факторлары;

− Тұлғалық фактор;

− Конфликт;

− Әлеуметтік – психологиялық дезадаптация;

− Құндылықтар орналасуының күйлері (өмір мәнін жоғалту);

− Арандату факторы;
− Мативациялық дайындық;
− Сыртқы факторды орналастыратын;
− Пресуицид;
− Суицид.

Жылжымалы суицидтің 3 негізгі белгісі бар:

– жасырын ашу: ашуды басқа сезім ретінде көрсетіп жасырады, ол іште бағытталған, көмілген, бірақ оны алмастыруға болады; ауыр жоғалту; жағдай жақсарылмайды, ешкім көмектесе алмайды, ешқандай үміт жоқ;

– адам дәрменсіздік сезімімен ұсталған;

– өмірден кету, оның шекті маңыздылық күшіне орай, жақсысы, кей уақытқа соңына қалдыру, бәрін дұрыс ойға салу және т.б. [5, 108].

Суицид тәсілі – әр түрлі дәстүрмен түрленеді. ***Асылып өлу*** – суицид әдісінің әлемдегі көшбасшысы. АҚШ-та 60 %, барлық суицид түрі атқыш қару арқылы жүзеге асырылады. Канадада, қаруға ие болу мүмкіндігі аз болғандықтан, оның қолдануымен 30 % суицид болады. ***Улану***, яғни дәріні шамадан тыс ішу арқылы, мысалға, АҚШ-та 18 % суицидте кездеседі. Зерттеушілер болжамы бойынша, жол апатындағы жалғыз адам өлімі – суицид. Тек 15 %-25 % адам, өзіне қол жұмсауда қоштасу хатын жазып қалдырады [3, 172].

Суицид 3 негізгі топқа бөлінеді: шынайы, демонстралды және жасырын.

Шынайы суицид **–** кенеттен емес, өз қалауымен болады, алайда, кей кезде кенеттен сияқты көрінеді, бұндай суицидке үнемі көңіл–күй төмендігі, депрессиялық күй немесе жай өмірден кету туралы оймен болады, шынайы суицидтің басқа ерекшелігі өмір мәнісі туралы ойлау және уайымдау болып табылады.

Демонстралды суицид өлімді қалауымен байланыспайды, ол өзіне көңіл аудару, көмекке шақыру, біреумен сөйлесу тәсілі. Ол бопсалау ретінде болуы мүмкін. Өлімге әкелу бұл жағдайда абайсызда болады.

Жасырын суицид (тұрлаусыз түрі) – суицид анықталуына қатар түрде келмейтін суицид түрі, бірақ сол бағыт пен нәтижеге ие. Бұл қиын, үлкен деңгейде өлім жағдайына әкеледі. Жоғары деңгейде бұл жүріс-тұрыс тәуелге бел буу. Өмірден кетуге қарағанда өліммен ойнауға мақсатталған. Ондай адамдар «өз қалауларымен» ашық түрін басқаша суицид мерзімді мінез-құлық. Ол және автокөлік жүру және экстрималды спорт түрі. Немесе қауіпті бизнеспен айналысуға тәуелкеге бару және өздігімен қауіпті жерлерге саяхаттау және ауыр есірткі қолдану, өзін жекелеу. Осыған орай танатолог Э.Шнейдман тұлғаның екі мінезін айырады: суицидтік және лотальдық. Суицидке деген индивидуальды тәуекелді білдіреді. Лотальдық адамның өзіне деген қауіптілік деңгейімен байланысып, оның қатысуына байланысады.

Суицидтік жүріс-тұрыстың классификациялық түрлері сан түрлі шынайылықты қарастырумен бейнеленеді. А.Г. Амбрумова көрсетеді: **өзін-өзі өлтіру** – шынайы суицид, сонымен қатар **өзін-өзі өлтіру талпынысы** – аяқталмаған суицид. Брукбенк суицидті әдейі өзін-өзі өлтіру және әдейі өзін-өзі өлтіру өлімсіз аяқталатын парасуицид туралы айтады. А.Е.Личко пікірінше, жас өспірімдердің суицидтік жүріс-тұрысы демонстративті аффектілі және шынайы болады. Е.Шир бойынша: алдын-ала ойластырылған суицидтік жүріс-тұрыс жеңе алмайтын, амбивалентті, импульсивті және демонстралды.

Э.Дюркгейм өзін-өзі өлтіру түрлерін тұлғаның әлеуметтік ерекшеліктерінің тәуелділігіне қарай біледі. «Анемикалық» өзін-өзі өлтіру тұлға мен оны қоршаған ортамен ауыр келіспеушіліктерінің нәтижесінде болады. «Фаталистикалық» өзін-өзі өлтіру жеке трагедиялар жағдайында болады, мысалы, жақын адамнан айырылу, жұмыс істеу қабілетінен айырылу, бақытсыз махаббат. «Альтуристикалық» суицид біреу үшін жасалады немесе жоғары мақсат үшін жасалады. «Эгоистикалық» суицид ризашылық ету жағдайдан-даулардан, қолайсыз талаптан. В.А.Тихоненко қалауымен жасалған өлім деңгейін есепке ала отырып суицидтік талпынысты жүріс-тұрыс түрлерімен байланыстырды. Біріншіден, демонстралды өлу мақсатындағы демонстралды- бопсалау суицидтік жүріс-тұрысы ажыратады. Екіншіден, өлімге мүлде бағытталмаған және тек бір органның жарақатталуымен шектелетін өзін-өзі жарақаттау немесе мүшеге зиян келтіру туралы айтады. Үшіншіден, мұндай жүріс-тұрыс қайғылы жағдай нәтижесі болуы мүмкін [6, 261].

Суицидтік мінез-құлық ерекшелігіне жас әсер етеді. Кіші жасындағы суицид мінез-құлықындағы жағдайлы жеке реакциямен, яғни өлуді қалаумен емес, стресстік жағдайдан немесе жазалаудан қашумен бейнеленеді. Зерттеушілердің көбі 13 жасқа дейінгі суицид мінез-құлығы – сирек құбылыс, тек 14-15 жаста суицид өлтіру белсендігі күрт өседі, 16-19 шегіне жете отырады.

Көп авторлардың пікірінше, өлім концепциясы балаларда 11-14 жаста орынды, бала шынайылықты және қайтпас өмірді түсіне алады. Кішкентай бала өмір мен өлімді түсінігін өзара нашар айырып, өлім туралы қиялдайды. Тек жасөмпірім жасына жақындай келе өлім шынайы құбылыс ретінде қабылдана бастайды, алайда аз негізділі болады. «Суицид және суицидтік жүріс-тұрыс» терминдері қатаң түрде ерте жасқа аз тиімділі.

Ересек жастағы жалғыздық, кәсіби іс-әрекеттің аяқталуы, мүмкіндікті жоғалту, отбасы және достардан алшақтау және т.б. маңызды әлеуметтік психологиялық мәселелермен қақтығысады. Ересек адамдарда депрессия шаршаумен, фатальдық және дәрменсіздікпен сипатталады. Дәрменсіздік өлімді қалау кезінде пайда болады. Ересек жас анағұрлым суицидтік жүріс-тұрысқа душар болған.

Суицидтке бейім адамдар өмірден күндізгі уақыт аралығына қарағанда, түнгі уақытта кетеді. Нақтырақ, түн ортасы мен таңғы сағат 4 аралығында орын алады. Американдық зерттеушілер кейбір өзін-өзі өлтіру әрекеті ұйқысыздық пен түнгі қорқынышты түстер әсері деп санайды. Дегенмен, зерттеулер нәтижесі тек ұйқысыздық пен түнгі қорқынышты түстер себебінен емес, сонымен түнгі уақыттағы мызғу да суицидке деген ойға әкелуі мүмкін екенін көрсетті.

Суицидтік жүріс-тұрыс ерекшелігіне жас әсер етеді. Мысалы, жасөспірімдік немесе қарттылық басталуы сияқты өмірлік дағдарыс кезеңі суицидке дайындықтың өсуімен бейнеленеді.

Кіші жасындағы суицид жүріс-тұрысындағы жағдайлы жеке реакциямен, яғни өлуді қалаумен емес, стресстік жағдайдан немесе жазалаудан қашумен бейнеленеді. Зерттеушілердің көбі 13 жасқа дейінгі суицид жүріс-тұрыс – сирек құбылыс, тек 14-15 жаста суицид өлтіру белсендігі күрт өседі, 16-19 шегі жете отырады.

А.Г. Амбрумова зерттеулері бойынша суицид жүріс-тұрысында кездесетін 770 бала және жасөспірімдер арасындағы ең жасы 7 жастағы бала. Көп мөлшерлін қыз балалар құрады (80,6 %). Қыздардың қол жұмсау тәсілі – ұмыту, ұлдарда – тамыр кесу және асылу.

Көп авторлардың пікірінше, өлім концепциясы балаларда 11-14 жаста орынды, бала шынайылықты және қайтпас өмірді түсіне алады. Кішкентай бала өмір мен өлімді түсінігін өзара нашар айырып, өлім туралы қиялдайды. Тек жасөмпірім жасына жақындай келе өлім шынайы құбылыс ретінде қабылдана бастайды, алайда аз негізділі болады. «Суицид және суицидтік жүріс-тұрыс» терминдері қатаң түрде ерте жасқа аз тиімділі.

Балалардың өз жүріс-тұрыс себебін түсіндіруі аса маңызды емес және өтпелі болып көрінеді. Балалар үшін жалпы әсерлену, сенгіштік, өз жүріс-тұрысына деген төменгі сынауы, көңіл күй ауытқуы, қызбалық, жарық сезіну қабілеті және уайым тән.

Кіші жастағы суицид ашумен, қорқынышпен, өзін немесе басқаларды жазалау қалауымен пайда болады.

Суицидтік жүріс-тұрыс басқа жүріс-тұрыс мәселелерімен үйлеседі, мысалы, сабақты босату немесе даулар.

Суицидтік жүріс-тұрыстың тууына сонымен қатар мазасыздандыру және депрессивті күй әсер етеді. Балалардың депрессиясына мынадай сипат тән: қайғы, әлсіздік, ұйқы мен тәбеттің бұзылуы, салмақтың түсуі және соматикалық шағым, сәтсіздік қорқынышы және оқуға деген қызығушылықтың төмендеуі, өзін толыққандылы сезінбеу немесе бетін қайтару, шектен тыс өзін сынау, тұйықтық, уайымшылдық, агрессиялық және фрустрацияға деген төмен тұрақтылық.

Басқаша суицидтік жүріс-тұрыс бейнесін жасөмпірімдік жаста байқаймыз. Жасөспірімдер суицид талпынысы кіші жастағы балаларға қарағанда анағұрлым басымырақ, әрі оның аз саны өз мақсатына жетеді. Барлық суицид әрекетінде жасөспірімдердің аяқталған суициді 1 %-дан аспайды. Суицидтік жүріс-тұрыс бұл жаста демонстралды, сонымен қатар бопсалау мінезгіне ие. А.Е. Личко бойынша, жасөспірімдерін тек 10 % шынайы өзіне қол жұмсауды қалады, 90 % көмек сұрау айқайы. Алмазов өзін кескен 14-18 жастағы жасөспірім тобын қарастырып, олардың тек 4 % өзін кесу барысында суицидтік мазмұн ойыны ие болғаның бекітті. Шектен шығудың көбісі қатарластармен ұрыс жағдайынан кейін, сонымен қатар батырсыну «батырласу» салт ретінде жасалды. А.Е. Личко, А.А. Александров 14-18 жас аралығындағы жасөспірімдердегі сынық зерттеуден өткізіп, суицид мінезі 49 % аффект жағдайында және ол балалардың осы жаста өте сезімтал болатындығына байланысты жиі кездеседі деген тұжырымға келді. Психикалық өзгерістердің біршама артуы байқалады, мыласы, депрессия. «Балалар депрессия белгілеріне әрбір ұсақ-түйекке мән берушілік зерігу мен шаршағандық сезімдері, айтқанды тыңдамау мен айқай- шу, жанжал көтеруге дайын тұру, ішімдік пен есірткіні пайдалану жатады.

Л.Я. Жезлованың пікірінше пубертантты жасқа дейін «отбасылық» мәселе, ал пубертантты жаста – «сексуалды» және «махаббат» мәселе пайда болады.

14 жастан кейін суицидтік жүріс-тұрыс шамамен ұл және қыздарда бірдей көрінеді. Ерте жаста суицидтік жүріс-тұрыс интинді–жеке қарым қатынаспен байланысты, мысалы бақытсыз махаббат. Жас топ адамдар депрессияға ұшырайды. Депрессия деңгейі маңызды суицидтік қауіп нәтижелі болып есептеледі. Зерттеу нәтижесі бойынша аяқталған суицид 40-65 жас арасында анағұрлым көп болады. Суицид деңгейі ерлер арасында жоғары. Қалыпты ересек жастағы стрессорлар ажырасу мәселесі, жақын адамды жоғалту, жұмыстан шығу, қаражат дағдарысы, отбасы өлімі болып табылады.

Ересек жас жалғыздық, кәсіби іс-әрекеттің аяқталуы, мүмкіндікті жоғалту, отбасы және достардан алшақтау және т.б маңызды әлеуметтік психологиялық мәселелермен қақтығысады.Ересек адамдарда депрессия шаршаумен, фатальдық және дәрменсіздікпен сипатталады. Дәрменсіздік өлімді қалау кезінде пайда болады. Ересек жас анағұрлым суицидтік жүріс–тұрысқа душар болған [7, 133].

Халықтың психикалық мәдениетін арттыру үшін алдымен суицид мәселесі жөнінде кешенді әлеуметтік-профилактикалық, әлеуметтік-экономикалық, құқықтық, имандылық тәрбиелік іс-шаралар ұйымдастырып отыру керек. Сонымен қатар, суицидтік әрекетке бейім адамдарға әлеуметтік қолдау көрсетуді қамтамасыз ететін қоғамдық ұйымдардың санын кеңейту, оларды материалдық-техникалық базамен қамтамасыз ету, біліктілігі жоғары – психолог, әлеуметтік педагог, дәрігер, психиатр мамандарын дайындау қажет.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Мещеряков Б.Г., Зинченко В.П. Большой психологический словарь. – М.,2004.

2 Жарықбаев Қ.Б., Саңғылбаев О.С.. Психология: Энциклопедиялық сөздік. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2011. – 507 бет.

3 Шнейдер Л.Б. Девиантное поведение детей и подростков. – М., 2005.

4 Змановская Е.В. Девиантология (Психология отклоняющегося поведения). – М., 2003.

5 Менделевич В.Д. Психология девиантного поведения. Учебное пособие. –СПб., 2005.

6 Холмс Д. Анормальная психология. – СПб., 2003.

7 Сидоренко Е.В.Методы математической обработки в психологии. – СПб., 2006.

ҒТАМР 02.15.99

РАБҒУЗИДІҢ «ҚИСАС-УЛ АНБИЙА» ШЫҒАРМАСЫНЫҢ ТӘРБИЕЛІК МӘНІ

Н.А. Мейрашева, Г.У. Утегенова
Студенттер, Алматы технологиялық университеті, Алматы қ.
М.А. Бижанова
Сениор-лектор, ф.ғ.к., Алматы технологиялық университеті, Алматы қ.

Мақалада Алтын Орда тұсында дүниеге келген түркі жазба ескерткіштерінің бірі, діни-исламдық тақырыпта жазылған Рабғузидің «Қисас-ул анбийа» атты шығармасы қарастырылып, философиялық этикалық қыры ашылады. Шығарма Мұхаммедке дейінгі пайғамбарлардың өмірі мен олардың бастан кешкен оқиғаларын және Мұхаммедтің өзі мен мұсылман халифтарының өмірін баяндауға арналған ірі қиссалардан тұрады Олардың діни ғана емес, танымдық мағынасы да зор, оларда өмір шындығы мен уақыт белгілері көрініс тапқан. Рабғузидің «Қисас-ул анбийасы» қазіргі заманғы мәдениет үшін философиялық, этикалық маңызы зор, оның тағылымы жастарды дүниетанымдық сипатта тәрбиелейді.

Түйін сөздер: дүниетаным, мифология, руханиялық, құндылық, этика, адамгершілік, сабырлық, ізгілік.

Ортағасырлық жазба мәдениет ислам өркениетінің негізінде дамыды. Түркілердің мұсылман мәдениетімен танысуы қарахандықтар тұсында басталып, Алтын Орда мемлекеті кезінде өзінің шырқау шегіне жетті. Алтын Орда дәуірінің мұралары онша көп сақталмағаны белгілі. Бұл кездегі түркілік әдебиет өкілдерінен бізге Сайф Сараи, Хорезми, Құтып, Дүрбек, Лутфий, Әли Атаи, Рабғузи және т. б. шығармалары танымал болып отыр.

Сол тарихи кезеңде өмірге келген көркем туындылардан ақын Хорезмидің «Мұхаббатнаме» поэмасы, Сайф Сараидің «Түркі тіліндегі Гүлістан» дастаны, Құтыптың «Хұсрау-Шырыны» мен Дүрбектің «Жүсіп пен Зылиқа» дастандары, Рабғузидің «Қиссас-ул әнбиясы» ерекше мәшһүр болғаны белгілі.

Жалпы түркі әлеміне дүниетанымдық маңызы болған әдеби ескерткіштер туралы А.Қыраубаева: «Бұл дәуірдегі көркем әдебиет екі түрлі. Біріншісі, аударма-назиралық шығармалар: Құтыптың «Хұсрау уа Шырыны», Сәйф Сарайдің «Гүлістан», Әлидің «Қисса Жүсібі», Рабғузидің «Қисас-ул әнбиясы, Махмуд бин Алидің «Неһдж ул Фарадис («Жұмаққа апарар жол»), Хусам Катибтың «Жұмжұма»кітабы және тағы басқалар. Екіншісі тың тума әдебиет: «Махаббатнама» – деп екіге бөліп қарастырған [1, 15 б].

Алтын Орда тұсында дүниеге келген түркі жазба ескерткіштерінің ішінен діни-исламдық тақырыпта жазылған Рабғузидің «Қисас-и Рабғузи» немесе «Қисас-ул анбийа» атты еңбегі ерекше орын алады. Бұл шығарма этикалық ұстанымдарды өзіне негіз еткен туынды.

Рабғузи – шығарма авторының лақап аты. Ол Рабат оғыз дегенжерде өмір сүрген ғұлама ғалым. Еуропалық түркітанушы ғалым А. Бомбачидің пікірінше, Рабғузи 1250 жылы Сырдарияның төменгі ағысындағы Баршыкентте өмір сүрген. Рабғузи араб, парсы, түркі тілдерін жетік меңгерген, еңбектерін осы тілдерде жазған. Алайда, ойшылдың еңбектерінен біздің заманымызға дейін сақталып, бүгінгі ұрпақтың қолына жеткені «Қисас-ул әнбийа» рухани ескеркіші ғана ғана болып отыр.

Араб тілінде Алла сүйіктілерінің өмір тарихы, дін-шариғаты баяндалған кітап «Қисас-ул әнбийа» деп аталады. Бұл «Пайғамбарлар туралы әңгімелер» деген мағынаны білдіреді. Орта ғасырларда «Қисас-ул анбийаның» әр тілде бір-біріне ұқсай бермейтін бірнеше нұсқалары пайда болып, соған байланысты әртүрлілік оқуға, түсінуге қиындық туғызды. Сол себепті XI ғасырда Өзбекстанның Оңтүстік аймағында билік жүргізген Тоқбұға бек «Қисас-ул әнбийаның» араб, парсы, және түрік тілдеріндегі өзгеріске ұшыраған нұсқаларын бір жүйеге келтіруді Рабғузиге тапсырады. Бұл туралы Рабғузи өз ебегінің алғы сөзінде Тоқуға бек: «Пайғамбар туралы хикаялар біріараб тілінде бірі парсы тілінде – бізге әртүрлі тілде жетіп отыр. Бірінің басы, бірінің аяғы жоқ, бірі толық болса, бірі толық емес Солардың бәрін бір ізге түсіріп, өзімізге түсінікті тілге жазып берсеңіз деді. Мен құрметті бектің өтінішін қабыл алдым»,– дейді [2, 191 б.].

Автор осы еңбекті жазу барысында үлкен табысқа жететіндігіне сенген сияқты. Алғы сөзде «Қисса-и Рабғузи» деген бейресми атауды ұсынады. «Бұл кітапты іздеген әрбір адам, оны жылдам табатындай болсын және ол туралы естіген әрбір адам сол сәтте-ақ кітаптың не жайында екенін түсінетін болсын» [3, 8 б.], - деп жазған болатын. Шынында да, сан ғасыр өтсе де еңбектің атауы сол өзгеріссіз қолданып келеді, ол өз дәуірінен кейінгі ұрпаққа аманат қалдырғандай.

Рабғузидің «Қисас-ул әнбийа» ескерткіші біздің заманымызға бірнеше нұсқада жеткен. Көне түрік тілінде үш нұсқасы бар. Бірі – Лондон, бірі – Қазан, бірі – Ташкент нұсқалары болып отыр. Осы аталған нұсқалардың ішіндегі ең көнесі және толық мәтіні сақталғаны – Лондан нұсқасы болып есептеледі. Сондықтан қазақ тілінде өрнектеліп жүрген мәтінді жинақтыру барысында осы мәселе ескерілуі тиіс.

Шығарма Мұхаммедке дейінгі пайғамбарлардың өмірі мен олардың бастан кешкен оқиғаларын және Мұхаммедтің өзі мен мұсылман халифтарының өмірін баяндауға арналған. Онда дүниенің жаралуы туралы, жер жүзін топан су басуы туралы және Жер бетінде жаңа тіршіліктің басталуы туралы мифологиялық әңгімелер, түрлі аңыздар, ертегілер мен мысал әңгімелер бар. Әрине шынайы философиялық бастауы мифологиялық санамен байланысты екенін ескерген жөн.

«Қисса-и Рабғузиге» енгізілген шығармаларды идеялық-тақырыптық мазмұны бойынша үш топқа бөлуге болады:

а) дүниенің, аспанның, жердің пайда болуы туралы, адамның, жануарлардың, жын-шайтандардың және басқа да тіршілік иелерінің шығуы туралы әңгімелер;

ә) пайғамбарлар мен халифтар, әулиелердің өмірі туралы хикаялар, шығыс нақылдары, халық аңыздары мен ертегілері;

б) хижраның алғашқы он жылындағы негізгі оқиғалар тізбегі, жылдардың, айлар мен күндердің атаулары туралы, мұсылман күнтізбесіндегі айтулы күндер туралы мәліметтер.

Рабғузидің «Қисас-ул әнбийасы» ислам өркениетінің аясында дүниеге келгендіктен сол кездегі жазба әдебиеттің дәстүрлі шарттарын қатаң сақтап отырған. Ислам дінінің кең қанат жайған ортағасырлық шығыс мұсылман әдебиетінде шығарманың басында міндетті түрде әуелібүкіл болмысты жаратқан жаратушыға мадақ айтып, одан соң пайғамбарға салауат айтылады. Үшінші бөлімінде еңбектің жазылу себебі және кімге арналғандығы айтылып, сонан соң негізгі бөлім басталады. Соңында ақын жаратушыға жалбарынып, шығарманы жазу барысында біліп немесе білмейжасаған күнәларына кешірім сұрайды, о дүниенің азабынан қорқып дұға оқиды. Рабғузи

шығармасының басында әуелі Аллаға шүкір етуден бастап, содан соң пайғамбарлардың атына он екі жолдан тұратын өлең жолдарын арнаған. Негізгі бөлімде пайғамбарлар өмір тарихы қиссамен берілген. Шығарманың соңында Рабғузи өз оқырмандарына арнап ақыл-кеңес жазған.

Бұл шығармада аты әлемге әйгілі Сүлеймен, Дәуіт, Мұса тағы басқалар оқырманға тек әулие-пайғамбар ретінде ғана емес, ел билеген патша болыпта көрінеді. Мәселен, Дәуіт патша күндіз мемлекет басқару істерімен араласып отырады, дегенмен түнде ел аралайды екен. Ол халықтан патшаларың әділ ме, ел билеген әкімдер зорлық зомбылық көрсеткен жоқ па деп сұрағаны баяндалады. Ел жұртқа тізесін батырған әкімдерді ұдайы жазалап отырағаны көрсетілген. Бір күні Дәуіт өзі туралы:

– Патшаларың қалай?- деп сұрапты. Сонда бір кісі:

– Патшамыз Дәуіт жақсы, бірақ жұрттың ақысын жейді, - деп жауап береді. Сол күннен бастап Дәуіт патшалықта темір соғушы ұста болып кетеді

«Хазірет Лұқпанның келесі бір хикаятында ешқашан өзінді қоршаған ортадағы тіршілік иелеріне қиянат жасама, ол күнәнің үлкендерінің бірі деген ойларын түсінеміз. Балаларының шымшықтың балапанын ұстап бер дегеніне көніп, ұяның аузын шүберекпен жапқанын ұмытып кетіп, балапандар өліп қалады, бірақ шымшық тіріқалады. Хикаятта осы оқиға Лұқпан хакімнің өмірінде қайталанады. Өзі ұзақ уақыт зындандажатып тірі қалады, бірақ балалары сол зындандаөліп қалады. Осыдан адам кейде өзінің іс-әрекетіне жауапкершіліксіз қараса, ол міндетті түрде оның ақырғы азабын татуға тиіс» - деп тұжырымдайды С.Е. Нұрмұратов [4, 451 б]. Хазірет Лұқпан есімі түркілер үшін адамгершіліктің, даналықтың, қайырымды жанның бейнесіне айналды. Міне, этикалық басымдылықтың түркілердің ортасына ендеуіне ықпал еткен рухани дүниелерде осындай болып келген.

Адамның оң қасиеттерінің ішінде Рабғузидің көп мән берген сипаттарының бірі – сабыр. Адам баласы түрлі қиындыққа тап болғанда, ақылды, ашуға жеңдірмей сабырлы болуға, өткен қателіктерге сабырмен қарауға керектігін айтады. Жүсіп Зылиханың жаласына ілігіп, дәрменсіз күй кешкенде: «Ей, Жүсіп бәлеге іліккен екенсің, сабыр ет, ізгі атың шықсын. Жақып пайғамбар екі ұлынан айырылып, Жүсіпке хат жазады: «Біз пайғамбар ұрпағымыз. Аталарымыз бабаларымен бірге бәлеге шырмалған едік. Атам Ысқақ пайғамбар Алла жарлығымен бауыздалды: үлкен атам Ибраһим пайғамбар Намруд отына күйді. Менде екі ұлымның қайғысына душар болдым. Бірісін бөрі жеді және бірін ұрлық қылды деп алып қалыпсың. Бізде ұрлық етер кісі жоқ.... маған рақым қыл, жарылқа, көзімнің жарығы ұлымды қайтар. Саған ізгі дұға етем: Бұл дүниеде ізгілік көр, ол дүниеде күнәден құтыл. Біздің көңілімізді ауыртпа, тілегімізді зая етпегін, саған жақсы болмас, Егер жібермесең, бір түнде ерте тұрып саған қарай тағы дұға оқып жіберемін. Сен және мемлекеттен, қол астындағы елден жоқ боласыңдар» дейді, Жүсіп бұл хатты алып мынандай жауап жазады: «Аталарың қалай сабыр етсе, сен һәм сондай сабыр ет».

Рабғузи жақсылықтан үміт етсең, сабыр ет. Алла сабырлықты сүйеді, әр қасіреттің соңы қуаныш деген ойға тоқталады. Бұл дүниені үйлесімділік заңы билейтіндігінен хабардар ету деседе болады.

Алтын Орда тұсында жазылған әдеби мұралардың қазақ мәдениетінде алар орны ерекше. Осылардың бәрі ислам діні тұрғысынан баяндалады. Бірақ мұнда халықтың дүниетанымы мен кейіпкерлерді фольклорлық дәріптеу айқын байқалады. «Қисас-уләнбийа» құран сюжеттерін, уағыздары мен сүрелерін баяндап беретін танымал прозалық шығарма ғана емес, онда автордың үлкен дарын иесі екенін дәлелдейтін философиялық әңгімелер мен өлеңдер көп. Ал құран хикаялары мен аңыздарының сюжеттері адамдарға түсінікті, тартымды да қарапайым тілмен баяндалған. Олардың діни ғана емес, танымдық мағынасы да зор, оларда өмір шындығы мен уақыт белгілері көрініс тапқан. Кітапта түркі халықтарының ғана емес, хикаяттарда айтылатын басқа халықтардың да әдет-ғұрыптары туралы мәліметтер бар.Рабғузидің «Қисас-уләнбиясы» қазіргі заманғы мәдениет үшін философиялық, этикалық маңызы зор, оның тағылымы жастарды дүниетанымдық сипатта тәрбиелейді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Қыраубаева А. Ғасырлар мұрасы. Алматы: Мектеп,1988. -194 б.

2 Асқарова Г.С. Рабғузи «Қисас-ул анбийа» ескерткішінің түркі халықтары әдебиетіне аударылуы//«Өркениеттер диалогындағы түркі рөлі» атты халықаралық ғылыми симпозиум материалдары. Алматы: МСӨИ, 2004 -344б.

3 Кенжебаев Б. Әдебиет белестері. Алматы: Жазушы, 1986. -178 б.

4 Нұрмұратов С.Е. Насреддин Рабғузи қиссаларындағы даналық тағылымдар // Қазақ халқының философиялық мұрасы. 20 томдық. Ортағасырдағы түркі ойшылдары. 5том Астана: Аударма, 2005.-562 б.

ҒТАМР 17.07.41

БЕКАСЫЛ БИБОЛАТҰЛЫ КӨСЕМСӨЗІНІҢ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ

А.С. Сахов
PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан қ.
А.С. Сахов
Директордың оқу ісі жөніндегі орынбасары, Ш. Уәлиханов атындағы №2 Жалпы орта білім беретін мектебі, Түркістан облысы

Мақалада Бекасыл Биболатұлының пәлсапалық ой-тұжырымдары мен көсемсөзінің құндылықтарына, сонымен қатар сол заманнан мұра ретінде бізге жеткен еңбегіне шолу жасалынады. Қазақтың рухани мұрасы болып табылатын көне еңбегін талдау жасау арқылы Бекасыл Биболатұлының өз заманында ұлт мәдениетіне қосқан үлесі анықталып, еңбегі қазіргі заман талабына сай зерделенді.

Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласында ірі жобаларды жүзеге асыруды ұсынады. Сол жобалардың бірі «Ұлы даланың ұлы есімдері» деп ой қозғады. Н.Ә.Назарбаевтың мақаласындағы жобалар негізінде тарихта ұмыт қалып бара жатқан ұлы есімдерді өмірге қайта алып келуге жол ашатыны айтылған. Сондай тұлғалардың бірі, халқына жанашыр, болашақта қиын-қыстау күндердің болатындығын, ол күндердің бейбіт күндерге ұласатынын асқан көрегендікпен болжап, өзінен кейінгі ұрпаққа өзінің төл қолжазбасын қалдырған Бекасыл Биболатұлының ұлт тарихындағы орны ерекше.

Сонымен қатар, Бекасыл Биболатұлының төл еңбегінде кейінгі ұрпаққа тек жұлдыз жорамалы ғана емес, адам өміріне жан-жақты қажет болатын ғылыми-философиялық көзқарасы дәріптеледі.

Ғылыми мақалада ғұламаның еңбегі жөнінде ғалымдардың айтқан ойларын сараптау арқылы айтқан ойлары мен нұсқаулары сараланады.

Түйін сөздер: Бекасыл Биболатұлы, Ұлы даланың жеті қыры, Мәшһүр-Жүсіп, жұлдызнама, Зикзал.

Қазақ мәдениетінің тарихында ұлт мәдениеттінің қалыптасуына тарихи құбылыстар мен өзгерістердің орны ерекше болған. Тарих – тұлғалар арқылы танылып, қалыптасатынын ескерсек, бұл жөнінде ел басы Н.Ә. Назарбаев ұлы даланың жеті қыры атты мақаласында ірі жобаларды жүзеге асыру мәселелері жөнінде «Ұлы даланың ұлы есімдері» деп ой қозғады. Мақалада «Көпшіліктің санасында тарихи үдерістер, негізінен, тұлғаландыру сипатына ие болатыны белгілі. Көптеген халықтар өз елінің ерекше елшісі сынды ұлы бабаларының есімдерін мақтан тұтады. Ұлы дала Әл-Фараби мен Ясауи, Күлтегін мен Бейбарыс, Әз-Тәуке мен Абылай, Кеңесары мен Абай және басқа да көптеген ұлы тұлғалар шоғырын дүниеге әкелді» деп жазған [1, 1 б.]. Тарихи үдерістер негізінде дүниеге келген тұлғалар көп уақыт бойы сыңаржақ саясаттың ықпалымен аты аталмай, қолжазбалары жасырылып сақталып келген. Егемендігімізді алып тәуелсіз ел атанғалы тұлғаларымыз табылып жатса да, тарих еншісінде жарық дүниеге шыға алмай жатқанқандары қанша екендігі тек тарихқа аян. Осындай тұлғалардың бірі Бекасыл Биболатұлы.

Бекасыл Биболатұлын ел әулие атаған. Ұрпақтар сабақтастығы нәтижесінде бізге жеткен әулие жөніндегі аңыз-әңгімелерді шындыққа жанастырмай мифтік туынды деп қараған күмәнді көзқарасқа 2003 жылы табылған әулиенің төл еңбегі бұлжытпас дәлел болды. Ғұлама Бекасыл Биболатұлының мұрасы алғаш рет 2005 жылы бір том болып, екінші рет 2011 жылы толықтырылып, екі том болып «Жұлдызнама» деген атпен жарық көрді. Ал 2017 жылы алғашқы нұсқаларда ашылмаған көп сөздерді аударып, толықтырылып «Зикзал» деген атпен қайта жарияланды. Алғашқы нұсқасын Мақсұт Шапиғи мен Сәрсенбі Дәуітұлы аударып, құрастырып шықты. Екінші нұсқасына Абдулла қажы Жолдасұлы тер төксе, үшінші нұсқасын шығару үшін Оразбай Зәріпбай Жұманұлы мен Оразбаев Мұхаммедзафар Зәріпбайұлы еңбек етті.

Бекасыл әулиенің төл мұрасының аталуындағы «Зикзал» сөзінің мағынасы қиыстырылған, өрнектелген деген мағына беруінен ақ, адам баласына өмірінің барлық кезеңдеріне қажетті болатын құнды еңбек екендігін көруге болады. Кітап атауының бұлайша өзгертілуіне бір себеп, ол – Бекасыл Биболатұлының туындысы, өлең жолдары мен төл еңбектің құрылымы себеп болса керек. Ол өлең жолдарында былай делінген:

«Жарандар, қалай деме Құдай ісін,
Болмайды бәнде білім қылған ісін.
«Мехнатсыз рахат жоқ» деген сөз бар,
Біле бер фаһім-ғақыл ендігісін.

Қолыма қалам алып жаздым зикзал,
Басқаның бір өлімнен ертесі абзал.
Жақсылар, оқып көрсең, міне кітап,
Ішінде әрбір түрлі нұсқалар бар» [2,12 б.] – деп бір кітабында түрлі бағыт бойынша қалам тартқанын айтып өтеді. Автордың жоғарыда көрсетілген өлең жолдарынан халыққа «құдай ісін» қалай деме, «мехнатсыз рахат жоқ» пейнетсіз рахатқа кенелмессің деп жаза отырып, санаңа түйсең ендігі жерде осы еңбектен ақыл ал деп жазып отыр. Еңбегін оқыған кейінгі ұрпаққа «басқаның бір өлімнен ертесі абзал» деп айтуындағы негізгі ойы – қашанда жасаған істеріңді ертерек аяқтауға асығыңдар, өлімнен басқаның ерте болғаны дұрыс деп қалам тартады.

Жеткізбес дүние сағым қуғанменен,
Би болмас белін жалпақ буған менен.
Байқасаң ажар басқа, ақыл басқа,
Пайда жоқ құр әдемі тұрғанменен.

Жаманның бересі жоқ, аласы көп,
Бітпейтін ашу-араз, таласы көп.
Жауызды екі аяқты ұяласың,
Айтуға бұл да адамның баласы [3, 5 б.] - деп жазған өлең жолдарын тархатып қарайық. Автордың бұл өлең жолдары арқылы өмірдің нақты шындығына қарап жазғандығын көруге болады. Дүние сағым оны қуалап жете алмайсың, әдемі киініп би болмайсың, сыртқы сұлулықпен ішкі сұлулық ақылың бөлек, көз бояушылық пен билікке емес ілім-білімге ұмтылыңдар. Ол білім сендерге өмірлік азық болады деп айтқысы келгені анық. Жамандықтан жиреніңдер, бір-біріңмен араздасып, таласу жақсылық нышаны емес, адам баласы деп атауға лайықты жан болыңдар деп өзінен кейінгі ұрпаққа өнегелі өсиетін қалдырып отыр.

М. Миразов «Емдік кітаптар, жұлдызнама, өлеңдер жазып, қыр ғұламасы атанған Бекасыл Биболатұлы туралы алғаш рет атақты ақын Қазанғап Байболұлы қалам тербеді. Бұл ойымызды Қазанғап өзінің атақты «Төле би тарихы» дастанында растай түседі.

Таусылмас көп сыр естідім,
Адамынан үш жүздің.
Тере берсең табылар,
Әділ кісі болған соң,
Жүрек аңсап, сағынар.
Сөз жәрдемін көрсеткен,
Теріп айтсам мыналар.
Біріншісі Бекасыл,
Тоқсан үш жаста жөнеді.
Қоқандағы хандардың,
Төртеуін көрдім деп еді» - деп жазады [4, 3 б.]. Қазанғап Байболұлының Бекасыл Биболатұлы жөнінде бұлайша қалам тербеуінің себебін әулиенің өмір деректерінен қарастырсақ болады.

М. Қалдыбай еңбегінде «Ол 3 жасында жетім қалып, 7 жасынан байдың қозыларын жайып, қойшы Елемес ақсақалдың аузынан Асан қайғы, Аяз би, Жиренше шешен, Алдар көсе, Бәйдібек баба, Қарашаш, Домалақ ана, Қыз Жібек, Қобыланды батыр, Әз Төле, Қаз дауысты Қазыбек, Әйтеке билер туралы аңыз-әңгіме, хисса-дастан, тағы сол сияқты халық фольклорымен сусындап өскен. 9 жасында қазіргі Сайрам ауданының Қарамұрт ауылындағы Қарамолланың медресесінде оқып, оқуда үздік болғаны үшін халфе атанған. Яғни ұстаз жоқта орнына дәріс беруге құқылы болған» - деп жазған [5, 9 б.]. Бекасыл Биболатұлының төл еңбегінің 2017 жылғы шыққан соңғы аудырмасы Зик Залда «Бекасыл Биболатұлы 17 жасында Бұхарадаға Мир-Араб оқу орнына қабылданған. Құран Кәрімді жатқа біліп қана қоймай, қазақ тіліне аударғаны үшін хафиз атанған. 1845 жылы туған ауылына оралып, медресе ашып, шәкірттер тәрбиелеген. Бар ғұмырын білімге, ғылымға арнаған Бекасыл әулие білімін медресе ашып бала оқытумен қатар ел ішіндегі дауларды шешуге де араласып сарп еткен» деп жазылған [2, 12 б.]. Бекасыл Биболатұлы

23 жасында білімін толықтырып туған ауылынан медресе ашып бала оқыту барысында шәкірттерінің ішіндегі абаданы Қазанғап Байболұлына өзінің төл еңбегін сеніммен сақтауға тапсырған. Бекасыл Биболатұлы өзінің төл еңбегін шәкіртіне тапсыру себебін ғұламаның төл еңбегінің соңғы аудырмасы Зикзалда «Бекасыл әулие өзінің қартайған шағында болашақты болжап Зұлмат заман келе жатыр, құл-құтан көтеріліп, ылғи жалаңаяқтар ел басқарып, қаныңды судай шашады. «Жылан тақыр» боласыңдар. Көмусіз адам көбейеді. Қырғын соғыс болады. Жесір көбейеді. Соғыста ұтасыңдар. Сөйтіп көрер көзге, жарқын, бірақ іштей іріп жатқан бір заман басталады. Көлік төрт дөңгелекті темір болады. Аспан жол болады. Бір үй орыс, бір үй қазақ болып отырасыңдар. Олар жерлеріңді тартып алады. Көшіремін деп әуре болмаңдар, жетпіс жылдан соң өздері көшеді. Имандылық азаяды. Өнеге тозады, қасиет азады. Жастар ит ішпейтін сусынға құмар болады. Еркек үйшіл, әйел базаршыл болады. Қатын ел билейді. Қысқа етекті көйлек киіп, есек тұяқ етікпен жүреді. Қатын жіберу көбейеді, әйел еркекті сыйлаудан қалады. Тірі жетімдердің саны артады. Бірақ осының бәріне ертелі-кеш Алланың бір тыйымы болады» [2, 13 б.] - деп болашақты болжап айтып өмір бойы жазған, жиған кітаптарын тауға жасарып бір еңбегін шәкіртіне аманат еткен. Бекасыл Биболатұлының қоғам туралы, халық өмірі, тұрмысы туралы айтқан болжамдарының бұлжытпай орындалуынан ел ішінде әулие атануының текке еместігіне көз жеткізуге болады.

М. Үмбетұлы Бекасыл Биболатұлын «Өз шығармасында білім мен дінді ұштастырып, шариғат негіздері жөнінде құнды мұра жазып қалдырды. Ол өз шығармасының өн бойында қасиетті Құран сөздерін жиі пайдаланған. Пайдаланып қана қоймай іліми сөздермен Алланың барлығын кереметін, хақтығын танытуға тырысады. Бекасыл діни ағартушылық жолды ұстанған абзал жан» деп оң бағасын береді [4, 12 б.].

Халқының әлеуметтік-мәдени өміріне зор үлесін қосқан Бекасыл Биболатұлы жөнінде ғалым М. Бурабаев «Қазақтардың арасында молдалар (әсіресе шала молдалар) көп болған. Бірақ оларды «әулие» деуге болмайды. Ал әр «Әулие» молда бола алады. Әулиелерге ешқандай үкімет, әмір, хан, сұлтан немесе ВАК (жоғарғы аттестациялық комиссия) атақ, диплом бермейді, олар халықтың қалауымен «Әулие» дәрежесіне ие болады. Жоғарыда айтылған, пікірге қосарым Әулиелердің қоғамдық, көрегендік (жан-жақты білімді болғандықтан), жастарға, халыққа үлгі-өнеге көрсетуінде. Фараби бабамыздың шәкірті Ибн Рушд айтқан екен: «Дана-данышпан адам пайғамбар бола алады, ал кейбір пайғамбар дана бола алмайды» - деп ой қорытады [6, 186 б.]. М. Бурабаевтың ойын мақұлдауға болады. Себебі, әулиелерге әулиелік атақты ел берген. Ел ғұламаның біліміне, адамгершілігіне, өмірлік ұстамына қарап, әділ бағасын беріп, әулие атаған. Білімі бар, көзі ашық бірақтан өмірдің лас дүниесімен кірленген адамды ел әулие атаған.

Елбасы Н.Ә. Назарбаев мақаласынада «Тәуелсіздік жылдарында халқымыздың өткенін зерттеуге қатысты ауқымды жұмыстар жасалынды. Еліміздің тарихи жылнамасындағы ақтаңдақтарды қайта қалпына келтіруге жол ашқан «Мәдени мұра» бағдарламасы табысты жүзеге асырылды. Бірақ, бабаларымыздың өмірі мен олардың ғажап өркениеті жөніндегі көптеген деректі құжаттар, әлі де болса, ғылыми айналымға түскен жоқ. Олар әлемнің бүкіл архивтерінде өз іздеушісі мен зерттеушісін күтіп жатыр.

Сондықтан ежелгі дәуірден қазіргі заманға дейінгі кезеңді қамтитын барлық отандық және шет елдік мұрағаттар дүниесіне елеулі іргелі зерттеулер жүргізу үшін «Архив – 2025» жеті жылдық бағдарламасын жасауымыз қажет деп санаймын» деген [1, 2 б.]. Бекасыл Биболатұлының төл еңбегі ел басы айтқан бағдарлама негізінде тереңдетіп зерттеу қажет. Бекасыл әулие қазақтың дархан даласын ілім-білім жолында аралап, Ташкент, Самарқант, Сирия елдеріне барып білімін шыңдап, сол заманның саяси, әлеуметтік, рухани, мәдени өміріне белсене араласты. Өзінің ілімін қалыптастырды. Өзіне дейінгі ойшылдардың озық ойларын санасына сіңіріп, өзінің төл еңбегінде жаңа тұжырымдар жазды. Өзінен кейінгі ойшылдарға ой салды. Болашақты болжады.

Ел Бекасыл Биболатұлын даналығы үшін әулие атаса, одан кейінгі қазақтың бір туар ұлы Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы Бекасыл әулиені «Бекасыл Хазірет» атаған [7, 14 б.]. Асыл мұра не бары 2003 жылы табылуына байланысты аударылып, бойға сіңіріп, жан-жақты, терең зерттеліп, тағылымын қоғам пайдасына, адамзаттың тіршілігіне пайдалану негізгі мақсат саналып, қоғам қайраткерлері мен ғалымдар еңбектерінде көрініс табуы қажет.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Назарбаев Н. Ұлы даланың жеті қыры, «Egemen Qazaqstan» газеті, 21 қараша 2018 ж.
2 Бекасыл Биболатұлы. Зикзал. Астана, Ғылым баспасы, 2017 ж. I кітап.
3 Бекасыл. Жұлдызнама Ғибрат кітабы. Астана, Күлтегін, 2011 ж. I-кітап. 417 б

4 М. Әуезов атындағы ОҚМУ, «Түркология» ғылыми зерттеу орталығы № 1, 2013 ж.
5 Қалдыбай М. Бекасыл әулие. Тарихи-ғұмырнамалық хикаят. Астана, 2006 ж.
6 Бурабаев М.С. Фараби-Арестотельден кейінгі екінші ұстаз. Құран және Ахмед Яссауидің хиқметтері. Ислам және Бекасыл Биболатұлының философиясы. Алматы «Мифология» 2006 жыл.
7 Егемен Қазақстан, Қазақ баласы оқыдым, тоқыдым десе де, Бекасыл хазірет бола ма, 27 қараша 2013 ж.

ҒТАМР 02.15.99

СӘЙФ САРАЙИДЫҢ «ГҮЛСТАН» ШЫҒАРМАСЫНЫҢ ТӘРБИЕЛІК МӘНІ

А.А. Серикова, Ж.Қ. Қуанышева
Студенттер, Алматы технологиялық университеті, Алматы қ.
М.А. Бижанова
Сениор-лектор, ф.ғ.к., Алматы технологиялық университеті, Алматы қ.

Мақалада Алтын Орда дәуірі әдебиетінің аса көрнекті өкілдерінің бірі Сәйф Сарайидың «Гүлстан би-т-түрки» шығармасы аксиологиялық тұрғыда қарастырылып, оның этикалық-философиялық қырлары зерделенеді. Рухани мұраның қөркемдік, мазмұндық, мәтіндік сипатын ашатын герменевтикалық талдау жасалып, тарихи тұлғаның әлемді көркем игеруінің философиялық негіздері ашылады. Сәйф Сарайидың философиялық және этикалық ойлары қазіргі қоғамда отансүйгіштік пен этносаралық келісімді нығайтуда маңызды рөл атқарады.

Түйін сөздер: руханилық, құндылық, этика, дүниетаным, ізгілік, тарих, қоғам, тұлға, эстетика.

Еуразия құрылығының жартысынан көбін қамтыған Алтын Орда мемлекеті кезінде көшпеліжәне отырықшы тұрмыс салты аралас дамыған мемлекеттердің бірі болды .Алтын Орда мемлекеті адамзат тарихында, әсіресе Түркі халықтарының тарихында үлкен рөл атқарды. Оның алып жатқан кең өлкесі Дешті Қыпшақ деп аталып, қоғам өміріндегі барлық саласында терең тарихи ізін қалдырды. Осы кезеңде Моңғолиядан Дунайға дейінгі аралықта өмір сүрген халықтардың бір-бірімен арақатынасы дамып, сауда-саттық, дипломатиялық істері жанданып, қалалар салынды. Көне Түркі мен қыпшақ-оғыз дәуірінде қалыптасқан рухани мәдениет құлдырамай, бұрынғы мәдени дәстүр қайта түлеп, жаңашадаму жолына түсті, сөйтіп,өз жалғасын тауып, жазба түрдегі біраз шығармалар жазылды. Солардың қатарында Хорезмидің «Махаббатнамасы», Сәйф Сарайидің«Гүлстан би-т-түрки», Құтып «Хұсрау-Шырын», Дұрбектің «Жүсіп-Зылиха» дастандары ерекше мәшһүр болды. Сондай-ақ, Насреддин Рабғузидің «Қиссас-ул әнбия»деп аталатын прозалық шығармасы да кең тарады. Қыпшақ тілінің сөздігі – «Кодекс куманикуста» сол заман талабынасай өмірге келген туындылардың қатарына жатады.

Сәйф Сарайи – Алтын Орда дәуірі әдебиетінің аса көрнекті өкілдерінің бірі. Сәйф Сарайи ақын, жазушы және аудармашы ретінде түркі тілдес халықтардың мәдениеті мен әдебиетінің дамуына зор үлесін қосқан. Көрнекті түркітанушы ғалым Әмір Нәжіптің айтуы бойынша ол парсы-тәжік әдебие-тінің классигі Сағдидің «Гүлстан» атты шығармасын ең алғаш түркі тіліне аударған. Аударма 1391 жылы мәмлүктік Египетте жасалған. Ақынның өмірі туралы мағлұматтар аз. Еңбектің соңында берілген бір өлеңде аударма аяқталған 1391 жылы жетпіс жаста екені туралы айтқан екен. Осы деректерге сүйене отырып, Ә. Нәжіп Алтын Орданы Өзбек хан басқарып тұрған жылдары (1312–1342), яғни 1321 жылы дүниеге келген деген болжам айтады.

XIV ғасырдағы түркілік терең ойлы ақындарының қатарында аталатынСәйф Сарайидің жеке өмірбаяны туралы мәліметтер аз болғанымен, біздің ғасырымызға дейін рухани мұра болып жеткен «Гүлстан би-т-түрки»шығармасының маңызы зор деген ойдамыз.Онымен қоса «Жәдігернама», «Сүһаил мен күлдірсін» атты шығармасы да қазіргі заманымызға дейін жетіп отырғанын айта аламыз. Сәйф Сараидің шығармашылығында поэзия мен проза қатар болғаны және олардың бірін-бірі толықтырғаны белгілі.Өйткені, бұл еңбектер нағыз этикалық принциптер негізінде жазылған шығармалар қатарына жатады.

Ортағасырдың аса құнды рухани ескерткіші – «Гүлстан би-т-түрки» шығармасын түркітанушы ғалым Ә.Н. Нәджіп зерттеген. «Ғалымның С. Сарайи шығармасының жазылу тарихын, оның әдеби мәнін, тілін, сол дәуірдің әдеби және тілдік ерекшеліктерін кең көлемде зерттеп, «Гүлістан бит-түркиді» қазіргі орыс графикасы бойынша транскрипция жасады, әрі орыс тіліне жолма-жол аударма жасап шықты. Сондай-ақ С. Сарайи аудармасының өзіндік ерекшеліктерін ашты, шығарманың қыпшақ тілінде жазылғанын толық дәлелдеп берді. Бұл әдеби жәдігерлік көне түркі әдеби тілдерінің ішінде қазіргі қазақтіліне өте-мөте жақын тұрғанын ашып көрсетті» [1, 257 б] - деген ежелгі дәуір әдебиетін зерттеуші ғалым Н.Келімбетовтің ойымен толық келісуге болады.

Сәйф Сарайи Сағди ақының «Гүлстан» еңбегін аударғанда шығарманың композициялық құрылысын бұзбай, сол күйінде сақтап қалуға тырысқанын байқауға болады.С.Сараи «Гүлстанды» ешбір өзгеріссіз аударма жасауға тырыспаған, көптеген қысқартулары, өз жанынан шығарып қосқан жерлері де бар екендігі дәлелденген. Мысалы, кітаптың I-VII тарауларындағы 182 хикаяттың 178 ғана аударған. Үшінші тарауына өз тарапынан жаңа әңгіме қосқан, сонымен бірге кітаптың кіріспесі мен соңғы жағына біраз өзгерістер енгізген. Онда өз тұстастарынан бірнеше ақынның төрттағандары, көктем туралы өлеңі берілген. Нәзира тәсілімен жазылған сегіз ақынға жауап өлеңдері, жалпы аударманың өзі С.Сарайидың нәзира тәсілінің шебері екендігін көрсетеді [2, 126 б].

Парсы тіліндегі «Гүлстан» секілді қыпшақ тіліндегі С. Сарайи аударған «Гүлстан бит-түрки» де сегіз тараудан тұрады. Олар:

Бірінші тарау – ел билеушілер туралы.

Екінші тарау – халық бұқарасы жайында.

Үшінші тарау– қанағат-ынсаптың пайдасы жөнінде.

Төртінші тарау – тілге сақ болудың пайдасы туралы.

Бесінші тарау – жігіттік шақтың көріністері хақында.

Алтыншы тарау – кәріліктің адамды кәріп етіп қоятыны туралы.

Жетінші тарау – тәлім-тәрбиенің әсері жайында.

Сегізінші тарау – әңгімелесудегі әдептілік мәселесі туралы.

Мұның бәрі прозалық қисса-хикаят түрінде айтылса, Сағди Ширази өз «Гүлстанын» ұйқасқа құрылған прозамен жазған. Ол өзінің кейбір ойларын өлең жолдарыменде қорытындылаған. Аудармашы Сәйф Сарайи да өлең жолдарымен түйіндеген. Аудармашы-ақын Сағди жырларын сөзбе-сөз аудармай, сол мағынадағы өз өлеңдерімен келтіріп, қыпшақ еліне жақын жеке эпизодтармен және жыр жолдарымен баяндаған. Бұл аса шеберлікпен жасалғандықтан, аударманың идеялық мазмұнына да, көркемдік дәрежесіне де нұқсан келтірілмеген.

Ақын адам бойындағы ең асыл қасиеттерді әділдікті, мейірімділікті, ізгілікті, жомарттықты, т.б. мадақтайтын қызықты хикаяларға көбірек назар аударғанын байқауға болады. Оның хикаяттарында достықтың қадірін көтеру, әрқашан жақсылық үшін қызмет етуге дайын болу сияқты ойлар молынан байқалады.Ойшылдың бұл ойларын төмендегі шумақ дәлел болады:

«Қиын күнде қол ұшын берген – нағыз дос,
Жайшылықтадоспындеген–жайсөз.

Дос – зынданда жатқанда керек,
Дастархан үстінде – дұшпан да дос» [3] – деп дұшпан мен пен достың айырмасын білуді ескертеді. Патшалар туралы тараудың 28 хикаятында айтылған. Бір хикаяда:

«Бір күресші палуан үш жүз алпыс күрес тәсілдерін білетін еді. Әр күні әр түрлі тәсілмен күресетін. Шәкірттерінің ішінен бір көркем жігітке ықыласы ауып, үш жүз елу тоғыз түрлі күрес тәсілін үйретеді. Жігіттің палуандығы жоғары дәрежеге жетті, бұл елде қандай күресші бар еді, баршасын жықты.

Бір күні патшаға келіп, жер өбіп тұрып: – Ұстазымның менде тәрбие хақы бар, қуат және өнерде де одан артықпын, – деді.

Бұл сөз патшаға ұнамады. – Күрестіріңдер!, – деп бұйырады.

Жігіт есірік піл сияқты ортаға шығып: – Темірден тау болсада жерінен қопарғаймын, – деп даңдайсыды. Ұстазы (мұның) күш жағынан артық екені біледі. Ол бір тәсілі бұдан жасырып еді, соны амалға келтірді. Жігіт қорғана алмады. Жігітті көтеріп, ауадан жерге ұрды. Халық шулап кетті.

Патша: – Ұстазына шапан жауып, сыйлық беріңдер, - деді.

Жігітке: – Сен ұстазыңмен таластың. Одан ештеңе шықпады,– деп кінәлады.

Жігіт: – Ол менен күш жағынан басым болмады, бәлкім күрес тәсілінен біреуін жасырп қалған, сол арқылы жеңіске жетті, – деді.

Ұстазы айтты: – Бәлі, ол тәсілді бүгін үшін жасырып едім. Өйткені, данышпандардың – Досыңа сондай дәрежеде жәрдем ет, кейін дұшпан бола қалса, сені жеңе алмайтын болсын» деген сөзі бар, – деді.

Не опа жоқ бұл әлемде,
Не кісі қылмады жаһанда оны.
Менен оқ атуды үйреніп кеткен,
Соңында қылды ол нысана мені» [4, 28 б].

Мәселен, «Дұшпанға рақым етпе, сен қолға түссең, ол саған рақым етпес» деген тұжырымдарының төркіні түркілік тарихи кезеңдегі жаугершілік өмір салтынан хабар береді. Сонымен қатар адамаралық қатынастағы сенімнен гөрі күмәннің басымдығын көрсетеді.

Шығармада автор жақсылық пен жамандық, қатыгездік пен мейірімділік, патша мен диқан, шындық пен өтірік, әке мен бала, күйеуі мен әйелі, інісі мен ағасы, т. б. аралық қарым-қатынасы, үндестігі қандай болу керек деген сауалға жауап беруге тырысады. Осы қатынастардың барлығында этикалық өлшем жетекші рөл атқарады.

Сарайидың адамдар арасындағы қатынастардың ішінде негізгілердің бірі ретінде отбасындағы еркек пен әйелдің арасындағы қарым-қатынастың маңыздылығы аталады. Яғни, қай заманда болмасын адамның отбасындағы өзара түсіністік ең жоғарғы құндылықтардың бірі екендігін ортағасырлық ақын төмендегі жыр жолдарымен әдемі жеткізе білген деген ойдамыз:

Әйелің – адал жарың, оны сүй әзиз ер,
Әрбір ауыр жағдайда дәйім сені демер.
Оғандос бол, оны сүйіпкөңілбер,
Оның сөз теңізінен гауһарларын тер.

Түркілік ойшыл отбасындағы адалдықтың адам үшін үлкен маңыздылығын атай келіп, пенденің сүйіп қосылған жары бірте-бірте нағыз досына айналуы тиіс деген даналық ойды тұжырымдайды. Жалпы еркек әйел арасындағы қатынасты шығыстық ақындар барынша нәзіктікпен, сезіммен жырлай білген және оның маңыздылығын кейінгі ұрпаққа терең даналықпен жеткізіп отырған [5, 510 б].

Ақын осы мәселелердің біріне қатысты хикаяларды айтумен шектеліп қалмайды. Сонымен бірге, ол өзі әңгіме етіп отырған моральдық, этикалық мәселелер жайында философиялық түйін жасайды. Автордың мұндай шешімдері көбінесеөлең-жыр түрінде берілген. Әке мен баланың қарым-қатынасы туралы хикаядан бір мысал келтірейік.

«Бір сұлтанның үшбаласы бар еді. Екеуі ұзын бойлы, келбетті, ал біреуі қысқа бойлы еді. Бір күні сұлтан қысқа бойлы ұлына ашу-ызалы көзімен қарады. Баласы бәрін ақылымен ұқты да, әкесіне айтты: Ей, әке, ұзын бойлы ақымақтан, қысқа бойлы ақылды жақсы» [6, 48 б].

Адамның оң қасиеттерінің ішінде С. Сарайидің аса мән берген сипаттарының бірі – сабырмен қанағат. Адам баласы түрлі қиындыққа тап болғанда, ақылды, ашуға жеңдірмей сабырлы болуға шақырады.

«Біреудің көңілін ренжітетін хабар естісең,
сабыр қыл, оны басқа біреу айтсын.

Әр іс сабырмен істеледі.
Асығыстың арты пұшайман.
Асығыс істің құны жоқ» [2, 134 б.] - деп жақсылықтан үміт етсең, сабыр ет. Алла сабырлықты сүйеді, әр қасіреттің соңы қуаныш деген ойға тоқталады. Сабырлыққа шақыру жалпы түркі менталитетінің тереңіндегі құбылыс болып табылады.

Қазақ философиялық ойының көтерген басты мәселелерінің бірі адамның рухани жетілуі болып табылады. Ол үшін адамға өз нәпсісін тыю

басты қағидаттардың бірі. Солардың ішінде қанағат, нысап сияқты қасиеттер жайында С.Сарайида өз шығармашылығында зерделеген болатын. Ойшылдың:

«Ашкөз адам бар жаһан малына тоймайды,
қанағатты адам бір үзім нанға тояр.

Мол мүлік жинап бай болғаннан гөрі,
қанағат қып бай болған жақсы» - деген ойлары қазіргі заманда да өзінің маңызын жоғалтқан жоқ.

С. Сарайи өзінің оқырмандарын әр нәрсенің мәнін, қадірін білуге шақырып, оны хикаяттары арқылы зерделеген. Мысалы:«Бір патша құлымен бірге кемеде жүзіп келе жатты. Бұрын кемеге мініп көрмеген құлы қорқып жылай бастады. Жұрттың мазасын алды. Оны ешкім сөзбен жұбата алмады. Сонда бір данышпан кісі патшаға:

– Егер рұқсат етсеңіз оны тыныштандырайын, - депті. Патша рұқсат беріпті. Данышпан құлды теңізге тастатады. Байғұс құл суға бір батып, бір шығады. Екінші батқанында оны шашынан тартып, қайтадан кемеге шығарып алыпты. Құл кемеге әзер дегенде мініп, бір бұрышқа барып бүрісіп, үн-түнсіз отырып қалыпты.

Патша: – Бұл қалай болды? – дегенде,

Данышпан: – Бұл адам теңізге қарық болудың машақатын көрмегендіктен, өзінің сау-саламат отырғанының қадірін білмеді. Бейнет көрмеген адам рахаттың қадірін білмес», - деді [2, 132 б.].

Сәйф Сарайи өзінің «Гүлстан би-т-түрки» атты шығармасының халыққа, түркі даласының әрбір азаматына құнды дүние боларына сенімді.

Жыр маржанын сыйлық етіп ұсынайын,
Сыйлығым сол – пайдалы кітап.
Бар сөзі естімеген ойларға толы,
Өзіңе қасиетті болсын осы кітап [5, 511 б.].

Міне, осындай даналық тағылымдарынан құралған хикаяттардың біздің жаңғырған технологиялық құндылықтар заманымыз үшін философиялық сипаттама ретіндегі құндылығы зор деген ойды тұжырымдаймыз.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті (Қазақ әдебиеті бастаулары). Алматы: Атамұра, 2005.- 336 б.

2 Қыраубаева А. Ғасырлар мұрасы. 5 томдық шығармалар жинағы. 1-том. Томды баспаға әзірлеген: Л.Мұсалы. Алматы: «Өнер», 2008. – 304 б.

3 Керімұлы Ә. Әдеби жәдігерлер 7 кітап. kitap.kz/books/Zhadiger7

4 Әдеби әлем. Қазақстандағы алғашқы әдебиет порталы. Сайф Сараий www.kazakhadebieti.kz/index

5 Қазақ халқының философиялық мұрасы. 20 томдық. Ортағасырдағы түркі ойшылдары. 5том. Астана: Аударма, 2005. - 562 б.

ҒТАМР 02.71

ӘБУ НАСЫР ӘЛ-ФАРАБИДІҢ ДІНИ ІЛІМІ ЖӘНЕ ОНЫҢ МАҢЫЗЫ

Б.А. Елеусов, Е.Е. Жармагамбетов
Ы. Алтынсарина атындағы Арқалық мемлекеттік педагогикалық институты, Арқалық қ.

Эта статья посвящена 1150-летию нашего предка Ал-Фараби и его религиозным учениям, которые занимают особое место в его творчестве. Великий мыслитель подходил к религии со всех сторон. Феномен Аль-Фараби заключается в том, что он единственный мыслитель, который может запомнить Коран, священную книгу мусульман и свободно его интерпретировать.

Ключевые слова: Аль-Фараби, религия, ислам, Коран, исламское право.

Ортағасырлық араб-мұсылман философиясының көрнекті өкілдерінің бірі әл-Фараби дін мәселесіне, оның адам, қоғам өмірінде алатын роліне ерекше маңыз берген. Жалпы дін әл-Фараби бабамыз өмір сүрген дәуірдегі рухани қажеттілік, обьективтік шындық болатын. Ұлы ойшыл діннің адамдар арасындағы құқықтық реттеудегі маңызын дұрыс түсінген сияқты, ал біз білетін Европа

жұртшылығы діннің дұрыс мақсатын, мұратын түсінбей оны бір-бірін қанау үшін қаншама ғасыр арсыздықпен пайдалануға тырысқаны мәлім.

«Дін – бәрі үшін Ең Бастының жазмышы арқылы алдын ала айқындалған көзқарас пен іс-қимыл Діннің арқасында бәрі өз бойларында ұяланған мақсатқа жетеді…».

Ол сөйтіп, Құдай адам бойына белгілі бір мақсатты ұялатты және өзінің барлық іс-әрекетінін барысында ол оның парасат пен парасатты шығармашылық екенін дәлелдеді деп тұжырымдады. Адам адами мәнді ғылым, философия, поэзия, музыка арқылы іске асырды. Адам мақсатын әл-Фараби Жаратушыдан берілген шығармашылық әрекеттен көрді». Шынтуайтына жүгінетін болса қойшыл ұғымын кәміл меңгеру үшін Теология өнерін (Синаатуль-калам) тану бағытына ие картқан дұрыс, сонда барып дінитанымымыз кемелдене түседі. Діни ұғымды тереңдету үшін юриспруденцияның да (фикх) да рөлі өте зор. Фикхтың бұлтартпайтын көңілге сиярлық дәлелдеріне түсіндірме жасау факихке (заңгер) жүктеледі [1, 52 б.].

«Әл-Фараби дін философиядан кейін, ал қалам мен мұсылман құқы діннен кейін пайда болады деп санайды. Философия мен діннің қайсысының екінші пайда болғаны әл-Фараби үшін маңызды болып көрінеді. Кейде дін мен фәлсафаның бір-біріне қарама-қайшы келетін тұстары бар. Ол жөнінде Әбу Насыр діни шарттылықтар философтардың көмегімен зерделенетін ұтымды тұжырымдамалар легі екенін нақтылайды. Дегенмен мутакаллимдер мен мутазилиттер тұжырымдамаларын да қарастырып қойғанымыз дұрыс.

Әл-Фарабидің философиялық жүйесінің негізінде үш басты өзек айқын байқалады:

1) Дүниенің мәңгілігін мойындау;

2) Кез-келген құбылысты зерттеуде детерминизм /табиғатта және қоғамда кездесетін оқиға, құбылыстарды, оның ішінде адамның еркі мен мінезінің өзара байланыстылығының себептерін, себептестігінің заңдылығын зерттейтін ілім/ негізіне тұруы;

3) Жеке адам рухының өлмейтіндігін жоққа шығару туралы қорытынды жасаудың айқын үрдісі мен ұштасатын ақыл-ой жөніндегі ілім.

Бұл – діннің абыройын түсіретін негіздемелер. Алайда, егер біз осы аталған үш пікірмен шектеліп қалатын болсақ, онда бұл ойшылдың ұтымды ойлары бар, бірақ олар қиыспайтын дін-теологиялық қабыққа оранған деп түсінген болар едік. Мәселеге бұл қырынан келу аса дұрыс болмас еді, нақтырақ айтқанда, нақты тарихи тұрпат, көзқарастар жүйесінің тұтастығы жоғалады.

А. Қабылова атап көрсеткендей «Әбу Насыр өзінің «Философияның дінге қатысы» атты еңбегін «Мейірімді, мейірман Аллаһ үшін…» деген сөздермен бастауы да кездейсоқ емес. Көп жағдайда оның құран мәтіндеріне назар аударуы, бұл үзінділерді түсіндіруі өзінің тұлғалық позициясы мен өзінің түсінуі тұрғысынан және сонымен бірге құран сөздерін логикалық пайымдау тұрғысынан жүзеге асады. Сол арқылы философ дүниедегінің бәрі түсіндірілуі тиіс екендігін және дүниедегінің бәрін түсіндіруге болатынын көрсетеді [2, 43 б.].

Сондықтан Құран мәтініне дұрыс қарап, оны түсініп және түсіндіру керек. Әл-Фарабидің Құран мәтіндерін осылай еркін түсіндіруін оның арабталған түркі болғандықтан (ал Құран исламға дейінгі арабтардың дүниетанымының, олардың мәдениетінің көрінісі болғандығына күмән жоқ), Құранның сакралды қатынасына байланып қалмағандығымен немесе оның ақиқатты іздеумен сабақтаскан жеке философиялық ұстанымымен түсіндіруге болады».

А. Қабылова еңбектерінде атап көрсеткендей нағыз ислам философы ретінде әл-Фараби Мұхамед пайғамбардың миссиясын, оның Алла жөніндегі танымын мойындайды. Аллаға, Періштелерге, Қасиетті кітаптарға, Пайғамбарларға, Ақыр заман күніне, тағдырға сену сияқты Ислам ілімінің барлық алты белгісі әл-Фараби трактаттарында тура болмаса да өзінше бір ерекше түрде түйінделген.

Әл-Фараби Қайырымды қалада періштелер жөніндегі ислам ілімінің барлық жағын қарастыруға тырысады. Әбу Насыр трактаттарында Періштенің аян болуы мен елестеуі туралы бөлім бар. Бұл жерде философ әрекет етуші интеллект бейнесін өңдеуге қабілетті қиялдағы күштер әрекетін қарастырады. Исламның негізгі үшінші бөлімі Қасиетті кітаптарға сенімді, әл-Фараби арнайы бөліп алып қарастырмайды, дегенмен осы бағыт төңірегінде жалпылама тұтас түсінік бар [3, 35 б.].

Пайғамбарларға сенім немесе исламның төртінші бөлімі әл-Фарабидің әділетті әкім туралы тұжырымдамасында жарқын көрініске ие. Сенімнің төртінші тармағы бойынша мұсылман барлық пайғамбарлардың ақиқаттығына сену керек. Құранда –Адам, Ыдырыс, Нух, Худ, Салих, Ибраһим, Лут, Ысмаил, Жақып, Жүсіп, Аййюб, Шуэйб, Мұса, Харун, Зуль-Кифль, Дәуід, Сүлеймен, Ілияс, Зәкәрия, Яхья, Иса, Мұхаммед сияқты есімдер айтылады. Құранда дінге сенушілердің атасы – Авраам және ол мұсылман деп көрсетіледі.

Өйтені ол бір құдайға сенуді үндеген алғашқы адам. Авраам пұтқа табынуды жоққа шығарған, сол себепті оны ханиф деген атаумен байланыстырамыз. Исус Христос есімін де Құранның талай

бетінен кездестіреміз. Алайда Мұхаммедтің өзі христиандық пен исламның айырмашылығын баса айтады. Хадисте Мұхаммед пайғамбардың: «Мені Исус Христос (Мәриамның ұлы) сияқты мадақтамаңдар, өйткені мен – құдайдың құлымын; мені Құдайдың құлы немесе Алланың елшісі деп атаңдар», деген сөздері сақталған.

Құран сүрелерінде көрсетілген пайғамбарлар жөніндегі ілім монотеистік діндердің сабақтастығын ғана айтып қоймайды, адамзаттың шығу тегінің бір екендігі идеясына алып келеді. Абу Наср ханиф, елші деген сөздерді қолданбайды, бірақ имам, пайғамбар түсініктерін жиі пайдаланады. Сонымен бірге Қайырымда қала, Бақытқа қол жеткізу еңбектерінде пайғамбарлық жөніндегі мәселелерді алға тартады.

Сенімнің бесінші тармағы Ақыр заман күніне илану Абу Насрде өзінше бір келбетте көрінеді. Жалпы Ақыр заман жөніндегі ілім Құранда жазылған мінез-құлық нормаларымен байланысты. «Оның қашан болатыны жайлы білім тек қана Раббымның жанында ғана. Оның уақытын Одан басқа ешкім білдіре алмайды» (Ағраф сүресі). Бұл туралы ұғымын Әл-Фараби өзінің Қайырымды қаласында өлгеннен кейін қайырымды қала тұрғындарының жандары бір-бірімен қауышады, ал адасқан және надан қала тұрғындарының жаны өлген соң ыдырап, ажырап кетеді деген идеяны ұстанғанда айқындайды.Әрине бұл жерде Қиямет күніне сенім арту, тағдырға иман келтіру ол әр мұсылманның міндетті парызы екендігін ол ұмытпайды [4, 44 б.].

Сенімнің бесінші бөліміне байланысты тәртіптің діни және мінез-құлықтық ережелері әл-Фарабидің барлық философиялық саяси трактаттарында дәлелденген. Сонымен бірге хадистердегі мумин түсінігіне Әбу Насрдың Қайырымды адам бейнесі өте жақын. Сенімнің алтынша белгісі – Тағдырға немесе қайырымдылық пен қатігездіктің Алла бұйырған шарттылығына сену.

Ол жөнінде «араларында өлімді біз белгілеп, тағайындадық…» (Уақиға сүресі) деген Құран сүрелері бәрімізге мәлім. Осы орайда Мұхаммед пайғамбар өлгенді жоқтауды айыптайды. Ұлы ойшыл теологиялық пайымға тән дәлдіктен алшақтай отырып, Даналық негіздерінде Қасиетті кітаптан алынған Жайдан-жай бір тал жапырақ та ағаштан түспейді деген мысал келтіреді. Ақиқатында өлім барлық тірі жанның қаласын, қаламасын дәмін тататын ащы шындық. Мұнда сорақысы, әрі мүлдем түсініксіз нәрсе адамның бірақ рет өлетіндігі, өлімнің қалай болатынын түсіне алмай, өлім алдында үрейге бет алдыруы. Бұл әрине қай дәуірде де болмасын көптеген экзистенционалистік философияның басты тақырыбы болатын. Сондықтан болмай қоймайтын, Алланың құдіретімен болатын өлімнен кейін оның туыстарының марқұмды жылап, жоқтағанын пайғамбар айыптайды [5, 76 б.].

Әл-Фараби даналық пен тақуалық мағыналарға толы өлең шығара білетін дарынды шайыр да еді. Ол пәни дүниенің жалған қызықтарынан бойын аулақ ұстап, саф таза рухани әлемге ден қойып, рух азығын тән азықтарынан биік қойды. Оның өлең туындылары жер бетіндегі тақырыптар емес, иләһи әлеммен байланыстылық бар. Сондықтан да оның өлеңдері басқа философтардың шығармаларынан оқ бойы озық тұр. Солардың бірі төмендегідей:

Ей, достым! Жалғандыққа жуымағын,
Көтеріп ақиқаттың ақ туын алғын.
Бұл дүние бізге мәңгі болмас мекен,
Пенде һәм жерде бақи болмайды екен.
Сызықтармыз сызылған бар болғаны,
Шимақтар шыр айналған шарда ол-дағы.

Әл-Фарабидің осындай өлеңдері оның өресінің биіктігін, дүниелік жалған қызықтардан аулақтығын білдіреді, рухани әлемнің ұшар биігіне жеткендігін паш етеді. Дүние мәңгілік мекен емес өткінші, жалған әлем, сондықтан да әрбір ақылды жан осынау жалған пәни дүниені тәрк етіп, рухани тазалыққа, бекзатттыққа бет бұруы тиіс, шыншылдар мен шәһидтердің шың-мәртебесіне шарықтап шығуы тиіс деп тұрғандай автор. Әл-Фараби әрдайым пәни дүниелік пендешілік қасиеттерден қалыс қылуын сұрап шынайы түрде Алла Тағалаға жалбарынатын, күндіз-түні дұға қылатын. Жаратқаннан күнә-қателіктерден тазартып, айқындыққа бастайтын таза ақыл нәсіп етуін сұрады. Тегінде тылсым дүниенің құпия-сырларын білуге деген зор ынтықтық оны түрлі білімдерге жетеледі, даналық пен хикметтің саф бұлағынан сақи сусындауға апарды. Осылайша әл-Фараби адамның әу бастағы жаратылыс материясы – топырақ пен төмен деңгейлерден бойын аулақ ұстап, рухтық рахатқа, ақыли биік дәрежелерге жетті [6, 65 б.].

Ислам ілімі мен Фараби мұралары төркіндес болып келеді. Діннің адамзат баласының ақыл-ойын жаулап алғанына қарамастан, уақыт жағынан алып қарастырғанда, ол философиядан кеш туындағанына көз жеткіземіз. Бір сөзбен айтқанда, діннің көмегімен халықты ағартушылық, яғни

білім жолына сала отырып, саналық және тәжірибелік заттарды да үнемі іздестіруге мүмкіндік аламыз. Мұның өзі діннің қай дәуірде болмасын тек руханилық салаға қызмет жасайтынын көреміз [7, 15 б.].

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Әл-Фараби. Философиялық трактаттар. Алматы, 1973
2 Әл-Фараби. Әлеуметтік-этикалық трактаттар. Алматы, 1975
3 Қабылова А.С. Әл-Фараби және араб-мұсылманфилософиясы. Алматы, 2004.
4 Қабылова А.С. Әл-Фараби философиясындағы мәдениеттер синтезі. – автореферат. Алматы, 1999.
5 Машанов А. Әл-Фараби және Абай. А., 1994. 192 б.
6 Көбесов А. Әбу Насыр әл-Фараби. А., 2004. 106 б.
7 Нұртазина Н. Қазақ мәдениеті және ислам. А., 2002. 28 б.

ҒТАМР 02.11.91

ОТАНДЫҚ ОЙШЫЛДАРЫНЫҢ РУХАНИ ТАНЫМЫНДАҒЫ ҚҰҚЫҚ МӘСЕЛЕСІ

Д.Т. Белгібаев
Оқытушы, Т.Жүргенов атындағы ҚазҰӨА, Алматы қ.

Бұл мақалада, қазақ даласының ойшылдарының көзқарасындағы дәстүрлі құқықтың мәселелерін талқыланады. Дәстүрлі құқық – түркітілді көшпенді өркениеттің ең маңызды мәдени-құндылықтық феномені болып табылады. Дәстүрлі құқықтың мәнін әділдіктің этикалық феномені құрайтынын атап көрсетеді. Және заманауи құқықтық жүйеде маңызды, әрі өзекті рөл атқарады.

Түйін сөздер: Құқық, «Жеті жарғы», еуропалық кодекс, «Билер кеңесі», құқық мәдениеті, «Билер алқасы».

Қазіргі тарихи кезеңде еліміз, ата-бабаларымыздан мыңдаған жылдар бойы қордаланған тарихи қойнауындағы құндылықтар жүйесінің негізінде – демократиялық, зайырлы және құқықтық мемлекет орнату жолында.

Заманауи Қазақстанда демократиялық үдерістің дамуын ауқымында, құқықтық жүйенің негізгі институттары қалыптасу үстінде. Негізінен құқықтың жалпы әлеуметтік мәні – жалпыға бірдей міндетті, мемлекет күшімен қамтамасыз етілетін қоғам қатынастарының жан - жақты дамуын реттейтін ережелердің жиынтығы болып табылады.

Қазіргі нарықтық заманда Республикамыздағы азаматтық, қылмыстық істерді моральдік ұстанымдардың, адамгершіліктің, кәсібилік және әділдік пен адалдықтың ең жоғарғы деңгейде қарау маңыздылығын талап етеді.

Әр елдің Конституциясы демократиялық дамуының негізі болып табылады. Құқықтық жүйемізде Ата – Заңымыздың түп-тамырына көз жүгіртсек, онда олардың қайнар көзі «Есім ханның ескі жолы», «Қасым ханның қасқа жолы», «Тәуке ханның жеті жарғысы», яғни, «Дала құқығынан» бастау алады.

Көптеген өткен уақыт ойшылдарының, құқық философиясы, мемлекет теориясы мен заңы, және заң ғалымдарының зерттеу еңбектері осы салаға арналған. Осы жерде классикалық авторлардың, яғни Аристотель, Платон, Дж. Локк, Ш.Монтескье, Ж.Руссо және тағы сол сияқты басқада ойшылдардың еңбектерін айтуға болады.

Құқық философиясы мен құқықтық мәдениеттің және оның мемлекет құқығына байланысты белгілі қазақстандық авторларының Г.Г. Ақмамбетов, М.Т. Баймаханов, Т.Х. Ғабитов, С.З. Зиманов, А.С. Ибраева, З.Ж. Кенжалиев, С.С. Сартаев, және тағы да басқалардың еңбектерінен көруге болады.

XIXғасырдағы қазақтың көрнекті ғалым-зерттеушісі Ш. Уәлиханов бірінші болып қазақтардың қарапайым құқығындағы демократизм мен гуманизмге мән берді. Құқықтық институттарды зерттей келе, ол көшпелі қазақ қоғамының саяси-құқықтық қатарын зерттеушілер үшін жалпы теориялық

мәні бар пікірлер айтты: «Қырғыздардың (қазақтардың) әдет-ғұрып құқығының адамгершілікті жақтары көп, гуманизмге, демократизмге толы. Қырғыз заңдылықтарында жаңашаланған еуропалық кодекстер және ескертетін, имендіретін әдістер жоқ. Қырғыздарда дене жазалары ешқашан болмаған. Ал рулық қатынастарда орын алатын өзінің руласы үшін ру мүшелері жауапты болатын, құқықтық заңдылықтардың практикалық пайдасы көп» [1].

Қазақтардың әдет-ғұрып құқық мәдениеті құқықтық еркіндікте көрініс тапты, атап айтқанда, ең алдымен тұлғаға құрметпен қарауынан және билікке деген жағымпаздана табынудың болмауынан, қатал талаптарға бағынбаудан, аса адалдықпен, адамгершілікпен, салыстырмалы еркіндік пен әйелдер теңдігінен, еркіндік сүйгіш тұрмыстық дәстүрінен, дамыған ауызекі халық шығармашылығынан, қазақтардың барлық рухани мәдениетінен көрінеді.

«Билер кеңесі» рулар, тайпалар арасындағы шиеленесіп кеткен даулар бойынша жүргізілген. Билер соты ашық жүргізілген, яғни соттағы екі қарсылас жақтың адамдары мен қатар, тұрғындар да сот процессінің, билер шешімінің қатынасушылары болған. Билер сотында қазақ билері өз руларының атынан ақтаушы не айыптаушы ретінде қатынаса алған. Ал қылмыстық істер бойынша алдын – ала тергеу билердің өз шешімдерімен ұйымдастырылған. Билік шешімдер, үстем таптың мүдделеріне сәйкес көпшіліктің келісіміне сай болған, сондықтан үкімнің орындалуына кепілдік ретінде саналған.

Қазақтың әдет – ғұрып нормаларының артықшылығы – қолданылатын жазалардың ізгі екендігінен айқын көрінеді. Сондықтан да болар, қазақ даласында түрме, бас бостандығынан айыру деген жазалау шаралары болмаған. Оның есесіне Тәуке хан тұсындағы «қанға қан» ұстанымының орнына билердің ықпалымен құн төлеу институты кеңінен қолданылған. Құн төлеу негізінде кісі өлтіргені үшін немесе адамның дене мүшесіне жарақат түсіргені үшін белгілі бір мөлшерде моральдық – материалдық төлем ақы төлеу ұстанымы жатыр [2].

Қазақ қоғамында сот билігі хан билігінен жоғары тұрды. Алғашқы қазақ мемлекетінің іргетасын қалаған Керей мен Жәнібек сұлтандар еді. Олар қазақты жеке ел, ұлт ретінде қалыптастыруға ерен еңбек сіңірді. Осы негізі қаланған қазақ мемлекетін одан әрі дамытып, ішкі, сыртқы саясатын шебер жүргізіп, әлеуметтік, саяси, экономикалық жүйені реттеп отыратын жарғылар қабылдап, елдің салт-дәстүрін сақтаған қазақ хандарының бірі – Қасым хан есімі тарихта «Қасым ханның қасқа жолы» деп аталатын заңдар жинағымен белгілі. Ел басқару жүйесінде ата жолын ұстанған Қасым хан заман ерекшелігіне орай, жаңа ортаға сәйкес жаңа низам жүйесін енгізеді. «Қасым ханның Қасқа жолы» аталатын бұл көне жарғы сол кездегі қазақ қауымының қоғамдық және құқықтық заңдарын қалыптастырады, әдет-ғұрып, тұрмыс-салт ережелерін байыптайды, жеке адамдар арасындағы ру тайпалар мен қоғамдық топтар арасындағы қатынас жүйесін тағайындайды.

«Жеті Жарғыға» сай қазақ билері құқық бұзушыларға жаза белгіленуді жасаған қылмыстың ауырлығы мен қауіптілігіне байланысты жан жазасы, мал жазасы ар жазасы деп белгіленген. Жан жазасы – қылмыскер өлім жазасына кесіледі, бұл «қанға қан, жанға жан» ұстанымының жүзеге асу көрінісі. Сонымен қатар, көтеріліс жасап, бүлік шығарғандар, еліне опасыздық жасағандар өлім жазасына кесілген. Үкім туралы жолдармен орындалған (ат құйрығына байлап жіберу, садақпен ату, арқанмен қылқындырып өлтіру т.б.).

«Жеті жарғы» орыс деректерінде «Тәуке хан заңдары» деген атпен белгілі. Жеті жарғыға әкімшілік, қылмысты істер, азаматтық құқық нормалары, сондай-ақ, салықтар, діни көзқарастар туралы ережелер енгізілген, яғни, онда қазақ қоғамы өмірінің барлық жағы түгел қамтылған. Оларда орта ғасырдағы қазақ қоғамының патриархаттық-феодалдық құқығының негізгі принциптері мен нормалары баян етілген. Қазақша «жарғы» – әділдік деген ұғымды білдіреді. Жеті жарғы – жеті әдеттік құқықтық жүйеден тұратын қоғамдық қатынастарды реттейтін салалардың жиынтығы. Олар – жер дауы, жесір дауы, құн дауы, бала тәрбиесі және неке, қылмыстық жауапкершілік, рулар арасындағы дау, ұлт қауіпсіздігін қамтамасыз ету.

«Жеті жарғыны» арнайы зерттеген ғалым Н. Өсерұлының еңбегінде құн мәселесі нақты көрсетілген: «екі көзді шығарса толық құн; әрбір саусағы үшін оннан бір құн; қатты соққыдан адам жынды болса толық құн; жана біліне бастаған нәресте үшін бір тоғыз айып, бес айлыққа дейін үш тоғыз айлық, бес айлықтан жарық көргенше жарты құн; ал жарық көрсе толық құн» [3]. «Жеті жарғы» бойынша сұлтандар мен қожалардың өлімі үшін жеті құн төленуі керек деп бекіткен. Бұдан бөлек үстеме құн болады: оның негізінде өнер құны және сүйек құны болып екіге бөлінеді. Өнер құнына ерекше дарынымен елді тәнті еткен аты әйгілі ақындар, батырлығымен көзге түскен қолбасшылар, аймаққа танулы атақты палуандар, шешендігі мен әділдігі танылған билер, ғұлама оқымыстылар кіргізіледі. Оларды өлтірген адамдар екі кісінің құнын төлеуге міндеттеледі.

Бүгінгі таңда демократия мәселесінде гендерлік қатынастың алар орны ерекше. Саясаттанушы Б. Тлепов дәстүрлі қазақ қоғамында жыныс айырмашылығы саяси мәнге болмағанын көрсетеді. Яғни әйел адамды қазақ халқы үлкен құрметке бөлей білген. Бұл жайттарды ол қазақ мемлекеттігінің тарихындағы белді заманлардың бірі «Жеті жарғыда» әйел адамдардың құқығына байланысты баптарынының болуын көрсетеді. Әйелдердің ерлермен бірдей ел қорғау ісіне, мемлекеттік қызметке араласуы Ұлы даладағы демократиялық дәстүрлердің бір қырын көрсетеді [4, 63 б.].

«Жеті жарғы» заңдар жинағы мемлекеттің ішкі жағдайын күшейтуге бағытталды. Осы заң негізінде қазақтың тайпа, ру басыларын жылына бір рет жиналуға міндеттеді. «Күлтөбенің басында күнде жиын» деп аталып кеткен жиынға Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би, Едіге би, Тайкелтір би, Байдали би, Қоқым би, Сасық би сияқты ірі, беделді билер қатысқан. Бұл жиындарда мемлекеттің сыртқы және ішкі жағдайына байланысты мәселелер дауыс беру негізінде шешілді. Жиынға қатысушы әр рудың өз таңбасы болды. Бұл таңбалар құрылтайда мемлекеттік рәміз дәрежесінде бекітілді. Қазақтың негізгі байлығы мал болғаны белгілі. Сондықтан, «Жеті жарғы» заңдарына сай әр меншік иесі өз малдарына ен салуға міндеттелді. Сонымен қатар, әр рудың жайылым жер меншігі қатаң белгіленді.

«Жеті жарғының» талаптары бойынша әйел мен қыздарды зорлағаны үшін қылмыскер өлім жазасына кесіледі. Егер зорланған әйелдің күйеуі жақ болып, қылмыскерге әке – шешесі кешірім жасаса, ол әйелдің құнын төлеу арқылы өлім жазасынан босатылады. Егер мұндай қылмыс қызға жасалса, еркек тек сол қызға үйленіп және оның әке – шешесіне қалың мал төлеп өлім жазасынан құтылады.

Билер үкімімен ақ некені бұзғандарда қатаң жазаланған. Мысалы: Бөтен біреудің әйелін күш қолдану арқылы еріксіз алып кетсе, ондай қылмыскер өлім жазасына кесілген. Күйеуі тарапынан рахымшылық болса, құн төлеп өлім жазасынан құтыла алады. Керісінше болса, яғни әйел өз еркімен күйеуінен қашып кетсе, сол қашып барған адамның қолында қалатын болған. Бірақ, істеген әрекеті үшін жаңа күйеуі алғашқы күйеуге қалың малын төлеп, оған қоса қалың малсыз бір қыз беруге міндетті. Ерінің көзіне шөп салғаны үшін куйеуі әйелін өлтіруге құқылы болған [5].

Елімізде билер соты, сот билігі деген атаулар мен ұғымдар қазіргі уақытта да сот жүйесінде әділдік, кәсібилік үлгісіне лайықты еліктеу ретінде ресми түрде қолданылады. Республикада аса күрделі қылмыстық істерді қарауда әділдікті ең жоғары деңгейде қамтамасыз ету идеясымен енгізілген сот алқасы «Билер алқасы» деп атала бастады. Осының өзі де қазақ тарихындағы билер әділсотының деңгейінің биік болғандығын, әділдік және адалдық жолындағы маңызын көз алдымызға елестетеді [6].

Қазақтың қарапайым құқығында гуманизм мен адамға құрметтің әмбебап, жалпыадамзаттық құндылықтары көрініс тапқан. Қазақ даласында қарапайым құқық ережелері заңдылығының ең әлеуметтік-мәдени негізі – әділеттілік болды. Қазақ халқы тарих сахнасына шыққалы ешкімге ұқсамайтын адамдық жақсы қасиеттерін ұлағатты да адамгершілікке толы ережелерге сиыстырып, өзіндік ерекшеліктерімен танылған. Оның ең бастысы адам құндылығы, әділеттік, теңдік, адамгершілік нысандары. Осы нысандарды негізге ала қазіргі таңда Қазақстан Республикасының құқық жүйесіндегі қайраткерлерге мұрат болғаны абзал. Қазақ халқының дәстүрлі әділ сотының ел өміріндегі тарихи орнын мойындау, оның бүгінгі қазақ мемлекетін демократияландыру саясатында құнды қызмет атқара алатын мүмкіндігі болып табылады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Валиханов Ч.Ч. Записка о судебной реформе // Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в 5-ти т. - Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. - Т.4. - 77-104 сс.

2 Зиманов С.З. Древний мир права казахов и его истоки. – Алматы, – 2001 – т. 1. – 26 б.

3 «Қазақтың ата заңдары»т. II – Алматы, 2004 93 б – 288 б.

4 Өсерұлы Н. Жеті Жарғы – Алматы: Жеті Жарғы, 1995 – 46 б.

5 Созақбаев С. Тауке хан «Жеті жарғы» –Алматы Санат, 1994 – 45 б.

6 Зиманов С.З. «Егемен Қазақстан». 2011, №2.

ҒТАМР 13.91

ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫ БОЙЫНДАҒЫ МӘДЕНИ ОРТАЛЫҚТАР

Д.Ғ. Ахметжанов
PhD докторант, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ.

Дүние жүзінде Ұлы Жібек жолына қызығушылық, оны зерттеудегі сұраныс жоғары болып келеді. Мәдениет, коммуникация, экономика, жаһандану, туризм салалары Ұлы Жібек жолы негіздеген әлемдік өркениет желісімен басталып, ірі мәдени ошақтардың дамуы бүгінгі күнге дейін жалғасын табуда. Мақалада көптеген ғасырлар бойы Еуропаның және Азияның арасындағы көпірге айналған жалғыз трансқұрлықтық жол болған Жібек жолының бойындағы мәдени кешендердің өзара іс-қимылы және мәдениеттердің өзара алмасуы қарастырылған. Нақты мысалдармен Ұлы Жібек жолы бойындағы мәдени ауысуларды мәдениеттанудың өзекті мәселесі ретінде көтеріледі. Жаһандану дәуірінде мәдениеттердің өзара алмасуының, түрлі мәдениеттердің қалыптасып, дамуының басты факторы Ұлы Жібек жолы болып табылады. Ұлы Жібек жолы бойындағы мәдени ауысулар мен өркениеттік гүлденулер Қазақстан үшін өте маңызды болып келеді. Ұлы Жібек жолы бойындағы мәдени қатынасқа түскен мәдениеттің әрқайсысы өздерінде бар нәрсені дамытуға ұмтылып қана қоймай, бір-бірінің игіліктері мен әлеуетінің шығармашылық синтезі арқылы өзін және бірін-бірі түсіністік арқылы жетілдіреді.

Түйін сөздер. Ұлы Жібек жолы, өркениет, мәдени туризм, жаһандану, мәдениетаралық байланыс, Шығыс пен Батыс, мәдени дәстүрлер, көшпелілік пен отрықшылық, мәдениеттің өзара әсері.

Мыңдаған жылдар бойы ежелгі дүниедегі тауарлардың, мәдениеттің, технологияның және діннің өзара әрекеті мен алмасуының нәтижесінде пайда болған жаһандану үрдісі әлемді өзінің мәдени әртүрлілігімен байланыстыра білді. Басында Қытай мен Үндістан арасында буддизмнің рөліне байланысты өзара іс-қимыл болса, кейін христиан әлемінде қытай жібегі қабылданды. Исламның келуі қалыптасқан тепе-теңдікті бұзып, жібек саудасын өзгеріске ұшыратты. Жібек жолы бойындағы белсенді сауда он төртінші ғасырда капитализмнің пайда болуына дейін жалғасты. Бұл жібек өнімі мемлекет басқаратын мәртебе белгісінен әртүрлі өркениеттердің өзара әрекеттесуі арқылы еркін өнімге айналған кезде тұрақты дамудың мысалы болып табылады.

Көптеген туристік аймақтардың тәжірибесі көрсеткендей, туристік саланы дамытуға жақсы ойластырылған көзқарас мәдени құндылықтарды өзара тиімді байыту және тарату үшін бірегей таптырмас мүмкіндік екендігі мәлім. Қазақстанның туризмді дамыту саласындағы әлеуетін талдай келе, ғалымдар мен тәжірибешілердің көбі туризмді дамытудың экономикалық артықшылықтары айқын екеніне келіседі, бірақ қазіргі уақытта қол жеткізілген нәтижелер толық емес, өйткені Жібек жолы қайта құруды қажет ететін әлеуетті туристік ресурс ретінде жеткілікті түрде пайдаланылмайды, ірі интеграцияланған туристік өнімге айналды.

Осы мақаланың ғылыми мақсаты ағымдағы жағдайды бағалауға негізделген, сондай-ақ аймақтық өзгерістердің алуан түрлілігін қамтамасыз ететін негізгі үрдістерге негізделген, қысқа, орташа және ұзақ мерзімді кезеңде Ұлы Жібек жолының әлеуметтік-мәдени трансформациясы мәселелерін дамыту болып табылады. Ұлы Жібек жолының мәселелерін зерделеу Қазақстан үшін де, тұтастай алғанда халықаралық қатынастарды дамыту үшін кең ауқымды экономикалық перспективаларды жүзеге асыруға көмектеседі. Бұл жоба Қазақстанға өзінің географиялық орналасуының артықшылықтарын барынша тиімді пайдалану, қазіргі заманғы инфрақұрылымды құру, жаһандық экономиканың қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін қазіргі өндірістік әлеуетті жаңғырту, жаңа жұмыс орындарын ашу және халықтың өмір сүру деңгейін көтеру мүмкіндігін береді.

Жібек жолы – бұл әлемнің басым бөлігін байланыстырған үлкен коммерциялық бағыт. Ол сұранысқа ие тауарларды, сан түрлі идеяларды, діни нанымдарды және өнертабыстарды алмастыру құралы, сонымен қатар, мәдени алмасу құралы болды. Бір айқын мысал ретінде буддизмнің Үндістаннан Ауғанстанға, Қытайға, Кореяға, Жапонияға және оңтүстік-шығыс Азияға таралуы болды. Сол себепті, Жібек жолы экономикалық және мәдени алмасудың жүйесі ретінде жаһандану үрдісінің ежелгі үлгісі болып қалыптасты. Қытайдан Жібекпен басталған өркениеттер желісі арқылы екі бағытта да озық технологиялар, идеологиялар мен мәдени алмасулар үздіксіз жүріп тұрды. Жібек жолы әлем халықтарының жетістіктерін біріктірді.

Қытай басқа елдермен жібек саудасын бастады, бәлкім біздің заманымызға дейінгі V ғасырда. Қара теңіздің солтүстік жағалауы мен Таяу Шығыстағы елдерді аралаған грек саяхатшысы және тарихшысы Геродот Қытайдан шыққан жібек маталарды егжей-тегжей суреттеді. Сонымен бірге Таяу және Таяу Шығыс елдерімен жібек саудасы теңіз арқылы жүзеге асырылды. Сонымен қатар, жібек құрлық арқылы Қашқар мен Орта Азия арқылы Қара теңіздің солтүстік жағалауларына таралды. Бұл жол жұмысының басталуы б.э.д. II ғасырдың бірінші жартысында қытайлар үшін Орталық Азияны ашқан алғашқы саяхатшы және көпес, сарай күзетшісі Чжан Цянның есімімен байланысты [16, 70-71 б.].

Қытай жазба деректерінде б.з.б. II-I ғасырларда Үйсін мемлекетінің Қытай өкіметімен қарым-қатынастары жайлы мәліметтер табылған. Байланыс кезінде олардың араларында жасалған саудада қымбат бағалы жібектің жүргендігі сөзсіз. Қытай деректері бойынша, VI ғасырда Батыс Түрік қағанының және нөкерлерінің жібек шапан кигендері белгілі. VI ғасырда жібектің бүкіл Еуразияға әйгілі болған кезеңі. Жібек жолы тарихының алғашқы ғасырларында Қытай жібек өндіретін жалғыз ел болса, IV-V ғасырларда жібек өндіруші халықаралық сауда нарығына бәсекеге қабілетті Үнді, Византия және Парсы елдері қосылды. Қазіргі ғылым мен техниканың тамаша жетістіктері, ғарыштан түсірілген бейнекөріністер Еуразияның бел ортасынан өткен осы көне маршруттың ең қолайлы жол екендігін дәлелдеп отыр. Бір таңғаларлық нәрсе – қазіргі заманғы көлік жүретін жолдар мен темір жол ежелгі дала жолының бағытын дәлме-дәл қайталауы. Үнді, Қытай, Рим, Парсы сынды шалғай жатқан мәдениеттер мен өркениеттерді байланыстырған. Ұлы Жібек жолы бүкіл әлемге танымал жол болатын. Батыс пен Шығысты, бітімгерлік пен ынтымақтастыққа ұмтылған халықтарды өзара байланыстырған бұл жол мәдени-экономикалық көпір іспетті еді [15, 4 б.].

Ұлы Жібек жолы арқылы керуенмен батысқа және шығысқа қарай көпестер, дипломаттар, қолөнершілер және жер өңдеушілер жүрді. А.М. Петровтың айтуынша «Ұлы Жібек жолы – бұл ежелде және ортағасырда Азияның шетінен Батысқа дейінгі аралықтағы халықаралық қарым-қатынас орнаған тарихи-мәдени кеңістік» [16, с. 11].

Қытайдың Таң әулеті билігі кезінде (618-907 жж.) Ұлы Жібек жолы өркендеп, Қытайдың тіршілік артериясына айналған кезеңі болатын. Қытай бұл дәуірде Ұлы Жібек жолы арқылы Батысқа Шығыстың мәдени жетістіктерін таратуда басты рөл атқарды. Бұл әсіресе поэзия туындыларына, тұрғын үйлер мен қалаларды жоспарлауда, киім үлгілері мен жекпе-жек тәсілдеріне қатысты болды. Қытай елшілері мен көпестері, діни миссионерлер Шығыс елдерінің мәдениетімен таныстырды. Осыған қатысты қытайлықтар түркі тілдерін білетін болды, түркі-қытай сөздіктері шығарылды.

Э.Шефер мәдени ауысулар туралы мынадай деректер келтіреді: «VII ғ. бірінші бөлігінде қытайлықтар көшпелі түркі тымақтарымен және парсылық бетперделермен әуестене бастады. Сарай маңындағы кәнизактар «ұйғыр шиньонын» ұнататын болып шықты. Түркілік киіз үйлер тіпті қаланың ортасында тұрғызылып, онда ақсүйектер ыстық күнде демалатын болды. Ханзада Ли Чэн-цянь патша сарайының ішінде басына қасқыр басты киім киіп алып, түрік тілінде бұйрықтар беретін болған [13, 49 б.].

Ұлы Жібек жолы бойындағы мәдени өнімдердің ауысуы тек отырықшы өркениеттердің арасында ғана жүзеге аспады. Көшпелі қоғамда мәдени қарыштау болуы мүмкін емес деп ойлаудың өзі қате. Жалпы көшпелілер, оның ішінде әсіресе түркілер, үндіарийлер, арабтар адам өмір-тірлігінен айырғысыз нәрсе ретінде, қазір барша адамзаттың күнделікті тұрмысында қолданылатын көп бұйымдарды ойлап тапты. Бұл жөнінде тек олардың ұрпақтары ғана емес, сонымен бірге әділ пиғылдағы батыстық және ресейлік ғалымдар да жиі қайталайды. Мысалы, Л. Гумилев түркілер мен моңғолдардың материалды мәдениеттегі жетістіктерін жоғары бағалайды: «Қазіргі еуропалықтардың еркек жыныстыларын айтқанда, көз алдына келе қалатын киім-кешектің бір түрі – шалбарды көшпелілер тіпті ежелгі заманда-ақ ойлап тапқан. Үзеңгі 200 және 400 жылдар арасында бірінші рет Орталық Азияда пайда болған. Алғашқы, ағаш дөңгелекті көшпелі арба, әуелгі үлкен доңғалақты күймеге ауысты да, сосын оның орнын киіз үй басты, бұл көшпелілердің орман-тоғайлы тау қырларынан қиналмай асып түсулеріне жағдай жасайды. Ауыр да түзу семсердің орнын басқан қайқы қылышты көшпелілер шығарған жебелерді аңыратып, 700 м жерге дейін жеткізетін, сала-құлаш құранды садақты ойлап тапқан да солар. Ақыр соңында, ол заманда тұрғы жайдың ең жетілген түрі киіз үй болып есептелетін» [1, 39 б.].

Саяси тұрақсыздық қаупі төніп тұрған 13-14 ғасырларда Жібек жолы бойы Монғол империясының қорғауымен өрбіді. Монғолдың қорғауымен жібек жолы сауда бағыты ретінде гүлденіп, саяхатшылар мен саудагерлер бұрын-соңды болмаған қауіпсіздікте жүре алды. Сарыарқадағы көшпелі тайпалар мен Орталық Азияның егінші, қолөнерші қауымының тауар айырбастайтын орталықтары Ұлы Жібек жолы бойындағы қалаларда орналасқан. Мысалы,

Отырарда биік қорған, қақпа, сәулетті медресе-мешіт, мұнара, кітапхана ғимараты, қала әкімінің мекемесі т.б. көркем құрылыстар болған. Қару-жарақ, алтын-күміс, асыл тас бұйымдары, шыны ыдыстар, зат қоймаларының табылуына қарағанда, қалада зергерлер мен темір ұста салары, шыны, керамика шеберлері тұрғаны көрінеді. Жувейнидің жазуына қарағанда, 1219 жылы монғолдар ойрандап кеткен Янгикент (Жанакент) осының нақтылы көрінісіне жатады. Жазба деректерде көрсетілуінше, қала Сырдың Арал теңізіне құярлығына орналасқан, Оғыздардың көне астанасы болды. Қаланың биік дуалы, мұнара, қақпалары болған. Ежелгі Русьтің, Новгородтың, Хазар, Бұлғар хандықтарының көпестері Хорезм, Үндістан, Қытай саудагерлерімен тауар айырбастап тұрған. Х ғасырдағы араб саяхатшысы Ибн Хаукал Янгикентке Үргеніштен 10 күнде, Фарабтан 20 күнде жетуге болатынын хабарлайды [2, 37 б.].

XVI–XVII ғасырлардағы архитектураның мұралары Сырдарияда, Қаратау төңірегінде, Талас, Шу, Сарысу аңғарларында, Торғай даласында біркелкі тәуір сақталған. Тастан салынған ескерткіштер көбінесе Маңғыстауда, Сағыз, Жем алабында, Орталық Қазақстанда, Жетісуда, Алтай, Тарбатағай тауларында ұшырасады. Баршынкенттің іргесін Алып Мамаш Бектің (Алпамыс) жұбайы Баршын сұлу зираты маңына қоныстанушылар көтерген. Жамал Қарши, Плано Карпини, Гетум, Керикос, т.б. саяхатшылардың мұнда жолы түскен. Ол Оғыз хандығының Сыр бойындағы мәдени, экономикалық байтағының біріне жатады. Онда базар, мешіт, медресе, қонақүй, керуен сарайлары, зәулім мұнаралар, биік дуал, мықты қақпалар болған. Қалада Қорқыт пен әл-Фарабидің дүниетану жолына түскен, Құсамеддин Баршынлығи қатарлы ақын, жазушылар тұрған.

Араб тарихшысы Мақдиси: «Сауран жеті қабат қоршалған қала, рабад, мешіті бар» [3, 26 б.], – деп еске алады. Кейбір деректерде оның «шайқалмалы минареті», сәулетті ғимараттары, жер астынан келетін кәріз суы хақында баяндалады. Тарихи көркемдік қасиеті жағынан қазірде қирап біткен Сауран мұнарасы көңіл қоярлықтай. Бұқара мұнаралары тәрізді салынған, биіктігі 16 метрге баратын іргелі мұра. Бөгім мұнарасы да, Сығнақ қаласының Сунақ-ата ғимараты да сондай мұралар. Сарайшықтағы қазақ хандары Жәнібек пен Қасымханның, Түркістандағы Есім мен Жәңгірдің мазарлары да сәулеті жағынан ерекше көрнекті ескерткіштер.

Баласағұн Батыс Түрік, Қарлұқ, Қарахан, Қарақытай мемлекеттерінің астанасы болды. VIII ғасыр жылнамаларының көрсетуінше, Суябтан шығыста 20 шақырым, Шудың сол жағасына орналасқан. Мұнда 1069-1070 жылдары Жүсіп Баласағұн өзінің «Құдатқу біліг» (Құт негізі білік) дастанын жазды. 13 мың жолдан тұратын түркі тіліндегі бұл дастанда саясат, мемлекет, басқару, әскери іс, кемеңгерлік, ақыл-парасат, әділеттік, ар-ождан, салт-дәстүр ж.т.б. жөнінде философиялық трактаттар берілген. Профессор У. Шалекенов басшылығындағы археологиялық экпедиция қазып жатқан Ақтөбе мекені ежелгі Баласағұн болуы мүмкін деген болжам бар. Өйткені, одан 6000 дана қола теңгелер ақша соғатын орын, т. б. табылуы, қаланың шахристан мен рабатқа бөлінуі, оның ірі саяси, экономикалық, мәдени орталық болғанын дәлелдейді [4].

Тараз туралы алғашқы рет Византия елшісі Земарх жолжазбаларында хабарланады. М. Қашқари Тараз тұрғындарының түркі және соғды тілінде сөйлейтінін көрсетеді. Ол Ұлы Жібек жолының және қимақ, қыпшаққа баратын керуен жолының түйіскен жеріне орналасқан. Араб географы Мақдиси: «Тараз – бау-бақшалары, үйлері тығыз салынған, бекіністі қала. Айналасында терең оры, 4 қақпасы бар, қала ортасынан өзен ағып өтеді, оның маңында Сус, Құл, Такабат, Шельжи қалашықтары бар» [5, 81 б.], – деп жазады. 1221 жылы Жетісуда болған қытай саяхатшысы Чан Чунь «Тараз маңының халқы егіншілікпен қатар жібек өсіріп, шарап қайнатуды біледі» [5], – деп хабарлайды. Қарахандар тұсында мұнда Қарахан мазары, Айша биби, Бабаша хатун күмбездері қатарлы сәулет өнерінің тамаша үлгілері тұрғызылған. Ішкі қабырғалары түркі халықтарының аңыз-ертек кейіпкерлерінің суреттерімен әшекейленген Тараз моншасының даңқы шыққан. Монша еден астынан жүргізілген жылу жүйесі арқылы жылытылған. Шешінетін, жуынатын бөлімдері күмбезделіп өріліп шығарылған. Су ұзындығы 0,7 м, диаметрі 0,25 м, құбырлармен келтірілген. Қалада XI–XII ғасырларда ақша-теңге соғылып тұрған.

Талғар Іле Алатауының қойнауына орналасқан. Терістігі мен түстігінде қақпалары болған, бекініс дуалдарының биіктігі 5-6 м. Қарауыл мұнаралары, мешіт, базары бар, іргесі VIII–IX ғасырларда қаланған. Қола, қыш ыдыстардың көп табылуына қарағанда, қала халқының дені қолөнершілер болса керек. Қала жұртынан 2 мыс табақта тәж киген адам басында қанатты арыстан суреті бейнеленген. Бұл Қарахан билеушілерінің символы екені белгілі [6, 39 б.]. Қойлық, Қаялық Лепсі өзені алабында орналасқан. Монғол жаулауына дейін Қарлұқтың Арслан ханының ордасы тұрды. Елші Вильгельм де Рубрук Қойлықтың қураған орнында 1253 жылы күзде болған. Қала жұртынан қыш ыдыс-аяқтар, құмыра, көзе, кесе, қола теңгелер табылды. Қала археологтардың есебі бойынша IX–XI ғасырларда барынша гүлденген [7].

Жоғарыда қарастырылған ортағасыр қалалары бір-бірімен керуен жолдар арқылы жалғасып жатты. Әсіресе, Сыр бойын жағалай Янгикенттен Еділге, Итиль қаласынан Волганы өрлей Бұлғар хандығына, оңтүстікке қарай бұрылып, Кавказдан Византияға, онан әрі Киев Русіне баратын жолдың Итильден жететін тармағы да болған. Ежелгі Киевтің, Новогородтың, Смоленскінің, Рязанның, Кавказдың, Хазар мен Бұлғар жұрттарының жиһанкез көпестері Еділ дариясынан өтіп, Қыпшақ хандығына, одан Сырға еңкейіп, Янгикент, Отырар, Тараз, Баласағұн шаһарларын аралады. Мұнда парсы, үнді, қытай көпестерінің исфаһани асыл қылышын, шайын, жібегін, қамбат тастарын өз тауарларына айырбастады. Түріктерден былғары ер-тұрман, қару-жарақ, асыл тұқымды сайгүлік аттар сатып алды. Киев пен Новгородтың ескі жұртын қазғанда Тараз, Шаш, Самарқанда соғылған 144 монета табылды [8, 97 б.]. Осыған қарағанда орыс жерлерімен сауда айырбас байланысының бағы заманнан-ақ орныққаны көрінеді. Қытай, Үнді, Хорасан саудагерлері Шығыс Түркістаннан Бедел, Ақсу асуларынан асып, Аспара, Мерке, Құлан, Барысхан қалаларын басып өтіп, Таразға келіп жүрді, бұл Жібек жолының бір тармағы есептеледі. Тараздан шығып Қимақтар еліне, онан әрі Енисейдегі қырғыз жеріне баратын да керуен жолы болды. Иопиджабтан терістікке қарай шыққан жол Қаратауды бөктерлеп, Катикент, Баба-ата, Созақты басып, Кеңгір, Жезді, Нұра, Ырғыз, Ертіс аңғарларымен қимақ-қыпшаққа, онан әрі Алтай – Саяндағы Боғра, Яғма, қырғыз, телестерге жетті. Бұл жолдар Орта ғасырлардағы Қазақстан тайпаларын дүниенің шар тарабымен жалғастыратын сауда – айырбастың күре тамырлары еді.

Жібек жолын ашуға және оны Еуропаға дейін жалғастыруға түркі халықтарының қосқан үлесі зор. Егер түркілер болмаған болса, Жібек жолы болмас та еді. Түркілер, қала мәдениетімен бірге адамзат өркениеті тарихында тас қашау, тас бедерлеу, тасты қырнап, бәдіздеу өнерімен де даңқы шыққан ел. Тас бейне жасау өнері әуелгіде жартастарға шекіп салудан басталан. Соның өзінде тастан адам бейнесін қашау сатысына бірден жетпеген. Мұның алғашқы қадамы онғұндардың кескін-келбетін ұқсатудан көрінеді. Бұл саладағы аса білгір ғалым Әлкей Марғұланның топшылауы бойынша: «Ең ескі тас мүсіндер ғұн дәуірінде – б.з.б. II–I. ғ., б.з., I–V ғасырларда шыға бастаған. Олардың құрылысы өте биік, ... 8 метрге дейін жоғары көтеріліп тұрады. Оларда тек бас жағын ғана әдемілеп безендірген, өзге пішіні салынбаған... Ғұндардың тас мүсіні ата-ананың рухын қадірлеуден шыққан, аспанға, күнге табынудың бір елесі» [9].

Ұлы Жібек жолы мәдениетінің тағы бір сабағы мәдени қарым-қатынастардың көпжақтылығы болып табылады. Тек отырықшылдар көшпелілерге емес, сонымен бірге көшпелілер де қалалық мәдениеттің өркендеуіне үлкен үлес қосып отырған.

Шығыс пен Батыстың сұхбаты монғолдық мемлекеттерде де өз жалғасын таба білді. Мысалы, Гильом Рубрук моңғолдардың астанасы Қарақорымға келгенде, қаланың бір бөлігін алып жатқан мұсылман көпестерін және қолөнершілерін кездестірді, онда екі мешіт орналасқан екен, ал христиандық шіркеу қаланың басқа жағында орын алған. Қалада еркін түрде мұсылмандар мен несториандар, буддашылар мен дәстүрлі көшпелі сенім өкілдері пікір таластырып жатты.

Этникалық және діни көптүрлілік өнерде стильдердің алмасуына әкелді, көптеген өнер туындылары эклектикалық сипатта жасалды. Г. Рубрук оны былай суреттейді: «Хан сарайына кіре берісте ұста Вильгельм күмістен үлкен ағаш үлгісін жасаған, ағаштың тамырлары арыстан бейнесінде орындалған, одан сүт ағып жатқандай болып көрінеді, күміс ағашты жылан орап алған, ал ағаштың ең жоғары жағына періште мүсіні қойылған...» [10, 158-159 б.]. Шынында да бір өнер туындысында әлемнің бүкіл стильдері араласып кеткен.

Аңызға айналған Жібек жолының тарихы құпия мен құпияға толы. Бұл жерде ежелгі өркениеттер пайда болды және жойылды, жаулап алушылардың басқыншыларының салдарынан жаңа этникалық топтар пайда болды және қайтыс болды, белгісіз шеберлер баға жетпес мәдени ескерткіштер жасады, буддистердің уағыздаушылары жоғары руханият пен діни дұрыс атмосфераны сақтап қалды, даңқты саяхатшылар таңғажайып жаңалықтар жасады [18, 5-6 б.].

Батыс елдерін Шығыс елдерімен байланыстыратын ежелгі және орта ғасырдағы сауда жолдарының жүйесі Ұлы Жібек жолы деп аталады. Оның қосылу және қызмет ету мәселесіне, әртүрлі дәуірде тасымалданатын тауарлардың сипатына кең әдебиет арналған. Тарихи ғылыммен жинақталған материал сауда байланыстарын жүзеге асырудағы жекелеген өңірлік орталықтардың рөлін саралап көрсетуге, сұранысқа ие болған тауарлардың ассортиментін анықтауға, сондай-ақ сауда коммуникацияларының бағыттарымен байланысты кейбір мәселелерді нақтылауға мүмкіндік берді. Біздің ойымызша, Ұлы Жібек жолының Еуразия халықтарының мәдени өзара іс-қимылындағы рөлі туралы мәселе аз зерттелген. Іс жүзінде ағартылмаған мәселе оның ежелгі дәуірде және бүкіл Орта ғасыр бойы ғаламдық өзара іс-қимыл құрылымын орнату мен қызмет етудегі маңызы болып табылады. Өркениетті қамтыған құрылымдар, көшпелі халықтар мен тайпалар Еуропадан Қытайға дейін, Үндістаннан Орал мен Сібірге дейін [19, 53-61 б.].

Ұлы Жібек жолы тек бейнелеу, сәулет, мүсін өнершілерінің тоғысуына ғана емес, сонымен қатар жылжымалы халық театрының алғашқы түпнұсқаларының қалыптасуына игі ықпалын тигізді. Айталық, Ұлы Жібек жолының аяқталатын жері Византияда Шығыс пен Батыс үйлесімді кездесті. Константинопольдегі мейрамдарда неше түрлі орталық азиялық масқарампаздар мен бишілер, акробаттар, мен даршылар өз өнерлерімен халықты баурап алған. 1161 жылы императордың бұйрығымен алаңға жер шарының танымал барлық халықтарының өкілдері ұлттық киімдерімен шығып, өнеркөрсеткен [11, 151 б.].

Тауарлар тиелген керуендермен бірге кезбе жыршылар мен өнершілер бүкіл Еуразияны тоқтаусыз аралап жүрген. Олар өз өнерлерін сасанидтік Ирандағы шахиншахтардың алдында да (Так-и-Бостандағы жартастағы кескіндер), соғдылық дихандардың тойларында да (Педжикенттегі суреттер), омейяд халифтерінің қабылдауында да (Сириядағы фрескалар), Тұран әмірлерінің мейрамдарында да (Синьцзяндағы бейнелер) көрсеткен [11, 155 б.].

Ұлы Жібек жолы фольклордағы стильдер мен мазмұндардың алмасуына да үлкен әсер етті. Бұл эпостық құбылыстар өнердің басқа түрлерінде де көрініс тапты. Еуразияның көп бөлігін жаулап алған түркілік эпостардың мотивтерімен жасалған мәдени артефактылар әр жерде табылып жатыр.

Жоғарыда аталып өткендей, Ұлы Жібек жолы бойында көркем мәдени өнімдердің алмасуында көшпелілік рәміздер өз қолтаңбасын жоғалтқан жоқ. Бұл мысалы түйе мен жылқыны бейнелеуге қатысты. Түйе бейнелі таңбалардың көбінесе Ұлы Жібек жолы дамып тұрған VI–VIII ғасырларда көп болғанын есепке алсақ, түйе бейнесі Қазақстан мен Орта Азия тұрғындарының дүниетанымында ерекше рөл атқарғанын есте ұстаған жөн. Осы жөнінде К. Байпақов пен А. Нұржанов мынадай ойларын алға тартады: «Түйе бейнесі мифологиялық, әулеттік және әсемдік тұрғысынан белгілі-бір дәрежеде тарихи, мағыналық және көркемдік даму жолынан өткен. Бұл арада біз үшін негізінен Жетісудың көршілес мәдени-тарихи аудандарымен этносаяси байланыстарын түсінуге, ең алдымен Жетісу мен Соғды арасындағы дәстүрлі қарым-қатынасты айқындай түсуге жол ашатын әулеттік сипаттың мәні зор. Осынау жануардың Жетісудағы ең көне бейнесі қола дәуірінен қалған тастағы таңбаларда кездескен. Конус пішінді тұғыры бар, ортасынад бастарын түйістіріп тұған түйелер бейнеленген дөңгелек табақша түріндегі сақтардың жұпар тостағаны Жетісудан бастау алады» [12, 154 б.].

Ұлы Жібек жолы мәдениетіндегі көркем идеялармен ауысу туралы сөз қозғағанда, олардың дәлеліне Орталық Еуропадағы руна жазуының үлгілері, гректегі шамандыққа сүйенетін өнер формалары, Ақ Бешімдегі будда ғибадатханасын аршу негізінде табылған, бетінде бастарына тәж, үстеріне салтанат киімін киген еркек пен әйел бейнеленген өрнекті алтындатқан 7 қаптырма, Алматы маңындағы Қарғалыдан табылған біздің заманымыздың I-II ғасырларына жататын қабірден шөгіп жатқан түйелер бейнеленіп, асыл таспен зерлендірілген екі алтын сақина жатады.

Ұлы Жібек жолы бойындағы мәдени ауысулардың тамаша бір үлгісіне Алматының маңайындағы қазба жұмыстарында табылған құрбандық сәкісі жатады. Бұл мәдени артефактіде бүкіләлемдік көркем және діни сана тоғысып тұрғандай. Осында түркілердің «аң стилінен» әлемнің тіршілік етудің мейрамдылығы мен рухани тазарудың күндерін мойындауымыз қажет. Оларда табиғат алғашқы рет өзінің көркем шаттануына жетеді, оларда бірінші рет өміршеңдік ұстыны көркем феномен бола бастайды. Мифтік тұғыр бойынша бұл бейнелердің әркелкі және ретсіз дүниесі тек айыпталуға лайық; дәл осылай, бәлкім, Ұлы Жібек жолы бойындағы мейрамдардағы салтанаттар оған сондай қатынаста болған шығар.

Түркі және парсы сияқты көшпелі халықтар өздерінің дінін ұстанды, оның басты қағидасы адамның тағдыры барша көсемнің қолымен анықталады. Қазіргі ғалымдар бұл дінді «Тәңіршілдік» деп атады. Тәңір – түркілердің жоғарғы көктегі құдайы. Табиғаттың мұндай кеңінен таратылуы ешқандай догмаларды қажет етпеді және жазбаша ілімдерден туындаған қайшылықтарға бейім емес еді. Бұл көшпелілерге көп ресми діндер арасында оңай қимыл жасауға мүмкіндік берді, бірақ сонымен бірге жаңа, жүйелі нанымдарды қабылдауға қолайлы жағдай жасады. Ерте кезден бастап түріктер басқа діндерге, әсіресе манихейлік пен христиандыққа өте ашық болды [14, 101 б.].

Ұлы Жібек жолы бойындағы мәдени сұхбат мәселесін қарастырғанда Ислам дінінің Қазақстанға Х ғасырда келуі қазақ жеріндегі тайпалардың сол кездегі озық мәдениеттерге қосылуына мүмкіндік берді. Ұлы Жібек жолының гүлденуі нәтижесінде мұсылман көпесері сауда әлемінде жетекші рөлге ие болды. Олар парсы, грек, түркі, славян тілдерінде сөйлей алатын болды. Мұсылман билеушілері Ұлы Жібек жолының табысты әрекеті үшін жағдай жасап тұрды: әрбір 12-18 шақырымда суы бар хауыздар тұрғызған, боранда және құмды дауылда адаспау үшін белгілер қойып, керуеншілерді азық-түлікпен қамтамасыз ететін шаруашылықтар ұйымдастырды.

Мәдени ауысулармен келген дионистік культ Ұлы Жібек жолы бойымен Іле алқабындағы қалаларда тарады. Билеуші ордасының маңында қыш ыдыс-аяқ пен қару-жарақ, шонжар

сарайына,оның от басы мен нөкерлеріне арналған әшекейлер мен маталар даярлайтын қолөнершілер қоныстанды. Көрші мекендер мұнда астық пен жеміс, көкөніс, салтанатты тойларға арналған шараптар әкеліп жататын. Мұнда көршілес аймақтардан, алыс елдерден көпестер келетін болды. Олардың соңын ала Христос пен Будда, Зороастр немесе Мұхаммед сияқты құдайлардың діні мен наным-сенімін уағыздаушы монахтар мен священниктер шұбырып келді. Бұларда тойға байланысты музыкалық өнер де кең көрініс тапты.

Жалпы алғанда Ұлы Жібек жолымен келген діни ауысуларда қатаң догмашылдық терең тамырын жаймады. Көне Алматыдағы табыну орнынан табылған мәдени артефактілер осыны қуаттайды. Сондағы сәкіде тек «аң стиліне» байланысты кескіндемелер ғана емес, сонымен бірге далалыққа жатпайтын жануарларды да көре аламыз. Мысалы, оның бұрыштарына қанатты барыстың бейнелері бекітілген, табаның жиектеріне жеті жолбарыстың мүсіні салынған, ал ортасында екі түйенің бейнесі бар. Ұлы Жібек жолы бойында көркем өнердің қол өнердің, сәулет өнерінің, қабырғалық көркем суреттердің үлгілері мен эталондарын Шығыс пен Батыс елдеріне таратумен қатар музыка мен би өнерлері де, көрнекті көріністі ойын-сауықтар, яғни өзінше орта ғасырлық «эстрадалар» да тұс-тұсқа таратылып отырды. Көрнекті көріністер, музыканттар мен бишілердің, тағы хайуандарды үйретушілердің, акробаттар мен ым-қимыл шеберлерінің, «сиқыршылардың» (фокусшылар) өнерлері ерекше жылдам жайыла түсті. Кедергісі кездескен жоқ ойындағысын дене қимылымен түсіндіруді жұрттың бәрі бірдей түсінеді. Сонымен халық әніндегі поэтикалық шығармашылықта біз, музыкаға еліктеуге ұмтылатын, тілдің жоғары кернеуін көреміз; сондықтан шығыстық мұңды әуенмен бірге, өзінің терең негіздерінде оларға қайшылықты келетін, көшпелілік поэзияның шатыққа толы жаңа әлемі алға шығады. Сонымен бірге біз поэзия мен музыканың, сөз бен дыбыстың арасында жалғыз мүмкін болатын қатынасты суреттеп бердік: сөз, бейне, ұғым музыкаға ұқсас қайсыбір білдірілуді іздейді және өзі енді оның қуаттылығының әсеріне ұшырайды. Біз енді Ұлы Жібек жолы бойындағы халықтардың өнер тарихында бұл мағынада, тіл құбылыстар және бейнелер әлеміне ме, әлде музыка әлеміне ме еліктегеніне қарай, көптеген бағыттарды ажырата аламыз. Мұндай ойындар гректің басилевсіне де, киевтік князға да, түріктің қағаны мен қытайдың императорына да бірдей көрсетіле береді.

Зерттеушілер атап көрсеткендей, Ұлы Жібек жолы бойындағы елдерде Шығыс Түркістан мен Орталық Азия қалаларының музыкалары неғұрлым көбірек тыңдалғаны белгілі. Кушаның, Қашғардың, Бұқара мен Самарқандтың, Үнді мен Корейдің музыкалық дәстүрлері ресми қамқорлық арқасында қытайдың музыкалық дәстүрімен етене астасып кетіп жатты. Иран, соғды және түрік актерлері Қытайдың хореография (би және балет) өнеріне деп көптеген игілікті әсерлерін тигізді. Барлық артистердің ішінде биші жігіттер мен қыздар өнері ерекше кең таралып, дәріптелді [12, 28 б.].

Ұлы Жібек жолы мәдениетін терең зерттеген батыстық ғалым Э.Шефер өзінің Орталық Азия өнеріне тәнті болғанын атап өтеді: «Батыстың қарғып билеу биін» әдетте иран үлгісімен тігілген кең көйлек, моншақ тағылған биік шошоқ бөрік киген Ташкент балалары билейтін. Олар беліне билеген кезде ұштары желбіреп жүретін ұзын, түрмебелдеумен орап алатын. «Чача биін» түрлі түсті кесте салынып, сыртынан күміс белбеу тағылған көгілдір жұқа желбегей (халат) киген екі балғын қыз биледі. Олар үстеріне тар жеңді көйлектер, бастарына алтын қоңырау (сылдырмақ) тағылған үшкір бөрік, аяқтарына қызыл, жылтыр мата кебіс киіп биледі. Сондай-ақ биші қыздар «Құйындай үйірілген Батыс арулары» биін де биледі. Оны негізінен алқызыл көйлек, жасыл шалбар, қызыл күдері етік киген соғды қыздары секіре қарғып, шар үстінде тұрып, шыркөбелек айналып билеген» [13, 82 б.].

Осындай көріністерге өз назарын қазақ ғалымдары да аударады: «Мәселен, Шығыс артистері Константинопольда жиі-жиі «өнер көрсетіп» жүргендері белгілі. Айталық, византиялық император әйелдің бай қонақасында болған орыс княгинясы Ольганың көңілін күлдіргі масқарапаздар мен даршылар (эквилибристер) аулаған, ал селжұқ сұлтаны Арслан II құрметіне Мануил I ұйымдастырған мерекеде түрік акробаты ауада аса қауіпті айналым жасап секіріп, өнер көрсеткен. Сондай-ақ бетке перде киіп те өнер көрсетілген. Бұл дәстүрлер мұсылман елдерінде күні кешеге дейін ұзақ уақыт сақталған. Бағдатта Наурызды тойлау кезінде, тіпті халифтың көз алдында, бетке перде кигендер өнер көрсеткені белгілі болып отыр.

Жібек жолындағы түрлі ескерткіштерді қазған кезде музыка және театр саласындағы даму барысымен өзара бірін-бірі байытып отырғанын дәлелдейтін көптеген айғақ заттар табылды. Бұған Тан дәуіріндегі саздан күйдіріп жасалған түйе бейнесінің қос өркеші арасына сыйғызып салынған биші жігіттер мен қыздардың, беткеп киген актерлердің, музыка ансамбльдерінің бейнелер санаты жатады. Осы әртістердің көпшілігінің бет-бейнелері Орта Азия халықтарының өкілдері екенін көрсетеді. Пенджикенттің, Варахшаның, Афрасиабтың, Топыраққала мен Шығыс Түркістан қалаларының қабырғаларында салынған музыканттар мен беткеп киген актерлердің бейнелері

сақталған. Сондай-ақ Пенджикенттен биші қыздың ағаштан ойылған тамаша мүсіні табылды. Сырдария бойындағы Кедер қаласын қазған кезде X–XI ғасырлаға жататын қыштан жасалған артистің беткебі табылып отыр» [12, 29 б.].

Көп ғасырлар бойында мәдени ауысулар нәтижесінде қалыптасқан декоративті кескіндеменің ескілікті элементтері Жезқазан төңірегінде сақталған. Бұл суреттер мазардың ішкі қабырғаларына құлпытастарға салынған. Онда аңшылық, көш, қазақ үйінің ішкі көріністері, жауынгер бейнелері беріледі. Сурет салу техникасын айтқанда, әлі кеуіп үлгірмеген қабырғаға алдымен суреттің нобайын ілген де, бояу сіңірілген. Қазақ тайпалары түркі дәуірі мәдениетінің әйдік саласы – тас қашау өнерін де ұмытпаған. Мұнда әсіресе, өлген адам басына құлпытас қою, оның жанына қойтас, қошқартас, сандықтас, бестас (бес мін), үштас (үш мін), саған там тұрғызу сияқты түрлерін одан әрі дамытқан. Қойдың, қошқардың, сандықтың, т.б. мүсіндерін қашау өнері Маңғыстау, Үстірт, Жем бойында көбірек тараған. Сонымен бірге, құлпытас беттеріне жазу жазылып, екінші жағынан қылыш, найза, айбалта, кісе, садақ (ер адам болса), ал әйел басына алқа, сырға, сәукеле, қайшы суреттері салынатын болған. Тастан диірмен де жасалды.

Ұлы Жібек жолы бойындағы тас сымбаттарды жасау өнері екі кезеңге бөлінеді. Алғашқы кезең – VI–VIII ғасырлар аралығы. Бұл дәуір тас тұлғалары қару-жарақ асынған әскери адамдар – қаған, бек, тұтық, тегін, сұбашылар. Бұларда тас қоршаулардан ашық далаға қарай тас бағандар тізбегі қойылады. Бұдан да ертеректегі тас мүсіндер сол қолымен қылышқа сүйеніліп, оң қолымен ыдыс ұстап тұрады. Әсіресе, салпыншақ әшекей бар белбеуі анық байқалады. Ғұндардан қалған ескерткіштерде ұзын баған тастардың басына адам бейнесі сызылып қойылады. Тас тұлғалардың енді бір парасы құс ұстап тұрған, екі қолында да ыдысы бар еркек, әйел мүсіндері болып келеді.

Осылайша, мақалада Ұлы Жібек жолы бойындағы елді мекендер мен қалалардың Атлантикалық және Тынық мұхит сақиналарын байланыстыратын ежелгі маршруттың маңыздылығы қарастырылады. Ол сондай-ақ халықаралық ұйымдар мен әртүрлі елдердің қатысуымен Ұлы Жібек жолын туризмді дамыту үшін жаңғыртуға бағытталған трансұлттық жобаны қарастырды. Дегенмен, осы жобаның айқын экономикалық маңыздылығына қарамастан, оның дамуы ежелгі мәдени мұраны қалпына келтіру және сақтау секілді басқа да маңызды мақсаттарды қамтиды, сондай-ақ барлық бағыттар бойынша хабардарлықты арттыру, тек сауда-саттық емес, барлық бағыттар бойынша мәдениетаралық қарым-қатынасты жалғастыратын болады.

Жоба қазақ халқының көркемдік пен руханияттағы ежелгі тамырларын ашуға, сондай-ақ Орталық Азиядағы түрлі мәдениеттер арасында аумақты және оның медиация миссиясын көбірек көруге мүмкіндік береді. Осылайша, жоба қазақ халқының ерекше тарихы мен мәдениетіне және оның тек қана көшпелі өткеніне ғана емес, сонымен қатар Ұлы Жібек жолының бойында белгілі бір елді мекендерді құруымен де байланысты. Қазақстан әрдайым халықтар арасындағы бейбітшілік пен жақындастыруды қолдайды, гуманитарлық құндылықтар негізінде құрметтеуге, толеранттылыққа және өзара түсіністікке тәрбиелейді, ал қазақстандықтар осы ежелгі бағыттарды ынтымақтастыққа ынталандырушы факторлар ретінде Қытай, Ресей, Еуропа және Атлантикадан арғы бетімен экономикалық инвестицияларды тартып, сондай-ақ саясаткерлермен тығыз қарым-қатынастар ұстануына өз үлесін қосады. Атап айтқанда, Ұлы Жібек жолы жобасының жаңғыру бастамасы бойынша, Қазақстан жобаға қатысушы елдер мен қоғамдастықтардың арасындағы мәдениетаралық және дінаралық диалогты кеңейтуге ұмтылады, олардың ішінде Ұлы Жібек жолы мен бүкіл әлем аумақтары жатады.

Мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің «АР 05135735 «Қазақстан-2050» Стратегиясы мәнмәтінінде Қазақстандағы жаңғыру үдерістеріндегі мәдени ескерткіштердің орны мен мәні» атты ғылыми жобасы аясында орындалды.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Гумилев Л.Н. Қиял патшалығын іздеу. – Алматы: Балауса, 1992. – 448 б.

2 Маргулан А.Х. Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана. – Алматы: АН КазССР, 1950. – С. 122.

3 Мащук Л.П. Историческая структура социальных организмов средневековых кочевников // Совет. этнография. – 1967. – № 4. – С. 25–27.

4 Шалекенов У. Көне қала Ақтөбе // Қазақ әдебиеті. – 1985. – 15 қазан.

5 Волин С.Л. Сведения арабских источников о долине реки Талас // Зап. АН КазССР. – Алматы, 1960. – Т. 8. – С. 81–89.

6 Городецкий В.Д. Талгарское городище. – Ташкент: Изв. Средазкоминс., 1928. – Вып. 3. – С. 12–15.

7 Байпаков К.М. О локализации городов северо-восточного Семиречья // Вестн. АН КазССР. – 1968. – № 7. – С. 4–7.
8 Хасенов Ә. Қазақстан мәдениеті мен өнерінің тарихы. – Алматы: Қазақ университеті, 1988. – 1 т. – 188 б.
9 Марғұлан Ә. Арқадағы тас мүсіндер // Білім және еңбек. – Алматы, 1984. – № 9. – 12–16 бб.
10 Даркевич В.П. Аргонавты средневековья. – М.: Наука, 1976. – С. 200.
11 После Марко Поло. Путешествие западных чужеземцев в страны трех Индии / пер. с латинского. – М.: Наука, 1968. – с. 237
12 Байпақов К., Нұржанов А. Ұлы Жібек жолы және ортағасырлық Қазақстан. – Алматы: Қазақстан, 1992. – 208 б.
13 Шефер А. Золотые персики Самарканда. – М.: Наука, 1981. – 808 с.
14 Frederick S. Lost Enlightenment. – Moscow. 2017. 101p
15 Сапарбаева А. Ұлы Жібек жолымен жібек қана өтпеген // Түркістан газеті. – 2013. -№ 18. 4-б.
16 Радкевич В.А. Великий Шелковый Путь. М.: 1990. с. 70-71.
17 Петров А.М. Великий Шелковый Путь: о самом простом, но мало известном, М.: 1995. – с.11.
18 Ахметшин Н.Х. Тайны Шелкового пути. М., 2002. с. 5-6.
19 Мамлаева Л.А. Становление Великого Шелкового пути в системе трансцивилизационного взаимодействия народов Евразии. Vita Antiqua, 1999. №2. С. 53-61.

ҒТАМР 13.11.44

ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІКТІ САҚТАУ ҰЛТ ДАМУЫНЫҢ ДАРА ЖОЛЫ

Д.И. Ашимова
Аға оқытушы, магистр, І. Жансүгіров атындағы ЖМУ, Талдықорған қ.
Г.А. Жакупова
Аға оқытушы, магистр, І.Жансүгіров атындағы ЖМУ, Талдықорған қ.

Мақалада көпұлтты мемлекеттің ұлттық саясатының ең басты бағыт-бағдары – ұлттық және азаматтық бірегейлікті қалыптастыру, ұлттық бірегейлікті сақтау,ұлт дамуы, ұлттық код, XXI ғасырдағы ұлттық сана, жеке тұлғалар мен азаматтардың елдің болашағына сеніммен қарауы, болашаққа деген үміт пен сенімнің жоғарылығы, отаншылдық, туған жерге, елге деген сүйіспеншілік, бейбітшілік, сүйгіштік және қазақы мінез еліміздің жүріп өткен тарихы туралы қарастырылған.

Түйін сөздер: Ұлттық сана, ұлттық код, рухани жаңғыру, ұлттық бірегейлілік, ұлт дамуы.

Бүгінгі әлемдегі орын алып отырған көптеген оқиғалар мен қалыптасқан жағдайларды этникалық, азаматтық және ұлттық бірегейлік, ұлттық сана-сезім, ұлттардың қайта өрлеуі, жаппай этносаяси жұмылдыру, этносаяси шиеленістер мен қақтығыстар сияқты факторларды ескермейінше түсіну мүмкін емес. Жалпы, ғалымдардың пайымдауынша ұлтаралық қатынастарға тікелей және жанама түрде әсер ететін факторлар қатарына әлеуметтік-экономикалық тұрақсыздық, саяси, геосаяси, жұмыссыздық, адам құқығын қорғау, этностың іс жүзіндегі статусы, жеке ұлт ішіндегі татулық, қоғамдағы мәдениет пен әдет-ғұрып деңгейі, тіл саясаты, ұлттар мен ұлыстардың ұлттық санасының өсуі, миграция мен демографиялық және т.б. үрдістерді жатқызуға болады.

Осының барлығын ескере отырып Елбасы «алдымен экономика, содан кейін саясат» деген ұстанымы – «қазақстандық жол» мен Н.Ә. Назарбаевтың қоғамдық келісім және жалпыұлттық бірлік, ұлтаралық және дінаралық қатынастардың қазақстандық моделі бейбітшілік пен келісімнің берік іргетасын қалады. Мемлекеттің жүргізген сауатты ұлттық саясаты өз азаматтарының мүдделерін үйлестіре білді, әу бастан-ақ олардың құқықтарын қорғап, этномәдени дамуларына барлық жағдайларды жасап отырды. Қазақ жерінде тұрып жатқан халықтардың этностық емес, азаматтық қауымдастығын қалыптастыруға басымдық берілді. Елдегі жағдай ушықтырылмай, қалыпты даму үстінде болды [1, 22].

Елбасы мәселені тарихи және саяси тұрғыдан зерделей келе «Қазақстан, сөздің толық мағанасында, көпұлтты мемлекет екенін ұмытуға болмайды. Бұл жария етілген тұжырым емес, бұл – шындық... Қазақстан әрқашан да көпэтносты мемлекет болады және ешкім, ешқашан қандайда

бірұлттық тазартуды жүргізбейді, біздің көпэтностығымыз – орасан зор мәдени, экономикалық және саяси ресурс», сондықтан біз осы қарапайым екі ақиқатты ұғынып, келесі ұрпаққа жеткізуге тиіспіз», деген қорытынды жасады.

Сондықтан кез келген көпұлтты мемлекеттің ұлттық саясатының ең басты бағыт-бағдары – ұлттық және азаматтық бірегейлікті қалыптастыру болуы керек. Оған алып баратын төте жол – мемлекеттің жан-жақты ойластырылған этносаясаты мен қоғамды демократияландыру процесіндегі жетістіктері.

Н.Ә. Назарбаев қоғамда кездесетін ішкі қарама-қайшылықтарға терең бойлап, олардың алдын алу үшін күрделі саяси шешімдерге бара білді. Олай болса, ондай халқына деген риясыз махаббат, табандылық, ерік-жігер мен шешімділік, дәйектілік, күн тәртібінде тұрған өзекті мәселелердің түйткіл тұстарын ой елегінен өткізіп, толыққанды түсініп, игеру, олардың басымдықтарын анықтау және айтқан сөзі мен халыққа берген уәдесін жерге тастамайтын Елбасы сияқты саясаты сабақтастық пен бірізділікке негізделген бірегей саяси қайраткер, сарабдал тұлғаның ғана қолынан келетін іс еді [2, 22].

Қазіргі XXI ғасырдың жаһандық жағдайында әлем елдері бір-бірімен аралас-құралас күй кешуде. Бұл заңды құбылыс. Өйткені, қоғамдағы өзгерістер заман талабына байланысты жүзеге асуда. Жаһанданудың өзіндік оң және теріс әсерлері бар. Мысалы, оң әсері деп жылдам ақпарат алмасуды, теріс әсер деген бұқаралық мәдениеттің келеңсіз ықпалы мен әсерін атауға болады.

2017 жылы 12 сәуірде Елбасы Н.Ә. Назарбаев өзінің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» деп аталатын мақаласында Қазақстанның болашақ дамуына байланысты бірқатар басым бағыттарды атады. Соның ішіндегі басым бір бағыт – «ұлттық бірегейлікті сақтау» мәселесі. Ол аса маңызды бағыттардың бірі екендігі анық.

Әлемдегі әрбір халықтың өзіндік ұлттық ерекшелігі бар. Мәселен, қазақ халқының көне замандардан бүгінгі күнге дейінгі тарихы, қалыптасу жолдары, материалдық және рухани мәдениеті, салт-дәстүрлері қалыптасқан. Ұлттық ерекшелік: тілі, салт-дәстүрі, діні және ұлттық құндылықтарына байланысты өзге елдерден бөлек ажыратылатыны айтпаса да түсінікті. Осы ұлттық өзгешелікті санау атам замандардан бері сақтап келген біздің ата-бабаларымыз Алтайдан Атырауға дейінгі аралықта ұлттық бірегейлікті қалыптасыра білді. Бірақ, қазіргі уақытта жаһандану үдерісіне байланысты қауіп-қатерлер де бар. Оған төтеп беретін әр ұлттың өзіндік болмысы (менталитет) мықты болуы қажет [3, 72].

Қазақ елі ежелден текті халық. Себебі, ата-бабаларымыз жеті атаға дейін қыз алыспаған. Оның мәні ұрпақты таза сақтау үшін 25 жас бір ата деп саналса, 7 атаға дейін 176 жылды қамтыған уақыт өтуін аса қатаң тәртіп ретінде ескерген. Одан кейін Оңтүстік Қазақстанның қызы Солтүстікке, ал Батыстың қызы Шығысқа тұрмысқа ұзатылып отырған. Сол арқылы ана тілі дамып, ортақ бірегейлік сақталып, текті халықтың ажарлы және дені сау ұрпақ дүниеге келіп отырған.

Ана тілі – ол ұлтымыздың басты ерекшелігі. Кезінде батыр Бауыржан Момышұлы: «Қазақ тілі еш уақытта өзімен көрші халықтардың тілдерінен сорлы болып, қатардан қалмағаны, өз сыбағасын ешкімге жібермегендігіне мың жылдық көне тарих куә», - деп жазған еді.

Қазақ елі көне замандардан бері өзінің ұлттық салт-дәстүрлерін, ырым жоралғыларын сақтап келе жатқан халық. Оның барлығы дұрыс. Ол ұрпақтар сабақтастығымен жалғасын тауып отыруы керек. Сонда ғана ұлттық жаңғыру болады. Егер, халқымыз өзінің салт-санасынан айырылатын болса, онда үлкен қауіп төнеді. Өйткені, ұлт ретінде сақталу үшін ұлттық мүдде бірінші орында тұруы шарт.

Еліміздің рухани жаңғыруы үшін ғасырлар бойы жинақталған құндылықтарын құрметтеу қажет. Ол негізінен материалдық, мәдени, рухани мұраларды сақтау және салт-дәстүрлерді насихаттауға негізделуі керек. Өз елінің салт-дәстүрін қадірлеген халық қана келешекте ұлт ретінде сақталып, басқа өркениеттердің тегеурініне түспейді және жұтылмайды (ассимилияцияланбайды).

Ұлттық код – деген күрделі ұғым. Оған қазақ халқының ғасырлар бойы жинақтаған рухани-мәдени дамуы, тілі, өзіндік құндылықтары дәлел. Салт-дәстүр мәселесімен негізінен этнограф мамандар айналысады. Олардың елімізде бірқатар ғалымдар бастаған мектептері қалыптасқан. Бұл өте маңызды саланың бірі. Өйткені, тұтастай бір ұлт ретінде оның мәдениетін зерттеу және зерделеу, оны насихаттау жұмыстарын жүзеге асырады.

Бұл бағытта этнограф мамандарды мемлекеттік деңгейде қолдау қажет. Ел ішінде этнографиялық экспедициялар ұйымдастыру керек. Әліде мұражай мен көрмелерге түспеген материалдық және рухани мұралар кездесуі мүмкін. Этнографиялық мұраларды насихаттауға мамандар үшін жағдай жасалуы тиіс. Олар телеарналар, радио, бұқаралық ақпарат құралдары және баспасөзде жүйелі түрде насихат жұмысын жүргізіп, қазақ халқының материалдық бай мұраларымен

таныстырып, жас ұрпақтың тарихи танымын арттыру мен патриотизмді қалыптастыруда жұмыстар атқаруы керек [4, 42].

Еліміздегі жас ұрпақтың тәрбиесіне байланысты этнопедагогика саласын дамыту қажет. Осы аталған салаға байланысты мамандардың қатары көп емес. Сондықтан, олардың қатарын көбейту үшін мамандар даярлау, олар арқылы жас ұрпаққа ұлттық негізде тәрбие беру бүгінгі күннің талабы.

Ал, егер де еліміздегі жас ұрпақтың ұлттық тарихынан, әдебиетінен, салт-дәстүрі мен мәдениетінен хабары аз болса, білімі таяз болса, онда олардың пікірі жаңсақ, жасық және әркімнің соңынан ергіш, өзіндік ұстанымы жоқ, әлжуаз болып шығады. Сондықтан, аталған мәселелер елімізде жоғары деңгейде жүзеге асырылғанда ұлттық рух күшті болады. Рухы күшті халықтың қуаты – ұлттық кодта жатыр. Оны жаңғырту, елдікті сақтау уақыттың талабы.

Қазіргі кезде Қазақстан Республикасы әлемде өзге елдермен қатар, терезесі тең тәуелсіз мемлекет. Еліміз өзіндік «Қазақстан жолымен» қарыштап дамуда. Алда талай асулар мен белестер тұр. Оны бағындыру тек рухы күшті, тарихи зердесі нық, жасампаз елдің ғана қолынан келеді.

Елбасының мақсаты – ұлттың ұлы мұратын сақтай отырып, болашақтан өз орнын айқындау. Онда прагматизмнің орны мен рөлі өте жоғары. Прагматизм қазіргі жастар үшін аса қажет. Осы арада зиялы қауымға XIX ғасырдағы америкалық философ Чарльз Пирстің ұстанымын басшылыққа алу өте қажет. Ол – АҚШ-та ерекше ықпалға ие болған тұлға. Чарльз Пирс «ақиқатты тиімділік тұрғысынан мойындау, нақты тәжірибе бәрінен маңызды», «адам мақсат үшін өмір сүреді, бір нәрсеге қол жеткізу үшін салыстырмалы білім де жеткілікті», «ақиқаттың өлшемі – практика, іс-әрекетте жетістікке жету үшін күмәнді еңсеріп, сенімге ие болу, адам ақиқаттан бұрын сенімге ұмтылуы керек» деген қағидаларды ұсынады. Бұдан АҚШ қоғамы табыстылығының басты кілті – қоғамдық өмірдің әрбір кезеңіне қарай өмір сүру үшін өзгере білуінде әрі соған сәйкес әрекет етіп, оны ұлттың озық тәжірибесімен ұштастыра білуінде деген тұжырым жасауға болады.

Осы тұрғыдан алғанда ұлттық прагматизм санаулы жылдың ішінде өзгеріп, ысырапшылдыққа ұласқанына Елбасы қатты қынжылады. Керісінше, прагматизм өзіңнің ұлттық және жеке байлығыңды нақты білу, ысырапшылдық пен астамшылыққа, даңғойлық пен кердеңдікке жол бермеу деген сөз. Ол – ұлы дала елінің бойында белгілі тарихи себептермен қалғып кеткен прагматизмді ояту арқылы ұлттық, қоғамдық ойға, іске сілкініс әкелу, тәуелсіз елдің санасы мен ағзасын жайлаған отаршылдық, кембағалдық, бойкүйездік комплекстерінен тұтастай арылту екенін баса айтады. Шынайы мәдениеттің белгісі орынсыз сән-салтанат емес, ұстамдылық, қанағатшылдық, қарапайымдылық, үнемшілдік пен ресурстарды орынды пайдалану.

Рухани жаңғыру дегеніміз – ұлттық салт-сана, әдет-ғұрып, мәдени дәстүрлерді берік сақтай отырып, оны жаңа заман жетістіктерімен, жалпыадамзаттық құндылықтармен байыту деп түсіну керек. Жаңа тұрпаттағы жаңғырудың ең басты шарты – ұлттық кодты сақтау екені мақалада анық атап көрсетілген. Сондықтан да Елбасының «Ұлттық салт-дәстүрлеріміз, тіліміз бен музыкамыз, әдебиетіміз, жоралғыларымыз, бір сөзбен айтқанда, ұлттық рухымыз бойымызда мәңгі қалуға тиіс» дегені бүгінгі мен ертеңнің және болашақтың, жалпы «Мәңгілік ел» идеясының басты шарты болуы тиіс.

Елімізде ұлттық бірегейлікті сақтай отырып, үшінші жаңғыруды жүзеге асыратын ұлттық идеологияның басты қағидасы осы бір тарихи құжатта көрсетілген. Елбасы жастардың санасында туған жер мен туған елге деген ерекше сезімді, ілтипатты оятып, оны дәріптеу арқылы ел бірлігін сақтаудың жаңа заңдылығын ұсынды.

Білімнің салтанат құруы дегенде елімізде «Болашақ» бағдарламасы бойынша жастарымыз әлемнің таңдаулы университеттерінде оқып, бәсекеге қабілетті білім алып жатқанын баса айтуымыз қажет. Дегенмен елімізде білімнің салтанат құруына кері ықпалын тигізетін проблемалар да баршылық. Осындай мәселелерді шешуде әлемдегі дамыған елдердің тәжірибесі бізге үлгі болуы керек. АҚШ мектептерінде зерттеу нәтижесі көрсетіп отырғандай, ер балалар мен қыз балалардың оқу үлгерімін салыстырғанда ұлдар қыздардан әлдеқайда артта екен. Олар бұл мәселені экономикалық жағынан қызықтыру арқылы шешкен. Біздер бүгінгі таңда жастар тәрбиесі мен мектептегі мұғалімдердің ішінде ер азаматтар үлесінің аздығын осындай тәжірибені пайдалану арқылы шешуге болатынын ескеруіміз керек. АҚШ-та ер мұғалімдердің айлық жалақысын 25-30 пайызға көтеріп, олардың мектептерге көбірек келуіне нарықтық қатынас заңдылығымен ықпал еткен.

Біздің елде білім – жалпыға ортақ. Соңғы жылдары экономикалық дамудың кәсіптік сипаты бұрын-соңды ешбір уақытта осылайша жедел өзгермеген болатын. Технологияның қарқынды революциясы бізге таяу онжылдықта қазіргі кәсіптердің біразы жойылып кететінін көрсетеді. Елбасының сөзімен айтқанда: «Жастарымыз басымдық беретін межелердің қатарында білім әрдайым бірінші орында тұруы шарт. Себебі, құндылықтар жүйесінде білімді бәрінен биік қоятын

ұлт қана табысқа жетеді». Ғаламдану жағдайының заңдылығына сүйенсек, сананың ашықтығы адамзат баласын үлкен жетістіктерге жеткізеді. Ұлы даладағы қалыптасқан сананың ашықтығы мен ой еркіндігі нәтижелі түрде дала демократиясына әкеледі. XX ғасырда егемендікке қол жеткізсек, рухани жаңғыру арқылы XXI ғасырда «Мәңгілік ел» бағытында көшімізді түзедік. Ендеше, ғаламданудағы бәсекелестікте ұлттық кодымызды сақтай отырып жаңғыру біздің ең басты құндылығымыз екенін естен шығармайық. XXI ғасырдағы ұлттық сана туралы айтқанда, Ұлы дала елінің рухани қайта түлеп, жаңғыруына төмендегідей тарихи факторлар әсер ететінін ескергеніміз абзал.

Алғашқы рухани фактор – сенім. Ол – жеке тұлғалар мен азаматтардың елдің болашағына сеніммен карауы деген сөз. Қазақстанның 2050 жылға дейінгі даму стратегиясы болашаққа деген сенімділікті, түсінушілікті арттыратын құжатқа айналып, қоғамымыздың қарқынды түрде дамуын алға жетелеудің болжамды жоспарын ұсынады. Стратегияда айтылған жоспарларды сатылай жүзеге асыру ел азаматтарының әлеуетін кеңінен пайдалануға зор мүмкіндіктер береді. Яғни, бұл – Ұлт жоспары «Бес институционалдық реформа: 100 нақты қадам», «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты Жолдау сияқты саяси мәні бар құжаттар.

Екінші фактор – қазақы мінез еліміздің жүріп өткен тарихымен байланысты. Халқымыз кең байтақ ен даласына көз аларткан сыртқы дұшпанға ұлтарақтай да жерін бермей, жауымен қасық қаны қалғанша шайқасатын қаһарлы қазақ болса, енді бірде табалдырығын аттаған қонағын құдайдай күтіп, оған дастарқан боп жайылуға дайын дарқан қазақ екенін ұмытпайық. Бұл осы бүгінгі таңдағы толеранттылық сөзінің бір синонимі ретіндегі қалыптасқан «қазақы мінез» болуы әбден мүмкін.

Үшінші фактор – далалық демократия. Мемлекет құрушы ұлт ретінде жергілікті халықтың өзіндік ерекшелігі бар. Қазақтар – мыңдаған жылдар бойы сыртқы жағдайлардың өзгеріп тұруына өзіндік бейімделу мүмкіндіктерін көрсете алған ұлы көшпенділер мәдениетінің мұрагерлері. Қазақ жері арқылы өткен Ұлы Жібек жолы Батыс пен Шығыс өркениетін байланыстырушы алтын көпір іспеттес қызмет атқарып, керуен жолдары мәдениет және біліммен екі бағытты да сусындатты. Көне қазақ жеріне өзіндік зор ықпалын тигізді. Жалпы Жібек жолының қазақ жерінен өтуінің өзі мәдениеттің әртүрлілігін, басқалардың мәдениетіне, тіліне және діни көзқарасына деген түсінушілігін қалыптастырғаны белгілі.

Төртінші фактор – бейбітшілік сүйгіштік. Қазақ ұлтында өзінің ұрпағын кек сақтамайтындай етіп тәрбиелей білетін қасиеті бар. Қазақ басынан тағдырдың талай қатал сынын кешірді. Беріден қайырғанның өзінде, XVI-XVIII ғасырлардағы Жоңғар шапқыншылығын, Ресей империясының езгісі мен кешегі Кеңес өкіметі заманындағы зобалаң аштықты басынан кешіріп, саяси қуғын-сүргіннің де құрбаны болған халық. Алайда қылышынан қан тамған замандарда таңдары азаппен атса да, басқадан кек алу мақсатында қылышын қайрамаған, тағдырдың ауыртпалығына қайсарлық танытқан халық. Өткенге бой ұсынбай, келешекті аңсап, ел бірлігі мен молшылығын бата тілегіне қосып, ұрпағына аманат ретінде қалдырып отырған халық. Тарихы бар халық қана – ұлы халық.

Бесіншіден, отаншылдық, туған жерге, елге деген сүйіспеншілік. Жазба әдебиеті кешірек дамығанмен, ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа аманат ретінде жеткен. Сарқылмас мол қазынасы бар ауыз әдебиеті, батырлар жырлары, Қазтуған, Шалкиіз толғаулары мен Доспамбет, Бұқар, Дулат, Махамбет сынды жалынды ақын-жыраулардың отаншыл шығармашылығы арқылы бүгінгі ұрпағына Отанға деген сүйіспеншілікті дәріптеп, қазақ болып туғанын мақтанышпен ауыз толтыра айтуға мүмкіндік беріп отыр.

Алтыншыдан, ана тілінің болуы. Халықтың ұлылығын танытатын тағы бір белгі – оның тілі. Сонау XIX ғасырда қазақ мәдениеті мен тілін зерттеген Еуропа ғалымдары түркітанушылар В. Радлов, П. Мелиоранскийлер «түркі тілдерінің ішінде ең таза тіл – қазақ тілі» екенін атап айтқан-ды. Қазақ тіл білімінің негізін қалаушы А. Байтұрсынұлы қазақ тілін былай деп бағалайды: «түркі тілін XX ғасырға дейін аздырмай, қаз-қалпында сақтап келген алғыс пен абырой қазаққа тиіс». Тілге деген бұдан асқан баға болмаса керек. Қандай қиын кезеңдерді бастан кешірсе де, қиыннан қиыстыра алатын тілінің байлығын, оның тазалығын кейінгі ұрпағына жеткізе алған халық ұлы халық емес пе?!

Жетіншіден, болашаққа деген үміт пен сенімнің жоғарылығы. Жаугершілік замандарды басынан кешіріп, халық ретінде жойылудың аз-ақ алдында болған қазақ «қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған» заманды аңсап, бейбіт өмірді қалаған халық екенін танытып, бауырына сан ұлттың баласын басып, дастарқанын бөлісіп, талайға баспана беріп отыр. Бүгінгі көпэтносты Қазақстандағы татулық пен келісімнің болуы да, ең алдымен, қазақтың ұлылығын танытса керек. Мемлекет құраушы халық ретінде қазақ халқы елдегі этносаралық бірлік пен келісімнің сақталуына қалай жауапты болса, басқа этностар да мемлекеттің алдында өз жауапкершілігін

соншалықты сезінуі қажет. Осыған орай тәуелсіздікке қол жеткізген кезеңдегі рухани түрде қайта түлеп жаңғыруымызға әсер ететін ең маңызды факторлар әрі жетістігіміз десек артық айтқандық болмас еді [5, 322].

Жалпы, қорытындылай айтқанда ұлттық бірегейлікті сақтау арқылы қазақ халқы өзге өркениеттер тегеурініне төтеп береді және біртұтас ұлт ретінде сақталады. Ол үшін қазақ тіліне, ұлттық салт-дәстүріне, материалдық және рухани мұраларға дұрыс мән беріп, оларға құрметпен қарау қажет. Елдің болашағы жастар, оларға дұрыс ұлттық тәрбие беру керек. Жас ұрпақтың тарихи танымы күшті болса, ұлттық рухы да жоғары болады. Сонда ғана ұлттық «МЕН» деген ұғым толық қалыптасады.

Ал, ондай ұлттың жастары кез келген жаһандық сын-қатерлерге бой алдырмай, өзінің ұлттық мүддесін қорғап шығатындығы анық.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1 https://ru.wikipedia.org Уикипедия – ашық энциклопедия парақшасынан

2 Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру / Егемен Қазақстан 26.04.2017 ж.

3 Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. -М., 2014. - 480 с.

4 Тойнби А. Вызовы и ответы. Как гибнут цивилизации. - М., 2016. - 288 с.

5 Общенациональная идея Казахстана: опыт философско-политологического анализа. - Алматы: ИФиП, 2006. - 412 с.

ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ, ӘСКЕРИ ІС ЖӘНЕ ҚАУІПСІЗДІК

ЮРИСПРУДЕНЦИЯ, ВОЕННОЕ ДЕЛО И БЕЗОПАСНОСТЬ

LAW ENFORCEMENT, MILITARY AND SECURITY

ҒТАМР 10.07.01

ӘЛЕУМЕТТІК МЕМЛЕКЕТ ПЕН ҚҰҚЫҚТЫҚ МЕМЛЕКЕТТІҢ АРАҚАТЫНАСЫ

Ж. Жабақ
Студент, Д.А. Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясы, Талдықорған қ.

Бұл мақалады әлеуметтік мемлекет пен құқықтық мемлекеттің арақатынасына жан-жақты сипаттама беріп, оның қоғамдағы орны мен рөлін анықтайды. Мемлекет адамдардың өмір сүру ортасы болғандықтан оның азаматтық қоғаммен және құқықтық мемлекетпен өзара әрекеттесуін сипаттайды. Әлеуметтік мемлекет негізінде тарихи даму барысында дәстүр мен бүкіләлемдік өркениеттік дамудың құндылықтары негізінде қалыптасады. Әлеуметтік мемлекет – кең әлеуметтік негізге сүйенетін және халықтың өмір сүру деңгейін көтеруге, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауға және жүзеге асыруға, соңғы жетістіктермен қамтылған денсаулық сақтау, білім беру жүйелерін құруға, әлеуметтік әлсіз топтарға қолдау көрсетуге, әлеуметтік қақтығыстардың алдын алуға, бейбіт реттеуге бағытталған белсенді әрі мықты әлеуметтік саясат жүргізетін демократиялық мемлекет.

Түйін сөздер: мемлекет, конституция, құқықтық, билік, әлеуметтік, әділеттілік, халық, теңдік, бостандық.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 1-бабында әлеуметтік мемлекеттердің принциптері белгіленген: «1. Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады, оның ең қымбат қазынасы – адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары». Осы Конституцияның 12-бабы бойынша: «1. Қазақстан Республикасында Конституцияға сәйкес адам құқықтары мен бостандықтары танылады және оларға кепілдік беріледі. 2. Адам құқықтары мен бостандықтары әркімге тумысынан жазылған, олар абсолютті деп танылады, оларды ешкім айыра алмайды, заңдар мен өзге де нормативтік құқықтық актілердің мазмұны мен қолданылуы осыған қарай анықталады». Дегенмен, Қазақстан Республикасын әлеуметтік мемлекетке өту кезеңіндегі елге жатқызамыз, ал жоғарыдағы келтірілгендердегі Конституция ережелерін негізгі бағдарламалық мақсаттарға жатқызамыз.

XX ғасырдың екінші жартысында мемлекеттердің конституциялық ұйымдасуындағы құқықтық принцип пен әлеуметтіктің үйлесуі әлеуметтік құқықтық мемлекеттің формуласын береді. Қоғам өміріндегі құқықты бекіту идеясы (не заңды) өзінің түпкі негізін көне кезеңнен алады – адам баласы тарихындағы алғашқы мемлекеттің пайда болған кезеңінен. Әлеуметтік қатынасты құқықтың көмегі арқылы тәртіпке салу үшін мемлекет заң жолымен мемлекеттік биліктің құқықтық негізін құруға міндетті болды.

Әлеуметтік мемлекет пен құқықтық мемлекетті ажыратып, бөлек-бөлек қарауға болмайды. Елімізде әлеуметтік мемлекет азаматтық қоғамсыз немесе құқықтық мемлекетсіз өмір сүре алмайды. Жоғарыда атап өткендей енді құқықтық мемлекетке сипаттаманы оның тарихынан бастайық.

Құқықтық мемлекет туралы толып жатқан ой-пікірлер, әртүрлі теориялар бар. Бұл ой-пікірлердің, теориялардың көп болу себептері қоғамдағы барлық таптардың, ұлттардың, топтардың мүдде-мақсатына қатысты болуы.

Құқықтық мемлекеттер туралы көптеген идеялар ескі дүние пайда болып, концепциялар және құқықтық мемлекет доктринасының теориялық дамуының жалғасы феодализмнен капитализмге ауысу және жаңа әлеуметтік-саяси құрылымның пайда болу жағдайында қалыптасты.

Теориялық ойлардың қалыптасуына ықпал еткен, одан кейін іс жүзіндегі құқықтық мемлекеттің саяси-құқықтық дамуына көмек берген Ежелгі Греция мен Римнің идеялары мен институттары, демократияның ескі тәжірибесі. Күштің және құқықтың бірігу идеясының негізінде Афина мемлекетін демократиялық негізде құруды көне грек архонт Солон өзінің реформасында б.д.д. YI ғасырда жүргізді, ол белгілі жеті грек оқымыстыларының бірі болған. Мемлекеттілік, жалпы алғанда қай жерде адалдық заңы болса, сонда болады деген ойды Сократ, Платон және Аристотель қорғап келген.

Ең алғашқы бізге жеткен мемлекеттің түсінігін құқықтық бірлестік ретінде айтқан Цицерон болған. Өзінің «О государстве» деген еңбегінде ол былай деп жазды: мемлекет (res publica) дегеніміз, халықтың ісі ретінде «көп адамдардың жиынтығы, құқық мәселесі мен мүдделерінің жалпылығына байланысты бірімен-бірі келісіммен біріккен». Әрі қарай мемлекет идеясы құқықтық

бірлестік ретінде теориялық негіздемені жаңа уақытта Гроцияның, Спинозаның, Гоббстің, Локктың, Вольтердің, Монтескьенің, Руссоның еңбектерінде көрініс тапты.

Адамзат тарихында мемлекетті басқаруда заңсыздық пен бассыздық, шексіз билікпен тиранияға кеңінен жол ашып, адам құқықтарын ескермеген, жоққа шығарған әрекеттер әділеттікті орнату идеяларын туғызды. Атап айтқанда ұлы Сократ, Платон, Аристотель, Хан Пей, Н.Макиавелли, Б.Спиноза, И.Кант, Т.Гобсс, Д.Локк, Ш.Уәлиханов, Абай, А.Байтұрсынов, Жақып Ақбаев, Б.Сыртанов сияқты ойшылдар адам құқықтарының тиімді қорғалып, қоғамда әділеттіліктің орнауын ұсынған идеяларында басты мақсат етті [1, 59 б.].

Платон өз еңбегінде заң үстемділігінің қажеттілігі аса маңызды мәселе ретінде көрсеткен. Осындай пікірлер Аристотель, Цицерон еңбектерінде де жиі кездеседі.

Сондай-ақ, Джон Локк өзінің мемлекет туралы ілімінде биліктің барлық озбырлығына қарсылық білдірудің заңдылығын негіздеген.

Құқықтық мемлекеттің идеалын негіздеу, жаңа сапалы сатыға көрелілуі классикалық неміс философиясының бастаушысы И.Канттың (1724–1804) еңбектеріне байланысты болды. Оның мемлекетке берген маңызды анықтамасында «Көптеген адамдардың құқықтық заңға бағынған бірлігі» делінген. Онда И.Кант «құқықтық мемлекет» атауын қолданбаған, ол түсініктің мәніне жақындарды пайдаланған – «құқықтық азаматтық қоғам», «құқықтық қатынасқа мықты мемлекеттік құрылым», «азаматтық-құқықтық жағдай». И.Канттың анықтамасының ерекшеліктері сонда ол мемлекеттің конструктивті белгісіне құқықтық заңның үстемдігін айтқан.

И.Кант идеяларының ықпалымен Германияда өкілеттілік бағыты қалыптасты, оны жақтаушылар құқықтық мемлекет теориясын жасауға кірісті. Оның қатарына осы бағыттың көрнекті өкілдері Роберт фон Мольді (1799–1875), Карл Теодор Велькерді (1790–1869), Отто Бэрді (1817–1895), Фридрих Юлиус Штальді (1802–1861) және Рудольф фон Гнейсті (1816–1895) жатқызамыз.

«Құқықтық мемлекет» атауын (неміс тілінде – Rechtstaat) ғылымға Роберт фон Моль кіргізген, сонымен ол немістің заң әдебиеттерінде XIX ғ. бірінші жартысында берік бекіді.

Әрі қарай ол атау кең тарады, әсіресе төңкеріске дейін Ресейде. Құқықтық мемлекет теориясын жақтаушылардың ішінде Б.Н.Чичерин, П.И.Новгородцев, М.М.Ковалевский, М.Н.Коркунов, Б.А.Кистяковский және т.б. Ресейде Германиямен және оның университетімен бұрыннан болған қарым-қатынастарына байланысты немістің заң жөніндегі атаулары аударылмай-ақ пайдалынылған. Құқықтық мемлекет теоретиктерін алғашқы кезде «pexut-tatuctap» деп атаған.

Ағылшын тіліндегі әдебиеттерде «құқықтық мемлекеттер» атауы пайдаланылмайды, оның белгілі дәрежедегі эквиваленті «pule of law» (үстемдік, құқықты басқару), оны алғашқы рет осы мәнінде Оксфорд университетінің профессоры Альбер Венн Дайси (1835–1922) «Конституциялық құқықтың негізі» еңбегінде пайдаланған (1855 ж.).

Маркс пен Энгельстің көзқарастары құқықтық мемлекет идеяларына жағымсыз болды.

Конституциялық деңгейде құқықтық мемлекет формуласы әлеуметтік принциппен үйлесіп, ФРГ-нің 1949 жылғы Негізгі заңында және Испанияның 1978 жылғы Конституциясында тікелей бекітілген. Осы уақытқа дейін әртүрлі нысанда ол көптеген мемлекеттердің Конституцияларында бекітілген.

Профессор В.С.Нерсесянц құқықтық мемлекетті «құқықтық ұйымның нысаны және көпшілік-саяси биліктің қызметі және оның жеке адамадармен құқықтық субъектісі ретіндегі қарым-қатынасы, адам мен азаматтың құқығы мен бостандығын алып жүрушілер» ретінде анықталған [2, 156 б.].

Сонымен, құқықтық мемлекеттің белгілеріне мыналарды жатқызуға болады:

– мемлекеттік билікті адам мен азаматтың құқығы мен бостандығы арқылы тежеу (билік азаматтың бөлінбейтін құқығын мойындамайды);

– құқықтың үстемдігі (құқықтық заңның), барлық қоғам өмірінің аясында;

– биліктің заң шығару, атқару және сотқа бөлінуінің конституциялық-құқықтық принципінің тәртібін белгілеу;

– дамыған азаматтық қоғамның болуы;

– мемлекет пен азаматтың (өзара құқық пен міндеттілік, өзара жауаптылық) құқықтық қарым-қатынасы;

– құқық жүйесіндегі заңның үстемдігі;

– ішкі заң нормаларының жалпыға белгілі халықаралық құқық принциптеріне сайлығы;

– Конституцияның тікелей әрекеттігі;

– соттың тәуелсіздігі.

Қазіргі заманда құқықтық мемлекетті құру мәселесі ғаламдық проблемаға айналды. Өйткені адам қоғамының даму тарихында ешқашан, еш елде құқықтық мемлекет болған емес.

Құқықтық мемлкеттің мазмұнының негізгі талаптары:

1. Құқықтық мемлекет азаматтық оғамның объективтік даму кезеңіне сәйкес ескіріп, жаңарып жататын көп қырлы құбылыс. Бұл мемлкетте адамның толық егеменді болуы қажет, олардың мемлекеттің билік жүргізетін органдарын құруға қатысуы заңды түрде бекітілуі керек.

2. Құқықтық мемлекеттің экономикалық негізі - өндіргіш күш пен өндірістік қатынас және көп меншіктік шаруашылық арқылы дамуы. Құқықтық мемлекетте меншіктің басым көпшілігі - өндіруші мен тұтынушылық билігінде болуы керек.

3. Құқықтық мемлекеттің әлеуметтік негізі - өзін-өзі басқаратын азаматтық қоғамда адамдардың бостандығын, теңдігін қамтамасыз етіп, олардың жақсы еңбектенуіне, дұрыс жасауына мүмкіндік беру. Қоғамның әлеуметтік жағдайының жақсаруы – құқықтық мемлекеттің нығаюы. Бұл екі процесс бір-бірімен тығыз байланысты. Құқықтық мемлекет сонымен әлеуметтік мемлекет.

4. Құқықтық мемлекеттің моралдық негізі – гуманизм, әділеттік, бостандық, теңдік, адамдардың қадір-қасиетінің, ар-намысының деңгейі. Осы жоғарғы дәрежедегі принциптер болса құқықтық мемлекет болады. Өйткені мұндай қоғмда адамдардың рухани сана-сезімі де жоғары дәрежеде болады.

5. Құқықтық мемлекеттің саяси негізі – халықтың, ұлттың тәуелсіздігін қалыптастырып қоғамдық билікті жан-жақты дамытып, адамдардың бостандығын, теңдігін қорғап, әділеттікті, демократияны орнату, қарым-қатынастарды реттеп-басқару.

Құқықтық мемлекет дегеніміз – адам баласының мәдениеттілігінің ең маңызды жетістігі. Оның негізгі қасиеттеріне жататындар:

а) адаманың және азаматтың құқығы мен бостандығын мойындау және қорғау;

ә) құқықтық заңның жоғарылығы (үстемдігі);

б) егеменді мемлекеттік биліктің бөліну принципі негізінде ұйымдасуы және қызметі [3, 208 б.].

Құқықтық мемлекеттің қазіргі жағдайына қарап, олардың рөлін көтермелеуден және тарылтудан қашуға тура келеді. Себебі, қазіргі кезде құқықтық мемлекет идеал, ұран, конституциялық принцип ретінде көрінсе де, қандай болмасын елде өзін толық сіңгенін көрсетпейді. Шындығында, өзін құқықтық мемлекет ретінде жариялаған мемлекеттердің саяси тәжірибесі когнституциялық нормалардан ауытқулықтың сирек кездесетінін көрсетеді.

Құқықтық мемлекет парасаттылықтың, әділеттіктің шынайы белгісі ғана емес, сонымен бірге адамның бостандығын, қадір-қасиетін, ар-намысын, теңдігін қорғайтын, демократияны қалыптастыратын саяси ұйым.

Міне, қоғамның осы негіздеріне сүйене отырып, құқықтық мемлекет орнатуға болады.

Құқықтық мемлекет – бұл азаматтық қоғамда саяси билікті ұйымдастырудың ерекше түрі. Мұнда адамның табиғи құқықтары мойындалып, кепілденеді, мемлекеттік билікті тамақтарға бөлу нақты жүзеге асырылады, заңның үстемдігі және мемлекет пен тұлғаның өзара жауапкершілігі іске асырылады.

Құқықтық мемлекет дегеніміз мемелекетте гуманизм, адамгерщілік, теңдік, бостандық идеяларының құқықтық қағидаларға ұласып, құқық үстемдік еткен, бассыздық пен заңсыздыққа жол бермеу үшін биліктің барлық тармақтарын арнайы тетіктермен тежеу арқылы адам құқықтарының тиімді қорғалуы.

Құқықтық мемлекеттің негізгі қағидалары.

Құқықтық мемлекеттің негізгі қағидалары адамзат тарихының мың жылдық даму барысында саяси құқықтық ой-пікірде біртіндеп, эволюциялық жолмен қалыптасты. Осы күнге дейін қалыптасқан қағидаларға талдау жасап, мынандай түрлерге бөліп қарауға болады.

1. Заң тиым салмағанның бәріне рұқсат. Құқықтық мемлекетте мемлекеттің парламенті, президенттің және басқа да конституция бекітіп, құзыр берген барлық органдар шығарған нормативтік құқықтық актілер адамдар мен азаматтардың қайсы бір әрекеттерді жасауға тыйым салмаса, оларды жасауға рұқсат етіледі, яғни ешқандай жауапқа тартылмайды. Құқықтық мемлекетте субъектілердің әрекеттері тиімді реттелінеді де, көп салада рұқсат ету идеясы кең қолданылады. Ал мемлекеттік органдар мен заңды тұлғаларға құқықтық мемлекетте «Тек заңда тікелей көрсетілген ғана рұқсат» деген қағида іс жүзіне асады.

2. Заңның үстемдігі. Құқықтық мемлекетте заң өмірдің, қоғамдық қатынастың барлық саласында үстемдік етіп, заңдылықтың орнауы қатаң түрде қамтамасыз етілуі тиіс. Заңның үстем болуы екі бағытта жүзеге асырылады: Біріншіден, Президенттен бастап барлық мемлекеттік органдар, мекемелер, лауазымды тұлғалар мен барлық адамдар заңға бағынулары тиіс. Ешкім заңсыз әрекеттері үшін жауапкершіліктен босатылмайды. Екіншіден, атқарушы органдардың шығарған нормативтік құқықтық актілері Конституцияға және басқа Парламент шығарған заңдарға

қарама-қайшы келмеулері тиіс. Үшіншіден, қабылданған барлық заңдар құқықтық идеяларға ұласуы керек.

3. Адам құқықтары мен бостандықтарының қорғалуы. Қазақстан Ата заңының 1-бабында «Қазақстан Республикасының ең қымбат қазынасы – адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары», деп атап көрсетілген. Осы заң сөздері Қазақстанға әлемнің дамыған елдерінің қатарында тұруға моральдік құқық береді.

Адам құқықтары мен бостандықтары туралы заңдарды дамыту жолында Қазақстан басқа өркениетті елдердің тәжірибесін қолдана бастады. Соның бір айғағы ҚР Президентінің Жарлығымен Президент жанында елдегі адам құқығы мен бостандығын сақтауға бақылау жасайтын, өкілеттік қызмет жөніндегі комиссияның құрылуы. Қоғамның өтпелі кезеңінде еліміздегі адам құқықтары жөніндегі заңдар қызметін үйлестіріп, олардың осал тұстарын ретке келтіріп, қалпына келтіруге қазақстандықтар комиссияға зор үміт артады. Бұрынғы Кеңестік дәуірде азаматтар өз құқығын қорғау үшін жоғарғы билік органдарына, тіпті Коммунистік партияның Бас хатшысына жүгінетін. Қазіргі уақытта адамдар өздерінің бұзылған құқықтарын қорғау үшін құқық қорғау органдарына, сотқа, Адам құқығы жөніндегі комиссияға шағымданатын болды. Бұл біздің қоғамның құқықтық мемлекет құруға бет бұрғандығымызды көрсетеді [4, 230 б.].

Адамдардың құқықтары мен бостандығы халықаралық құжаттардың негізгі қағидаларынан туындайды. Халықаралық құқық нормалары нақты мемлекеттегі адам құқығы мен бостандығын реттемейді. Біріккен Ұлттар Ұйымының (БҰҰ) Жарғысы (1-баптың 3-тармағы) мемлекеттерді олардың аумағында тұратын барлық адамдардың, қандай да болмасын кемсітуге жол берместен, негізгі құқытары мен бостандықтарын қамтамасыз етуге міндеттейді. БҰҰ шеңберінде осы мәселе бойынша «Жалпыға бірдей адам құқығының декларациясы» (1948), «Адамдардың экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтары туралы», «Адамдардың азаматтық және саяси құқықтары туралы» (1966), «Балалар құқығы Декларациясы» (1959), «Әйелдердің саяси құқығы туралы конвенция» (1954) және басқа да бірқатар құжаттар қабылданды.

Осы құжаттардың жүзеге асырылуы мемлекеттің функциясының бір көрінісі ғана.

Адам құқығы мен бостандығын қамтамасыз ету ол тек мемлекет органдары мен мемлекет аппараттарының қызметі ғана емес, ол мемлекеттің кешенді де жүйелі қызметі. Осы мақсатқа жету үшін мемлекет аппараттарына арнайы дайындалған қажетті біліктілікке және кәсіби шеберлікке ие бола алатын кадрлар қажет. Олар жоғарыда көрсетілген фукнцияны құқықтық және ұйымдастыру нысаны арқылы орындайды.

Бұл тұрғыда Қазақстан Республикасының идеялық бағыттары мен негізгі міндеттер жүйесі ҚР Президентінің «Қазақстан 2030» стратегиясында және «Барлық қазақстандықтардың өсіп өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-аухатының артуы» атты Қазақстан халқына Жолдауында айқын көрсетілген.

Азаматтық қоғамның бастапқы идеясы – адамдардың қоғамда бірлесе өмір сүруінің табиғи заңына сәйкес ұйымдасқан коллективтілікті қайта түлету.

4. Мемлекеттік биліктің тармақтарға бөлінуі. Билік бөлінісі теориясының негіздері, олардың жекелеген элементтері тарихтың ерте кезінде байқалғанымен жаңа заманда табиғи құқықтық либералдық доктринасында қаланды.

Джон Локк мемлекеттік билікті заң шығарушы, атқарушы және федеративтік одақтық қылып бөледі. Биліктің заң шығарушы және атқарушы тармақтары келісім – шарт жасаса отырып, өз құқықтарының бір бөлігін сайланған үкіметке берген азаматтардың бостандығына, тәртібі мен тұрақтылығына кепілдік беруге бағытталған. Бұл орайда Джон Локк билік тармағының қандай да бірі шартты бұзған жағдайда халықтың зорлық – зомбылыққа қарсы тұру құқығын (үкіметті ауыстыру) бөлек атап көрсетеді. Дж. Локк атқарушы және федеративті биліктерді бөліп көрсеткенімен, оларды бір қолда шоғырлану қажеттігін айтады, өйткені ол бұны қоғамды күшейтудің құралы деп есептейді. Кейінірек Ш. Монтескье өзінің «Заңдардың рухы» атты еңбегінде биліктің дербес саласы ретінде – сот билігін көрсетіп, бөліністерді біршама жүйеге келтірді. Міне, дәл осы саяси тұжырымдар АҚШ Конституциясы құқықтық механизмінің негізіне қойылды. АҚШ-тың «әкейлері мен негізін қалаушылары» Дж. Локк пен Монтескьенің идеяларын қабылдай отырып, шығармашылық тұрғыда өзгертті. Осылайша олар мемлекеттік механизмде билік бөлінісін жүйелі түрде жүргізуге кепілдік беретін таза американдық туынды – тежемелік және тепе – теңдің жүйесін бөліп шығарды.

5. Мемлекет пен адамның өзара бірінің алдында бірінің жауаптылығы. Басқару-билік жүргізу барысында мемлекет шектелмейтін күшке ие болып, адамдарға үстемдік ететін құралға айналды. Адамдар мемлекетті өздерінің өмірлерін қорғайтын, қауіпсіздіктерін қамтамасыз ететін күш ретінде құрғанмен, мемлекет өзінің заңсыз іс-әрекеттері үшін адамдар алдында жауап бермеді. Бұл мәселені шешу үшін мемлекеттік биліктің барлық мәртебесі құқыпен тиімді реттеліп,

жауаптылықты нақтылы тетіктермен айқындалулары керек.

6. Көппікірлік – қоғамда еркін пікір-таластың нәтижесінде әлеуметтік топтардың, таптардың, мүдделі азаматтардың мемлекетке өз ойларын жеткізуі. Ірі социолог Фишердің тұжырымдамасы бойынша қоғам әртүрлі мүдделердің ұйымдасқан топтарынан қалыптасады, олардың арасында еркін пікір-талас туады. Ал, мемлекет болса сол көптеген ой-пікірдің, көзқарастардың арасындағы қарама-қайшылықтарды шешіп отырады. Көптеген пікір-таластың шеңберін анықтап, заңмен белгілейді.

7. Сот билігінің тәуелсіздігі. Судьялардың әділсот ісін іс жүзінде асырғанда тек заңға бағынуы – әділетті үкімдердің, шешімдердің нағыз кепілі. Құқықтық мемлекетте заң шығарушы немесе атқарушы биліктің сот ісіне араласуына жол берілмейді.

Қазіргі кезде судьялардың жауапкершілігін арттырудың бір жолы – жалпы оның атына, бюрократиялық қасиеттеріне берілген шағым-арыздарға тез арада, жедел түрде назар аударып, жауапқа тарту қажет.

Қазақстан Республикасының қазіргі (1995 ж.) Конституциясы бойынша құқықтық мемлекетті құрудың алғышартары мен негізгі принциптері белгіленген: «1. Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады, оның ең қымбат қазынасы – адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары. 2. Республика қызметінің түбегейлі принциптері: қоғамдық татулық пен саяси тұрақтылық; бүкіл халықтың игілігін көздейтін экономикалық даму; қазақстандық патриотизм; мемлекет өмірінің аса маңызды мәселелерін демократиялық әдістермен, оның ішінде дауыс беру арқылы шешу».

Азаматтық қоғам мемлекетпен тысқары өмір сүре алмайды, керісінше бір-бірімен байланыста. Мемлекеттің қалыптасу барысы тарихи аспектілермен қарастырсақ қоғамның сұранысының дамуының нәтижесінде туындаған. "Азаматтық қоғам" термин кең көлемде және тар мағынада қолданылады. Кең көлемде азаматтық қоғам-бұл тікелей мемлекетпен, оның құрамымен байланысты, және де оның автономды, тәуелсіз аясы ретінде қызмет жасайды.

Бұл қоғам азаматтардың тең құқықтары мен өзіндік сан алуандық бостандықтарының мемлекетпен байланыста болуын, және де нарықтық жағдайда, демократиялық құқықтық мемлекеттілік арқылы жүзеге асырады.

Билікке, саяси өмірге азаматтық қоғамның басты әсері толығымен саяси немқұрайлықты шектеу және одан өтіп кетуді құрайды. Бұл мемлекеттің экономикалық, әлеуметтік мәселелерін шешу барысында саяси институттарының әсері арқылы іске асырылады.

Мемлекеттің билігі ретінде ең негізгісі және жалғыз қайнар көзі болып Қазақстан Республикасының Конституциясының 3-бабына сәйкес – халық болып табылады.

Адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғайтын және мойындайтын, сонымен қатар қоғамдық бірлестіктерге бірігіп өздерінің ерік-ықтиярларын, мүмкіндіктерін ұйымдасқан түрде асыратын қажеттіліктер мемлекеттің конституциялық міндеті болып табылады.

Адамның тіршілік болмысындағы жағдайлардың, тұлғалар мен әлеуметтік топтардың алуан түрлі қажеттіліктері мен мүдделерін қанағаттандыруды қамтамасыз ететін қоғамдық қатынастардың нысанды немесе нысанды емес те құрылымдарының жиынтығы.

Азаматтық қоғамның даму барысы мыңдаған жылдармен саналынады. Сондықтан да, "азаматтық" термині жәй ғана қосымша сөз емес "қоғам" деген терминініне. Саяси жүйе субъектілері мемлекеттің қоғамдық өміріндегі ролінде өздерінің көзқарастарын, ой-пікірлерін алып жүретін тұлғалар болып табылады. Азаматтық қоғамның субъектілері болып жеке азаматтар, көптеген діни, мәдени және экономикалық ұйымдар болып табылады.

Адам құқықтары мен бостандықтары дүние жүзілік қоғамдастық игерген, мойындаған және тиісті халықаралық-құқықтық актілерде бекітілген, әлеуметтік және заңдық жағынан қамтамасыз етілген, әрбір адамның құқығы ретінде мойындалған, ешкім де еркін шектеп немесе тыйым сала алмайды. Адам өзінің "табиғи" құқығы мен бостандығының қайнар көзі, сондықтан олардан шеттетілмеуі тиіс. Азаматтық қоғамда және мемлекетте тұлғаның саяси-құқықтық қалыпты жағдайы жалпы кепілдіктерден, қағидалардан, тұлғаның азаматтық және құқықтық статустарынан құқықтары, бостандықтары мен міндеттері, заңды кепілдіктерінен тұрады.

Мемлекетке жүктейтін міндеттер болып бай мен кедейлердің бөлініп кетпеу туралы, әлеуметтік бағдарламалардың орындалу жолдары жатқызылады;

Мемлекет сыртқы қызметті аясында қоғамның жетілу дәрежесіне және саяси өміріне араласпай қызмет жасайды.

Жазылған мағлұматтарды қорыта келіп, қоғамда мемлекеттің саяси қызметіне әсер ететін ұйым.

Әрине айтылған ойшыл-ғалымдардың еңбектерін сыни көз-қараста қараған сәтте, кейбір ғалымдардың пікірлерін мойындамайсың. Қоғамның мүддесіне сәйкес "көп қолданылатын

бостандықтар” күш ретінде мемлекеттен тысқары әрекет жасай алады.

Азаматтық қоғам туралы ұғымды енгізген ғалымдарды еске алатын болсақ, олар азаматтық қоғамды мемлекетпен байланыстыра отырып қарастырған. Мемлекет пен азаматтық қоғамның қызметтері бірдей деп ұғынған. Мемлекет пен қоғамды айырып қарастыру қажет.

Қоғамнан өзінің белгілі бір даму барысының нәтижесінде пайда болған ұйым – мемлекет. Қоғам – мемлекеттің анасы, әрине осыған орай мемлекет-қоғамның баласы, қоғамдық дамудың өнімі. Қоғам қандай болса, мемлекетте сондай. Мемлекет қоғамды дамытады немесе оны шіріте алады. өзінің даму жолына қарай қоғам да мемлекеттің басқару кезеңінің өзгерілу кезеңіне соқтыра алады.

Азаматтық қоғам әлеуметтік, саяси, діни аясын реттейтін және қызмет жасайтын ұйымдық қауым болып қарастырылғандықтан аталған азаматтық қоғам негіздері ішінара тармақталынады.

Экономикалық: көп укладтты құрылымды экономика; меншіктің сан алуан түрлері; реттелінетін нарықтық қатынастар.

Рухани: бір ғана идеология мен дүние танып монополиясының болмауы; ар-ождан бостандығы; өркениеттілік, шарықтаған руханилық пен ізгілік.

Саяси: билік өкілеттіктерін орталықтандырмау; биліктің бөлінісі; саяси плюрализм; азаматтардың мемлекет және қоғам істеріне еркін араласуы; заңның басымдылығы және оның алдында бәрінің тең болуы.

Азаматтық қоғамның тәндік белгілеріне: қоғамдық өндіріс құралдарына ерікті түрде қожалық етушілердің болуы; демократияның өркендеп жетілгендігі, кеңінен таралғандығы; азаматтардың құқықтық негізде қорғалынуы; азаматтардың мәдениеті белгілі деңгейге жетілуі.

Мемлекет өзінің тарапынан азаматтық қоғамның өмір сүру дәрежесіне сай көмек, жәрдем көрсетіп отыруы қажет.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Өзбекұлы С., Қопабаев Ө. Мемлекет және құқық теориясы. – Алматы: Жеті жарғы, 2006. – 264 б.

2 Нерсесянц В.С. Философия права. – М., 2010.

3 Жоламан Қ.Д., Мұхтарова А.К., Таукелов А.Н. Мемлекет және құқық теориясы. –Алматы: ҚазМЗУ, 1999. -320 б.

4 Сапаргалиев Г. Қазақстан Республикасының Конституциялық құқығы. Оқулық. – Алматы.

ҒТАМР 10.55.91

ЖЕР ҚОЙНАУЫН ПАЙДАЛАНУДЫН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ ПРОБЛЕМАЛАРЫ

Самарина Роза, Мұнатбек Қалия

Студенттер, Д.А. Қонаев атындағы Еуразиялық Заң академиясы, Талдықорған қ.

Бұл мақалада Қазақстан Республикасында жер қойнауын пайдаланудын құқықтық реттелу мәселелері қарастырылған. Сонымен қатар жер қойнауын пайдалану түрлері мен маңызына құқықтық талдау жасалынды. Жер қойнауын ұтымды әрі кешенді пайдалану мен жер қойнауын қорғау саласындағы талаптары, жер қойнауын пайдалануға арналған келісімшарт жобасының ережелері келісімшарт талаптары, жер қойнауын пайдалану мен басқарудағы мемлекеттің рөлі мен орны туралы мәселелер қарастырылды.

Мақаланы жазудағы негізгі мақсат экологиялық заңнамалардың сақталуы мен орындалуын қамтамасыз ету жағдайларын жетілдіру жолында жаңа пікірлер қалыптастыру болып отыр.

Түйін сөздер: Жер қойнауы, экологиялық сараптама, барлау, келісімшарт.

Жер қойнауы және жер қойнауын пайдалану құқығы ондаған жылдар бойы арнайы зерттеуден тыс қалып отыр. Бұл құқық жер қойнауын пайдалану саласының қатынастарындағы өзгерістер, жер қойнауын пайдалану түрлерінің саны көбейгені, экономиканың бұл секторын құқықтық реттеудің мемлекет пен қоғам үшін маңызы мен ерекшеліктері ескерілмей, табиғат ресурстары жөніндегі құқық

жүйесіндегі кен құқығы аясында ғана дамытылып келді. Жер қойнауы және жер қойнауын пайдалану құқығы туралы қолда бар теориялық еңбектер күні өткен тұжырымдамаларға негізделген болатын.

Қазіргі құқық ғылымында тиісті шешімін таппай жүрген анағұрлым күрделі мәселелердің қатарына мыналар жатады: жер қойнауын пайдалану саласындағы құқықтық қатынастарды жаһандану үдерісі мен мемлекеттің нарықтық экономика жағдайында дамуы тұрғыларынан кешенде түрде зерттеу; жер қойнауын пайдалану саласындағы құқықтық қатынастарды реттеу қағидаттарын анықтау және ғылыми тұрғыдан негіздеу; жер қойнауын пайдалану құқығын заттық құқық жүйесіне енгізу және оған азаматтық заңнаманың әсері туралы мәселе; жер қойнауын пайдаланудың тарихи-құқықтық қырлары және олардың даму үрдістерінің мәселелері; жер қойнауын пайдалану мен басқарудағы мемлекеттің рөлі мен орны туралы мәселелер; Қазақстан Республикасыгың жер қойнауын пайдаланумен байланысты халықаралық құқықтық міндеттемелерін талдау; жер қойнауын пайдалану келісімшарттарының инвестициялық элементтерін талдау.

Мемлекет пен шаруашылық субъектілерінің қоғам мен нақты жеке адам алдындағы жауапкершілігінің өзекті мәселе екенін ескерте отырып мына бір қағиданы ұстану қажет деп ойлаймыз: жер қойнауы мемлекетке тиесілі, демек, ол тұтас қоғамға және, жеке алғанда, оның азаматтарына да тиесілі. Олай болса бұл тұжырым Конституция қағидасы ретінде бекітілуі орынды.

Құқық жүйесі ондағы ғылыми қорытындылар мен түсініктерді дәлдеп, нақтылау есебінен ғана емес, қоғамдық қатынастардың өзінің өзгеруі салдарынан объективті себептермен жетілдіріледі, өзгертіледі.

Қазақстан минералды-шикізат қорларының көлемі және әр алуандығы жөнінен әлемде жетекші орындардың бірін иеленеді. Барлау жұмыстарының негізінде қуатты мұнай-газ, уран, көмір өнеркәсібі, металға жатпайтын әртүрлі пайдалы қазбаларды, қара, түсті және асыл металл кендерін қазып алу мен оларды өңдеу өнеркәсіптері құрылды. Қорғасын, мырыш, мыс, мұнай, хром, темір, марганец, қалайы, алтын, фосфориттер, бор мен калий тұздарының қоры жөнінен біздің еліміз әлемдегі алғашқы он елдің қатарына кіреді. Әсіресе, марганец пен хромның шикізат қоры бәсекеге аса қабілетті. Алайда табиғи қорлар шексіз емес [1].

Жер қойнауының учаскелерін бөлу заңмен реттеледі және оны уәкілетті орган жүзеге асырады. Өз кезегінде облыстың, республикалық маңызы бар қаланың, астананың жергілікті атқарушы органдары: 1) жер қойнауын пайдаланушыға Қазақстан Республикасының жер заңнамасына сәйкес келісімшартта айқындалған көлемде және мерзімге жер пайдалану құқығына жер учаскесін береді, қажет болған жағдайда жер учаскесін алып қоюды жүргізеді; 2) өз құзыреті шегінде жер қойнауын пайдалану жөніндегі операцияларды жүргізу үшін берілген жер және су учаскелерінің қорғалуын, жер қойнауын пайдаланушының экологиялық қауіпсіздік талаптарын сақтауын, археологиялық ескерткіштер мен басқа да тарихи-мәдени мұра объектілерінің сақталуын бақылауды жүзеге асырады; 3) келісімшарт жасасу кезінде өңір халқының әлеуметтік-экономикалық және экологиялық мүдделерінің сақталумен байланысты мәселелерді шешу үшін жер қойнауын пайдаланушымен келіссөздерге қатысады; 4) тауарлардағы, жұмыстардағы, көрсетілетін қызметтердегі, кадрлардағы жергілікті қамтумен аумақтарды әлеуметтік дамыту, оның ішінде жер қойнауын пайдалану жөніндегі операцияларды жүргізу кезінде пайдаланылатын тауарлардың, жұмыстар мен көрсетілетін қызметтердің және оларды өндірушілердің тізілімі бөлігінде жер қойнауын пайдаланушылардың келісімшарттық міндеттемелерді орындауының мониторингін жүзеге асыруға қатысады; 5) жер қойнауын мемлекеттік геологиялық зерттеу жөніндегі жұмыстарды жүргізуге арналған жобалау-сметалық құжаттаманың сараптамасын қоспағанда, кең таралған пайдалы қазбалар бойынша келісімшарттық құжаттар жобаларының сараптамасын жүргізуді ұйымдастырады; 6) жер қойнауын пайдаланумен байланысты, экологиялық, ғылыми, тарихи-мәдени және рекреациялық маңызы бар объектілердің сақталуына жәрдемдеседі; 7) кең таралған пайдалы қазбалар бойынша келісімшарттық міндеттемелердің орындалуына мониторинг пен бақылайды, т.б. қызметті өз құзырет шегінде жүзеге асырады [2]. Жер қойнауын пайдалану құқығы мынадай операцияларды жүргізуге беріліді: 1) жер қойнауын мемлекеттік геологиялық зерттеу; 2) барлау; 3) өндіру; 4) бірлескен барлау мен өндіру; 5) барлаумен немесе өндірумен байланысты емес жерасты құрылыстарын салу және (немесе) пайдалану үшін. Жер қойнауын пайдалану құқығы тұрақты немесе уақытша, иеліктен шығарылатын немесе шығарылмайтын, өтемді немесе өтеусіз болуы мүмкін. Жер қойнауын пайдаланушыға жеке меншік немесе жер пайдалану құқығында тиесілі жер учаскелерінде кең таралған пайдалы қазбаларды өз мұқтажы үшін өндіру тұрақты және өтеусіз жер қойнауын пайдалану құқығымен жүзеге асырылады. Жер қойнауын пайдалану жөніндегі операциялардың барлық қалған түрлері уақытша және өтемді жер қойнауын пайдалану негізінде жүзеге асырылады. Жер қойнауын пайдалану жөніндегі операцияларды жүргізуге және келісімшарт талаптарына қатысты ақпарат беру заңға сәйкес жүргізіледі. Барлық мүдделі тұлғалардың құзыретті органда, облыстың, республикалық маңызы бар қаланың, астананың жергілікті атқарушы органында: 1) жер қойнауын

пайдалану құқығын беруге конкурс өткізудің талаптарымен және оның нәтижелері туралы шешімнің мазмұнымен; 2) жасалған келісімшарттар бойынша конкурс талаптарының орындалуымен танысуға құқығы бар. Жер қойнауын пайдалануға арналған келісімшарт жобасының ережелері келісімшарт талаптарына заңға сәйкес келуге тиіс. Барлауға, бірлескен барлау мен өндіруге арналған келісімшарттың жобасы талаптарына сәйкес жер қойнауын пайдаланушының бағалау жұмыстарының жобасын әзірлеу жөніндегі міндеттемелерін көздеуге тиіс. Жер қойнауын пайдалануға арналған келісімшарттың жобасы оған қол қойылғанға дейін жер қойнауын зерттеу мен пайдалану жөніндегі уәкілетті органмен келісілуге тиіс. Жер қойнауын пайдалануға арналған келісім шарттың жобасына, сонымен қатар құқықтық, экологиялық, экономикалық міндетті сараптамалар жасалуға тиіс. Сараптама келісімшарт ережелерінің Қазақстан Республикасы заңнамасының талаптарына сәйкес келу тұрғысынан жүргізіледі. Сонымен қатар келісімшарт талаптарының соның негізінде конкурс жеңіп алынған конкурстық ұсынысқа немесе тікелей келіссөздер талаптарына сәйкестігін тексеру, жобаны іске асырудың экономикалық жағынан мақсатқа сай болуы мен әлеуметтік мәнін бағалау экономикалық сараптаманың нысанасы болып табылады [3]. Сараптамалық қорытындыларды тиісті мемлекеттік органдар Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес өз құзыреті шегінде мемлекеттік сараптаманы жүзеге асыратын мемлекеттік орган тиісті сараптаманы жүргізуге қажетті құжаттардың толық пакетін берген кезден бастап күнтізбелік отыз күн ішінде береді. Экологиялық сараптама Қазақстан Республикасының экологиялық заңнамасына сәйкес жүзеге асырылады. Сараптама нәтижелері сараптамалық қорытындымен ресімделеді, ол теріс немесе оң болуы мүмкін. Жер қойнауын пайдалануға арналған келісім шартты жасасуға үміткер тұлға мемлекеттік органның сараптамалық қорытындыда жазған ескертулерін жою мақсатында келісімшарт жобасын пысықтайды. Аталған ескертулер жойылған жағдайда мемлекеттік орган қайталама сараптаманы жүргізеді. Мемлекеттік қайталама сараптама жобалау және өзге де құжаттамаға мемлекеттік сараптаманың оң қорытындысы алынғаннан кейін өзгерістер енгізілген жағдайларда да жүргізіледі. Құқықтық және (немесе) экономикалық сараптаманың ескертулерімен келіспеген жағдайда жер қойнауын пайдалануға арналған келісімшартты жасасуға үміткер тұлға өзінің дәлелді қарсылықтарын құзыретті органға немесе облыстың, республикалық маңызы бар қаланың, астананың жергілікті атқарушы органына оларды келісім комиссиясында қарау үшін жіберуге құқылы. Құзыретті орган немесе облыстың, республикалық маңызы бар қаланың, астананың жергілікті атқарушы органы ұсынылған қарсылықтарды қарау үшін он күндік мерзімде келісім комиссиясын құрады. Келісім комиссиясының құрамына құзыретті органның немесе облыстың, республикалық маңызы бар қаланың, астананың жергілікті атқарушы органының, ескертулер ұсынған мемлекеттік органдардың және келісімшарт жасасуға үміткер тұлғаның өкілдері кіреді. Келісім комиссиясы отырыс нәтижелері бойынша хаттамада көрсетілетін ұсынымдарды әзірлейді. Келісім комиссиясының ұсынымдары ескеріле отырып, келісімшарт қайталама сараптамаға жіберіледі. Келісімшарт жасасуға үміткер тұлға келісімшарттың және жұмыс бағдарламасының жобаларын жер қойнауын зерттеу мен пайдалану жөніндегі уәкілетті органмен келіскенге және қажетті сараптамалардың нәтижелерін алғанға дейін, бірақ жобалау құжаттарын белгіленген тәртіппен бекітуден ерте болмайтындай етіп, келісімшарттың және жұмыс бағдарламасының жобаларын құзыретті органға немесе облыстың, республикалық маңызы бар қаланың, астананың жергілікті атқарушы органына келісуге жіберуге құқылы. Келісімшарт жасасуға үміткер тұлға құжаттарды ұсынған күннен бастап келісім шарттың түпкілікті мәтіні мен жұмыс бағдарламасын сәйкестендіруді құзыретті орган екі айдан кешіктірмейтін мерзімде, облыстың, республикалық маңызы бар қаланың, астананың жергілікті атқарушы органдары он бес жұмыс күнінен кешіктірмейтін мерзімде жүргізеді [4]. Пайдалы қазбаларды барлау, өндіру, сондай- ақ бірлескен барлау және өндіру жөніндегі жұмыстарды жүргізуге арналған келісім шарттардың жобаларына экологиялық сараптама жүргізу үшін құзыретті орган қоршаған ортаны қорғау саласындағы уәкілетті органға, ал облыстың, республикалық маңызы бар қаланың, астананың жергілікті атқарушы органы оның аумақтық бөлімшесіне мыналарды қамтитын құжаттар пакетін ұсынады: 1) тұлғаны конкурс жеңімпазы деп тану туралы немесе тұлғаның жер қойнауын пайдалану құқығын алуға тікелей келіссөздер жүргізуге құқылы екендігін көрсететін құзыретті органның немесе облыстың, республикалық маңызы бар қаланың, астананың жергілікті атқарушы органының ілеспе хаты; 2) құзыретті органның немесе облыстың, республикалық маңызы бар қаланың, астананың жергілікті атқарушы органының осы тұлғамен келіссөздер жүргізу және операциялар жүргізуге келісімшарт жобасының талаптарын талқылау жөніндегі жұмыс тобы отырысының хаттамасы; 3) келісімшарт жобасы; 4) тұлғаның конкурста жеңіп шығуына негіз болған конкурстық ұсыныстың құзыретті орган немесе республикалық маңызы бар қаланың, астананың жергілікті атқарушы органы куәландырған көшірмесі немесе тікелей келіссөздер хаттамасының көшірмесі; 5) келісімшарт түріне байланысты геологиялық немесе тау-кендік бөлу; 6) жұмыс бағдарламасының жобасы. Пайдалы қазбаларды барлау, өндіру, сондай-ақ бірлескен барлау және өндіруге арналған келісімшарт жобаларына экологиялық сараптама мыналарды қамтиды: 1)

жоспарланатын басқару, шаруашылық, инвестициялық және өзге қызметті іске асырудың қоршаған ортаға және халықтың денсаулығына келтіруі мүмкін теріс салдарын анықтау және шектеу; 2) экономикалық даму мен қоршаған ортаны қорғаудың мүдделер теңгерімін сақтау, сондай-ақ табиғат пайдалану үдерісінде үшінші тұлғаларға зардаптың алдын алу; 3) жер қойнауын пайдалануға арналған келісімшарт жобасы талаптарының Қазақстан Республикасының экологиялық заңнамасына, жер қойнауын және қоршаған ортаны қорғауға қатысты, жер қойнауын пайдалану объектілерін таратужәне консервациялау талаптары бөлігінде заңға, экологиялық сақтандыруға сәйкестігін тексеру [5]. Өз тарапынан мемлекет жер қойнауын пайдаланушы субъектілерге жер қойнауын қауіпсіз пайдалануға талап қояды. Яғни, сараптама жүргізу кезінде қалыптасқан экологиялық жағдайды, жер қойнауын пайдалану жөніндегі операцияларды жүргізу ауданына қойылатын талаптарды ескеріп және бірінші кезекте экологиялық мүдденің тұруына ықпал етуі қажет [6]. Қоғамға өзінің экологиялық құқықтары мен мүдделерін қорғауға барынша жағдай жасай отырып, қоршаған ортаға қауіпті қызметпен айналысатын субъектілерге нақты және демократиялық тетіктер арқылы әсер ету қажет. Сонымен қатар қоғамды экологияландыру мен қоғамның құқыққа деген, мәдениетке, қоршаған ортаға деген көзқарасы өзгерер еді.

Өтпелі экономикасы бар Қазақстанда жер қойнауын ұтымды игеру мен қорғауға септесетін, өзін-өзі реттейтін нарықтық механизмдер мен минералды шикізат ресурстарын тұтыну және үнемдеуді мемлекеттік қолдаудың табиғи сабақтастығын қамтамасыз ететін, бір жағынан, мемлекет мүдделерінің, екінші жағынан жер қойнауын пайдаланушы мен инвесторлардың мүдделерінің теңдестігіне қол жеткізетін мемлекеттік реттеу формаларын жүзеге асыру қажет. Яғни, мемлекеттік реттеу мен бақылау институты билік пен экономика институттарының қазіргі даму жағдайына орай өз құрылымын, бақылау-қадағалау мәселесін ұйымдастыруды, қадағалаудың технологиялары мен механизмдерін, әдістемелерін қолдану жолдарын, қадағаланатын және бақыланатын нысандардың жайына мониторинг жүргізуді онан ары жетілдіруге мұқтаж.

Жер қойнауы және жер қойнауын пайдалану заңнамасының жетімсіздігі, тұрақсыздығы, қайшылықтары, сондай-ақ Қазақстан Республикасының осы саладағы қазіргі заңдарының нормаларының мәтін түзіміндегі елеулі қателіктер алаңдатарлық жағдай туғызады. Сонымен қатар келісімшарт қағидаларының тұрақтылығы, инвесторларды қорғау, жер қойнауын пайдалану саласындағы дауларды шешу жөніндегі мәселелердің қойылысы да бүгінгі күн талабынан шығып отыр.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 «Жер қойнауы және жер қойнауын пайдалану туралы» ҚР 2010 ж. 24 маусымдағы № 291-IV Заңы

2 «Мемлекеттік экологиялық сараптамасын жүргізу ережелерін бекіту туралы» ҚР

3 Қоршаған ортаны қорғау министрінің 2007 жылғы 28 маусымдағы №207-ө бұйрығы.

4 «Жер қойнауын пайдалануға арналған келісімшарттар жобаларының сараптамасын жүзеге асыру қағидасын бекіту туралы» ҚР Үкіметінің қаулысы № 118 2011 жылғы 10 ақпан.

5 Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі, 2007, 9 қаңтар.

6 Күлтелев С.Т. Қазақстан Республикасының экологиялық құқығы. – Алматы, 2003. – 277б.

7 Байділдинов Д.Л., Бекішева С.Д. Қазақстан Республикасының экологиялық құқығы. – Алматы, 2004. – 174 б.

ГРНТИ 10.53.91

ИСТОРИЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ВОЗМЕЩЕНИЯ УЩЕРБА, ПРИЧИНЕННОГО ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЕ

А.Е. Кашаев

Магистрант, Академия правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре РК, г. Нур-Султан

В статье рассматриваются исторические вопросы взаимодействия общества и природы. Описывается историческое развитие деятельности государства в регулировании отношений по охране и использованию природной среды. Также в статье отражено становление Казахстанского

законодательства, регулирующего отношения в области экологии, охраны окружающей среды. Вместе с тем, описываются принимаемые со стороны государства профилактические меры по вопросу сохранения и охраны окружающей природной среды от загрязнения, в целях недопущения непоправимых катастроф. Помимо этого, указано о внесении в образовательную программу элементов экологической культуры и осознанности.

Ключевые слова: Экологическое сознание, природоохранное законодательство, природные ресурсы, окружающая среда, экологическая культура.

В нашей культуре издревле заложено почитание Земли и Природы. Горы, реки, небо над головой были для наших предков – кочевников домом, кровом и укрытием. Бережное отношение ко всему живому прививалось с младенчества. Уважение и поклонение окружающей среде было основой воспитания.

Сегодня, столкнувшись с экологическим кризисом, весь мир возвращается к истокам.

Особое внимание наше государство уделяет экологии и ставит цель охраны окружающей среды, благоприятной для жизни и здоровья человека (статья 31 Конституции РК).

«Маленьким казахстанцам нужно прививать экологическое сознание», именно с таких слов начал свое выступление Президент Казахстана Касым-Жомарт Токаев на конференции с преподавателями в г. Нур-Султан.

В настоящее время в школьную и даже дошкольную программу обучения снова возвращаются элементы экологической культуры и осознанности.

Преследуя цели, а именно, чтобы наша Планета была красивой, здоровой и чистой в 2017 году в Казахстане создан Фонд развития общественно значимых инициатив с целью возрождения экологического сознания нации. Одной из главных целей Фонда является поддержание в Казахстане системных экологических инициатив, направленных на охрану окружающей среды, улучшение качества жизни граждан, продвижение принципов зеленого образа жизни и другие общественно-полезные цели.

Например, в 2018 году в Шымкенте прошел эко-фестиваль «Вместе ярче» на котором специалистами фонда проведен семинар для педагогов по продвижению экологической культуры и раздельного сбора мусора. Помимо этого, при участии акимата и местных жителей произведена высадка 80 тысяч деревьев. Высадка производилась в оврагах и на местах ранее занятых стихийными свалками.

Но оторвемся от проводимых мероприятий по улучшению экологической обстановки к стране и вернемся к истории зарождения правового регулирования отношений в области экологии и возмещения ущерба, причиненного окружающей среде.

В рамках исследовательской работы проведена условная периодизация истории становления регулирования отношений за причиненный окружающей среде ущерб, а также возмещения ущерба.

Выделено три основных этапа, а именно:

– Казахстан в составе царской России;

– В период Советского союза;

– Период современного Казахстана.

Так, первым законодательным актом в России являлся Указ Петра I от 30 марта 1701 года, который регулировал функциональное деление лесов. Согласно данного акта запрещалась вырубка лесных насаждений в 30 километровой зоне по берегам многих сплавных и судоходных реки России (например, для «сплавного» судоходства в XIX веке использовался верхний участок р. Оки).

Некоторые леса Петром I объявлялись как заповедные, при этом, несмотря на принадлежность, т.е. казенные, помещичьи и монастырские.

В соответствии с действовавшим на тот момент законодательством виновные в порубке заповедных лесов лица, подвергались штрафу в размере 10 рублей, а за «многую заповедных лесов по-сечку» – смертной казни. Также умышленный поджог леса наказывался смертной казнью.

Дополнением от 1724 года к Указу ответственность лиц, виновных в нарушении природоохранного законодательства была значительно ужесточена и определила наказание для виновных в порубке леса валодмейстеров (управляющих лесами) и сторожей, а именно, предусматривала наказывать ударами кнута, после чего, вырезав ноздри ссылать на вечные каторжные работы [1, с.156].

Подобные жестокие меры обосновывались необходимостью защиты природных ресурсов от варварского использования в военный период.

В период развития рыночных отношений Российское законодательство было направлено на защиту частновладельческих прав на природные ресурсы и владение ими носило классовый

подход. К примеру, из ст.33 Грамоты на права, вольности и преимущества благородного российского дворянства от 21 апреля 1785 года наделяла особым правом дворян на все полезные ископаемые скрытые в недрах земли, растения, а также воды, ст.34 закрепляла права на леса для целей собственного использования [2, с.31].

Вместе с тем, Екатерининское законодательство существенные изменения в действующее законодательство по вопросу причиненного вреда не вносило, т.к. ранее это было урегулировано. При этом, внимание акцентировалось только на вопросах ранее не закрепленных на законодательном уровне. Например, при осуществлении генерального деления земель вытекали вопросы касательно компенсации собственнику в результате незаконного пользования его участком.

Так, пункт 12 главы 4 «Инструкции Межевым губернским канцеляриям и провинциальным конторам» определил, что при незаконном завладении землей пострадавшему выплачивалась денежная компенсация за каждый год незаконного владения пашней, сенными и лесными угодьями [3, с.251].

Таким образом, фундамент по закреплению на законодательном уровне прав граждан на возмещение ущерба, причиненного экологическими правонарушениями, был заложен еще в дореволюционный период. При этом, следует акцентировать внимание на том, что законодательство того периода времени имело первоочередной ориентир все-таки на защиту частного владения прав на ресурсы.

Создание советского законодательства об охране окружающей среды началось с принятия Декрета о земле, а именно, в целях защиты лесных насаждений государственного значения принят указанный Декрет в 1917 году, который объявил всякую порубку леса преступной при отсутствии соответствующего разрешения [4, с.65].

В 1920 году Советом Труда и Обороны принято постановление «О борьбе с лесным пожарами», в котором указано, что лица, умышленно или по неосторожности вызвавшие лесной пожар, подлежат отдаче под суд военного трибунала.

В последующем законодательство развивается в сторону кодификации, и в 1922 году в Уголовном кодексе появляется одна статья, которая предусматривает ответственность за нарушение правил охраны природы. При этом, данная статья называет преступными три вида незаконных деяний, а именно: «охрана лесов от хищнической эксплоатации и истребления; охота и рыбная ловля с нарушением определенного времени, места и недозволенными способами; выборка общераспространенных полезных ископаемых без разрешения властей, а равно и разработка недр земли с нарушением установленных правил» [5, с. 99].

В 1960 году Уголовный кодекс РСФСР насчитывал в себе уже 12 норм об ответственности за нарушения природоохранного законодательства.

В последующем принимается Закон «Об охране природы в РСФСР, который определяет основной вектор государственной политики в области охраны природных ресурсов. Указанный закон рассматривает всякого рода нарушения в области экологии с точки зрения экономических потерь.

В 70-е годы XX века проходит полная кодификация природоохранного законодательства и принимаются Земельный, Лесной и Водный кодексы, а также Кодекс о недрах РСФСР, Закон РСФСР об охране и использовании животного мира, Закон об охране атмосферного воздуха.

Наряду с этим, УК РСФСР от 1988 года обновляется статьей, установившей ответственность за жестокое обращение с животными.

Далее, после провозглашения суверенитета Республики Казахстан, в нашей стране принят ряд нормативных актов, признанный укрепить социальные, экономические и правовые отношения.

Становление и развитие экологического законодательства уже независимого Казахстана осуществлялось в три этапа.

Так, первый этап начался в июне 1991 года с принятием Закона Казахской ССР «Об охране окружающей природной среды в Казахской ССР». Следует отметить, что в статье 74 указанного закона закреплена обязанность полного возмещения вреда, причиненного нарушением законодательства об охране окружающей природной среды.

Второй этап стартовал в июле 1997 года в связи с принятием Закона «Об охране окружающей среды», где также в статье 86 закреплена обязанность возмещения вреда, причиненного нарушением законодательства об охране окружающей среды.

В последующем в связи с многочисленными проблемами, возникшими в результате перехода к рыночной экономике, была вызвана необходимость в принятии нового законодательства в области охраны окружающей среды, т.к. за столь короткий период в независимом Казахстане возрастает деградация и ухудшение окружающей среды, т.е. одним словом усиливается экологической кризис в стране.

На данном этапе развития независимого Казахстана возрастает интерес к деятельности, направленной на возмещение экологического ущерба. Возмещение ущерба, причиненного окружающей среде экологическими правонарушениями, занимает очень важную роль в сохранении стабильности и экологической безопасности страны.

В этой связи, 9 января 2007 года в Республике Казахстан принимается «Экологический кодекс РК», признанный реализовать задачи, определенные Главой государства Н.А. Назарбаевым в Послании страны народу Казахстана от 1 марта 2006 года «Казахстан на пороге нового рывка вперед в своем развитии».

В указанном Послании народу Казахстана поставлена задача о необходимости реформирования действующего природоохранного законодательства для вхождения нашей страны в 50 конкурентоспособных стран мира. То есть приведение законодательства Республики Казахстан в соответствие с требованиями международных стандартов, а именно обеспечения экологической безопасности [6, с.6].

Таким образом, в 2007 году в Республике Казахстан принимается Экологический кодекс, что является последним этапом в становлении казахстанского законодательства в области экологии.

Литература

1 Соколов Н.А. «Уголовная ответственность за незаконную рубку лесных насаждений» автореферат к.ю.н.//Вестник СиБГТУ №6, 1996 год, с.156.

2 Российское законодательство Х-ХХ веков: в 9 т. Законодательство периода расцвета абсолютизма / под ред. А.Г. Манькова. М.: Юридическая литература, 1985 год, Т.5. с.31.

3 Законодательство Екатерины II: в 2 т. / под редакцией О.И. Чистякова. М.: Юридическая литература, 2001 год, Т.2. с.251.

4 Соколов Н.А. «Уголовно-правовая охрана окружающей природной среды в Российской Федерации: материалы конференции по охране окружающей природной среды». Красноярск, 2002 год, с.65.

5 Уголовный кодекс РСФСР от 1922 года, с.99.

6 Послание Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана от 1 марта 2006 года «Стратегия вхождения Казахстана в число 50-ти наиболее конкурентоспособных стран мира. Казахстан на пороге нового рывка вперед в своем развитии».

ҒТАМР 10.79.01

ЖЫЛЖЫМАЛЫ ЖӘНЕ ЖЫЛЖЫМАЙТЫН ОБЪЕКТІЛЕРДІ ТАНУ ҮШІН КӨРСЕТУДІҢ ТЕРГЕУ ӘРЕКЕТІНІҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

А.З. Жангушукова
Аға оқытушы, І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.
А.Б. Жуниспаева
Аға оқытушы, І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.

Бұл ғылыми мақалада Қазақстан Республикасында нарықтық экономиканың дамуы кезеңінде тану үшін көрсетудің ұғымы, оның түрлері және іс жүргізу тәртібі, жылжымалы және жылжымайтын объектілерді тану үшін көрсетудің тергеу әрекеті, тану үшін көрсету тергеу әрекетінің қорытындысын бекіту және оны бағалау зерттеліп, оның ғылыми жетістіктерін жаңадан қабылданып жатқан заңнамаларды қолдана отырып, заман талабына сай заңнамалардың өзгеріске ұшырауын ескере отырып, нормаларға кейбір өзгерту мен толықтырулар ұсына отырып өңдеуге, заңдағы кемшіліктер мен қарама-қайшылықтарды жоюға байланысты бағыттылған.

Түйін сөздер: мүлік, сәйкестендіру, фотобейне, бейнетаспа, жәбірленуші.

Фотобейне және бейнетаспа бойынша тану үшін көрсетуде тергеу әрекеті. Кейбір жағдайларда тану үшін фотографиялық немесе нысандардың бейнежазулары көрсетіледі. Қылмыстық іс жүргізушіде, тергеу және сот практикасын талдау фотографиялық немесе нысанды бейнежазумен көрсету қажет болатыны туралы мынадай тұжырымға келеді:

1. Тануға жататын адам тергеу органынан жасырынған кезде.

2. Тануға жататын адам бұған кедергі келтірген кезде.

3. Мәйіті табылған белгісіз азаматтың бет-әлпетін анықтауда.

4. Егер айыпкер (күдікті) жәбірленушіні танитын болса, бірақ ол қайтыс болса немесе ауыр күйде жатса.

5. Егер танушы танылушы адамды аңғарған уақыттан пластикалық операция, басқа себептердің салдарынан елеулі өзгеріске ұшыраса.

6. Егер танушы немесе танылушы тергеу жүргізіліп жатқан жерден алыста болса, ал кешіктіру мүмкін болмаса.

7. Тергеушінің қолында адамдар бейнеленген түрлі фотокарточкалар мен бейнежазба (тінту, қарау кезінде алынған) бар болса, олардың арасында белгіленген адам болуы мүмкін болса, бірақ ол әлі тергеушінің өзіне де мәлім емес.

8. Фотосуретте не бейнежазбада тануға жататын бейне бар болса және басқа жолмен оның қатыстылығын анықтау мүмкін болмаса.

Адамды бетпе-бет көрсету мүмкіндігі болмаған жағдайда ол оның фотобейнесін көрсету арқылы танытылады. Мұндай әдіс танушы немесе танылушы қылмысты істі тексеретін органнан шалғай қашықтықта жүрген, сезікті немесе айыпталған адам тергеуден немесе соттан жасырынған, жәбірленушінің қайтыс болғандығын немесе хал үстінде жатқандығын, жерленгеннен кейін марқұмның түр-тұлғасын анықтау қажет болған және басқа да жағдайда қолданылады [1, 232].

Фотобейненің негізгі немесе жекелеген белгілері мүлдем өзгертіліп кететіні, сондықтан объектіні тану қиындыққа түсетіні тану үшін көрсету кезінде жиі кездеседі. Бұл көбінесе сурет түсірілген кездегі жағдайға, суретке түсірушінің шеберлігіне, суреттің, өңделуіне, сондай-ақ суретке түсірілгеннен кейін арада көп уақыт өткендігіне байланысты болады. Сондықтан мүмкіндігінше өңделген не ескірген суреттерді танушыға көрсетпеген дұрыс. Куәден жауап алған кезде, суреттің иесін анықтаудың да мәні зор.

Танытылатын сурет осыған ұқсас басқа суреттерге қосылады, содан соң олар жалпақ қағаздың бетіне жапсырылады да, әрқайсысы жеке-жеке нөмірленеді және әрбіреуіне тергеу органдарының мөрі басылады, фотосуретке тергеушінің қолы қойылады. Осы күйінде ол танушыға ұсынылады.

Егер көрсету кезінде танушы суреттің бірін көрсетсе, одан объектіні қандай белгілеріне қарап танығанын, суреттегі белгінің жаңағы адамның есіндегі белгілерге қалай сәйкес келетіндігін түсіндіру сұралады. Осылай тәптіштеп жауап алу арқылы танушының дәлелдемесін анықтауға болады. Мәйіттің суретін көрсеткенде ғана мұндай ұқсас суреттер іріктелмейді, яғни танушыға тек мәйіттің суреті ұсынылады.

Қазір жеке объектіні анықтау үшін фотосуреттерді жинақтап және бейнені қолмен салып, сондай-ақ бас сүйекті қайта құрап түсірілген суреттер де көрсетіліп жүр. Бірақ азаматтарға ұсынылған мұндай суреттерді танудың негізі ретінде қабылдауға болмайды, өйткені қылмыстық іс жүргізу заңдылығы бойынша тек тікелей объектінің өзі немесе оның фотосуреті ғана тану үшін көрсетілуі тиіс.

Адамзатты фотографиясы бойынша тану үшін көрсетуге әзірлей отырып, тергеуші бірінші кезекте бұл азаматтың сигналеттік суреті жоқ па деп сұрайды, өйткені, онда адамның тану белгілері мейлінше толық бейнеленген. Егер ондай жоқ болса, тергеуші мейлінше сәттісін таңдайды. Мүмкіндігінше танушы оны көрген кездегіге жақын жста танылушы бейнеленген ретушсыз фотосуреттерді таңдау керек. Олардың бірін тергеуші өзара шұғыл айырмашылығы болмауы тиіс басқа адамдардың фотосуреттерінің арасына орналастырады. Тану үшін көрсетілетін фотография көлемі сай келетін қағаз парағына желіммен жапсырылып, мөрмен бекітіледі, фотографиялық кесте құрайды. Әрбір бейненің астына реттік нөмір жазылады, ал тергеуші толтырған және одан соң іске қосымша еткен анықтамада көрсетілетін адамның қажетті анкеталық мәліметтері тиісінше көрсетіледі.

Көрсетілуге қатысты болып табылатын белгілі бір адамның фотосуреті туралы сенімді мәліметтердің болмауы танудың дәлелдемелік маңызына күдік тудырады.

Куәнің қатысуымен танушыға фототаблицаны қарау үшін көрсетіледі, ол төменгі жағына қол қояды. Осының өзімен адам нақ осы фотосуреттер оған тану үшін көрсетілгенін куәландырады.

Егер танушылар көп, ал танылуға жататын адам біреу болса, бір фототаблицаны пайдалануға болады, бірақ олардың әрбіріне жеке көрсетеді. Әрбір танушының түсінігі фототаблица қосылатын жеке хаттамаға жазылады.

Мәйіттің фотосуреті (мәйіттің өзі сияқты) бір өзі көрсетіледі, бұл өліктердің бірнеше суреттерімен таблицаларды көрсетуді жоққа шығармайды. Мәйіттің тану үшін көрсетілген фотосуреті міндетті түрде сигналеттік түсіру ережелері бойынша орындалады. Егер мәйіттің

денесінде айрықша белгілер болса, мәйіттің денесінде фотосуретте бұл белгілерді айыру үшін мәйіттің денесінің жалпы көрінісін түсіру қажет және айрықша белгілердің детальдық суреттерін ауқымды фотосурет ережелері бойынша жасау керек. Мұндай жағдайда тану үшін мәйіттің сигналеттік суреті, айрықша белгілерімен оның денесінің фотосуреті және айрықша белгілерінің фотосуреті көрсетіледі.

Бейнежазу сюжетін көрсету алдын-ала бұл бейнежазбаны зерттелуі тиіс. Зерттеудің мақсаты бейнежазбаларды сапалы жария ету үшін маңызы бар бірқатар техникалық сипаттамаларды анықтау болып табылады. Оның үстіне бұл аудио- және бейнежазба болуы мүмкін. Сыртқы бейнесі бойынша танумен бір мезгілде адамның дауысы мен сөзі бойынша тану жүргізіледі. Бейнепленкада бейнеленген тану нысанын қылмыстық іс жүргізу заңының талаптарына сай олардың арасында шұғыл айырмашылықсыз басқалардың қатарында көрсетіледі. Сондықтан тергеушіге тағы да ұқсас нысандардың екі-үш бейнежазбасын дайындау талап етіледі. Сол кезде, егер бейнесюжетте ортасында танылушы бар бірнеше адам бейнеленіп, ол танылса, қосымша бейнежазбаларды көрсетудің қажеті жоқ. Танылушы бейнеленген фотосуреттің стоп-кадрын жасау мақсатқа сай келеді. Таблицада орналастырылған мұндай фотосуретті тану үшін көрсету хаттамасына қосылса, тану материалдарымен танысуды жеңілдетеді [2].

Танылушы бейнеленген бейнежазба қылмыстық іске қосылып, қажет кезінде тергеуші, сот, қылмыстық істің материалдарымен танысу құқығы бар басқа да сот ісін жүргізушілер көре алады.

Бұл жағдайда бейнежазба бойынша тану үшін көрсету хаттамасын толтыру белгілі бір қиындық тудырады. Онда жеткілікті түрде көрсетілуші адамның сыртқы белгілері толық әрі дәл жазылуы қажет. Бұл тергеушінің өзі бейнежазбаны алдын-ала көруге, тану үшін маңызды және хаттамада дұрыс жазуға олардың сыртқы белгілерін мұқият зерттеуге байланыстырылады.

Заттарды тану үшін көрсетудің тергеу әрекеті.

Заттарды тану үшін көрсетуге дайындала отырып, тергеуші оларды танушы көрсетілуші нысанға бара алатындай, оларды қолына ұстап көріп, мұқият қарай алатындай орналастыруы тиіс. Тану өтетін бөлмеде жақсы, табиғи жарықтандыру жасау қажет, өйткені әлсіз әрі жасанды жарықта түстің белгілері түрін өзгертеді, ал бұл танып-білуді қиындатады.

Тергеу барысында, тінту жүргізілгенде, не сезікті адамды ұстағанда алынған заттарды жәбірленушіге, не куәге көрсету қажет болады. Мұндай жағдайда тергеуші осы адамдардан ұрланған заттардың белгілері туралы алдын ала жауап алып, анықтап сұрайды. Егер жауап беруші куә болса, одан ол затты қандай жағдайда көргені де сұралады. Тануға көрсету үшін бұл зат сол тектес басқа затгардың арасында танушыға көрсетіледі, егер ол көрсетілген затты таныса, оны нақты қандай белгілері бойынша танығандығы сұралып, анықталады [3].

Кей жағдайда тану кезінде заттарды танушы адамның белгілі бір жағдайларға, не себептерге байланысты қате жауап беруі де мүмкін екендігін естен шығаруға болмайды. Мысалы: танушы адам білімінің төмендігінен, көрсетілген киімнің қандай материалдан тігілгенін, оның бояуын немесе үлгісін дәл анықтап, айтып бере алмауы мүмкін. Мұндай жағдайда алдын ала жүргізілген тергеу әрекеті негізінде алынған жауапты затты тану үшін көрсету кезіндегі жауаппен салыстырып, олардың бір-біріне сәйкес, не қайшы келетін жерлерін анықтау керек. Содан соң осы сәйкестік немесе қайшылыққа орай тиісті мамандарды шақырып, ақылдасқан жөн, ал заттарды танушы адамнан қайта жауап алып, одан алғашқы жауабында жіберген қатесінің себебін анықтап, мәселенің анық-қанығына көз жеткізу қажет.

Тәжірибеде басқа да жәйттер кездеседі. Танушы адам затты тану үшін көрсету кезінде алғашқы берген жауабында айтылмаған ерекше белгілерді келтіруі мүмкін. Мұндайда ол мұны алғашқыда неге келтірмегенін дәлелдеп, негіздеуі тиіс.

Әрбір көрсетілетін затқа реттік нөмірімен бирка бекітіледі. Киімді тану үшін көрсету процесінде тергеушінің көрсетуі бойынша және танушының қалауы бойынша ол әкелу кезінде байқалған оның көлеміне және басқа да белгілеріне сәйкес куәландыру үшін көрілетін затты өлшеуі тиіс. Егер зат танылса, тергеуші ол қандай белгілері бойынша танылғанын түсіндіруді танушыға ұсынады. Мұнда танушы танылатын затта әлдебір өзгеріс болғанын көріп тұрғанын анықтауы тиіс.

Тергеу практикасында мынадай мысалдар белгілі, танушы таныған затын оны алып қою жөніндегі тиісті хатамада белгіленбеген белгілермен көрсетеді. Мұндай жағдайда танудан соң сол адамды қатыстырып затты қосымша қарау керек және аталған белгілердің барлығын белгілейді. Танушыдан заттың белгілері туралы ол дер кезінде хабарламағанының себептері туралы сұрау керек.

Тәжірибеде тану үшін қылмыскердің бір жерден ұрлаған заттардың көп санын көрсету қажеттігі пайда болады. Мұндай жағдайда тергеуші заттарды олардың атауы мен тағайындалуы (костюм, көйлек, туфли, т.б.) бойынша топтастырып, көрсетілуші ретінде орналастырады. Бір қарағанда танылатын заттардың көп санында басқа заттарды қосу талап етілмейтіндей көрінуі

мүмкін. Мұндай бағыт қате, бірдей заттарды қосу міндетті, өйткені танудың сенімділігі кепілдігінің бір маңызды жағдайы.

Түрлі орындардан ұрланған көп затты көрсету үшін, оларды ұрланған орынға қатыстылығы бойынша, ал одан соң атауы бойынша топтастыру мақсатқа сай келеді. Бірінші кезекте танушының нақ оған қатысты деп санайтын заттар көрсетіледі. Бұрын азамат мәлімдеген заттардың бәрі танылса, осымен тану актісі аяқталады. Егер көрсетілген заттар танылмаса, тергеуші басқа танушыларға көрсету үшін дайындаған қалған заттарды көрсетуі тиіс. Кейбір жағдайда түрлі адамдардан алынған тануға жататын көптеген эпизодтар тергелсе, оларды (олар кімнен алынған) жүйеге сәйкес топтастырудың мәні бар. Істі мұндай ұйымдастыруда қылмыстың нақты эпизодымен байланысы зерттеледі.

Мынадай сұрақ туады – жәбірленушінің жекелендіруші белгілері тұтынуында болған жаңа заттарды тану үшін көрсету мақсатқа сай келе ме немесе куәлар атай алмайды? Туыстық белгілері бойынша көрсету дұрыс болып табылады. Егер бұл заттардың заводтық нөмірлері бар болып және иесінде тиісті құжаттар сақталса, онда тануға ұсынылған нөмірлі заттар мен құжаттарды тергеулік қарау процесінде тану үшін көрсету нәтижелеріне қарамастан, құжатта баяндалған және көрілетін заттардың белгілеріндегі мәліметтерін салыстыру жүргізуге жатады. Қараудың нәтижесі қарау хаттамасында баяндалады.

Заң әдебиетінде және практикада оқиға орнын қарауда табылған немесе қатысушылар оның қатыстылығы туралы мәліметтерді хабарлағандағы тінту кезінде табылған осы жағдайдағы заттар үшін көрсету мақсатқа сай келеді және қажіттігі туралы мәселе пікір алысатын болып табылады. Мұндай жағдайда танып-білу өтіп, бірақ іс жүргізу шеңберінде мұнда тану үшін көру әрекеті жоқ. Оның қатыстылығы анықталған заттарды көрмей-ақ тану себебі бойынша мұндай көрсету тергеуде баяндалып, тергеу хаттамасына жазылады.

Тануға жататын автомашина типі және маркасы, тозу дәрежесі және бояуы бойынша ұқсас басқалардың (екі-үш) қатарында орналастырылады. Танушы автомобиль иесі болып табылған кезде, тергеуші оған бұл машинаны және ондағы қосымша белгілері деп санауға болатын (қаптағыш, отырғыштың атындағы багажниктегі қойылған заттарды, қорғау дабылдатқышқа қатысты, т.б.) заттарды оған тыңғылықты қарау үшін көрсетеді. Олар автомашинамен бірге танылады. Егер ұрланған автомашинадағы табылған заттар, жекелеп табылса, тану үшін көрсету әдеттегі тәртіп бойынша және бірдей заттардың арасында көрсетіледі [4, 145 б.].

Топтың қатыстылығын анықтау мақсатында автомашиналарды тану үшін көрсетілуі мүмкін. Мұнда машинаны көрген куә немесе жәбірленуші көрсетулері бойынша қажеттілік пайда болса, оның маркасы және типі бойынша қорытынды жасауға болмайды. Кейбіреулер бұл тергеу тәжірибесі деп санауға бейім. Алайда бұл жағдайда жалпы белгілері бойынша, ал тәжірибе қойылуында куә автомашинаның маркасын, моделін мүлде тануы туралы сөз болвды.

Практикада сирек және қажетті (бірыңғай қайталанбайтын) тану үшін көрсету қажеттілеу пайда болады. Олардың қатарына өнер туындылары (картиналар, икондар), контрабандалық әдіспен ұрланған немесе әкетілген басқа да құнды заттар жатқызылады. Оларды бірдей заттардың қатарында көрсету мүмкін емес, өйткені оған ұқсастары жоқ немесе ондайды табу қиын болғандықтан.

Мұндай жағдайда мұндай заттар тану үшін куәлардың қатысуымен және маманның қатысуымен біртіндеп көрсетіледі. Танылатын заттардың анықтығы мамандардың қорытындысымен қосымша анықталады. Объектіні мұндай тану тиісті сараптама өндірісін жоққа шығармайды.

Жануарларды тану үшін көрсетудегі тергеу әрекетінің ерекшеліктері.

Жануарларды тану үшін көрсету практикада соңғы кездері сирек әрі асыл тұқымды үй жануарларын ұрлауға байланысты қажеттілік пайда болуда. Жануарларды өте өте ұқсас мүмкіндігі жолымен көптеген жағайларда тергеу және сот практикасында расталады. Малды ұрлау туралы тергеу ісі өзекті болып қалады және осыған байланысты малдарды тану үшін көрсету тактикасы криминалистика оқулықтарында жазбалары жоқтығы назар аудартады.Тану үшін көрсетудің бұл түрі бірқатар ерекшеліктерге ие және біз олардың бірқатарын қарастырамыз [5, 256 б.].

Малдарды тану үшін көрсету қылмыстық іс жүргізу заңында көрсетілмейді, сондықтан бұл сұрақта тану үшін көрсетілетін заттарды реттейтін және көрсетілетін нысандардың ерекшелігін ескеретін бабтардың нұсқауларын басшылыққа алу керек.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Криминалистика және сот сараптамасы сұлба нысанында: Оқу құралы / Ә. Исаев, А. Шакенов. - Алматы: Қазақ университеті, 2005. – 232 б.

2 Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі 2014 жылғы 4 шілдедегі №231-V ҚРЗ // http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000231

3 Мамедов Р.Я. Способы собирания вещественных доказательств в российском уголовном процессе. Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Краснодар - 2016.

4 Арыстанбеков М.А., Шакенов А.О. Криминалистика (оқу-әдістемелік құрал). – Қарағанды, 2003. – 145 с

5 Абуов А.Ғ. Криминалистика. Оқу құралы.-Алматы: Жеті жарғы, 2004 ж.- 256 б.

ҒТАМР 10.79.01

ҚЫЛМЫСТЫҚ ІС ЖҮРГІЗУГЕ ҚАТЫСУШЫЛАРДЫҢ ҚАУІПСІЗДІГІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТЕТІН НОРМАТИВТІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ АКТІЛЕРДІ ЖЕТІЛДІРУ

М.Р. Конысбекова

Аға оқытушы, з.ғ.м., І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.

Мақалада қылмыстық іс жүргізуге қатысушылардың қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған процессуалдық және өзге де шараларды жетілдіру туралы мәселелер, сот өндірісінің аталған қатысушыларының қылмыстық-процессуалдық мәртебесін реттейтін ҚР ҚПК нормаларын қолдануды және тергеу тәжірибесінде туындайтын мәселелрді талдау, сот өндірісінің аталған қатысушыларының процессуалдық мәртебесі өзгеруі сәтінде құқықтары мен мүдделерінің жүзеге асырылуының оңтайлы процессуалдық механизмін анықтау қарастырылған.

Түйін сөздер: Қылмыстық іс жүргізу, қатысушылар, мемлекеттік қорғау, сотталушы, процессуалдық құқықтар.

Қылмыстық іс жүргізуге қатысушылардың қауіпсіздігін қамтамасыз етудің өзектілігі - отандық заңнамада бұл салаға қатысты бұрыннан қалыптасқан қылмыстық-құқықтық және қылмыстық іс жүргізушілік кепілдіктердің қазіргі заман талабына сәйкес келмеуі болып табылады. Қылмыстық іс жүргізуге қатысушылардың қауіпсіздігін қамтамасыз етуге байланысты кепілдіктердің жеткіліксіздігі тек Қазақстанда ғана емес, сондай ақ бірқатар алыс және жақын шет елдерде де орын алған. Осыған байланысты, XX ғасырдың 70-80 жылдары процессуалдық қорғау шараларының жүйесі жасалып, қылмыстықтылықпен күресуде қолданылып келеді.

Азаматтардың қауіпсіздігі мен тыныштығы, еліміздегі қылмыстың жай-күйі пен криминогендік жағдайдың деңгейі ішкі істер органдары қызметінің тиімділігіне байланысты, сондықтан ішкі істер органдарын жетілдіру процесі қылмыстық көріністер мен құқық бұзушылықтардың алдын алуда олардың жылдам әрі барабар әрекет етуін қамтамасыз етуге бағытталуға тиіс. Ішкі істер органдарының басты міндеттері қоғамдық тәртіпті қорғау және қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету, жеке адамға, меншікке қарсы қылмыстарға және басқа да жалпы қылмыстарға қарсы күрес болып табылады [1].

Қылмыстың жәбірленушілері мен куәлары қылмыстық әлемнің және оның өкілдерінің кек алушылық әрекеттерінен қорқып, өзіне қылмыстық іс жүргізу заңымен көзделген міндеттерді атқарудан бас тартады. Халықаралық қауымдастық сарапшыларының пайымдауынша, «құқық қорғау органдарына көмек көрсеткісі келетін тұлғаларға қатысты қорқыту және күш қолдану әрекеттерінің жиі орын алуы, қылмыстық сот өндірісі жүйесінің беделін түсіруге бағытталған тәсілге айналған». Іс жүзінде де азаматтардың өздеріне жүктелген қылмыстық іс жүргізушілік міндеттерін атқарудан жалтаруы, құқық қорғау және сот органдары қызметінің тиімділігін төмендетеді. Осыған байланысты халықтың қылмыстық әлемнен жаппай қорқуы сияқты әлеуметтік-психологиялық мәселе қосымша туындайды.

Қылмыстық іс жүргізуге қатысушы тұлғалардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету саласын реттейтін негізгі арнайы нормативтік акт 5 шілде 2000 жылы қабылданып, 2001 жылдың 1 қаңтарында күшіне енген «Қылмыстық іс жүргізуге қатысушы тұлғаларды мемлекеттік қорғау туралы» Қазақстан Республикасы Заңы болып табылады [2].

Бұл заңды жан-жақты талдау, қылмыстық іс жүргізуге қатысушы тұлғалардың және олардың жақын туыстарының өмірін, денсаулығын, мүлкін, заңды құқықтары мен мүдделерін қорғауға бағытталған нақты шаралар жүйесі қалыптасқанын көрсетіп отыр.

Аталған Заңның маңыздылығына қарамастан, біздің ойымызша бұл нормативтік актіде, қылмыстық іс жүргізуге қатысушы тұлғалардың қауіпсіздігін қамтамасыз етуге байланысты мемлекеттің тиімді қызметіне кедергі жасайтын олқылықтар кездесетінін атап өткен дұрыс.

Заңның 3-бабында құқыққа қайшы әсер етулерден мемлекеттік қорғауға жататын тұлғалар ішінде «сотталушы» мен «сот орындаушысы» туралы көрсетілмеген, бұл жағдай, аталған қылмыстық іс жүргізуге қатысушы тұлғалардың өздерінің процессуалдық құқықтары мен міндеттерін атқару барысында мемлекет тарапынан қорғалмағанын растайды.

Бұл Заңда қорғалатын тұлғаларға қатысты қауіпсіздік шараларын қолданудың нақты негіздері көрсетілмеген. Бұл заңның 4-бабында «мемлекеттік қорғау жеткілікті негіздер болғанда қолданылады» деп жалпы түрде айтылған. Қазақстан Республикасының бірде-бір нормативтік актісінде «жеткілікті негіздер» деген ұғымды қалай түсіну керектігі көрсетілмеген.

Заңның 29-бабына сәйкес, мемлекеттік қорғау шараларын қаржыландыру және материалды-техникалық қамтамсыз ету республикалық бюджеттен жүзеге асырылады. Яғни, қылмыстық іс жүргізуге қатысушы тұлғаларды мемлекеттік қорғау, құқық қорғау органдарына көмек көрсететін республикалық қорлардан немесе қорғауға жататын тұлғалар өтініш білдірген жағдайда, олардан қаржы алуды шектейді. Себебі, Заңның аталған бабы императивтік сипатта жазылған.

Заңда қылмыстық іс жүргізуге қатысушы тұлғалардың ішінде кәмелетке толмағандар, психикалық немесе дене кемшіліктері бар тұлғаларға арналған қауіпсіздік шаралары бөлек атап көрсетілмеген. Мұндай санаттағы қатысушылар басқа қатысушылармен салыстырғанда, арнайы қауіпсіздік шараларының болуын қажет етеді.

Айтылғандарға талдау жасай отырып, «Қылмыстық іс жүргізуге қатысушы тұлғаларды мемлекеттік қорғау туралы» Қазақстан Республикасы Заңына бірқатар өзгерістер енгізу арқылы, атап кеткен олқылықтарды жою қажет, деген қорытынды жасауға болады.

Бұл үшін, ең алдымен, осы салада жұмыс істейтін өкілетті органдардың қызметінің тиімділігін арттыратын ведомстволық актілерді шығару қажет. Мұндай актілер «жабық» түрде де болуы мүмкін, және қылмыстық іс жүргізуге қатысушы тұлғаларға қатысты тиісті мемлекеттік органдардың және лауазымды тұлғалардың нақты қауіпсіздік шараларын қолдану және ұйымдастыру механизмін тікелей реттейтін болуы қажет [3, 15 б.].

Аталған ведомстволық актілерде, қылмыстық іс жүргізуге қатысушы тұлғаларды мемлекеттік қорғауды жоспарлау мен жүзеге асырудың нысандары, әдістері және тәсілдері қарастырылуы тиіс. Бұл аталғандарды «Қорғалатын тұлғалардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету бағдарламасы» ретінде қарастырған дұрыс.

Қорғалатын тұлғаның жеке басы, оның күн тәртібі туралы ақпараттың қастандық жасаушыларға қалай жеткендігін анықтаудың маңызы зор, себебі осы мәселені анықтай отырып, қауіпсіздікті қамтамасыз ету заңмен жүктелген органдарының ішінде іске мүдделі тұлғаларды анықтауға болады [4, 305 б.].

Жоғарыда аталған талаптарды орындау жүктелген органдарды анықтаудың тәжірибелік маңызы бар.

Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігінің бұйрығына сәйкес, ҚР ІІМ-нің Криминалдық полиция департаментінің жанынан қылмыстық іс жүргізуге қатысушыларды қорғау бөлімі құрылып, облыстық Ішкі істер басқармаларында аталған бөлімнің құрылымдық бөлімшелерін құру көзделген болатын. Бірақ, мұндай бөлімшелердің қызметі төмендегі себептерге байланысты қылмыстық іс жүргізуге қатысушылардың қауіпсіздігін толық қамтамасыз ете алмай отыр:

1) аталған мәселе ІІМ-нің жергілікті органдарында толық зерттелмеген;

2) заңдармен көзделген қауіпсіздік шаралары тәжірибеде өте сирек қолданылады;

3) қылмыстық іс жүргізуге қатысушы тұлғалардың қауіпсіздігін қамтамасыз етуге байланысты тергеу және жедел-іздестіру қызметкерлерінің өзара қызмет ету тәжірибесі жеткіліксіз.

Құқық қорғау органдары қызметінің ерекшеліктерін ескере отырып, қылмыстық іс жүргізуге қатысушы тұлғаларды қорғайтын арнайы орган құрылуы тиіс. Бұл орган ҚР Ішкі істер министріне қарасты болуы тиіс. Себебі, ҚР ҚПК-не сәйкес қылмыстық іс жүргізуге қатысушы тұлғаларға қарсы бағытталған қылмыстарды тергейтін осы ІІМ-нің тергеушілері болып табылады. Аталған қылмыстық іс жүргізуге қатысушы тұлғаларды қорғайтын арнайы орган Криминалдық полиция департаментіне емес, Ішкі істер министріне тікелей бағынуы тиіс [5, 87 б.].

Мұндай органның негізгі міндеттері төмендегідей болғаны дұрыс:

1) заңдылық пен құқықтық тәртіпті нығайтуда мемлекеттік органдарға көмек көрсету;

2) қылмыстарды анықтау, алдын-алу, ізін кесу және ашу, қылмыстардың тез және толық ашылуы мен тергелуіне көмектесу;

3) қылмыс жасаған тұлғаларды анықтау және қылмыстық жауаптылыққа тарту;

4) қылмыстық іс жүргізуге қатысушы тұлғалардың және олардың жақын туыстарының өміріне, денсаулығына, ар-намысы мен абыройына, мүлкіне заңсыз қол сұғушылықтардан қорғауды қамтамасыз ету;

5) қалыптасқан қылмыстық жағдайға талдау және болжамдар жасау, заңдылық пен құқықтық тәртіпті нығайтуға бағытталған басқарушылық шешімдер қабылдау, қылмыстық іс жүргізуге қатысушы тұлғалардың міндеттерін атқарумен байланысты қылмыстарға дер кезінде жедел шаралар қолдану;

6) осы саладағы аумақтық ішкі істер бөлімдеріндегі құрылымдық бөлімшелеріне әдістемелік және тәжірибелік көмек көрсету, қылмыстық іс жүргізуге қатысушы тұлғалардың және олардың жақын туыстарының қауіпсіздігін қамтамасыз етуге байланысты тәжірибені жетілдіру;

7) қылмыстық іс жүргізуге қатысушы тұлғалардың қауіпсіздігін қамтамасыз етуші жергілікті бөлімшелердің жұмысын ұйымдастыру, басшылық жасау және жүктелген міндеттерді орындауы бақылау;

8) қылмыстық іс жүргізуге қатысушы тұлғалардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету бойынша Қазақстан Республикасы және ТМД елдерінің басқа да құқық қорғау органдарымен бірігіп қызмет ету;

Аталған органның негізгі атқаратын қызметтері:

1) қылмыстық іс жүргізуге қатысушы тұлғалардың және олардың жақын туыстарына кез-келген нысанда заңсыз әсер ету фактілерін анықтау, алдын алу, ізін кесу, ашу және тиісті түрде құжаттармен рәсімдеу;

2) қылмыстық іс жүргізуге қатысушы тұлғаларға және олардың жақын туыстарына қарсы заңсыз әсер ету фактілері туралы қылмыстық қудалау органдарына және сотқа хабарлау;

3) қылмыстық іс жүргізуге қатысушы тұлғаларына және олардың жақын туыстарына процессуалдық және қауіпсіздік шараларын қылмыстық қудалау органдары және сотпен келісіп қолдану;

4) қылмыстық қудалау органы және сот белгілеген процессуалдық және өзге де қаупісіздік шараларын орындау;

5) қылмыстық іс жүргізуге қатысушы тұлғаларға және олардың жақын туыстарына қатысты жасалған заңсыз әрекеттер туралы ақпараттарды жинауды және талдауды қамтамасыз ету. Мұндай ақпараттар төмендегі аталған көздерден алынуы мүмкін:

а) жедел-іздестіру қызметінің материалдарынан, қылмыстық іс құжаттарынан және тексеру материалдарынан;

б) азаматтардың қылмыстық қудалау органдарына және сотқа, басқа да мемлекеттік органдарға берген азаматтардың жазбаша немесе ауызша арыздарынан;

в) бұқаралық ақпарат құралдарының хабарламаларынан.

«Қылмыстық іс жүргізуге қатысушы тұлғаларды мемлекеттік қорғау туралы» Қазақстан Республикасы Заңында қылмыстық іс жүргізуге қатысушы тұлғаларды қорғауды жүзеге асыратын қызметкерлердің құқықтары туралы көрсетілмеген, сондықтан бұл заңға осы қызметкерлердің төменде аталған құқықтарын міндетті түрде енгізу қажет:

1) қолданыстағы заңдарға сәйкес, күзеттік, режимдік, жедел-іздестіру және өзге де шараларды ұйымдастыру және өткізу;

2) шарттық негізде ұйымдардың, әскери құрамалардың қызметтік үй-жайларын, сондай-ақ азаматтардың тұрғын-жайларын, олардың көлік құралдарын, байланыс құралдарын және өзге де мүліктерін пайдалану;

3) мемлекеттік органдардан, әскери құрамалардан, сондай ақ азматтардан және меншік нысанына қарамастан кез-келген ұйымдардан өздеріне жүктелген міндеттерді орындау үшін белгіленген тәртіппен ақпарат сұрау және алу;

4) өз қауіпсіздігін қамтамасыз ету;

5) арнайы дайындықтан өткен қылмыстық іс жүргізуге қатысушы тұлғаларды қорғауды жүзеге асыратын тұлғаларға ҚР-ның қолданыстағы заңдарына сәйкес, табельдік қаруды және арнайы құралдарды сақтауға, алып жүруге және қолдануға болады;

6) қажет болған жағдайларда белгіленген тәртіппен қылмыстық іс жүргізуге қатысушы тұлғалардың қауіпсіздігін қамтамасыз етуге ҚР ІІМ-нің күштері мен құралдарын тарту [6, 24 б.];

Қылмыстық іс жүргізуге қатысушы тұлғалардың қауіпсіздігін қамтамасыз етуші органның қызметкерлерінің міндеттері төмендегідей болуы тиіс:

1) адамдар және азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын кез-келген нысандағы және түрдегі заңсыз қол сұғушылықтардан қорғау;

2) қылмыстардың және әкімшілік құқық бұзушылықтардың алдын алу, анықтау, ізін кесу;

3) қылмыстық іс жүргізуге қатысушы тұлғалардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету туралы соттардың және қылмыстық қудалау органдарының шешімдерін орындау;

4) заңсыз қол сұғушылықтардан зардап шеккен тұлғаларға көмек көрсету;

5) азаматтарға, кәсіпорындарға, ұйымдарға және мекемелерге қызметтік мақсаттарда байланыс құралдарын, көлік құралдарын және үй-жайларын пайдаланғаны үшін белгіленген тәртіппен келтірілген зияндардың орнын толтыру.

Қылмыстық іс жүргізуге қатысушы тұлғалардың қауіпсіздігін қамтамасыз етумен тікелей айналысатын органның қызметі қылмыстық істі жүргізуші органмен тығыз байланыста болуы қажет. Себебі, ҚР ҚПК-нің 99 бабына сәйкес, қауіпсіздік шарасын қолдану туралы қаулыны қылмыстық істі жүргізуші орган және істі қарайтын сот шығарады делінген.

Аталған органдардың процессуалдық шешімдерін орындау барысында қылмыстық іс жүргізуге қатысушы тұлғалардың қауіпсіздігін қамтамасыз етуді атқаратын орган қауіпсіздік шараларын қолданудың әдістері мен тактикасын, күштері мен құралдарын өздері анықтауы тиіс.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясат тұжырымдамасы туралы. Қазақстан Республикасы Президентінің 2009 жылғы 24 тамыздағы N 858 Жарлығы // http://www.akorda.kz/

2 «Қылмыстық іс жүргізуге қатысушы тұлғаларды мемлекеттік қорғау туралы» ҚР Заңы // http://online.zakon.kz/_id=30207763

3 Нуралиева А.С. Некоторые вопросы соотношения стадии назначения судебного разбирательства с судебным следствием // Правовая инициатива. – 1998. - №3-4. - С.15

4 Жанибеков А.К., Арын А.А., Дүзбаева С.Б. Қылмыстық процесте жанама дәлелдемелерді қолдану ерекшеліктері // ҚазҰУ хабаршысы. Заң сер. - 2015. - №3. - Б.304-308.

5 Рахунов Р.Д. Участники уголовно-процессуальной деятельности. М,, 1961. – 60 с.

6 Тұрашев Е.Н. Қылмыстық істер бойынша іс жүргізу кезінде азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау қылмыстық іс жүргізудің принципі ретінде: автореферат дис. заң ғылым. канд.: 12.00.09-қорғалды 12.09.03; Қайнар ун-ті. - Алматы, 2003. - 34 б.

ҒТАМР 10.07.53

ҚАЗАҚСТАНДА АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМ МЕН ҚҰҚЫҚТЫҚ МЕМЛЕКЕТ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Г.А. Жакупова
Заң ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, І. Жансүгіров атындағы ЖМУ, Талдықорған қ.
С.Н. Бейсенова
Магистрант, І. Жансүгіров атындағы ЖМУ, Талдықорған қ.

Мақалада азаматтық қоғам мен құқықтық мемлекет қалыптастырудың ерекшеліктері, азаматтық қоғамның басты институттарының бірі болып табылатын қоғамдык-саяси партиялар мен бірлестіктердің, мемлекеттік емес ұйымдардың қызметі. Қазақстан қоғамында азаматтық қоғам мен құқықтық мемлекетті орнықтырудың басты алғышарттары мен ұстанымдары, азамат, оның құқықтары мен бостандықтары, жоғарғы деңгейде қабылданған заңдар жүйесі, құқықтық саналы мәдениет және мемлекеттік құрылымнан тыс қалыптасатын әлеуметтік-экономикалық және мәдени рухани қоғамдық қатынастардың жиынтығы қарастырылған.

Түйін сөздер: Азаматтық қоғам, құқықтық мемлекет, құқық, нормативтік құқықтық актілер, институт.

Азаматтық қоғам институттарын дамытудың құқықтық негіздерін айқындау бүгінгі заман талабы болып есептеледі. Себебі, азаматтық қоғамды қалыптастыру үшін ең алдымен жоғарғы деңгейде қабылданған заңдар жүйесі толыққанды болуы тиіс, сонымен қатар мемлекеттің

азаматтары өздерін құқықтық саналы мәдениетті тұлға ретінде қалыптастыруы керек, тек сонда ғана алдымызға қойған мақсатқа жетуге болады.

Азаматтық қоғамды құрайтын институттардың құқықтық негіздерін зерттеу үшін, ең алдымен сол қоғамды құрайтын тұлға мен азаматтың орнын белгілеп алған жөн. Жеке тұлғалардың құқықтарын, бостандықтарын сипаттайтын өзіндік құқықтары – қауіпсіздік, еркін өмір сүру, бәсекелестікпен азаматтық қызмет етуге, отбасы құпиясын сақтауға, ар-намысы мен ар-ожданын қорғауға, жеке меншікке қол сұғылмауын талап етуге, сейлесу тілін таңдап, оны қолдануға, еңбек ету бостандығына, тұрғын үйге қол сұқпауға, мұрагерлікке, кәсіпкерлік қызмет бостандығы мен тағы басқа мемлекетте қажет болып танылатын және бұлжытпай орындалып жүрген заңдық күші бар нормативтік-құқықтық құжаттарда белгіленген құқықтарға ие болады және бұлар заңда көрсетілген міндеттерге де ие болады.

Азаматтық қоғамның бір атрибутының бірі -дамыған қоғамның үшінші секторы болып табылады. Үшінші сектордың әр түрлі мүдделерін білдіретін құрылымдарға үкіметтік емес ұйымдар жатады.

Азаматтық қоғамның басты институттарының бірі болып табылатын қоғамдык-саяси партиялар мен бірлестіктердің, мемлекеттік емес ұйымдардың қызметі мемлекет тарапынан құқықтық нормалардың жүйесін құрайтын нормативтік-құқықтық актілермен қамтамасыз етілуі тиіс. Бұл ретте Қазақстан Республикасында дербес мемлекеттілікті қалыптастыру барысында аталған азаматтық қоғам институттарының қызметтерін құқықтық негізде реттейтін бірнеше заңдар қабылданды. Мәселен, 1996 жылғы 31 мамырда қабылданған «Қоғамдык бірлестіктер туралы» Қазақстан Республикасының заңы, 2001 жылғы 16 қаңтарда қабылданған «Коммерциялық емес ұйымдар туралы» Қазақстан Республикасының заңы, 2002 жылғы 15 шілдеде қабылданған «Саяси партиялар туралы» Қазақстан Республикасының заңы және т.б.

Қазіргі кезеңде елімізде үкіметтік емес ұйымдардың мемлекеттің қолдауынсыз өмір сүруі өте қиын. Мысалы: Үкіметтік емес ұйымдардың көш басшыларының арасында сұрау салу барысында олардың 24 пайызы грант берушілерсіз ұйымдардың өмір сүре алмайтындығын айткан болса, ал 40 пайызы грантсыз өмір сүру олардың ұйымдары үшін қиынға соғатындығын мойындаған болатын [1, 22 б.].

Азаматтық қоғам институттарының дамуы үшін мемлекет бұл процестің жасампаздық сипатта өрбуіне, азаматтардың саяси белсенділік танытуына қажетті жағдайлар жасап, қолдауы қажет. Бұл тұрғыда Қазақстан Президентінің Ел халқына жолдауындағы тапсырмасына сәйкес Қазақстан Республикасында үкіметтік емес ұйымдарға қолдау жасаудың мемлекеттік тұжырымдамасы жасалған. Қазақстандағы азаматтық қоғамның қалыптасуы қоғам өмірін демократияландыру мен құқықтық мемлекет қалыптасуының алғышарты екенін ескерсек, оны мемлекеттік саясат деңгейіне көтеретін уақыт келген сияқты. Яғни үкіметтік емес ұйымдарға қолдау көрсетудің мемлекеттік тұжырымдамасы жасалып қана қоймай, Президент жанындағы Демократия және азаматтық қоғам мәселелері жөніндегі ұлттық коммисияның өкілеттілігін кеңейтіп, азаматтық қоғамды қалыптастыру мен оның институттарын шынайы дамыту мемлекеттік саясаттың бір бұтағына айналуы тиіс.

Мұндай кешенді іс-шаралар тәуелсіз Қазақстан Республикасының Ата Заңда көрсетілген мұратқа сай құқықтық мемлекет жолында дамуына игі ықпалын тигізері хақ. Қазақстанның саяси жүйесінің демократизациялануы, өркениетті нарықтық экономика мен құқықтық мемлекетті құру үшін азаматтық қоғамның маңызы зор. Бүгінгі күні Қазақстанда азаматтық қоғамның құрылуы үшін керекті институттық негіз жасалған. Осының нәтижесінде құқықтық негізде көптеген ерікті ассоциациялар және ІІІ-ші сектор ұйымдары жұмыс істейді. Бірақ азаматтық қоғамның нәтижелі жұмыс істеуі үшін алдын ала институциялық жағдайлар жасау жеткіліксіз болып отыр.

Азаматтық қоғамның Қазақстанда жетілмеу себептері оның мәдени-әлеуметтік жағдайлардың толық дамуымен байланысты. Қазақстанда азаматтық қоғамның дамуы үшін әлеуметтік эволюция қажет. Әрине бұл азаматтық қоғамның мәдени-әлеуметтік дамуын қол құсырып күтіп отыруын қажет етпейді. Мәдени-әлеуметтік даму уақытқа ғана байланысты емес, ол мемлекеттің, қоғамның және оның институттарының белсенді күш салуына байланысты. Азаматтық қоғамда азаматтардың халықаралық дәрежеде танылған ережелерге сай құқықтары мен бостандықтары сақталып, заң үстемдік етеді. Азаматық қоғам материалдық, қоғамдық, саяси және мәдени тұрғыда жоғары дәрежеде дамыған кезде құқықтық мемлекетке айналады.

Құқықтық мемлекет-конституциялық басқару тәртібі қамтамасыз етілген, шын мәнісіндегі билік бөлінісі мен олардың тиімді қарым-қатынасы мен өзара бақылауы жүзеге асырылған, саясат пен билік құрылымына әлеуметтік бақылау орнатылған, дамыған құқықтық жүйе мен тиімді сот билігі қалыптасқан мемлекеттік құрылым. Құқықтық мемлекеттің негізінде демократиялық

жолмен қабылданған заң алдында барлық қоғам мүшелерінің тең саңылауы, заңның халықтың еркін білдіруі және жеке адамның құқықтары мен бостандықтарының қамтамасыз етілуі танылады. Бұл мемлекетте пікір алуандылығы кең өріс алады. Қазақстан Республикасы өзінің саяси жүйенің келешегін құқықтық мемлекеттің қалыптасып дамуымен байланыстырады. Азаматтық қоғам бір мезетте өздігінен қалыптасатын қоғам емес. Батыс елдерінің тарихына үңілер болсақ, азаматтық қоғам екі жолмен қалыптасқан: мемлекеттің қатысуымен және қатысуынсыз. Мемлекеттің қатысуымен заңдар жарияланып, демократиялық жүйе дамиды. Мемлекеттің қатысуынсыз қоғамдық-саяси қозғалыстар мен бұқаралық ақпарат құралдары азаматтық қоғам қалыптастыру ісіне жұмыла кіріседі. Азаматтық қоғамда жеке тұлғалар өзін-өзі таныту мүмкіндігіне ие болып, «адам – қоғам – мемлекет» үштігінің пропорционалды түрде даму үрдісін жылдамдата түседі. Мұндай үрдіс елдің экономикалық-саяси дамуы мен халықтың әл-ауқатының, мәдениеті мен сана-сезім деңгейінің артуымен бірге орнайтын құбылыс. «Адам – қоғам – мемлекет» үштігінің дамуы азаматтардың өз жүріс-тұрысын жеке мүдделеріне негіздеп, әрбір әрекетіне жауапкершілікпен қарау санасын кемелдендіре түседі. Азаматтық қоғамның қалыптасып дамуының алғышарттарына жеке тұлғалардың меншік иесіне айналуы, азаматтардың тең құқықтылығының орнауы, жеке тұлғалардың құқықтары мен бостандықтарының қамтамасыз етілуі жатады. Ал азаматтық қоғамның дамуы барысында экономика саласындағы мемлекеттік емес кәсіпорындар мен бірлестіктер, жауапкершілігі шектеулі серіктестіктер мен ұжымдық шаруашылықтар ерікті түрде бірігу мен бәсекелестік жолына аяқ басып, еркін нарықтық қатынастарға кіреді, сондай-ақ, әлеуметтік салада отбасылар, қоғамдық ұйымдар мен қозғалыстар, мемлекеттік емес БАҚ-тар мен өзін-өзі басқару органдары қоғам мүддесін өркениетті жолмен ашық түрде білдіре бастайды. Сонымен қатар, саяси салада партиялар мен қоғамдық-саяси ұйымдар демократиялық қағидаттар мен ұлт дәстүрі үшін күреске кіріседі, ал рухани салада шығармашылық топ өкілдері мен басқа да азаматтық бірлестіктер мемлекеттен және өзге де саяси құрылымдардан тәуелсіз түрде ой еркіндігін, ар-ождан мен сөз бостандығын пайдалана бастайды. Азаматтық қоғамды қалыптастыратын да, сақтап, қорғайтын да ұлт болып табылады. Ұлт қана ұлттық дәстүрдің сақталуын талап ету еркіне ие күш. Сондықтан «ұлт» ұғымын дұрыс түсінгеніміз жөн. Ғылыми әдебиеттерге сүйенер болсақ, заманауи «ұлт» сөзін түрлі мағынада қолданатын ғалымдардың екі тобы кездеседі [2, 31 б.].

Ғалымдардың бірінші тобы бір мемлекет азаматтарының жиынтығын «ұлт» деп атайды. Мұндай көзқарасқа негізделген саяси бағыт «мемлекеттік немесе азаматтық ұлтжандылық» деп аталады. Ғалымдардың екінші тобы болса, «ұлт» ұғымын шығу-тегі, мекенжайы, діні, шекарасы мен құндылықтары ортақ адамдардың саяси және мәдени қауымдастығы ретінде қарастырады. Тарихта мұндай саяси идеология «этникалық немесе этностық ұлтшылдық» деп аталады. Қазақ халқының этностық ұлтшылдығы 1991 жылы Қазақстан Республикасын құрды. Қазақстан халқының азаматтық ұлтшылдығы көпвекторлы саясат аясында көпэтностық және көпконфессиялы Орталық Азия аймағын келісім мен бейбітшілік алаңына айналдырды. Бүгінде әлем көз тіккен Қазақстан жаһандық қауіпсіздік пен ынтымақтастықты дамытуда өзіндік орны бар мемлекет. Қазақстандықтардың азаматтық ұлтшылдығы бодандық пен сепаратизмнің кез келген түріне, оның ішінде ұлт қауіпсіздігіне қауіп төндіруді көздейтін деструктивті ағымдарға үзілді-кесілді қарсы.

Өздеріңізге белгілі, Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев алда тұрған мақсаттарға жету үшін 2015 жылы мемлекеттің болашағына негізделген «100 нақты қадам» Ұлт жоспарын жариялады. Ұлт жоспарының негізгі мақсаты қоғам мен мемлекетті түбегейлі қайта өзгертуге негіз қалап, жаһандық және ішкі сын-қатерлерге жауап бере отырып, жаңа тарихи жағдайларда ұлттың дамыған мемлекеттердің отыздығына кіруін қамтамасыз ету деп белгіленді. Ұлт жоспары отандық және шетелдік сарапшылардан тұратын, бес жұмыс тобынан жасақталған Ұлттық комиссия тарапынан кезең-кезеңімен орындалып келеді. Онда көрсетілген нақты қадамдардың жүзеге асырылуы қазақстандықтардың біртектілігін нығайтып, азаматтық қоғамның бүтіндігін қалыптастыру үшін жағдай туғызатынына сенім білдірілуде.

Бүгінгі таңда Ұлт жоспары аясында қазақстандықтар «кәсіби мемлекеттік аппарат құру», «заңның үстемдігін қамтамасыз ету», «индустрияландыру және экономикалық өсім», «біртектілік пен бірлікті қамтамасыз ету», «есеп беретін мемлекет қалыптастыру» жолында табанды еңбек етіп келеді. Қазіргі буын өкілдерінің қолына Ұлт жоспарын жүзеге асыруға атсалысумен қатар, айтарлықтай дамыған Қазақстанды қалыптастырып, жаңарған елімізді жаңа буын өкілдеріне табыстау мүмкіндігі тиіп отыр. Аталған үрдіске қоғамның барлық мүшелері «адам – қоғам – мемлекет» пішімі шеңберінде жұмылдырылған жағдайда Ұлт жоспары өз мақсатына жетіп, азаматтық қоғамның бүтіндігін қалыптастыру жолы кеңейе түспек.

Азаматтық қоғам мен құқықтық мемлекетте ең бірінші орында азамат, оның құқықтары мен бостандықтары, заңдық тұрғыда қорғалынуы тұрса – құқықтық демократиялық мемлекетте ең жоғарғы

заңдық күші бар-Конституция зор маңызға ие болады. Осыған сәйкес Қазақстан Республикасы 1995 жылы Конституциясы демократиялық қоғам құру мен әрбір жеке адамның автономиясының заң жүзіндегі кепілдіктерін қамтамасыз етуге қажетті құқықтық жағдайлардың негізін қалады. Олардың қатарында азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының конституциялық негізде бекітілуі, билік тармақтарының бөлінуі, тәуелсіз конституциялық бақылаудың, заңның үстем болуы, идеологиялық және саяси әр алуандылықтың өрістелуі және т.б. конституцияда бекітілген азаматтық қоғам мен құқықтық мемлекетті дамытудың ұстанымдары бар.

Қазақстан қоғамында азаматтық қоғам мен құқықтық мемлекетті орнықтырудың басты алғышарттары мен ұстанымдарын негіздеп, оны қамтамасыз етуде қоғамдық саяси өмірге демократиялық нысанды енгізу бірден бір дұрыс бағыт болып табылады. Азаматтық мемлекет пен құқықтық мемлекетті қалыптастыру күрделі, ұзақ та қайшылықты процесс.Олар қоғамдық-саяси күйдегі заң орындарының жарлығына сәйкес пайда болмайды. Бұл құрылымдар белгілі бір тарихи кезең аралығында саяси жүйенің табиғи деңгейде жоғары дәрежеде дамуына байланысты негізделген. Демек, Қазақстанда құқықтық мемлекет қалыптасу ісіне қазақ ұлтының тарихи ой-санасы мен саяси мәдениетінің озық үлгілері қызмет етуі шарт. Сонымен жоғарыдағы қарастырылған мәселелерді қорыта келе, азаматтық қоғам мен құқықтық мемлекет құру жолында Қазақстанда күрделі процестер жүріп жатыр деп айтуға болады. Атап айтар болсақ құндылықтарды бағалау, рухани бағдарлардың жаңа мәнге ие болуы, қоғамдық сананың трансформациялануы билікке, қоғамға, саяси жүйеге деген көзқарастарды қалыптастыруда. Бұл жағдайда авторитарлық басқару әдісінен бас тартып, азаматтық қоғам мен құқықтық мемлекет негізін құруға бағыт алған Қазақстан саяси басқару жүйесі, өз қызметінде демократиялық нормалар мен принциптерді басшылыққа алуы қажет. Себебі қазіргі таңда Қазақстанда азаматтардың құқықтары мен бостандықтары, биліктің бөлінуі, жаңа конституция қалыптасып жария етілгенімен, халық билігі немесе демократия типіндегі билік формасы біздің қоғамымызда әлі қалыптасқан жоқ. Біздің қоғамымыз қазір екі жүйеде дамуда. Бір жағынан ұлтаралық татулық, келісім, халықтың биліке деген сенімі түрлі саяси күштердің барлығының көрінісі бар, ал екінші жағынан–қоғамның барлық саласын қамтыған жемқорлық, қатаң орталықтанған билік, үкіметке деген сенімсіздік және қоғамдағы қалыптасқан жүйеге деген қанағаттанбаушылық бар.Осыдан ой түйіндейтіміз азаматтық қоғам елімізде қалыптасу сатысында, әлі елімізде шынайы саяси билікке бәсекелес болатын, саяси күштердің теңдігін қамтамассыз ететін, үкімет қызметіне бақылау жасай алатын күш қалыптаспай жатыр. Оған кедергі болып жатқан бұрынғы тоталитарлық тәртіп пен номенклатуралық жүйеге үйренген – қоғамдық сана. Ескертетін бір жағдай Қазақстандағы демократияның дамуы халық қалауымен емес, биліктің саяси бағытынан туындаған. Батыс елдері демократиялық бағытқа жаңа қатынастардың дамуы нәтижесінде, атап айтқанда құқықтар мен бостандықтарды құрметтеу, мемлекет қызметінің шектелуі, жергілікті өзін басқаруға деген ұмтылыстың ұзақ процесінде түсті. Осыған сәйкес Қазақстан да өзіне қажетті құндылықтарды енді игеріп, азаматтық қоғам бағытына енді ғана аяқ басты. Ал бұл процесс Қазақстан үшін ұзақ та күрделі процесс болмақ [3, 9 б.].

Адамдардың объективтік тарихи даму процесіне және күнделікті қарым-қатынасында қоғамның бірнеше түрлері болады: өндірістік қоғам, шаруашылық коғам, әлеуметтік қоғам, азаматтық қоғам және т.б. Осылардың ішіндегі ең күрделісі, ең түпкіліктісі адаммен бірге дамып келе жатқан азаматтық қоғам. Қоғамның баска түрлері тез құрылып, тез арада тарап жатады. Олардың өмірі, іс-әрекетінің шеңбері кеңістігі көп өлкеге жайылмайды, уақыты көпке созылмайды.

Азаматтық қоғам – мемлекеттік құрылымнан тыс қалыптасатын әлеуметтік-экономикалық және мәдени рухани қоғамдық қатынастардың жиынтығы. Осы катынасқа қатысушылардың табиғи және азаматтық құқықтарын, бостандығы мен міндеттерін автономиялы даму жолы қамтамасыз етеді.

Республика Конституциясы Қазақстандағы азаматтық қоғамның даму сатыларын мемлекетке бағындырмастан әлеуметтік бағдарлы нарық экономикасы мен жеке адамның автономиясын тұрақты қалыптастыру үшін қажетті құқықтық жағдайлардың негізін қалайтын нормативтік-құқықтық акт болып табылады. Оған дәлел ата заңымызда көрсетіліп жазылған баптар құқықтық негізді құрайды. Мысалы меншік тең дәрежеде танылатын және қорғалатын мемлекеттік меншік пен жеке меншікті; адам және азамат құқықтарының кең ауқымды және біртұтас кешенін; отбасын, ана мен әке және баланы мемлекеттің қорғауын; идеологиялық және саяси әр алуандылықты және тағы баска жаңа Конституцияда бекітілген қазақстандық-азаматтық қоғамды еркіті дамытудың алғы шарттарын жатқызуға болады.

Қазақстан Республикасының Конституциясында елімізде азаматтық қоғамды қалыптастырып, демократиялық, зайырлы, құқықтық, әлеуметтік мемлекет құру бағыттары көрсетілген. Бұл бағыт мемлекетіміздің ең күрделі, ең жауапты мүдде – мақсаты.

Адам қоғамы дамып, қалыптасып, өмірге келген күннен бастап міндетті түрде оның бағдарламасы, саясаты, биліктің түрі анықталады. Бұл жұмыстармен шұғылданатын қоғамның саяси жүйесі. Ең алдымен қоғамның мүддесі мен мақсаты анықталады. Қоғамдык бағдарламаны жасап, саяси биліктің мазмұнын толықтырып, олардың орындалу бағыттарын, жолдарын анықтап, іске асыру механизімін белгілейді.

Адамдар тарихтың объективті заңдарын жасап немесе бұза алмайды, бірақ сол заңдар алдында дәрменсіз емес. Тарихи даму заңдарын білу адамдардың ол заңдардын күшін қоғамды қайта құру үшін пайдалануына мүмкіншілік береді. Белгілі бір заң әсер ететін жағдайды өзгерту арқылы адамдар оның нәтижесінің түрін өзгертіп, керінісін үдетеді немесе баяулата алады.

Азаматтық қоғам – адамзат дамуының нәтижесі, өркениет өнімі. Қоғамтанушы ғалымдар «азаматтық коғам» терминінің шығуын Көне Рим дәуіріне апарып тірейді. Өйткені, римдіктер әлемнің тең жартысын жаулап алып, өз азаматтарына жақсы өмір, қолайлы жағдай жасады. Алайда, Рим империясының құрамында халықтардың бәрі бірдей рим азаматтары болмады, қоғам патрицийлерге, плебейлерге және құлдарға бөлінді. Бірінші топтағылар азаматтық қоғамның жалпыға бірдей құқықтарын, еркіндігін, тәуелсіздігін, жеке меншік игіліктерін пайдаланса, плебейліктер мен құлдарға мұндай мүмкіндіктер берілмеген болатын.

Тегінде азаматтық қоғамның қалыптасуы және дамуы адамзаттың, мемлекеттің және құқық тарихының негізгі кезеңі болып есептеледі. «Азаматтық қоғам» ұғымы қайдан пайда болған? – деген сауалға жауап беру үшін, диссертант әрбір тарихи дәуірдегі атақты ойшылдардың еңбектеріне шолу жасайық.

И. Канттың «Мәңгілік өмірге жол» «Путь к вечному миру» или «К вечному миру» атты еңбегін оқу барысында азаматтық қоғам және демократиялық құқықтық мемлекет ұғымдарымен кездесесің және сол кездегі әлемдегі болып жаткан тарихи кезендерге көз жүгіртесің. И. Канттың тұжырымдамаларына сүйенетін болсақ сол кезде аңсаған құқықтық мемлекетті қалыптастыруға болатын жолдарын көз алдыңа елестете аласың. И. Кант «мәңгілік өмірге» жету үшін кажетті жолдар жобасы бойынша, алыс-жақын болашақта тек кана құқықтық негізде дербес, тәуелсіз федеративті нысанда қалыптасқан республикалық типте дамыған мемлекеттер жете алады деп жазған [4, 101 б.].

Шынында да азаматтық қоғамның бастапқы қаруы болып адамның құқықтары мен бостандықтарының қорғалынуы болып табылады. Екінші орында ғана мемлекет тарапына жасалынатын әрекеттер жатқызылады. Бірақта мемлекет те, қоғам да бір-бірінен алшақ болмауы тиіс деп айтамыз. Әйтпесе анархиялық құлдыраушылық сипаттағы мемлекетке жетіп қалуымыз ықтимал. Сол себепті мемелекеттің механизмін қамтамасыз ететін мемлекеттік органдар азаматтық қоғамды коғам ретінде көркемдеуі үшін нормативтік-құқықтық актілер базасымен толыққанды түрде қамтамасыз ету керек, ал ол үшін халықтың әлеуметтік, экономикалық, саяси қажеттіліктерін ескеру міндетті.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Сартаев С.С. Біз конституциялық кеңістікте өмір сүреміз – Алматы, 2010.

2 Сулейменов М. Право как система. – М.: Статут, 2016. - 145 с.

3 Жовтис Е. Адам құқықтары мен құқық қорғау ұйымдары: Әдістемелік құрал. – Алматы: Адам құқтары мен заңдылықтардың сақталуы жөніндегі Қазақстандық Халықаралық Бюросы, «XII ғасыр» қоры, 2002. – 12-15б.

4 Hottelier La garantie constitutionnel de la propriete en droit federal suisse: fondements, contenu et fonction // Revue Internationale de droit compare. – 1997. – № 1. – P. 138–139.

ГРНТИ 10.15.01

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА КОНСТИТУЦИОННЫХ ПРИНЦИПОВ ПРАВОСУДИЯ

К.У. Байжанова
К.ю.н., ассоциированный профессор, Казахский национальный аграрный университет г. Алматы
Ж.М. Нурмаханова, Б.Р. Рыскулбекова
Магистры, старшие преподаватели, Казахский национальный аграрный университет, г. Алматы

Статья посвящена общей характеристике конституционных принципов правосудия. Авторы подробно рассмотрели каждый принцип Конституции РК, такие как: принцип законности, принцип осуществления правосудия только судом, принцип независимости судей, принцип осуществления правосудия на началах равенства всех перед законом и судом, принцип обеспечения каждого правом на судебную защиту, принцип презумпции невиновности, принцип состязательности, принцип гласности, принцип обеспечения права пользования родным языком, принцип охраны чести и достоинства личности.

Ключевые слова: принцип, законность, правосудие, независимость судей, равенство, презумпция невиновности, гласность, состязательность.

Все принципы правосудия действуют в неразрывной связи друг с другом и каждый из них является гарантией осуществления других. Принципы правосудия связаны с общеправовыми принципами, такими как верховенство закона, охрана прав и свобод личности.

К системе общих принципов правосудия относятся принципы:

1. законности;
2. осуществления правосудия только судом;
3. независимости судей;
4. осуществления правосудия на началах равенства всех перед законом и судом;
5. обеспечение каждого правом на судебную защиту;
6. презумпции невиновности;
7. состязательности и равноправия сторон;
8. гласности разбирательства дела в суде;
9. обеспечения права пользования родным языком;
10. охраны чести и достоинства личности; непосредственности и устности судебного разбирательства.

Принцип законности – это стержень нормального функционирования всей общественной жизни, поэтому касается деятельности всех государственных органов, должностных лиц и граждан. Законность – она едина и одинаково обязательна для всех субъектов общественных отношений. Принцип законности – универсальный общеправовой принцип, заключающийся в неуклонном соблюдении и исполнении предписаний Конституции, законов и соответствующих им иных нормативных правовых актов всеми государственными и негосударственными органами и учреждениями, должностными и частными лицами.

Принцип осуществления правосудия только судом означает, что круг органов, уполномоченных вершить правосудие, строго ограничен Конституцией, пункт 1 статьи 75 которой гласит, что «Правосудие в Республике Казахстан осуществляется только судом». Отправление правосудия ведется в особом правовом режиме, который создает такие преимущества в разрешении дел и споров, какими не располагает ни одна иная форма государственной деятельности. Этот порядок заключает в себе наибольшие гарантии для принятия законного и справедливого решения. Никакие иные органы и лица не вправе присваивать себе полномочия судьи. Присвоение полномочий суда кем бы то ни было влечет ответственность, предусмотренную законом.

Принцип независимости судей является необходимым условием осуществления правосудия, важнейшей гарантией установления истины по делу. Независимость судьи защищается Конституцией и законом. Никто не вправе вмешиваться в осуществление правосудия и оказывать какое-либо воздействие на судью и присяжных заседателей. Такие действия преследуются по закону. С целью обеспечения их независимости Конституцией Республики закреплено, что судьи не должны состоять в партиях, профессиональных

союзах, выступать в поддержку какой-либо партии. Должность судьи несовместима с депутатским мандатом, с занятием иной оплачиваемой должности, кроме преподавательской, научной или иной творческой деятельности, вхождением в состав руководящего органа или наблюдательного совета коммерческой организации.

Принцип осуществления правосудия на началах равенства всех перед законом и судом гарантирует равенство прав и свобод человека и гражданина независимо от происхождения, социального, должностного и имущественного положения, пола, расы, национальности, языка, отношения к религии, убеждений, места жительства или по любым иным обстоятельствам. Наличие определенных отступлений от общих правил судопроизводства в отношении лиц, обладающих иммунитетом от уголовного преследования, не противоречит сущности принципа равенства всех перед законом и судом. Особый порядок привлечения к уголовной ответственности депутатов Парламента, Председателя и членов Конституционного Совета, судей, Генерального Прокурора Республики Казахстан не создает указанным лицам каких-либо преимуществ в ходе уголовного судопроизводства, а является дополнительным средством ограждения от нарушения законности в отношении их и гарантией осуществления ими своих полномочий.

Принцип обеспечения каждого правом на судебную защиту закреплен в ст. 13 Конституции Республики Казахстан, провозглашающей, что каждый имеет право на судебную защиту своих прав и свобод. Обжаловать можно акты индивидуального и общенормативного характера, коллективные и единоличные решения и действия (или бездействие). Согласно закону гражданин имеет право обращаться в установленном порядке в суд на решения и действия органов и должностных лиц, совершенные с нарушением закона. Государство обеспечивает доступ к правосудию и потерпевшим от преступления. Закон предусматривает также компенсацию потерпевшему морального и имущественного вреда, нанесенного преступлением или запрещенным уголовным кодексом деянием невменяемого, путем рассмотрения гражданского иска в уголовном процессе.

Принцип презумпции невиновности постулирует, что каждый считается невиновным, пока его виновность в совершении преступления не будет доказана в предусмотренном законом порядке и установлена вступившим в законную силу приговором суда, никто не обязан доказывать свою невиновность; неустранимые сомнения в виновности обвиняемого толкуются в его пользу; обвинительный приговор не может быть основан на предположениях и должен быть подтвержден достаточной совокупностью достоверных доказательств.

Состязательность как принцип правосудия означает такое построение этого вида государственной деятельности, которое обеспечивает при рассмотрении гражданских и уголовных дел в судебных заседаниях равные возможности участвующих лиц по отстаиванию своих прав и законных интересов. Другими словами, правосудие является состязательным тогда, когда стороны могут активно и на равных доказывать свою правоту, излагать свои доводы, давать свое толкование фактов, событий и доказательств.

Состязательность предполагает:

1. наличие двух состязающихся друг с другом сторон (сторона обвинения и сторона защиты);

2. определенные условия состязания, ставящие стороны в равные условия, то есть равенство определенных прав и обязанностей сторон (уголовно-процессуальные нормы, предписывающие определенный характер, порядок действий участниками уголовного судопроизводства);

3. наличие арбитра, следящего за соблюдением сторонами условий состязания и принимающего окончательное решение (суд, осуществляющий функцию разрешения уголовного дела).

Гласность рассмотрения дел – это открытое судебное разбирательство во всех судах и провозглашение решений, приговоров и постановлений публично. Гласность предполагает доступность участников процесса ко всем материалам дела, в том числе полученным в ходе оперативно-розыскных мероприятий, ознакомление сторон с поступившими жалобами других участников процесса, осведомленность о времени и месте рассмотрения дела в суде любой инстанции, создание единой базы данных вступивших в законную силу приговоров и постановлений судов и свободный доступ к ним, доступность информации об исполнении судебных актов.

Принцип обеспечения права пользования родным языком основан на конституционном положении о том, что судопроизводство в Республике Казахстан ведется на государственном языке, а при необходимости в судопроизводстве наравне с государственным употребляется русский язык или другие языки. Производство по одному и тому же делу осуществляется на одном из языков судопроизводства, установленном постановлением органа, ведущего судебный процесс.

Принцип обеспечения права пользования родным языком определяет решение таких важных вопросов для правосудия как:

1. доступность суда для населения;
2. гарантия важности осуществления прав участниками судопроизводства;
3. предпосылка реализации принципов состязательности, гласности, устности.

Участвующим в деле лицам, не владеющим или недостаточно владеющим языком, на котором ведется производство по делу, разъясняется и обеспечивается право делать заявления, давать объяснения и показания, заявлять ходатайства, приносить жалобы, знакомиться с материалами дела, выступать в суде на родном языке или другом языке, которым они владеют, и бесплатно пользоваться услугами переводчика. Также бесплатно обеспечивается перевод на язык судопроизводства необходимых им в рамках закона материалов дела, изложенных на другом языке.

Принцип охраны чести и достоинства личности нашел закрепление в ст. 17, 18, 34 Конституции Республики Казахстан, согласно которым: «достоинство человека неприкосновенно. В ходе судопроизводства запрещаются действия и решения, унижающие честь или умаляющие достоинство лица, участвующего в процессе, не допускается сбор, использование и распространение сведений о личной жизни, а равно сведений личного характера, которые лицо считает необходимым сохранить в тайне, для целей, не предусмотренных законом. Никто не должен подвергаться пыткам, насилию, другому жестокому или унижающему человеческое достоинство обращению или наказанию», «каждый имеет право на защиту своей чести и достоинства», «каждый обязан уважать права, свободы, честь и достоинства других лиц.

Решая при осуществлении правосудия вопрос о пределах действия того или иного принципа правосудия, необходимо опираться, во-первых, на предписания ст. 4 Конституции РК, содержащей категорические правила о том, что:

а. Конституция РК имеет высшую юридическую силу;

б. Ее нормы имеют прямое действие на всей территории РК;

в. законы и другие нормативные правовые акты, принимаемые в РК, не должны противоречить ее Основному Закону, т.е. Конституции РК.

А во-вторых, вопрос о действии принципов правосудия не может быть решен без учета провозгласившей Конституцией РК признания составной частью действующего права в РК, ее правовой системы общепризнанные принципы и нормы международного права и международных договоров, имеющих приоритет перед законами и применяются непосредственно. При этом если международным договором РК установлены иные правила, чем предусмотренные законом, то применяются правила международного договора.

И последнее, специфика реализации принципов в различных стадиях уголовного процесса не означает их разобщенности. Напротив, принципы взаимно связаны.
Например, принцип гласности и состязательности, направленные на установление объективной истины в гражданском процессе, не могли бы быть реализованы, если бы гражданский процесс не был построен одновременно на таких демократических началах, как равенство граждан перед законом и судом, обеспечение пользования родным языком при осуществлении правосудия и в ходе судопроизводства.

Литература

1 Конституция РК.
2 Гражданский Кодекс РК.
3 Уголовный Кодекс РК.
4 Уголовно-процессуальный Кодекс РК.
5 Лукашева Е.А. Право, мораль, личность. М.: Наука, 2004. – 447с.
6 Спасов Б. Закон и его толкование. М.: Наука, 2005. – 273с.
7 Фаткуллин Ф.Н. Проблемы теории государства и права. Казань: изд-во КГУ, 2001. – 520с.

ҒТАМР 10.79.01

ҚЫЛМЫС ҰҒЫМЫНЫҢ ЗАҢДЫҚ АНЫҚТАМАСЫ

М.Д. Баженова
Оқытушы, магистр, І. Жансүгіров атындағы ЖМУ, Талдықорған қ.

Қылмыс ұғымы бірі болып табылады негізгі санаттар қылмыстық құқық. Қылмыстық заң алдында тұрған қылмыстық құқықпен қорғалатын мүдделерді қорғау міндеттерін жүзеге асыру үшін қылмыс ұғымын дәл анықтау қажет. Шын мәнінде, онсыз қылмыстық құқықтың бүкіл ғылымын елестету мүмкін емес, өйткені оның көмегімен қандай әрекеттер заңсыз болып табылатынына, әрекетті қылмыс деп тану үшін қандай жағдайлар болуы тиіс, ал бұл әрекетті жасаған адам – қылмыскер, қоғам үшін аса қауіпті қандай қылмыстық әрекеттер, қайсысы аз.

Түйін сөздер: қылмыс, қазақстандық құқық, заңнама, қылмыстық құқық, ұйғарым.

Қазақстан Республикасындағы құқықтық реформаның мемлекеттік бағдарламасында мыналар көрсетіледі: «заңмен қорғалатын жоғары әлеуметтік құндылықтар ретінде табиғи құқықтар мен бостандықтардың бастапқы және ажыратылмаушылығын тануды негізге ала отырып, қылмыс ұғымын деполитациялау және деидеологиялау, тиісінше қылмыстардың қоғамдық қауіптілік дәрежесі бойынша жіктелуін қайта ойлау керек». Осыған байланысты қылмыстың сыныптық сипаты туралы ережеден бас тарту қажет. Соңғы уақытта қылмыстық-құқықтық әдебиетте қылмыстардың басым көпшілігі объективті және субъективті тар класты сипатқа ие емес, өзінің объектісі жалпыадамзаттық мүдделер мен құндылықтарға ие және сыныптық себептер бойынша емес, мораль (адамгершілік), этика, борыш және сол сияқты туралы жалпыадамзаттық ұғымдарға қайшы келетін себептер бойынша жасалады [1]. Кеңес мемлекетінде құқық қолдану тәжірибесі классовалық қағидатына негізделді. Бұл туралы 1918 жылғы 1 қарашадағы «Красный террор» газеті дәлелдейді: «біз жекелеген адамдарға қарсы соғысты жүргізбейміз, біз буржуазияны сынып ретінде жоямыз. Айыпталушының ісімен немесе кеңестерге қарсы сөзбен әрекет еткенін материалдар мен дәлелдерді ізде ұстамаңыз. Сіз оған ұсынуға тиіс бірінші сұрақ – ол қай сыныпқа жатады, қандай шығу тегі, білімі немесе мамандығы. Бұл мәселелер айыпталушының тағдырын анықтауға тиіс. Бұл – мағынасы мен мәні «қызыл террор» [2]. Профессор М.С. Гринбергтің пікірі бойынша большевиктер негізгі қылмыстық-құқықтық принциптерге орын алмаған тоталитарлық-террорлық жүйе құрды. Қылмыстық заңға өркениетті қоғамда ойсыз «жаңашылдық» енгізілді: 1) жеке жауапкершілік принципімен бүлдіретін кепілдікке алу институты; 2) сотталған адамның жақындарын саралап жаза; 3) заңда емес, ішкі істер министрлігі мен МЕПМ ведомстволық актілерінде тұжырымдалған қылмыстардың құрамы; 4) кінәсіз тағу; 5) бір қылмыс үшін екі және одан да көп жаза тағайындау; 6) бір қылмыс үшін екі және одан да көп жаза тағайындау; 7) бір қылмыс үшін; 6) жас шамасы бойынша өзіне іс-әрекет жасауға және оларды басқаруға қабілетсіз жасөспірімдерді қылмыс субъектілеріне жатқызу [3]. Кеңес дәуіріндегі қылмыстық құқық нақтыланды. «Қазақ КСР Қылмыстық құқығы» оқулығына жүгінеміз, онда қылмыстық құқық міндеттері «қылмыспен күрес саласындағы КОКП және Кеңес мемлекетінің саясатымен анықталады» [4]. Одан әрі онда «кеңестік қылмыстық құқық Кеңес мемлекетінің құрылуымен бірге пайда болды және оның даму барысында қоғам өмірінде прогрессивті рөл атқарды, өйткені ол еңбекшілердің мүдделерін қорғауда тұрған және тұр» деп жазылған [4, 5 с.]. Қылмыстық-құқықтық әдебиетте қылмыстық құқық ғылымы партиялық деп көрсетілді. Қылмыстық құқық «идеологиялық мәселелер бойынша партияның нұсқауларына сәйкес ғана өз міндеттерін жүзеге асыра алады, дамытып, орындай алады» [5]. Профессор Н.И. Загородников пен А.Б. Сахаров қылмыстық-құқықтық ғылымның саясатсыздығы вульгарлық идеологиядан бас тартуды талап етеді деген қорытындыға келді ,өйткені «ғылым партия бола алмайды, өйткені ол өзінің объективті сипатын жоғалтады» [1, 57 с.]. Кеңестік қылмыстық құқықтың таптық мәні қылмыстық-құқықтық қорғау объектілерінде өз түсінігін тапты, олардың үлгі тізімі ҚазКСР ҚК 1 және 7-баптарында берілген. ҚазКСР ҚК ескі редакциясы Ст.1-де былай делінген: «Қазақ ССР қылмыстық заңнамасы КСРО қоғамдық құрылысын, оның саяси және экономикалық жүйелерін, Социалистік меншігін, жеке басын, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын және барлық социалистік құқықтық тәртіпті қылмыстық қол сұғушылықтан қорғау міндеті бар». Осы бапты талдау, заң шығарушы жеке адамның құқықтарын емес, мемлекеттік және қоғамдық мүдделерді қорғауға артықшылық

бергенін көрсетеді. Осындай қорытындыға ҚазКСР ҚК Ерекше бөлімінің құрылымын зерттей отырып, жеке тұлғаға қарсы қылмыстарға қарағанда, меншікке қарсы қылмыс жасағаны үшін неғұрлым қатаң жазалауды көздейтін қорытындыға келуге болады. Қазіргі зерттеулерде қылмыстық құқықтағы ең маңыздысы «құқық шығармашылық және құқық қолдану деңгейлерінде адам факторын барынша есепке алу» болып табылады [6]. ҚазКСР ҚК-де жеке тұлға мен меншікті қылмыстық-құқықтық қорғау объектілерінің маңыздылығын заңнамалық бағалау адамның өмірі мен денсаулығы мүлікке қарағанда төмен бағаланғанын көрсетеді. Мысалы, ауырлататын мән-жайсыз қасақана кісі өлтіру он жылға дейін (ҚазКСР ҚК 88-бабының 2-бөлігі) бас бостандығынан айыруға жазаланады, ал мемлекеттік немесе қоғамдық мүлікті аса ірі мөлшерде ұрлау он бес жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады (ҚазКСР ҚК 76-бабының 3-бөлігі). Мысалы, көруін жоғалтуға әкеп соққан қасақана ауыр дене жарақатын жасағаны үшін сегіз жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыру түрінде жаза белгіленді (Б. 1 Б.). Егер қылмыскер алаяқтық жолымен жәбірленушіге аса ірі мөлшерде мүліктік залал келтірсе, онда оны бес жылдан он бес жылға дейін жаза күтті (ҚК 76-3-бабының 3-бөлігі). Мұндай жағдай 30-шы жылдары қалыптасқан, адам жүйенің «винтик» деп саналған, ол «сынған жағдайда» лақтыруға болады. «Мемлекеттік кәсіпорындардың, колхоздардың және кооперациялардың мүлкін қорғау және қоғамдық (социалистік) меншікті нығайту туралы» 1932 жылғы 7 тамыздағы СССР ОСК және СЕК Қаулысында осыны Растауды табуға болады. Осы нормативтік актіге сәйкес ұрлық жасау өлім жазасымен, ал қасақана кісі өлтіру, тіпті ауырлататын жағдайларда да бас бостандығынан айыруға жазаланады. Таураттың қылмыстық-құқықтық аспектілеріне зерттеу жүргізген н. Иванов былай деп жазады: «өлтірме», «ұрлама» екі сатыға жоғары тұр, «ұрлама», демек, Құдайдың өміріне қол сұғушылық бөтен мүлікке қол сұғудан гөрі, үлкен күнә деп санайды. Мұндай иерархиялық тепе-теңдік табиғи, өйткені өмір мүлікке қарағанда теңдесі жоқ» [7]. Қазіргі уақытта құжат «Қазақстан Республикасында мемлекеттік және жеке меншік танылады және бірдей қорғалады». Осы конституциялық ережені жүзеге асыру үшін ҚР Президенті «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне өзгертулер мен толықтырулар енгізу туралы» 1995 жылғы 12 мамырдағы заң күші бар Жарлық шығарды, ол ұзақ уақыт бойы ҚазКСР ҚК-де азаматтардың социалистік және жеке меншігіне қарсы қылмыстары үшін жеке жауапкершілікті жойған. Қоғамды демократияландыру, жалпы адамзаттық құндылықтардың басымдығын тану Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде (1997 ж.) көрініс тапты, онда бірінші орынға адамды, оның құқықтары мен бостандықтарын қорғау қойылған [8]. 1 бап. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 2-бабында: «осы Кодекстің міндеттері: адам мен азаматтың құқықтарын, бостандықтары мен заңды мүдделерін, меншікті, ұйымдардың құқықтары мен заңды мүдделерін, қоғамдық тәртіп пен қауіпсіздікті, қоршаған ортаны, Қазақстан Республикасының конституциялық құрылысы мен аумақтық тұтастығын, қоғам мен мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделерін қылмыстық қол сұғушылықтардан қорғау, бейбітшілік пен адамзат қауіпсіздігін қорғау, сондай-ақ қылмыстардың алдын алу болып табылады». 1959 ж. ҚазКСР ҚК-де орын алған қылмыстың заңнамалық анықтамасын өзгертуді талап етті: «қылмыстық заңда көзделген, КСРО-ның қоғамдық құрылысына, оның саяси және экономикалық жүйесіне, Социалистік меншігіне, жеке басына, саяси, еңбек, мүліктік және басқа да құқықтары мен бостандықтарына қол сұғатын, сол сияқты социалистік құқықтық тәртіпке, қылмыстық заңда көзделген қоғамдық қауіпті әрекетке қол сұғатын қоғамдық қауіпті әрекет (әрекет немесе әрекетсіздік) қылмыс деп танылады» (ҚазКСР ҚК 7-бабының 1-бөлігі). Кеңес қылмыстық құқықта бұл ұйғарым материалдық деп танылды. Академик А. А. Пионтковский былай деп жазды: «Социалистік қылмыстық құқыққа өзінің классикалық мазмұнын жасыруға қажеттілік жоқ,өйткені ол барлық еңбекшілердің мүдделерін қорғауға байланысты. Сондықтан қылмыс ұғымының дұрыс материалдық анықтамасы тек қана социалистік мемлекеттің қылмыстық заңнамасында болуы мүмкін» [9]. Біздің ойымызша, қылмысты материалдық анықтау екі фактормен байланысты болды: 1) қылмысты анықтауға сыныптық көзқарас; 2) қылмыстық заңда ұқсас қағидаттың болуы. Қазіргі көзқарастан айырмашылығы, кеңес кезеңінің тәжірибесі кез келген әлеуметтік мәселелерді шешу кезінде сыныптық мүдделердің басымдығын жариялады. 1922 ж. РСФСР ҚК 6-бабында қылмыс деп «кеңестік құрылыстың негіздеріне және құқықтық тәртіпке қауіп төндіретін, коммунистік құрылысқа өтпелі уақыт кезеңіне жұмысшы-шаруа билігі белгілеген қоғамдық қауіпті әрекет немесе әрекетсіздік» деп танылды. Аналогия принципі ст-да бекітілді. 1922 ж. РКФСР ҚК 10: «қылмыстық кодексте қылмыстың жекелеген түрлеріне тікелей нұсқаулар болмаған жағдайда жаза немесе әлеуметтік қорғау шарасы осы Кодекстің жалпы бөлімінің ережелерін сақтай отырып, қылмыстың маңыздылығы мен түрі бойынша неғұрлым ұқсас қылмысты көздейтін Қылмыстық кодекстің бабына сәйкес қолданылады». Осы нормаларды қылмыстық құқықтың негізгі қағидаттарынан бас тартумен бірге қолдану қылмыстық құқықты

бөлшектеуге және бейнелі түрде білдіруге әкелді. Гринберг, «қылмыстық-құқықтық антикультуралар, ол тым қымбат бағамен адамзат үшін құқықтың мәнін көрсетті» [3, 62 с.]. Кеңес қылмыстық-құқықтық әдебиетте қылмыстың ресми анықтамасы сынға алынды. Мысалы, С.А. Домахин былай деп жазған: «қылмыс ұғымының сыныптық сипатын жасыру мақсатында буржуазиялық қылмыстық құқық қылмыстық заңда көзделген іс-әрекет ретінде қылмыстың формальды-догматикалық анықтамасын береді» [10]. Біздің ойымызша, мұндай сын алдын ала айтылған болатын және сол уақыттың конфронтация рухын көрсетті. Қылмыстың ресми анықтамасы қолданыстағы заң бойынша жазаланатын әрекет қылмыс деп танылады. Мұндай анықтама қылмыстық құқық тарихында алғаш рет 1791 ж. Француз ҚК берді, ол Code Penal (Наполеон кодексі) көшірілген, содан кейін барлық буржуазиялық мемлекеттердің кодекстері айналып кетті. Бұл анықтама заңдылық қағидатымен байланысты – «nullum crimen sine lege (заңда ол туралы көрсетпей қылмыс жоқ)». Бізге құқықтық мемлекетті қалыптастыру жағдайында уақыт қажеттіліктеріне заңда қылмыстың ресми анықтамасы сәйкес келеді деп ойлаймыз. Бұл 1997 ж. ҚР ҚК-де көрініс табады, оның 9-бабында: «Осы кодексте жазалау қаупімен тыйым салынған, кінәлі қоғамдық қауіпті әрекет (әрекет немесе әрекетсіздік) қылмыс деп танылады» делінген. Біздің ойымызша, қылмыстың осындай заңнамалық анықтамасы бізді әлемнің дамыған елдерінің қылмыстық кодекстерінің ұқсас ережелеріне жақындатады және құқық қолдану қызметінде заңдылық қағидатын іске асыруды қамтамасыз етуге ықпал етеді. ҚК-нің 9-бабының 1-бөлігінде көрсетілген қылмыстың айқындамасын оң қабылдай отырып, біз әрекеттің маңызы аз деген ұғымды анықтаумен келісе алмаймыз (ҚК-нің 9-бабының 2-бөлігі). Осы нормада: «ресми түрде және осы Кодекстің Ерекше бөлімінде көзделген қандай да бір әрекеттің белгілері бар, бірақ маңызының аздығына байланысты қоғамдық қауіп тудырмайтын, яғни зиян келтірмеген және жеке адамға, қоғамға немесе мемлекетке зиян келтіру қатерін тудырмайтын әрекет немесе әрекетсіздік қылмыс болып табылмайды» деп бекітіледі. Егер әрекет немесе әрекетсіздік қылмыстық заңда көзделген қандай да бір әрекеттің белгілерін формальды түрде қамтыса, онда бұл қылмыс (ҚК-нің 9-бабының 1-бөлігіне сәйкес). ҚР ҚК-нің 9-бабының 1-бөлігінде көрсетілген қылмыс ұғымының анықтауында мынадай қылмыс белгілері бар: қоғамдық қауіп, құқыққа қайшы, кінәлілік, жазаланушылық. Қоғамдық қауіп-оның әлеуметтік мәнін ашатын қылмыстың алғашқы белгісі. Қылмыстық заңмен қорғалатын қоғамдық қатынастарға зиян келтіретін немесе зиян келтіру мүмкіндігін туғызатын әрекет қоғамға қауіпті деп танылады. Зиян әртүрлі болуы мүмкін: материалдық, психикалық, идеологиялық, физиологиялық, ұйымдастыру-басқару және т.б. ҚазКСР ҚК қоғамдық қауіптілік ұғымын әр түрлі түсіндірген. ҚазКСР ҚК 3-бабында қоғамдық қауіп өз бетінше көрсетілген кінәмен қатар әрекеттің объективті зияндылығы ретінде анықталды. ҚазКСР ҚК 7-бабында қоғамдық қауіптілік қылмыстың объективті және субъективті сипаттамасынан тұрды. ҚазКСР ҚК 11-бабында қоғамдық қауіп уәждемесіз және кінәсіз объективті зиянды белсенділік ретінде түсінілді. Заң шығарушының осындай ұстанымы қылмыстық құқық теориясында көрініс тапты, онда қоғамдық қауіптілік түсінігі туралы мәселе бойынша әртүрлі көзқарастар болды. Қоғамдық қауіп тек қылмысқа ғана емес, басқа да құқық бұзушылықтарға да тән. Қылмыс қоғамдық қауіптіліктің жоғары дәрежесімен сипатталады. «Қылмыстың қоғамдық қауіптілік дәрежесін анықтау кезінде-бұрынғы кезеңдегі Жоғары Сот органдарының қаулыларында көрсетілген – нақты қылмыстық әрекетті жасаудың барлық мән-жайларының жиынтығын (қылмыс жасаудың кінәсінің нысанын, себептерін, тәсілдерін, жағдайы мен сатыларын, туындаған салдардың ауырлығын, қылмыстың әрбір қатысушысының қатысу дәрежесі мен сипатын және басқаларын) негізге алу талап етіледі». Қоғамдық қауіптілік сипаты деп қылмыстың сапалы өзгешелігі түсініледі. Ол қылмыс объектісінің мәнімен, келтірілген зиянның мазмұнымен (материалдық, психикалық, физикалық, идеологиялық, ұйымдастыру-басқару), кінә нысаны (қасақана, абайсызда) және басқалармен анықталады. Қылмыстардың сипаты мен қоғамдық қауіптілік дәрежесі бойынша бөлінуі соңғылардың жіктеуінде көрініс табады. Қылмыстық әрекеттің екінші міндетті белгісі-құқыққа қайшы. Ол қылмыстық заңмен жазаға қорқыту арқылы қылмысқа тыйым салу болып табылады. Қоғамдық қауіпті әрекет, егер ол үшін қылмыстық заңда жауапкершілік көзделмесе, ол қылмыс деп танылмайды. Сонымен қатар, кез келген қоғамдық қауіпті әрекет қылмыстық деп танылмайды, ол үшін қоғамдық қауіптіліктің белгілі дәрежесіне ие болуға тиіс. ҚазКСР ҚК 7-бабында құқыққа қарсы белгі «қылмыстық заңда көзделген» әрекет деп белгіленді. ҚР ҚК-нің 9-бабында «заңмен жаза қатерімен тыйым салынған» әрекет ретінде заңды белгінің тұжырымдалуы неғұрлым дәл болып табылады. Қылмыстық құқыққа қайшы қоғамдық қауіптің заңды көрінісі болып табылатындығы туралы жалпы қабылданған көзқараспен келісу керек. Сонымен қатар, құқыққа қайшы келетін қоғамдық қауіптілік ұғымын абсолюттеудің қажеті жоқ. Бұл қарама-қайшы келмейтін өзара байланысты ұғымдар. Мұндай ереже қылмыстық құқықтан қылмыстың маңызы аз

екендігін айқындауды қамтитын нормадан бас тартуды көздейді. Қылмыстың келесі негізгі белгісі кінәлілік болып табылады. Республиканың қылмыстық құқығының теориясы мен практикасы субъективті ауысуға бейілді және объективті ауысуды – кінәсіз жауапкершілікті жоққа шығарады. ҚР ҚК-нің 19-бабының 1-бөлігінде былай делінген: «адам өзіне қатысты кінәсі анықталған қоғамдық қауіпті әрекеттер (әрекеттер немесе әрекетсіздік) және қоғамға қауіпті зардаптар үшін ғана қылмыстық жауапқа тартылады». Кінәсіз жасалған әрекет қылмыс деп танылмайды. Қылмыстың тағы бір міндетті белгісі жазалау болып табылады. Ол қылмыстық кодекстің Ерекше бөлігі бабының диспозициясында сипатталған тыйым салуды бұзған кезде жазаны қолдану қатерін білдіреді. Қолданыстағы қылмыстық заңнамада қылмыстық жауаптылықтан және жазадан босату мүмкіндігі көзделген, бірақ бұл қылмыстық сипаттан арылту болып табылмайды. Бұл жағдайда әрекет оған тән барлық белгілері бар қылмыс болып қалады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Загородников Н.И., Сахаров А.Б. Демократияландыру кеңестік қоғамның және қылмыстық құқық ғылымының мәселелері // Кеңестік мемлекет және құқық. – 1990.– № 12.

2 Солженицын А.И. Архипелаг. – М., 1991.

3 Гринберг М.С. Қылмыстық құқық мәдениет феномені ретінде / Құқықтану. – 1992. –№2.

4 Қазақ КСР Қылмыстық құқығы. Жалпы бөлім: Оқу. пос. / жалпы ред. Г.Ф.Поленова. – Алма-Ата, 1986.

5 Кеңестік қылмыстық құқық курсы. Жалпы бөлім / ред. А.А. Пионтковский және т. б.: 6 т. – М., 1970. Т. 1.

6 Наумов А.В. қылмыстық заңмен қорғалатын әлеуметтік құндылықтарды заңнамалық және құқықтық қолдану туралы // қылмыстық құқықтың өзекті мәселелері. – М., 1988.

7 Иванов И.Г. Киелі кітап және қылмыстық заң // Кеңестік юстиция. – 1992. – № 7-8.

8 Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. 1997 ж. 16 шілдеде қабылданды 1998 ж. 1 қаңтардан бастап күшіне енді

9 Кеңестік қылмыстық құқық курсы. Жалпы бөлім / ред. А.А. Пионтковский және т. б.: 6 т. – М., 1970. Т. 2.

10 Курс советского уголовного права / В.К. Глистин, Н.П. Грабовская, В.С. Прохоров және т. б. – Л., 1968. Т. 1.

ГРНТИ 10.71.01

ПРЕВЕНЦИЯ ПЫТОК В УЧРЕЖДЕНИЯХ УГОЛОВНО-ИСПОЛНИТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЫ

Т.Б. Ерекешев
Магистрант, Академия правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре РК, г. Нур-Султан
С.А. Абдукадирова
Старший научный сотрудник МНИИ, Академия правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре РК, г. Нур-Султан

В статье авторами рассматриваются принятые меры по превенции пыткам в учреждениях уголовно-исполнительной системы Республики Казахстан. Проводится анализ причин заявлений и жалоб на пытки и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения и наказания. Также авторами приняты меры по освещению механизмов по недопущению пыток и роль неправительственных организации в превентивном механизме государства.

Ключевые слова: Конституция, превенция пыток, заявления и жалобы, видеонаблюдение, коалиция неправительственные организации, международный стандарт, учреждения уголовно-исполнительной системы.

С ратификацией в 1998 году Конвенции против пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения и наказания, а в 2008 году ее факультативного

протокола, Казахстаном были приняты кардинальные меры по их имплементации в национальное законодательство.

В реализацию Международного пакта о гражданских и политических правах и Конвенции против пыток Казахстаном продолжается активная и системная работа по дальнейшему приближению национального законодательства к принятым международным стандартам.

Согласно статьи 1 Конституции: «Республика Казахстан утверждает себя демократическим, светским, правовым и социальным государством, высшими ценностями которого является человек, его права и свободы», что подразумевает и свободу от пыток. В части 2 статьи 17 Конституции определено: «Никто не должен подвергаться пыткам, насилию, другому жестокому или унижающему человеческое достоинство обращению или наказанию» [1].

Конвенция ООН против пыток в части 2 статьи 2 гласит: «Никакие исключительные обстоятельства, какими бы они не были, будь то состояние войны или угроза войны, внутренняя политическая нестабильность или любое другое чрезвычайное положение, не могут служить оправданием пыток».

Таким образом, свобода от пыток является абсолютным правом и относится к свободам и не может быть такой ситуации, которая обосновывала бы применение пыток.

Принцип нулевой терпимости к пыткам положен в основу большинства реформ, проведенных за последние годы в Республике Казахстан. Усиление уголовной ответственности за совершение пыток, а также смещение акцентов работы правоохранительных органов на защиту прав человека позволило создать целостную систему противодействия пыткам на территории Казахстана [3].

Вместе с тем, несмотря на предпринимаемые меры по приближению отечественного законодательства к международным стандартам, система исполнения наказаний сегодня является объектом критики как казахстанской, так и международной общественности.

Основной причиной такой критики является несоблюдение стандартов содержания лиц, отбывающих наказание, что приводит к нарушению их прав и к жалобам в различные организации и инстанции.

Ежегодно в Казахстане регистрируется свыше 700 заявлений о пытках и насилии. За последние 4 года за пытки осуждено 86 должностных лиц, совершивших данный вид насильственного преступления в целях получения признательных показаний или подавления личности.

Среди причин сложившейся ситуации можно выделить как объективные, так и субъективные факторы. К ним можно отнести противоречия в отраслевом законодательстве и устаревшую материально-техническую базу в местах лишения свободы. Среди кадровых проблем – нехватка сотрудников, несмотря на 3-х кратное сокращение тюремного населения с 1990года, что неизбежно приводит к созданию добровольных помощников администрации из числа «лояльно» настроенных осужденных.

В 89% заявлений и жалоб пытки и жестокое обращение применялось за нарушение режима отбывания наказания. В остальных случаях в качестве наказания за отказ вступать в общественные организации заключенных, либо за не выполнение требований администрации, в том числе незаконных(принуждение к маршированию и непредусмотренным видам работ и др.) Имеют место факты пыток в целях не допущения направления жалоб о незаконном обращении со стороны осужденных [4].

К примеру, повсеместно распространено незаконное наделение «активистов» полномочиями администрации по контролю за осужденными лицами, которые участвуют в приемах этапированных лиц и находятся в карантинных отделениях. С попустительства администрации ими созданы порядки и иерархия подчинения осужденных по аналогии с военной службой(маршировки, дневальные у тумбы, стойка смирно в строю, доклад в стойке смирно и другие элементы воинской службы).Взамен активистам гарантировано послабление режима и предоставление незаконных привилегий.

Необходимо отметить, что в ходе правоприменительной практики сотрудники Комитета УИС, на которых возложена обязанность привития осужденным уважения к личности и правосознания, сами должны обладать знаниями, навыками и умениями не столько в юриспруденции, сколько в педагогике и психологии.

Вопросы превенции пыток рассмотрены в 2019 году на внеочередном заседании Координационного совета Республики Казахстан по обеспечению законности, правопорядка и борьбы с преступностью. По его итогам во все правоохранительные органы направлено указание относительно требования незамедлительной регистрации фактов пыток, членовредительств и проведении неотложных следственных действий. В Алматинской и Восточно-Казахстанской областях образованы специализированные прокуратуры по надзору за законностью исполнения

уголовных наказаний в исправительных учреждениях(ранее специализированная прокуратура имелась только в Карагандинской области).

Следует отметить, что в качестве одной из причин пыток и жестокого обращения является не способность администрации учреждений обеспечить необходимый режим только законными способами. Благоприятные условия для пыток создаются и из-за высокой латентности таких преступлений, которым способствуют нехватка видеокамер и так называемые «слепые зоны», а имеющиеся видеокамеры (почти 14 тысяч) при отсутствии стандарта хранения видеозаписей, бесполезны или находятся в неисправном состоянии. В большинстве случаев видеозаписи с камер наблюдения самоуничтожаются уже через неделю путем затирания (из-за недостаточного объема памяти) или уничтожаются самими сотрудниками учреждений накануне предстоящих надзорных и ведомственных проверок. До настоящего времени открытым остается вопрос обеспечения учреждений не только системами видеонаблюдения, но и видеорегистраторами.

Следует отметить, что в рамках превенции к пыткам и иным жестоким обращениям с осужденными в Восточно-Казахстанской области апробируется пилотный проект по хранению видеозаписей на сервисе «Облачное хранение» АО «Казактелеком».

Суть пилотного проекта заключается в том, что данные с видеокамер наблюдения учреждений автоматически в онлайн режиме, одновременно с записью передаются по защищенным каналам связи (VPN) на платформу «Облачное хранение» АО «Казахтелеком» (поступившая информация храниться на облачном сервисе без доступа к сети интернет, что отвечает требованиям информационной безопасности).

Главным преимуществом новшества – исключение возможности удаления видеозаписей и возможность осуществления надзорной деятельности в онлайн режиме.

Изучение и внедрение международных стандартов в области прав человека и недопущения пыток позволит добиться более эффективных изменений в искоренении этого преступления, как системного явления. Это в свою очередь будет способствовать снижению недоверия населения к правоохранительным органам и позволит получить поддержку общества в решении задач уголовного правосудия.

На сегодняшний день аксиома уголовной политики состоит в цели наказания –не только восстановления социальной справедливости, но и поэтапной ресоциализации и возвращения осужденных в общество.

Важную миссию в противодействии пыткам и жестокому обращению на территории страны выполняет общественный контроль, возложенный на общественные наблюдательные комиссии (ОНК).

В стране действует Коалиция НПО Казахстана против пыток – это свободный альянс НПО Республики Казахстан и их сторонников, объединенных с целью недопущения пыток. Работа Коалиции заключается в согласованном реагировании на сообщения о пытках в виде составления и направления заявлений или обращений в уполномоченные государственные органы; составлении докладов в международные органы защиты прав человека; выражении скоординированной позиции относительно случаев применения пыток, законодательства, государственных или административных программ, решений, действий либо бездействий, а также других ситуаций, имеющих отношение к проблеме пыток.

Все вышеуказанные законодательные и общественные инициативы направлены на искоренение фактов пыток и иного жестокого обращения, как в местах лишения свободы, так и на досудебной стадии уголовного процесса.

Следует отметить, что в Конституции, приоритетной считается задача признания, соблюдения, защиты и охраны конституционных прав и свобод человека и гражданина. Безусловно, что соблюдение «буквы закона» в Основном законе и сферах, связанных с правовым статусом личности, должно распространяться в полной мере и на граждан государства, осужденных к лишению свободы.

Превентивные меры по противодействию пыткам и жестокому обращению должны быть существенно расширены, исходя из положений Конституции и международных стандартов прав человека. Достижение данной цели возможно при условии создания системного механизма по противодействиям пыткам и жестокому обращению посредством совершенствования норм уголовно-исполнительного законодательства Республики Казахстан и регулируемых ими общественных отношений.

Закрытость учреждений УИС ограничивает возможности осужденных в своевременном сообщений о случившемся, поэтому нередко о случаях пыток и иных видов жестокого обращения становится известно лишь по истечении длительного времени, вследствие чего возникают сложности по установлению следов нанесенных телесных повреждений.

Выявление указанных фактов сотрудниками прокуратуры затруднительно, так как в повседневной работе при посещении учреждений они не имеют возможности охватить все помещения и объекты учреждения [5].

Таким образом, в целях исключения высокой латентности пыток, в числе других мер необходимо:

создать локальные участки для потерпевших и свидетелей, которые должны быть полностью оборудованы видеокамерами с аудиозаписью;

устранить «слепые зоны» в учреждениях и обеспечить сотрудников видеорегистраторами;

утвердить единый стандарт хранения и резервного копирования видеозаписей.

Полагаем, что внедрение данных механизмов обеспечит надлежащий уровень компетенций и обязанностей сотрудников уголовно-исполнительной системы по защите человеческого достоинства осужденных и обеспечит более эффективный общественный контроль за сферой исполнения и отбывания наказаний.

Литература

1 Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 года // http://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000.

2 Конвенция против пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения и наказания принята резолюцией 39/46 Генеральной Ассамблеей от 10 декабря 1984 года.

3 Материалы Международной научно-практической конференция «Уголовно-исполнительная система Республики Казахстан: существующие проблемы и перспективы развития» г. Костанай 18 мая 2018 года.

4 Экспертное заключение по уголовно-исполнительному регулированию противодействия пыткам и жестокому обращению в Республике Казахстан, подготовленное в рамках проекта ОБСЕ доктором юридических наук, членом Общественного Совета по вопросам деятельности органов внутренних дел Республики Казахстан Рахимбердиным К.Х.

5 Магистерская диссертация Аширбекова Б.С. на тему «Актуальные проблемы осуществления надзора за законностью исполнения наказаний и применения иных мер государственного принуждения в Республике Казахстан».

ҒТАМР 10.21.21

МЕМЛЕКЕТТІК ҚАРЖЫЛЫҚ БАҚЫЛАУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ ЖОЛДАРЫ

Ж.М. Еленғайып, Ә.А. Ерболов
Студенттер, Д.А. Қонаев атындағы Еуразиялық Заң академиясы, Талдықорған қ.

Мақалада мемлекеттің қаржылық бақылауды ұйымдастыру мәселелері қарастарылды. Осынымен қатар қаржы жүйесін дамыту бойынша қаржылық міндеттерді қамтылған. Қаржылық-құқықтық актілер талдаулар жасалды. Сондай ақ қаржылық құқықтық реттеу механизмінің негізгі элеметтері ретінде қаржы субьектілерінің мүдделерінің құндылықтарына құқықтық талдау жүргізілді.

Түйін сөздер: қаржы субьектілері, аудиторлық бақылау, қаржылық қызмет, мемлекеттік органдар, қаржы жүйесі.

Әлемдік озық тәжірибені ескере отырып, қаржылық бақылаудың қазіргі және тиімді жүйесін қалыптастыруға бағытталған жан-жақты шаралар қабылдау қажеттігі туралы да дүркін-дүркін сөз болып келеді. Мұны қаржы саласындағы нақ осы бақылау қызметінің нарықтық қатынастар жағдайында мемлекеттік қаржы ресурстарын тиімді басқару үдерісін қамтамасыз етуге тиіс неғұрлым пәрменді тетіктердің бірі болып табылатынымен түсіндіруге болады. Қазақстан Республикасының Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың 2018 жылғы Қазақстан халқына «Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері» атты жолдауы кезінде

нарықтық экономика талаптарына сай келетін мемлекеттік қаржы бақылау жүйесін құру жөнінде жүйелі жұмыс жүргізілу туралы айтып өтті. Осы орайда біршама тәжірибе жинақталды, алайда, бірқатар кемшіліктерге де жол берілді. Сондықтан қазіргі уақытта мемлекеттік қаржы бақылау органдары қызметінің тиімділігін арттыруға, олардың ойдағыдай жұмыс істеуінің құқықтық және әдістемелік негіздерін нығайтып, одан әрі жетілдіре түсуге байланысты бірқатар мәселелер біздің алдымызда тұр.

Қаржылық құқық бұл мемлекеттің ақша қорларын құру, бөлу және қолдану процесі кезінде туындайтын қаржылық қатынастарды реттейтін және регламенттейтін заңды нормалардың жиынтығы. Ол бір жақты қаржылық қатынастарға жататын жеке бағыттар бойынша шектеледі: бюджеттік құқық, салықтық құқық, шаруашылық құқық, сонымен қоса валюталық және сақтандыру заңнамасы, банктің құқық, мемлекеттік несиенің, ақша айналысының құқықтық реттеуі сияқты бөлімдері қосылған [1].

Заңды нормаларды енгізу қаржылық қатынастар орнатудың бірдей шарттарын орнатуға, қоғамның, кәсіпорындар ұжымының және жеке тұлғалардың мүдделерін қорғауға мүмкіндік береді. Заңды нормалардың сақталуы қатаң қаржылық тәртіпті қамтамасыз етеді, қаржы саласында біртұтас саясат жүргізеге мүмкіндік береді. Қаржылық саладағы құқық бұзушылықтар қаржылық саясаттың құқықтық қамтамасыз етілуінің әлсіздігін көрсетеді. Қаржылы-құқықтық реттеудің әдістері қаржылық қатынастардың, мемлекет тарапынан шығатын және тиісті уәкілеттіетерге ие екінші қатысушысына бірінші қатысушының мемлекеттік – билікті нұсқамасы.

Қаржылық бақылаудың негізгі міндеттері:

– мемлекет, ұйым және халық алдындағы қаржылық міндеттердің орындалуын тексеру;

– шаруашылық субъектілерінің қолындағы қаржылық ресурстарды дұрыс қолданылуын тексеру;

– қаржылық операцияларды, есептеулерді және ақша қаражаттарын сақтау талаптарын сақтағандығын тексеру;

– өндірістің ішкі резервтерін айқындау

– шаруашылықтардың рентабельділігін ұлғайту мүмкіндіктері, еңбек өнімділігін өсіру, айналым құралдарының айналымдылығын ұлғайту, материалдық және ақша қаражаттарын үнемді және тиімді қолдану мүмкіндіктері;

– қаржылық тәртіп бұзушылықтарды ескерту және жою.

Қаржылық бақылаудың негізгі талабы ақша қаражаты қорын құру және қолдану процесінде, қаржы шаруашылық операциялардың экономикалық тиімділігін бағалау және жүргізілген шығындардың мақсаттылығы процесінде қаржылық заңнаманың сақталуы болып табылады. Осылайша қаржылық бақылау мемлекеттің және оның ұйымдары және барлы басқа экономикалық субъектілердің мүдделерін қорғауы тиіс. Қаржылық тәртіптің сақталмауы және қаржылық міндеттемелердің орындалмауы қаржылық құқық бұзушылықтарға әкеліп соғады, олар өз кезегінде құқық бұзушылардан санкциялар мен айыппұлдарды тартады [2].

Аудиторлық бақылау – тәуелсіз аудиторлық компания және кәсіпорын, компания, банк, сақтандыру компаниясының басшысы арасында орын алатын келісімшарт негізіндегі қаржылық-шаруашылық жағдайды тексеру.

Аудиторлық фирмалар бір мезетте шаруашылық субъектілерінің резервтерін табуға, коммерциялық және қаржы-шаруашылық қызмет мәселелері бойынша көмек көрсетуге, бухгалтерлік есептің, қаржылық жоспарлауды дұрыс жүргізілуін, тиімді жұмыс атқаруды жолдарын іздеуге бағытталған кеңестік қызметтер орындай алады.

Жалпы мемлекеттік қаржылық бақылауды мемлекеттік билік және басқару органдары атқарады:

– Президент аппараты;

– ҚР Парламенті;

– Үкімет;

– жергілікті өкілдік органдары (депутаттар жиналысы);

– жергілікті әкімшілік органдары.

Алдын ала парламенттік бақылаудың негізгі мақсаты болып нақты саяси, экономикалық және әлеуметтік шарттар жағдайында алдын ала қарастырылған шығындардың жалпы біртұтастығын анықтау болып табылады.

Жалпы мемлекеттік бақылауды жүргізетін орғандарға жатады:

– ҚР Ұлттық банкі;

– Қаржы министрлігі;

– Мемлекеттік кірістер министрлігі.

ҚР қаржылық тәртіптің, қаржылық заңнаманың орындалуына қаржылық бақылау жасау органы Қазақстан Республикасының Қаржы министрлігінің Қаржылық бақылау комитеті болып табылады.

Министрліктің өз құрылымында ішкі қаржылық бақылау және бюджеттің несиелендіру мемлекеттік активтерін басқару әдістері Департаменті қызмет атқарады.

Мемлекеттік қаржылық бақылау - деп мемлекеттік органдардың, қаржылық қызметке қатысушыларды олардың қаржылық міндеттемелерін орындауын тексеру әрекеттері ретінде анықтауға болады. Осы орайда болашақта Қаржы секторын «қайта жаңғырту» форматы бойынша жұмыс атқарылуы күтіп отыр. Инвестициялық ахуалдың одан әрі жақсаруы және қор нарығының дамуы маңызды болып саналады. Бұл – жұмысын бастаған «Астана» халықаралық қаржы орталығының негізгі міндеттерінің бірі. Ол халықаралық озық тәжірибені пайдаланып, ағылшын құқығы мен заманауи қаржы технологияларын қолданатын өңірлік хабқа айналу мүмкіндіктерін жоғарлата отырып, «Самұрық-Қазына» ұлттық әл-ауқат қоры» ұлттық компанияларының акцияларын ІРО-ға табысты түрде шығару қор нарығын дамыту жолдарына септігін тигізеді [3].

Айта кететін жай банктік портфельдерді «нашар» несиеден арылту ісін аяқтау қажет. Ол үшін банк иелері шығындарын мойындай отырып, экономикалық жауапкершілік алуға тиіс. Акционерлердің аффилирленген компаниялар мен жеке адамдардың пайдасы үшін банктерден қаржы шығаруы ауыр қылмыс болып саналуға тиіс. Осы себептен Ұлттық Банк мұндай істерге немқұрайлы қарамау керек. Ұлттық Банк тарапынан қаржы институттарының қызметін қадағалау қатаң, уақытылы әрі нәтижелі болуы кезінде мемлекет қарапайым азаматтардың мүдделерін қорғауға одан әрі кепілдік береді. Жеке тұлғалардың банкроттығы туралы заң қабылдауды тездету қажет.

Қаржылық бақылауды әртүрлі негіздерге байланыстыруға болады.

Біріншіден, өткізілетін уақыты бойынша: алдын ала, ағымдағы және кейінгі қаржылық бақылау.

Екіншіден, қаржылық қатынас субъектілерінің бастамасы бойынша: міндетті және ерікті қаржылық бақылау.

Үшіншіден, қаржылық бақылауды жүргізетін органдарға байланысты: мемлекеттік (жалпы мемлекеттік, ведомстводан тыс, ведомствалы), ішкі шаруашылық және аудиторлық.

Бұл ретте саны көп тексерушілердің жұмысында белгілі бір мүдделердің қақтығысы бар екенін жоққа шығаруға болмайды, өкінішке қарай, мұны бәрі бірдей көрсе де көрмегенсіп, жанай өткенді қалайды. Бұл неге байланысты деген мәселеге келетін болсақ, Үкіметтің бюджет қаражаттарын өзі бөлетіндігімен және олардың жұмсалуын да Қаржы министрлігінің Қаржылық бақылау және мемлекеттік сатып алу комитетінің атынан өзі бақылайтындығымен байланысты екенін айтуға тиіспіз. Сыртқы және ішкі бақылауды жүзеге асыру жөніндегі өкілеттіктерді заңнамалық бөлудің әлсіздігі салдарынан жұмыс барысында бірін-бірі қайталау элементтері орын алып отыр. Атап айтқанда, Қаржы бақылау комитеті заң бойынша ішкі бақылау қызметі бола отырып, іс жүзінде жергілікті бюджеттердің орындалуының ішкі бақылауын да жүзеге асырады, сөйтіп, мәслихаттардың тексеру комиссияларының функцияларын алмастырумен айналысады.

Жоғары қаржы бақылау органдарының халықаралық ұйымына (ЖҚБОХҰ) мүше елдердің тәжірибесін зерделеу мемлекеттік қаржы бақылаудың олардың басым көпшілігінде сыртқы және ішкі болып бөлінетінін көрсетіп отыр. Халықаралық тәжірибеде бюджеттік үдерісті сыртқы қаржылық бақылау құзыретіне кіретін мемлекеттік органды белгілеу үшін қаржылық бақылаудың жоғары органы (ҚБЖО) деген бір ізге түсірілген атау пайдаланылады. ҚБЖО-ның қызметі кейбір елдерде арнайы заңнамамен, тіпті конституциялық заңдармен реттеледі. Көптеген дамыған елдерде мемлекеттік қаражаттарды жұмсау аудитімен қатар, кірістерді есептеу, жинау және жұмсаудың барлық аспектілерінің аудиті де жүзеге асырылады. Бұл орайда олардың бюджетке қосылған-қосылмағанына қарамастан, мемлекеттің барлық кірістері мен шығыстары аудиттік тексеруге жатады. Мемлекет басшысы ең озық әлемдік тәжірибеге сүйенген мемлекеттік аудиттің кешенді жүйесін құрудың қажеттігін жоғарыда атап көрсеткен еді. Мемлекеттік қаржылық бақылау – бюджет процесін бақылап отыратын тетік қана емес, сонымен бірге, экономиканың жай-күйіне мониторинг жүргізу, яғни бөлінген қаражатты мемлекеттің қалай пайдаланып жатқанын бағалауға бағытталған іс-шаралар кешені. Өкінішке қарай, Есеп комитеті қаржылық бұзушылықтардың жылдан-жылға артып келе жатқандығын атап өтуге мәжбүр. Бұл бұзушылықтар көп жағдайда мемлекеттік қаржылық бақылау саласында кездесетін елеулі кемшіліктер мен заңнамалық олқылықтарға байланысты екенін айта кету керек. Сондықтан, Мемлекет басшысы қойған міндеттерді тиімді орындау үшін мемлекеттік қаржылық бақылаудың тетіктерін де жаңғырту қажет [4].

Мемлекеттік қаржылық бақылау жүйесінің мемлекеттік аудитке көшуі Есеп комитетіне өз қызметін озық халықаралық стандарттарға сай, әлдеқайда тиімді әрі сапалы жүзеге асыруға мүмкіндік

беретін болады. Мемлекет басшысының ең озық әлемдік тәжірибеге негізделген мемлекеттік аудиттің кешенді жүйесін құру жөніндегі тапсырмаларын іске асыру мақсатында елімізде Мемлекеттік аудитті енгізу тұжырымдамасы қабылданды. Аталған тұжырымдаманың мақсаты – қолданыстағы мемлекеттік қаржылық бақылау жүйесін реформалаудың негізгі бағыттарын және мемлекеттік аудитті енгізуге тұжырымдамалық ұстанымдарды айқындау болып табылады [5].

Қаржыға экономикалық категория ретінде бақылау қызметі тән болғандықтан, қаржылық бақылау объективті қажеттілік болып табылады.Осы қызмет арқылы қаржы қорлардың арақатынасы туралы, олардың қалыптасу көздері, пайдаланылуы туралы, олардың қалыптасу көздері, пайдаланылуы туралы, бөлудің қалыптасқан пропорциялары туралы алдын ала хабардар етеді. Қаржының бақылау қызметі қоғам тарапынан, ең алдымен, мемлекет тарапынан өндіріс, айырбас, материалдық игіліктерді бөлу және тұтыну процесіне ықпал ету мүмкіндігін туғызады, бірақ мүмкінідік қоғамдық қатынастарға адамдар қатысқанда, белгілі бір жағдай туғанда ғана іске асады:

1) айрықша бақылау органдарын құру;

2) оларға білікті мамандар алу;

3) бұл органдардың құқықтарын реттеу;

Сөйтіп, бақылау қызметі қаржыны бақылау құралы ретінде пайдалану үшін объективті жағдай жасайды, ал оны саналы қолдану қоғамдық өндірістегі қаржы қызметі барысында іске асырылады.Егер қаржы экономикалық қатынастың базисі, яғни өндірістік қатынастардың бір бөлігі болса, онда қаржылық бақылау оны басқарудың бірден-бір элементі ретінде (жоспарлау, еспке алу, талдаумен қоса) қондырмалық категория болып табылады.

Қаржылық бақылаудың ерекшелігі – ол ақша түрінде іске асырылады.Оның тікелей объектісі табыстар мен жинақтарды қалыптастыру процестерінде ақшалай қорларды жасау мен пайдалану табылады.Алайда қаржылық бақылаудың іс-қимылы қаржы қатынастарының әлдеқайда кең ауқымын қамтиды.Өйткені қаржы басқа құн категорияларымен: еңбекақымен, өнімнің өзіндік құнымен, пайдамен, өндірістік қорлармен (негізгі және айналым), күрделі қаржы мен тығыз байланысты.Өндірістік емес салалардағы мекемелер мен ұйымдардың бюджеттен бөлінген қаржаттарды дұрыс пайдалануын бақылауы олардың қызметінің барлық жақтарын, жүйені толық қамтуды, қаржы жұмсаудың белгіленген нормаларының сақталуын қамтиды.

Қаржылық бақылау әкімшілік, құқықтық, әлеуметтік, техникалық бақылаулармен де қатар жүргізіледі.Шаруашылық органдардың қаржы қызметі шаруашылық қызметімен тығыз байланысты болғандықтан, оны шаруашылық бақылауынан ажырту қиын, өйткені қаржы операцияларының көпшілігінде шаруашылық қызметінің басқа элементтері бейнеленеді.

Жалпы мемлекттік бақылау ведомствалық бағыныштылығы мен меншік формасына байланыссыз кез келген объектіге жасалынады. Оны мемлекеттік билік пен мемлекеттік басқару органдары жүзеге асырады.

Барлық өкілді органдар өздерінің сессияларында тиісті бюджеттің жобасын, оның орындалуын қарап, қаржы бақылауын іске асырады.Өкілді органдар жоспарлы-бюджеттік және салалық тұрақты комиссиялары маңызды бақылау қызметін атқарады.Олар сессия басталмас бұрын бюджеттің жобасы мен оның орындалуы жөнінде есепті қарайды. Үкімет, жергілікті әкімшіліктердің аппараты, өкілетті органдар өздеріне бағынышты органдардың бақылаушылық қызметіне бағыт берумен қатар, өздері де бақылау қызметін атқарады.

Республика үкіметі мемлекеттік бюджеттің құралып, орындалуын бақылайды, мемлекеттің қаржы саясатын жүзеге асырады.Жергілікті органдар тиісінше өкілеттері шеңберінде бақылау қызметін атқарады.

Ведомствалық қаржылық бақылау жеке министрліктің, ведомстваның өкілеттігі шеңберінде осы жүйеге енетін кәсіпорындар, ұйымдар, мекемелердің қызметіне жасалады.

Ведомствалық бақылаудың негізгі міндеттері: жоспарланған тапсырманың орындалуын, материалдық және қаржы ресурстарының үнемдеп пайдалануын, меншіктің құнтталуын, бақылау тексеру жұмысының жайын бақылау, қосып жазу, қырсыздық, ысырапшылық фактілерін тыю.

Ведомствалық бақылау шеңберінде ішкі шаруашылық бақылау жүргізіледі.Яғни кәсіпорындар мен ұйымдар, мекемелерде нақты бақылау жүргізіледі. Мұнда бақылау қызметі күнделікті қаржы-шаруашылық қызметімен тығыз байланыстырылады.Баққылаудың бұл түрі өндірістің бастапқы буындарының өндірістік қорларды, қаржы ресурстарын тиімді пайдалануына, шығындарды азайтуына, қаржы тәртібінің бұзылуын жоюға жауапкершілігін арттыруға септігін тигізеді [6].

Сонымен, мақаланы келгенде қаржылық құқықтық қатынастардың қазіргі таңда біздің мемлекетімізде алатын орны үлкен зор.

1. Қаржылық құқықтық реттеу механизмінің басты мақсаты қаржы субьектілерінің мүдделерінің құндылықтарға кедергісіз бағыт алуын қамтамасыз ету керек.

2. Мемлекеттің қаржылық қызметінің аясы қаржылық құқықтың аясы болғандықтан тиісті ақша қорларын қалыптастыру, бөлу және оларды пайдалануды ұйымдастыру жөніндегі уәкілетті мемлекеттік органдардың қызметі әрқашанда қаржылық – құқықтық нормалардың көмегімен, тек құқықтық нысанда жүзеге асырылуы керек.

3. Қаржылық құқықтық нормаларды жүзеге асыру кезінде қоғамдық қатынастардың мұқтаждықтарына, қоғам талаптарының қажеттілігіне, сондай-ақ, мемлекеттік қаржылық-құқықтық реттеу әдістерінде тиісті материалдық қатынастарында санкция немесе құқық бұзушылық орын алған жағдайда қаржылық және әкімшілік жазаларды қолдана білу керек.

Сол сияқты қаржылар саласындағы мемлекетіміздің заңдарымен ғана шектеле алмаймыз. Қазақстан Республикасы территориясында шетел фирмаларының қызмет істеуі, шетел азаматтарының біздің еліміздегі жұмысы, сонымен қатар біздің заңды және жеке тұлғаларымыздың да шет елдегі қызметі – осының бәрі оларға жаңа заман тәртібін анықтауды талап етеді және де ұлттық қаржы заңдарымыздың осы қатынастардың барлығын, екі тарапты қанағаттандыратындай етіп, кез – келген жағдайда шеше алмайды. Осы ретте, яғни екі мемлекеттің ішкі ұлттық қаржы заңдарының қақтығысы жағдайында, халықаралық салық салудың басты мәселесі-халықаралық қосарланған салық салу мәселесі туады.

Республикамыздағы қаржылық пен бюджеттік қызмет 2018 жылғы қабылданған жаңа салықтық кодекске сәйкес дамуы керетігін меңзеп отыр.

Сонымен қатар, салықтық қызметтің іс жүзіне асыру кезінде тек қана Қазақстан Республикасының заңдарына ғана емес, сондай-ақ халықаралық шарттарды басшылыққа алуымыз қажет.

Мемлекет қаржыларды, экономиканы дамыту, тұрақтандыру барысында қуатты экономикалық тетік ретінде пайдаланады. Қаржылардың мәнін түсіну үшін олардың экономикалық маңызын түсіну қажет. Ал, қаржылардың экономикалық маңызы олардың атқаратын қызметіне тікелей қатысты. Қандай да болмасын мемлекеттің өсіп дамуының материалдық базасы қаржыларды қалыптастыратын қайнар көзіне салықтар мен басқа да міндетті төлемдердің жататыны анық. Қандай да болмасын мемлекеттің атқаратын қызметінің ең маңызды, басты түрі мемлекеттік кірістерді қалыптастыру екені бізге белгілі. Мемлекетіміздің қаржылар саласының тұрақты дамуы осы саладағы мемлекеттік басқаруға тікелей қатысты.

Қолданылған әдебиеттер тізім

1 Сартанова Н.Т., Абжанова А.К. Мемлекеттік қаржы оқу құралы, 2016.

2 Қазақстан Республикасы Президентінің жолдауы 10.01.2018 ж.

3 Интыкбаева С.Ж. Гражданский бюджет как индикатор прозрачности государственного бюджета // Банки Казахстана, 2011.

4 «Қаржылық бақылау босаңсымайды» // Егемен Қазақстан газеті, 30 қаңтар, 2014 жыл №866.

5 «Астана қаласы бойынша Тексеру комиссиясының 2013 жылғы 1 жартыжылдықтағы қорытындысы шығарылды» // Астана ақшамы газеті, 1 тамыз, 2013 жыл №86 (2996).

6 Найманбаев С.М. Мемлекеттік бюджет және оның құқықтық мәні // memlekettik-byudzhet

ГРНТИ 10.87.51

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ТРУДОВЫХ ОТНОШЕНИЙ

А. Кудербеков, Ж. Сулейменов
Студенты, Евразийская юридическая академия имени Д.А. Кунаева, г. Талдыкорган

В данной статье рассмотрены вопросы международно-правого регулирования трудовых отношений, рассмотрены основные источники в сфере трудовых отношений. Дано понятие трудового права, рассмотрены основные принципы и стандарты в области трудовых правоотношений. Проведенное в настоящей работе сравнительно-правовое исследование трудового права многих стран мира позволяет выделить некоторые наиболее ценные элементы зарубежного опыта. Определи место национального законодательства в системе международного права.

Ключевые слова: Трудовое право, стандарты, принципы, международно-правое регулирование.

Актуальность исследования данной работы заключается в том, что международное трудовое право как отрасль права имеет свою специфическую сферу регулирования – сферу общественного труда. Будучи источником общественного богатства, труд определяет прогресс общества. Вот почему среди отраслей современного права трудовое право занимает одно из ведущих мест. Оно регулирует общественные отношения, которые складываются в процессе функционирования рынка труда, организации и применения наемного труда.

Трудовое право – это важнейшая отрасль права, регулирующая при активном участии его субъектов трудовые отношения работников с работодателями и другие примыкающие, непосредственно с ними связанные, производные от них отношения и устанавливающая права и обязанности по труду на производстве субъектов трудового права и ответственность за их нарушение.

Проблемы трудового права носят не национальный характер, а является проблемой международного характера. В современных трудовых отношениях часто возникают коллизионные вопросы между субъектами трудового права имеющие принадлежность к разным государствам. Переход к рыночной экономике диктует свои приоритеты в политике каждого государства. В связи с этим актуальность данной темы очевидна, необходимо рассмотрение данной проблемы необходимо уделять внимание, не только на государственном уровне, но и на международном уровне [1, с. 26].

Основными источниками исследования являются законодательные акты Международной Организации Труда; нормативно правовые акты Республики Казахстан, учебные пособия и периодические издания, а также монографические статьи известных юристов специалистов по трудовому праву: Хамзиной А.Ш., Толкановой Р.Т., Ибраевой К.Б. и др. Методологическую основу исследования составили общедиалектический метод познания и частно-научные методы: формально-логический, сравнительный, метод системного и структурного анализа и синтеза, а также использованы методы исследования, анализа и сравнения.

Для этих целей необходимо, во-первых, сопоставить казахстанское законодательство с международными стандартами по труду и, во-вторых, выделить те аспекты опыта зарубежных стран, которые могут и должны быть учтены в процессе правотворчества и правоприменения. Не подлежит сомнению, что международные стандарты труда оказали в прошлом и оказывают в настоящее время значительное влияние на развитие нашего трудового права. В самом общем плане можно выделить три главных направления этого влияния:

– прямое применение международных норм в случае ратификации РК актов ООН, МОТ и региональных межгосударственных организаций;

– включение международных стандартов в текст российских законов и подзаконных актов;

– косвенная реализация требований международных стандартов путем издания соответствующих актов внутреннего законодательства.

В последние годы воздействие международных стандартов на казахстанское трудовое законодательство возросло. Большое значение имеет наметившийся в последние годы поворот судебной практики в сторону прямого применения международных трудовых стандартов.

В условиях глобализации трудовых правоотношений, ведущие государства активизируют участие в процессах закрепления прав и свобод трудящихся путем ратификации конвенции, принятых Международной организацией труда (МОТ). На сегодняшний день Казахстаном из 189 действующих конвенций ратифицировано 28 конвенций МОТ, из них восемь основополагающих. Для сравнения, у государств СНГ показатели имплементации конвенций МОТ следующие: Россия – 75, Украина – 71, Кыргызстан – 53, Таджикистан – 50, Беларусь – 49, Армения – 29 [2].

Приобретение конвенциями МОТ характера источника трудового права означает прежде всего, что при рассмотрении трудового спора в суде работники, как, впрочем, и работодатели (администрация предприятий), вправе ссылаться на них для защиты своего права, а суд обязан принять их во внимание.

В свою очередь судья вправе ссылаться на конвенцию, если закон либо другой нормативный акт ей не соответствует или если содержащаяся в конвенции норма более точна и определенна, чем в законодательстве.

При всех успехах приобщения РК к международному прогрессивному опыту правового регулирования труда, все большего использования международных трудовых стандартов в правотворчестве и в правоприменительной деятельности следует констатировать, что по ряду

вопросов наше трудовое законодательство не в полной мере соответствует общепризнанным принципам и нормам международного права [3, с.24].

Под общепризнанными принципами и нормами международного права понимают обычные нормы, складывающиеся в практике государств и признаваемые ими в качестве юридически обязательных.

Под практикой государств понимается их фактическое поведение, а также различного рода официальные акты, законы, дипломатические документы, заявления и выступления государственных деятелей, решения международных и национальных судов. Важной формой практики являются международные договоры; подтверждение ими определенной нормы служит свидетельством ее признания. Общее, т.е. обязательное для всех государств, международное право является правом обычным. Его нормы принимаются и изменяются международным сообществом в целом, т.е. достаточно представительным большинством государств.

Какие конкретно нормы и положения международного трудового права, международные стандарты труда относятся к общепризнанным принципам и нормам международного права, не совсем ясно, и по этому вопросу нет единства мнений. Важно отметить то, что в числе ратифицированных нашей страной конвенций МОТ восемь основополагающих конвенций, выделенных в указанной Декларации МОТ. Это значит, что Казахстан выполнил минимальные требования в отношении ратификации конвенций, которые руководство МОТ предъявляет ко всем государствам – членам этой Организации.

Вместе с тем следует учитывать, что РК, будучи членом МОТ, обязана не только осуществлять имплементацию (применение) ратифицированных конвенций, но не может игнорировать конвенции, которые она не ратифицировала, а также рекомендации МОТ.

Анализ казахстанского законодательства показывает, что по ряду вопросов оно не полностью соответствует международным нормам труда. Имеются в нем и немало пробелов, нетерпимых с точки зрения требований международного трудового права.

Интеграция Казахстана в мировое сообщество, изменение соотношения внутреннего и международного права в пользу международного, необходимость формирования в РК системы права, соответствующей требованиям XXI века, все это делает чрезвычайно важными учет и соблюдение в деятельности законодательных и правоприменительных органов международных стандартов труда, особенно тех, которые обязательны для нашей страны с точки зрения требований международного права.

Между тем для казахстанских судов и других правоприменительных органов, для работодателей и работников, их представителей проблема применения международных актов в качестве полноправных и даже приоритетных источников трудового права является абсолютно новой. Зачастую они вообще не знают даже о существовании таких актов либо не располагают их текстами. В этой связи было бы целесообразно подготовить официальное приложение к Трудовому кодексу РК, в котором привести тексты ратифицированных РК международных актов, содержащих трудовые стандарты [4, с.24].

Второй вопрос, требующий рассмотрения, касается уроков, которые могут быть извлечены нашей страной из зарубежного опыта в области правого регулирования труда.

Материалы настоящей работы наглядно свидетельствуют об общемировой тенденции к сближению национальных систем трудового права, к единству и единообразию в регулировании важнейших компонентов трудовых отношений во всемирном масштабе. В области трудового права в полной мере действует закономерность, констатируемая в литературе по теории сравнительного правоведения. Одни и те же юридические проблемы одинаково или в значительной мере сходно решаются во всех развитых правовых системах мира. Вместе с тем проведенное исследование показало своеобразие и неповторимость трудового права различных стран. Каждая национальная система трудового права – продукт исторического развития конкретной страны и отражает особенности ее истории, экономики, политической системы, структуры народного хозяйства, рабочего и профсоюзного движения, культурные и бытовые традиции, климатические и природные условия, стереотипы массового сознания. Таким образом, при изучении и использовании зарубежного опыта необходимо в полной мере учитывать возможности и пределы заимствования иностранных норм и правовых институтов, непродуктивность механического копирования чужеземных моделей.

Проведенное в настоящей работе сравнительно-правовое исследование трудового права многих стран мира позволяет выделить некоторые наиболее ценные элементы зарубежного опыта. К ним, относятся прежде всего опыт разработки и практика использования ряда юридических конструкций, норм и законодательных актов, которые либо вообще отсутствуют в отечественном

трудовом праве, либо не получили должного развития. В XXI в. ни одна страна не сможет нормально развиваться в изоляции от окружающего мира, игнорируя общемировые тенденции: глобализацию экономики и права, формирование международного рынка труда, конвергенцию различных социальных и политических систем.

Литература

1 Хамзина А.Ш. Трудовое право РК. – Алматы, 2006. – 368 с.

2 Ратификация Казахстаном конвенций, принятых Международной организацией труда (МОТ) // https://365info.kz/

3 Жусупов Э.Б. Международно-правовые формы сотрудничества Казахстана с международными организациями при европейском отделении ООН. Алматы: Данекер, 2013. – 34 с.

4 Гилеева Н.В. Изменение трудовых правоотношений в условиях формирования рынка труда. – Алматы: ЮРИСТ, 2015. – 128 с.

ҒТАМР 10.71.01

ЭКОНОМИКАЛЫҚ САЛАДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК ФУНКЦИЯЛАРДЫ ІСКЕ АСЫРУ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ ОРГАНДАРЫНЫҢ ҚЫЗМЕТІ

И.Т. Мусабекова
Аға оқытушы, Қайнар Академиясы, Алматы қ.
С.Б. Жарылқасын
Студент, Қайнар Академиясы, Алматы қ.

Мақалада мемлекеттің функцияларын зерттеу арқылы құқық қорғау функцияларын іске асыру контексінде экономикаға мемлекеттік-құқықтық ықпал етудің ерекшеліктерін, экономикалық саладағы мемлекеттік функцияларды іске асыруда Қазақстан Республикасы прокуратурасының, Ішкі істер органдарының және басқа да органдардың рөлі анықталады. Экономикалық жаңғырту құқықпен, құқықтық жүйені және құқық қолдану практикасын жетілдірумен, заңдылық режимін нығайтумен тығыз байланысты. Бұл мемлекет қызметінің экономикалық тәртіптің бұзылуына қарсы күрес саласындағы стратегиясы мен тактикасын әзірлеумен және іске асырумен байланысты бағыты.

Түйін сөздер: экономика, экономика саласындағы мемлекет функциялары, құқық қорғау функция, құқық қорғау органдары, құқық қорғау қызметі.

Соңғы уақытта экономиканы дамыту, мемлекеттің экономикалық қызметі саласындағы қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеуді жетілдіру мәселелеріне аса назар аударыла бастады. Осыған байланысты экономикалық жағдайды тұрақтандыру, экономиканың басым салаларын дамыту, ұлттық валюта бағамын нығайту, инфляция деңгейін төмендету, елдің экономикалық әлеуетін өсіру жөніндегі шаралар жүзеге асырылуда.

Қоғамның экономикалық өмірі саласындағы мемлекет қызметінің маңызды бағыттарының бірі мемлекеттегі процестерге елеулі әсер ететін экономикалық дағдарыстардың алдын алу және болдырмау, сондай-ақ олардың салдарын еңсеру болып табылады. Экономикалық дағдарыстар көп жағдайда мемлекеттер дамуының одан кейінгі бағытын алдын ала айқындайды, көптеген экономикалық модельдер мен түрлі жұмыс схемалары дәрменсіз болып қалатынын растайды.

Экономика саласын құқықтық реттеудің тиімділігін арттыру талабы Елбасының «Қазақстан-2050» Стратегиясында 2050 жылға дейінгі ұзақ мерзімді Даму Стратегиясында көрсетілген маңызды факт болып табылады. Бұл-жаңа бағыттағы экономикалық саясат, табыс, инвестициялар мен бәсекеге қабілеттіліктен қайтарымға, макроэкономикалық саясатты жаңғырту қағидаттарына негізделген экономикалық прагматизм [1].

Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К. Тоқаевтың «Сындарлы қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» атты Жолдауының дамыған және инклюзивтік экономикаға арналған III бөлімінде «Қазақстан экономикасы жаһандық сипаттағы қиындықтарға

қарамастан алға ілгерілеп келеді. Жыл басынан бері оның өсімі орташа әлемдік көрсеткіштен жоғары болды. Егер қажетті құрылымдық өзгерістерді жүзеге асырсақ, 2025 жылға қарай ішкі жалпы өнімнің жыл сайынғы тұрақты өсімін 5 пайызға және одан да жоғары деңгейге жеткізуге болады» – деп айтылған [2].

Экономикалық жаңғырту құқықпен, құқықтық жүйені және құқық қолдану практикасын жетілдірумен, заңдылық режимін нығайтумен тығыз байланысты. Экономикалық жаңғырту құқық, мемлекет (оның ішінде мемлекеттік басқару), азаматтық қоғам институттарын жаңартумен нығайтылуы тиіс [3].

Мемлекеттің функцияларын зерттеу арқылы құқық қорғау функцияларын іске асыру контексінде экономикаға мемлекеттік-құқықтық ықпал етудің ерекшеліктерін, экономикалық саладағы мемлекеттік функцияларды іске асыруда Қазақстан Республикасы прокуратурасының, Ішкі істер органдарының және басқа да органдардың рөлін анықтаймыз. Сонымен, осындай күрделі де көп қырлы міндеттерді жүзеге асыруда мемлекеттің экономика саласындағы құқық қорғау функцияларын іске асыру маңызды орын алады.

Мемлекеттің құқық қорғау функциясына не жататынын анықтап алайық. Мемлекет күрделі әлеуметтік ұйым ретінде қоғамдық өмірдің түрлі жақтарын қамтитын көп қырлы қызметті жүзеге асырады. Мемлекеттің практикалық қызметі, оның белсенділігі функцияларда көрініс табады. Олар мемлекеттік идеяны, жалпы мемлекет пен қоғамның табысты дамуының негізі болып табылатын заңнамалық және конституциялық ережелерді іске асыруға ықпал етеді. Мемлекеттің функциялары оның алдында тұрған даму міндеттеріне байланысты белгіленеді. Құқық қорғау жүйесінің мақсаттары ретінде жеке тұлға, оның құқықтары мен бостандықтары, қоғам, оның материалдық және рухани құндылықтары, мемлекет, оның конституциялық құрылымы, егемендігі мен аумақтық тұтастығы болатын құқықтық қорғау объектілері болып табылады.

Құқық қорғау қызметі қандай мақсатпен ұйымдастырылатыны және жүзеге асырылатыны бейжәй қалдырмайтын әлеуметтік қауымдастық мүшелерінің мүдделерін жүзеге асырумен үздіксіз тығыз байланыста болады: олардың әлеуметтік жағдайын қолдауға және олардың азаматтық белсенділігі мен заңды мінез-құлқын ынталандыруға бағытталған ба, яғни ол негізінен мемлекеттік биліктің мүдделерін қорғауға бағытталған ба? Егер құқық қорғау қызметі қоғамның әлеуметтік сұрауларынан тыс жүзеге асырылмаса, онда ол мемлекеттің функциясын жүзеге асыру мақсатына толық жетті деуге болады.

Мемлекеттің функциялары, әдеттегідей жазылатындай, тек оның мәні мен әлеуметтік мақсаттарымен ғана емес, сонымен бірге оның мазмұнымен, нысандарымен, сондай-ақ қоғамның экономикалық, әлеуметтік және мәдени даму деңгейімен де айқындалады. Экономикалық құқық бұзушылықтарға қарсы күрес саласындағы құқықтық саясат құқық қорғау саясатының бір түрі болып табылатын экономикалық құқықтық саясаттың басымдықтарын іске асыру мақсатында мемлекет органдары жүзеге асыратын құралдар мен тәсілдердің жиынтығын білдіреді. Бұл мемлекет қызметінің экономикалық тәртіптің бұзылуына қарсы күрес саласындағы стратегиясы мен тактикасын әзірлеумен және іске асырумен байланысты бағыты.

Экономикалық қатынастар кез келген мемлекет пен қоғамның тұтастай өмір сүруінің өзекті базисі болып табылады және тиісінше оларға қатысты әртүрлі сипаттағы теріс әсерлердің көрінуі олардың жұмыс істеуінің белгіленген режиміне ықпал етуге, одан әрі дамуына кедергі болып табылады. Демократиялық қайта құрулар процестері құқық қорғау қызметінің құқықтық базасын дайындау кезінде тек оның құқық қорғау функцияларына ғана тұйықталуға мүмкіндік бермейді. Қазіргі жағдайда құқық қорғау қызметінің міндеттері мен мақсаттары айтарлықтай кең, түрлі құқықтық, әлеуметтік және адамгершілік құбылыстардың едәуір шеңберін қамтиды. Қазіргі Қазақстан экономикасының дамуы бірқатар проблемаларға тап болып отыр, олардың көпшілігі құқықтық салада жатыр. Бұл проблемалардың арасында – капиталдардың елден кетуі және бюджет қаражатын мақсатсыз пайдалану да бар. Жүзеге асырудағы шараларға қарамастан, сыбайлас жемқорлық деңгейі жоғары күйінде қалып отыр.

Құқықтық мемлекеттің құқық қорғау функциясының айрықша ерекшелігі оны іске асырудың тиімділігін бағалауда саяси-құқықтық салдар емес, жалпы әлеуметтік салдар басым болып табылады. Бұл құқықтық мемлекеттің әлеуметтік рөліне де, құқық қорғау объектілерінің құндылығына да байланысты.

Құқық қорғау қызметі – бұл қоғамдық тәртіп пен қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге тікелей байланысты мемлекеттік қызметтің мамандандырылған бағыты ретінде мемлекеттің құқық қорғау функциясын ұйымдастыру-құқықтық ресімдеу.

Құқық қорғау органы – бұл қауіпсіздікті, заңдылық пен құқық тәртібін қамтамасыз ету жөніндегі, қылмысқа қарсы күрес жөніндегі, сондай-ақ адам мен азаматтың құқықтары мен

бостандықтарын қорғау жөніндегі функцияларды жүзеге асыратын мемлекеттік орган, қызмет, сол сияқты мекеме. Құқық қорғау органдары өздерінің нақты белгіленген міндеттері бар, билік өкілеттіктері берілген және өз құзыреті шегінде құқық қорғау қызметін жүзеге асыратын мемлекет органдарының кәсіби қызметінің белгісі бойынша оқшауланған дербес тобын білдіреді.

Экономикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету нысандарының бірі экономикалық бағыттағы қылмыстар туралы істер бойынша оларға берілген құзыреті шеңберінде алдын ала тергеу органдары жүзеге асыратын қылмыстық сот ісін жүргізу болып табылады. Бұл мәселелерді шешуде ішкі істер органдары маңызды рөл атқарады. Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігі Қазақстан Республикасы ішкі істер органдарының жүйесіне, табиғи және техногендік сипаттағы төтенше жағдайлардың алдын алу және оларды жою, азаматтық қорғаныс саласында басшылық етуді, сондай-ақ заңнамада көзделген шекте қылмысқа қарсы күрес, қоғамдық тәртіпті сақтау және қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету, өрт қауіпсіздігі, төтенше жағдайлардың алдын алу мен оларды жоюдың мемлекеттік жүйесінің жұмыс істеуі мен одан әрі дамуын қамтамасыз ету, өрттің алдын алу мен оны сөндіруді ұйымдастыру саласындағы салааралық үйлестіруді жүзеге асыратын Қазақстан Республикасының орталық атқарушы органы болып табылады [4].

Экономикалық бағыттағы қылмыстарды тергеуді ұйымдастырудың мәні алдын ала тергеу және анықтау органдары бастықтарының, анықтау бөлімшелері бастықтарының, олардың орынбасарларының және олар уәкілеттік берген лауазымды адамдардың экономикалық қатынастарға қол сұғатын қылмыстық жазаланатын әрекеттер туралы істер бойынша сотқа дейінгі іс жүргізу процесін қамтамасыз ету жөніндегі қызметінде көрінеді. Экономикалық қылмыстылық – шаруашылық қызмет үшін пайдаланылатын меншікке елеулі материалдық залал келтіретін, экономикалық процестерді басқарудың белгіленген тәртібі мен экономикалық қатынастар жүйесінде белгілі бір функцияларды орындайтын адамдар тарапынан азаматтардың, заңды тұлғалардың және мемлекеттің экономикалық құқықтары мен мүдделеріне келтірілген құқыққа қарсы, қоғамдық қауіпті пайдакүнемдік қол сұғушылықтардың жиынтығы. Экономикалық қылмыстылық қылмыстық-құқықтық мағынасында қылмыстық заңда көзделген қылмыстардың ондаған құрамының жиынтығын құрайды.

Мемлекет пен қоғамды құқықтық жаңғырту үшін, экономиканың инновациялық дамуы үшін прокуратура қызметі маңызды рөл атқарады. Заңдардың сақталуын қадағалауды жүзеге асыра отырып, прокуратура азаматтар мен заңды тұлғалардың экономикалық саладағы құқықтары мен заңды мүдделерін іске асыру кепілдігін қамтамасыз етеді. Экономикалық және кәсіпкерлік қызмет саласындағы елеулі бұзушылықтарды анықтай отырып, прокурордың құқық қорғау функцияларын іске асыру шеңберінде оларды жою және мемлекет пен қоғамның бұзылған мүдделерін қалпына келтіру үшін нақты қабылдау шаралары кең.

Прокуратураның мемлекеттік орган ретіндегі функциялары мемлекет функцияларының құрамдас элементтері, яғни мемлекеттің мәні мен оның алдында тұрған міндеттер көрсетілген оның қызметінің негізгі бағыттары ретінде көрінеді. Прокурордың шағын және орта кәсіпкерлік субъектілерін қорғау жөніндегі өкілеттігі экономикалық қызмет саласындағы заңдылықты нығайтуға, экономикалық қатынастарға қатысушылар құқықтарының қорғалуын арттыруға, экономиканың инновациялық дамуы үшін қолайлы жағдайлар жасауға ықпал етеді. Экономикалық, оның ішінде кәсіпкерлік қызмет саласындағы елеулі бұзушылықтарды, прокурордың құқық қорғау функциясы шеңберінде оларды жою және мемлекет пен қоғамның бұзылған мүдделерін қалпына келтіру үшін нақты шаралар қабылдауға мүмкіндігі бар [5].

Қазіргі уақытта экономикалық және қаржылық қылмыстар мен құқық бұзушылықтарды тергеу және анықтау жөніндегі функцияларды Қазақстан Республикасы Қаржы министрлігінің Қаржы мониторингі бойыша комитетінің Экономикалық тергеу департаменттері жүргізеді. Қазақстан Республикасы Қаржы министрлігінің миссиясы мемлекеттің экономикалық мүдделерін қамтамасыз ету болып табылатыны белгілі. Қазақстан Республикасы Қаржы министрлігінің Қаржы мониторингі бойынша комитетінің Экономикалық тергеу департаменті – бұл қылмыстық жолмен алынған кірістерді заңдастыруға (жылыстатуға) және терроризмді қаржыландыруға қарсы іс-қимыл мәселелері бойынша халықаралық ұйымдарда Қазақстан Республикасының мүдделерін білдіру, экономикалық және қаржылық қылмыстар мен құқық бұзушылықтардың алдын алу, анықтау, жолын кесу, ашу және тергеп-тексеру, заңнамада көзделген шекте осы құқықтық сала жөніндегі мемлекеттік саясатты әзірлеуге және іске асыруға құзырлы Қазақстан Республикасы Қаржы министрлігінің құқық қорғау блогы болып табылады [6].

Қорыта келе, арнайы құқықтық институттар, нысандар мен әдістер арқылы мемлекет пен оның институттарының жұмыс істеуі, экономикалық қоғамдық қатынастардың реттелуі және қорғалуы қамтамасыз етіледі. Жоғарыда қаралған құқық қорғау қызметінің жүйесі құқық

қолдану, юрисдикциялық және қадағалау қызметін бірыңғай құқық қорғау қызметінің мемлекет экономикасы саласында құқық қорғау бағыты бар ерекше кіші жүйелері ретінде қарауға мүмкіндік береді. Және көлеңкелі және криминалдық экономикаға қарсы іс-қимыл бойынша құқық қорғау органдары арасындағы өзара іс-қимылдың нысандары мен тетіктерін үздіксіз жетілдіру қажет.

Құқықтық мемлекеттілікті қалыптастыру жағдайында бірқатар құқық қорғау объектілері маңызының өзгеруі құқық қорғау қызметі субъектілерінің шеңберін кеңейтуге заңды түрде алып келеді. Құқық қорғау қызметіне жанама түрде мемлекеттік емес институттар енгізіледі, бұл қоғамдық санада қоғам мен мемлекеттік билік органдарының тиімді өзара іс-қимылының тікелей нәтижесі ретінде көрінеді. Әр түрлі қоғамдық ұйымдар мен азаматтардың бірлестіктері, сондай-ақ мемлекеттік мекемелер құқық қорғау жүйесінің субъектілері болып табылады. Олар сотта және төрелік сотта талапкер және жауапкер ретінде әрекет ете алады, құқық қорғау органдарына өздерінің заңды мүдделерін қорғау талабымен жүгіне алады. Қазіргі жағдайда Қазақстан Республикасында қорғаудың жаңа қоғамдық нысандары пайда болуда. Құқық қорғау органдарының олармен өзара іс-қимылы, бұл қызметті жүйелі түрде жинақтау адал кәсіпкерлердің құқықтарын неғұрлым тиімді қорғауға, бәсекелестікті қамтамасыз етуге, сыбайлас жемқорлыққа қарсы әрекет етуге, сондай-ақ осы қылмыс түрлерінің алдын алу және жолын кесу мүмкіндігін арттыруға мүмкіншілік береді. Осыған орай экономиканы залалдан қорғау мақсатында экономикалық қылмыстар мен құқық бұзушылықтарға қарсы күрес жөніндегі бірыңғай мемлекеттік саясатты әзірлеу қажет.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 «Қазақстан – 2050» Стратегиясы [Электрондық ресурс]. – Қолжетімділік тәртібі: https://www.akorda.kz/kz/official_documents/strategies_and_programs

2 2019 жылғы 2 қыркүйектегі «Сындарлы қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» атты Мемлекет Басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы – Қолжетімділік тәртібі: https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-kazakstan-halkyna-zholdauy

3 Нарышкин С.Е. Инвестиционные аспекты модернизации // Журнал российского права. 2010. № 12. С. 27

4 «Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігінің мәселелері» 2005 жылғы 22 маусымдағы N 607 Қазақстан Республикасы Үкіметінің Қаулысы

5 2017 жылғы 30 маусымдағы № 81-VI «Прокуратура туралы» Қазақстан Республикасының Заңы

6 «Қазақстан Республикасы Қаржы министрлігінің кейбір мәселелері туралы»

7 Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2008 жылғы 24 сәуірдегі N 387 Қаулысы.

ГРНТИ 10.53.91

ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ РК И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ

В.А. Ким
Студент, ЖГУ им. И. Жансугурова, г. Талдыкорган
Ғ.Б. Ахмет
М.ю.н., преподаватель, ЖГУ им. И.Жансугурова, г. Талдыкорган

В связи с бешеным ритмом развития цивилизации человечество стремительно меняется и вместе с тем развивается техническая освещенность общества. Новые технологии воздействует на окружающую среду и создают не только экономические проблемы, но и проблемы экологические. Научная статья посвящается исследованию и изучению проблемы экологии, а также путям их разрешения. В публикации затрагивается тема наиболее опасной причиной загрязнения окружающей среды является испытания ядерного оружия. Приведен тщательный и детальный анализ опасным источником загрязнения воздуха.

Ключевые слова: Экология, загрязнения, воздух, атмосфера, права.

Экология – это одна из наиболее уязвимых сфер любого государства, которая нуждается в особом внимании. В мировой практике экология – это наука, изучающая взаимоотношения

между человеком, растительным и животным миром, а также окружающей средой, в том числе влияние деятельности человека на окружающую среду и живую природу [1]. Именно по данной причине в современном обществе экологии уделяется особое внимание, как со стороны отдельного государства, так и мирового сообщества. Казалось бы, при столь пристальном внимании со стороны общественности данная проблема должна быть полностью устранена. Однако, как показала статистика разных стран, с каждым годом число экологических проблем только возрастает.

Более того, учеными всего мира единогласно констатирована актуальность угрозы глобальной экологической катастрофы, связанной с разрушением сложившегося в течение более чем пяти миллиардов лет (примерный возраст Земли) экосистемного равновесия в биосфере [2].

Как правило, это связано с целым рядом причин. К основным причинам относятся:

Во-первых, загрязнение воздуха. Атмосферный воздух является одним из основных компонентов окружающей природной среды. С чистотой воздуха связаны здоровье человека, состояние флоры и фауны. Ежегодно в атмосферу выбрасывается огромное количество загрязняющих веществ. В воздух выбрасываются ядовитые газы, такие как окись углерода, сернистый газ, хлор, токсические вещества, которые содержатся в автомобильных газах, пыль и др. Они оказывают пагубное воздействие на здоровье человека, вызывают различные заболевания от аллергии до рака легких. Более того, загрязнение воздуха пагубно сказывается и на жизнедеятельности флоры и фауны. Также, наносит огромный ущерб сельскому хозяйству. Чрезвычайно опасно загрязнение атмосферы продуктами радиоактивного распада.

Таким образом, в РК имеются следующие источники загрязнения атмосферы:

1. Загрязнение воздуха продуктами сжигания топлива для бытовых, производственных и транспортных целей.

2. Радиоактивное загрязнение атмосферы в результате атомных испытаний.

3. Естественное загрязнение взвешенными частицами, поступающими в атмосферу от пыльных бурь и пожаров.

Однако, основным источником загрязнения атмосферы является промышленность, в частности энергетические установки и транспортные средства. На их долю приходится более половины всех выбросов в атмосферу. Мощные тепловые ежегодно выбрасывают тысячи тонн золы и сернистого ангидрида.

Очень опасным источником загрязнения воздуха является автомобильный транспорт. Один автомобиль за год выбрасывает 600-800 кг оксида углерода, около 200 кг несгоревших углеводородов и около 40 кг оксидов азота. А скопление автомобилей в городах является причиной загрязнения атмосферы окисью углерода, многими сложными органическими соединениями, что вредно отражается на здоровье человека.

В целях устранения данной проблемы ведется работа по снижению выбросов вредных веществ в атмосферу. Республиканским управлением экологии и биоресурсов осуществляются проверки предприятий и организаций по выполнению требований Закона Казахстана «Об охране атмосферного воздуха». По фактам нарушений предъявляются штрафы, иски о возмещении предприятиями ущерба, нанесенного окружающей природной среде, выдаются предписания об устранении загрязнителей.

Более того, разработаны нормативы предельно-допустимых выбросов загрязняющих веществ в атмосферу. Такие нормативы установлены для всех источников загрязнения. Законом «Об охране атмосферного воздуха» предусматривается улавливание, использование и обезвреживание вредных веществ и отходов.

Во-вторых, загрязнение почвы. Неразумное землепользование может обернуться катастрофой. Необдуманное освоение и использование земельных участков приводит к прогрессирующему иссушению почвы. В результате такой эксплуатации, почва утрачивают свое плодородие и подвергаются эрозии.

В последние годы, с целью получения наиболее высоких урожаев сельскохозяйственных культур, земля подвергалась интенсивному воздействию удобрений и пестицидов, что пагубно сказалась на почве. Кроме того, часто отравляющие препараты используются впустую: процент попадающих в цель пестицидов составляет 0,1 %. Остальная их масса оседает в почве, отравляя подземные воды.

Более того, человек все активнее внедряется в жизнь земной коры, становится мощным рельефообразующим фактором.

Наиболее сильно человек воздействует на земную поверхность при добыче полезных ископаемых. Особенно отрицательно влияет на окружающую среду открытый способ добычи твердых полезных ископаемых.

В-третьих, загрязнение водной среды. Воды РК широко применяются для удовлетворения технических и бытовых нужд. Но за последние годы наметилась тенденция к уменьшению использования пресной воды. Причиной этого являются снижение объемов производства, особенно в энергетике, нефтеперерабатывающей и химической промышленности. Меньше воды используется и на сельскохозяйственные нужды [5].

Однако, на всей территории РК проявляется дефицит пресной воды в связи с загрязнением водных источников промышленными и коммунально-бытовыми стоками, отходами и стоками сельскохозяйственного производства.

К основным видам промышленного загрязнения воды можно отнести: минеральные вещества, биологические вещества, ядовитые и токсические соединения, ухудшающие качество воды и делающие ее непригодной к употреблению.

В настоящее время одними из самых распространенных химических загрязнителей водоемов и источников питьевой воды являются синтетические моющие средства. Они не поддаются воздействию микроорганизмов, накапливаются в водоемах и отрицательно действуют на состояние водных ресурсов.

Следует особо отметить огромный ущерб, наносимый природным водоемам нефтяными продуктами; затрудняющими доступ кислорода из атмосферы в воду и препятствующими жизнедеятельности микроорганизмов, способствующих самоочищению воды.

Решение данной проблемы связано с различными способами очистки.

Механическая очистка предусматривает фильтрацию вод через емкости и их отстаивание. Химическая очистка предполагает быстрое выведение из воды вредных веществ в осадок с помощью химических препаратов. При биологическом способе очистки происходит разложение вредных примесей под воздействием специально запущенных микроорганизмов. Стоит отметить, что решение проблемы охраны и рационального использования водных ресурсов должно предусматривать не только охрану воды от загрязнения, но и экономное расходование воды для бытовых и промышленных целей, повторное использование воды на основе замкнутого цикла, совершенствование технологий производства в направлении сокращения водопотребления. Наиболее опасной причиной загрязнения окружающей среды является испытания ядерного оружия. Семипалатинский полигон испытаний ядерного оружия функционировала с 29 августа 1949 г. до 1989 г. За этот период проведено около 470 испытаний, а общая мощность проведенных взрывов составила 16 мегатонн. В 1989 г. на Семипалатинском полигоне прошли последние испытания. Полигон прекратил свое существование. Однако, ситуацию сложившуюся вокруг полигона можно назвать уникальной. Нигде в мире испытания не проводились в течение столь долгого времени и в такой близости от зон проживания людей. Это привело к резкому повышению уровня заболеваний, к изменению структуры заболеваемости, к значительному снижению иммунитета у населения. Наиболее сильно последствия ядерных испытаний отразились на состоянии здоровья детей. Для устранения вышеперечисленных экологических проблем существует ряд мероприятий, позволяющих решить данную социальную проблему. К данным мерам относятся:

1. Проведение воспитательных работ с населением с целью повышения таких морально – нравственных ценностей как «природа», «экология», «Родина» и т.д.

2. Ужесточение закона в отношении людей, которые пагубно влияют на экологию и природу Казахстана.

3. Социальная поддержка экологических проектов (выделение стипендий студентам, материальное поощрение и т.д.)

4. Провидение волонтёрских работ экологической направленности.

В свою очередь, решающую роль в устранении данных проблем играет экологическое право РК, т.е. самостоятельная отрасль казахстанского право, которое призвано изучать направление деятельности государства в области правового регулирования природопользования и охраны окружающей среды. Предметом экологического права являются общественные отношения, складывающиеся в сфере взаимодействия общества и природы [4].

Так как:

Во-первых, основной целью экологического права является сохранение природы как главной основы жизни и деятельности будущих поколений.

Во-вторых, оно обеспечивает конституционные права жителей РК на благоприятную окружающую среду.

В-третьих, формирует правильное экологическое мировоззрения и культуры населения РК.

В-четвертых, интегрирует международную систему деятельности по сохранению глобального экологического равновесия.

Проанализировав вышесказанное, хотелось бы отметить, что на сегодняшний день нужно уделять особое внимание и значение данной проблеме. А граждане Республики Казахстан обязаны сохранять природу и бережно относиться к природным богатствам, как глоссит Конституция РК и иные нормативно правовые акты [3]. Ведь природа и экология являются неотъемлемыми частями жизни любого государства.

Литература

1 Экология и экономика природопользования./ Э.В. Гирусов, С.Н. Бабылов, А.А. Новоселов, Н.В. Чепурных. – М. 2000.

2 Обсуждение: Экологической проблемы/www. wikipedia.org

3 Конституция Республики Казахстан (принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года) (с изменениями и дополнениями по состоянию на 10.03.2017 г.).

4 Оспанов К.И. Основы права: Учебное пособие. – Алматы: Жеті жарты, 2006.-296 с.

5 Экология и экономика природопользования./ Э.В. Гирусов, С.Н. Бабылов, А.А. Новоселов, Н.В. Чепурных. – М. 2000.

ҒТАМР 11.15.87

САЙЛАУ ТҮРЛЕРІ ЖӘНЕ ЖҮЙЕСІ

Б.Н. Балғабай

Студент, Д.А. Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясы, Талдықорған қ.

М.Р. Кокешбаева

Оқытушы, құқық магистрі, Д.А. Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясы, Талдықорған қ.

Сайлау құқығы түсінігі көпмағыналы болып табылады. Біз оны екі мағынада қарастырамыз: объективтік және субъективтік. Объективтік мағынада сайлау құқығы – бұл мемлекеттің өкілді органдарын және жеке лауазымды тұлғаларын сайлау тәртібін реттейтін нормалардың жиынтығы. Бұл мағынада ол конституциялық құқықтың бір институты, бөлімі болып табылады. Субъективтік мағынада сайлау құқығы – бұл азаматтың мемлекеттің сайланбалы органдары мен тұлғаларын құруға, қалыптастыруға қатысу құқығы. Азаматтың тиісті органдарды (тұлғаларды) қалыптастыруға қатысуы оның осы органдарға сайлауы және сайлануы арқылы байқалады және сайлау түрлері мен жүйесі толық қарастырылған.

Түйін сөздер: жалпы сайлау, ішінара сайлау, алғашқы сайлау, қайта сайлау, тепе-тең сайлау жүйесі.

Заң әдебиеттерінде сайлау түрлерінің төрт негізгі жіктелуін атап көрсетеді.

Біріншіден, сайлау кезекті (негізгі) және кезектен тыс болып бөлінеді. *Кезекті сайлаулар* – сайланбалы мемлекеттік билік органының (Президент, Парламент), мәслихат немесе өзге де жергілікті өзін-өзі басқару органының конституциялық өкілеттігі аяқталуына байланысты тағайындалатын және өткізілетін сайлаулар.

Кезектен тыс сайлаулар сайланбалы органдар – Парламент, оның палаталарының (Сенат, Мәжіліс), мәслихаттың өкілеттіктерінің мерзімінен бұрын тоқтатылуына байланысты өткізіледі. Парламент, оның палаталарының (Сенат, Мәжіліс), мәслихаттың өкілеттіктерінің мерзімінен бұрын тоқтатылуы негіздері ҚР Конституциясында және «ҚР Сайлау туралы» конституциялық заңда бекітілген. Конституция мен сайлау туралы конституциялық заң кезектен тыс сайлау үшін кезекті сайлауға қатысты мерзім бекітеді. Мысалы, ҚР Конституциясының 51-бабының 3-тармағына сәйкес, Парламент немесе Парламент Мәжілісі депутаттарының кезектен тыс сайлауы тиісінше Парламент немесе Парламент Мәжілісінің өкілеттігі мерзімінен бұрын тоқтатылған күннен бастап екі ай ішінде өткізіледі.

Кезектен тыс сайлау өткізу тәртібі әр елдің өзінің ішкі заңдылықтарына бағынады. Мысалы, парламенттік республикаларда кезектен тыс сайлау – үкімет отставкаға кеткен соң өтеді. Кезектен тыс парламент сайлауы деген сөз – палатаны тұтасымен қайтадан сайлау деген сөз.

Бірқатар демократиялық елдерде «кезектен тыс сайлау» деген түсінік саяси терминологияда мүлдем қолданылмайды. Мәселен, АҚШ-та президент өз өкілеттілігінен мерзімінен бұрын

бас тартатын болса немесе әлдебір саяси тартыстар салдарынан өкілетті қызметін тоқтатуға мәжбүр болса, белгіленген президенттік мерзім аяқталғанға дейін, барлық мемлекеттік құзырлы жауапкершілік вице-президентке жүктеледі.

Парламенттік-демократиялы Жапонияда үкіметтің отставкаға кетуі – кезектен тыс парламент сайлауын өткізуге себеп бола алмайды. Керісінше, парламент сайлаған жаңа премьер-министр жаңа кабинетті жасақтайды [1, 74].

Екіншіден, сайлау негізгі және қосымша болуы мүмкін.

Негізгі сайлауда Парламент Сенаты мен Мәжілісінің, сондай-ақ мәслихаттардың депутаттарын сайлауға қатысты ғана қолданылады. Мысалы, негізгі сайлауда жергілікті өкілді органның бүкіл құрамы сайланады. Ал *қосымша сайлау* өткізуге негіз болатын жағдай - жергілікті өкілді орган депутатының өкілеттігі мерзімінің аяқталуы, оның мандатынан айырылуы немесе оның тоқтатылуы.

Үшіншіден, а) жалпы және б) ішінара сайлау болуы мүмкін.

Жалпы сайлауға Парламент Мәжілісінің, жергілікті өкілді органның барлық депутаттарын сайлау жатады.

Ішінара сайлау Парламент Сенаты депутатарын сайлау кезінде жүзеге асырылады, өйткені бұл орган алмастыру жолымен қалыптасады. Осылайша, ҚР Конституциясының 51-бабының 2-тармағына сәйкес «Сайланған Сенат депутаттарының жартысы әрбір үш жыл сайын қайта сайланып отырады».

Төртіншіден, сайлау алғашқы сайлау, қайта сайлау болып бөлінеді.

Алғашқы сайлау сайланған органнның өкілеттік мерзімінің аяқталуымен немесе өкілеттігінің мерзімінен бұрын аяқталуымен байланысты тағайындалады.

Қайта сайлау егер алғашқы сайлау қорытындысы жарамсыз деп танылған жағдайда өткізіледі. Қайта сайлауды қайта дауыс беруден ажырата білу қажет. Қайта дауыс беру алғашқы дауыс беру жүргізілген сайлау процесінің шегінде өтетін қосымша саты. Мысалы, Қазақстан Республикасы Президентін сайлау барысында кандидаттардың ешқайсысы дауыс беруге қатысқан сайлаушылардың елу пайыздан астам дауысын жинай алмаса, онда Орталық сайлау комиссиясы ең көп дауыс алған екі кандидат бойынша Президент сайлауы жөнінде қайта дауыс беру тағайындайды. Кандидаттардың біреуі шығып қалған жағдайда, сайлау бюллетеніне неғұрлым көп дауыс алған келесі кандидат енгізіледі. Қайта дауыс беру сайлау туралы конституциялық заңның талаптарын сақтай отырып екі ай мерзімнен кешіктірілмей өткізіледі. Осылайша, қайта дауыс беру кезінде, басқа кандидатпен салыстырғанда, дауыс беруге қатысқан сайлаушылардың көпшілік дауысын алған кандидат сайланған Республика Президенті болып танылады.

Қайта сайлау – кандидаттарды ұсынумен қоса сайлау процесінің барлық сатыларын қамтитын дербес процесс болып табылады. Мысалы, егер Президент сайлауы жарамсыз деп танылса, не қайта дауыс беру сайланған Президентті анықтауға мүмкіндік бермесе, Орталық сайлау комиссиясы Президент сайлауын қайта тағайындайды. Қайта сайлау алғашқы сайлаудан кейін екі ай мерзімнен кешіктірілмей өткізіледі. Сайлау комиссияларын құру, Президенттікке кандидаттар ұсыну мен тіркеу, басқа да сайлау шаралары сайлау туралы конституциялық заңда белгіленген тәртіп бойынша жүзеге асырылады, ал сайлау шаралары мерзімінің қысқартылуын Конституция мен Қазақстан Республикасындағы сайлау құқығы заңының негізінде Орталық сайлау комиссиясы анықтайды.

Сайлау жүйесі.

Сайлау референдуммен қатар халық билігін білдірудің формасы, халық егемендігінің бір көрінісі болып саналады, Конституцияның 3-бабының 2-тармағы және 33-бабының 2-тармағына сәйкес сайлауға және сайлаушыға азаматтардың құқығы бекітіледі. Сайлау жолымен мемлекеттің өкілді органдары құрылады.

Сайлау науқаны (өзіне сайлау округтерінің, учаскелерінің құрылуын, сайлаушылар тізімдерін жасау мен тексеруді, сайлау комиссияларын құруды, кандидаттарды ұсынуды, сайлау алдындағы күресті, дауыс беру күшін енгізеді) заңмен белгіленген белгілі ережелер, қағидалар бойынша ұйымдастырылып өткізіледі. Бүкіл осы ережелер мен қағидалардың жиынтығы сайлау жүйесін құрады.

Дүниежүзі мемлекеттерінде сайлау жүйесі мынандай негізгі түрлері болады:

а) тепе-тең

б) мажорлық

в) аралас.

Тепе-тең сайлау жүйесі алған дауыстар мен жеңіп алған мандаттар арасындағы тепе-теңдік қағидасынан құрылады. Тепе-тең жүйемен жұмыс істеу үшін бірқатар ерекше шарттардың болуы

қажет. Бірінші, үлкен аумақтық сайлау округтерін құру қажет. Әлбетте, аумақтық сайлау округтерін тепе-тең жүйенің ерекшеліктеріне лайық өзгертуге болады. Екінші, тепе-тең жүйенің тиімді жұмыс істеуі үшін кемінде қалыптасқан екі партияның болуы қажет. Қазақстандағы саяси партиялардың әліде болса әлсіз жұмыс жасауы және азаматтардың елеулі бөлігінің мемлекеттің саяси өміріне белсенді араласпауы біздің елімізде тепе-тең сайлау жүйесін құруға мүмкіндік тұғызбай отыр.

Тепе-тең сайлау жүйесінің мажоритарлықтан басты айырмашылығы көпшілік қағидасында емес, алыңған дауыстар мен жеңіп алған мандаттардың арасындағы тепе-теңдік (пропорционалды) қағидасында құрылуында.

Тепе-теңдік жүйені қолдану дауыс саны мен мандаттар санының арасындағы салыстырмалы сәйкестікке қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Тепе-теңдік жүйеде көптеген аумақтар құрылады, олардың әрқайсысынан бірнеше депутат сайланады; негұрлым окрнуг үлкен болса, соғұрлым пропорцинализм арқықшылығы айқынырақ білінеді. Жақсы жағдайда бүкіл ел жалпы сайлау округіне айналады.

Тепе-теңдік жүйе бойынша өткізілген сайлаулар қатаң түрде партиялық болып саналады. Әр партия сайлау қызметіне кандидаттардың өзқ тізімін ұсынады. Сайлаушылар өз еріктерін білдіріп, дауыстар саналғаннан кейін сайлау метрі, не квота, яғни бір депутатты сайлауға қажетті дауыстардың ең аз саны анықталады [2, 53 б.].

Партиялар арасында мандаттарды бөлу олардың квотаға алған дауыстарын бөлумен жүргізеді. Неше рет квота партия алған дауцыстардың санына шақ келсе, ол сонша мандат алады.

Мажоритарлық сайлау жүйесінің абсолюттік көпшілік және біршама көпшілік деген екі жүйесі бар. Бұл орайда мажоритарлық жүйеде сайлаушылардың 50 пайызынан астамының дауысына ие болған кандидат сайланған болып есептелінеді.

Мажоритарлық жүйе кезінде біршама көпшілік сайлау дауыс берген және дауыс беруге қатысқан сайлаушылар санына қарамастан өткен болып есептелінеді, ал егер оған сайлаушылар тізіміне енгізілген азаматтар санының 25 пайыздан астамы дауыс берген жағдайда басқа кандидаттарға қарағанда көп дауыс жинаған кандидат сайланған болып есептелінеді.

Мажоритарлы жүйенің негізгі үш түрін ажыратады:

– абсолютті,
– салыстырмалы,
– білікті көпшілік.

Абсолютті көпшіліктің мажоритарлы жүйнсімен сәйкес сайлау үшін аумақ бойынша берілген дауыстардың абсолютті басымдылығы қажет (50 %+1). Мысалы, округте төрт кандидат (А,Б,В,Г.) Параментке дауысқа салынып жатыр; оларға берілген 12 000 дауыс былай бөлінеді. А – 2000 дауыс, Б – 3000 дауыс, В – 6100 дауыс, Г – 900 дауыс жинаған. Сонда кандидат В сайланады, себебі ол 6100 дауыс, яғни абсолютті көпшілікті жинады.

Дегенмен де, абсолютті көпшіліктің мажоритарлы жүйенің елеулі кемшіліктері бар:

Біріншіден, жеңіліске ұшыраған кпндидаттарға берілген дауыстар жоғалады.

Екіншіден, бұл тек ірі партияларға ғана ыңғайлы, ал кіші партиялардың жеңіске жетуі өте аз болады.

Үшіншіден, ол нәтижесіз. Егер де бір де бір кандидат дауыстардың абсолютті көпшілігін алмаса немесе бірнеше кандидаттар бірдей дауыс алған жағдайда қай депутат мандат алатыны жайлы мәселе ашық болып қалады.

Мұндай жағдайды болдырмас үшін әртүрлі тәсілдер қолданылады. Мұндай тәсілдердің бірі қайтадан дауысқа салу болып табылады. Жаңа бюллетеньге көпшілік дауыс жинаған екі кандидаттың ғана фамилиясы енгізіледі. Егер ешқайсысы да абсолютті көпшілік дауыс жинамаса, онда сайлау туралы мәселебақ сынасумен шешіледі, немесе жасы үлкен кандидат сайланған болып табылады. Қазақстан Республикасында абсолюттік көпшіліктің мажоритарлық сайлау жүйесі қабылданған.

Кейде дауыс берудің екінші, үшінші турларын өткізеді. Бұл кезде кандидаттар мен тізімді сайлау нәтижелері анықталмайынша шектеп отырады.

Кейбір елдерде *салыстырмалы көпшіліктің мажоритарлы жүйесі* қолданылады (АҚШ, Англия, Үндістан және т.б.)

Мажоритарлы жүйенің мұндай әртүрлігіне жартысынан аз болса да қарсыластарының әрқайсысы жекелеп жинаған дауыстарынан артығырақ дауыс алған кандидат (не кандидаттар тізімі) сайланған болып саналады.

Салыстырмалы көпшіліктің мажоритарлы сайлау жүйесі әрдайым біреуі салыстырмалы көпшілік дауыс жинайтындықтан үнемі нәтижелі. Егер бұл жүйенің әрекет кезінде әдетте Парламентте өкіметтің тұрақтылығын қамтамасыз ететін берік көпшілік болады. Салыстырмалы

көпшіліктің мажоритарлы жүйесі туралы өкімет пен парламенттерді жасанды түрде құруға мүмкіндік беретіндіктен таралған; алайда мұндай жүйе өкілеттікті кіші партиялардан айырады және шынайы күш қатынастары туралы бұрыс түсінік береді.

Әдетте, салыстырмалы көпшіліктің мажоритарлы сайлау жүйесі кезінде сайлаулар бір мандатты округтер бойынша жүргізіледі. Және де егер округте тек бір мандат шығарылса, онда оны сайлау үшін бір дауыс та жеткілікті болғандықтан дауыс беру мүлдем жүргізілмейді.

Білікті көпшіліктің мажоритарлы жүйесі сирек кездеседі. Бұған сәйкес кандидат абсолютті көпшілікпен салыстырғанда заңда белгілеген дауыс санын жинауы керек.

Аралас сайлау жүйесі тепе-тең және мажоритарлық жүйелерді біріктіруді көздейді. Ондағы мақсат – жекелей алғанда олардың әрқайсысына тән кемшіліктерді мейлінше азайту. Мұндай біріктіру болуы мүмкін, мысалы, егер ел парламентінің бір бөлігі тепе-тең жүйе бойынша, ал екінші бөлігі мажоритарлық жүйе бойынша сайланса. Бұған дәлел – Ресей Федерациясының Мемлекеттік Думасын сайлау.

Аралас сайлау жүйесі дауыс беру процесінде былай жүзеге асырылады: әр сайлаушы екі бюллетень алады, тиісінше онда екі дауыс болады: ол бірімен нақты сол аумақ бойынша дауысқа түскен кандидатқа, екіншісімен саяси партияға, бірлестікке дауы береді.

Қазақстан Республикасының сайлау жүйесі – Қазақстан Республикасы Конституциясының және Президенттің «Қазақстан Республикасының сайлауы туралы» конституциялық заң күші бар жарлығында көзделгендей Қазақстан Республикасының Президентін, Қазақстан Республикасының парламентінің Мәжілісі мен Сенатының депутаттарын, Мәслихат депутаттарын Қазақстан Республикасының азаматтары тікелей де сондай-ақ жанама да сайланатын сайлау тәртібі түсіндіріледі.

М.В. Баглай сайлау жүйесін тар мағынада «дауыс берудің нәтижесін анықтау тәртібі ретінде» деген анықтама береді, сонымен қатар, осы мағынада жүйенің екі негізгі түрін ажыратады:

– бара-бар өкілді сайлау жүйесі (пропорциональды);

– мажоритарлық сайлау жүйесі [3, 347 б.].

Бұл жүйелер шегінде, оның пікірінше, «әрбір елде өздерінің мүлдем бөлек және қайталанбайтын жүйесі болады». В.И. Лысенко сайлау жүйесін «демократиялық сайлау процесін ұйымдастырудың әртүрлі аспектілеріне әсер ететін дауыс беру мен санауды ұйымдастыру тәсілі ретінде» қарастырады.

А.Е. Постников сайлау жүйесі түсінігін «халық сайлаушылардың арасындағы мандат бөлу» деп анықтайды. Көптеген шет елдерде «сайлау жүйесі» деген термин жай түсінікте сайлаушылардың дауыс беру нәтижесіне қатысты кандидаттардың арасындағы мандат бөлу әдісі деп қолданылады. Бұл контексте «сайлау жүйесі» түсінігі өзінің саяси-құқықтық ойын айқын білдіретін қандай да бір процессуалды-процедуралық талаптарға сай келтіріледі. Сонымен қатар, нақты сайлау жүйесін бекіту таза субъективтік көзқарас нәтижесі емес. Сайлау және сайлау жүйесі жалпы алғанда, көбінесе билеудің реалды саяси қатынасы болып келеді, қоғамның нақты конституциясы мемлекет пен қоғам күшінің қатынасын көрсетеді.

Сондықтан «сайлау жүйесін» кең көлемде түсіндірумен бірге бұл терминді әртүрлі әдіс ретінде және сайлау нәтижесін мажоритарлық немесе пропорционалды сайлау жүйесі деп қана қоймайтын авторлармен бірге келісуге болады, көбіне мұндай мәселелерге анализ жасағанда кедергі болатын, құқықтық салаға жатпайтын бастаулар болады. Сайлау жүйесі «құқықтық нормалар жиынтығы» дегенмен келісуге болмайды, мұнда бекітілген қағидалар негізінде сайлау өтеді, азаматтардың сайлауға және сайлануға құқығы, сайлаушылар алдында депутаттардың жауапкершілігін бекіту, сайлау өткізу, қатынастарды реттеу, сайлаушылардың депутаттармен және өзге сайлауға түсетін тұлғалармен қатынастарын реттеу жүзеге асады.

Бұл жағдайда сайлау жүйесі бір тәртіпке келген қоғамдық қатынастар, халық билеушісімен байланысқан азаматтардың конституциялық құқығының орындалуы, сайлау процесінің барлық кезеңіндегі сайлау процедураларын іске асыру, сондай-ақ сайлау алды үгіт жұмыстарын да жүргізу. Сонымен қатар, қоғамдық қатынастар сайлау жүйесін сипаттайтын материалдық көрініс екенін ұмытпайық. Саяси демократиялық институттың көрінісі ретіндегі сайлау жүйесі мемлекеттің қалауымен өз билігін құру үшін қолданылады.

Мұнда сайлау жүйесі, мемлекеттік құқықта шындық сияқты факт ретінде көрініс табады, ол әлеуметтік және құқықтық сипаттамаларда тығыз орналасқан. Мұндай бірліктің факторы – сайлау құқығы болып табылады.

Сайлау жүйесінің жалпы құқықтық параметрін анықтағанда, "Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы" Конституциялық заңы сайлау құқығының негізін құрушы бастамаларын бекітеді. Осылайша, Қазақстан Республикасының сайлау құқығы жүйесін құру – ол азаматтардың сайлау

құқығын таратудағы қоғамдық қатынастардағы күрделі процесс, сонымен қатар олардың сайлау алды үгіт құқығы, сайлау жүйесінің заңдылық қағидасының толық жаңаруы, бұған тек заң актілері ғана емес, сондай-ақ жергілікті нормативтік актілер және азаматтардың сайлау құқығын іске асыру тәртібін орындаушылар ықпал етеді. Мұндай жағдайда тек сайлау жүйесіне ғана емес, жалпы сайлау құқығына формальды-құқықтық, нормативтік көзқарас керек [4, 128 б.].

Президентті, Парламент депутаттарын және жергілікті өкілді органдарын сайлау Конституциялық құқықтық нормалармен белгіленеді, олар өзі жиынтығында Қазақстан Республикасының сайлау жүйесі ұғымын құрайды.

Сайлау жүйесін құрайтын Конституциялық құқықтық нормалар Қазақстан Республикасы Конституциялық құқығының бір бөлігі болып табылады. Олар Қазақстан Республикасының Президентін, Мәжіліс депутаттары мен Сенат депутаттарының бір бөлігін, жергілікті өкілді органдардың депутаттарын сайлауға байланысты қоғамдық қатынастарды реттейді. Жоғарыда аталған сайлау құқығы институты Конституциялық құқытың маңызды бір институты болып табылады. Сонымен қатар «сайлау құқығы» ұғымы кәмелетке жеткен Қазақстан Республикасы азаматтарының субъективтік сайлау құқығы мағынасында қолданылады.

Қазақстан Республикасының сайлау жүйесімен сайлау құқығы халықтық егемендіктің бір көрінісі болып табылады, өйткені оларды пайдалана отырып, азаматтар мемлекеттің жоғарғы өкілді органдарын қалыптастырады.

Соңғы өзгертулер бойынша сайлаушылар жеке кандидаттарға емес партияға дауыс беру арқылы Парламент Мәжілісі депутаттарын сайлайды. Мәжіліс және маслихат депутаттарын сайлаудың нәтижесі бара – бар (тепе тең) жүйесі негізінде анықталады.

Қазақстанда абсолюттік басым көпшілікті мажоритарлық сайлау жүйесі қолданылады.

Жоғарыда баяндалғандардан, қоғамдық қатынастарды реттеуші, сайлауға әзірлік пен оны өткізу барысында туындайтын құқықтық нормалардың жиынтығы – сайлау құқығы сияқты конституциялық дербес құқық институтын бөліп көрсетуге болады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Божқараұлы А. Шетел конституциялық құқығы. – Қарағанды: ЖСС «Интал», - 2005. – 169 б.

2 Копабаев О.К., Айтхожин К.К., Кудайбергенов М.Б. Избирательное право Республики Казахстан: научно-практическое пособие. – Астана, – 2009. – 180 с.

3 Баглай М.В. Конституционное право Российской Федерации: Учебник. - Москва: Юр.Норма, НИЦ ИНФРА-М, 2015. – 768 с

4 Амандыкова С.К. Избирательное право и избирательные системы в Республике Казахстан // Гражданин. Выборы. Власть: материалы II междунар. науч.-практ. конф. (25-26 ноября 2015 г.). Пятигорск. – Ставрополь: Ставропольское изд-во «Параграф», 2016. – 440 с.

ҒТАМР 10.71.35

ҰЛТТЫҚ ҚАУІПСІЗДІКТІ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ПРОКУРАТУРА ОРГАНДАРЫ

Ж.Х. Тайшықов

Магистрант, ҚР Бас прокуратурасы жанындағы Құқық қорғау органдарының академиясы

Н.Ш. Жемпиисов

З.ғ.к., ҚР Бас прокуратурасы жанындағы Құқық қорғау органдарының академиясы

Ұсынылған мақала қазіргі уақытта өте маңызды болып табылатын ұлттық қауіпсіздік және ұлттық мүдде мәселелеріне, оның ішінде Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздік жүейсіндегі прокуратура органдарының ролін анықтауға арналған. Жаһандану заманында Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігіне әсер ететін жаңа қатерлер мен тәуекелдердің туындауы мемлекеттің барлық салаларына әсер етіп, оған қарсы жүйелі, бірлескен іс-әрекеттер қабылдауды қажет етеді.

Түйін сөздер: ұлттық қауіпсіздік, ұлттық мүдде. қауіпсіздік түрлері, прокуратура органдары, ұлттық қауіпсіздік жүйесі.

Қазіргі уақытта әлемде жаңадан пайда болған қауіп – қатерлер мен алып мемлекеттер арасында қалыптасқан күрделі, шиеленіскен жағдайды ескерсек, ұлттық қауіпсіздік мәселесі ең басты орынға шығады.

Сонымен қатар, жаһанда қауіпті вирустық инфекцияның таралуы, стратегиялық шикізат – мұнай бағасының төмендеуі, ұлттық валютаның әлсіреуі, кәсіпкерлік субъектілерінің қаржылық қиындықтарын назарға алсақ, елімізде қиын әлеуметтік – экономикалық жағдай қалыптасқан.

Осы ретте ішкі және сыртқы қатерлер азаматтардың конституциялық құқықтары мен бостандықтарына, өмір сүру деңгейіне, еліміздің егемендігі мен территориялық тұтастығына, тұрақты дамуына, жалпы алғанда ұлттық қауіпсіздікке нақты қауіп төндіреді.

Сондықтан ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесіндегі әр мемлекеттік органның алатын орны мен оған жүктелген міндеттерді, жауапкершілікті айқындау өте маңызды болып табылады.

«Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 1-бабы 5-тармақшасына сәйкес Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету жүйесі – ұлттық қауіпсіздік саласындағы мемлекеттік саясат шеңберінде ұлттық қауіпсіздік субъектілері іске асыратын құқықтық, ұйымдастырушылық, экономикалық, техникалық және өзге де шаралар жиынтығы ретінде көрсетілген.

Өз кезегінде, аталған Заңның 9-бабында ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету күштеріне:

1) барлау, қарсы барлау қызметін, сондай-ақ күзетілетін тұлғалар мен объектілердің қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған құқықтық және ұйымдастырушылық шаралар кешенін жүзеге асыратын арнаулы мемлекеттік органдар;

2) Қазақстан Республикасының Қарулы Күштері, басқа да әскерлері мен әскери құралымдары;

3) ішкі істер органдары, сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызмет, мемлекеттік өртке қарсы қызмет органдары, экономикалық тергеу қызметі және авариялық-құтқару қызметтері жатады [1].

Заң шығарушының ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету күштері ретінде ұсынған тізімі толық емес деп санаймыз, өйткені ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі жергілікті өзін-өзі басқару органдарының, мемлекеттік емес ұйымдардың, азаматтар мен прокуратураның ролі ескерілмеген.

Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі прокуратураның ролі мен бірегей түсінігі анықталмаған.

Біріншіден, ұлттық мүддені қорғау мен ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуде құрылу мақсаты мен ведомстволық бағыныштылығына қарамастан барлық мемлекеттік органдардың біріккен іс-әрекеттері қажет екендігі белгілі;

Екіншіден, осы салада мемлекеттік органдар мен үкіметтік емес ұйымдар, азаматтар арасындағы кері байланыс орнату қажет.

Осы орайда, прокуратура көп функционалдылығымен, әмбебап қызметімен және құзыреттілігімен ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесінде ерекше орын алып, қоғам мен мемлекеттің барлық өмір салаларына тәжірибеде нақты әсер етуге мүмкіндігі бар.

Прокуратура органдары конституциялық қағидаттарға сүйене отырып, ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету бойынша өзекті мәселелерді, оның ішінде ішкі қатерлерді жою арқылы тиімді шешуге қауқары бар. Прокурорлық қадағалау мемлекеттегі заңдылықты қамтамасыз етудің негізгі жолы болып табылады.

Бұл Қазақстан Республикасы Конституциясының 83-бабында айқындалып, «прокуратура мемлекет атынан Қазақстан Республикасының аумағында заңдылықтың сақталуына заңда белгіленген шекте және нысандарда жоғары қадағалауды жүзеге асырады, сотта мемлекеттің мүддесін білдіреді және мемлекет атынан қылмыстық қудалауды жүзеге асырады» деп көрсетілген.

Қазақстан Республикасының Конституциясына және «Прокуратура туралы» Заңға сәйкес прокурорлық қадағалау мемлекеттік қызметтің өзінше дербес және айрықша саласы болып саналады.

Прокурорлық қадағалаудың мемлекеттік қызмет түріндегі дербестігін оның мазмұны анықтайды, оның мәнісі заңдардың, Қазақстан Республикасы Президентінің жарлықтарының, басқа да нормативтік-құқықтық актілердің республика аумағында дәл және бірыңғай қолданылуына жоғары қадағалауды жүзеге асыруға және кез келген заң бұзушылықты айқындап, оны жою үшін шара қолдануға келіп тіреледі. Бұл қызметті прокуратурадан басқа ешқандай мемлекеттік және басқа орган жүзеге асыра алмайды, себебі прокуратурада оларға қарағанда айрықша функция бар [2].

Прокурорлық қадағалаудың ерекшелігі сонда, прокуратура биліктің ешқандай тармағына жатпайды, ол біртұтас орталықтандырылған және басқа органдарға, мемлекеттік органдардың

лауазымды тұлғаларына тәуелді емес, тек Президент алдында есеп береді, төмен тұрған прокурорлар жоғары тұрғандарға және Бас Прокурорға бағынады.

Прокуратура ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесінің маңызды буыны, ол өзінің конституциялық құқықты қорғау функциясын пайдала отырып, ең алдымен, республика Президентінің өкілеттілігін қамтамасыз етеді және заң тұрғысынан биліктің барлық тармағына ықпал етуге, олардың қызметін қадағалауға құқылы. Осы жерде прокуратура биліктің өкілдік, атқарушы және сот органдарын алмасытырмайды, тек ғана өз өкілеттіктерін тиімді пайдалана отырып оларды толықтырады.

Бұрыннан келе жастқан сот ісін жүргізуге қарағанда прокуратура Европада XIII-XIV ғасырларда пайда болып, 1302 жылы Франция королі прокуратураны монарх мүддесін қорғайтын орган ретінде құрса да, уақыт өте оның қызметі өзгеріп, жалпы мемлекеттік маңызды қадағалау – бақылау функцияларын атқарды. «Прокурор» сөзі латыннан аударғанда «қамқор боламын» деген ұғымды береді. Бұл категорияның мағынасы ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесіндегі прокуратураның ролін айқындайды [2].

Кеңес Одағы кезінен бастап ғалымдар прокуратураның мемлекеттік органдар жүйесіндегі орнын белгілеуге тырысқан және сол уақытта бұл органның не заңнамалық, не әкімшілік, не сот өкілеттіктері жоқ деген пікір кең тараған.

Мысалы, К.Ю. Яровиков пен М.С. Шалумов прокуратура биліктің бірде бір тармағына кірмейді, сондықтан билік бөлісуге қатысуға мүмкіндігі жоқ деп пайымдайды. Бірақ, бұған қарамастан М.С.Шалумов прокуратура тыйым салу мен қарама – қарсылық жүйесіне қатысатындығын көрсеткен, біз де сол пікірді қолдаймыз [3].

Қазақстан Республикасының «Прокуратура туралы» Заңының 4-бабына сәйкес прокуратура заңда белгіленген шекте мынадай міндеттерді:

1) адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын, заңды тұлғалардың, қоғам мен мемлекеттің заңды мүдделерін қорғауды және қалпына келтіруді;

2) заңдылықты бұзуды, оларға ықпал ететін себептер мен жағдайларды, сондай-ақ олардың зардабын анықтауды және жоюды;

3) құқық қорғау органдарының және өзге де мемлекеттік органдардың заңдылықты, құқық тәртібін және қылмысқа қарсы күресті қамтамасыз ету жөніндегі қызметін үйлестіруді жүзеге асырады [4].

Сонымен қатар, «Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 4-бабына сәйкес ұлттық қауіпсіздік түрлері ретінде:

1) қоғамдық қауіпсіздік – қоғамның тұтастығы мен оның тұрақтылығы қамтамасыз етілетін азаматтар өмірінің, денсаулығының және амандығының, қазақстандық қоғамның рухани-имандылық құндылықтарының және әлеуметтік қамсыздандыру жүйесінің нақты әрі ықтимал қауіп-қатерлерден қорғалуының жай-күйі;

2) әскери қауіпсіздік – әскери күштерді қолданумен немесе оны қолдану ниетімен байланысты сыртқы және ішкі қауіп-қатерлерден адамның және азаматтың, қоғам мен мемлекеттің өмірлік маңызы бар мүдделері қорғалуының жай-күйі;

3) саяси қауіпсіздік – азаматтардың, әлеуметтік топтардың құқықтары мен бостандықтарының сақталуы және олардың мүдделерінің теңгерімі, мемлекеттің тұрақтылығы, тұтастығы және қолайлы халықаралық жағдайы қамтамасыз етілетін конституциялық құрылыс негіздерінің, мемлекеттік органдар жүйесі қызметінің және мемлекеттік басқару тәртібінің нақты және ықтимал қауіп-қатерлерден қорғалуының жай-күйі;

4) экономикалық қауіпсіздік – экономиканың орнықты дамуы және оның тәуелді болмауы қамтамасыз етілетін, Қазақстан Республикасы ұлттық экономикасының нақты және ықтимал қауіп-қатерлерден қорғалуының жай-күйі;

5) ақпараттық қауіпсіздік – елдің орнықты дамуы және ақпараттық тәуелсіздігі қамтамасыз етілетін, ақпарат саласындағы нақты және ықтимал қауіп-қатерлерден Қазақстан Республикасы ақпараттық кеңістігінің, сондай-ақ адамның және азаматтың құқықтары мен мүдделерінің, қоғам мен мемлекеттің қорғалуының жай-күйі;

6) экологиялық қауіпсіздік – қоршаған ортаға антропогендік және табиғи әсерлер салдарынан туындайтын қауіп-қатерлерден адамның және азаматтың өмірлік маңызы бар мүдделері мен құқықтарының, қоғам мен мемлекеттің қорғалуының жай-күйі болып табылады [5].

Сурет - 1. Прокуратура мен қауіпсіздік түрлері арасындағы байланыс (автормен құрастырылған)

Прокуратура органдарының жоғарыда айтылған міндеттері мен ұлттық қауіпсіздік түрлері арасындағы байланысқа талдау жүргізсек, ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету күштерінің ішінде тек ғана прокуратура органдарының барлық қауіпсіздік салаларымен тікелей байланысты екендігіне көз жеткіземіз, ақыр аяғында прокуратура органдары құрылымының өзі де заңнамадағы әр қауіпсіздік түрлеріне сәйкес келеді (Сурет-1). Мысалы, әскери прокуратура арқылы әскери қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласында, мамандандырылған табиғатты қорғау прокуратуралары арқылы экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласында, қоғамдық мүддені қорғау қадағалау саласы арқылы саяси, экономикалық және ақпараттық қауіпсіздік және де қылмыстық қудалау арқылы қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету бойынша заңдылықтың сақталуына қадағалау жүргізіледі. Бұдан басқа, жоғарыда прокуратура органдарының құқық қорғау органдарының және өзге де мемлекеттік органдардың заңдылықты, құқық тәртібін және қылмысқа қарсы күресті қамтамасыз ету жөніндегі қызметін үйлестіруді жүзеге асыру ретінде көрсетілген үшінші міндетінен оның ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесіндегі үйлестіру қызметі туындайды.

Алайда, заң шығарушы тарапынан прокуратура органдары ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету күштеріне енгізілмей, үйлестіру функциясы да еленбей, ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесіндегі орны жеткілікті дәрежеде анықталмаған деп санаймыз.

Сондай-ақ, Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі мен қорғаныс қабілетін қамтамасыз ету саласында бірыңғай мемлекеттік саясат жүргізуді үйлестіретін конституциялық орган ретінде Қазақстан Республикасының Қауіпсіздік Кеңесі құрылған.

Дегенмен, прокуратураның жекелеген функцияларын ұлттық қауіпсіздік саласында заңнамада бекіту қажеттілігі туындайды.

Қоғамда құқықтық мәдениетті қалыптастыру, азаматтардың құқықтық сауаттылығының артуы, барлық тұлғалардың заңды сақтауға дайындығы мен оны өзгермейтін қағида ретінде ұстануы ұлттық қауіпсіздікті сақтау үшін маңызды [6].

Қорытындылай келе, прокуратура органдары ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуде айтарлықтай рольге ие және мемлекет алдында тұрған көптеген мәселелерді құқықтық құралдар арқылы шешу, ұлттық мүддені қорғау саласында үлкен әсер етеді. Сонымен бірге прокуратураның әлеуетін толық қолдану үшін ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесіндегі оның ролін, қызмет нысандары мен әдістерін жүйелі заңнамалық реттеу керек деп санаймыз.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 «Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі туралы» Қазақстан Республикасының 2012 жылғы 6 қаңтардағы № 527-IV Заңы.

2 Жүрсімбаев С.К. Қазақстан Республикасының құқық қорғау органдары // Оқулық. Алматы. 2010 ж. 131 – 132 б.

3 Нәрікбаев М.С., Өтебаев Ғ.Қ., Әлиев М.М. Қазақстан Республикасындағы прокурорлық қадағалау // Оқулық. Астана. 2005 ж. 55 б.

4 «Прокуратура туралы» Қазақстан Республикасының Заңы 2017 жылғы 30 маусымдағы № 81-VI ҚРЗ.

5 Жемпейісов Н.Ш. Қазақстан Республикасының «ұлттық қауіпсіздік» ұғымын анықтау туралы мәселесіне қатысты // Құқық қорғау органдары жаршысы №2 (12). 2019 ж. 20-21 б.

6 Гальченко А.И. Роль прокуратуры по обеспечению национальной безопасности // Журнал «Законность» №12. М.- желтоқсан 2015 ж. 15 б.

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ

ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

NATURAL SCIENCE

SRSTI 29.05.41

CORRESPONDENCE OF THE EREZ-ROSEN AND THE HARTLE-THORNE METRICS

G. Nurbakyt
IETP, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty

In this work we investigate the correspondence between the Erez-Rosen and Hartle-Thorne solutions. Instead the Hartle-Thorne metricis the approximate solution that depicts exterior and interior gravitational fields ofastrophysical objects in the case of slow rotation and small deformation. Here we consider only the exterior solution. To find the relationship between the two metrics both of them must describe the gravitational field of non-rotating bodies and must have the same approximation.

To this end, the Zipoy-Voorhees transformation has been applied to the exact Erez-Rosen metric in order to obtain the generalized solution in terms of the Zipoy-Voorhees parameterδ

After applying the coordinate transformations to the approximate generalized Erez-Rosen metric and retaining only linear terms in the quadrupole parameter, one can compare it with the exterior static Hartle-Thorne metric, when the angular momentum is neglected. We substitute these functions into the mixed component of the metric tensor $g_{R\Theta}$ and equate it to zero as it must vanish in both metrics. Furthermore, we showed that the Zipoy-Voorhees parameter is equal to $\delta = 1 - q$ which is in agreement with the previous results in the literature.

Keywords: exact and approximate solutions of Einstein's field equations, the Erez-Rosen metric, the Hartle-Thorne metric, coordinate transformations, quadrupole parameter, the Zipoy-Voorhees transformation, the Zipoy-Voorhees parameter, the Geroch-Hansen multipole moments, and the perturbation method.

I. The Erez-Rosen metric.

The Erez-Rosen metricis the exact exterior solution with mass and quadrupole parameters, that describes the gravitational fields of static deformed objects in the strong field regime [6]. It belongs to the Weyl class of static axisymmetric vacuum solutions in prolate spheroidal coordinates (t, x, y, ϕ), with $x \geq 1$ and $-1 \leq y \leq 1$:

$$ds^2 = e^{2\psi} dt^2 - m^2 e^{-2\psi} \left[e^{2\gamma} \left(x^2 - y^2\right) \left(\frac{dx^2}{x^2 - 1} + \frac{dy^2}{1 - y^2} \right) + \left(x^2 - 1\right)\left(1 - y^2\right) d\phi^2 \right], \quad (1)$$

Where the metric functions ψ and γ depend on the spatial coordinates x and y, only, and m represents the mass parameter. The corresponding vacuum field equations $R_0^0 = 0,\quad R_3^3 - R_2^2 = 0$ and R_2^3 can be written as

$$[(x^2 - 1)\psi_x]_x + [(1 - y^2)\psi_y]_y = 0, \quad \psi_x = \frac{\partial \psi}{\partial x}, \quad \psi_y = \frac{\partial \psi}{\partial y}, \quad (2)$$

$$\gamma_x = \frac{1 - y^2}{x^2 - y^2} \left[x(x^2 - 1)\psi_x^2 - x(1 - y^2)\psi_y^2 - 2y(x^2 - 1)\psi_x \psi_y \right], \quad (3)$$

$$\gamma_y = \frac{1 - y^2}{x^2 - y^2} \left[y(x^2 - 1)\psi_x^2 - y(1 - y^2)\psi_y^2 + 2x(1 - y^2)\psi_x \psi_y \right], \quad (4)$$

The solution found by Erez and Rosen has the following form [7].

$$\psi=\frac{1}{2}\ln\left(\frac{x-1}{x+1}\right)+\frac{1}{2}q(3y^2-1)\left[\frac{1}{4}(3x^2-1)\ln\left(\frac{x-1}{x+1}\right)+\frac{3}{2}x\right], \quad (5)$$

and

$$\gamma=\frac{1}{2}(1+q)^2\ln\left(\frac{x^2-1}{x^2-y^2}\right)-\frac{3}{2}q(1-y^2)\left[x\frac{1}{2}\ln\left(\frac{x-1}{x+1}\right)+2\right]$$
$$+\frac{9}{16}q^2(1-y^2)\left[x^2+4y^2-9x^2y^2-\frac{4}{3}+x\left(x^2+7y^2-9x^2y^2-\frac{5}{3}\right)\ln\left(\frac{x-1}{x+1}\right)\right.$$
$$\left.+\frac{1}{4}(x^2-1)(x^2+y^2-9x^2y^2-1)\ln^2\left(\frac{x-1}{x+1}\right)\right]. \quad (6)$$

.

However, nowadays, it is considered to be one particulartypeof a more general class of solutions Eq. (2-4).

II. The Zipoy-Voorhees transformation.

Zipoy [8] and Voorhees [9] investigated static, axisymmetric vacuum solutions of the Einstein field equations and discovered a simple transformation which allows to generate new solutions from a known seed solution. To demonstrate the idea of the transformation, one can use the vacuum field equations (2-4). In this case, if ψ_0 and γ_0 represent an exact static solution of the field equations (2-4), then the functions $\delta\psi_0$ and $\delta^2\gamma_0$, with $\delta=const$ are also solutions to the same field equations. This property was first discovered by Zipoy [8] and Voorhees [9]. This transformation is applied to static metrics to generate new solutions. A straightforward example can be shown by the following transformation

$$\psi=\frac{\delta}{2}\ln\left(\frac{x-1}{x+1}\right) \quad \gamma=\frac{\delta^2}{2}\ln\left(\frac{x^2-1}{x^2-y^2}\right) \quad (7)$$

which represents the simplest generalization of the Schwarzschild metric, when $\delta=1$. The parameter δ is simply called the Zipoy-Voorhees parameter. It can be chosen as $\delta=1+sq$ in order to produce more solutions or to change the class of the solution, where s is a real number.

III. The Geroch-Hansen multipole moments.

The explicit calculation of relativistic moments, by using the original method of Geroch [10] and Hansen [11], is quite cumbersome. Hoenselaers discovered a relation between the Ernst potential of a given metric and its multipole moments[12, 13, 15]. Here we present this relation which can be very useful for the calculation of multipole moments of higher order. For generality, we show an example for stationary axisymmetric vacuum solutions. The Ernst potentials E and ξ are defined in terms of the metric functions by

$$E=f+i\Omega, \quad \xi=\frac{1-E}{1+E} \quad (8)$$

For static metrics $f=\exp(2\psi)$ and $\Omega=0$. Let us consider $\xi=\xi(x,y)$ at the symmetry axis $y=1$ [13].

Using the above technique one can easily calculate the Geroch-Hansen multiple for any static space-time. Here we calculated them for the generalized Erez-Rosen solution with the Zipoy-Voorhees parameter δ, We obtain [14].

$$M_{2k+1} = 0, \quad k = 0, 1, 2, ..., \qquad (9)$$

$$M_0 = m\delta, \; M_2 = \frac{1}{15} m^3 \delta \left(5 + 2q - 5\delta^2\right), ... \qquad (10)$$

Furthermore, if we assume that $\delta = 1 + sq$, then

$$M_0 = m(1+sq), \quad M_2 = \frac{1}{15} m^3 q \left(1+sq\right)\left(2 - 10s - 5s^2 q\right), ... \qquad (11)$$

For vanishing $s = 0$ or equivalently $\delta = 1$ we obtain multipole moment for the original Erez-Rosen solution. If we retain only linear terms in the quadrupole parameter q then (18) becomes

$$M_0 = m(1+sq), \quad M_2 = \frac{2}{15} m^3 q \left(1 - 5s\right) ... \qquad (12)$$

IV. The exterior Hartle-Thorne solution.

The constant density surfaces of slowly rotating stars have the geometries of spheroids. In particular, the measurements of the quadrupolar deformation of the stars can be performed via their eccentricities. The metric that describes the geometry of the exterior field of slowly rotating and slightly deformed bodies is the Hartle-Thorne solution. The general form of the exterior approximate HT metric [4, 5]in spherical (t, R, Θ, ϕ) coordinates is given by:

$$ds^2 = -\left(1 - \frac{2M}{R}\right)\left[1 + 2k_1 P_2\left(\cos\Theta\right) - 2\left(1 - \frac{2M}{R}\right)^{-1} \frac{J^2}{R^4}\left(2\cos^2\Theta - 1\right)\right]dt^2$$

$$+\left(1 - \frac{2M}{R}\right)^{-1}\left[1 - 2\left(k_1 - \frac{6J^2}{R^4}\right)P_2\left(\cos\Theta\right) - 2\left(1 - \frac{2M}{R}\right)^{-1}\frac{J^2}{R^4}\right]dR^2$$

$$+R^2\left[1 - 2k_2 P_2\left(\cos\Theta\right)\right]\left(d\Theta^2 + \sin^2\Theta d\phi^2\right) - \frac{4J}{R}\sin^2\Theta dt d\phi, \qquad (13)$$

the expressions for functions k_1 and k_2 are the associated Legendre functions of the second kind. Bing $P_2\left(\cos\Theta\right) = \left(1/2\right)\left(3\cos^2\Theta - 1\right)$ the Legendre polynomial, and $x = R/M - 1$. This from of the metric is known in the literature as the Hartle-Thorne metric. The constants $M,\;\; J$ and Q are the total mass, angular momentum and mass quadrupole moment of the rotating object, respectively. To obtain the axact numerical values of $M,\;\; J$ and Q , the exterior and interior line elements have to be matches at the surface of the star [5,19,17].

For the vanishing angular momentum the HT solution reduces to

$$ds^2 = -\left(1 - \frac{2M}{R}\right)\left[1 + 2k_1 P_2\left(\cos\Theta\right)\right]dt^2 + \left(1 - \frac{2M}{R}\right)^{-1}\left[1 - 2k_1 P_2\left(\cos\Theta\right)\right]dR^2$$
$$+R^2\left[1 - 2k_2 P_2\left(\cos\Theta\right)\right]\left(d\Theta^2 + \sin^2\Theta d\phi^2\right), \qquad (14)$$

To find the relationship with the ER solution Eq. (13) will be exploited.

The Geroch-Hansen multipole moments for the HT metric

$$M_0 = M, \; M_2 = -Q, ... \qquad (15)$$

where Q has positive sign for oblate objects and negative for prolate objects, according to Hartle's definition.

V. Coordinate transformations.

To obtain the correspondence between the two axially symmetric solutions $ER(t,r,\theta,\phi)\Rightarrow HT(t,R,\Theta,\phi)$, they must be written in the same coordinates and their form is sought in the following way:

$$r\to R+qf_1(R,\Theta),\quad \theta\to\Theta+qf_2(R,\Theta). \quad (16)$$

Here $f_1(R,\Theta)$ and $f_2(R,\Theta)$ are the sought functions.
Respectively, their total differentials are given by:

$$dr=\frac{\partial r}{\partial R}dR+\frac{\partial r}{\partial\Theta}d\Theta=\left(1+q\frac{\partial f_1(R,\Theta)}{\partial R}\right)dR+q\left(\frac{\partial f_1(R,\Theta)}{\partial\Theta}\right)d\Theta \quad (17)$$

$$d\theta=\frac{\partial\theta}{\partial R}dR+\frac{\partial\theta}{\partial\Theta}d\Theta=q\left(\frac{\partial f_2(R,\Theta)}{\partial R}\right)dR+\left(1+q\frac{\partial f_2(R,\Theta)}{\partial\Theta}\right)d\Theta. \quad (18)$$

These expressions should be replaced in Eq. (13) taking into account (12), i.e.,

$$m=M(1-sq),\quad q=-\frac{15}{2(1-5s)}\frac{Q}{M^3} \quad (19)$$

must be substituted inthe linearized Erez-Rosen solution. Next only linear terms in the quadrupolemoment Q must be retained.

Written in the same coordinates, comparing only the temporal components of the metric tensor g_{tt} of the ER and HT solutions we find the value of the sought function $f_1(R,\Theta)$ as

$$f_1(R,\Theta)=f_{10}(R,\Theta)+(1+s)\left[f_{11}(R)+f_{12}(R,\Theta)\right], \quad (20)$$

Analogously, by comparing only the azimuthal components of the metric tensor $g_{\phi\phi}$ of the ER and HT solutions we find the value of the sought function $f_2(R,\Theta)$ as

$$f_2(R,\Theta)=f_{20}(R,\Theta)+(1+s)\tan\Theta\left[f_{21}(R)+f_{22}(R,\Theta)\right], \quad (21)$$

We need to find the exact value of s. To this this, we equate the mixed component of the metric tensor $g_{R\Theta}$ in the ER metric, written in (R,Θ) coordinates, to zero as it is absent in the HT solution, this gives the following condition

$$\left(1-\frac{2M}{R}\right)^{-1}\frac{\partial f_1(R,\Theta)}{\partial\Theta}+R^2\frac{\partial f_2(R,\Theta)}{\partial R}=0 \quad (22)$$

As a result, we find from this condition that $s=-1$. Correspondingly, the multipole moment we will be

$$M=m(1-q),\quad -Q=\frac{4}{5}m^3q,... \quad (23)$$

and the coordinate transformations will have the following form

$$r \to R + q\left\{M + \frac{3}{2}M\sin^2\Theta\left[\frac{R}{M} - 1 + \frac{R}{M}\left(\frac{R}{2M} - 1\right)\ln\left(1 - \frac{2M}{R}\right)\right]\right\} \qquad (24)$$

$$\theta \to \Theta - \frac{3}{2}q\cos\Theta\sin\Theta\left[2 + \left(\frac{R}{M} - 1\right)\ln\left(1 - \frac{2M}{R}\right)\right]. \qquad (25)$$

VI. Conclusion.

In this work, we investigated the solutions of Einstein field equations: the exterior exact Erez-Rosen metric, which describes the gravitational field of non-rotating mass and the exterior approximate Hartle-Thorne metric, which describes the gravitational field of slowly rotating slightly deformed mass, and found the relationship between them in the absence of rotationwith the help of the perturbation method.

We showed that the Erez-Rosen line element coincides to the Hartle-Thorne solution when it is expressed in terms of the Zipoy-Voorhees parameter. Accordingly, the mass monopole and quadrupole moments have been calculated in an invariant way proposed by Geroch-Hansen definition.

Without using the brute force or trial-error method we found $s = -1$ in a successive mathematical rigorfrom the metric functions.

In view of our recent results [17, 20] it would be interesting to establish the relationship between the Erez-Rosen and q-metrics.

References

1 H. Stephani, D. Kramer, M., A.H. MacCallum, C. Hoenselaers, and E. Herlt, “Exact solutions of Einstein’s field equations” 2003 Cambridge monographs on mathematical physics. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2003esef.book.....S

2 K. Boshkayev, H. Quevedo, R. Ruffini, “Gravitational field of compact objects in general relativity” 2012, Physical Review D, vol. 86, Issue 6, id. 064043, 10.1103/PhysRevD.86.064043

3 G. Erez, N. Rosen.. Res. Counc. Israel, 1959, 8F, 47.

4 J.B. Hartle, “Slowly Rotating Relativistic Stars. I. Equations of Structure” The Astrophysical Journal, 1967, 150, 1005., 10.1086/149400

5 J.B. Hartle, K.S. Thorne, “Slowly Rotating Relativistic Stars. II. Models for Neutron Stars and Supermassive Stars” The Astrophysical Journal, 1968, vol. 153, p.807., 10.1086/149707

6 H. Quevedo, S. Toktarbay, Y. Aimuratov, “Quadrupolar gravitational fields described by the $q-$metric” Version published in International Journal of Mathematics and Physics 3 (2012) 133 2013arXiv1310.5339Q

7 H. Quevedo, “Multipolar Solutions”, in Proceedings of the XIV Brazilian School of Cosmology and Gravitation, 2012, 2012arXiv1201.1608Q

8 D. M. Zipoy, “Topology of Some Spheroidal Metrics” J. Math. Phys.1966, Volume 7, Issue 6, p.1137-1143. 10.1063/1.1705005

9 B. Voorhees, “Static Axially Symmetric Gravitational Fields”Phys. Rev. D, 1970, vol. 2, Issue 10, pp. 2119-2122, 10.1103/PhysRevD.2.2119

10 R.P. Geroch, “Multipole Moments. II. Curved Space” Math. Phys., 1970, Volume 11, Issue 8, p.2580-2588, 10.1063/1.1665427

11 Hansen R.O., “Multipole moments of stationary space-times” Math. Phys.,1974, Volume 15, Issue 1, p.46-52, 10.1063/1.1666501

12 H. Quevedo, “General static axisymmetric solution of Einstein’s vacuum field equations in prolate spheroidal coordinates” Physical Review D, 1989, Volume 39, Issue 10, 15 May 1989, pp.2904-2911, 10.1103/PhysRevD.39.2904

13 H. Quevedo, “Multipole Moments in General Relativity —Static and Stationary Vacuum Solutions” 1990, Fortschritte der Physik/Progress of Physics, vol. 38, issue 10, pp. 733-840, 10.1002/prop.2190381002

14 H. Quevedo,B. Mashhoon, "Exterior gravitational field of a charged rotating mass with arbitrary quadrupole moment" 1990, Phys. Lett. A, Volume 148, Issue 3-4, p. 149-153. 10.1016/0375-9601(90)90770-O

15 F. J. Ernst, "New Formulation of the Axially Symmetric Gravitational Field Problem"Phys. Rev.,1968, vol. 167, Issue 5, pp. 1175-1177, 10.1103/PhysRev.167.1175

16 D.Bini, K. Boshkayev,R. Ruffini, I.Siutsou, "Equatorial Circular Geodesics in the Hartle-Thorne Spacetime" Il Nuovo Cimento vol. 36 C, N. 1 Suppl. 1,2013; doi: 10.1393/ncc/i2013-11483-8

17 K. Boshkayev, H. Quevedo, M. Abutalip, Zh. Kalymova, Sh. Suleymanova, "Geodesics in the field of a rotating deformed gravitational source" International Journal of Modern Physics A, 2016, Volume 31, Issue 2n03, id. 1641006, 10.1142/S0217751X16410062

18 D.Bini, A.Geralico, O.Luongo, H.Quevedo, "Generalized Kerr spacetime with an arbitrary mass quadrupole moment: geometric properties versus particle motion" Classical and Quantum Gravity, 2009 Volume 26, Issue 22, id. 225006, 10.1088/0264-9381/26/22/225006

19 N.Stergioulas, "Rotating Stars in Relativity" Living Rev. Relativity, 2003, Volume 6, Issue 1, article id. 3, 109 pp. 10.12942/lrr-2003-3

20 K. Boshkayev, E. Gasperin, A. C. Gutierrez-Pineres, H. Quevedo, S. Toktarbay, "Motion of test particles in the field of a naked singularity". Physical Review D, 2016, Volume 93, Issue 2.

SRSTI 27.35.33

MILLENNIUM PROBLEM OF MASS GAP FOR MONOPOLE CREATED BY SEA QUARKS

V.Dzh. Dzhunushaliev, A.A. Serikbolova
PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty

It is known that in the non-Abelian Proca theory interacting with a scalar Higgs field and nonlinear spinor fields there exists the mass gap. In this article, it was shown that particle-like solutions can exist without a Higgs field not in the non-Abelian Proca theory, but in the theory of Yang-Mills. This will be of particular interest if it turns out that the energy spectrum of such particle-like objects will have the mass gap. Monopole solutions in SU (2) Yang-Mills theory, which includes spinor fields described by nonlinear Dirac equation were considered. In this work we consider the interpretation of these solutions as a system of monopoles created by "sea" quarks. It is demonstrated that the energy spectrum of this system has the mass gap, the appearance of which is due exclusively to the nonlinearity of the Dirac spinor fields.

Keywords: non-Abelian SU (2) Yang-Mills theory, nonlinear Dirac equation, scalar Higgs field, monopole, energy spectrum, mass gap.

Introduction

In modern physics, the problem of the existence of a mass gap is one of the seven so-called "Millennium Problems". To solve this problem, it is necessary that for any compact gauge group G, there exists a Yang – Mills theory in R^4 (Euclidean 4-dimensional space) with the mass gap [1]. It is well known that Yang-Mills theory is a non-Abelian gauge field theory. The millennium problem also requires that the proposed Yang-Mills theory satisfied to Wightman's axioms [1].

In quantum field theory, the mass gap is the energy difference between the vacuum and the next lowest energy state. The vacuum energy is equal to zero and assuming that all energy states can be considered as particles in plane waves, the mass gap is the mass of the lightest particle. If the mass gap exists, then any state except vacuum has an energy exceeding the vacuum energy by some fixed value. In other words, there is a nonzero lower limit for the masses of particles, which is called mass gap.

Both experiments and computer simulation of equations confirm the existence of the mass gap. However, we cannot assume that the model corresponds to reality, and then use the experimental data to verify the mathematical properties of the model. Here is theoretical proof is needed. The quantum analogue is complicated by the problem of renormalization.

Thus, in quantum chromodynamics, the problem of mass gap is one of the central problems in the theory of strong interactions. This is due to the fact that this problem can only be solved using nonperturbative quantization methods applied to the SU (3) Yang – Mills theory.

In the non-Abelian Proca theory, which interacts with a scalar Higgs field and nonlinear spinor fields, there is the mass gap [2-3]. It was found this is due to the nonlinear Dirac equation [4]. An analysis of the corresponding equations shows that without the Higgs field the investigated particle-like solutions do not exist.

Next analysis in this direction shows that particle-like solutions can exist without the Higgs field not in the non-Abelian Proca theory, but in the theory of Yang-Mills. This will be of particular interest if it turns out that the energy spectrum of such particle – like objects will have the mass gap.

In this work, we demonstrate that in SU (2) the Yang – Mills theory interacting with the spinor field described by the nonlinear Dirac equation has a mass gap. We are looking for monopole solutions, whose magnetic field source is the density of the color charge created by the spinor field. In [4], it was suggested that the nonlinear Dirac equation approximately describes "sea" quarks interacting with "sea" gluons.

Lagrangian for Yang-Mills fields interacting with Dirac field

For a system consisting of non-Abelian SU (2) fields A^a_μ, interacting with a nonlinear spinor field ψ, lagrangian can be written in the form:

$$L = -\frac{1}{4} F^a_{\mu\nu} F^{a\mu\nu} + i\hbar c \bar{\psi} \gamma^\mu D_\mu \psi - m_f c^2 \bar{\psi}\psi + \frac{\Lambda}{2} g\hbar c (\bar{\psi}\psi)^2, \quad (1)$$

where m_f - spinor field mass; $D_\mu = \partial_\mu - i\frac{g}{2}\sigma^a A^a_\mu$ - covariant derivative of the spinor field ψ; g - is the coupling constant; σ^a -the SU (2) generators, which are Pauli matrices; $F^a_{\mu\nu} = \partial_\mu A^a_\nu - \partial_\nu A^a_\mu + g\varepsilon_{abc} A^b_\mu A^c_\nu$ – field strength tensor of SU (2); ε_{abc} - antisymmetric Levi-Civita symbol, which is the structural constants of the SU (2) group; Λ – constant ; γ^μ – Dirac matrices in standard representation; $a,b,c = 1,2,3$ – color indices; $\mu,\nu = 0,1,2,3$ – spacetime indices.

Varying across fields A^a_μ and ψ, can get the corresponding equations, which are as follows:

$$D_\nu F^{a\mu\nu} = \frac{g\hbar c}{2} \bar{\psi} \gamma^\mu \sigma^a \psi, \quad (2)$$

$$i\hbar \gamma^\mu D_\mu \psi - m_f c \psi + \Lambda g\hbar \left(\bar{\psi}\psi\right) = 0. \quad (3)$$

Thus, this system has static regular solutions if we take into account nonlinear part of the Dirac equation. To obtain particle-like solutions, we will consider equations (2) and (3) as a nonlinear eigenvalue problem for the parameters f_2 and u_1.

Ansatz and equations

Ansatz, i.e. the form of the potential A^a_μ of the Yang-Mills field and the spinor ψ will be written in the following form[5-7]:

$$A^a_i = \frac{1}{g}\left[1 - f(r)\right] \begin{pmatrix} 0 & \sin\varphi & \sin\theta\cos\theta\cos\varphi \\ 0 & -\cos\varphi & \sin\theta\cos\theta\sin\varphi \\ 0 & 0 & -\sin^2\theta \end{pmatrix}, i = r,\theta,\varphi \text{ (in polar coordinates)}, \quad (4)$$

$$A^a_t = 0, \quad (5)$$

$$\psi^T = \frac{e^{\frac{-iEt}{\hbar}}}{gr\sqrt{2}} \left\{ \begin{pmatrix} 0 \\ -u \end{pmatrix}, \begin{pmatrix} u \\ 0 \end{pmatrix}, \begin{pmatrix} i\upsilon\sin\theta e^{-i\varphi} \\ -i\upsilon\cos\theta \end{pmatrix}, \begin{pmatrix} -i\upsilon\cos\theta \\ -i\upsilon\sin\theta e^{-i\varphi} \end{pmatrix} \right\}, \quad (6)$$

where $\frac{E}{\hbar}$ – the spinor frequency, the functions u and υ depend only on the radial coordinate r. In formula (6), each line describes a fermion with spin 1/2, and these two fermions have the same mass m_f and opposite spins located at one point. The equations for the unknown functions f, u and υ are obtained by substituting expressions (4) – (6) into the field equations (2) and (3) which have the form:

$$-f'' + \frac{f\left(f^2-1\right)}{x^2} + \tilde{g}^2 \frac{\tilde{u}\tilde{\upsilon}}{x} = 0, \quad (7)$$

$$\tilde{\upsilon}' + \frac{f\tilde{\upsilon}}{x} = \tilde{u}\left(-\tilde{m}_f + \tilde{E} + \tilde{\Lambda}\frac{\tilde{u}^2 - \tilde{\upsilon}^2}{x^2}\right), \quad (8)$$

$$\tilde{u}' - \frac{f\tilde{u}}{x} = \tilde{\upsilon}\left(-\tilde{m}_f - \tilde{E} + \tilde{\Lambda}\frac{\tilde{u}^2 - \tilde{\upsilon}^2}{x^2}\right), \quad (9)$$

here, for the convenience of numerical calculations, we have introduced the following dimensionless variables: $x = \frac{r}{r_0}$, where r_0 -a constant corresponding to the characteristic size of the system in question;

$$\tilde{u} = \frac{\sqrt{r_0}u}{g}; \tilde{\upsilon} = \frac{\sqrt{r_0}\upsilon}{g}; \tilde{m}_f = \frac{m_f r_0 c}{\hbar}; \tilde{E} = \frac{E r_0}{\hbar c}; \tilde{\Lambda} = \frac{g_0}{r^2}\Lambda; \tilde{g}^2 = g^2\hbar c; r_0 = \frac{\hbar}{m_f A}.$$

The total energy density of the monopole + spinor field system has the form:

$$\tilde{\epsilon} = \tilde{\epsilon}_m + \tilde{\epsilon}_s = \frac{1}{\tilde{g}^2}\left[\frac{f'^2}{x^2} + \frac{\left(f^2-1\right)^2}{2x^4}\right] + \left[\tilde{E}\frac{\tilde{u}^2+\tilde{\upsilon}^2}{x^2} + \frac{\tilde{\Lambda}}{2}\frac{\left(\tilde{u}^2-\tilde{\upsilon}^2\right)^2}{x^4}\right] \quad (10)$$

where the expressions in square brackets correspond to the dimensionless energy densities of the monopole $\tilde{\epsilon}_m = \left(\frac{r_0^4}{\hbar c}\right)\epsilon_m$ and spinor field $\tilde{\epsilon}_s = \left(\frac{r_0^4}{\hbar c}\right)\epsilon_s$.

Monopole + spinor solutions

Due to the presence of terms containing x in the denominators, to perform numerical calculations we introduce boundary conditions near the origin $x = 0$, where solutions are sought in the form of a Taylor series:

$$f = 1 + \frac{f_2}{2}x^2 + \ldots, \tilde{u} = \tilde{u}_1 x + \frac{\tilde{u}_3}{3!}x^3 + \ldots, \tilde{\upsilon} = \frac{\tilde{\upsilon}_2}{2!}x^2 + \frac{\tilde{\upsilon}_4}{4!}x^4 + \ldots, \quad (11)$$

where $\tilde{\upsilon}_2 = 2\tilde{u}_1\left(\tilde{E} - \tilde{m}_f + \tilde{\Lambda}\tilde{u}_1^2\right)/3$ and the expansion coefficients f_2 and $\tilde{u}_1$ are free parameters whose values cannot be found using equations (7)-(9).

Equations (7) – (9) are solved numerically in the form of a nonlinear problem on the eigenvalues f_2 and $\tilde{u}_1$ and the eigenfunctions $f, \tilde{u}, \tilde{\upsilon}$, the typical behavior of which is shown in Figure 1. The corresponding calculated values of these parameters are shown in Table 1. Asymptotically (at $x \to \infty$), the behavior of the solutions has the form:

$$f(x) \approx 1 - \frac{f_\infty}{x}, \tilde{u}(x) \approx \tilde{u}_\infty e^{-x\sqrt{\tilde{m}_f^{\,2} - \tilde{E}^2}}, \tilde{\upsilon}(x) \approx \tilde{\upsilon}_\infty e^{-x\sqrt{\tilde{m}_f^{\,2} - \tilde{E}^2}}, \quad (12)$$

where $f_\infty, \tilde{u}_\infty, \tilde{\upsilon}_\infty$ -integration constants.

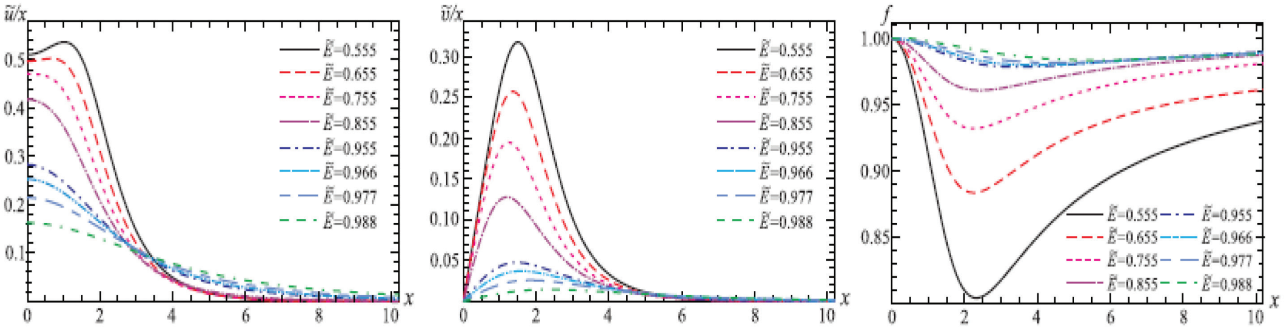

Figure 1- *Functions* $\frac{\tilde{u}(x)}{x}$, $\frac{\tilde{\upsilon}\ x}{x}$ *and* $f(x)$ *for different parameter values* $\tilde{E}$ *where* $\tilde{\Lambda} = 8, \tilde{m}_f = 1, \tilde{g} = 1$

$\tilde{E}$	0.555	0.655	0.755	0.855	0.955	0.966	0.977	0.988
f_2	-0.21167	-0.1438	-0.092587	-0.0519	-0.016338	-0.012473	-0.0085451	-0.0046615
$\tilde{u}_1$	0.510757372	0.497238675	0.47145607	0.4184815	0.2834	0.25342	0.2151	0.163
$\tilde{W}_t$	15.6339	11.7187	6.4621	6.4621	5.8124	6.5242	6.5242	7.3827

Tabel 1. *Eigenvalues* $\tilde{u}_1$ *and* f_2 *and the total energy* $\tilde{W}_t$ *for different values of the parameter* $\tilde{E}$

Energy spectrum

Total energy of the system can be taken in the form:

$$\tilde{W}_t = \frac{W_t}{\hbar c / r_0} = 4\pi \int_0^\infty x^2 \tilde{\epsilon}\, dx = \left(\tilde{W}_t\right)_m + \left(\tilde{W}_t\right)_s, \quad (13)$$

where $\tilde{\epsilon}$ -energy density. This formula shows that the total energy is the sum of the energies of the monopole $\left(\tilde{W}_t\right)_m$ and spinor fields $\left(\tilde{W}_t\right)_s$. In the Figure 2 illustrated energy density. In the Figure 3 illustrated the total energy spectrum minimum of which corresponds to the mass gap.

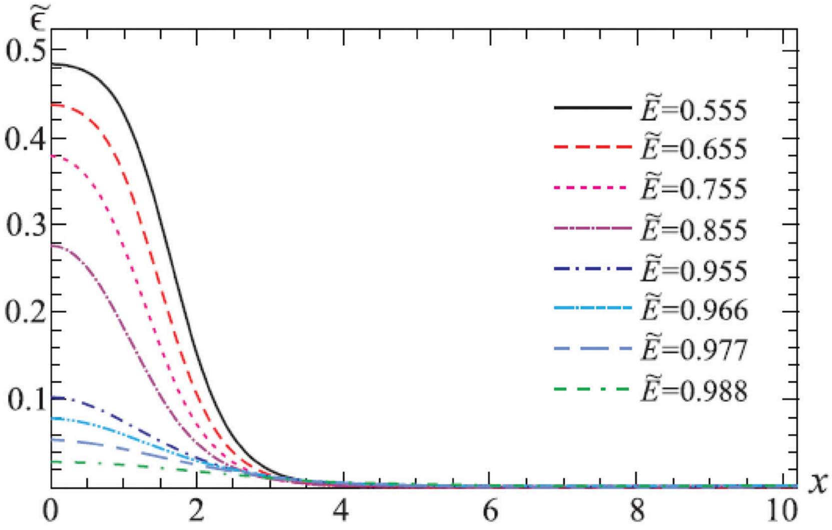

Figure 2. Energy density spectrum from equation (10) as a function of the parameter $\tilde{E}$

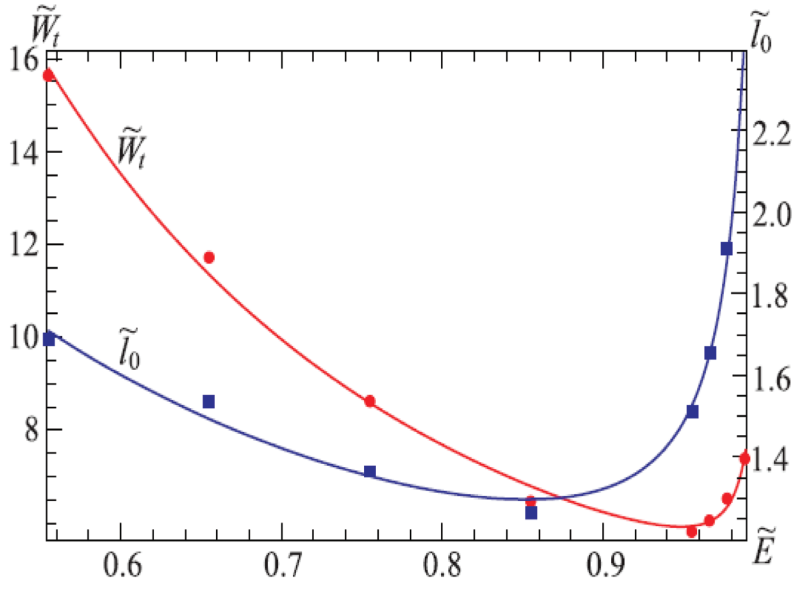

Figure 3. The total energy spectrum from equation (13) as a function of the parameter $\tilde{E}$

Conclusion

Within the framework of SU (2) Yang-Mills theory, we studied a system consisting of a monopole and a doublet of nonlinear spinor fields, the inclusion of which allows approximately describe "sea" quarks. Regular solutions with finite energy which describe a self-consistent system of monopole + "sea" quark have been found. Minimum of the total energy spectrum corresponds to the mass gap.

References

1 Иэн Стюарт, "Величайшие математические задачи", Joat Enterprises, (2013).

2 J. Greensite, "An introduction to the confinement problem," Lect. Notes Phys. 821, 1 (2011).

3 N. Brambilla et al., "QCD and Strongly Coupled Gauge Theories: Challenges and Perspectives," Eur. Phys. J. C 74, 2981 (2014).

4 V. Dzhunushaliev, V. Folomeev, and A. Makhmudov, "Non-Abelian Proca-Dirac-Higgs theory: Particlelike solutions and their energy spectrum," Phys. Rev. D 99, 076009 (2019).

5 X. Li, K. Wang, and J. Zhang, "Light Spinor Monopole," Nuovo Cim. A 75, 87 (1983).

6 K.L. Wang and J.Z. Zhang, "The Problem Of Existence For The Fermion – Dyon Selfconsistent Coupling System In A Su(2) Gauge Model," Nuovo Cim. A 86, 32 (1985).

7 S.K. Wong, "Field and particle equations for the classical Yang-Mills field and particles with isotopic spin," Nuovo Cim. A 65, 689 (1970).

ҒТАМР 31.25.15

AgCL / Ag_3PO_4 НАНОКОМПОЗИТТЕРІН СИНТЕЗДЕУ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ФОТОКАТАЛИТИКАЛЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІН ЗЕРТТЕУ

С.Б. Түгелбай

PhD докторант, Әл Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ.

AgCl / Ag_3PO_4 нанокомпозиттері механохимиялық әдіспен алынды және механохимиялық активтендірудің оңтайлы жағдайы анықталды. Алынған нанокомпозиттің сипаттамалары, SEM, SF-56, РФА әдісі арқылы зерттелді. Олардың фотокаталитикалық белсенділігін ультракүлгін жарықта метилен көгіне сәйкес бағалады.

Түйін сөздер: күміс галогенидтері, күміс хлориді, Механохимия, механикалық активтендіру, нанобөлшектер, нанокомпозиттер, фотокаталитикалық белсенділік.

Соңғы онжылдықта күміс галогенидтері негізіндегі нанокомпозиттер өнеркәсіптің көптеген салаларында, соның ішінде химиялық технологияда, медицинада және электроникада кеңінен қолданылады. Күміс галогенидтерінің нанобөлшектерін синтездеудің жаңа әдістерін анықтау және оларды өндірудің өсуі өзекті мәселе болып табылады. Осы жұмыста біз механикалық белсендіру арқылы AgCl / Ag_3PO_4 нанокомпозит синтезінің жаңа әдісін ұсынамыз. Әдіс натрий хлоридінің, фосфаттың және күміс нитратының қатты фазасында қолданылады. Сонымен қатар жұмыс реагенттер мен күміс хлоридінің фотосезімталдығы арасындағы ион алмасуының қарапайым реакциясына негізделген. Күміс хлориді ультракүлгін сәулелермен оңай ыдырайды (382 нм - 241 нм).

Жұмыстың мақсаты: механохимиялық активтендіру және олардың фотокаталитикалық белсенділігін бағалау жолымен жоғары фотокаталитикалық белсенділігі бар AgCl / Ag_3PO_4 нанокомпозиттерін синтездеу. Күн сәулесінің әсерімен AgCl / Ag_3PO_4 фотокатализаторларының метилен көгін ыдырату белсенділігін бағалау (жарықтың қарқындылығы 15 мВт / см^2).

Механикалық синтездегенде нанобөлшектерді синтездеу үшін әрдайым агломерация процесі кедергі келтіреді. Агломерация нанобөлшектердің беттік энергиясын төмендетудің балама тәсілі болып табылады. Сондықтан нанобөлшектерді агломерациялауға кедергі келтіретін жағдайларда синтездеу өте маңызды. Бұл жұмыс осы проблеманың шешімін тапты. Агломерация процесін болдырмау үшін сұйылтқыш қосылды.

AgCl / Ag_3PO_4 нанокомпозиттерін синтездеу үшін механохимиялық активтендіру процесінде «Активатор-2SL» планетарлық шар диірмені және фотокаталитикалық белсенділікті тексеру үшін SF – 56 (спектрофотометр) құралы қолданылды. Синтезделген нанокомпозиттердің фазалық құрамы мен морфологиясын анықтау үшін келесі физика-химиялық әдістер қолданылды: рентгенофазалық талдау (XRF), дифференциалды сканерлейтін калориметрия (DSC) мен сканерлеуші электрондық микроскопия (SEM).

AgCl / Ag_3PO_4 фотокатализаторларының қатынастары келесідей реттікпен алынды: 1) 1:0 2) 0.75:0.25 3) 0.5:0.5 4) 0.25:0.75 5) 0:1. Төменде келтірілген жүйелердің механохимиялық активтілігі Мак-Кормика әдісімен орындалады. AgCl / Ag_3PO_4 нанокомпозиттерінің механохимиялық синтезі реакцияларының теңдеулері:

1) $AgNO_3 + 5\ NaNO_3 \rightarrow A$
2) $xNaCl + yNa_3PO_4 + 3NaNO_3 \rightarrow B$
3) A+B→C C – мақсатты өнім.

MA процесі келесі жағдайда орындалды: Айналу жылдамдығы = 3000 айн / мин, Шар-сынаманың қатынасы = 1: 20, Синтездің ұзақтығы = 10-20 мин.Ұнтақтағы мақсатсыз өнімнен арылу үшін реакция дистилденген сумен және этанолмен жуылды. Синтезделген нанобөлшектер фотокатализатор екеніне көз жеткізу үшін синтезделген нанобөлшектердің фотокаталитикалық қасиеттерін зерттеу өте маңызды. 0,1 г / л метилен көк ерітіндісі органикалық ластағыш ретінде алынды. 50 мл стаканға 40 мл метилен көгі ерітіндісі және 20 мг нанобөлшектерді салынған. Үдеріс магниттік араластырғышта араластыра отырып басталды. Нанобөлшектер ерітіндімен жақсы араласуы үшін 60 минут фольга қағазымен оралған күйде араласты. Үдеріс ультракүлгін сәулесі астында жүргізілді. Әрбір 15 минут сайын үлгі алынып отырды. Эксперимент органикалық бояғыштың түссізденуіне дейін жүргізілді. Егер (СЭМ) суретке егжей-тегжейлі назар аударса, олар қаншалықты жақсы және біркелкі синтезделгенін көруге болады.

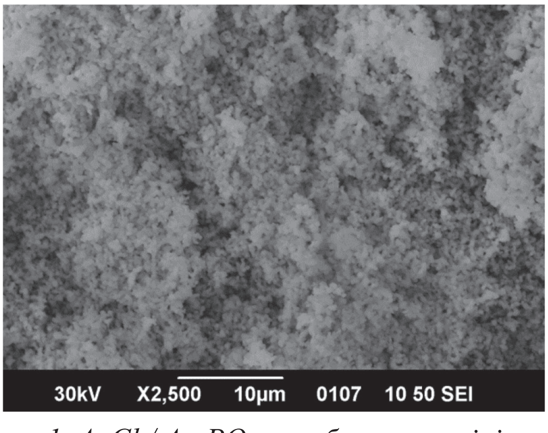

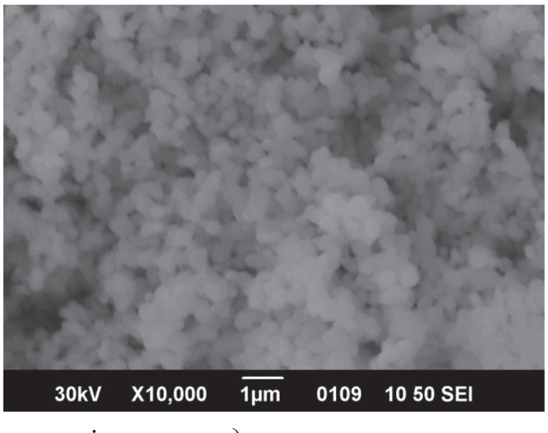

Сурет-1. AgCl / Ag_3PO_4 нанобөлшектерінің сканерлеуші электрондық микроскоптағы суреті.

Бұл жұмыста ең соңғы кезең әрқайсысының фотокаталитикалық белсенділігін анықтау. Келесі кестеде фотокаталитикалық белсенділік өте белсенді екені анық көрінеді.Нанокомпозиттердің морфологиясын және құрамын білу үшін рентгенді фазалық талдауға мән беру керек.

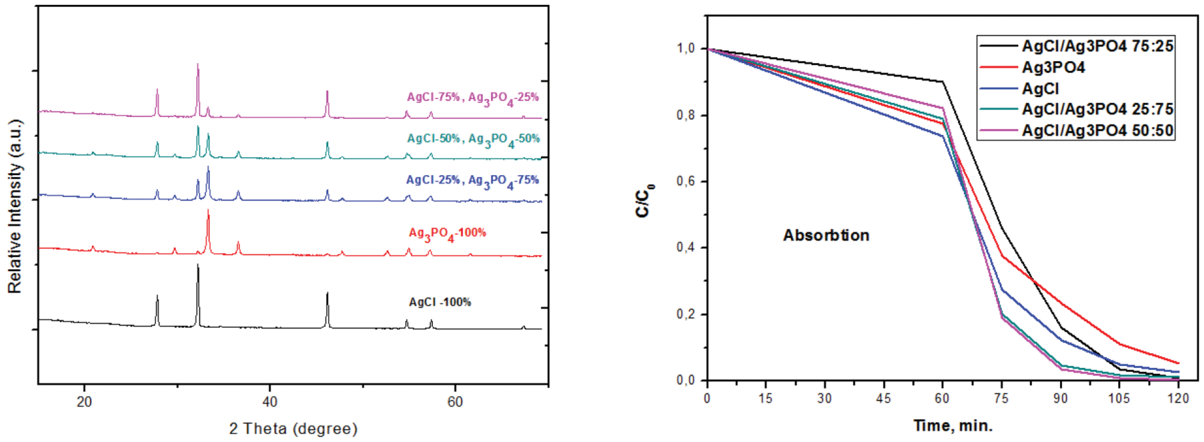

Сурет-2. а) AgCl / Ag_3PO_4 нанобөлшектерінің Рентгендік фазалық анализдегі суреті; б) AgCl / Ag_3PO_4нанобөлшектерінің фотокаталитикалық активтілігі.

Фотокаталитикалық белсенді AgCl / Ag_3PO_4 фотокатализаторлары алғаш рет әр түрлі қатынаста механохимиялық әдіспен ситезделді. Барлық синтезделген фотокатализаторлар жоғарғы фотокаталитикалық белсенділік көрсетті. Синтезделген AgCl / Ag_3PO_4 нанобөлшектері наноұнтақтар өндірісі индустриясында, биомедицинада, жартылайөткізгіштерде, аэрозольдер ретінде жәнеде көптеген наноөндірістерде қолданыс табады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Michael C.,US patent Feb 14,2008 US 20080038630 A1 Application Mar 25, - 2005. –Vol 2. –P 2.
2 Akimov A.I. and Savchuk G.K., Inorg Mater, - 2005.-Vol 41. P 22
3 Tomoaki I., Wakana A., Japanese Patent May 19,2005 JP 2005129407 Application Oct 24,2003. -2003.-Vol 36.- P 48-86.
4 Louis C.N., Iyakutti K., Malarvizhi P., Phys J. Condens. Mater,- 2004. –Vol 16,P 15-77

ҒТАМР 31.25.15

ФУНКЦИОНАЛ ТОПТАРЫНЫҢ ИОНДАНУШЫ ҚАБІЛЕТІМЕН ЕРЕКШЕЛЕНУШІ СУДА ЕРИТІН ПОЛИМЕРЛЕРДІҢ КЕЙБІР ҚАСИЕТТЕРІ

А. Асанов
Х.ғ.к., профессор, М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті, Тараз қ.
С.А. Мамешова
Докторант, М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті, Тараз қ.
Ғ.Ә. Сатова
Магистрант, М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті, Тараз қ.

Өткізілген тәжірибеде функционал топтарының ионданушы қабілетімен, заряд белгісімен, мольдік арақатынасымен ерекшеленуші суда еритін полимерлер алынып, олардың ерітінділерінің кейбір қасиеттері оптикалық тығыздығының, меншікті, келтірілген тұтқырлықтары мен электрөткізгіштіктерінің, pH көрсеткіштерінің ерітінді концентрациясына байланысты өзгеретіндігі көрсетілді. Сонымен бір қатарда, зерттелген суда еритін полимерлердің топырақтың құрылымдық құрамына әсері концентрацияға, функционал топтарындағы айырмашылықтарына қарап айқындалды. Нәтижеде суда еритін полимерлердің топырақты құрылымдаушы қасиеті қосылған ерітінді конценрациясына байланысты өзгеретін суға төзімді түйіршіктелген мөлшеріне

белгілі дәрежеде әсер ететіндігін тәжірибе арқылы табылған сандық мәндері бойынша есептелген топырақты құрылымдаушы қабілетін, бірдей топырақты құрылымдаушы мөлшерін, сонымен бірге топырақты құрылымдаушы тиімділікке қарап бағалау тәсілдері анықталды.

Түйін сөздер: суда еритін полимер, функционалды топ, макромолекула, иондануш қабілет, құрылымдаушы қасиет.

Мемлекеттің саяси-экономикалық тұрақтылығына әсер етуші басты амалдардың бірі ғылыми-даму деңгейі болып табылады. Соның ішінде әсіресе, жаратылыстану ғылымдарының теориялық-тәжірибелік жағынан нақтыланған нәтижелерін технологияға бейімдеп, өндірістің, шаруашылықтың, тұрмыстың, медицинаның түрлі салаларына енгізу бағытын айқындаудан туатын мәселелерді шешуді қамтамасыз етуге қаратылған ізденістер жүргізу. Мұндай түйінді мәселелерді шешуде жасыл химиялық әдіс-тәсілмен алынған [1, 2] суда еритін полимерлердің қасиеттерін анықтап, олардың айқындалған қабілеттерін дисперсті жүйелермен әрекеттесуге көрсететін әсерін ғылыми тәжірибелік тұрғыдан қамтамасыз ету керек екендігін қазіргі заманның талабы көрсетіп келеді. Соған байланысты бұл жұмыста жаратылыстану ғылымдарының бір саласы жоғары молекулалық қосылыстар химиясының қазіргі уақыттағы қарқынды дамушы бағыты болып есептелетін функционал топтарының иондануш қабілетімен ерекшеленуші суда еритін полимерлердің алыну жағдайы мен физикалық, коллоидтық-химиялық қасиеттері зерттелді. Мақсатты орындау үшін, сополимерлену реакциясына кірісу қабілеті әртүрлі болған құрамында белсенді гидрофильді топтары бар буындарды пайдаланып жасыл химиялық тәсілмен суда еритін полимер өнімі дайындалды. Таңдалған тәсілдер негізінде дисперсті жүйелермен әрекеттесуші қасиеті және шығымы жоғары болған суда еритін полимер өнімін алу үшін химиялық құрамы әртүрлі мольдік арақатынасындағы буындар әдебиеттен белгілі әдіспен [3] сополимерленді. Нәтижеде макромолекуласы тізбегінің бойында орналасқан буындардың түрлерімен, мольдік арақатынасымен, функционал топтарының иондануш қабілетімен ерекшеленуші 2-метил-5-винилпиридин гидрохлоридінің (2-М-5-ВП*НСІ) акрил қышқылымен (АҚ) (2-М-5-ВП*НСІ:АҚ) немесе акриламидпен (2-М-5-ВП*НСІ:АА) бірге-бір (1,0:1,0), және винилацетаттың (ВА) акриламидпен (АА) (ВА:АА) бірге төрт (1,0:4,0) мольдік арақатынасындағы сополимерлену өнімдері алынды. Суда еритін полимерлердің физикалық қасиеттерін айқындау үшін олардың оптикалық тығыздығы (D), меншікті, келтірілген электрөткізгіштігі (χ), меншікті, келтірілген тұтқырлығы (η), сондай-ақ рН көрсеткішінің ерітінді концентрациясына қарап өзгеруі анықталды. Өткізілген тәжірибе нәтижелері суда еритін полимерлердің анықталған қасиеттері олардың макромолекуласы құрамына енуші буындардың функционал топтарының табиғатына, мольдік арақатынасына, алыну тәсіліне байланысты болатындығын көрсетті (Сурет-1-3). Келтірілген нәтижелерді сарапта-ғанда барлық зерттелген суда еритін полимер өнімдері үшін өлшенген концентрациялар аралы-ғында олардың оптикалық тығыздығының (D) сандық мәндерінің нөл (0) немесе соған жақын бола-тындығы термодинамикалық тұрақты шын ерітінді түзетіндігімен байланысты. Сонымен бір қатар-да ерітінділерінің рН көрсеткіші де мәлім заңдылықпен концентрациясына, оның полимерлер макро-молекуласы құрамындағы функционал топтарының иондануш қабілетімен заряд белгісіне, сондай-ақ, алыну жағдайына байланысты өзгеретін қарсы және ілеспе иондарына тәуелді екендігін байқатты.

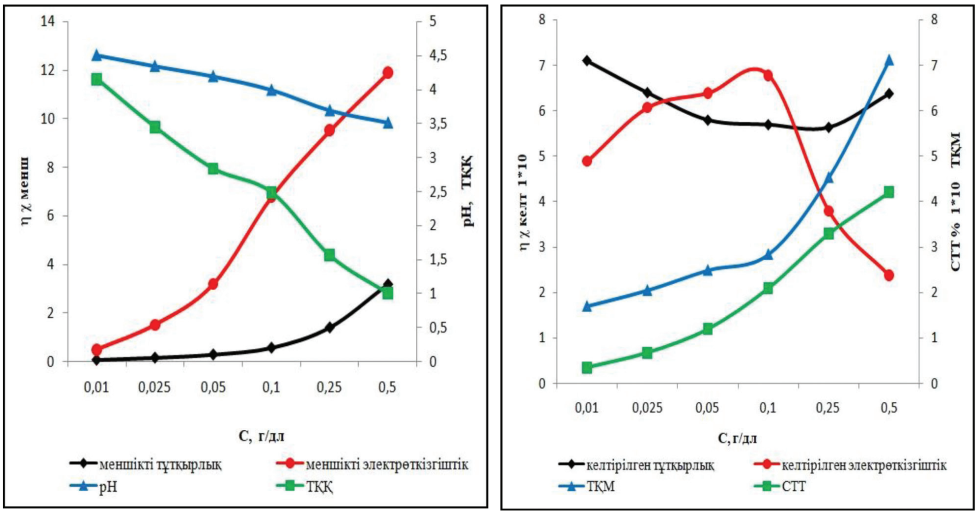

*Сурет - 1. Суда еритін полимер үлгісінің (2-М-5-ВП*НСІ:АҚ) физикалық және коллоидтық-химиялық қасиеттерінің ерітінді концентрациясына (С, г/дл) байланысты өзгеруі*

Бұл айырмашылықтар суда еритін полимер үлгісінің электр тогын тасымалдаушы қабілетіне (χ) біршама әсер көрсетеді. Яғни, ерітінді концентрациясы көбейуімен суда еритін полимердің меншікті электрөткізгіштігі ($\chi_{менш}$) өсіп барса келтірілген электрөткізгіштігінің ($\chi_{келт}$) сандық мәні керісінше ерітінді концентрациясы артуымен азайады. Бұл негізінен макромолекула құрамындағы буындар функционал топтарының иондanушы қабілетіне қарап айрықша көзге түседі [4]. Келтірілген тұтқырлықтың ($\eta_{келт}$) ерітінді концентрациясы артуымен ион күшінің (χ) көбейуі салдарынан макроионының салыстырмалы түрде алғанда жазылған пішіннен бірте-бірте оралған күйге өтуінен келіп шығады. Мұндай заңдылықтардың байқалуы әсіресе макромолекула тізбегінің бойындағы буындардың функционал топтарының иондanушы қасиетімен байланысты. Сондықтанда, суда еритін 2-М-5-ВП*НСІ:АҚ үлгісінің ерітінді концентрациясына қарап өзгеруінде мұндай қасиет айрықша орын алады. Бірақ, бұл макромолекула құрамындағы оң зарядты ароматты амин тобымен теріс зарядты карбоксид функционалды тобының заряд белгілерінің қарама-қарсы болуы да олардың ерітінді концентрациясы кеміген сайын диссоциациялануына айтарлықтай әсер көрсетуімен бір қатарда, осы әраттас зарядтар арасындағы өзара әрекеттесу күші макромолекуланың конформациялық пішінінің өзгеруін біршама тежейді. Мұны суда еритін полимер үлгісінің 2-М-5-ВП*НСІ:АА меншікті тұтқырлығымен ($\eta_{менш}$) келтірілген тұтқырлығының ($\eta_{келт}$) ерітінді концентрациясына байланысты өзгеруін сараптағанда байқауға болады. Негізінен бұл суда еритін полимер үлгісінің меншікті тұтқырлығы ($\eta_{менш}$) мен келтірілген тұтқырлығының ($\eta_{келт}$) сандық мәндерін 2-М-5-ВП*НСІ:АҚ үлгісі тұтқырлығының сандық мәндерімен салыстырғанда айрықша байқалатындығын көру қиын емес (Сурет - 2). Аталған суда еритін полимердің тұтқырлығының әсіресе келтірілген тұтқырлығының ($\eta_{келт}$) төмен концентрациялы ерітінділерінің сандық мәндерінің жоғары болуы, бұл полимердің макромолекуласы тізбегінің бойындағы функционал топтарының біркелкілігінен, заряд белгілерінің біртектілігінен келіп шығады [5].

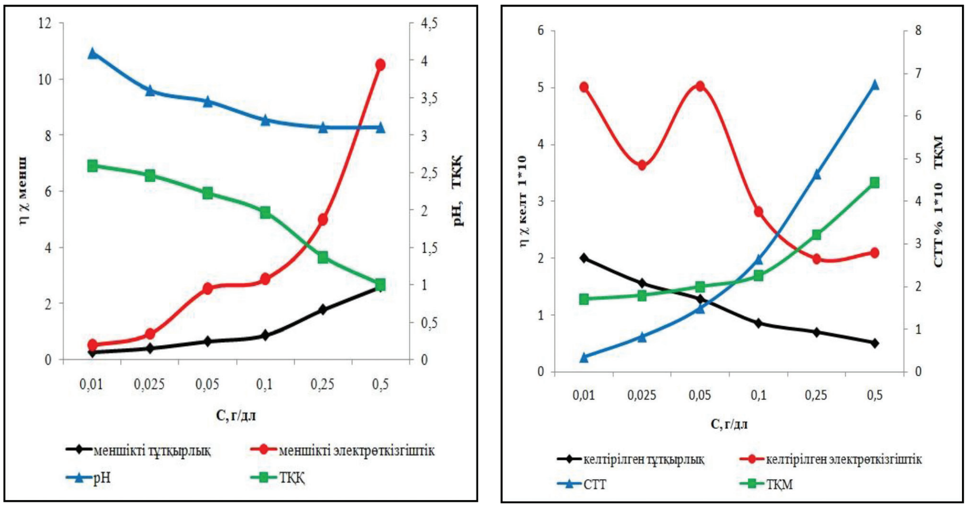

*Сурет - 2. Суда еритін полимер үлгісінің (2-М-5-ВП*НСІ:АА) физикалық және коллоидтық-химиялық қасиеттерінің ерітінді концентрациясына (С, г/дл) байланысты өзгеруі*

Сондықтан ерітінді концентрациясы кеміген сайын ион күшінің (χ) азаюы салдарынан макромолекуланың бірте-бірте салыстырмалы түрде алғанда оралған конформациялық пішіннен, жазылған конформациялық күйге қарқынды түрде өтуімен байланысты. Ал, осы екі 2-М-5-ВП*НСІ:АҚ және 2-М-5-ВП*НСІ:АА суда еритін полимерлерінің концентрлі ерітінділеріндегі тұтқырлықтарының сандық мәндеріндегі айырмашылықтар олардың макромолекулалары арасындағы сутекті байланыстар түзуге бейімділіктерінің әртүрлілігінен туындайды. Байқалған ерекшеліктер осы екі суда еритін полимерлердің қатысында түзілген топырақтың суға төзімді түйіршіктелген (СТТ) мөлшерінің де біршама айырмашылыққа ие болуына алып келеді. Оған осы екі суда еритін полимердің бірдей массалы топырақты құрылымдаушы мөлшерін (ТҚМ) зерттелген концентрация аралығындағы өзгеруін салыстыру арқылы көз жеткізуге болады [6, 7]. Негізінен бұл екі суда еритін полимердің бірдей массалы топырақты құрылымдаушы мөлшері (ТҚМ) қосылған ерітінді концентрациясы кеміген сайын ТҚМ-нің сандық мәні де азайып барады. Бірақ, бірдей қосылған концентрациядағы ТҚМ-нің сандық мәндерін салыстырғанда 2-М-5-ВП*НСІ:АА полимерінде бірдей массалы топырақты құрылымдауға (ТҚҚ) қажетті сандық мәнінің анағұрлым кем екендігі байқалады. Өйткені 2-метил-5-винилпиридинмен акрил қышқылынан алынған суда еритін полимер

өнімінің құрылымдаушы қабілеті жоғары концентрациялы ерітінділерінің қатысында айтарлықтай әлсіз, сол себепті топырақтың суға төзімді түйіршіктелген (СТТ) мөлшері кем. Сондықтан бұл суда еритін полимердің зерттелген концентрация аралығында қосылған ерітіндінің концентрациясы кемуімен ТҚҚ-ның сандық мәнінің қарқынды өсуін келтіріп шығарады. Нақтыланған заңдылық суда еритін полимерлердің макромолекуласы тізбегінің бойындағы орналасқан буындардың функционал топтарындағы ерекшеліктермен байланысты. Оған функционал тобы ионданбайтын винилацетатпен өте әлсіз ионданушы, оң зарядты амид функционалды акриламид буындарының сополимерленуі арқылы алынған ВА:АА суда еритін полимерінің физикалық, коллоидтық-химиялық қасиеттерінің ерітінді концентрациясына қарап өзгеруін анықтағанда да көз жеткізуге болады. Өйткені ВА:АА суда еритін полимерінің меншікті ($\eta_{менш}$), келтірілген тұтқырлықтары ($\eta_{келт}$) мен электрөткізгіштіктерінің ($\chi_{менш,}$ $\chi_{келт}$) концентрацияға қарап өзгеруіне тиісті сандық мәндер көрсетеді (Сурет-3).

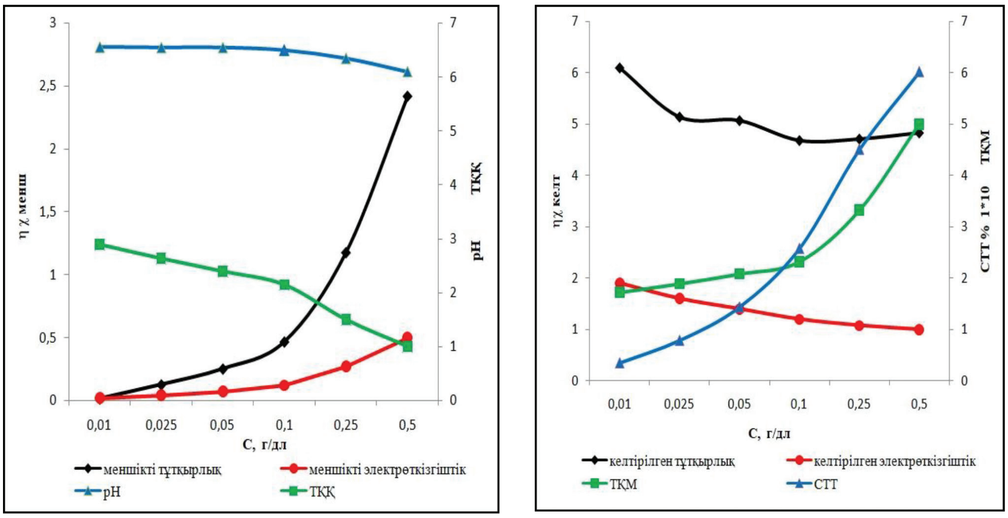

а) *б)*

Сурет 3. Суда еритін полимер үлгісінің (ВА:АА) физикалық және коллоидтық-химиялық қасиеттерінің ерітінді концентрациясына (С, г/дл) байланысты өзгеруі

Осы суда еритін полимердің ерітінді концентрациясы кемуімен меншікті, келтірілген тұтқырлықтары мен электрөткізгіштіктерінің өзгеретін сандық мәндерін 2-М-5-ВП*НСІ:АҚ, 2-М-5-ВП*НСІ:АА-лардың сәйкес келетін мәндерімен салыстырғанда ерекше көзге түсетіндігі байқалады. Бұл әсіресе 2-метил-5-винилпиридин буынымен акриламидтен түзілген суда еритін полимерлердің, сондай-ақ, 2-М-5-ВП*НСІ:АҚ полимерінің меншікті, келтірілген тұтқырлығының (η) және меншікті, келтірілген электрөткізгіштіктерінің (χ) концентрацияға қарап өзгеру заңдылығынан айрықша көрінеді (Сурет-1, 2).

Айқындалған заңдылықтар осы зерттелген суда еритін полимер үлгілерінің макромолекуласы тізбегінің бойында орналасқан буындар функционал топтарының ионданушы қабілетімен заряд белгісінен келіп шығады.

Суда еритін полимерлердің физикалық қасиеттеріндегі айырмашылықтар мен ерекшеліктер олардың құрылымдаушы қабілетімен (ТҚҚ) бірдей массалы топырақты құрылымдауға қажетті мөлшердің (ТҚМ) қосылған ерітінді концентрациясына қарап өзгеру сипатына да белгілі дәрежеде әсер етеді [8, 9]. Оған винилацетатпен акриламидтің сополимерлену өнімінің (ВА:АА) қатысында түзілген суға төзімді түйіршіктер мөлшерінің қосылған ерітінді концентрациясына байланысты өзгеруін сараптау арқылы көз жеткізілді. Бірақ макромолекуласы винилацетатпен акриламидтен құралған суда еритін полимердің ерітінді концентрациясына қарап меншікті, келтірілген тұтқырлығының (η), электрөткізгіштігінің (χ) өзгеруін 2-М-5-ВП*НСІ:АҚ, 2-М-5-ВП*НСІ:АА суда еритін полимерлерінің сәйкес келетін физикалық қасиеттерін сипаттаушы сандық мәндерін салыстырғанда жоғарыда көрсетілген заңдылықтардың толық сақтала бермейтіндігі орын алатындығын байқауға болады. Өйткені, 2-М-5-ВП*НСІ:АҚ, 2-М-5-ВП*НСІ:АА суда еритін полимерлерінің келтірілген тұтқырлығымен ($\eta_{келт}$) электрөткізгіштігінің ($\chi_{келт}$) ерітінді концентрациясы кемуімен өсіп баратындығы анық көрінсе, винилацетатпен акриламидтен алынған суда еритін полимер үлгісінде мұндай өзгеріс айқын байқалмайды (Сурет-3). Осы анықталған ерекшеліктер ВА:АА суда еритін полимерінің ТҚҚ-сы мен ТҚМ-нің сандық мәндерінің ерітінді концентрациясына қарап өзгеруін салыстырғанда да көрінеді. Мұндай құбылыстың орын алу себебі олардың макромолекуласы тізбегі бойында орналасқан буындардың функционал топтарындағы айырмашылықтардан болады.

Сонымен, суда еритін полимерлердің қасиеттері, яғни, меншікті, келтірілген тұтқырлықтары (η) мен электрөткізгіштіктері (χ), оптикалық тығыздығы (D), pH көрсеткіші олардың қатысында түзілген топырақтың суға төзімді түйіршіктері (СТТ), бірдей массалы топырақты құрылымдаушы мөлшері (ТҚМ) және құрылымдаушы қабілетімен (ТҚҚ) тиімділігі (ТҚТ) макромолекула тізбегінің бойында орналасқан буындары функционал топтары түрлеріне, мольдік арақатынасына, ионданушы күшіне, заряд белгісіне, конформациялық күйі ерітінді концентрациясымен байланысты өзгеретіндігі айқындалды.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Асанов А., Нуриллина В.Р., Ахмедов К.С. Флоккулирующее действие водорастворимых полиэлектролитов на основе 2-метил-5-винилпиридина метакриловой кислоты и ее амида. // Доклад Академии Наук Республики Узбекистан. № 9-10. 1995 г. - 29-31 с.

2 Anastas P.T. Green Chemistry: Theory and Practice / P.T. Anastas, J.C. Warner // Oxford University Press, New York. — 1998. — P.30.

3 Асанов А.А., Зиновьева В.В., Ахмедов К.С. Исследование флокуляции гидросуспензии бентонита в присутствии полиэлектролитов на основе некоторых производных метакриловой кислоты // ДАН УзССР. 1991 г. -№1. -С. 34-36.

4 Аринушкина Е.В. Руководство по химическому анализу почв. - изд. 2-е, Издательство Московского университета 1970. С. 487.

5 Матниязова Г.К., Асанов А.А. Регулирование устойчивости дисперсий в присутствии полиэлектролитов // монография. – М.Х. Дулати атындағы ТарМУ баспасы, 2016.

6 Асанов А.А., Базарханқызы А. Суда еритін полимерлердің функционал топтарының құрамы мен түрлерінің топырақты құрылымдаушы қабілетіне әсері // 2nd International Scientific Conference "Theoretical and Applied Sciences in the USA". Нью-Йорк, США. 2015 г. -С. 237-246.

7 Шеин Е.В., Милановский Е.Ю. Роль и значение органического вещества в образовании и устойчивости почвенных агрегатов // Почвоведение. 2003. № 1. С. 53–61.

8 Асанов А.А., Мамешова С.А., Базарханқызы А. Топырақ дисперсиясының аллил спирті мен акрил қышқылы туындылары негізіндегі полиэлектролиттердің қатысында құрылымдануы // ҚазҰУ хабаршысы. Химия сериясы. 2015 ж. №3(79). -Б. 28-33.

9 Six J., Paustian K., Elliott E.T., Combrink C. Soil structure and organic matter: I. Distribution of aggregate size classes and aggregate associated carbon // Soil Sci. Soc. Am. J. 2000. V. 64. P. 681–689.

ҒТАМР 31.01.45

ХИМИЯ САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ БІЛІМІ МЕН БІЛІГІН ТЕКСЕРУДІҢ ТИІМДІ ӘДІСТЕРІ

Д.Ж. Калиманова
Б.ғ.к., аға оқытушы Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті, Атырау қ.
Н.Ж. Галимова
Магистр, оқытушы Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті, Атырау қ.

Оқушылардың білімін, білігін және дағдысын тексеру дидактикалық жағынан алғанда бақылау, үйрету, бағдарлау және тәрбиелеу міндеттерін атқарады. Бақылау нәтижесін талдау арқылы оқушыға бағыт-бағдар нұсқайды, білім алу жолындағы мақсатын орындауға қажырлы, адал және шыншыл болуға тәрбиелейді. Жүйелі жүргізілген тексеру оқушыларды әр сабаққа әзірленіп келуге машықтандырады, өз ісіне деген жауапкершілігін арттырады, өз ойын анық және дәл жеткізіп, сөйлей білуге үйретеді. Оқушылардың білімі мен икемділігін меңгеруіне жүйелі түрде бақылау жасау – орта мектепте оқыту үрдісінің міндетті құрамдас бөлігі. Мұғалім сол арқылы оқушының оқу материалын қалай қабылдап, оны мән бере ұғынып, есте сақтауын, білімді шебер қолдана алуын түсінуге мүмкіндік табады.

Түйін сөздер: білім, білік, бағалау, тест, рейтинг.

XXI ғасырда әлемдік өркениет төрінен орын алып, Қазақстанның жан-жақты дамуының бірден-бір жолы білім мен ғылымды әр қырынан меңгеру қажет болып отырғаны белгілі. Оқу мен тәрбие саласындағы мұғалімдердің алдында тұрған аса маңызды міндет – талабы-таудай дарынды жеке тұлғаны іздеп тауып, оны жетілдіріп шығару.

Қазіргі кезеңде мектеп мұғалімінің алдында тұрған маңызды , жауапты міндеттің бірі-оқушыға тиянақты білім беру. Ол үшін мектеп мұғалімдері оқытудың тиімді әдіс-тәсілдерін өз тәжірбиесінде таңдап алуы керек. Қазіргі педагогика теориясы жаңашылдыққа бет бұрып, білім беру мазмұны жаңарып, жаңа көзқарас пайда болумен жаңа технологиялар өмірге келді. Жаңа технологияларды күнделікті сабақ үрдісінде пайдалану – оқыту мақсатына жетудің тиімді жолдарын көрсетеді. Оқушылардың күнделікті сабақ үрдісінде алған білімі мен білігін бағалау да маңызды мәселелердің бірі. Оқушылардың білім дәрежесі оны тексеру әдісімен де тығыз байланысты. Тексеру барысында бағдарлама талаптарында көрсетілген нәтижелер қаншалықты жеткізілгені анықталып, қорытынды нәтижесі дұрыс бағаланады.

Дидактикалық белгілеріне қарай білімді тексеру күнделікті, алдын ала, қорытындылау деп бөлінеді. Әдістеме бойынша ауызша, жазбаша, эксперименттік (практикалық) деп бөлуге болады. Тексеру жүйесі белгілі мақсатқа жету үшін жоғарыда аталған түрлердің барлығын қолдануды қажет етеді. Мысалы: алдын ала тексерудің мақсаты – жаңа материалды игеруге қажетті білім, білік, дағды деңгейін анықтау болып табылады. Мұндай тексерудің нәтижесінде мұғалім оқушылар біліміндегі олқылықтарды дер кезінде байқап, анықтап, қосымша сабақ, кеңес ұйымдастыра алады. Күнделікті тексерудің мақсаты – мұғалім күнделікті жұмыс барысында пән бойынша әрбір оқушының білім, білік және дағдысын жекелей тексеру. Мұндай тексерудің нәтижесінде оқушылардың жалпы үлгерімін қадағалауға үлкен мүмкіндік туады. Алайда бұл аталған әдістер білім, білік және дағдыны тек белгілі бір жағынан тексеруге мүмкіндік береді, сондықтан тексеру барысында түрлі әдісті қолдану қажет. Мерзімді (периодты) тексеру. Бұл оқушылар білімін күнделікті тексеру нәтижесі ескеріліп жүргізіледі. Ол тоқсан соңында, жарты жылдықтан кейін немесе тақырыпты, тарауды өткен соң белгілі бір мерзім ішінде ұйымдастырылады. Қорытынды тексеру мемлекеттік емтихандарда жүргізіледі. Тексерудің барлық түрін, әдісін, формасын қажетті жағдайда, жүйелі түрде дұрыс қолдану оқыту сапасын жоғарылатып, оқушылар үлгеріміндегі жетіспеушілікті дер кезінде ашуға мүмкіндік береді.

Қазіргі кезде ғылыми жоғары деңгейде оқыту үрдісі оқытудың жаңа, тиімді әдістерін іздестіруді, сабақ беруді тұрақты түрде жетілдіруді, оқушылардың білімін әділ бағалаумен материалдарды толық игеруде бақылаудың жаңа тәсілдерін қолдануды, пәннің мазмұнын ашу т.б. мәселелерді шешуді талап етеді. Ұзақ уақыт оқыту үрдісінде білім деңгейін тексеру барысында ауызша сұрау қолданылды. Бұл оқушылардың өз ойларын сөзбен дұрыс жеткізуге, сұрақтарға дұрыс жауап беруге үйретеді.Алайда, ауызша тексеру ұзақ уақыт алады және 3-4 оқушының ғана білімі тексеріліп, олардың пәнге қызығуын, таным әрекетін төмендетуі мүмкін. Сондықтан соңғы кезде оқушылардың білімін тексерудің жолдары мен әдістері, оны өлшеу құралдары көбейіп, сынақтан өткізілуде. Оқушылардың білімі мен білігін тексерудің түрлі формаларының ішінде соңғы кезде басты орынды тест бойынша тексеру алып жүр.Білім деңгейін тест арқылы тексерумен айналысып жүрген ғалым-педагогтер тест – оқушылардың өз-өзін тексеруіне мүмкіндік ашатын есеп беру оқыту әдісі деп есептейді. Бұл әдіс – сабақ үрдістерін бір-біріне байланыстырып қана қоймай, білімді тексеру, бекіту, қайталау сол сияқты жүйелеу құралы. Тест әдісінің тағы бір ұтымды жағы оқушылардың білімін тексеруде уақыт үнемдейді, өздері осы үрдіске тікелей араласатындықтан, қызығып, белсенділіктерін арттырады. Педагогикалық тест әдісі оқушылардың білімін тексеруде объективті құрал ретінде тек шет елдерде ғана емес, біздің мемлекетте де кеңінен қалыптасуына ықпал жасауға болады. Тест – оқушылардың білімін салыстыруға, білім беру үрдісінде оқушылармен жеке жұмыс жүргізуге, әр түрлі оқу әдістерін салыстыруға мүмкіндік туғызады.

Білімді бағалау үшін оның деңгейінің нақты градациясын білу қажет. Дүние жүзілік педагогикалық тәжірибеде білім бағасының 7-10 баллдық жүйесі пайдаланылады. Мектепке оқушы жастардың білімін, білігі мен дағдыларын тексерудің тағы да бір тиімді, нәтижелі әдісі – көп баллды рейтинг жүйесі деуге болады. Рейтинг – рыноктық қоғамға тән, адам әрекетінің статистикалық сипаттамасы. Оқу орындарында рейтингтік жүйені дұрыс қолдану дағды мен білікті, білімді тексерудің объектілігінің артуына, өздері меңгерген білімнің беріктігінің кепілі болып табылатын оқушы жастардың систематикалық еңбегіне мүмкіндік береді. Оқушылардың рейтинг баллдары олардың әрекеттерінің негізгі сипаттамасы – бағамен анықталуы тиіс. Ол білім деңгейінің дәл градациясымен бірге таңдалған, бірыңғай баға жүйесі бойынша қойылады. Күнделікті үлгерімнің сандық есепке алынуы қажет болған жағдайда бақылаудың нәтижелері де баға түрінде жазып алынады. Рейтинг балының суммарлануынан сыныптан сыныпқа көшу т.б. байланысты сұрақтар шешіледі.

Оқушылардың білімі мен білігін тексеруде тест және рейтинг әдістері тиімді деуге болады. Тест әдісі – жеке оқушының қысқа уақыт аралығында білімін, біліктілігін тексеретін бірден бір тәсіл. Күнделікті сабақ барысында мұғалім барлық оқушылардың жеке ерекшеліктерін, таным мүмкіндіктерін ескеріп, оқу үрдістерінің талаптарына сай толық деңгейде жауап алуға мүмкіндігі жете бермейтіндіктен білім тексеруде, бақылауда тест өте тиімді. Осы ретте жазылған оқу құралдары – «Химия пәні бойынша өзіндік жұмыстарға арналған тапсырмалар мен бағдарланған бақылау» және «Органикалық химия пәні бойынша өзіндік жұмыстар мен тапсырмалар және бағдарланған бақылау» (авторлары: профессор Н. Нұрахметов және басқалар) – оқушылардың өздігінше жұмыс істеуін ұйымдастырып, игерілген оқу материалдарын тексеруге кететін уақытты

үнемдейді. Білімді тексеру – күрделі үрдіс, сондықтан оның нәтижелі өтуі көбінесе мұғалімнің дайындығына, шеберлігіне және шығармашылығына байланысты. Білімді жүйелі тексеруге тест жасау мұғалімнің бағдарлама мен оқулықтағы әрбір тақырыптарды мұқият талдап, соның негізінде міндетті түрде меңгерілетін ең маңызды деректерді, ұғымдарды, заңдылықтарды ерекше бөліп көрсетуі талап етіледі. Тест – ағылшын сөзі (test), аударғанда «байқау», «бақылау», «зерттеу» деген мағына білдіреді. Білімді тест әдісімен тексеруді талдай келе, оның мынадай артықшылықтарын көрсетуге болады:

1. Үлкен көлемді оқу материалын жылдам тексереді.
2. Материалды кең қамту.
3. Үлкен топпен бақылауды біруақытта өткізуге ыңғайлы.
4. Дұрыс жауаптардың саны бойынша қойылған баға сенімді болады.
5. Сұрақтардың мазмұны, сондай-ақ олардың тереңдігі және ауқымы бірден түсінікті.
6. Тест тапсырмаларын тексеру кезінде техникалық құралдарды пайдалануға мүмкіндік беріледі.

Білім берудің негізгі мақсаты – білім мазмұнын жаңартумен қатар, окытудың әдіс-тәсілдері мен әр түрлі құралдарын қолданудың тиімділігін арттыруды талап етеді. Осы мақсатты жүзеге асыруда ақпараттық технологияны пайдалану әдісі зор рөл атқарады.

Химия – XXI ғасыр ғылымы. Сондықтан да ол жаңа ақпарат технологияларымен тығыз байланысты. Қазіргі кездегі білім беру жүйесінде негізгі мақсат оқушыға жеке тұлға ретінде қарап оның дамуына көп көңіл бөлуде. Бұл пән мектеп мұғаліміне зор жауаптылықты талап етеді, өйткені ол бүкіл сыныптың қажеттіліктеріне жауап беруі тиіс. Міне осы жағдайда технологиялардың көмегі зор.

Оқыту үрдісін компьютерлендіру мақсатында интерактивті тақтамен жұмыс жасау тиімді. Қазіргі уақытта Қазақстанның жалпы орта білім беретін мектептерінің барлығы дерлік интерактивті тақтамен қамтамасыз етілген. Тақтаны қолдану арқылы оқушылардың қызығушылығын, интеллектуалдық танымын, білім сапасын арттыруға болады. Интерактивті тақта мектеп сыныптарында әр пән бойынша, соның ішінде химиядан зертханалық сабақтарды өткізген кезде оның құрылғылары (датчиктері) қолданылады. Мысалы, ерітіндінің рН мәнін анықтау және температураны өлшеу құрылғысы, еріген оттегі құрылғысы судағы оттегі концентрациясындағы нақты уақытты анықтауға мүмкіндік береді.

Интерактивті тақтаны пайдалану аркылы оқушылардың білімін тексеру үшін әр тарауды аяқтаған кезде, немесе жаңа сабақты бекіткен уақытта тестілеу әдісін қолдануға болады. Оқушылардан бір уақытта жауап алуға мүмкіндік береді. Ол үшін интерактивті тақталардын арнайы құрылғылары қолданылады. Тестілеудің нәтижелерін құрылған график арқылы тексеріп, сол уақытта бағалауға болады. Жауап нәтижелерін бақылап және оқушылардың материалды түсіну деңгейін анықтауға мүмкіндік береді. Интерактивті тақтаны пайдалану арқылы тестілеген кезде мұғалім оқушылардың білім деңгейін анықтай алады. Оқушыға тест сұрақтарына жауап беруі үшін уақыт беріледі. Бұл жүйе тұйық оқушылардың ойын білдіріп, жалқау оқушылардың қызығушылығын арттырады. Оқушылар жауаптарын құпия түрде бере алады.

Химия пәні бойынша компьютерлік тестілеуді қолдану оқушылардың интеллектуалдық танымын арттырады. Оқушылар бір тестілеуден жақсы нәтижеге жеткенше бірнеше қайтара өтеді. Бұл тестілердің барлығы химия бойынша минимум талаптарына сәйкес келеді. Келесі бір маңызды жағдай уақытты үнемдеу. Аз уақыттың ішінде бағдарламаның көптеген киын сұрақтарын формулалар мен эксперименттер көрсету арқылы түсіндіріліп, бекітіледі.

Демек, әр түрлі пәндерде соның ішінде химия сабағында тест әдісін пайдаланудың мақсаты оқушылардың білім деңгейлерін арттыруды, ойлау қабілеттерін дамытуды, уақытты ұтымды пайдалануды көздейді.

Тексерудің рейтингтік жүйесіне тоқталсақ, рейтинг сөзі ағылшын тілінен аударғанда баға, бағалау деген мағынаны білдіреді. Бұл жүйенің басты ерекшелігі – шәкірттің сабақ үстіндегі, үйдегі, қоғамдық ортадағы барлық іс-әрекеттің баллдық көрсеткішпен бағалап, оқу үрдісінің өн бойында жинақтала келе тоқсандық, жылдық тіпті сатылық оқу үлгерімінің нәтижесін анықтауға мүмкіндік жасайды. Бұл жүйе арқылы оқушының әр пән бойынша даму деңгейі мен бейім қабілетін ертерек байқауға мүмкіндік жасалады. Рейтингтік жүйе топтан лидерді анықтауға, оқу процесінде оқушылардың жарысып оқуына мүмкіндік береді. Осының негізінде бұл әдістерді білім мен білікті бақылауда тиімді деп, алдағы уақытта орта мектептің мұғалімдеріне тест және рейтинг жүйесін дамытып, білім деңгейін тексеруді ұсынамыз.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Жаманқұлов Б. Педагогикалық бақылаудың кейбір түрлері.// Қазақстан мектебі. 2000. №1. 26-28бет.

2 Жанабаев З. Можно ли оценить знание рейтинговой системой и тестированием. // Қазақстан жоғарғы мектебі. 1996, №1, 98-100с.

3 Нұғыманов И. Химияны оқыту әдістемесі. // Алматы. Рауан. 1993.

ГРНТИ 39.21.21

МЕЖДУНАРОДНАЯ ИНФРАСТРУКТУРА СОТРУДНИЧЕСТВА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН И РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ В СФЕРЕ ПОСТАВОК ЭНОРГОНОСИТЕЛЕЙ

А.Ғ. Дүйсен
Магистрант, Казахского национального университета имени Аль-Фараби, г. Алматы

Казахстанко-российские отношения опираются на Договор о дружбе, сотрудничестве и взаимопомощи от 25 мая 1992 года и Декларацию о вечной дружбе и союзничестве от 6 июля 1998 года. Оба документа исходят из того, что Российская Федерация является крупнейшим торговым партнером для Казахстана в частности, и для каждой из стран Каспийского бассейна в целом. Предоставление объективной информации об итогах и перспективах развития сотрудничества между Казахстаном и Российской Федерации в области энергетики. В процессе исследования использовались системный подход и традиционный метод сравнительного анализа. В статье приводятся актуальные статистические данные из международных и казахстанских источников. Представлен обзор нефтегазовой отрасли Казахстана и корпоративной стратегии российских ТНК в стране. Впервые детально проанализирована структура и география торговли энергоносителями, определены узкие места казахстанско-российского энергетического диалога и представлены рекомендации по их устранению.

Ключевые слова: энергетика, торговля, инвестиции, ТНК, энергоресурсы.

Казахстанско-российское взаимодействие в энергетической сфере динамично развивается в духе традиционного партнерства, на взаимовыгодной и доверительной основе.

Российско-казахстанские отношения опираются на Договор о дружбе, сотрудничестве и взаимопомощи от 25 мая 1992 года [1] и Декларацию о вечной дружбе и союзничестве от 6 июля 1998 года [2]. Оба документа исходят из того, что Российская Федерация является крупнейшим торговым партнером для Казахстана в частности, и для каждой из стран Каспийского бассейна в целом.

Как и многие другие государства на постсоветском пространстве Казахстан оказался на пути выбора нескольких вариантов развития своей добывающей промышленности. Первой возможностью выбора стояла полная национализация, второй – перевод части энергетических ресурсов в частный сектор. В силу особенностей своей внешней политики в русле многовекторности Казахстан выбрал второе – создание совместных предприятий и заключение соглашений о разделе добытой продукции с зарубежными инвесторами.

Начиная с 90-х годов, трана взяла курс на целенаправленную приватизацию своих активов, привлекая все большее число геополитических игроков в свою нефтегазовую орбиту.

Фактически энергетическое сотрудничество между двумя странами продолжается со времен Советского Союза, когда геологи обнаружили запасы углеводородов в Каспийском бассейне. После получения независимости Казахстаном в 1991 году Россия одной из первых проявила интерес по сотрудничеству и освоению казахстанских месторождений.

Однако многие эксперты согласны с тем, что в эпоху Бориса Ельцина темпы экономического сотрудничества, включая сотрудничество в сфере энергетитикни значительно спали.

Переоценить роль РФ в качестве близкого соседа и стратегического партнера Казахстана очень сложно. Ежегодно через территорию Российской Федерации Казахстан экспортирует до 25 миллионов тонн нефти в год и получает беспошлинно более 2,6 миллионов тонн российских нефтепродуктов.

Прежде всего. Казахстан и Россию связывают общие линии электропередач, построенные еще во времена СССР, когда обе страны являлись частью объединенной энергетической системы. Например. Северный Казахстан пересекают линии электропередач ЕЭС России. В 90-е годы из-за возникших разногласий экономического и технического характера энергосистемы двух стран были переведены на режим раздельной работы.

Также обе страны объединяет необходимость модернизации национальных экономик, включая наличие общих экономических проблем структурного характера, как в области промышленного производства, так н в масштабах экономики в целом. В основе лежит низкий технологический

уклад, который усложняет переход к индустриально-инновационной ступени развития. Сырьевая ориентация экспорта, недостаточная диверсификация экономики, слабое инвестирование в обрабатывающую промышленность характеризуют обе страны.

При этом следует отметить, что сотрудничество в сфере электроэнергетики продолжается в оптимальном ключе и между странами выполняется Соглашение о мерах по обеспечению параллельной работы энергосистем России н Казахстана [3].

Казахстанско-российские отношения в сфере энергетики следует рассматривать, прежде всего, через призму транзитно-транспортной зависимости. Отношения можно условно поделить на два важнейших периода:

1) с 1991-2006 гг. когда Россия являлась фактическим монополистом по транспортировке казахстанских углеводородов:

2) с 2006 до сегодняшнего дня. когда у РК появились альтернативные маршруты транспортировки, и зависимость как таковая, несколько уменьшилась.

В мае 1997 года Казахстан,РРоссия и Шеврон в составе Каспийского трубопроводного консорциума договорились о строительстве нового трубопровода, который соединит Тенгиз с Новороссийском.

До открытия нефтепровода Баку-Супса (Грузия) в апреле 1999 года, Россия единственная предоставляла трубопроводный выход через Баку-Новороссийск.

В некоторых случая несостоятельность России обеспечить необходимое финансовое и техническое содействие негативно отражается на ее энергетической политике в регионе. В то же самое время энергетическая политика России в Центральной Азии заключается в попытках контролировать альтернативные маршруты транспортировки углеводородов и ревниво охранять н защищать привилегии собственного ТЭК.

Рассмотрим казахстано-российское энергетическое сотрудничество по отдельным видам топлива.

Газ. В газовой сфере происходит активное сотрудничество «Газпром» с «КазМунайГаз» с 2002 года.

В 2001 году было заключено соглашение о создании на паритетной основе совместного предприятия «КазРосГаз» между Россией и Казахстаном для регулирования закупок казахстанского газа [4].

С 2007 года Оренбургский газоперерабатывающий завод начал осуществлять переработку сырого газа из Карачаганака [5]. Таким образом, в 2006 году было подписано межправительственное соглашение «О сотрудничестве в создании хозяйственного общества на базе Оренбургского Газоперерабатывающего завода». Далее переработанный в Оренбурге карачаганакский газ реализовывался на территории России через газопровод Оренбург-Новопсков. в то время как российский газ продавался по сниженным ценам для потребления в Кустанайскую и Актюбинскую области [200]. Данная схема осуществлялась на основе соглашения «О поставках в Казахстан российского природного газа по «принципу замещения» 1998 года.

Несмотря на многочисленные затруднения, страны подписали протокол к соглашению «О разграничении дна северной части Каспийского моря в целях осуществления суверенных прав на недропользование» [4].

Таким образом. планировалось строительство Прикаспийского газопровода и создание Прикаспийской газопроводной системы. Однако в Европе стал падать спрос на газ. н данные проекты были пересмотрены. В результате проект Прикаспийского трубопровода был заморожен. Несмотря на подписание Казахстаном Соглашения о строительстве прикаспийского газопровода и расширении мощностей трубопровода «Средняя Азия – Центр», в этом направлении было проведено минимум работы, что повлекло за собой недовольство России и обвинения в неисполнении договоренностей.

Казахстан в свою очередь переориннровался в сторону развития сотрудничества с Китаем. В ноябре 2015 года стартовал магистральный газопровод Бейнеу – Бозой – Шымкент, соединивший районы добычи газа западного и центрального Казахстана со снабжавшимися узбекским газом в советское время южными регионами, ставшими энергодефнцитными. Его важность состояла в использовании для подачи газа в магистральный газопровод Туркменистан – Узбекистан – Казахстан – Китай. Он начал действовать с декабря 2009 года.

Уголь. Основным импортером казахстанского угля по праву считается РФ. тем более что некоторые российские электростанции были специально спроектированы для эксплуатации казахстанского угля. Существует вероятность снижения импорта после 2020 года в связи с выведением из строя специализированных электростанций, а также переизбыточного производства собственного роснйского угля.

Около пятой части всего добываемого угля в стране экспортируется в Россию. Коксующийся

уголь Карагандинского бассейна идет на металлургические комбинаты южного Урала (Магнитогорский н Новотроицкнй). а уголь Экнбастуза – на тепловые электростанции Сибири.

В Казахстанско-российском трансграничном регионе запасы угля оцениваются приблизительно в 20 млрд, тонн из пяти крупных и перспективных месторождений [6].

Атомная энергетика. Сотрудничество в сфере атомной промышленности является достаточно динамично развивающимся направлением, в рамках которого осуществляются казахстанско-российские программы научных исследований в сфере атомной энергетики.

Россия также лидирует в сфере добычи урана: выкупив в 2013 году 100 % акций канадской «Uranium One», у которой находились контрольные пакеты казахстанских уранодобывающих компаний, российский «Росатом» таким образом стал единоличным обладателем и монополистом в этой области. Сегодня РФ и РК совместно разрабатывают урановые месторождения в Казахстане.

В мае 2014 года российская «Росатом» и «Казатомпром» подписали меморандум о взаимопонимании по сотрудничеству в сооружении АЭС на территории Казахстана. Местом был выбран Курчатов. Будущая атомная электростанция будет функционировать на основе водо-водяных реакторов с установленной мощностью от 300 до 1200 МВт. Российская сторона предварительно договорилась о сотрудничестве и содействии в проектировании, сооружении, вводе в эксплуатацию, эксплуатации и выводе из эксплуатации АЭС. Две страны подписали «Комплексную программу развития российско-казахстанского сотрудничества в области мирного использования атомной энергии». Она предполагает дальнейшее развитие сотрудничества предприятий ядерных энергетических комплексов двух стран, включая сотрудничество в ядерном-топливном цикле, развитии отраслевых научных проектов и совместной работе по повышению уровня радиационной безопасности.

Между тем, вопрос о действительном строительстве АЭС Россией в Казахстане воспринимается скептически некоторыми из экспертов. В. С’ливяк из группы «Экозащита» утверждает, что планы по строительству АЭС в Курчатове в принципе невыполнимы, поскольку Росатом строит реакторы мощностью минимум 1.200 мВт. в то время как Казахстану нужна небольшая АЭС. Стремление заручиться выгоднейшим контрактом в этой сфере больше является «политическим сигналом Западу» на фоне ухудшающихся отношений, санкций и непростой ситуацией на Украине.

Российский эколог полагает, что Россия пытается достичь максимум торгово-экономических договоренностей, включая Меморандум о взаимопонимании со странами ЕАЭС. Однако это не означает, что строительство может начаться в ближайшем будущем. Текст Меморандума не удалось обнаружить в свободном доступе. Дополнительной причиной для скепсиса является то, что переговоры по строительству АЭС в Казахстане с различным переменным успехом проводились с середины 90-х и до сих пор остаются планами на будущее.

Нефть. Основным путем, по которому шла казахстанская нефть до 2001 года, был нефтепровод Атырау-Самара. Каждый год Россия и Казахстан согласовывали квоту на его использование, что зачастую становилось долгим, сложным и трудоемким процессом, фактически объектом политических переговоров. Казахстан, затянутый в данный процесс и вынужденный идти на постоянные уступки и компромиссы в течение долгих лет пытался найти выход из сложившейся ситуации. Таким образом, объясняется повышенный интерес

Казахстана к проектам строительства Каспийского трубопроводного консорциума н нефтепровода Тенгнз-Новороссийск.

В одном из соглашений закреплялось, что начиная с конца 2003 года н на последующие 15 лет, Казахстан будет поставлять до 15 млн. тонн нефти ежегодно через трубопровод Атырау – Самара. По другой договоренности Казахстан должен был поставлять дополнительных 2,5 млн. тонн нефти танкерами в порт Махачкалу для дальнейшей ее переправки через трубопровод Тихорецк-Новороссийск [7]. На момент 2002 года Казахстан экспортировал около 3 млн. нефти по нероссийским маршрутам: морем и железнодорожным транспортом до Батуми, и морем до северного Ирана.

Каспийский трубопроводный консорциум (КТК) был создан для экспорта казахстанской нефти в Российскую Федерацию по трубопроводу Тенгиз-Новороссийск общей протяженностью более 1,5 тыс. Км. Он соединяет западные месторождения Казахстана с российским побережьем Черного моря. В 2014 году экспорт составил около 40 млн. тонн.

Казахстан совместно с Россией управляет КТК. в котором Казахстану через Казмунайгаз принадлежит доля в 19 % [286]. Другими акционерами КТК являются Российская Федерация («Транснефть» – 24 % и «КТК Компани» – 7 %) – 31 %, Казахстан («КазМунайГаз» – 19 % и Kazakhstan Pipeline Ventures LLC – 1,75 %) – 20,75 %, Chevron Caspian Pipeline Consortium Company – 15 %. Lukarco B.V. – 12,5 %, KTK «Mobil» – 7,5 %, Rosneft-Shell Caspian Ventures Limited – 7,5 %. Agip International N.V. – 2 % и Oryx Caspian Pipeline LLC – 1,75 %.

До конца 2016 года планировалось увеличить пропускную мощность КТК на 68 % (до 67

млн. т/год) посредством модернизации нескольких нефтеперекачивающих станций. строительства 10 дополнительных нефтеперекачивающих станций и 6 резервуаров для хранения нефти [8].

Заметно снижение объемов экспорта нефти в 2016 году по нефтетерминалу Каспийского трубопроводного консорциума (КТК) – 3,137 млн. тонн в апреле 2016 года, 10.3 % меньше по сравнению с 2015 годом [9].

В связи с планами по освоению нового крупного утлеводородного месторождения «Центральная» Казахстан и Россия в 2015 году подписали Протокол к соглашению о разграничении дна северной части Каспия. Расположенное на шельфе Каспия месторождение «Центральное» оценивается в 169 млн. тонн условного топлива [9].

В 2014 году Парламент Казахстана ратифицировал соглашение между правительствами Республики Казахстан и Российской Федерацией о сотрудничестве в области транспортировки российской нефти через территорию Республики Казахстан в Китайскую Народную Республику [10]. Его целью является создание условий для долгосрочной транспортировки российской нефти в количестве 7 миллионов тонн в год с возможностью увеличения до 10 миллионов тонн в год через территорию Казахстана в Китай.

Основной поток проходит по традиционной линии Омск – Иртыш – Павлодар – Атасу, и далее по построенному нефтепроводу Атасу – Алашанькоу (Китай). При этом РК услуги по транспортировке нефти по данному- маршруту облагает налогом на добавленную стоимость по нулевой ставке. Соглашение вступило в силу с 1 января 2014 года, и будет действовать до 1 января 2019 года [10]. По окончании срока соглашение будет автоматически продлено на пять лет.

Не будет ошибочным и утверждение того, что Казахстан и Россия являются фактическими конкурентами на энергетическом рынке. Поиск Казахстаном путей диверсификации экспорта своих углеводородов не может сказаться положительным образом на укреплении энергетического диалога между двумя странами. Таким образом, учитывая недавно созданный ЕАЭС. обе страны должны приложить совместные усилия по преодолению сырьевой зависимости, включая выработку общей стратегии в рамках организации.

Россия со своей стороны должна также перейти в активное наступление в роли двигателя ЕАЭС. чтобы доказать свою политическую н экономическую состоятельность остальным членам Союза. Конкретно для Казахстана Россия должна превратиться из конкурента в подлинного союзника и партнера, особенно в энергетической сфере. России на данном этапе важно понимать, что при тесной взаимосвязанности и похожести экономик, проще пытаться сотрудничать и идти на уступки, иногда даже за счет собственных интересов н краткосрочных выгод.

С другой стороны, продвигая ЕАЭС н пытаясь противопоставить его Европейскому Союзу. Россия посылает неоднозначные н конфликтующие сигналы. В отношениях с Казахстаном это проявляется, прежде всего, в энергетической сфере и именно тут. могут возникнуть серьезные трения н конфликты между нашими странами.

Энергетика всегда являлась «ахиллесовой пятой» в отношениях России и Казахстана, при этом руководство обоих стран всегда делало вид. что ее не существует. В связи с меняющимися условиями глобального рынка углеводородов, падением цен на нефть, открытием Ирана международному бизнесу и ухудшающимся отношениям РФ с Западом, для Казахстана пришло время делать ставки и начать борьбу за свои интересы. В конце концов, интеграционные проекты на постсоветском пространстве существовали всегда, а энергетические ресурсы не бесконечны.

Весомым вкладом в развитие энергетического сотрудничества стало бы создание совместных производств в приграничье, а также создание совместных нефтехимических предприятий.

Однако позиция России нередко препятствовала заключению взаимовыгодных долгосрочных договоров о сотрудничестве. Кроме того, трудности во взаимоотношениях между Россией н южными странами- экспортёрами нефти государств Каспийского региона заключаются в усиливающейся конкуренции нацеленных на европейский рынок энергоносителей, имеющие экспортные возможности. Нефтяной бум в каспийском регионе может привести к укреплению экономик южных стран СНГ. что в свою очередь, приведёт к ослаблению экономической и военной зависимости от России и, наоборот, к усилению позиций Запада в регионе, и соответственно, оттеснено из региона России.

По мнению ряда экспертов, «энергетическая стратегия России в регионе базируется на принципах обеспечения контроля над ресурсами Центральной Азии в плане производства и транзита энергоносителей, а также приобретения доли в инфраструктуре и в энергетических компаниях-потребителях в Европе и Китае».

В складывающихся условиях политической н экономической конфронтации России с Западом. Казахстану необходимо выработать свой собственный план действий и суметь сохранить статус-кво. как с Россией, так и с Западом. Иными словами в период кризиса и обострения

геополитических трений. Казахстан вынужден маневрировать, выполняя гибкие действия с целью сохранения баланса сил в регионе.

Литература

1 Договор о дружбе, сотрудничестве и взаимной помощи между Республикой Казахстан и Российской Федерацией (Москва, 25 мая 1992 г.) // https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1007137

2 Декларация между Республикой Казахстан и Российской Федерацией о вечной дружбе и союзничестве, ориентированном в XXI столетие (Москва, 6 июля 1998 года) // http://online.zakon.kz/document/?doc_id=1009809#pos=0

3 Казахстан ищет запасные маршруты экспорта нефти в случае санкций для РФ // https://ru.reuters.com/article/businessNews/idRUMSEA3603S20140407

4 Протокол к Соглашению между Российской Федерацией и Республикой Казахстан о разграничении дна северной части Каспийского моря в целях осуществления суверенных прав на недропользование от 6 июля 1998 г. // http://kremlin.ru/supplement/3474

5 Исторический опыт развития российско-казахстанского геоэнергетического комплекса //https://cyberleninka.ru/article/n/istoricheskiy-opyt-razvitiya-rossiysko-kazahstanskogo-geoenergeticheskogo-kompleksa

6 Соколов А.А., Руднева О.С., Алферов И.Н. Нефтегазовый комплекс Российско-казахстанского трансграничного региона // http://www.orensteppe.org/staff/41-2013-07-09-07-38-18/119-2013-07-09-11-05-55

7 Socor VI. Russia and Eurasia // review. -2002. -Vol.1. -Issue 3. -July2. -P.120

8 Текслер А.: Мощность Каспийского трубопроводного консорциума увеличится до 67 млн т/год // https://neftegaz.ru/news/transport-and-storage/222219-a-teksler-moshchnost-kaspiyskogo-truboprovodnogo-konsortsiuma-uvelichitsya-do-67-mln-t-god/

9 Экспорт нефти через КТК в апреле 2016 г сократился на 10 % и составил 3,1 млн т // https://neftegaz.ru/news/transport-and-storage/222219-a-teksler-moshchnost-kaspiyskogo-truboprovodnogo-konsortsiuma-uvelichitsya-do-67-mln-t-god/

10 Соглашение между Правительством Республики Казахстан и Правительством Российской Федерации о сотрудничестве в области транспортировки российской нефти через территорию Республики Казахстан в Китайскую Народную Республику // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31488851#pos=0;32.66666793823242.

ҒТАМР 39.21.02

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫДАҒЫ ХАЛЫҚТЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЫН ТАЛДАУ

Н.А. Ажиров
Магистрант, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ.
И.Б. Сарсенова
Оқытушы, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ.

Мақалада Қазақстан Республикасы халқының өмір сүру сапасының деңгейін көрсететін әлеуметтік-демографиялық және әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштер қаралды. Олар халықтың өмір сүру сапасын бағалаудың негізгі индикаторларының бірі болып табылады. Халық санының динамикасы, халықтың табиғи және механикалық қозғалысының көрсеткіштері, өмір сүрудің орташа ұзақтығы, 1999-2018 жылдардағы жынысы мен жасы бойынша халықтың құрылымы талданды. Халықты жұмыспен қамту және жұмыссыздық деңгейі, халықты біліммен қамту деңгейі, халықтың табысы және кедейлік деңгейі, халықтың тұрғын үймен қамтамасыз етілуі сияқты көрсеткіштер бойынша деректер келтірілген.

Түйін сөздер: әлеуметтік-демографиялық көрсеткіштер, жұмыссыздық деңгейі, өмір сүру сапасы, экономика, халық саны серпіні.

Қазақстан жоғары өмір стандарттары бар әлеуметтік мемлекетті құру бағытын жариялады. Бұл ұстаным Мемлекет басшысының мәлімдемелерінде, сондай-ақ «Қазақстан-2050» Стратегиясы, «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы, Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың мемлекеттік бағдарламасы, «Денсаулық» Қазақстан Республикасының денсаулық сақтауды дамытудың мемлекеттік бағдарламасы және т.б. сияқты стратегиялық жоспарлар мен мемлекеттік өңірлік және салалық бағдарламаларда көрсетілген. 2017 жылдың басында Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті елдің үшінші жаңғыруы туралы жариялады, оның мақсаты жедел экономикалық өсу және адамдардың өмір сүру сапасын арттыру болып табылады.

Республика дамуының стратегиялық мақсаттарына байланысты мемлекет халқының жоғары өмір сүру сапасын қамтамасыз ету басқарудың басты міндеттерінің бірі болып табылады [1, 5].

Мәліметтер мен зерттеу әдістері. Ақпараттық база Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитетінің, Астана қаласының статистика департаменттерінің ресми деректері болды. Астананың әлеуетін талдау үшін оның 1999-2016 жылдардағы динамикадағы әлеуметтік-демографиялық және экономикалық көрсеткіштері бойынша, яғни Елорданың қалыптасуы мен қалыптасуы кезеңіндегі деректері қаралды.

Мақаланы жазу кезінде жалпы ғылыми және географиялық әдістер қолданылды: статистикалық және салыстырмалы-географиялық талдау.

Нәтижелер және оларды талдау. Біздің ойымызша, жоғары өмір сүру сапасын қамтамасыз ету қалалық дамудың бірінші кезектегі мақсаты болып табылады. Әлемнің жетекші зерттеу ұйымдары халықтың өмір сүру сапасын және урбанизацияланған аумақтардың даму деңгейін бағалауда бірыңғай тәсілдемені әзірлемеген, олардың әрқайсысы өзінің индексі мен есеп айырысу көрсеткіштерінің жүйесін ұсынады.

Астана халқының өмір сүру сапасын зерттеу үшін біз халықаралық және Ұлттық бағалауда жиі қолданылатын көрсеткіштерге талдау жасадық. Ыңғайлы болу үшін олар келесі ірі блоктарға біріктірілген: әлеуметтік-демографиялық және әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштер.

Қазақстан Республикасындағы әлеуметтік-демографиялық ахуал халықтың өмір сүру сапасын едәуір дәрежеде көрсетеді. Маңызды әлеуметтік демографиялық көрсеткіштердің бірі халық саны болып табылады. 2019 жылы Қазақстан Республикасы халқының саны 18 632,2мың адамды құрады. Халық саны бойынша ел дүние жүзі бойынша 64-ші орын алады. Елдегі халық санының 57,8 %-ы қалаларды мекендейді.Республика 14 облыс және 3 республикалық маңызы бар қалалардан тұрады. Халықтың шамамен жартысы оңтүстік экономикалық аудандарды мекендейді.

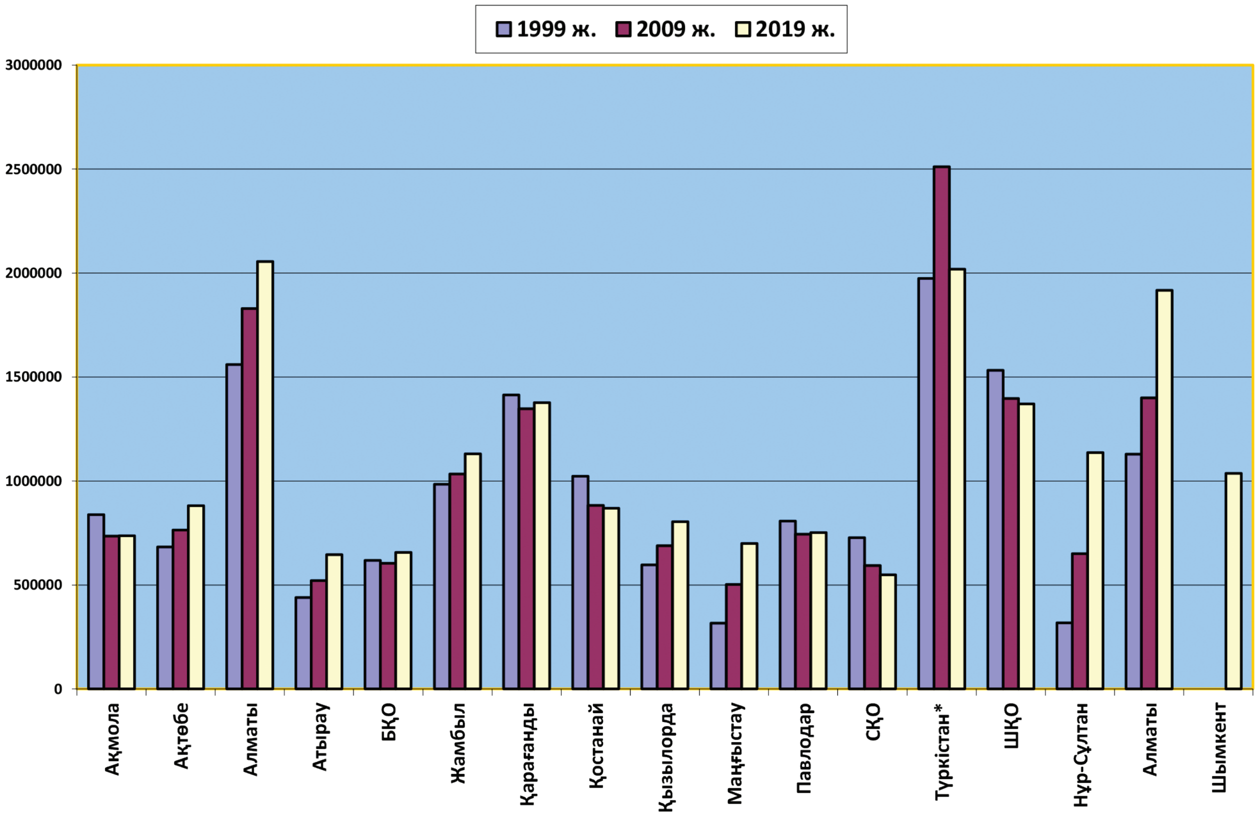

Сурет 1. 1999-2019 ж. Қазақстан Республикасы облыстары халық санының динамикасы.

1-ші кестеге қарасақ халықтың саны әр онжылдықта 9 %-дан өсіп отырған. Ал республикадағы табиғи өсім 1999 жылы 4,7 % болса, 2018 жылы 14,6 %-ге дейін үш есеге өскен. Зерттелген кезеңде халықтың табиғи өсімінің көрсеткіштері өсудің оң үрдісі болды. Бұл көбінесе туу деңгейінің қарқынды өсуіне байланысты, ол 1999 жылғы 14,5 %-ден 2018 жылы 21,7 %-ға дейін ұлғайды. Қазақстанда туудың өсу қарқыны тұтастай алғанда 2002 жылдан бастап тұрақты оң динамиканы көрсетті. 2016 жылы республикада 400 мың адам дүниеге келген, бұл ең жоғарғы көрсеткіш болып табылады.

Кесте 1. Қазақстан Республикасының 1999-2018 жылдардағы негізгі демографиялық көрсеткіштері.

Көрсеткіштер	1999 ж.	2009 ж.	2018 ж.
Халық саны, адам	14901641	16203274	18157337
Туылғандар, адам	217 578	356 261	397 799
Туу коэффиценті(1000 адамға)	14,57	22,14	21,77
Өлгендер, адам	147 416	142883	130 448
Өлу коэффиценті (1000 адамға)	9,87	8,88	7,14
Халықтың табиғи өсімі	70162	213378	267 351
1000 адамға	4,7	13,26	14,63
Халық көші-қоны, барлығы, адам			
Келгені, адам	273 747	406 166	900 931
Кеткені, адам	397 374	398 640	930 052
Көші-қон сальдосы, адам	-123 627	7526	-29121
Күтілетінөмірсүруұзақтығы, жас	65,63	68,39	73,15
Некелесудің жалпы коэффициенті (1000 адамға)	5,75	8,75	7,54
Ажырасудың жалпы коэффициенті (1000 адамға)	1,71	2,45	3,23

Республика халқының өлім-жітімі 1999 жылы 1000 адамға шаққанда 9,8 % болса, 2018 жылы 7,1 %-ге дейін азаяған.

Бала өлімі халықтың денсаулығы мен өмір сүру сапасының жалпы жағдайының маңызды сипаттамасы болып табылады. 1999 жылы бала өлімі коэффиценті 20,4 % болса, 2018 жылы көрсеткіш 2,5 есе азайып 8 % болған. Нәресте өлімінің негізгі себебі перинаталдық кезеңде пайда болатын жағдайлар болып табылады.

1990 жылдары халықтың өмір сүру деңгейінің төмендеуінің салдары жалпы ел бойынша да, қалалық және ауылдық жерлерде де 10-19 жас аралығындағы балалар, жасөспірімдер мен жастар үлесінің күрт төмендеуімен (2000 жылмен салыстырғанда да) үн қатқан (1994-2003 жылдары туу деңгейінің құлдырауы және халықтың өлім-жітімі деңгейінің өсуі). 2005 жылдан бастап туу деңгейінің (әсіресе қала халқы арасында) тез өсуінде өткен ғасырдың 80-ші жылдардың ортасында және екінші жартысында туған босанатын жастар санының өсу факторымен қатар, соңғы жылдары халықтың қалған бөлігінің өмір сүру деңгейін көтеру факторлары да елеулі рөл атқарады.

Соңғы жылдардағы халық өлімінің көрсеткіші деңгейінің едәуір төмендеуі-бұл тек балалардың ғана емес, қалған және ересек халықтың денсаулығын біртіндеп жақсартудың нәтижесі, ол өз кезегінде, олардың өмір сүруінің күтілетін ұзақтығы көлемінің тұрақты өсуіне бірден әсер етті. Жастардың некелік көрсеткішінің өсуі 1980 жылдардың екінші жартысында (1990 жылдардың басында) туған некелік одақтарға кірумен, сондай-ақ олардың көпшілігі үшін соңғы жылдардағы өмір сүру деңгейі мен сапасының нақты өсуімен байланысты.

Халықтың өмір сүру сапасының көрсеткіштерін зерттеу үшін орташа өмір сүру ұзақтығын талдау елеулі маңызға ие. 1999-2018 жылдары халықтың өмір сүру ұзақтығы өсті. Өмір сүру ұзақтығының артуының оң үрдісі қазіргі уақытта да сақталатынын байқаған жөн. Ұзақ өмір сүруді сипаттайтын көрсеткіш туу кезіндегі болашақ өмірдің орташа ұзақтығы болып табылады.

1999-2018 жылдары Қазақстанда халықтың орташа өмір сүру ұзақтығы 7,5 жылға – 65,6-дан 73,15 жылға дейін өсті. 1999 жылдан қазірге дейін халықтың орташа өмір сүру ұзақтығы баяу өсуде. 2018 жылы республикада халықтың орташа өмір сүру ұзақтығы 73,1 болды, оның ішінде ерлерде 68,8 жас ал әйелдерде 77,2 жас болды. Олардың айырмашылығы 9 жасты құрады.

Облыстар бойынша халықтың өмір сүру көрсеткіштерін қарастыратын болсақ 2018 жылы ең жоғарғы көрсеткіштер Нұрсұлтан қаласында 76,2 жас болған, келесі Алматы (75,5 жас) және

Шымкент (74,6 жас) қалалары. Ең төменгі көрсеткіштер Ақмола (71,6 жас) және Қарағанды (71,7 жас) облыстарында.

Қазақстан халқының көші-қоны әр кезеңде байланысты өзгеріп отырды. КСРО тарап, тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстаннан өз ата-мекеніне көптеген ұлттар қайтты. Ол процесстер бірнеше жылға созылып, көші-қон сальдосы теріс мәнде болды. 2000 жылдардан кейін жағдай тұрақтала бастады. 1999 жылы көші-қон сальдосы – 123 626 адам болды. Тек 2004 жылы сальдо оң мәнге жетіп, 2789 адам болды. Ал 2006 жылы көші-қон сальдосының максимальды көрінісі орын алды, ол 33044 адамды құрады. Оның себебі осы уақыттарда Қазақстан экономикасы тұрақталып, елге көшіп келушілер көбейді. Бірақ 2012 жылдан бастап көші-қон сальдосы мәні төмендеп, 2018 жылы – 29121 адамға жетті. 2012 жылдан бастап республикадан кетушілердің саны артуда. Себебі республикада экономикалық-әлеуметтік дағдарыстар орын алып, халықтың экономикалық белсенділігі төмендеді. Сондықтан әр түрлі мақсаттарда Қазақстаннан көшіп кетушілердің саны артқан.

Халықтың біліммен қамтылуы Қазақстандағы халықтың өмір сүру деңгейі мен сапасының негізгі индикаторларының бірі болып табылады. Осы бағытта Қазақстан дамудың жоғары деңгейіне жетті. Қазіргі уақытта қазақстандықтардың білім деңгейі 99,7 % құрайды . Бұл жетістіктер көп жағдайда еліміздің мемлекеттік бюджетінің білім беру шығындары өте жоғары болуына міндетті, 2014 жылы бұл көрсеткіш ІЖӨ-нің 3,5 %-ын құрады.

2002 жылдан бері мектепке дейінгі мекемелер көбеюде және оларда 2018 жылы 880,9 мың бала тәрбиеленген. Ал республика бойынша мектептер саны 2001 жылдан бері азаюда. 1999 жылы оқушылар саны 3117,8 мың болса, 2018 жылы 3186,2 мың болған.

Жоғарғы оқу орындары республика бойынша қысқаруда, 1999 жылы саны 163 болса, 2018 жылы 124-і қалған. Онда оқыған студенттер саны әр кезеңдерде өзгеріп отырған. 2006 жылы студенттердің ең көп саны байқалған (768,4 мың адам).

Зерттеу барысында Қазақстан Республикасы халқының өмір сүру сапасының әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштерін сипаттайтын әртүрлі статистикалық мәліметтер қаралды (2-кесте).

Осылайша, қаралған халықтың өмір сүру сапасының әлеуметтік-демографиялық көрсеткіштері республиканың астанасында қалыптасқан әлеуметтік-демографиялық жағдай туралы айтуға мүмкіндік береді.

Халықтың өмір сүру сапасының жалпылама экономикалық көрсеткіштерінің бірі халықтың жан басына келетін жалпы өңірлік өнім көлемі болып табылады.Айта кетерлігі, республика бойынша жан басына шаққандағы ЖӨӨ көлемі үнемі артып келеді. Қаралған кезеңде бұл көрсеткіш 25 еседен астам өсті – 1999 жылғы 135 мың теңгеден 2018 жылы 3382,4 мың теңгеге дейін.

Кесте 2. Қазақстан Республикасының негізгі әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштері.

Көрсеткіштер	1999 ж.	2009 ж.	2018 ж.
Жан басына шаққандағы ЖІӨ, теңге	135 075,4	1 056 854,7	3 382 469,2
Жұмыспен қамтылған халық, мың адам	6105,4	7903,4	8695,0
Жұмыссыздық деңгейі, %	13,5	6,6	4,9
Бір қызметкердің орташа айлық атаулы жалақысы, теңге	11864	67333	162673
Халықтың жалпы санынан табысы ең төменгі күнкөріс деңгейінен төмен халықтың үлесі, %	34,5	8,2	4,3
Мектепке дейінгі мекемелер саны	1 102	1 852	10314
Мектепке дейінгі ұйымдардағы балалар саны, мың адам	124,4	274,9	880,9
Мектептер саны	8290	7811	7393
Мектептердегі оқушылар саны, мың адам	3117,8	2534,0	3186,2
Колледждер саны	274	480	769
Колледж оқушыларының саны, адам	142 585	495 163	489818
ЖОО саны	163	148	124
Жоғары оқу орындарында оқитындар саны, мың адам	365,4	610,3	542,5

Республика экономикасының негізін өнеркәсіп өндірісі, көлік, байланыс, сауда және құрылыс құрайды.

Халықтың өмір сүру сапасының маңызды құрамдас бөліктерінің бірі Еңбек және халықты жұмыспен қамту саласының көрсеткіштері болып табылады. Статистикалық деректер экономикалық белсенді халықтың, жұмыспен қамтылған және жұмыссыз азаматтардың саны соңғы жылдары оң үрдістермен өзгергенін көрсетеді (2-кестені қараңыз).

Қаралып отырған кезеңдегі жұмысқа орналасу көрсеткіштерінің оң динамикасын атап өткен жөн. Мәселен, жұмыспен қамтылған халықтың саны 1999 жылы 6105,4 мың адамнан 2018 жылы 8695,0 мың адамға дейін өсті.

Осылайша, жұмыссыздықтың жалпы деңгейі 1999 жылғы 13,5 %-дан 2018 жылы 4,9 %-ға дейін төмендеді. Ал жастар арасындағы жұмыссыздық деңгейі (15-тен 28 жасқа дейінгі) 2001 жылы – 16,6 %, 2009 жылы – 8,5 %, 2016 жылы – 3,8 % болды. Нарыққа көшумен халық табысының әртүрлі түрлерінің саны айтарлықтай артты,ал олардың табыстарының мөлшері көбінесе еңбек және экономикалық белсенділігімен, адамдардың бастамашылығымен, яғни, сайып келгенде , олардың жаңа экономикалық жағдайларға бейімделуімен айқындала бастады .

Әлеуметтік саясаттың маңызды бағыты халықтың кедейлік деңгейін төмендету жөніндегі шараларды іске асыру болып табылады.

Қоғамның әл-ауқатының деңгейін сипаттайтын негізгі индикаторлардың бірі 1999 жылдың қорытындысы бойынша 34,5 %-ды, 2009 жылы 8,2 %, 2018 жылы бұл көрсеткіш 4,3 % құрады.

Қызметкерлердің орташа айлық жалақысы деректер бойынша тәуелсіздік алған жылдардан бастап өсіп, қазіргі уақытқа дейін жалғасуда. 1999 жылы 11864 тенге болса, 2009 жылы 67333 тенге, 2018 жылы 162673 теңгені құрады. Алайда АҚШ долларына аударып есептейтін болсақ көрсеткіштер өзгереді. 1999 жылы орташа жалақы 99 доллар болса, 2009 жылы 456 доллар, 2018 жылы 485 долларға тең. Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы елдерінің арасында долларлық эквиваленттіндегі орташа айлық атаулы жалақы мөлшері бойынша Қазақстан Ресейден кейін екінші орынды алады.

Өңірлік бөліністе ең жоғары орташа айлық атаулы жалақы Маңғыстау және Атырау облыстарында, Астана, Алматы қалаларында, ең аз жалақы мөлшері Солтүстік Қазақстан, Жамбыл облыстарында. 1989 жылы ЕО бастамасы бойынша құрылған Халықаралық комиссияның қорытындысы бойынша Ұлттық орташа жалақының 68 %-на жететін ең төменгі жалақы әділ болып саналады. Дамыған елдерде бұл принцип сақталады, ал кейбіреулерінде ұсынылған норматив одан да асып түседі. Осылайша, жалақының ынталандырушы функциясы іске асырылады.

Еңбек ақы төлеуде айырмашылықтар бар экономикалық қызмет түрлері бойынша. Ең жоғарғы еңбекақы мөлшері тау – кен өнеркәсібінде және карьерлерді қазуда – 251686 теңге, ең төменгі – ауыл, орман және балық шаруашылығында – 66483 теңге.

Қорытынды. Талдау нәтижесінде 2010-2018 жылдар кезеңіндегі халықтың өмір сүру деңгейінің көрсеткіштері және олардың динамикасы әлеуметтік саладағы мемлекеттік саясат жеткілікті түрде тиімді екенін дәлелдейді. Мемлекет қоғамда экономикалық өсу мен әлеуметтік тұрақтылықты қамтамасыз ете отырып, адамдардың ұзақ, қауіпсіз, салауатты және қолайлы өмірі үшін қолайлы жағдай жасайды, сондықтан бүгінгі таңда мемлекеттің басты мақсаты Қазақстан халқының өмір сүру деңгейін арттыруға бағытталған дұрыс әлеуметтік саясат болып табылады.

Жүргізілген зерттеу нәтижелері туудың жоғары деңгейі; халықаралық стандарттарға бағдарланған білім беру жүйесін материалдық-техникалық жарақтандыру; халық үшін медициналық көмектің жоғары технологиялық түрлеріне қолжетімділік; өмір сүру деңгейінің тұрақты өсуі; жыл сайын жаңа жұмыс орындарын құру республиканы дамытудың бәсекелестік артықшылықтарын анықтады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Назарбаев Н.Ә. Қазақстан Республикасы Президентінің «Қазақстан-2050 «Стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы. – Астана, 2012.

2 «Цифрлық Қазақстан»мемлекеттік бағдарламасы. – Астана, 2017.

3 Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. – Астана, 2010.

4 Қазақстан Республикасының Денсаулық сақтау саласын дамытудың «Денсаулық» мемлекеттік бағдарламасы. - Астана, 2016.

5 Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі Стратегиялық даму жоспары. Қазақстан Республикасы Президентінің 2018 жылғы 15 ақпандағы № 636 Жарлығымен бекітілген. - Астана, 2018.

6 ҚР ҰЭМ Статистика комитетінің Интернет-ресурсы http://www.stat.gov.kz.

7 Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты http://www.akorda.kz/en/republic_of_kazakhstan/astana.

ӘЛЕУМЕТТІК ҒЫЛЫМДАР ЖӘНЕ ЭКОНОМИКА

СОЦИАЛЬНЫЕ НАУКИ И ЭКОНОМИКА

SOCIAL SCIENCES AND ECONOMICS

ҒТАМР 06.73.75

ПРОБЛЕМАЛЫҚ НЕСИЕЛЕРДІ БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІН ҚҰРУ ТӘСІЛДЕМЕЛЕРІ

К.К. Рахимжанова
PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ.

Банк секторының тұрақтылығына кедергі келтіретін негізгі факторлардың бірі – проблемалық несиелер. Осы проблемалық несиелер банктердің, сонымен қатар жалпы экономиканың дамуының өтімділігін төмендетіп отыр. Проблемалы несиелер – бұл қарызды қайтармау немесе қайтару ықтималдылығы төмен несиелер. Сондықтан, банк несие бергеннен кейін, несие бойынша шығындардың болмауына шаралар қолдануы керек. Проблемалық несиелерді басқару – банктік тәжірибеде ең маңызды аспектілердің бірі.

Түйін сөздер: банк, несие, проблемалық несиелер, шығын, дефолт, қарыз, тәуекел, басқару.

Қазіргі кезде жаһандық ауқымда және мемлекет шеңберінде қаржы жүйесінің тұрақты жұмыс істеуін қамтамасыз етуде маңызды проблемалардың бірі банктердің балансын жұмыс істемейтін активтерден тазартуға арналған тиімді шаралар әзірлеу және пайдалану болып табылады. Дағдарысқа байланысты банктер, компаниялар және басқа да қаржы нарығының қатысушылары өздерінің шығындарын қысқарта бастады. Қазақстан үшін проблемалық несиелерді басқару өзекті мәселелердің бірі болып табылады, өйткені отандық банктердің несие портфеліндегі мерзімі өткен және күмәнді несиелердің үлесі дамыған елдердің банктерінің мөлшерінен көп болып келеді. Сол себепті, халықаралық тәжірибе нәтижесі көрсеткендей банк қызметінің тәуекелдерін азайту үшін, ҚРҰБ-і үнемі жалпы тәуекелдерді басқаруды жетілдіру мақсатында іс – шаралар қолданады және ең бастысы несиелік тәуекелге үлкен мән беру қажеттігін анықтайды [1].

1 сурет. Проблемалық несиелерді басқару жүйесін ұйымдастыру элементтері.

Өкінішке орай, банктер көбіне ықтимал шығындарды жабуға арналған резервтерді қалыптастыруға жұмсалатын қаржыны барынша аз бөлуге тырысады. Бұл жағдай коммерциялық банктер қызметтің табыстылығын қамтамасыз ету проблемаларына ұшырайтын дағдарыстар кезінде өте маңызды, ал ықтимал шығындарды жабуға арналған резервтерді қалыптастыру несиелік ұйымдардың шығыстарын арттырады, табыстылық көрсеткіші мен капиталдың жеткіліктілігі көрсеткіштеріне теріс әсерін тигізеді, банктердің орнықтылығы әлсіреп, олардың тұрақсыздық жағдайындағы осал тұстары көбейеді.

Нәтижесінде, несиелік ұйымның есептерінде белгілі бір ауытқулар орын алады, кейбір жағдайлар көрінеу жасырылып қалады, сөйтіп, несиелік ұйым проблемалық несиелерді басқару әдістері тиімсіз болған жағдайда қорғаусыз қалып, өзін-өзі қиын жағдайға итермелейді. Бұл себептер көбіне ықтимал шығындарға арналған резервтердің проблемалық несиелерді басқаруда реттеуші тарапынан ең қатаң реттелетін әдіс екенін түсіндіреді.

Сонымен, жүргізілген талдау коммерциялық банкте проблемалық несиелерді басқару жүйесін құру кезінде ескерілуі тиіс үш негізгі аспектіні атап өтуге мүмкіндік береді. Бұл аспектілер жоғарыдағы 1 суретте көрсетілген. Бұл аспектілердің барлығы да банктің ішкі құжаттары мен рәсімдерінде көрсетілуі тиіс. Қарыз алушының қаржылық жағдайын қайта қараудың жиілігі несиелік шарт талаптары бұзылмаған жағдайда жарты жылды құрайды.

Проблемалық несиелермен жұмыс жөніндегі менеджердің жауапкершілігіне қарыз алушының қаржылық жағдайына талдау жүргізу және мәміле бойынша тәуекелдерге қаржылық талдау жасау бойынша барлық функциялар, сонымен қатар тиісті шешім қабылданған жағдайда кепілге қойылған мүлікті сату мәселесін қоса алғанда, туындаған проблемалық несиелік қарызды реттеу жөніндегі келіссөздерді ұйымдастыру бөлігінде клиентпен өзара әрекеттестік бойынша функциялар қоса жүктеледі. Клиенттік менеджердің, кепілдік менеджерінің және несиелік әкімшінің несие үшін жауапкершілігі сақталады, алайда, олардың жұмысын үйлестіру проблемалық несиелермен жұмыс жөніндегі менеджерге ауысады.

Проблемалық несиені басқару стратегиясын бекіту туралы шешімді проблемалық қарыздармен жұмыс жөніндегі менеджердің ұсынуы бойынша Проблемалық несиемен жұмыс жөніндегі комитет қабылдайды. Практикада қолданылып жүрген стратегиялардың қатарында сот арқылы өндіріп алу, кепілді ерікті түрде сату (банк сатып алушыны іздестіруге жәрдемдеседі), төлем мерзімдерін кейінге қалдыра отырып, қарызды қайта құрылымдау, талап ету құқықтарын қайта табыстау және беру туралы келісім жасау, қарызды үшінші тұлғаға аударудың кешенді схемалары (мысалы, банктен алынған заем қаражаттарының есебінен қарыздарды қайта қаржыландыру жобалық қаржыландыруда қолданылады, яғни қарызды өтеу жөніндегі міндеттемелерді қабылдаушы компания бастапқы қарыз алушының аяқталмаған жобасын бақылау құқығына ие болатын кездерде) және т.б. стратегияларды атап өтуге болады.Мұнымен қоса, Базель II талаптарына сәйкес капиталдың жеткіліктілік деңгейін анықтау мақсатында Банкте «дефолт» дәрежесін беру рәсімі қолданылады. Бұл рәсім бойынша дефолттың 11 индикаторы қарастырылған, олардың ішінде: төлемнің 90 күннен аса кешіктірілуі, қарыз алушының банкротқа ұшырауы, мәміле бойынша шығындардың күтілуі, кросс-дефолт (қарыз алушының басқа ұйымдардың алдындағы міндеттемелері бойынша дефолт деп тану) және т.б. Дефолт деп тану бір мезгілде қарыз алушының барлық міндеттемелері бойынша жүргізіледі және оларға сапаның V санаты тағайындалып, ықтимал шығындарға арналған резервтерді 100 % қалыптастыру қажет болады. Дефолттың барлық оқиғалары бойынша банкте дефолт деп танылған сәттен бастап ол аяқталғанға дейін EAD шамасы мен оның өзгерістерінің есебін жүргізу қолға алынады.

Дағдарыстан кейін А Банкінің проблемалық несиелерді басқару жүйесіне енгізілген жаңалық – тәуекел мәртебесін тағайындау рәсімінің қабылдануы болды. Бұл рәсімнің мақсаты қарыз алушының қаржылық жағдайын бағалаулардың арасындағы кезеңдерде несиелік тәуекелдің деңгейін қадағалау болып табылады. Қарыз алушының тәуекел-мәртебесі үш түстің біреуімен белгіленеді – жасыл түс (қалыпты), сары (күмәнді) және қызыл (проблемалық). Тәуекел мәртебесін тағайындау 27 дабыл белгілері бойынша жинақталған ақпараттардың негізінде жүргізіледі, ол белгілер несие шарты талаптарының орындалу жағдайларына және қарыз алушы туралы сыртқы ақпараттарға байланысты болады. Әрбір дабыл белгісі белгілі бір кезеңділікпен бағдарламалық ортада алдын ала өңдеуден өтеді, одан кейін растау немесе жоққа шығару үшін жауапты қызметкерге жолданады. Дабыл белгісінің деңгейін өзгертуді жауапты қызметкер жүзеге асырады, ол сонымен қатар осы дабыл белгісі бойынша тиісті пікірілерін білдіреді. Дабыл белгісінің деңгейі туралы жинақталған ақпараттар мен пікірлердің негізінде тәуекел-менеджер, қарыз алушыны қолдауға жауапты қызметкер қарыз алушының тәуекел мәртебесін өзгерту қажеттігі туралы қорытынды жасайды. Тәуекел-мәртебесіне сары түстің берілуі қарыз алушының күшейтілген бақылауға алынуын, қызыл түс – несиенің «проблемалық» деп танылуын, қарыз алушының қаржылық жағдайын кезектен тыс бағалауды және осы қарыз алушының несиелерін басқаруды проблемалық несиелерді басқару бөліміне беруді білдіреді.

Міне осылайша, корпоративтік қарыз алушылардың проблемалық несиелерін басқарудың көрсетілген рәсімдерін, проблемалық несиелерді басқару жүйесін ұйымдастырудың жоғарыда келтірілген аспектілерімен салыстыра отырып, мынадай қорытындыға келе аламыз:

1. Ұйымдастырушылық құрылым тұрғысынан алғанда банк проблемалық несиелердің басқарылуын банкішілік мамандандырылған бөлімшеге беру саясатын жақтайды. Осылайша,

бір жағынан, проблемалық активті жеке ұйымға бөліп шығаруға байланысты заңдық тұрғыдағы тәуекелдерден құтылады. Екінші жағынан, жеке бөлініп шыққан бөлімше қызметкерлерінің арасында «аттитюд» феноменінің туындау тәуекеліне, жауапкершіліктің басқаға берілуі кезінде құжатталмайтын ақпараттардың жойылуына байланысты жоғарыда сипатталған шектеулер сақталады. Соған қарамастан, бұл кемшіліктер клиенттік менеджердің проблемалық несиелерді басқаруды жүзеге асыратын командада ішінара қалдырылатындығымен айтарлықтай дұрысталатынын айта кетуіміз керек.

2. Проблемалық несиені басқару контексінде талдау жүргізілген банкте қолданылатын басқарудың бірден-бір деңгейі – жеке несиелер деңгейі. Бұл тәсілдеме қарыз алушымен әріптестік қарым-қатынастар орнату туралы шетелдік зерттеулерге жүргізілген талдаулардың негізінде жасалған қорытындыларға толығымен сәйкес келеді.

3. Проблемалық несие тәуекелдерін бағалау мен ықтимал шығындарға арналған резервтердің мөлшерін өзгерту рәсімдері ресмилендірілген және барынша регламенттелген. Үшінші тараптармен өзара әрекеттестікке байланысты әдісті таңдау туралы шешім алқалы түрде қабылданады және банктің мамандандырылған комитетінің шешімдерімен бекітіледі.

4. банктегі проблемалық несиелерді басқару негізінен «тегінде проблемалық несиелер» деңгейінде жүзеге асырылады. Жүйенің бұл кемшілігін жою үшін несиелерді проблемалылықтың алдындағы сатыда айқындауға мүмкіндік беретін тәуекел-мәртебесін тағайындау рәсімі енгізілген болатын. Солай бола тұрса да, қарыз алушының тәуекел-мәртебесін өзгерткеннен кейін жүргізілетін рәсімдерде, автордың пікірі бойынша, несиенің «тегінде проблемалық несие» санатына өтуін ерте бастан тоқтатуға мүмкіндік беретін тәсілдемелер жоқ. Тәуекел-мәртебесін тағайындау рәсімінің келесі бір кемшілігі оның шектен тыс күрделілігі (бұл басқа бағыттарда жұмыс істейтін қызметкерлердің жұмыс сапасына кері әсерін тигізуі мүмкін) және оның қолданылуының әрбір сатысында да кездесетін субъективизм деңгейі. Осыған қарамастан, проблемалылық белгісін ерте бастан анықтау қажеттігіне банктің баса назар аударуы, банк басшылығының осы бағыттың маңызын түсіне бастауында деп санайды авторлар.

Осы зерттеудің авторы өз тарапынан проблемалық несиелерді басқару рәсімдерін екі өлшемді матрица түрінде реттеуді ұсынады, ол осы зерттеудің бірінші тарауында белгіленген проблемалылық сатылары бойынша жіктемеленген несиелердің санаттары мен проблемалық несиелерді басқару әдістеріне негізделген. Автордың пікірі бойынша проблемалылықтың әрбір сатысы үшін талап етілетін шаралардың ең аз мөлшерін көрсететін мұндай матрица А қосымшада көрсетілген. Коммерциялық банктегі проблемалық несиелерді басқару бойынша өзара әрекеттестік үдерісін ұйымдастыру көбіне нақты бір банктің ұйымдастырушылық құрылымына, сонымен қатар, проблемалық несие үшін жауапкершіліктің бөлінуіне қатысты таңдап алынған стратегияға байланысты. Соған қарамастан, проблемалық несиені басқару үдерісін сипаттау тұрғысынан алғанда кейбір жалпы ұсыныстар әзірлеп шығаруға болады. Ұсынылып отырған үдерістің схемасы 5 схемада көрсетілген.

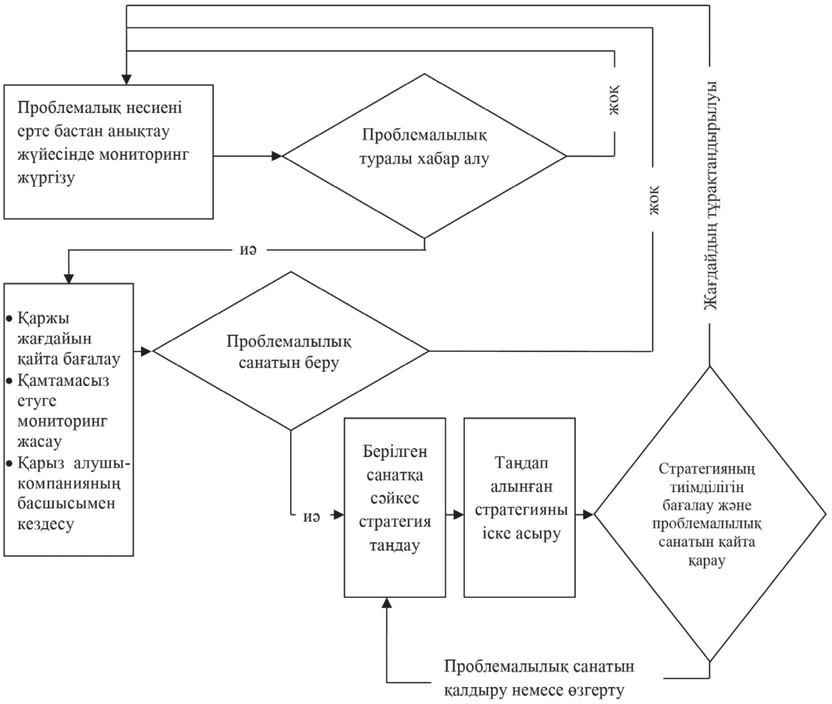

2 сурет. Проблемалық несиені анықтау және басқару үдерісі

Үдерісті ұйымдастырудың ұсынылып отырған схемасы бойынша, несиелік ұйымда ықтимал проблемалық несиені ерте бастан анықтауға бағытталған, тұрақты жұмыс істейтін мониторинг жүйесі болуы тиіс. Бұл жүйе қарыз алушы туралы деректерді біріктірілген көрсеткіштердің құрамында күнделікті негізде бақылап отырады. Бақыланып отырған көрсеткіштер белгілі бір деңгейге жеткен кезде ықтимал проблемалық несиемен жұмыс үдерісі іске қосылады, бұл өз кезегінде қарыз алушының қаржылық жағдайын неғұрлым егжей-тегжейлі бағалауды жүзеге асыруды көздейтін үдеріс.

Банкте қабылданған рәсімдерге сәйкес қарыз алушының қаржылық жағдайын бағалаумен қоса, дәл осы сатыда қалыптасқан жағдайды анықтап, туындаған қаржылық қиындықтарды шешу мәселесі бойынша клиенттің белсенді өзара әрекеттестікке қаншалықты дайын екендігі туралы қорытынды жасау үшін компания басшысымен кездесу өткізу ұсынылады.

Белгіленген екі рәсімді орындау барысында қарыз алушы туралы жағымсыз хабарлар расталған жағдайда, дәл осы кезеңде несиенің қамтамасыз етілуінің мониторингін жүргізу қажет. Жүзеге асырылған шаралардың қорытындысы бойынша, ұсынылып отырған үдерістің құрылымына сәйкес қарыз алушы-компанияға осы зерттеудің бірінші тарауында ұсынылған 5 проблемалылық санаттың бірін тағайындау туралы шешім қабылдануы тиіс. Егер егжей-тегжейлі талдау барысында ықтимал проблемалылық туралы ақпарат дәлелденбесе, несие мониторинг сатысына қайтарылады.

Проблемалылық санаты тағайындалған жағдайда, проблемалық несиелерді басқару әдістерінің матрицасы негізінде, осы активті басқарудың стратегиясы жасалады. Айта кететіні, проблемалық несиелерді басқару стратегиялары толығымен реттелмейді. Әрбір нақты жағдайда қарыз алушының ерекшеліктеріне, оның саласына, бизнес-жоспарына, қамтамасыз ету параметрлеріне, банкпен қарым-қатынас дәрежесіне қарай стратегия да нақтыланып отыруы тиіс. Осыған қарамастан, проблемалылықтың әрбір санаты үшін негізгі басқару әдістерінің регламентациясы басқарудың дербес стратегиясын неғұрлым жедел таңдап алуға мүмкіндік береді және стратегия таңдаудағы операциялық тәуекелдің мөлшерін төмендетеді.

Келесі кезең – таңдап алынған стратегияны іске асыру. Нақты несиелік ұйымның таңдап алған тәсілдемесіне қарай проблемалық несиені басқару жөніндегі мамандандырылған бөлімшелерді тарту немесе несие үшін жауапкершілікті мамандандырылған бөлімшеге ауыстыру шаралары осы кезеңде жүзеге асырылады.

Таңдап алынған стратегияда қарастырылған шаралардың қорытындысы бойынша, жүзеге асырылған іс-әрекеттердің тиімділігін бағалау жүргізіледі, қарыз алушының қаржылық жағдайының серпіні мен келешегі бағаланады. Дәл осы кезеңде несиенің проблемалылық санатын қайта қарау да жүргізіледі. Егер, қабылданған шаралар тиімді болып, несиеге қызмет көрсету болжамы тұрақты болып шықса, несие мониторинг сатысына қайтарылады. Ал, проблемалылық санаты әлі де сақталып отырған болса немесе нашарлай түскен болса, онда несие басқару стратегиясын әзірлеу сатысына жолданады.

Сонымен, проблемалық несиені басқару жүйесін құрудың аясында банк үш негізгі аспектіні бақылауда ұстауы тиіс: ұйымдастырушылық құрылым және жауапкершіліктің бөлінуі; проблемалық несиені басқару жүзеге асырылатын бірігушіліктің деңгейі; банкте туындаған проблемалық несиелерге қатысты қолданылуы мүмкін басқару әдістері. Осы аспектілер нақтыланғаннан кейін проблемалық несиелерді басқару жүйесі банктің ішкі құжаттарымен регламенттелуі тиіс. Зерттеу авторы бұл үшін «проблемалылық санатына сәйкес басқару әдістерінің матрицасын» қолдануды ұсынады. Өзара әрекеттестік үдерісін проблемалылық белгілерін ерте бастан анықтаудың тұрақты жұмысісстейтін жүйесін енгізуді ескере отырып құру, ұсынылып отырған матрицаны пайдаланып әрбір проблемалық несиеге қатысты басқару стратегияларын әзірлеу ұсынылады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Нурсибалиева А.К., Өмір А.Ж. «Екінші деңгейдегі банктердің проблемалық несиелері: ағымдық жағдайы, басқару мәселелері және оларды шешу бағыттары», Транзитная Экономика №4 (104)2015 17 бет

2 Лыкова Н.М. Развитие методов управления проблемными кредитами в коммерческом банке. Автореферат. Москва -2013. С 14-15 [Электрон.ресурс]. http://www.dslib.net/search/ (дата обращения:21.03.2020)

ГРНТИ 06.73.02

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ДЕНЕЖНОЙ СИСТЕМЫ РЕСПУБЛИКА КАЗАХСТАН

А.С. Садвакасова
Ст. преподаватель, Евразийская юридическая академия имени Д.А. Кунаева, г. Талдыкорган

Денежная система – форма организации денежного обращения в той или иной стране, сложившаяся исторически и закрепленная законом. Отдельные элементы денежной системы мировой цивилизации известны с давних времен и связаны с возникновением денежной формы стоимости – денег. В каждом государстве существует своя национальная денежная система.

Ключевые слова: денежная система, денежная единица, тенге, Национальный Банк, кредитная политика.

Данная тема актуальна на сегодняшний день, так как деньги играют фундаментальную роль во всех сферах деятельности государства. Более того, они кажутся столь естественной характеристикой экономики, что мы не представляем, какой была бы жизнь без них, вероятно, крайне трудной. Даже проведение простых операций купли продажи было бы слишком трудно и обременительно.

Характеризуя денежную систему Республики Казахстан в целом, можно отметить следующие признаки:

1. Денежная система не основана на деньгах, выступает в качестве денежного товара, могут выпускаться памятные монеты, изготовленные из серебряных, золотых и платиновых сплавов.
2. Единственным эмитентом денег является государство, в лице Национального Банка, который является единственным эмиссионным центром.
3. Денежная единица – казахстанский тенге – не содержит масштаба цен.
4. Казахстанский тенге является единственным законным платежным средством на территории РК.

В связи с последними введениями в Казахстане фиксируется резкое падение тенге после введения плавающего курса. Факторы, способствующие понижению курса тенге:

− Низкий спрос на тенге;
− Отрицательное сальдо платежного баланса;
− Дефицит госбюджета;
− Отсутствие доверия к национальной валюте, которое вызвано тяжелым экономическим кризисом, постоянным пассивным платежным балансом.

Однако Национальный банк проводит следующую политику, которая способствует повышению курса тенге:

1. Валютная интервенция. Однако интервенция имеет отрицательную сторону – может привести к истощению золотовалютных запасов.
2. Дефляционная политика, направленная на сжатие денежной массы. Для сокращения денежной массы Национальный банк РК пользуется инструментами денежно-кредитной политики [1, 5].

Главная задача кредитно-денежной политики центрального банка – поддержание стабильной покупательной силы национальной валюты и обеспечение эластичной системы платежей и расчетов. В то же время политика центрального банка является одной из важнейших частей регулирования всей экономики государства. Анализ динамики основных макроэкономических показателей за последние годы (с оценкой уровня благосостояния) показывает, что обеспечить экономический рост невозможно без решения проблемы соответствия объема денежной массы потребностям экономики. При этом необходимо четко обосновать, сколько потребуется денег для обеспечения экономического роста. На первый взгляд это довольно просто, поскольку для обеспечения товарно-денежной сбалансированности денег в обращении должно быть столько, сколько стоят все товары и услуги. Но именно здесь и возникает главный парадокс.

Поскольку для создания конкурентной среды потребуется не одно десятилетие, то для остановки спада производства при отсутствии инфляции единственно возможным решением является проведение эффективной ценовой политики, которая исключает произвольный рост цен в секторах с монополизированным производством.

Краткая характеристика основных инструментов денежно-кредитной политики:

1. Официальная учетная ставка – относительно редко изменяемая ставка ЦБ, по которой он готов учитывать векселя или предоставлять кредиты другим банкам в качестве кредитора последней инстанции.

2. Обязательные резервы – часть ресурсов банков, внесенных по требованию властей на беспроцентный счет в НБ РК.

3. Операции на открытом рынке – операции НБ РК по купле-продаже коммерческих и казначейских векселей, государственных облигаций и прочих ценных бумаг, а также краткосрочные операции с ценными бумагами с совершением позднее обратной сделки.

4. Моральное воздействие – рекомендации, заявления, собеседования традиционно играют важную роль в денежно-кредитной политике многих развитых стран.

5. Разумный банковский надзор – различные методы контроля за функционированием банков с точки зрения обеспечения их безопасности на основе сбора информации, требования соблюдения определенных балансовых коэффициентов.

6. Контроль за рынком капиталов – порядок выпуска акций и облигаций, включая стандартные правила-требования, очередность эмиссии, официальный предел внешних заимствований относительно самофинансирования, квоты выпуска облигаций и др.

7. Допуск к рынкам – регулирование открытия новых банков, разрешение операций иностранным банковским учреждениям.

8. Специальные депозиты – часть прироста депозитов или кредитов коммерческих банков, изъятая на беспроцентные счета в НБ РК.

9. Количественные ограничения – потолки ставок, прямое ограничение кредитования, периодическое “замораживание” процентных ставок.

10. Валютные интервенции – купля-продажа валюты для воздействия на курс и, следовательно, на спрос и предложение денежной единицы.

11. Управление государственным долгом. Эмиссия государственных облигаций нейтрализует ликвидность банков, связывает их средства, и поэтому масштабы госдолга, техника его эмиссии, форма размещения имеют большое значение для контроля за денежным обращением.

12. Таргетирование – установление целевых ориентиров роста одного или нескольких показателей денежной массы.

Таким образом, для решения проблемы прекращения спад производства и обеспечения экономического роста состоит в обеспечении адекватного уровню ВВП объема денежной массы Поэтому и за счет соответствия товарно-денежных масс можно решить многие сегодняшние проблемы, включая рост ВВП Но в условиях бесконтрольно растущих свободных цен, которые реагируют на изменение объема денежной массы в обращении (при отсутствии серьезной конкуренции). мера по упорядочению скорости денежного обращения даст только кратковременный эффект [2, с.6].

Нормы обязательного инвестирования в государственные ценные бумаги для банков и инвестиционных институтов. Эти инструменты денежно-кредитной политики могут быть эффективными только в условиях тесной увязки с фискальной политикой и законодательством.

На сегодняшний день имеется три варианта развития денежной системы Республики Казахстан. Если будут сохранены свободные цены во всех секторах, то при дальнейшем жестком ограничении денежной массы (способствующем снижению инфляции) в экономике еще ряд лет будет продолжаться спад производства, хотя и меньшими темпами то есть, попытки сдерживать инфляцию будут еще больше уменьшать объем ВВП. Если же при свободных ценах будет взят курс на финансовое стимулирование экономики, то при реальном росте ВВП мы будем еще некоторое время (до появления высококонкурентной среды) жить при достаточно высокой инфляции.

Если ограничить цены на продукцию производителей-монополистов и добавить наличных денег до уровня совокупной цены всех товаров и услуг то эта мера за счет оптимального повышения платежеспособного спроса не только сможет расшить неплатежи, но и позволит предприятиям самостоятельно обеспечивать производственные циклы без дорогостоящих кредитов коммерческих банков, что автоматически понизит процентную ставку. Именно этот вариант является наиболее предпочтительным для нынешнего периода развития, поскольку решает одновременно две противоречивые задачи: снижение инфляции и рост производства [3, с. 3].

Итак, как преодолеть спад и инфляцию, можно только путем ограничения свободных цен во всех секторах с монополизированным производством. Одновременно добавив в экономику (с учетом оборота) столько денег, сколько стоят по нынешним ценам все товары и услуги.

Денежная система – форма организации денежного обращения в стране сложившаяся исторически и закрепленная национальным законодательством. Денежные системы сформировались

в XVI – XVII вв., хотя отдельные их элементы появились в более ранний период. В денежных системах по мере их развития происходили существенные изменения.

Денежно-кредитная политика, основным проводником которой, как правило, является Национальный Банк, направлена главным образом на воздействие на валютный курс, процентные ставки и на общий объем ликвидности банковской системы и, следовательно, экономики. Достижение этих задач преследует цель стабильности экономического роста, низкой безработицы и инфляции. Национальный банк обычно по уставу отвечает за стабильность денежного обращения и курса национальной валюты и в этих целях координирует свою политику с другими государственными органами. Чаще всего денежно-кредитная политика представляет собой один из элементов всей экономической политики и прямо определяется приоритетами правительства.

Взаимоотношения центрального банка и правительства в проведении денежно – кредитной политики обычно четко определены. Правительство ограничено в своих действиях и обычно не вмешивается в повседневную деятельность банка, согласовывая лишь общую макроэкономическую политику.

Различают "узкую" и "широкую" денежно-кредитную политику. Под узкой политикой имеют в виду достижение оптимального валютного курса с помощью инвестиций на валютном рынке, учетной политики и других инструментов, влияющих на краткосрочные процентные ставки. Широкая политика направлена на борьбу с инфляцией через воздействие на денежную массу в обращении. С помощью прямых и косвенных методов кредитного контроля регулируется ликвидность банковской системы и долгосрочные процентные ставки. Денежно-кредитная политика должна быть четко увязана с бюджетом и налоговой политикой и, соответственно, финансированием государственного бюджета.

Литература

1 Аймурзина Б. Финансовая глобализация на современном этапе развития //Банки Казахстана. – 2019. – №6. – С.18.

2 Баймуратов У. Денежно-финансовая система Республики Казахстан: особенности и проблемы. //Банки Казахстана. – 2019. – №4. – С.5-19.

3 Баймуратов У., Сембеков А. Денежно-финансовая система: системно-линейной взгляд. // Финансы Казахстана. – 2019. – №4. – С.3.

ҒТАМР 06.39.31

КӘСІПКЕРЛІКТІ БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІ

Б.З. Жумагалиева
Э.ғ.к., Қазақ-Орыс Халықаралық университеті, Ақтөбе қ.
Г.А. Ануарбекова, А.А. Балмаганбетова
Қазақ-Орыс Халықаралық университеті, Ақтөбе қ.

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасының экономикасы түбегейлі жүйелік өзгерістер кезеңін басынан өткеріп жатыр. Микродеңгейде бұл кезең экономикалық субъектілердің іскерлік бағыттары мен шарттарының өзгерісімен сипатталады. Кәсіпорындар мен ұйымдарда басқарудың жаңа жүйесі қалыптасып келе жатқан кезінде стратегияны өңдеу және бәсекелік қабілетін көтеру мәселелері аса маңыздылардың қатарына жатады. Қазақстандық мазмұнмен шұғылданатын шағын және орта бизнеске шетелдік компанияларды және жеке кәсіпкерлікті қолдау жөніндегі халықаралық ұйымдар мен қорлардың қаржыларын тарту үрдістерін күшейту қажет.

Түйін сөздер: Кәсіпорын, микродеңгей, бәсеке, халықаралық ұйымдаршағын және орта бизнес.

Кәсіпкерлікті қоғамның экономикалық дамуының негізгі факторларының бірі ретінде қарастыратынын экономикалық дамудың кәсіпкерлік моделі экономиканың осы секторындағы басқару жүйесінің тиімділігін объективті бағалауға мүмкіндік беретін тиісті методологиялық және әдістемелік база құруды талап етеді. Бұл зерттеудің концепциялық негізі оның кәсіпкерлік –жүйелік

тәсілдің принциптері негізінде басқарылатын күрделі жүйе ретінде қарастыру болып табылады. Жүйелік тәсілдемеге сәйкес кез – келген жүйе, соның ішінде кәсіпкерлікті басқару жүйесі де бір қатар белгілермен сипатталады.

Жүйені қалыптастырушы маңызды қасиеттердің бірі – байланыстылық пен тұтастық. Байланыстылық дегеніміз жүйені – физикалық немесе концепциялық түрде бір – біріне өзара тәуелді көптеген элементтредің тұтастығы ретінде қарастыру. Тұтастық дегеніміз әрбір элементтердің, оның қасиеттері мен қатынастарының жүйедегі орнына тәуелді болуына ғана емес, сонымен бірге тұтас бірыңғай мақсаттың бар екендігін де білдіреді. Кәсіпкерлікті басқару жүйесін құра отырып, басқарудың барлық деңгейлерінде бизнесті қолдайтын тиісті инфрақұрылым құру арқылы кәсіпкерлік қызметті жандандыруды мақсат етіп аламыз. Шағын кәсіпкерлікті басқаруда жүйені құрушы элементтер ретінде кәсіпкердің өзін және басқару объектісі ретінде кәсіпорынды құруға және жұмыс істеуге қажетті – қорларды айтуға болады.

Кәсіпкерлікті басқару жүйесінің тұтастығы дегеніміз – жүйе қасиеттерінің барлық уақытта тек қана оның элементтерінің қасиеттерінен тұруын білдірмейді. Кәсіпкерлікті басқару жүйесі тұтас жүйе ретінде, оны құрайтын элементтерінің қасиеттерінен ерекше жаңа қасиеттермен сипатталады. Барлық элементтер тікелей немесе жанама түрде бір бірімен байланысты, сондықтан олардың бірінің жойылуы немесе бір элементтің қосылуы жалпы алғанда жүйенің қалған элементтеріарасындағы қарым – қатынастың өзгеруіне алып келеді. әрбір жүйені жүйенің анағұрлым жоғарғы ретті элементі ретінде қарастыруға болады. Кез – келген жүйенің элементтері өз кезегінде анағұрлым төменгі жүйе де бола алады. Кәсіпкерлікті басқару жүйесіндегі жергілікті басқару жүйесі аймақтық басқару жүйесінің элементі болып табылады, ал ол өз кезегңнде кәсіпкерлікті мемлекеттік басқару жүйесінің элементі болып табылады.

Жүйенің негізгі ерекшеліктерін қарастырайық:

1.Жүйеэлементтерініңарасындағыөзарабайланыс–элементтерарасындағыбайланеыстардың біреуі болса да үзілсе, жүйенің өмір сүру мүмкіндігі жойылады, элементтер арасындағы қарым – қатынас ерекшеліктері өзгеріске ұшырайды. Кәсіпкерлікті басқаруды қамтамасыз ететін қосалқы жүйенің біреуінің жоқ болуы жалпы басқару жүйесінің жаңылысуына әкеледі.

2. Жүйе мен ортаның өзара байланысы – жүйенің ерекшеліктері тек қана ортамен өзара әрекет ету процесінде ғана танылады. Кәсіпкер тікелей әсер ететін сыртқы факторлардың (жеткеізіп салушылар, бәсекелестер, тұтынушылар, заң және мемлекеттік органдар) сондай – ақ жанама түрде әсер ететін факторлардың (экономика жағдайы, саяси факторлар, халықаралық жағдай, әлеуметтік – мәдени факторлар және ғылыми техникалық прогрестің даму деңгейі) ықпалында болады.

3. Сатылық (иерархичность) – жүйе элементтерін анағұрлым төменгі деңгейдегі жүйе ретінде қарастыру мүмкіндігі. Кәсіпкерлікті басқару жүйесінде төменгі басқару органдарының жоғарғыларға өзара бағынышты сатылық жүйесі болып табылатын басқарудың 4 деңгейі бар.

4. Орнықтылық – жүйенің негізгі міндеттерінің жүзеге асырылуын қамтамасыз ететін, құрылымдық дамуға немесе сақтауға тырусушылық. Кәсіпкерлікті басқару жүйесінің орнықтылығы, басқарудың қосалқы жүйелерінің құрылуы мен жұмыс істеуі есебінен кепілдендіріледі.

5. Автономдылық – ішкі тәртіптілікті көбейтуге тырысу «жетіспейтін» элементтер мен міндеттердің орнын толтыру. Кәсіпкерлікті басқару жүйесі ұйымдық құрылымдарын, функционалдық қосалқы жүйелерін, басқару органдарының жүйесін элементтері арасындағы өзара байланыс жүйесін және т.б. қамтитын, өзінің жүйе қалыптастырушы механизмі бар ерекшелендірілген жүйе болып табылады.

Кәсіпкерлікті басқару жүйесі, құрамына техникалық қосалқы жүйелермен бірге, адамдар да кіретіндіктен, ұйымдық тапқа жатады. Ұйымдық жүйе ретінде, кәсіпкерлікті басқару жүйесі, тек өзіне ғана тән бір қатар ерекшеліктермен сипатталады. Олардың қатарына мыналар жатады: жүйенің нысаналы сипатта жұмыс істеуі (ереже бойынша, бұл көптеген мақсаттардың бір уақытта бар болуы) және ұйымды құрушы элементтердің (қосалқы жүйелердің) сатылы тәртіптілігі.

Жүйелер теориясына сәйкес, жүйелер жабық (сыртқы ортаиенг байланысы жоқ жүйелер) және ашық (сыртқы орта және басқа жүйелермен тығыз байланысы бар жүйелер) болады; күрделі (элементтерінің өзі бір жүйе түріндегі жүйелер) және үлкен (алдын ала болжау мүмкін емес болған, жаңа ұрылымдар мен қасиеттерге ие болу қабілеті бар және жоғары дәрежелі ықтимал сипаттары бар күрделі жүйелер). Кәсіпкерлікті басқару жүйесі сыртқы ортамен тығыз байланыста болады және ашық жүйелер категориясына жатады. Кәсіпкердлікті басқару жүйесі элементтерінің көбісі, мысалы, кәсіпкерлікті аймақтық басқару жүйесі өз алдына бір жүйе, сондықтан кәсіпкерлікті басқару жүйелерінің барлығы күрделі жүйелер категориясына жатады. Кәсіпкерлікті басқару жүйесі, ұдайы даму үстінде, болатындықтан және барған сайын жаңа эленмнттермен толықтырылып отыратындықтан, үлкен болып табылады.

Аталған классификацияға сәйкес кәсіпкерлікті басқару жүйесіне келесідей анықтама беруге болады. Кәсіпкерлікті басқару – бұл болжамсыздық пен тұрлаусыздық элементтерімен сипатталатын жаңа құрылымдар мен қасиеттерге ие болуға қабілетті, сатылық қосалқы жүйелерден тұратын, сыртқы ортамен тығыз байланысы бар, үлкен, күрделі және нысаналы ашық ұйымдық жүйе.

Кәсіпкерлікті басқару жүйесі – бұл мақсатты көп деңгейлі басқару жэүйесі, басқару объектісіне (басқарушы жүйе) кәсіпкерлік қызмет жатады, ал басқару субъектісі (жүйені басқарушы) ретінде кәсіпкерлікті басқару органдары жүйесі орын алады.

Жоғарыды аталған, кәсіпкерлікті басқару жүйесінің құрылымы сатылық, қазір көрсетіліп отырған жағдайда басқару құрылымы тік иілімдер олардың арасындағы ақпараттық байланыстар менг бағыну қатынастарын көрсетеді. Элементтер мен процесс арасындағы тік иілімдер осы элементтердің процесті іске асыруға тікелей қатысатындығы мен тиісті ақпараттық байланыстарды көрсетеді (сурет 1).

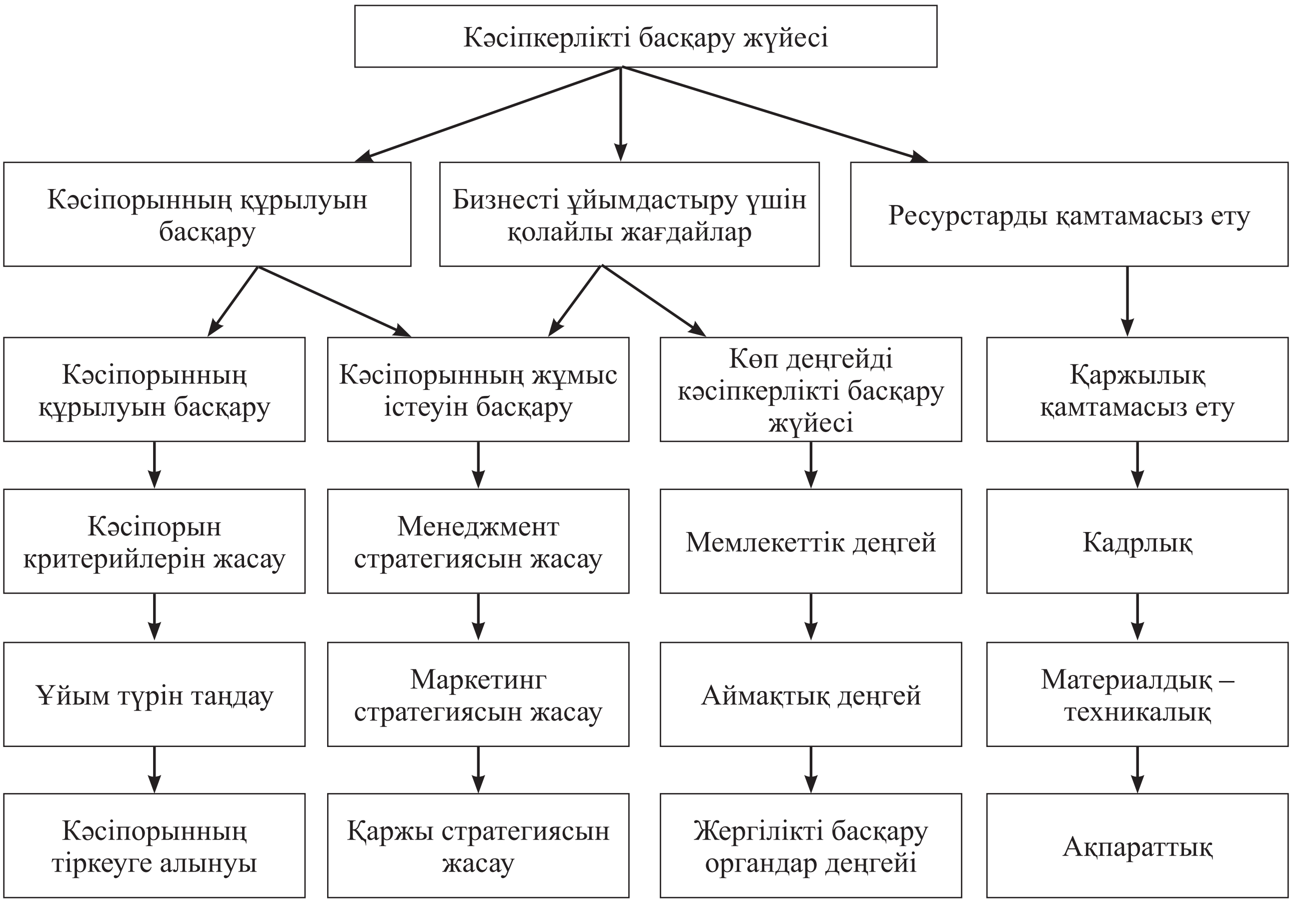

Сурет 2. Шағын кәсіпкерлікті дамытудың концепциялық әдісі

Мұндай толассыз мақсаттық бағдар, үкіметтің жоғарғы эшелондарында қабылданған шешімдердің нақты шағын кәсіпорындар деңгейіне дейін жеткізілуін ғана емес, сонымен бірге олардың іске асырылуын да қамтамасыз етеді. Кәзіргі уақытта Қазақстанда мұндай көп деңгейлі шағын кәсіпкерлікті қолдау жүйесі жеткілікті дәрежеде тиімді жұмыс істеуінде, бұл үкімет деңгейінде қабылданатын шағын кәсіпорындар деңгейіне дейін жетпеуіне алып келеді. Егер сөз шағын және орта бизнестің дамытылуы туралы болса, бұл кәсіпорындар Республиканың экономикалық дамуының шешуші факторларының бірі болуы мүмкін еді. Дамыған нарықтық экономикасы бар елдерде жұмыс орындарының 90% шағын және орта бизнес кәсіпорындарының есебінен құрылады. Дегенмен, кез – келген процестің басқарылуы сияқты кәсіпкерліктің дамуын да басқару қажет.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Наумов, В.Н. Организация предпринимательства: Учебное пособие. СПб.: Питер, 2010 – 384 с.

2 Мамыров, Н.К., Саханова А.Н., Ахметова М.С., Брузати Л. Государства и бизнес. – Алматы, 2002. –460 с.

3 Малый бизнес в Республике Казакстан. Издание 4-е, переработанное.Сост.: В.И. Скала, Н.В. Скала. Изд.: – Алматы: 2017. – 254 с.

SRSTI 82.17.25

APPLYING HUMAN RESOURCE MANAGEMENT PRACTICES AT THE INTERNATIONAL LEVEL: CHALLENGES AND OPPORTUNITIES

N. Gumarova
PhD candidate, Narxoz University, Almaty

Human resource management (HRM) models and research are the most relevant procedures which deal with problems and challenges that companies face. Identifying a series of stages of relevant theory and research, this study addresses main issues in HRM encountered at international organizations. Growth of personnel or human resources management is crucial objective which takes most important part in the organizations' decisions So each individual of the organization should understand what processes to take and be aware of what is expected from them. Therefore managers should find this review useful for appraising performance of organization and use the models to analyze the overall proceeding.

Keywords: International HRM, performance appraisal, recruitment, selection

Growth of competitive market leads to the improvement of company's competitive advantage strategy to provide the best quality and services that increase its productivity, position in industry and further survival, Therefore it becomes essential to develop high-performance workplaces to compete in global industry and explore for better efficiency. Companies consider work performance as the most significant object rather than technical and structural proficiency of organization. As an effective performance appraisal and management system are applied to reach the target of the company and build up the workforce to be able to meet any challenges in the work as well as scope for work-life balance [1]. Accordingly, Mishra delineate that power of human resource is to be considered as a very significant asset of the organization. For the reason that companies demand involvement and commitment of employees as part of the direction to productive performance likewise to establish particular routes for the improvement of individual and the organization [2].

Furthermore, Robert Katz (as cited in Mosavi, Lashkary, Ghomian. Branch, & Hasanzadeh, 2012) mentioned that companies are to be focused on team's innovation spirit as it has direct impact on organization's success and leads company to show a higher level of adaptability and survival capability [3]. Basically, there are numerous leading organizations that make innovations in their performance strategies. And one of the most efficacious that operate at international level – bank which is appraised uniquely as it provides money transmission, services to personal customers and supply finance for small and medium sized firms [4]. The main object of sustainability of the banks is the employee performance. and so human resource features as well as staff appraisal system become crucial for efficient banking workforce and

service sector Thus one of the best financial service provider's system would be evaluated in order to represent its workforce management and appraisal system. This is followed by organization's overall performance and potential issues which inhibit management. After that, solutions and recommendations are addressed tor each concern to be improved. Also HR models are reviewed for particular problems and whole HR system. Finally, the challenges that organization faces and overall human capital management is summarized.

Job cuts as the main issue influencing performance

The purpose of employees and company are significantly related to the business. For this reason, performance appraisal system has to be applied for the company as performance evaluation of employees is essential in order to improve management performance and achieve the goal involving both employees and organization as a whole . The performance assessment specifies the movement of staff along with problem areas of employees so that they can manage it and work efficiently to increase overall productivity of the company [5]. Additionally, Armstrong and Baron indicates that training activities are to be completed for the performance evaluation of workforce as well as rewards and benefits should be provided to the staff so that they will be motivated to work well and give the best results for the company [6].

Applying International Management Program that train staff into global citizens and leaders become key approach in international operation . Hence performance management plays an important role to accomplish the target of the company whereas the capital to invest the appraisal and development programs is also required [7]. These particular monitoring programs are executed for managers to work with their staff and develop employees' professional skills. Concurrently, collaborating among HR managers and staff about performance appraisal process cm also impact on employee's personality and behavior. Therefore, attempts to concentrate on performance as it shows their effort to human resources so that companies consider performance assessment as the key input to the change of individual behavior.

Considering international banks, employees are affected by downsizing which reasoned by interchanges of qualified financial managers. It brings huge job cuts that cause disturbance and imminence of employees. Further, the head of HSBC also mentioned the pressure of staff demising and recognized it by pointing that "change is always unsettling". From this mind of issues it is clear that organizational problems impact whole company's performance. Workers start to behave in manner that is purposefully divergent or do not operate properly. Moreover, employees get downscale or subdued point in regard with the position of their managers. As addressed by Pollen and Charlwood, personnel becomes assailable when they accomplish the task as a wage labor in relation to employer [8]. Consequently. problems end conflicts may occur that employers must solve by having not as the labor power attitude but as the human power. Because individual's interest is considered as a labor power's view who is human being. Therefore it must be part of the human system. Since whole workforce being a part of the organization. employees require appropriate system from supporters to show effectiveness and result high efficiency [9]. Otherwise, either little support from managers or colleagues and aforementioned work circumstances cause the pressure and stress for subordinates. Thus Schabracq and Cooper argue that work stress cause demotivation and reduce the performance likewise increase the absenteeism and staff turn-over which also lead to the low job satisfaction and failure in quality services [10]. In consequence. unhealthy balance between employees' work and non-work life occur where whole lack of' performance challenges the organization's productivity and unsafe working practices. Hereinafter appropriate management strategy should be applied to employees concerning work stress. It was recommended by McHugh that stress management should be considered as frequent external and internal environmental changes rise pressure and stress so that employees must be aware and admitted to organizational management programs [11].

More importantly, it is crucial to find out what causes or influences work stress which allow managers to specify HR practices to come up with positive results and maintain effectively. Accordingly, various HR models is to be implemented by setting the appropriate procedure in place. Hence researcher would apply Bath model that include whole process central to the people and performance which study employees behavior, experiencing organizational issues and steps to sort it out [12]. Consequently particular approach will be utilized in order to deal with work pressure as an issue in international bank. Bath model highlights the ability, motivation and opportunity as the vital feature in HRM. To prevent nervous tension, organization hires employees with the required ability, experience and knowledge to accomplish given lusts without dilemma. Also staff does not suffer anxiety when they are familiar with what to do and how to conduct the task.. Meanwhile, company should motivate its workforce including financial support, reward and appreciation of involvement. This would stimulate

employees to practice their ability in more efficient way and encourage them toward the commitment to the organization. At the same time, staff needs opportunity to apply their skills both in the work and outside as a contributor to the organization, providing extensive knowledge and idea. Getting involved in wider space of participation employees make more effort to attain their target which also eliminates stressful circumstances [13].

Further Purcell delineates the front line managers as the significant role for HR endorsement and above-average performance [14]. Specifically, managers have critic and moderator position. They must make decisions that influence employees' performance, career and behavior in progressive way. Additionally HR managers must know how to give a feedback being in a good relations with workers to do their tasks effectively. Though workers expect positive feedback they become hesitant receiving undesirable criticism. It leads to uncertainty and anxiety that is adverse to the work performance. Therefore front line managers take important part in appraisal discussions and influence employees' overall outcome.

Furthermore, more attention should be paid to the communication and relationship among HR managers and staff. Because encouraging attitude, appropriate consultations about work or job sharing increase employees' way to attend and conduct the work. Additionally subordinates should develop proper abilities and have training to advance regularly. Since organizational changes related with negative outlooks and failure factor, changing the demands of work is to deliberated for support and encouragement collaboration and teamwork. Thus perceiving potential assistance, workers can avoid pressure and stress which lead to the higher job satisfaction arid increase in capacity [15].

Selection and recruitment challenges

Having outlined stress consequences, author found it appropriate to discuss the recruitment strategies of international banks and complicated situations in selecting process. As the bank operates globally, strategic HR is to be determined for particular region. Considering cultural differences and diverse strategies of HR standardized management policies cannot be applied worldwide. Martin. Jones and Losey also indicate that using regular system of HR management over the world is not helpful for the company and employees cannot remain by the system that requires other principles [16]. Therefore it effects internal and external issues. Given the view in the research of University Of Bedfordshire (n.d.), companies face with problem of recruiting mangers in Asian market. It requires more skillful and qualified people that is unfortunately deficient in East labor market. Concurrently, it is essential for the organization to implement ethnocentric attitude to the selection and recruitment process. So the issues are more critical for the company as it is difficult to find experienced employees to expand in countries where education is at lower level as well [17]. Moreover, cultural barriers and conceptions are to be deliberated in order to understand people‘ s attitude to the work. It was summarized by Bingham and Freyd that the criterion of suitable employees is to be practical i.e. policies and proceeding must be achieved at rational cost by management and employees admit [18]. However, if it is impossible to find right candidate, organization hires foreign managers that cost large expenses to the company. Additionally, the country that employs foreign staff without a doubt has more power in terms of rules end conditions of employment. In this regard, worker may have challenge that potential changes and principles bring [19]. In essence, expatriates moving to another place may be dissatisfied with the governmental efforts. Primarily employees can have language barriers as well as may concern the way local people communicate and work in team. Such frustrations more probably impact manager's performance.

Moreover, recruiting foreign employees, organization not only incur large costs but also may fail in terms of training or particular target. Essentially, the main aim of employing foreign managers is to train local labor force As a rule, contracts are temporal and therefore managers have to accomplish the task in specific period. However there might be not enough monitoring supervisors so that it leads to the lack of overall performance [20].

HR managers and employees

Other issues raised from insufficient HR system and practices. Agrawal, Khatri and Srinivasan attempting to justify the point, addresses that job cuts lead employers to concentrate on the workforce available to them without paying attention to the improvement of employees capacity [21]. During the recruitment or selection managers point out about opportunities, however lack of development of group members and potential occupational pressure cause the breach of psychological contract. Rationale is psychological contract of employment is crucial between workforces and their organization as it characterize rewards that employee can gain from the time and diligence made for the company At the same time it specifies what benefit employers will obtain from the working team [22].

To get rewards such as higher position or pay, individuals need approve affirmative performance while company wants their team to be perceptive to negative feedback about individual's work in order to increase their capacity. Therefore conflicts may exist among organization and employees as a result of inappropriate delivering the message of observation. Consequently staff disregards kind of discussions of assessment and personal growth which lead in the poor performance, potential discrepancy and even less consideration of valid information [23].

Agrawal's et al. work have been applied to analyze organizational function concerning shortage of staff and hiring new employees [24]. HR managers select the different personnel and frustrate rest of the team with inadequate completion of commitment. And it explains that most of the managers do not apprehend of making promises as well as accomplishing them as they recognize that new labour force would not be for long-term. In addition HR team cannot evaluate the individuals properly as the recruitment process were not deliberate due to the huge demising of the financial managers and replacing them by so-called 'qualified' advisers. Moreover challenges occur when working staff also does not keep up the HR systems and processes so that makes HR procedures more complex and tough.

So as to eliminate mentioned issues, Alpander focused more in corporate strategy of organization as the fundamental of the HR management [25]. However strategic planning also becomes less integral since it considers only marketing. production and financial measurements while there are much more complicated concerns about company values, work power and an internal performance. Therefore HR strategies must be as an important section of the strategic development. Because effective implementation of all management and human resources results weighty advantages that avoids any inadequate HR procedures. Further Tichy, Fombrun and Devanna develops HR practices and policies that incorporate strategic, management and operational issues. [26] Policies and practices cover whole organization's employment, selection, rewards and workforce relations which are the most critic aspects of achievement and must consider areas to conform. Therefore HR managers should be responsible for HR development practices likewise recognize other features of business development to promote the problem-solving, policy and training developments. Utilizing discussed steps employees must make contribution into the business expansion by the effective and beneficial outcomes (Figure 1).

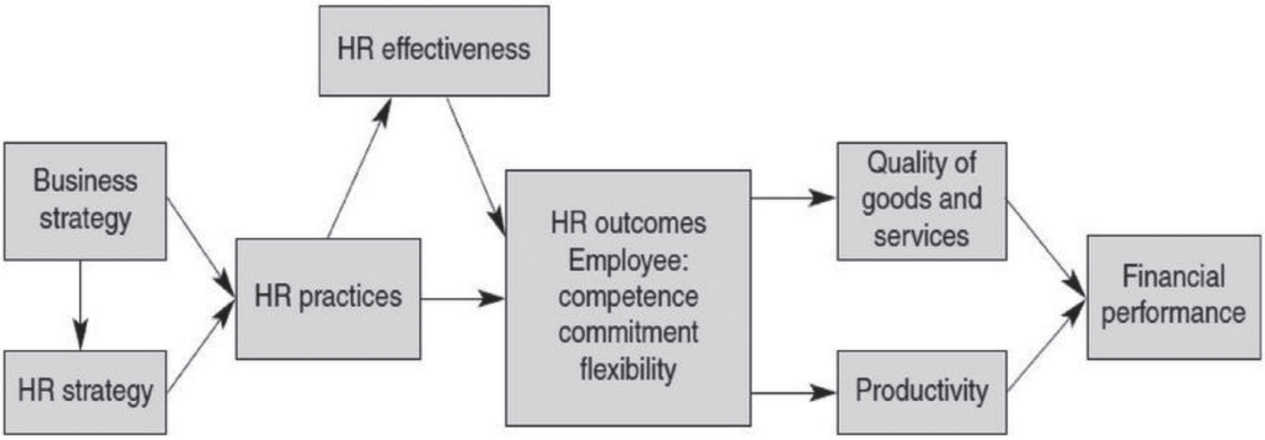

Figure 1. The David Guest model

Issues in building effective framework for organization

Following problems occur when company challenges the deliver of program worldwide. Because any protect is to be supplied in the right time and to the right place for employees' task accomplishment and positive outcomes. While the members are located in different part of the world. it is impossible to cooperate face to face. Consequently they cannot build a team or understand the value background. Thus they may lack the precision of the framework. Vlaar, Fenema and Tiwari proposed that members who work globally should involve the sense-breaking, sense-giving and sense-demanding [27]. More specifically, it would help with the sense of the goals and environment. This leads to the better understanding of each other and develop their behaviour which appear from that scope. In addition Lagerstrom and Andersson recommended that actual communication can support the valuation of each other's frameworks and sharing relevant information.[28] It is clear that issues arise from the internal environment and line manager's performance. Accordingly, Caldwell takes into consideration

the agents who play significant role in organization's human capital management. Approach mostly refers to changes in HR organization, however it might be applied to the issue mentioned above as the key point of dilemma is individuals' capacity to work with each other. Academicians classify four categories of the model as it follows bellow:

1. *Change champions* – it requires leaders who make important strategic changes in favor of HR process

2. Change adapters are essential, can adjust organizational changes likewise accept modification as utilizable process. It is also crucial to train employees who have willingness to the alterations.

3. Change consultants are those who take an important part in realizing the missions or the vital steps of HR strategy.

4. Change synergists— involves the distribution of the project through the whole organization. As company interacts globally, 'synergists' should integrate effectively and build valuable human capital management.

Conclusion

The central thrust has been to determine causes for dealing with the main issues of performance. So the principal problem was work pressure and occupational stress. It brought huge impact on employees' internal and external work environment. The reason is that stress cause demotivation, reduction and inefficiency of capacity. As the result employees lack work-life balance. Accordingly relevant solutions were determined by the Bath model. This approach is utilized on international company to highlight the ability and skills, motivation and opportunity to support organizational strategy. Furthermore line managers being as a judge and jury, influence individual's performance evaluation to reward them or provide feedback for further progress.

Following concern was about recruitment and selection structure. The organization extends by the cross-cultural labor market. For that reason, standardized HR policies and practices are not useful to sustain in particular country. Basically organization should employ local labor force that is also intricate due to the low level of experience and education. It lends to hiring foreign workers to train in specific period which is not always effective. Trying to eliminate such dilemmas company create International Talent Management to train and educate employees worldwide. Withal so-called Matching Model is the best to accomplish the selection and further improvement of HR.

After that, some shortcomings occur in HR system and practices. It was explained as HR manager's irrelevant attitude to the new employment and psychological commitment. So to deal with these concerns, Guest model applied to cover organizational and HR strategies along with psychological involvement and commitment. At the same time companies challenge project distribution among branches located in different places. It is reasoned by inadequate performance of workforce and lack of building teamwork within whole company. Thus Caldwell's model was founded worth to implement for such struggles. This approach examine different roles that take significant part in the organization. Also it analyzes responsibility of each individual who makes contribution from different aspects.

Thus study attempted to outline the key issues that international market faces in human resource management. Underlying causes of problems, evidences were provided from the articles and reports of the companies Concurrently some suggestions for overcoming were stated within the models that HR academicians form.

References

1 Guest, D.E., Michie, J., Conway, N., Sheehan, M. (2003). Human resource management and corporate performance in the UK. British journal of industrial relations, 41(2), 291-314.

2 Mishra, L. (2013). A Research Study on Employee Appraisal System-Case of Hong Kong and Shanghai Banking Corporation (HSBC Bank). International Journal of Business and Management Invention, 2(2), 60-67.

3 Mosavi, M., Lashkary, M., Ghomian, M.M., Neyshabur Branch, I.R. & Hasanzadeh, J. The Appraisal Of The Effect Of Staffs' entrepreneurial Spirit On The Quality Development Of Human Capital: A Case Study Of Shahid Hashemi Nejad Gas Refining Company. Chief Patron Chief Patron.

4 Beer, M. (1982). Performance appraisal: Dilemmas and possibilities, Organi-ational Dynamics 9(3), 24-36

5 Stone, D.L., & Deadrick, D.L. (2015). Challenges and opportunities affecting the future of human resource management. Human Resource Management Review, 25(2), 139-145.

6 Armstrong, M., Baron, A. (2005). Managing performance: performance management in action. CIPD publishing.

7 Pulakos, E.D. (2004). Performance Management: A roadmap for developing, implementing and evaluating performance management systems (pp. 2-3). Alexandria, VA: SHRM foundation.

8 Pollert, A., Charlwood, A. (2009). The vulnerable worker in Britain and problems at work. Work, Employment and Society, 23(2), 343-362.

9 Meyer, J.P., Smith, C.A. (2000). HRM practices and organizational commitment: Test of a mediation model. Canadian Journal of Administrative Sciences/Revue canadienne des sciences de l'administration, 17(4), 319-331.

10 Brewster, C., Suutari, V., Minbaeva, D.B. (2005). HRM practices and MNC knowledge transfer. Personnel review.

11 De Kok, J.M., Uhlaner, L.M., Thurik, A.R. (2006). Professional HRM practices in family owned-managed enterprises. Journal of small business management, 44(3), 441-460.

12 Deshpande, S.P., Golhar, D.Y. (1994). HRM practices in large and small manaufacturing firms: A comparative study. Journal of small business management, 32(2), 49.

13 Snape, E., Redman, T. (2010). HRM practices, organizational citizenship behaviour, and performance: A multi-level analysis. Journal of management studies, 47(7), 1219-1247.

14 Guest, D.E., Conwny, N., Sheehan, M. (2003). Human resource management

15 and corporate performance in the UK. British journal of industrial relations, II(2 \ 291-314.

16 Akhtar, S., Ding, D.Z., Ge, G.L. (2008). Strategic HRM practices and their impact on company performance in Chinese enterprises. Human Resource Management: Published in Cooperation with the School of Business Administration, The University of Michigan and in alliance with the Society of Human Resources Management, 47(1), 15-32.

17 Hiltrop, J.M. (1996). Managing the changing psychological contract. Employee Relations, 18 (1), 36-49.

18 Lu, Y., Bjorkman, I. (1997). HRM practices in China-Western joint ventures: MNC standardization versus localization. International Journal of Human Resource Management, 8(5), 614-628.

19 Tsaur, S.H., Lin, Y.C. (2004). Promoting service quality in tourist hotels: the role of HRM practices and service behavior. Tourism management, 25(4), 471-481.

20 Meyer, J.P., Smith, C.A. (2000). HRM practices and organizational commitment: Test of a mediation model. Canadian Journal of Administrative Sciences/Revue canadienne des sciences de l'administration, 17(4), 319-331.

21 Shaw, J.D., Dineen, B.R., Fang, R., Vellella, R.F. (2009). Employee-organization exchange relationships, HRM practices, and quit rates of good and poor performers. Academy of Management Journal, 52(5), 1016-1033.

22 Gellatly, I.R., Hunter, K.H., Currie, L. G., Irving, P.G. (2009). HRM practices and organizational commitment profiles. The International Journal of Human Resource Management,, 20(4), 869-884.

23 Paul, A.K., Anantharaman, R.N. (2004). Influence of HRM practices on organizational commitment: A study among software professionals in India. Human Resource Development Quarterly, 15(1), 77-88.

24 Alfes, K., Truss, C., Soane, E.C., Rees, C., Gatenby, M. (2013). The relationship between line manager behavior, perceived HRM practices, and individual performance: Examining the mediating role of engagement. Human resource management, 52(6), 839-859.

25 Pollen, A., Charlwood, A,, (2009). The Vulnerable Worker in Britain and Problems at Work. Work employement and society 23(2),pp. 343-362.

26 . De Kok, J.M., Uhlaner, L.M., Thurik, A.R. (2006). Professional HRM practices in family owned-managed enterprises. Journal of small business management, 44(3), 441-460.

27 Stone, D.L., Deadrick, D.L. (2015). Challenges and opportunities affecting the future of human resource management. Human Resource Management Review, 25(2), 139-145.

28 Cooper, C.L. (2000), The changing nature of work and stress, Journal of managerial Psychology 15(3), pp. 227-42

ГРНТИ 06.73.75

ЦИФРОВАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ КРЕДИТНЫХ И НЕ КРЕДИТНЫХ ПРОДУКТОВ В БАНКОВСКОМ СЕКТОРЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

А.С. Каирканов
Академия экономики и права имени У.А. Джолдасбекова, г. Талдыкорган

На сегодняшний день цифровая трансформация банковского сектора является приоритетной задачей каждого игрока коммерческого финансового института. В статье проанализированы многообразные технологии цифрового преобразования банковской системы и потенциал их использования в секторе онлайн/оффлайн обслуживания. Как потребительское поведение влияет на изменения в диджитализации цифровых финансовых услуг банковского сектора. Модернизация цифровых платформ банковского сектора для доступности финансовых услуг клиентам. Плюсы цифровой модернизации системы обслуживания финансово-кредитных организаций в условиях кризиса.

Ключевые слова: Цифровая трансформация, банковская система, банковский сектор, цифровые технологии, цифровая стратегия, цифровая экономика.

Фундаментом любого изменения экономической трансформации является обновления взглядов на текущую обстановку ведения бизнеса. В XXI веке технологии стали неотъемлемой частью развития государства и общества, таким образом цифровые трансформации все глубже проникают в повседневную жизнь человека и во все сферы его деятельности. В основе понятия «цифровая трансформация» – кардинальные изменения в технологических процессах, которые наблюдаются во всех сферах (экономике, науке, образовании и быте) и приводят к изменению и упрощению информационных экономических потребностей. Человечество ежедневно производит колоссальное количество информации. Этому очень сильно способствуют наличие мобильного интернета, постоянно растущие технические возможности смартфонов, вовлеченность людей в социальные сети и увеличение скорости интернета. За счет данной трансформации происходит прогресс действующих бизнес – моделей и концепций развития банковского сектора: от появления интернет банкинга до модернизации денежных операций. Инновационное развитие является одним из основных шагов для устойчивого и долгосрочного роста эффективности деятельности коммерческих финансовых институтов. В период следующего пятилетия цифровой финансовый рынок будет ускоряться, и использование цифровой трансформацией в банковском секторе станет неотъемлемым преимуществом в условиях конкурентной борьбы.

В последнее десятилетие в коммерческих банках развиваются следующие IT-технологии:

1. Развитие технологии Big Data (Больших Данных) способствует сокращению времени рассмотрения заявок заемщиков и анализа кредитоспособности клиентов. Коммерческие банки заинтересованы в данной технологии, так как она дает возможности противодействовать мошенничествам с пластиковыми картами, а также контролировать соблюдение законов и требований регулятора, служб риск-менеджмента и управления по работе с клиентами.

2. Облачные технологии (cloud computing) являются инструментом, который помогает обрабатывать и классифицировать входящие данные. Облачные технологии включают официальное программное обеспечение, лицензионные технические средства позволяющие нивелировать риск утери информации.

3. Социальные сети привлекательны для банков стабильностью аудитории, при правильном ведении информационного профиля банка можно способствовать формированию группы клиентов с высокой степенью лояльности к банку.

4. Электронные платежные системы, мобильные платежи и электронные кошельки широко используются в жизни людей. Поддержание стабильного функционирования и высокого уровня надежности электронных платежных систем (в том числе мобильных приложений системы «интернет-банков» и SMS-банкинга) позволяет банкам сохранять конкурентоспособность на рынке.

5. Сущность Agile-technologies раскрывается в последовательной реализации различных методов в создании программного обеспечения, которые ориентированы на использование итеративных разработок.

6. Для управления взаимоотношениями с клиентами создана система CRM (Customer Relationship Managemen). Базовыми возможностями систем CRM является формирование и удобная работа с клиентской базой, хранение файлов в едином хранилище и доступ к системе из любой точки планеты, где есть Интернет. Они позволяют компании не только перевести продажи и лояльность клиентов на новый уровень, но и поддержать стратегическое развитие компании.

Цифровая трансформация банков в первую очередь направлена на лучшее понимание потребностей клиентов: население и организации желают взаимодействовать с банками проще и дешевле, поэтому в условиях функционирования цифровой экономики банковский сектор должен быть готов предложить наиболее современные услуги как для сегмента B2B, так и для B2C. Количество филиалов банков снижается, многие услуги переводятся в сферу онлайн-сервисов, таких как открытие и управление собственными счетами, бесконтактные платежи, платежи в бюджет, онлайн переводы 24/7 на любую банковскую карту мира, выдача кредитов или инвестирование средств.

Приведу несколько примеров крупных цифровых банков:

«AtomBank» в Великобритании, «Тинькофф» в РФ – не имеют физических отделений для работы с клиентами, вся работа от открытия расчетного счета до выдачи кредитов проводится с помощью мобильного приложения. На рынке Казахстана имеется идентичный цифровой игрок банковского сектора «Altyn-Bank». Банк создал бренд «Altyn-i».

Altyn-i – полноценный цифровой банк по обслуживанию физических лиц, бренд созданный АО «Altyn Bank». Главные преимущества – это доступность услуг в режиме 24/7, гибкие условия и инновационные цифровые возможности.

Преимущества цифровых банков в экономии бюджета, нет необходимости производить колоссальные затраты на аренду коммерческих помещений, установку и обслуживания кассовых узлов, многомасштабное использование человеческого ресурса, сокращения затрат на оплату налогов. Проще держать в фокусе IT менеджмент, и повышения конкурентоспособность продуктовой линейки банка.

– А как же Банкоматы и терминалы?;

– Использования наличных средств в повседневной жизни уходит на второй план, с появлением банковских пластиковых карт (безналичных платежей) в Казахстане и усовершенствования до «бесконтактных».

Первая банковская карта была выпущена в 1951 г. маленьким нью-йоркским банком Long Island Bank. Начиная с 1958 г. развитием системы использования и модификацией продукта на мировом рынке взяли на себя обязательства международные платёжные системы Visa, и через 7 лет подключился MasterCard. Основным бизнесом является обработка платежей между банками-эквайрерами, обслуживающими торговые точки, банками-эмитентами или кредитными кооперативы, использующими для оплат дебетовых и кредитных карт.

Бесконтактные платежи – это способ оплаты, при котором платёжную карту для считывания достаточно просто приложить к POS-терминалу.

Бесконтактные платежи являются одним из сегментов рынка мобильных платежей. Мобильные платежи – это бесконтактные (NFC, QR) и удаленные платежи с использованием платежного приложения, установленного в мобильном устройстве клиента. Оплата телефоном в бесконтактном терминале или с помощью QR-кода.

NFC – Near field communication – «ближняя связь без контакта», используется в крупнейших проектах международных платежных систем – Visa payWave, MasterCard PayPass. Система NFC позволяет обменяться данными между 2 устройствами, с использованием принципа магнитного воздействия. Первоначальная стадия магнит на карте, далее систему адаптировали под смартфоны. Одни из самых востребованных мобильных платежных систем на сегодняшний день является Apple Pay, Android Pay. В 2019 году на рынок Казахстана был адаптирован Samsung Pay.

Приобретение, обслуживания банкоматов и терминалов стоит не малых денег, но рынок банковского сектора сумел найти альтернативное решение – «Аренда». Не большой банк имеет возможность арендовать необходимое количество банкоматов у более крупного игрока.

Таблица 1.

Банкоматная сеть БВУ РК. 2019 г. (шт.)					
	Всего			Удельный вес от сети банка	
	Казахстан	Алматы	Нур-Султан	Алматы	Нур-Султан
БВУ	10 337	1 876	1 196	18%	12%
Halyk	4 946	685	512	14%	10%

Kaspi	1 167	339	179	29%	15%
Forte	850	189	97	22%	11%
АТФ	678	144	80	21%	12%
БЦК	660	180	83	27%	13%
Сбер	595	96	61	16%	10%
Evraz	447	42	38	9%	9%
Jusan	355	60	58	17%	16%
Нурбанк	290	58	28	20%	10%

Обслуживающий онлайн ресурс личных счетов, услуга перевода денежных средств со счетов была введена в 1994 году в США Стэнфордским федеральным кредитным союзом, а уже в 1995 году был создан первый виртуальный банк – Security First Network Bank.

Интернет банкинг в Казастане появился в 2000-е годы. Основоположники виртуального банка были TEXAKABANK, HALYK BANK И KAZKOM. Для входа в банкинг были разработаны ЭЦП/Система одноразовых паролей/Идентификатор ID.

На сегодняшний день один из ярких примеров в банковской системе, один из лидеров мобильного банкинга за последние несколько лет Kaspi Bank с приложением «Kaspi.kz». Приложение занимает первое место в ренкинге крупнейших казахстанских торговых интернет-площадок TOP KZ Retail E-Commerce в 2018—2019 гг. Эксперты в области IT-индустрии Казахстана считают Kaspi.kz примером успешной финансовой экосистемы в Казахстане.

На VIII Конгрессе финансистов Казахстана Данияр Акишев заявил, что Национальный банк занялся построением общей инфраструктуры для экосистемы.

Большие платформы, которые предоставляют различные функции, в мире принято называть экосистемами. Этот сервис предполагает работу с любым клиентом независимо от нужд.

К самым известным в Казахстане финансовым экосистемам относятся Alibaba Group (несколько торговых площадок для компаний, интернет-магазин, онлайн-рынок, платформа для онлайн-платежей и многое другое) и «Яндекс» (8 операционных сегментов, которые предоставляют свыше 50 сервисов).

Самый успешный проект в Казахстане – это Kaspi.kz.

«Для нас экосистема – это набор сервисов, продуктов, действий, который помогает ее участникам достигать конкретных целей, от коммерческих до благотворительных», – рассказал глава Kaspi Banka Михаил Ломтадзе.

Цифравизация не обошла стороной и сектор потребителькое кредитования. Первым пилотным проектом стало онлайн заявка на кредит. Посредством ввода ИИН на онлайн ресурсах и подтвержденного согласия на обработку персональных данных/ПКБ/ГЦВП, Банк имеет возможность провести предварительный анализ кредитоспособности клиента.

Основным шагом в трансормации кредитование стало создание в 2004г. частного кредитного бюро в Казахстане.

Кредитное бюро – это институт, который помогает участникам финансового рынка минимизировать риски, которые они берут на себя, когда выдают кредиты. Это делается для того, чтобы предотвратить ситуации, когда один человек взял кредит в одном банке, в другом, в третьем – и никто об этом не знает. Обмен информацией между банками был затруднен, поэтому нужна была структура, которая взяла бы на себя сбор и выдачу информации.

«Altyn Bank» один из первых в банковском секторе РК открывший онлайн оформления потребительского кредитования.

На сегодняшний день БВУ и МФО активно развивают кредитование клиентов в канале онлайн продаж. Кредитные средства зачисляются на указанный счет БВУ, либо открывается новая карта согласно тарифам банка, через курьерскую службу направляются документы для подписания.

Некоторые банки, например как Kaspi одобряют и зачисляют необходимую сумму займа моментально, Для подачи заявки онлайн достаточно установить на свой мобильный телефон приложение Kaspi.kz и зарегистрироваться. При положительном решении по Кредиту Наличными вам нужно будет подписать кредитный договор своей электронной подписью Kaspi. Получить кредитные средства можно через Банкомат Банка использую QR в мобильном приложении

В цифровизации банковского сектора имеется высокий риск киберратак. Киберриск является приоритетом по управлению финансовыми рисками во всем мире. Действие на

опережение постоянно меняющихся потребностей бизнеса и устранение все более изощренных угроз со стороны злоумышленников являются первоочередными задачами для руководителей банков. Это подтверждают и способы управления киберрисками, применяемые сейчас многими банками. Увеличивается финансирование инициатив в области кибербезопасности, расширяется сотрудничество между банками, контрагентами и регулирующими органами, включая обмен информацией и передовым опытом. Банкам многое еще предстоит сделать для того, чтобы внедрить механизмы осуществления упреждающего контроля за киберрисками в своей деятельности на постоянной основе. Начать следует с формирования устойчивой культуры должной осмотрительности на уровне всей организации и обеспечения понимания кибербезопасности в качестве ключевого фактора при разработке бизнес-процессов, стратегий и инновационных решений. Одним словом, для того чтобы повысить организационную гибкость и эффективность, банкам следует учитывать киберриск в качестве основного фактора при принятии решений.

Что касается вопросов регулирования, то здесь банки могут оказаться на «передовой», действуя на опережение в части соблюдения требований обязательных государственных стандартов и внедряя надежные системы управления киберрисками.

В текущих условиях цифравизация банковского сектора необходима для дальнейшего развития экономической среды и поддержания конкуренции на рынке.

Литература

1 Как казахстанские банки будут жить в новой экосистеме НБ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://kursiv.kz/ (дата обращения: 01.02.2020).

2 Виртуальный банкинг [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://online.zakon.kz/ (дата обращения: 01.02.2020).

3 Стат. данные НБРК [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://nationalbank.kz/ (дата обращения: 01.04.2020).

4 Авдеева И.Л. Возможности цифровой экономики для развития банковского бизнеса // Среднерусский вестник общественных наук. Серия: Экономика и управление. 2017. № 5. С. 69-81.

5 Коровкина Е.В. Создание цифровой экосистемы коммерческого банка: основные пути и прогнозируемые результаты // Научные записки молодых исследователей. 2017. № 3. С. 68-71.

6 Кинг Бретт Банк 2.0 Как потребительское поведение и технологии изменят будущее финансовых услуг/ [Пер. с англ. М. Мацковской]. – М.: ЗАО «Олимп – Бизнес», 2012.

ҒТАМР 06.54.31

ИННОВАЦИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТ АЙМАҚТЫҚ ДАМУДЫҢ НЕГІЗІ РЕТІНДЕ

А.А. Рысханова

Студент, І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.

Мақалада инновациялық қызметтің нәтижелерін енгізу тұрғысынан өңірдің әлеуетін қалыптастыру және дамыту мәселесі зерттелді, қоғамдық-өндірістік қызметтің даму сатылары тұрғысынан ұғымның өзін дамытудың тарихи алғышарттары зерттелді, сондай-ақ өңірдің инновациялық әлеуетін дамыту тетігі қалыптастырылды. Инновациялық белсенділік деңгейі өңірдің бәсекеге қабілеттілік, импорт алмастыру, сондай-ақ өңір халқының әл-ауқаты сияқты аспектілеріне оң әсер ете алатыны көрсетілген. Мемлекеттік құрылымдардың өңірдің инновациялық әлеуетіне әсер ету мүмкіндіктеріне ерекше назар аударылды. Қазақстанның өңірлері үшін инновациялық жүйені құру аса маңызды болып табылады. Халықтың өмір сүру сапасын арттыруға, сондай-ақ шикізаттық бағыттан өңір экономикасын төмендетуге бағытталған. Инновациялық қызметті басқару жүйесін ынталандыру тетіктерін практикада қолдану өңір экономикасының жай-күйін едәуір жақсартуға қабілетті. ҚР салаларының жетекші әлемдік өндірушілермен ұштасу мүмкіндігіне ерекше назар аудару керек. Бұл ретте курс инновациялық белсенділікті озыңқы дамыту жүйесін қалыптастыруға алынуы тиіс. Мұндай саясат өңірдің инновациялық белсенділігін дамытуда айтарлықтай артықшылықтарды ұсына алады. Бұл жағдайда көп нәрсе өңірді қолдау бойынша мемлекеттің қадамына байланысты. Бұл сонымен қатар өңірлік экономика үшін оң және теріс аспектілер болып табылады.

Түйін сөздер: аймақтық экономика, инновациялық менеджмент процесі, аймақтық инновациялық қызмет, бәсекеге қабілеттілік, инновациялық нарық.

Әлемдік қоғамдастықта соңғы онжылдықта қалыптасқан үрдістер мақсаты экономикалық дамыған қоғамды қалыптастыру болып табылатын, әл-ауқаты соңғы ғылыми-инновациялық жетістіктерді енгізуге негізделетін айқын бағыт болып табылады. Экономиканың шикізаттық бағыттылығы өңірдің бірінші индустриялық-инновациялық әлеуетін ұсына отырып, оның негізін қолда бар зияткерлік ресурстарды, сондай-ақ ғылымды қажетсінетін және ақпараттық технологияларды енгізуді қалыптастыратын екінші жоспарға біртіндеп көшуде. Бірте-бірте өнеркәсіп, ғылым және Социум қатынастарының жүйесі қалыптасады, оның негізі жеке аумақтың инновациялық даму мүмкіндіктері болады. Қалыптасатын қатынастар жүйесі бір мезгілде дамудың негізі және өңірдің одан әрі дамуының негізгі қозғаушы күші болып табылады. Елдің азық-түлік қауіпсіздігін қалыптастыруға, сондай-ақ рыноктағы импорт алмастыру бағдарламасының негізгі элементтерінің бірі ретінде әрекет етуге қабілетті өсімдік шаруашылығы өңірі үшін осындай қатынастар түрін қалыптастыру әсіресе өзекті болып табылады.

Құрылымдық және технологиялық құрамдауышты жаңғыртуға бағытталған жекелеген өңірлердің экономикасын қайта құрылымдаудың қазіргі заманғы бағыттары жекелеген кәсіпорындардың да, тұтас салалардың да инновациялық белсенділігін жандандыруды көздейді. Осыған халықаралық нарықта күшейіп келе жатқан бәсекелестік, сондай-ақ түпкі тұтынушылар тарапынан өнімнің сапасы мен инновативтілігіне қойылатын жоғары талаптар да алып келеді. Сондай-ақ, ел экономикасындағы инновациялық құрамдас бөлікті жандандыру қажеттілігіне әлемдік рыноктарды жаһандандыру үлкен әсер етеді, бұл тауар өндірушілер арасындағы бәсекелестік деңгейін арттыруға әкеп соғады. Жалпы экономика сияқты, оның жекелеген салаларын дамытудың инновациялық жолы өндіріс құрылымындағы жоғары технологиялық кәсіпорындар үлесінің өсуіне негізделген.

Өңірдің әлеуметтік-экономикалық дамуындағы кешенді тәсіл оның сандық және сапалық өсуін қамтамасыз етуге, сондай-ақ инновациялық ортаның негізгі құрауыштарын айқындауға қабілетті инновациялық ортаны қалыптастыруды көздейді. Бұл ретте инновациялық ортаны құру өңірлік және жергілікті даму деңгейіне оң әсер етуге қабілетті факторлардың жиынтығын болжайды. Өңірді дамытудағы инновациялық құрамдас бөлік оның бәсекеге қабілеттілігінің жоғары деңгейін қамтамасыз етуге қабілетті. Осылайша, тұйық шеңбер пайда болады: инновацияларды енгізу бәсекеге қабілеттілікті арттыруға әкеледі, одан әрі аймақтың инновациялық белсенділігін одан әрі арттыруды талап етеді. Аймақ қызметінің инновациялық белсенділігі мен тиімділігінің бұл өзара байланысы М. Портер еңбектерінде көрсетілген [1]. Ғалымның пікірінше, өңірдің даму деңгейінің қолданылатын инновациялық стратегияға тікелей тәуелділігі бар. Осылайша, жекелеген өңірдің бәсекелестік артықшылығының негізін оның инновациялық әлеуеті қалыптастырады.

Кеңейтілген ұсыныста өңірдің бәсекеге қабілеттілігі ұғымының өзін әлеуметтік-экономикалық саладағы қалыптасқан қарым-қатынас призмасы арқылы қарастыруға болады, оларды одан әрі дамыту экономиканың жаңа өнімдерін, салаларын және салаларын құруға сөзсіз алып келеді. Бұл жағдайда Комбинаторика инновациялық өнімдерді құруға бағытталған, осылайша инновациялар бойынша көшбасшылықты және өңірдің бәсекеге қабілеттілік деңгейін арттыруды қамтамасыз етеді.

Өңірлік инновациялық қызмет – бұл өңірдің бәсекеге қабілеттілігін және халықтың әл-ауқатын одан әрі арттыруды ескере отырып, оларды өңірлік құрылымдардың қызметіне енгізу мақсатында ҒТП өнімдерін құруға, бейімдеуге және генерациялауға өңірдің мүмкіндіктері. Жекелеген аумақтың ресурстық әлеуеті одан әрі даму үшін алғышарттар қалыптастыруға мүмкіндік береді, алайда ол айқындаушы болып табылмайды. Бірінші жоспарға инновациялық идеяларды жинақтауда жеке өңірдің мүмкіндігі және оларды жергілікті жерлерде қолдану мүмкіндігі шығады. Бұған мысал ретінде іс жүзінде даму үшін ресурстық әлеуеті жоқ, бірақ әлемдік нарықта көшбасшы орынға ие аймақтық экономиканың инновациялық құрамдас бөлігі арқасында Жапонияның тәжірибесі қызмет етеді. Кері мысал ретінде өңірдің елеулі ресурстық әлеуетіне ие, бірақ экономиканың инновациялық құрамдас бөлігінің артта қалуы салдарынан өңірдің бәсекеге қабілеттілігін арттыра отырып, осы әлеуетті тиісті деңгейде толық көлемде пайдалануға қабілетсіз Қазақстанның тәжірибесін көрсетуге болады. Қалыптасқан жағдайдың одан әрі созылуы өңірді қолда бар ресурстарды экспортқа төмен құны бойынша сатуға негізделген неғұрлым теріс салдарға және инновацияларға инвестициялау процесін айналып, алынатын қаржының тұтыну мұқтаждарына одан әрі кетуіне әкеп соқтырады.

Инновациялық қызметті дамыту мүмкіндіктері мен өңірдің жай-күйі арасындағы тарихи қалыптасқан өзара байланыстарға байланысты белгілі бір өзара байланыс бар [2, 3]. Қоғамдағы

эволюциялық трансформациялар жекелеген өңірдің ресурстық әлеуетінің болуымен, сондай-ақ бәсекелестік деңгейімен, өндірісті ұйымдастыру ерекшелігімен байланысты. Инновациялық қызмет экономикалық санат ретінде аграрлық инновациялардан бастап және Сколково немесе силикон алқабы бойынша венчурлік қорлар мен инновациялар орталықтарын құруға дейінгі күрделі жолдан өтті. Трансформациялық өзгерістер осы ұғымның мәнін ғана емес, сонымен қатар жеке аймақтың инновациялық құрамдас рөліне де әсер етті. Осылайша, өңірдің бәсекелестік артықшылықтарын қалыптастырудың негізі бастапқы кезеңде ассортименттік саясат болды, яғни ұсынылып отырған тауарлар ассортиментін барынша әр түрлі ету мүмкіндігі, соның негізінде жеке өңірдің әлеуетін дамыту мүмкіндігі құрылды. Алдағы уақытта өңірлік дамудың бәсекеге қабілеттілігінің негізгі құрамдас бөлігі ретінде инновациялық әзірлемелердің болу қажеттігіне түрлене отырып, шығындарға баса назар аударылды.

Жеке кәсіпорын үшін инновациялық қызмет нарық талаптарына және тұтынушылардың үміттеріне негізделуі және бәсекеге қабілеттілік деңгейінің қажетті өсу шарттары болуы тиіс. Қазақстан үшін негізгі ойыншылардың бірі ретінде әлемдік нарықтарға шығу жолына бағытталған ел ретінде инновациялық қызмет белгіленген жоспарларды іске асыруға қабілетті базалық элемент болуы мүмкін. Осыған байланысты Қазақстанда мемлекеттік деңгейде дамудың басым салалары бөлінген, олардың бірі Өсімдік шаруашылығы саласы болып табылады. Нақ осы салаларда инновациялық белсенділікті арттыру мәселесі әсіресе өзекті болып табылады, бұл осы бағыт бойынша іргелі ғалымдар арасында да, сала кәсіпорындарынан практиктер арасында да зерттеулерді кеңейту үшін қызмет етеді.

Қазақстанның Өсімдік шаруашылығы кәсіпорындары үшін нақты инновациялық белсенділік проблемалары бойынша қолданбалы мәселеге қатысты бұрын «инновациялық қызмет» ұғымының негізгі құрамдас бөліктері мен ұғымына тоқталайық. Арнайы әдебиетте жүргізілген зерттеулердің нәтижелері негіз болып табылатын осы ұғымның көптеген түсіндірмелері бар. Алайда, белгілі бір заңдылықтарды және осы ұғымның жалпы құрауыштарын, құбылыстың орташаланған мәнін анықтауға болады. Бұл жағдайда инновациялық қызмет деп жалпы мағынада инновацияларды енгізудің қарқындылық деңгейін, сондай-ақ осы мақсаттар үшін қажетті ресурстарды жұмылдыру мүмкіндігін түсіну қабылданған. Алғаш рет инновациялық белсенділіктің толық анықтамасы Й. Шумпетер еңбектерінде кездеседі [4]. Ғалым бұл ұғымды дамыту мен трансформациялауда жаңа комбинацияларды енгізу мүмкіндігі арқылы түсіндіруді ұсынды. Егер пәндік айтатын болсақ, онда А.В. Крайнова мен О.С. Белокрылова [5, 6] сияқты ғалымдар инновациялық қызметті кәсіпорынның инновацияларды енгізуге және игеруге бейімділігі тұрғысынан түсіндіреді. Сондай-ақ, қазақстандық ғалымдар жүргізілген зерттеулер барысында инновациялық қызмет ұғымдарын ұсынды. Б. Байтанов [7] отандық кәсіпорындар инновацияны енгізу барысында неғұрлым инертті екенін және технологиялық шешімдер өндірістік процесте іске асырылған кезде жобаларды аяқталған күйінде алуды қалайтынын көрсетеді. Осы ұстанымдардан бастап инновациялық белсенділік бірнеше басқа формаларға ие болады,бұл соңғы тұтынушылардың санасындағы трансформациялық өзгерістер туралы куәландырады. Батыста «инновациялық қызмет» ұғымының бірнеше өзге түсіндірмесі кең таралған. Инновациялар шетелдік кәсіпорындар үшін түпкі мақсат болып табылмайды, ал соңғы мақсаты экономикалық тепе-теңдік болып табылатын трансформациялық өзгерістердің динамикалық процестерін іске қосу үшін катализатор болып табылады [8, 9]. Сонымен қатар, инновациялар нарықта бар нарықта сапалы өзге Аналогты ұсына алатын зияткерлік қызметтің соңғы нәтижесі ретінде қарастырылады [10]. Осылайша, инновациялық қызметті құрылатын өнімнің жаңалығы, оның нарықта сұранысқа ие болуы, кәсіпорын үшін енгізудің рентабельділік деңгейі, сондай-ақ Даму стратегиясын клиентке бағдарлау қажеттілігі сияқты құрамдас бөліктерді қамтитын кешенді ұғым ретінде қарастыру қажет. Соңғы құрамдас бөлік болып табылады және кәсіпорынның инновациялық белсенділік бойынша барлық күш-жігері негізделген, олардың түпкі мақсаты тұтынушылардың сұраныстарын тұрақты әртүрлілік және өз қызметінің түрін өзгерту арқылы барынша қанағаттандыру қажеттігі болып табылады.

Экономикалық дамудың инновациялық түрі жоғары технологиялық өндірістерді құру, қолда бар өндірістерді жаңғырту негізінде бәсекелестік артықшылықтарды әзірлеуді және енгізуді болжайды, осының нәтижесінде ғылымның соңғы жетістіктерін қолдануға және озық технологияларды енгізуге негізделген қосылған құнның елеулі үлесі бар өнім болуы тиіс. Осы процесті басқару мүмкіндігі кәсіпорындар үшін экономиканы одан әрі дамытудың негізгі мәселесі болып табылады.

Инновациялық қызметті басқару процесі кәсіпорында белгілі бір әдістемені қолдануды білдіретін инновациялар деңгейін бағалауды болжайды. Бұл әдістеме инновацияларды енгізу қажеттілігі, кәсіпорынның енгізуге техникалық және технологиялық дайындығы, инновацияларды

енгізуден экономикалық тиімділік, нарықта инновацияларды енгізу нәтижелерінің қажеттілігі, нарықта бар аналогтар және олардың алдындағы жаңалықтардың артықшылықтарын анықтау, кәсіпорында инновативтіліктің үздіксіз процесін құру мақсатында одан әрі жаңғырту мүмкіндігі, сондай-ақ бәсекелестердің кәсіпорынның инновациялық трансформациясына реакциясы сияқты көрсеткіштерді бағалауға арналған [11, 12].

Қазіргі уақытта Қазақстанның өсімдік шаруашылығы саласындағы кәсіпорындары технологиялық тұрғыдан да, басқарушылық жағынан да инновацияларды енгізуге аса мұқтаж. Бұл жағдайда төмендетілген бағалар бойынша өнім шығару мүмкіндігі салдарынан әлемдік нарықта мықты ойыншы болып табылатын Қытаймен жақын көрші болу ынталандыру факторы болып табылады, бұл неғұрлым арзан жұмыс күшін пайдалануға, сондай-ақ түпкілікті өнім өндірісіне функционалдық-құндық талдау қағидаттарын белсенді енгізуге байланысты. Бұл ретте, қазақстандық өндірушілер қолда бар ресурстарды жұмылдырып, оларды шығару Қытай тарапынан баға бәсекелестігін ұмытпай, бәсекелестерге қарағанда анағұрлым сапалы өнім шығаруға бағыттауы тиіс. Өсімдік шаруашылығы саласы ҚР үшін аса стратегиялық маңызды экономика салаларына жатады. Саланың серпінді дамуы ел өңірлерінің экономикасына елеулі әсер етуге, қаржылық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге, қосымша жұмыс орындарын құруға, халықтың әл-ауқатын арттыруға, сондай-ақ шағын және орта бизнестің дамуына ықпал етуге қабілетті. Осы проблемаларды шешу елдің оңтүстік өңірлері үшін ерекше өзекті болып табылады, өйткені олардың аумағында өсімдік шаруашылығының негізгі егіс алқабы шоғырланған, сондай-ақ өңірдің қайта өңдеу кәсіпорындарының едәуір бөлігін біріктіретін кластерлер қалыптастырылады.

Дамыған елдерде өңірдің инновациялық әлеуетін дамыту тетігі қалыптасқан және табысты жұмыс істейді. Қорытылған түрде оны сурет түрінде ұсынуға болады.Қазіргі жағдайда инновацияларды енгізу нарықта көшбасшылық ережелерді ұстап қалу мүмкіндігімен, бәсекеге қабілеттілік деңгейін арттырумен, сондай-ақ экономикалық санат ретінде өндірістің тиімділігімен тікелей байланысты. Жиынтығында бұл өңірдің өсімдік шаруашылығын дамыту процесінде инновациялық қызметтің рөлін кешенді ұғыну қажеттілігіне әкеледі. Бұл процесті экономикалық қоғамдастықты одан әрі дамытуда инновациялық қызмет рөлінің өсуіне ықпал ететін бірқатар ерекшеліктермен факторлар арқылы сипаттауға болады. Қазіргі жағдайда өңірлердің жұмыс істеуінде оны әртараптандыру, импорт үлесін төмендету және жоғары технологиялық тауарлар өндірісінің үлес салмағындағы экспорт үлесін арттыру арқылы ел экономикасының бәсекеге қабілеттілігін арттыруға бағытталған жаңа басымдықтар қалыптасады. Өңірдің инновациялық қызметі ұзақ мерзімді бәсекеге қабілеттілік әлеуетін арттыруға, ғылымды қажетсінетін салалар базасында өңірлік экономиканы қалыптастыруға, сондай-ақ аумақтың инновациялық қызметін ұйымдастырушылық және әкімшілік қамтамасыз етуге бағытталған. Осылайша, өңірде инновациялық қызметті қолдау және дамыту экономикалық әлеуетті әлемдік бөлуде тұрақты ұстанымды қамтамасыз ете отырып, ел экономикасын дамудың жаңа сапалық деңгейіне шығаруға қабілетті басымдыққа айналады [13, 14]. Өңірдің инновациялық әлеуетін қалыптастыру процесінде қандай да бір аумақта бар және оны дамытудың тарихи жолымен негізделген инновациялық артықшылықтардың негізгі құрамдас бөліктері ашылады. Өңірдің инновациялық артықшылықтарын қалыптастыруды елдің стратегиялық дамуының тұжырымдамалық негізіне жатқызуға болады. Инновациялық қызметті басқару жүйесін ынталандыру тетіктерін практикада қолдану өңір экономикасының жай-күйін едәуір жақсартуға қабілетті. ҚР салаларының жетекші әлемдік өндірушілермен ұштасу мүмкіндігіне ерекше назар аудару керек. Бұл ретте курс инновациялық белсенділікті озыңқы дамыту жүйесін қалыптастыруға алынуы тиіс. Мұндай саясат өңірдің инновациялық белсенділігін дамытуда айтарлықтай артықшылықтарды ұсына алады. Бұл жағдайда көп нәрсе өңірді қолдау бойынша мемлекеттің қадамына байланысты. Бұл сонымен қатар өңірлік экономика үшін оң және теріс аспектілер болып табылады. Бір жағынан, мемлекетке іргелі инновациялық әзірлемелерді жүргізуге ірі қаражат бөлу едәуір жеңілірек, бұл инновацияларды енгізу қарқынын жеделдетуге бағытталған. Алайда, әлемдік нарықтың қаржылық тұрақсыздығы жағдайында мемлекеттік органдар инновациялық бағдарламаларды қаржыландыруды шектейді не оларды қалдық қағидат бойынша қаржыландырады. Бұл теріс сәтке жатады, өйткені жақсартылған сипаттамалары бар барлық жаңа тауарлар нарыққа шығудың қарқынды қарқыны өңірдің жекелеген кәсіпорындарына инновацияларды белгісіз мерзімге енгізуді тоқтатуға мүмкіндік бермейді. Бұл бағытты ұстану өңірге айтарлықтай қаражат жұмсалған, әзірленген инновациялар олардың моральдық ескіруі, сондай-ақ нарықта анағұрлым жетілдірілген аналогтардың пайда болуы салдарынан талап етілмеген жағдайға алып келеді.

Қорытынды жасай отырып, өңір инновацияларды жандандыруда елеулі әлеуетке ие екенін атап өту қажет, алайда бұл әлеует толық көлемде пайдаланылмайды. Қазіргі уақытта инновациялық

қызметті жандандыру жөнінде белгілі бір қадамдар жасалуда, салаларды қолдаудың мемлекеттік бағдарламалары әзірленді, институттар қалыптастырылды, сондай-ақ белгілі бір нормативтік актілер қабылданды. Алайда бұл жеткіліксіз, өңірлік экономикадағы осы бағытты мемлекеттік қолдауға негізделген өңірдің инновациялық қызметін дамытудың кешенді бағдарламасын қабылдау қажет. Өңірдің инновациялық әлеуетін дамыту тетігін әзірлеу оның бәсекеге қабілеттілік деңгейін айтарлықтай көтеруге қабілетті.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Агроөнеркәсіп интеграцияланған пішімдеу: жағдайы және даму болашағы / К.С. Тернистые, Н.Г. Нечаев, А.А. Измалков, В. Попкова, В.С. Грибанов, А.А. Плуцин. - Воронеж: АКАДЕМИК УПО Воронеж ГАУ, 2013. - 245 б.

2 Баутин В.М. АРС / AV инновациялық экономикаларын форматтаудың негізгі негіздері. – 2012. – № 1. – 6-9 б.

3 Бочарникова О.Ю. институционалдық құралдарды қолдану негізінде аймақтың инновациялық жүйесін дамытуды басқару / О.Ю. Бочарникова. - Воронеж, 2010 (Отд. баспа ВГТА). – 24 б.

4 Инновациялық факторлар бәсекеге қабілеттілігін арттырудағы ресей экономикасы / А.В. Крийнова / – 2012. – № 4. – 46-50 б.

5 Аймақтандырудың агрессивті секторының инновациялық дамуының әдіснамалық негіздері: О.В. Анам;. Самара. мем.экон. ун-т. – Самара: СГЭУ, 2009. - 111 ж.

6 Козлов В. Ресей ауыл шаруашылығының инновациялық даму стратегиясы қалай көрінеді? / – 2010. – № 4. – 23-26 б.

7 Жұмыс саласындағы инновациялық детализация басқармасы: моногр. /.Н.Десятирикова [т. б]. - Воронеж: 2018. - 163 ж.

8 Кузнецова А.И. Регрессиясының тиімді функциясының факторы ретінде. М.А.Кузнецова / Вестн.– 2016. – № 1(16). – 77-87 б.

9 Немченко А.В. Инновациялық іс-әрекет-аймақтағы кеңейтілген пікірді форматтау негізі ретінде әдіс. электрон. журнал. «Концепт» - 2015. – № 821. – 11-15 б.

10 Ушшевский Д.Ю. Өңірлердің инновациялық дамуын басқару:стратегиялық, құралдар: моногр. - Воронеж: ИПЦ, 2013. – 176 б.

11 Кузнецова А. Дамыған инновациялық ортаның факторы ретінде импортты алмастыру / М.А. Кузнецова / Вестн. – 2016. – № 4(19). – 19-24 б.

12 Ресей өңірлерінің инновациялық экономикаға ауысуы. - М.: Ғылым, 2016. - 401 Б.

13 Егоров Г. Аймақтың жақсы инновациялық жүйесі: құрылымы, функциялары, болашағы дамыған РАФ түзілуі. Аммосова атындағы мемлекеттік униветситет, САХА (Якутия). - М.: Академия, 2012. - 218 б.

14 Экономикалық циклдар жүйесіндегі өңірлік экономикалардың жаңашыл потенциалдары: моногр. / П.Л. Жабин. - Самара: СГЭУ баспасы, 2014. - 363 б.

ГРНТИ 06.73.75

КРЕДИТОСПОСОБНОСТЬ БВУ В ПЕРИОД КРИЗИСА 2020 ГОДА

А.С. Каирканов
Академия экономики и права имени У.А.Джолдасбекова, г. Талдыкорган

Наступил период резкого климатического изменения для игроков финансовых коммерческих иститутов. Неожиданная валатильность курса доллара по отношению к тенге, снижение цены за нефть, неоднакратное изменение базовой ставки, зону турбулентности в начале года ощутил весь Бизнес. Из 27 БВУ только 13 смогли нарастить собственный капитал по состоянию на 1 квартал 2020 г. В статье проанализирован пиковый период кредитования БВУ в РК. Приведены примеры финансистов которые в конце года уже прогнозировали наступивший кризис. Разберем этапы восстановления кредитования банковской системы РК в кризисный периодов.

Ключевые слова: Банки второго уровня, кредитование, финансово коммерческие институты, банковский сектор.

По данным Ranking.kz, за 2019 г. доля розничных займов от общего объёма кредитования экономики составила 46,1 % против 38,1 % годом ранее. 63,2 % из них составили непосредственно потреб. кредиты. Это уже 29,1 % от всего ссудного портфеля против 23,6 % годом ранее. БВУ за год выдали потребительских кредитов на 4,5 трлн тенге, ипотечных – на 818,3 млрд.

Совокупный ссудный портфель за 2019г. вырос на 7,1 %, до 14,74 трлн тенге. Тройку банков с самыми крупными портфелями составили Халык (4,25 трлн тенге), Сбербанк (1,45 трлн) и Kaspi (1,42 трлн). Из них самый высокий процентный рост объемов кредитования продемонстрировал Kaspi – 23,1 % против 14,3 % у Сбербанка и 7,4 % у Халыка. Наилучшую динамику кредитования показал Жилстройсбербанк. Он занял 1-е место по наращиванию ссудного портфеля в абсолютных цифрах (+400 млрд тенге) и 2-е место по относительному росту (+59,6 %). Вообще, в шестерке банков с самым высоким относительным ростом кредитов не оказалось ни одного крупного универсального института, если не считать таковыми Bank RBK и Altyn Bank, которые участвовали в процедуре AQR и, следовательно, с точки зрения регулятора, представляют определенную значимость для банковского сектора.

Из серьезных перемещений в топ-10 можно отметить подъем Жилстройсбербанка с 8-й строчки на 5-ю и падение Jýsan Bank со 2-го места на 7-е. Замыкавший год назад десятку Хоум Кредит опустился на строчку ниже (хотя нарастил ссудник на 67 млрд тенге, или на 23,3 %), пропустив на свое место Bank RBK (+141 млрд тенге, или +52,4 %). Отстал от своих ближайших конкурентов Forte, чей портфель вырос всего на 22 млрд тенге, или на 3 %.

Худшую динамику кредитования помимо Jýsan Bank продемонстрировали Ситибанк и AsiaCredit Bank. Если рассматривать 14 банков, прошедших через AQR, то, кроме Jýsan Bank, ссудный портфель снизился только у Нурбанка (15 млрд тенге, или 6,3 %).

Причем портфель розничных кредитов в Казахстане по задолженности распределен следующим образом: беззалоговые кредиты – 55 %, ипотека – 26 %, залоговые кредиты – 12 %, автокредитование – 7 %. Согласно отчету НБРК по состоянию на 01.11.2019г. годовой рост потребительского кредитования составил 23,8 % или 773,6 млрд. тенге, ипотечного кредитования – 34,6 % или 434,3 млрд. тенге. В корпоративном сегменте в сентябре-октябре 2019 года наблюдалось замедление снижения кредитного портфеля юридических лиц, в октябре снижение в годовом выражении составило 6,3 % (в сентябре 5,5 %, в августе – 11,5 %) до 7,1 трлн. тенге. Несмотря на то, что физический объем валютных корпоративных кредитов продолжает тенденцию к снижению, их валютная переоценка вносит положительный вклад в рост кредитов на фоне ослабления обменного курса.

Помимо пикового роста продаж кредитных продуктов выросло количество проблемных активов, и ухудшилось состояния общего ссудного портфеля неработающих займов.

Эксперты выделили возможные причины прогнозного финансового кризиса в 2020г.

1) Несоответствие стоимости активов и их денежной оценке;

«То, что сегодня было хорошим активом, завтра может оказаться плохим» – указывает экономист Алмас Чукин – Независимый экономист, управляющий директор ТОО «Visor Holding».

2) Рост потребительского кредитования сопоставим с мыльным пузырем, который может лопнуть из за ежегодного роста неработающих (таксичных) займов.

Неработающих займы это займы с просрочкой платежей более 90 дней (NPL 90+). Суммарный объем таких кредитов в первом полугодии возрос на 26 % – с 1,02 трлн, до 1,28 трлн тенге. Самая большая доля токсичных кредитов наблюдалась в First Heartland Jýsan Bank. Они составили 39,81 % в общем ссудном портфеле банка, или 319,1 млрд тенге. В банке возросший уровень NPL 90+ объясняли снижением общего объема портфеля в результате продажи части портфеля ФПК. Объем таких кредитов в Национальном банке Пакистана в Казахстане – 1,16 млрд тенге, или 29,31 % от ссудного портфеля.

Третий банк – AsiaCredit Bank с долей плохих кредитов в 21,67 %.

Согласно данным Нацбанка, уровень проблемных кредитов у МКО за последний год вырос на 46 %, с 9 до 13 млрд тенге. Растёт просрочка свыше 90 дней – с 4,5 млрд до 7 млрд тенге в абсолютных цифрах. Просрочка есть и в системе онлайн-займов «до зарплаты».

Напомним, что доля просрочки сократилась с 29,3 % (по состоянию на февраль 2015, из которых 80 % были уже «мёртвые» долги) до менее 15 %. Однако качество кредитных портфелей всё ещё под вопросом. По оценке Standard&Poor's, в действительности неработающие займы всё так же составляют 30 %. При этом количество банков сократилось с 38 до 28. Иными словами, расчистке способствовал уход с рынка слабых игроков, и очевидно, что процесс этот ещё не закончился.

Для очистки кредитного портфеля отечественных банков от неработающих займов, и оздоровления проблемных активов БВУ было создано Акционерное Общество «Фонд проблемных

кредитов» в 2008году. С момента своего создания фонд осуществил ряд крупных сделок по выкупу активов системообразующих банков – БТА и Цеснабанка. В результате сделки с БТА в 2017 году были сохранены депозиты населения на сумму более 4,5 трлн тенге. По Цеснабанку: фонд выкупил активы в рамках оздоровления агропромышленного комплекса страны. На сегодняшний день фонд реализовал 146 земельных участков, 81 объект коммерческой недвижимости, 34 объекта жилого фонда 24 объекта движимого имущества на общую сумму порядка 4,7 млрд тенге, и 78 объектов недвижимого имущества на общую сумму 9,75 млрд тенге. Если смотреть в процентном соотношении, то больше всего реализовано объектов жилой недвижимости – 64 %. Далее идут земельные участки – 51 %, объекты движимого имущества – 34 % и коммерческая недвижимость – 30 %.

Напомню что в 2018-2019 году была погашена задолженность по кредитам более полумиллиону граждан, попавшим в трудную жизненную ситуацию, у 1,2 млн. казахстанцев были списаны штрафы и пени по потребительским кредитам.

Масштабы негативного влияния пандемии, ценовой войны на рынке нефти и волатильность курса до сих пор сложно оценить. Можно отметить, что для Казахстанского рынка это не первый случай кризиса в банковской сфере.

Вторая половина 2007 – начало 2008 год – кризис страховых компаний в США, введения мораторий на выдачу ипотечных кредитов, банкротство инвестиционной компании "Lehman Brothers", где, по словам председателя правления Национального банка, была размещена часть золотовалютных резервов Казахстана. Это был первый толчок в мировом кризисе 2008г., за ним последовало повышение ставок на международных долговых рынках. Для БВУ РК на длительный период осложнило возможность привлечения кредитных средств и инвестирования зарубежных стран. Увеличение внешних долгов из-за конфликта на Кавказе.

Роста цен на продовольственные ресурсы, на топливо с учетом переноса начало добычи нефти на Кашагане, спад цен на производственное сырье и материалы, кризис в строительной индустрии, приостановление производственных работ системообразующих корпорациях Казахстана "Arcelor Mittal Still Temirtau, Казцинк, ENRC". БВУ приостанавливают выдачу потребительского кредитования и ипотечные займы т.к. безработица в стране только ухудшалось.

Кризис продолжался 2 года.

Кризис 2014 года – девальвация тенге, сокращение объемов экспорта, снижения мировых цен на нефть и металлы.

На сегодняшний день по словам аналитиков Ассоциации финансистов Казахстана (АФК), можно с уверенностью констатировать, что казахстанский банковский сектор сейчас более устойчив к шокам, чем в предыдущие кризисы

К апрелю собственный капитал по балансу (чистые активы) в банковском секторе страны составил 3,73 трлн тг – на 54,3 млрд тг (или 1,4 %) меньше, чем месяцем ранее. Впрочем, это всё ещё на 674 млрд тг больше, чем год назад. Среди банков, показавших рост в секторе, абсолютный лидер – ForteBank: сразу плюс 7,5 млрд тг (3,3 %) за март, до 235,2 млрд тг. За год рост собственного капитала банка составил 32,5 млрд тг. В ТОП-3 по приросту также вошли Банк Хоум Кредит (плюс 4,7 млрд, до 89,6 млрд тг) и Альфа-Банк (плюс 3,1 млрд, до 84,2 млрд тг).

Замечу: среди всех БВУ, показавших рост собственного капитала, кроме лидирующего ForteBank, в плюсе всего один банк крупнейшей десятки – государственный Жилстройсбербанк (плюс 1,6 млрд, до 253 млрд тг).

17 марта 2020г. на заседании правительства был объявлен анткризисный план.

Для улучшения обстановки в стране будут предприняты следующие шаги:

− кредитование бизнеса на сумму до одного триллиона тенге по программам «Экономика простых вещей» и «Дорожная карта бизнеса – 2025»;

− крупные объекты торговли, кинотеатры, театры, выставки, спортивные объекты будут освобождены от налога на имущество для юридических лиц и индивидуальных предпринимателей сроком на один год;

− для юридических лиц и индивидуальных предпринимателей приостановится начисление пени на один квартал, срок налоговой отчетности за III квартал будет перенесен.

− льготное кредитование бизнеса;

− ремонт инфраструктурных, социальных объектов и дорог местного значения с привлечением к данной работе казахстанских граждан в рамках программы «Дорожная карта занятости». Сумма – 300 миллиардов тенге;

− в период ЧП при просрочке выплат по кредиту не будут начисляться штрафы и пени;

− Создание 200 тысяч новых рабочих мест.

И так цель правительственных органов власти на текущий год, это поддержка предпринимателей под 8 % годовых, государство выделит 600 млрд тг. Финансирование будет осуществляться через 13 банков, прошедших AQR. Что касается потребительского и ипотечного кредитования то можно подчеркнуть естественный спад продаж по сравнению с 2019г., удержания уровня платёжеспособности физических лиц будет зависеть от текущих ресурсов работодателя. Банки ускорят максимально возможное восстановление беззалоговых займов для лиц получающих заработную плату через карту обсуживающего банка.

Литература

1 Собственный капитал в марте 2020 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.zakon.kz/ (дата обращения: 01.05.2020).

2 Стат. данные НБРК [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://nationalbank.kz/ (дата обращения: 01.05.2020).

3 Хроника развития кризиса в Казахстане [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://zonakz.net/ (дата обращения: 01.05.2020).

4 Как в Казахстане будут развиваться банки в условиях кризиса [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://kursiv.kz/ (дата обращения: 01.05.2020).

ҒТАМР 06.73.55

ҚАЗАҚСТАННЫҢ КОММЕРЦИЯЛЫҚ БАНКТЕРІНДЕ ҚОЛМА-ҚОЛСЫЗ ЕСЕП АЙЫРЫСУДЫҢ ДАМУЫНА ТАЛДАУ

М.М. Абдыкаримова, А.Д. Корабаева
Аға оқытушылар, Д.А. Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясы, Талдықорған қ.

Бүгінгі таңда Қазақстандағы төлем карточкаларының нарығы қарыштап дамып келе жатқан және болашағы зор нарықтардың бірі болып табылады.

Қолма – қол ақшасыз есеп айырысу құралы көп жағдайда төлем карточкасын пайдалану негізінде жүзеге асырылады. Төлем карточкасы – электронды терминалдар мен басқа да құрылғылар арқылы өз ақшаңызды басқару. Электронды терминалдар мен құрылғылар төлемдерді жүзеге асыруға, қолма — қол ақша алуға және т.б. операцияларды орындауға мүмкіндік береді. Қолма – қол ақшасыз есеп айырысудың басты мақсаты — бұл тұтынушыларға ыңғайлылық жасаумен бірге, олардың жеке мағлұматтарын сақтау қауіпсіздігі деңгейін азайтпау.

Түйін сөздер: қолма-қолсыз есеп айырысу, жүйе, төлем карточкасы, ақша, Ұлттық банк.

Қолма-қолсыз есеп айырысу жүйесі – қолма-қолсыз ақша айналымымен жалпылама реттеледі және банктік қағидалармен жүзеге асатын жүйені білдіреді. Қолма-қолсыз есеп айырысуды ұйымдастыру мен жүргізу клиенттерге банктік қызметтер көрсету мен банктердің комиссиондық операцияларын жүргізумен жүзеге асырылады. Аталған функциялардың орындалуы, біріншіден, банк шоттарында шаруашылықтардың, мемлекеттің және халықтың бос ақша қаражаттарын сақтаумен байланысты. Есеп айырысудың кең дамуы қолма-қол ақша қозғалысы саласын айтарлықтай шектеуге жол ашады. Қолма-қолсыз есеп айырысудың тиімді нысандарын енгізу төлемдердің жеделдігін арттыруға және есеп айырысуда ақша қаражаттарының айналымдығын тездетуге көмектеседі, нәтижесінде банктік ақша айналымы жылдамдатылады. Банктердегі қолма-қолсыз есеп айырысудың мәні – шаруашылықтардың қор айналымдылығын жүргізуде және шаруашылық келісімшарттарының аяқталуында болып табылады.

Қазіргі кезде еліміздегі коммерциялық банктердің жүргізіп жатқан қолма-қолсыз есеп айырысу операцияларының негізгі элементі болып, осы операцияларды жүргізгенде қолданылатын немесе толтырылатын төлем құжаттары болып табылады

2020 жылдың бірінші тоқсандағы жағдай бойынша төлем карточкаларын шығаруды 22 банк және «Қазпочта» АҚ жүзеге асыруда. Аталған ұйымдар келесі халықаралық жүйелердің төлем карточкаларын шығарып, таратумен айналысады: VISA International, MasterCard Worldwide, UnionPay International, American Express International және Diners Club International. Бұдан басқа

келесі Қазақстан банктері жергілікті жүйелері төлем карточкаларын шығарады: Altyn Card – «Қазақстан Халық Банкі» АҚ, Ситибанк Қазақстан жергілікті карточкасы – «Ситибанк Қазақстан» АҚ және Kaspi.kz төлем карталары жүйесі – «Kaspi Bank» АҚ

2020 жылғы 1 наурыздағы жағдай бойынша банктердің айналымдағы карточкаларының саны 35,0 млн. жетіп, карточкаларды ұстаушылардың саны – 31,3 млн. адам болды (2019 жылғы осындай күнгі жағдаймен салыстырғанда – тиісінше 45,3 % және 50,3 % өсім байқалады). Кеңінен таралған карточкалар түрі дебеттік карточкалар болып табылады, олардың үлесі 76,7 %, екінші орындағы кредиттік карточкалардың үлесі – 19,3 %. Кредиттік лимиті бар дебеттік карточкалар мен алдын ала ақысы төленген карточкалардың үлесіне сәйкесінше 2,3 % және 1,7 % тиеді.

Қазақстан аумағында қолма-қол ақшасыз операциялардың негізгі үлесі интернет/мобильді банкинг (тиісінше 46,0 % және 75,1 %) және POS-терминалдар (қолма-қол жасалмайтын операциялардың жалпы саны, көлемінен сәйкесінше 53,8 % және 24,0 %) арқылы жүргізілді. Қолма-қол ақшаны беру операциялары негізінен банкоматтар арқылы жүзеге асырылған (қолма-қол ақшаны беру бойынша операциялардың жалпы саны мен көлемінен сәйкесінше 98,7 % және 92,1 %). Қазақстандағы төлем карточкалары нарығының дамуы жайындағы толығырақ мәліметтер төмендегі кестелерде келтірілген.

Кесте 1. Қазақстандағы төлем карточкалары нарығының дамуы туралы

Төлем карточкасы жүйесінің атауы	Көрсеткіштер (мың бірлік)			
Жылдар	01.03.2019		01.03.2020	
	саны (мың)	үлестік көрсеткіші (%)	саны (мың)	үлестік көрсеткіші (%)
Айналыстағы төлем карточкаларының саны (бірлігі), оның ішінде:	24 117,1	100	35 031,0	100
жергілікті жүйе карточкалары	2,4		6 701,1	
халықаралық жүйе карточкалары, оның ішінде:	24 114,7	99,9	28 329,9	81
Visa International	15 248,5		16 327,8	
MasterCard Worldwide	7 321,5		10 697,8	

Кестеден көрініп тұрғандай айналыстағы төлем карточкаларының саны (Жергілікті жүйе, халықаралық жүйе, Viza International, MasterCard Worldwide), жалпы саны 2020 жылы 2019 жылмен салыстырғанда 10913,9 мың данаға артқан. Халықаралық жүйе карточкалары айналыстағы төлем карточкаларының ішінде 2019 жылы 99 %-ды құраса, 2020 жылы оның көлемі айналыстағы төлем карточкаларының 81 %- ын құрады. Оның негізгі себебі, Viza International төлем жүйесінің қолданылу ыңғайлылығына байланысты көлемінің өсу қарқыны байқалған.

Кесте 2. 2019-2020 жылдары республикадағы карточка ұстаушылардың саны туралы мәліметтер

Төлем карточкасы жүйесінің атауы	Көрсеткіштер			
Жылдар	01.03.2019		01.03.2020	
	саны (мың)	үлестік көрсеткіші (%)	саны (мың)	үлестік көрсеткіші (%)
Карточка ұстаушыларының саны (мың адам), оның ішінде:	20 825,9	100	31 308,2	100
жергілікті жүйе карточкалары	2,1	0,01	5 655,9	18,1
халықаралық жүйе карточкалары, оның ішінде:	20 823,7	99,9	25 652,3	81,9
Visa International	13 225,0		14 301,9	
MasterCard Worldwide	6 452,8		10 091,4	

Карточка ұстаушылардың саны (Жергілікті жүйе, халықаралық жүйе, Viza International, MasterCard Worldwide) 2020 жылы 2019 жылға қарағанда, орта есеппен – 10482,3 данаға өскен,

немесе пайыздық көрсеткішпен 66,5 %-ға жоғарылаған, себебі халықаралық жүйе карточкаларын ұстаушылардың саны жыл сайын мыңдаған данаға артуда. Халықаралық жүйе карточкалары айналыстағы төлем карточкаларының ішінде 2019 жылы 99,9 %-ды құраса, 2020 жылы оның көлемі айналыстағы төлем карточкаларының 81,9 %- ын құрады.

Ал, қолданылған карточкалардың саны – 7750,3 мың данаға артқан. Немесе ол 2020 жылы 2019 жылмен салыстырғанда 63.7 %-ға дейін қарқындалған. Сонда еліміздегі төлем карточкаларының даму эволюциясына 2017-2019 жылдар оң үлестерін қосты деуге әбден болады.

Электронды есеп айырысу – киберқауіптің көзі ретінде қарастыратық болсақ. Бүгінде қолма-қол ақшасыз есеп айырысу қалыпты жағдайға айналды. Соның арқасында қазір адамдар төлемді портативті құрылғылармен ғана емес, смартфонмен де жасай алатын деңгейге жетті. Қазіргі таңда қазақстандықтар үшін үйде отырып коммуналдық қызмет ақысын төлеу, банктегі есепшоттарды басқару күнделікті шаруаның бірі іспетті. Сауданы да қазір телефон арқылы жасайды.

Сарапшылардың айтуынша, бүгінгі таңда қолма-қол ақшасыз есептесудің көрсеткіші 71 пайызға өсіпті. Бұл қаржы шығынының миллиардтаған теңгені құрайтын үнеміне қол жеткізіп отыр. Енді бүгінгі таңда электронды саудаға басымдық беріліп, ондағы төлем жүйесіне QR-код енгізіліп жатыр екен. Мұның бір артықшылығы қымбат тұратын POS-терминал енгізудің қажеттігін жояды. QR-кодты кез келген тауарға түсіру арқылы мобильді телефон немесе картаның көмегімен операцияларды іске асыруға мүмкіндік туады. Қазіргі таңда бұл жоба еліміздің ірі мегополистерінде жүзеге асырыла бастады. Егер бәрі сәтті болса, QR-код өзге өңірлерде кеңінен енгізілмек. Демек, виртуалды ақшамен есеп айырысу технологиясы күннен күнге жетіліп жатыр. Аталмыш шара оның соңы емес екендігіне еш күмән жоқ.

Алайда, заманауи жүйенің пайдасымен қатар зияны да болып тұр. Әсіресе, банк арқылы жүзеге асырылатын электронды есеп айырысулар киберқауіптің көзіне айналуда. Соның ішінде банкілердің пластикалық карточкаларындағы ақшалардың жоғалуы виртуалды есеп айырысудың толыққанды сенімді төлем жүйесі бола алмайтынын көрсетіп отыр. Дамыған технологиялар сонымен қатар заңсыз операцияларды қаржыландыру, кірістерді жасыру және капиталды сыртқа шығарудың да оңтайлы құралы болуда. Парламент Сенатында «Ақшаны жылыстатуға, елден капиталды шығаруға және көлеңкелі экономикаға қарсы күрес аясында Қазақстанда төлем жүйелерін дамыту мәселелері» тақырыбында өткен мемлекеттік органдар өкілдерімен кездесуде жаңа төлем жүйесінің осындай зиянды тұстары жайлы бірқатар мағлұматтар белгілі болды. Жиынға Сенат депутаттары, Қаржы министрлігінің өкілдері, Ұлттық банк, Қазақстан қаржыгерлер қауымдастығының басшылары қатысқан еді.

Қаржы және бюджет комитетінің төрағасы - бүгінгі таңда заңсыз операцияларды қаржыландыру, кірістерді жасыру және капиталды шетелге шығару барысында заманауи қаржы технологиялары қолданылып отырғанын айтып, бұл ретте тиімді шаралар кешені қабылдануы қажеттігін алға тартты. Баяндама жасаған Ұлттық банк төрағасының орынбасары Есжан Біртановтың айтуынша, жалпы былтыр банктер төлем жүйесі арқылы 793 трлн теңге сомасында операция жасапты. Оның ішінде Ұлттық банктің төлем жүйесі арқылы 762 трлн теңге (96 %) және жеке төлем жүйесі арқылы 31 трлн теңге (4 %) аударылған. Ол бұл ретте ақшаны жылыстату және елден капиталды әкетуге қатысты мәліметтер келтірмеді. Ондай фактіні қаржы мониторингі төрағасы Ғабит Лесбековтің айтуынша, 2015 жылдан бастап қазіргі уақытқа дейін Ұлттық банктің аумақтық филиалдарында ұлттық және шетел валютасындағы жалпы сомасы 554 млн АҚШ долларынан астам ірі мөлшердегі қаржы шетелден қайтпаған. Осы қаржы бойынша экономикалық тергеулер қызметінің аумақтық органдарына жіберілген 436 материалды қарау қорытындысы бойынша 321 қылмыс тіркеліпті.

Капиталдың кетуі мен халықаралық аудармалардың, яғни елге келіп жатқан ақшаның айырмасы екі есеге жуық. Бұл ретте Қазақстаннан кетіп жатқан ақша сомасы көп болып отыр. Айталық, өткен жылы шетелге жалпы сомасы 655 млрд теңгеге 2,6 млн транзакция жасалыпты. Ал, шетелден Қазақстанға аударылған 344 млрд теңгеге 1,6 млн транзакция жүзеге асырылған. Алайда жиында бұл фактілерге қатысты құзырлы орын өкілдері тарапынан мардымды уәж ести алмадық.

Ұлттық банк төрағасының орынбасары Е. Біртановтың сөзіне сенсек, қаржы жылыстату, шетелге заңсыз капитал шығаруға қарсы аз шаруа атқарылмады. Мәселен, Мемлекет басшысының берген тапсырмасына орай Парламент депутаттары арнайы заңнамаға бастамашылық жасапты. Қазақстанның бірқатар заңнамаларына шетелдік валютадағы ипотекалық қарыздар мен төлем қызметі нарығы нысандарын жетілдіру мәселелері бойынша өзгеріс енгізуді көздейтін бұл құжат негізінде саланың біраз түйткілін шешу көзделіп отыр екен. Соның бірі виртуалды ақшаны жасырын атпен пайдаланушылар арасында және осындай әмияндарға жасалатын ақша аударымдарына

шектеу қою. Электронды әмияндар арқылы ақша аударымы тек коммуналдық және провайдер пайдасына көрсетілетін басқа қызметтерге немесе оларға сәйкестендірілген тұлғаларға рұқсат етіледі. Сонымен қатар электронды ақша иелерінің категориясына байланысты онымен жасалатын операциялардың лимиті белгіленді. Мәселен, сәйкестендірілмегендер 50 айлық есептік көрсеткіш, жеңілдікті сәйкестендірілгендер 100 айлық есептік көрсеткіш көлемінде ақша аударымын жасай алады.

Құжаттың тағы бір жаңалығы – төлем жүйесі операторларының қаржы жылыстатуға ережелер қабылдауға міндеттелуі. Олардың сақталуын Ұлттық банк бақылайды.

Көлеңкелі экономика мен елден заңсыз ақшаны шығаруға қарсы әрекеттер аясында 2017-2018 жылдары Үкімет Ұлттық банкпен бірлесе отырып, ақшаны әкету белгісі бар валюта операцияларының тізімін анықтап, олар бойынша мемлекеттік кіріс органдарымен ақпарат алмасу тетігі іске қосылды. Ұлттық банк 2019 жылдың екінші жарты жылдығынан бастап Қаржы министрлігінің мемлекеттік кіріс комитетіне 50 мың АҚШ долларынан асатын валюталық операция бойынша төлемдер және аударымдар туралы ақпараттар жібереді. Қазақстанда қазірдің өзінде 1000 айлық есептік көрсеткіш деңгейіндегі қолма қол есеп айырысуға заңдық шектеу бар. Бұл талап қосымша құн салығын төлейтін жеке кәсіпкерлер мен заңды тұлғаларға қолданылады. Сонымен қатар 10 млн теңге көлемінде ақшаны банк арқылы шешіп алу, немесе салу әрекеті қаржылық бақылауға алынып, құзыретті органға тапсырылады. Көлеңкелі экономиканы қысқарту мақсатында Ұлттық банк Үкіметпен бірге көлік пен жылжымайтын мүлік алғанда мәмілені қолма қол ақшасыз есеп айырысуға ауыстыру жолын да қарастыруда. Мәселен, осы бағытта арнайы заңнамалық түзетулер әзірленіп жатыр екен. Тұтастай алғанда, ақшаны жылыстату және капиталды елден шығару Үкімет пен Ұлттық банктің айрықша назарында тұр. Мұның сыртында депутаттар бастамасымен жасалатын заңнамалық шаралар қаржыны жылыстату мен лаңкестікті қаржыландыруға қарсы әрекет жүйесінің тиімділігін анағұрлым арттырады деген үміт бар.

Әйтсе де виртуалды төлем жүйесінде ескерілмей отырған мәселелер аз емес сияқты. Мұны жиында сөз алған сенаторлар аңғартты. Олардың сөзінен түйгеніміз, қолма-қол ақшасыз төлем жасау жүйесін қолдануға ынталандыру шаралары кенжелеп тұрған секілді. Мәселен, сатушыларға арналған комиссия тым көп. Бұл әсіресе кәсіпкерлердің көбірек төлеуді қаламай, банк терминалдарын орнатудан қашқақтауына әкеліп отыр. Шын мәнінде олар ашықтықты қаламаудан емес, төлем картасы бойынша ұсталатын пайыздың артығымен төлеу қалталарына салмақ салатындықтан терминалдарды орнатуға ықылассыз.

Электронды ақшаның қолданысқа енуіне жеке тұлғалар мен кәсіпкерлердің сандық және қаржылық сауаттылығының төмендігі де ықпал етуде. Өңірлерде кәсіпкерлердің өзі қолма-қол ақшасыз есеп айырысудың барлық артықшылығы мен мүмкіндігі туралы білмейді. Ауылдардағы жүйе тіпті басқа: адамдар карта арқылы банкоматтан ақшасын алып тұрып, қолма-қол жұмсау әдетінен арыла алмай отыр.

Бізде әзірге тек үлкен транзакцияларға, терроризмді қаржыландыру, контрабанда, ұрланған капиталды шетелге шығару сияқты заңсыз операцияларды анықтауға ғана назар аударылып, отандық бизнесті бақылау сырт қалған сияқты. Өйткені, онда чектер әрдайым беріле бермейді. Жалақы көбіне конвертпен үлестіріледі. Бұл ақшаның көлеңкелі айналымының айқын белгісі. Солай бола тұра оған тосқауыл қоятын тиімді тетіктер жоқтың қасы. Мұның өзі осы саладағы бақылаушы органдар қызметінің арасында үйлесімділіктің жоқтығын көрсетеді.

Тоқ терін айтқанда, жаңа төлем жүйесі, яғни виртуалды ақшаның кілтипаны аз болмай тұр. Әрине, әрбір тың дүниенің өмірге енуі түрлі проблема туғызатыны анық. «Көш жүре түзеледі» десек те, көп мәселенің оң шешімі құзырлы орындардың түйткілдерді дер кезінде зерделеп, тиімді әрекет етуде біліктілік пен ширақтық көрсетуіне байланысты екені анық.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1Сейткасымов Г., Бекболатулы Ж., Каримжанов С. Банковская система Казахстана: Учебное пособие. – Алматы: Экономика, 2008. 185 с.

2 Қазақстан Ұлттық Банкі ресми мәліметтері // https://nationalbank.kz/

3 ҚР Ұлттық банкінің төлем жүйесі бойынша 2017-2019 жж. статистикалық мәліметтері // www.stat.kz

ГРНТИ 06.39.41

АЛГОРИТМЫ УПРАВЛЕНИЯ ЗАПАСАМИ ОПТОВО-ПОСРЕДНИЧЕСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ КАК САМООРГАНИЗУЮЩЕЙСЯ СИСТЕМЫ НА СТРАТЕГИЧЕСКОМ, ТАКТИЧЕСКОМ И ОПЕРАТИВНОМ УРОВНЯХ НА ПРИМЕРЕ ТОО «ЭМИТИ ИНТЕРНЭШНЛ»

Б.З. Жумагалиева
К.э.н., зав.кафедры, Казахско-Русский Международный университет, г. Актобе
Ж.Е. Байхадамова
Магистрант, Казахско-Русский Международный университет, г. Актобе
А.Ш. Беркимбаев
Магистрант, Казахско-Русский Международный университет, г. Актобе

Исследованием данной темы является стратегия управления формированием запасов материальных ресурсов включает разработку обоснованных норм запасов, их планирование, учет, анализ, контроль за фактическим состоянием и оперативное регулирование. Анализируют методы структуризации материальных ресурсов для повышения эффективности процесса управления материальными запасами и удешевления контроля их состояния в логистической практике. Управление материальными запасами относится к наиболее сложным задачам управления предприятием. Дополнительные трудности возникают из-за высокой неопределенности внешней среды, низкой хозяйственной дисциплины рыночных субъектов, разбалансированности финансовой системы, а также в силу необходимости принятия инвестиционного риска при формировании запасов. Для казахстанских предприятий эти проблемы имеют принципиально новый характер, что вместе с повышенной нестабильностью экономической среды является главной причиной неэффективного управления материальными запасами.

Ключевые слова: Управление материальными запасами, процесс, учет, анализ, контроль.

Компания ЭМИТИ Интернэшнл начала свою деятельность на фармацевтическом рынке в 1994 году.

Компания «Эмити Интернэшнл» имеет 15 филиалов в крупных городах Казахстана: В Астане, Караганде, Петропавловске, Кокшетау, Уральске, Актау, Актобе, Атырау, Павлодаре, Усть-Каменогорске, Семее, Шымкенте, Талдыкургане, Кызыл-Орде, Таразе.

Таблица 1. Нормативы товарного запаса на филиалах 2018-2019 год.

Филиал	НТЗ (норма товарного запаса), дн.	НТЗ (факт), сред. в дн.2018 г.	НТЗ (факт), сред. в дн. 2019 г.	Количество дней в пути (до филиала)
Север				
Астана	30	54	50	2
Караганда	30	48	43	1
Петропавловск	30	35	32	2,5
Кокшетау	30	37	33	3
Запад				
Уральск	30	58	49	9
Актобе	30	50	52	7
Атырау	30	54	48	10
Актау	45	70	63	14
Восток				
Павлодар	30	40	34	2
Усть –Каеногорск	30	38	33	4
Семей	30	38	35	3
Юг				
Шымкент	30	31	30	1,5
Талдыкурган	30	32	32	1
Тараз	30	38	31	1
Кызыл-Орда	30	37	33	2

Исследования показали, что в ТОО ЭМИТИ Интернэшнл имеет место несовершенство плановый работы относительно формирования товарных запасов. А именно не соответствие объемов запаса на конец года с нормами запаса. Основные маркетинговые затраты в ТОО «Эмити Интернэшнл» приходятся на рекламные кампании, прямые продажи и стимулирование сбыта, путем предоставления скидок в зависимости от покупаемой партии лекарственных препаратов и прочей сопутствующей продукции (шприцы, системы и т.п.).

Таким образом, положительным результатом для ТОО «Эмити Интернэшнл» явился захват на рынке определенной ниши. Благодаря этому за последние три года возрос уровень продаж. Что касается рентабельности, то здесь наблюдается тенденция ее снижения.

Анализ управления товарными запасами с помощью АВС-анализа. Стратегия управления формированием запасов материальных ресурсов включает разработку обоснованных норм запасов, их планирование, учет, анализ, контроль за фактическим состоянием и оперативное регулирование. Для повышения эффективности процесса управления материальными запасами и удешевления контроля их состояния в логистической практике используются методы структуризации материальных ресурсов.

Наиболее распространенным является АВС-метод, основанный на разбиении всей номенклатуры используемых материальных ресурсов в зависимости от их удельного веса в общих затратах на закупки. Анализ АВС уделяет основное внимание наиболее важным моментам – валовой рентабельности, гибким ценам и излишкам или дефициту поставок.

Для пользования методом АВС следует:

– разделить товары на компоненты на основе их стоимости;

– рассчитать годовую денежную стоимость по видам инвентарных запасов (ожидаемое годовое использование единичной стоимости);

– классифицировать перечень товарно-материальных запасов в стоимостном исчислении от высокого до низкого;

Таблица 2. АВС – анализ остатков 2019 г.

Доля продаж поставщика в объеме продаж по участку в %	АВС -Анализ остатков в %	Остатки (сумма) превышающие допустимые по группам В и С в тг	
	А	В	С
	64,85%	23,45%	11,71%

Источник: Данные отдела снабжения ТОО «Эмити Интернэшнл»

После присвоения каждой номенклатурной позиции определенного класса к каждому из классов применяются свои правила контроля запасов.

Большое влияние на результаты деятельности фирм, как предприятий оптовой торговли, оказывает качество запасов медикаментов. Товарные запасы фирмы при формировании, хранении и реализации должны соответствовать стандартам качества и должны быть реализованы до окончания срока их годности.

Так как большинство лекарственных препаратов имеют длительный срок хранения, фирмы при наличии в достаточном объеме складских помещений, могут одновременно закупать и хранить большие объемы препаратов. Однако в условиях функционирования ТОО «Эмити Интернэшнл» такой необходимости нет. Это обусловлено, рядом факторов: во первых, фирма находится в г. Алматы, где сосредоточено большинство крупных фармацевтических компаний, являющихся поставщиками для оптовой торговли лекарствами; во-вторых, руководство фирмы считает нецелесообразным иметь большие запасы лекарственных препаратов, так как это приводит к замораживанию оборотного капитала, замедлению его оборачиваемости; в-третьих, увеличение складских расходов; в-четвертых, увеличение налога на имущество и др.

Увеличение складских расходов обусловлено тем, что запасы лекарственных препаратов требуют особых условий их хранения: оптимальных температурных режимов, систематическое проветривание складского помещения и т.п.

Для ведения складского учета в ТОО «Эмити Интернэшнл» предусмотрены следующие справочники: Группы товаров, Товары, Производители, Единицы измерения, Формы выпуска, Поставщики, Партии.

Справочник «Группы товаров» содержит наименования групп учета медикаментов. При формировании списка товаров, для каждой позиции заполняются наименование и код товара,

указываются группа, единица измерения, фасовка, производитель и ставки налогов, подлежащие учету. Указанные в карточке товара налоги используются при учете товаров по умолчанию, их величина может быть изменена при оформлении приходно-расходных документов. Справочник товаров можно импортировать из других систем складского учета.

Текущие товарные запасы должны быть средними, т.е. не завышенными и не заниженными. Завышенные запасы товаров ведут к замедлению товарооборачиваемости, росту товарных потерь и других издержек обращения, связанных с хранением и реализацией товаров, а главное - к ухудшению качества и даже порче товаров. Заниженные товарные запасы могут привести к перебоям в торговле, снижению объема розничного товарооборота.

Сезонные запасы товаров создаются в определенные периоды года – в зимние периоды времени увеличивают запасы лекарственных препаратов от простуды и ОРЗ, в осенне-весенние периоды - от ИБС и артериальной гипертензии и т.д., их образование связано с сезонностью спроса и реализации товаров. Нормативы текущих товарных запасов в розничных ценах планируются в разрезе товарных групп. В форме №3-торг «Отчет по розничной торговле» текущие товарные запасы учитываются вместе с остатками товаров сезонного хранения и досрочного завоза.

Не отражают в указанной форме отчетности товары в пути, а также товары отгруженные, расчетные документы на которые не сданы в банк на инкассо в пределах установленных сроков. Все это учитывается при расчете фактических текущих товарных запасов. Оптовую стоимость товаров в пути (без стоимости тары) определяют по данным товарных документов и текущего бухгалтерского учета.

Как видим из данных таблицы 9 в целом по фирме соблюдение норм запаса оставляет желать лучшего. Почти по всем группам препаратов наблюдалось отклонение от норм запаса, как на начало периода, так и на конец. Так, при норме запаса 2,5 условных упаковок на начало периода запас ЛС от ИБС составил 2,65 (+6 %), а на конец периода - 2,68 (+7,2 %). Запасы медикаментов от желудочно-кишечных болезней на начало периода превысили норму более чем в 7 раз, препаратов от ОРВИ на начало периода выше нормы в 5,8 раз.

Данные таблицы свидетельствуют о том, что имел место дефицит препаратов от артериальной гипертензии в начале 2019 г, это было связано с отсутствием текущих запасов этой группы препаратов. По препаратам от бронхита, ОРВИ, анемии и других категорий также наблюдается не значительный дефицит.

Как видим руководству в ТОО «Эмити Интернэшнл» в срочном порядке необходимо разработать меры по совершенствованию управления товарными запасами.

Таблица 3. Анализ состояния товарных запасов ТОО «Эмити Интернэшнл» в 2019 г.

Наименование медикаментов по нозологии	Закуп, усл.упаковок тыс/уп	Продажа, усл. упаковок тыс/уп	Нормируемый запас на конец периода, усл. упаковок тыс/уп	Остатки запасов, усл. Упаковок тыс/уп
1. ИБС	245,27	245,24	2,5	2,65
2. Артериальная гипертензия	82,53	79,62	2,0	-
3. Желудочно-кишечные болезни	290,82	306,58	2,5	18,36
4. Бронхит	251,52	249,44	5,0	2,2
5. Сахарный Диабет	170,95	184,95	2,0	16,0
6. Язвенная болезнь	112,79	112,78	0,5	0,5
7. ОРВИ	353,7	370,8	3,5	20,5
8. Железодефиц. анемия	87,0	87,05	0,85	0,85
9. Другие категории	370,4	377,5	6,0	12,8

В связи с изменением номинального уровня цен на материальные ценности в условиях инфляционной экономики, цены, по которым сформированы их запасы, требуют соответствующей корректировки к моменту производственного потребления или реализации этих активов. Если такая корректировка цен не будет произведена, реальная стоимость запасов этих активов будет занижаться, а соответственно будет занижаться и реальный размер инвестированного в них капитала. Это нарушит объективность оценки состояния и движения этого вида активов в процессе финансового менеджмента.

Большая часть знаний и навыков современной фармацевтической логистики рассчитана на «правила игры» развитого цивилизованного рынка и в казахстанских условиях используется в незначительных масштабах, поскольку рационализация потоковых процессов и трудоспособность систем управления рыночными субъектами не отвечает минимальным требованиям.

Таблица 4. Показатели оборачиваемости товарных запасов в ТОО «Эмити Интернэшнл» за 2018-2019 г. (млн. тенге)

Показателя	Базисный период 2018 г.	Отчетный период 2019 г.	Отклонение, %	
			Абсолютное	относительное
Средние запасы	30459,35	69024,61	38565,26	126,61
Однодневный ТО	374,57	462,96	88,40	23,60
Время обращения	81,3	149,1	67,77	83,34
Скорость обращения	4,4	2,4	-2,01	-45,46
Средний ТО	34998,27	43257,86	8259,59	23,60

Источник: Данные отдела снабжения ТОО «Эмити Интернэшнл»

Потребность организации в запасах зависит от быстроты их оборачиваемости. Оборачиваемость запасов характеризуется двумя показателями: временем обращения и скоростью товарооборота.

Время обращения (В) показывает число дней, за которые был реализован средний товарный запас в прошедшем периоде.

Как видно в таблице 10 средние товарные запасы имеют тенденцию к возрастанию. Так, в отчетном периоде их величина составила 69024,61 млн.тг, что больше базисного периода на 38565,26 млн.тг. или на 126,61 %. Это обусловлено возрастанием товарооборота на 23,6 % и политикой завоевания сектора рынка, которая предусматривает постоянный поиск новых клиентов во всех регионах Казахстана, которая в свою очередь требует наличия значительных товарных запасов для удовлетворения новых непрогнозируемых заказов. Время обращения товаров составляет 149,1 дней, а скорость обращения в количестве оборотов за год средних запасов – 2,4 раза, то есть средние запасы за год сделали 2,4 оборота. Скорость снизилась почти в 2 раза. Это связано с увеличением товарных запасов.

Каждое предприятие старается ускорить скорость обращения товарных запасов, это влияет на общее состояние и прибыльность деятельности.

Анализируемому предприятию важно стремиться к балансу между товарооборотом и запасами, чтобы увеличить скорость обращения товаров.

Большая часть товара направлена на реализацию аптечной розничной сети составляет – 73%, на тендер уходит 20 %. Это говорит о том, что ТОО «Эмити» -эффективный дистрибьютер и основное его направление- снабжение лекарственными средствами аптечных организаций. Фирма занимается оптовой торговлей, значительную часть оборота занимают лекарственные средства, лекарственное растительное сырье, БАДы, товары детского ассортимента и товары для кормящих матерей, незначительную - занимают игрушки, детское питание и т.п.

Таким образом для эффективного управления товарными запасами предлагаю модель системы стратегического управления запасами организации.

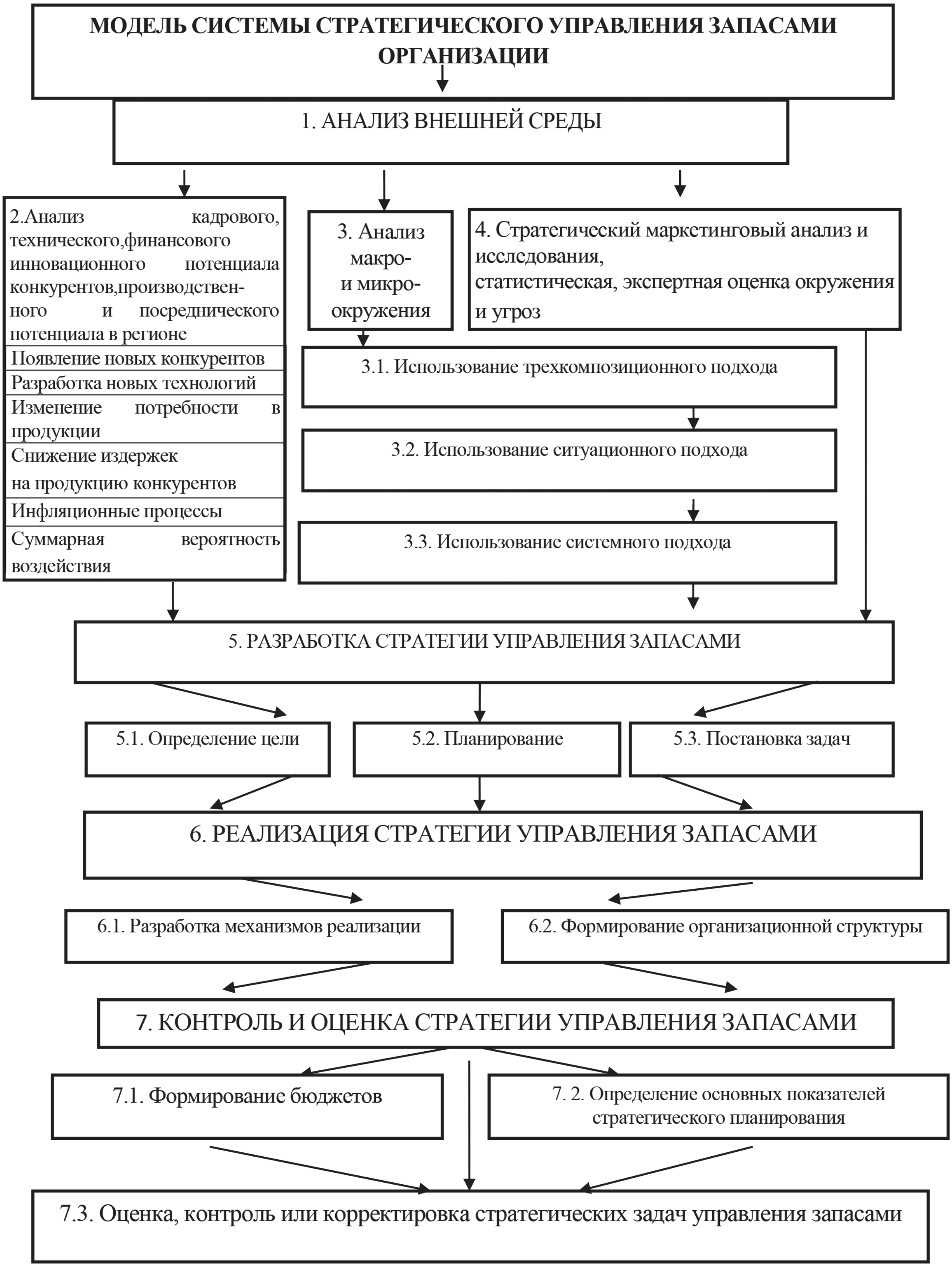

Рисунок 1. Модель системы стратегического управления запасами активаторов и операторов оптово-посреднических услуг

Модель стратегического управления запасами представлена на рисунке 1. Она предполагает наличие системообразующих элементов стратегического управления запасам, таких как анализ окружения, разработка стратегии, механизмы реализации стратегии, оценка и контроль за ее реализацией.

Стратегическое управление запасами активаторов и операторов оптово-посреднических услуг предполагает организацию деятельности по установлению стратегических целей и задач в системе управления запасами ОПО, формирование стратегических планов, принятие соответствующих решений.

Состояние материальных запасов предприятия имеет определяющее значение для обеспечения его конкурентоспособности. В настоящее время на казахстанских предприятиях отсутствует целенаправленная стратегия в области управления материальными запасами, что обусловлено объективными и субъективными причинами. Управление материальными запасами относится к наиболее сложным задачам управления предприятием. Дополнительные трудности возникают из-за высокой неопределенности внешней среды, низкой хозяйственной дисциплины рыночных субъектов, разбалансированности финансовой системы, а также в силу необходимости принятия инвестиционного риска при формировании запасов. Для казахстанских предприятий эти проблемы имеют принципиально новый характер, что вместе с повышенной нестабильностью экономической среды является главной причиной неэффективного управления материальными запасами.

Таким образом, объективно возникает задача совершенствования управления материальными запасами для повышения конкурентоспособности предприятия в рыночных условиях, улучшения его финансового состояния, повышения финансовых результатов.

Управление материальными запасами можно рассматривать как сложную динамическую подсистему, являющуюся структурным элементом системы более высокого уровня, которой является промышленное предприятие в целом. Современная экономическая наука предлагает новый подход к управлению в сложных экономических системах – управления на основе логистической концепции. Новизна этого подхода заключается в интегрированном управлении потоковыми процессами, протекающие в сложных социально-экономических системах, направленном на успешное достижение глобальных целей их функционирования.

Исходя из поставленной цели диссертации – по совершенствованию организационно-экономического аспекта управления запасами предприятия в розничной и оптовой торговле, в данной работе проведены системные исследования и сделаны следующие выводы:

1. Осуществлена периодизация этапов развития теории и практики управления запасами, начиная с первоначального формирования экономических отношений человеческой цивилизации до современного этапа – интеграции различных систем, формирования информационной парадигмы управления запасами.

2. Определено соотношение понятий «поток» и «запас», состоящее в том, что материальная субстанция потока и запаса идентична, а применение соответствующих терминов связано с целями управления.

3. Сформулированы и сгруппированы основные закономерности теории и практики управления запасами на основе анализа подходов к использованию различных моделей и методов управления.

4. Обосновано содержание и предложены алгоритмы управления запасами розничной и оптово-посреднических организаций как самоорганизующейся системы на стратегическом, тактическом и оперативном уровнях

5. Разработан подход к формированию транспортно-логистической системы на примере ТОО «Актобе центр», оптимизирующих процесс управления запасами в интеграционных объединениях для обеспечения восстановления экономического потенциала в период кризиса и неопределенности.

6. В рамках исследования особо отмечаю важность наличия эффективной логистики для развития торговли и экономического роста Казахстана и необходимости активизировать развитие центра оптовой торговли на границе между Актюбинской областью и Оренбургской областью РФ, что является важным элементом международной логистической системы.

7. Предложен методический подход к определению оптимального размера заказа, учитывающий стохастические параметры внешней и внутренней среды, и соответствующий коэффициент, показывающий изменение издержек, связанных с содержанием запасов.

8. Разработаны методологические основы управления запасами оптово посреднических организаций как самоорганизующейся системы, и механизм адаптации систем управления запасами к изменениям наиболее существенных параметров по таким направлениям, как структура внешней среды, фактическая ситуация в экономике.

9. Представлена модель определения основных параметров системы управления запасами в зависимости от состояния внешней и внутренней среды, объема спроса и интенсивности входящего и исходящего потоков.

10. Разработана методика комплексной оценки экономической эффективности управления запасами, учитывающая концептуальные возможности управления запасами в розничной и оптово-посреднических организаций как самоорганизующейся системы.

11. Проанализировано состояние товарных запасов на примере фармацевтической компании ТОО «ЭМИТИ Интернэшнл», их структура и динамика изменения за период 2017-2019 г.г. В настоящее время предприятие находится на стадии жизненного цикла – возрастания.

Оценку полноты достижения поставленных задач. Выполненный объем теоретических исследований и конкретных методических разработок по совершенствованию организационно-экономического аспекта управления запасами предприятия, а также практическое внедрение результатов исследований позволяют считать полностью решенными поставленные в диссертации задачи.

Разработка рекомендаций по конкретному использованию полученных результатов. Результаты исследований в виде методических рекомендаций по организационно-экономическим аспектам управления запасами предприятия, обсуждены и приняты к внедрению в ТОО «ЭМИТИ Интернэшнл», транспортно-логистический центр г. Актобе ТОО «Актобе-центр».

Использование рассмотренных методических подходов к определению экономической эффективности управления материальными запасами позволит повысить качество управленческих решений, будет способствовать росту отдачи от инвестиций в материальные запасы и улучшению финансовых результатов деятельности хозяйствующих субъектов.

Литература

1 Банк С.В. Управленческий учет материальных запасов / Банк С. В.–М. 2015. - N 14. - С. 54-57.

2 Бухонова С.М. Комплексная методика анализа финансовой устойчивости предприятия. Экономический анализ: теория и практика. / Бухонова С.М., Дорошенко Ю.А., Бендерская О.Б.. –М.2014.- №7.- С. 11-14

3 Гребнев Г.Д. Показатели деловой активности предприятия в системе комплексного экономического анализа. / Гребнев Г.Д. -2015. - 20 с.

ҒТАМР 06.73.75

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА НЕСИЕЛЕНДІРУДІ ҰЙЫМДАСТЫРУ: ЖАҒДАЙЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Т.Б. Сыдықанов

Магистрант, Д.А. Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясы, Талдықорған қ.

Коммерциялық банктің банкаралық несие нарығындағы саясатын зерттеу тақырыбы етіп таңдауымыздың себебі: елімізде банк қызметінің бұл саласының дамуы әлі де жеткіліксіз, сондай-ақ нарықтық экономика жағдайында банк қызметін ұйымдастыру ісінде жаңа әдістер қажет. Нарыққа көшкенде банк ісінің даму проблемасы, халыққа көрсетілетін банк қызметін жетілдіру айрықша маңызға ие болып отыр.

Түйін сөздер: несие, экономика, коммерциялық банк, мемлекет, берешек.

Қазақстан несиелік жүйесін құру үш кезеңнен өтті, бүгінгі күні дамудың келесі кезеңіне аяқ басуда. Осы кезеңде Республикамыздың экономикасында мемлекеттің ақша-несиелік саясатын реттейтін тұрақты банк жүйесі қалыптасты. Қазіргі таңда ТМД мемлекеттері Ұлттық экономиканың дамуына бағытталған ақша-несие саясатын жүргізіп отыр.

Несие ресурстарын пайдалану мен бақылау механизмінің дұрыс жұмыс істемеуі бұрмалаушылық пен пайда күнемдікке әкеліп соқты, соның нәтижесінде қайтарылмаған несиелер саны көбейіп кетті. Мемлекеттік меншіктің жеке меншікке өткізу процесі көптеген балама меншік түрлерін туғызды, экономиканың қозғалтқыш күші – нарықтық бәсекелестік пайда болды. Банк саласындағы банктер саны өскенімен де, олардың іс-әрекеттерінің сапасы Ұлттық банк қоятын

талаптарына сай келмеді. Екінші банк денгейіндегі банктер жүргізетін несие сясатындағы кемшіліктердің бірі – олардың әрекеттерінің даму болашағына емес, тәуекелді операциялар жүргізу барысында қысқа мерзім ішінде түсетін пайда алуды көздейтін саясатқа бағытталған [1].

Кейінгі жылдары байқалған тұтынушы несиесінің өсімі қайта бәсеңдеді. Кепілсіз несие беру сегментінде берешек 2017 жылы 31 %, 2018 жылы 28 % өсті. 2019 жылдың 10 айында кепілсіз тұтынушы несиесі портфелі 8 % болды, бұл кезеңде орташа жалақы 16 % өсіп, кепілсіз қарыз бойынша берешек 2 есе өсті. Бұл туралы Zakon.kz Ұлттық банкке сілтеме жасап хабарлады.

Жеке тұлғаларды кредиттеу нарығы бойынша Қазақстан қарыз деңгейі төмен елдер тобына жатады. Тұтынушы несиесі портфелінің жалпы ішкі өнімге қатысы – 9,2 %. Ресейде бұл көрсеткіш – 14,3 %, Польшада 30 %-ке жуық, Германияда ол 40 %-тен, АҚШ-та 85 %-тен асады.

Азаматтардың қарызға белшеден батуына жол бермеу үшін және тұтынушы несиесін тиімді арттыру үшін Ұлттық банк реттеу шараларын қолға алды.

ҚР Президенті биыл 3 шілдеде Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актісіне қаржы нарығын реттеу мен дамыту, микроқаржылық қызмет және салық салу мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы заңға қол қойды. Бұл заң бойынша 2020 жылдың 1 қаңтарынан бастап халыққа қарыз ұсынатын барлық заңды тұлғаның қызметі реттеліп, бақыланады. Несие беру субъектілері қарыз алушыларды қорғау жөніндегі барлық талапты сақтауы керек, олар: қарыз беру туралы келісімшарт шартына қатысты талап, сыйақының шекті мөлшері, кредит бюросына ақпарат ұсыну, берешек коэффициентін сақтау және тағы басқа.

2020 жылдың 1 қаңтарынан бастап қарыз алушылардың берешек жүктемесін есептеу тәсілі өзгереді – табысы ең төменгі күнкөріс деңгейінен төмен азаматтарға қарыз беруге тыйым салынады және банктің өз капиталының жеткілікті болуына қатысты талап күшейеді, бұл банктердің табысы төмен азаматтарға кепілсіз қарыз беруге деген экономикалық ынтасын да азайтады. Сонымен бірге заңнамаға кепілсіз тұтынушы несиесі бойынша берешегін өтемеген жеке тұлғаларға 90 күннен кейін алым мен тұрақсыздық айыбын төлетуге тыйым салу жөнінде де түзету енгізіледі.

Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актісіне Қазақстан Республикасының әкімшілік-аумақтық құрылысы, жергілікті мемлекеттік басқару және бюджетаралық қатынастар жүйесін жетілдіру мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы бұл заң жобасын Мәжіліс мақұлдаған. ҚР Қаржы нарығын реттеу және дамыту агенттігі төрағасының 2020 жылғы 26 наурыздағы № 167 бұйрығымен Төтенше жағдайдың енгізілуінен зардап шеккен халықтың, шағын және орта бизнестің қарыздары бойынша негізгі борыш пен сыйақы сомаларын төлеуді тоқтата тұру тәртібі бекітілді.Бұл тәртіп барлық екінші деңгейдегі банктерге, ломбардтарды, онлайн-кредиттеу компанияларын, кредиттік серіктестіктерді, оның ішінде бұрын осындай ұйымдар болып табылған заңды тұлғаларды қоса алғанда, микроқаржылық қызметті жүзеге асыратын ұйымдарға қолданылады.

Төтенше жағдай кезеңінде халыққа және кәсіпкерлік субъектілеріне қолдау көрсету шаралары 2020 жылғы 16 наурызға дейін берілген барлық банктік қарыздарға және микрокредиттерге қолданылады.

Қарыз шарты бойынша сыйақы және тұрақсыздық айыбы (айыппұлдар мен өсімпұлдар) – бұл түрлі ұғымдар. Сыйақы дегеніміз – қарыз нысанын пайдаланғаны үшін төленетін ақы және төлеу мерзімінің өту-өтпеуіне оның қатысы жоқ. Тұрақсыздық айыбы (айыппұлдар мен өсімпұлдар) дегеніміз – қарыз алушы қарыз бойынша міндеттемелерін орындамаған немесе тиісінше орындамаған, оның ішінде төлеу мерзімін өткізіп алған жағдайда кредиторға төлеуге міндетті ақша сомасы. Демек, егер қарыз алушы кредит бойынша төлеу мерзімін өткізіп алған жағдайда, банк немесе микроқаржылық ұйым тұрақсыздық айыбын есептеуге және талап етуге құқылы.

Қазақстан Республикасында төтенше жағдай режимінің және жекелеген өңірлерде карантиннің енгізілуіне байланысты ҚР Қаржы нарығын реттеу және дамыту агенттігі ағымдағы жағдайда қиындыққа ұшыраған қарыз алушыларға бірқатар қолдау көрсету шараларын қабылдады.

Қабылданған шаралар жеке тұлғалардан кепілсіз тұтынушылық қарыздар бойынша төлеу мерзімі 90 күн өткеннен кейін сыйақы есептеуге және алуға тыйым салуды көздейді. Сонымен бірге төтенше жағдайдың қолданылу кезеңінде қарыздар бойынша мерзімі өткен кезде тұрақсыздық айыбын есептеуге және алуға тыйым көзделген.

Төтенше жағдайға байланысты жеке тұлғалар жұмысынан немесе өзге де табыс көздерінен айырылған және қаржылық жағдайы нашарлаған жағдайда, 2020 жылғы 15 наурыз – 15 маусым аралығындағы кезеңде кредиттер бойынша төлемдерді тоқтата тұру көзделген. Бұл үшін қойылып отырған сұрақтағы жағдайға тап болған қарыз алушыға банкке (микроқаржылық қызметті жүзеге асыратын ұйымға, банк операцияларының жекелеген түрлерін жүзеге асыратын ұйымға) 2020

жылғы 16 наурыз – 15 маусым аралығындағы кезеңде қаржылық жағдайы нашарлағаны туралы еркін нысанда өтініш берсе жеткілікті. Банк (микроқаржылық қызметті жүзеге асыратын ұйым, банк операцияларының жекелеген түрлерін жүзеге асыратын ұйым) өтініштің негізінде 10 (он) жұмыс күні ішінде төлемдерді тоқтата тұру туралы шешім қабылдайды және қарыз алушыға қолжетімді тәсілдермен хабарлайды [2].

Кредиттік ұйым төлемдерді тоқтата тұру себебін қамтитын және 2020 жылғы 16 наурыздан 15 маусымға дейінгі кезеңде кез келген сәтте кредиттік ұйымға берілген қарыз алушының еркін нысанда жасалған өтініші негізінде төлемдерді тоқтата тұру туралы шешім қабылдайды.

Кредиттік ұйым қарыз алушының өтінішін қарайды, 10 жұмыс күні ішінде төлемдерді тоқтата тұру туралы шешім қабылдайды және қарыз алушыны қолжетімді тәсілдермен хабардар етеді.

Қарыз алушының қаржылық жай-күйінің нашарлауын растайтын құжаттарды ұсынуы талап етілмейді.

Кредиттік ұйым төлемдерді тоқтата тұрудан бас тарту туралы шешімді кредиттік ұйымда жеке тұлғаның қаржылық жай-күйінің нашарлауының болмауы туралы ақпарат болған жағдайда қабылдайды.

Сонымен қатар, 90 күн кейінге қалдыру мерзімі өткеннен кейін қарыз шартының мерзімін ұлғайту немесе қарыз шартының қалған мерзіміне кейінге қалдырылған берешек сомасын бөлу жөніндегі шешімді кредиттік ұйым кредитор мен қарыз алушының шарттық қатынастары шеңберінде дербес қабылдайтын болады [3].

Банктер төлемдерді тоқтата тұрудан бас тарту туралы шешімді кредиттік ұйымда жеке тұлғаның қаржылық жай-күйінің нашарлауының болмауы туралы ақпарат болған жағдайда қабылдайды.

Бүгінгі күнде экономикамыздың қаржылық тұрақтылығы бар десе болады, мұны макроэкономика көрсеткіштерінен көреміз – ұлттық валютаның тұрақты бағасы, алтын валюта қорының ЖІӨ өсуі. Сонымен қатар несиелік қарым-қатынастар түрлі тәуекелдерге ұшырауы мүмкін, сондықтан олардың мәселелерін зерттеу әрқашанда көкейкесті болып табылады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Ақша айналысы және несие: Оқу құралы / С.Б. Мақыш. – Алматы: Қазақ Университеті, 2010.-560б.

2 https://www.coronavirus2020.kz/kz/nesieni-shegeru-lombard-karyzyn-zhabu-kazakstandyktar-zhii-koyatyn-suraktardyn-zhauaby_a3635561

3 https://7kun.kz/aza-standa-bank-zh-jesi-alaj-alypt/

ГРНТИ 06.73.55

РАЗВИТИЕ БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЫ КАЗАХСТАНА В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

А.Ж. Алимбаева
Магистрант, Евразийская юридическая академия имени Д.А. Кунаева, г. Талдыкорган

Банковская система является основным звеном кредитной системы, важнейшей составной частью рыночной экономики. Она концентрирует основную массу кредитных и финансовых операций. Любая система должна содержать все необходимые элементы в необходимых пропорциях, в ней они должны взаимодействовать и дополнять друг друга. Эти требования непосредственно относятся к банковской системе. Банковская система в качестве составной части входит в кредитную систему страны.

Ключевые слова: коммерческий банк, банковский сектор, финансовый рынок, банковская система.

На современном этапе банковская сфера в Казахстане – это один из наиболее динамично развивающихся секторов экономики. В нашей республике действует двухуровневая банковская

система, верхним уровнем которой является Национальный банк Казахстана как Центральный банк государства; второй уровень – это коммерческие банки. Последние, прежде жестко регулировавшиеся, теперь получили большую самостоятельность и функционируют в условиях усиливающиеся межбанковской конкуренции. В сете сегодняшних проблем казахстанской экономики, связанных с преодолением кризисных явлении и инфляционных процессов, дальнейшее развитие и совершенствование банковской системы имеет огромную практическую зависимость.

Современная банковская система – это важнейшая сфера национального хозяйства любого развитого государства. Её практическая роль определяется тем, что она управляет в государстве системой платежей и расчетов; большую часть своих коммерческих сделок осуществляет через вклады, инвестиции и кредитные операции; наряду с другими финансовыми посредниками банки направляют сбережения населения к фирмам и производственным структурам. Коммерческие банки, действуя в соответствии с денежно-кредитной политикой государства, регулируют движение денежных потоков, влияя на скорость их оборота, эмиссию, общую массу, включая количество наличных денег, находящихся в обращении.

Сегодня коммерческий банк способен предложить своим клиентам до 200 разнообразных продуктов и услуг. Такая широкая диверсификация операций позволяет коммерческим банкам сохранять своих клиентов и оставаться прибыльными даже при весьма неблагоприятной конъюнктуре.

Актуальность данной темы очевидна, т. к. сегодня, в условиях развитых товарных и финансовых рынков, структура банковской системы резко усложняется, появляются новые виды финансовых учреждений, новые кредитные учреждения, инструменты и методы обслуживания клиентуры, кроме того, создание устойчивой, гибкой и эффективной банковской инфраструктуры – одна из важнейших экономических задач. Неслучайно в своём послании народу Казахстана Президент Н.А. Назарбаев одним из приоритетов развития экономики выделил повышение конкурентоспособности и устойчивости финансовой системы страны, особенно банковского сектора.

По состоянию на 01 января 2020 года банковский сектор Республики Казахстан представлен 27 банками второго уровня. Ссудный портфель банков (с учетом межбанковских займов) по состоянию на 1 января составил 10584,8 млрд. тенге, увеличившись за месяц на 69,5 млрд. тенге или 0,7 %. по состоянию на 1 апреля займы, выданные в иностранной валюте, составили 42,7 % от совокупного ссудного портфеля или 4519,2 млрд. тенге. В структуре кредитного портфеля банков по состоянию на 1 февраля доля стандартных кредитов составила 26,1 %, сомнительных – 51,5 %, безнадежных – 22,4 %. (на 01.01.2020 года доля стандартных кредитов – 25,7 %, сомнительных – 52,3 %, безнадежных – 22,0 %) [1, с.5].

Совокупные активы банков по состоянию на 1 января составили 13 299,0 млрд. тенге, увеличившись за месяц на 171,8 млрд. тенге или на 1,3 %. на 1 февраля совокупный расчетный собственный капитал банковского сектора составил 2 066,4 млрд. тенге, увеличившись за месяц на 59,1 млрд. тенге или 2,9 %. активы, номинированные в иностранной валюте, составили 34,2 % от совокупных активов или 4 550,5 млрд. тенге.

Для составления рейтинга и расчета отдельных показателей использовались официальные данные Комитета по контролю и надзору финансового рынка и финансовых организаций Нацбанка РК (КФН НБ РК). Из таблицы видно, как агрессивная политика по развитию розничного кредитования может привести к заметному ухудшению качества кредитного портфеля и, наоборот, как продуманная стратегия роста позволит наращивать и депозиты, и объемы выданных кредитов, и активы без роста рисков.

Несмотря на экономический рост и благоприятную денежно-кредитную политику, по-прежнему сохраняется обеспокоенность по поводу стоимости активов и качества капитала большинства банков. Первоочередной задачей для Казахстана является восстановление нормальной работы банковской системы и, в частности, урегулирование вопроса необслуживаемых кредитов, так же нужно урегулировать ситуацию с проблемными банками и улучшить корпоративное управление [2, с.2].

Ситуация на финансовом рынке банковского сектора Казахстана постепенно стабилизируется и восстанавливается. По результатам октября 2012 года банковский сектор Казахстана продолжает развивать усиленную тенденцию к кредитованию. На финансовую систему страны по-прежнему оказывают влияние последствия кризиса 2008-2009 годов. В банковском секторе РК ситуация резко ухудшилась после наступления мирового финансового кризиса: ограничился их доступ к внешнему заимствованию, возросла цена заемных средств, появились трудности с погашением прежних долгов и кредитованием реального сектора экономики в связи с недостаточной их ликвидностью, нависла угроза банкротства банков со всеми вытекающими отсюда негативными последствиями.

Правительством принято несколько антикризисных программ по преодолению этого явления, негативно влияющего на стабильное развитие экономики, и ее безопасности. Понятно, что основу экономической безопасности составляет не только государственная собственность и активы национальных компаний, золотовалютные резервы государства и активы национального банка, но также ее определяют и активы коммерческих банков и других участников финансового рынка. Важнейшим атрибутом экономики является банковская система, которая выступает своего рода генератором, аккумулирующим и снабжающим государство и всех членов общества финансовыми средствами. И неслучайно сегодня, ощутившие на себе влияние этого явления, банки становятся в центре внимания общества [3, с.8].

Банковский сектор в любом случае является основным локомотивом развития, ведь банки предоставляют компаниям ресурсы для развития, а населению – средства для того, чтобы они могли приобретать больше товаров и услуг этих компаний. Кризисы случаются с регулярностью и по разным причинам. Это неизбежная реальность, к которой нужно быть готовыми. Но, в то же самое время, не существует сильной экономики без сильного и конкурентоспособного банковского сектора, и дальнейшее развитие банковского сектора является залогом роста экономики.

Литература

1 Алпысова К.А. Банковская система Казахстана//Қаржы-қаражат. – 2019.-№2.- с.5-8

2 Сайт Национального Банка РК http://www.nationalbank.kz/

3 Дементьева А.С. Банковская система Казахстана // Казахстанская правда.-2019. -№ 33. с.2-6

ҒТАМР 06.75.02

ПАНДЕМИЯНЫҢ ҚАЗАҚСТАН ЭКОНОМИКАСЫНА ӘСЕРІ

Г.С. Джантелова, Д.К. Адилбекова

Аға оқытушылар, Д.А. Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясы, Талдықорған қ.

Пандемия әлемдік нарықтардың барлығына да өз әсерін тигізді. Биржалық индекстердің көбі, тіпті барлығы дерлік, орташа алғанда 30 %-ға құлдырады. Алайда соңғы үш аптада біз айтарлықтай «кері серпілісті» байқап отырмыз, бұл пандемия салдарынан туындаған хаостың негізгі әлемдік нарықтарда бірте-бірте ретке келе бастағандығының куәсі. Дегенмен де, пандемияның экономикаға әсер етуі әлі де бірталай уақытқа, нарықтардағы белгісіздіктің жоғары дәрежесін сақтай отырып, созылады.

Түйін сөздер: COVID-19, пандемия, экономика, ел, дағдарыс.

COVID-19 пандемиясы әлем экономикасына әсер етуде. Көптеген елдерде соңғы үш айдағы экономиканың құлдырауы жаңа дәуірдегі рекордтық көрсеткіштерді көрсетуде.

Әлем елдері арасында коронавирус індеті салдарынан алғашқы болып карантин жариялаған Қытай экономикасы соңғы үш айда 6,8 пайызға төмендеген. «Әлемнің екінші экономикалық державасы мұндай зардапты Мао Цзэдун кезеңінен бері көрмеген»,- дейді қаржы сарапшылары. Сондықтан Қытай экономикасының дағдарысы әлемнің әрбір тұрғынына соққы болып тиюі мүмкін.

Қазіргі таңда Қытай әлем экономикасының 17 %-ын құрайтын мемлекет. Сарапшылардың айтуынша, пандемияның салдары дамыған мемлекеттерге соққы болып тисе, дамушы елдердің экономикасы үшін үлкен «қаржылық апат» әкелуі мүмкін. Өйткені дамушы елдердің қаржылық жағдайы сыртқы инвестициялық капиталға тәуелді. Наурыз айының өзінде дамушы елдерге құйылған инвестиция көлемі 80 млрд-қа азайған. Мамандар бұл көрсеткіштің 2008-2009 жылдардағы экономикалық дағдарыстың зардабынан жоғары екенін айтады.

Әлемде белең алған пандемияның жаһандық экономикаға әсері қандай боларын нақты болжау әлі ерте. Дейтұрғанмен, қатерлі індеттің салдарынан бүгінгі таңда әлемнің әр түкпірінде зауыттар мен фабрикалардың жұмысы тоқтап, ұшақтардың бағыты шегерілді, валюта мен мұнай бағасы құлдырап барады. Сарапшылардың пікірінше, COVID-19-дың ошағы ауыздықталғаннан кейін көптеген ірі компаниялар нарықтан шығуға мәжбүр болса, енді біреулеріне қызметінің

бағытын өзге арнаға бұруға тура келеді. Мәселен қазірдің өзінде көптеген компаниялар төл өнімін экспорттау көкжиегін немесе жеткізуші елдерден тауар алуға қатысты келісімдерін жаппай өзгертіп, әлеуетті бағыттарды қатар қарастырып жатыр. Енді олар сырттан емес іштен әріптес іздеп, отандық кәсіпкерлерге бет бұра бастады. Ernst&Young консалтингтік қоғамдастығы әлемдік компаниялар арасында жүргізген сауалнама нәтижелерін саралай келе, осындай қорытындыға келіп отыр. Die Welt-тің хабарлауынша компаниялардың дені өнімдерін тасымалдау жоспарын өзгертуге көшкен. Бұл медицина сынды көптеген салаларға қатысты айтылған. Толықтай импорттан арылу мүмкін емес. Алайда сырттан келетін тауарлардың көлемі әлдеқайда төмендейтіні анық дейді, сарапшылар. Ендігі бір жаңалық – өндіріс ошақтарын жаппай автоматтандыру. Бұндай заман ағымына сай жүйені ендіруді әлемнің 45 елі бастап кетуге әзір екендіктерін білдірген. Індеттің беті қайтқан сәтте қарапайым жұмысшының орнын құлтемірлер баса бастайды. Себебі есік қақпай келетін осы текті сын сағаттар адам күшінің дағдарысқа қарсы тиімсіздігін аңғартты. Төтенше жағдай еңгізілгелі әлемнің жартысы қашықтан жұмыс жасау тәртібіне ауысты. Онлайн жүйе өнімділігін ақтай түссе адамдардың көпшілігі жұмысынан айрылуы мүмкін. Мәселен, Ұлыбритания үкіметінің есебінше, жаһандық автоматтандыру жүйесін ендірудің салдарынан 1,5 миллион адам тұрақты нәпақа табудан қағылғалы тұр. Бұндай қысқартулар Қазақстанды да айналып өтпейтіні анық. Жақында осыған қатысты еңбек министрі Біржан Нұрымбетов еңбек нарығында тұрақсыздық орнайтынын ескерткен болатын. COVID-19 әлем экономикасына кері әсерін тигізіп жатыр. Қатерлі індеттен қорғанудың бірден бір жолы – карантин. Алайда бұндай оқшаулау шаралары қалтаны қағатыны анық. Мәселен, жалғыз Францияның өзінде карантинге 60 миллиард еуро жұмсалған. Бұл тек басы ғана дейді мамандар. Себебі коронавирус Еуропаны толықтай дүрбелеңге салуын тияр емес. Компаниялар қиын қыстау кезеңді бастан өткергенде өндірісін жолға қою жолдарын іздейтін болады. Әзірге бұл ретте елдердің үкіметі барынша қолдау жасап жатыр. Көп жерде кәсіпорындар салықтан босатылып, түрлі жеңілдіктерге ие. Мәселен, Италия билігі бизнесті қолдау қамында 400 миллиард еуро бағыттады. Қазақстанда да кәсіпкерлерге 300 миллиард теңге шамасында қаржылай демеу қарастырылған [1].

Көрнекі түрде айтар болсақ, коронавирус «жер сілкінісімен» тең. Ал жер сілкінісінен кейін әдетте «цунами» орын алады, оның күші тіпті жойқын, жолындағысын жайпап өтеді.

Әзірше ел экономикасы шеккен зардапты бағалауға әлі ертерек, өйткені пандемия аяқталған жоқ. Бүгін біз екі жағымсыз жағдайды байқап отырмыз: коронавирус және мұнай бағасының төмендеуі. Экономикаға осы екі фактордың қысымы бірден түсті.

Сонымен қатар 20 % девальвация болды. Өздеріңіз білесіздер, біз импортқа барынша тәуелдіміз. Импортқа тәуелді экономика салаларына осы факторлар әсер етеді. Олардың импортпен байланысты шығындары шамамен 20 %-ға өседі.

Жақында Сингапур I тоқсандағы экономика туралы алғашқы есепті жариялады, оларда 2,2 % төмендеу орын алған. Әр түрлі болжамдар бойынша АҚШ ЖІӨ-і 10 %-ға дейін төмендеуі мүмкін. Кейбір сарапшылар Ресей экономикасы 0,8 %-дан 3 %-ға дейін құлдырайды деген болжам айтуда.

Қазақстан үшін бәрі шикізат нарығындағы бағаға байланысты. Дегенмен, біз пандемиядан кейін экономикада айтарлықтай төмендеу орын алады деген болжам жасап отырмыз.

– Келе жатқан «цунамиден» қандай салалар жапа шегуі мүмкін?

– Естеріңізде болар, ең алдымен қызметі Қытайға экспорттаумен немесе импортпен байланысты бизнесмендер зардап шекті. Содан кейін құлдырау туристік салаға, одан әрі әуе және көлік тасымалдарына ауысты. Осыдан кейін дағдарыс экономиканың барлық салаларына таралды.

Коронавирусқа байланысты сұраныс өте қатты түсіп, сауда-тұрмыстық тізбектер бұзылып, іскерлік белсенділіктің баяулауы жүріп жатыр, мұның бәрі экономикаға әсер етеді.

Дағдарысқа қарсы бірқатар шаралар қабылданатыны түсінікті. Қазірдің өзінде салықтық төлемдерді кейінге қалдыру және кредиттер бойынша ставкаларды төмендету туралы айтылды.

Дегенмен дауыл әлі басылмағанын түсінген жөн. Карантин созылуы мүмкін, бәрі аурудың ағымына байланысты болады. Жағдай апта сайын өзгеру үстінде. Сондықтан мен қазір салық бойынша кейінге қалдыру үшін Үкіметті сынға алу дұрыс емес деп санаймын. Өйткені ешкім ертең не болатынын нақты білмейді, сондықтан да жазға дейін кейінге қалдыру шаралары іске асырылып жатыр. Бұл адамдарды уайымға салмау үшін жасалып жатқан жедел шаралар.

Бұл Үкіметтің бизнес үшін шығарған алғашқы немесе соңғы қаулысы емес. Егер пандемия ұзаққа созылса, мемлекет демалыс береді немесе салықтан мүлдем босататынына сенімдімін. Қазір мұндай нұсқаларды Үкіметтің экономикалық блогы пысықтап жатыр.

Бұдан басқа, қазірдің өзінде біз дағдарыстан кейінгі кезеңде экономикалық жағдай қандай болады деген ойдамыз. Біздің экономикамызға пандемиядан кейін қосымша серпін беріп, оны жандандыру үшін қандай шара қолданған жөн. Біз ҚҚС ставкаларын саралау, соның ішінде агроөнеркәсіптік кешен үшін саралау сияқты құрылымдық мәселелерге қайта оралдық

Бұдан басқа, еңбекақы төлеу қорына жүктемені төмендету мәселесі де пысықталып жатыр. Әрине, қалыптасқан жағдайда 32 % жүктемені ешкім төлей алмасы анық, сондықтан біз Үкіметке бес төлемді біріктіруді (ЖТС, зейнетақы аударымдары, сақтандыру, әлеуметтік салық, МӘМС) және жалпы жүктемені 20-25 %-ға дейін төмендетуді ұсынамыз. Сонда адамдар көлеңкеден шығады. Олай болмаған жағдайда бизнеспен ашық айналысуға ешкімнің құлқы болмайды [2].

«Атамекен» Ұлттық кәсіпкерлер палатасымен бірлесіп қазір Үкіметтің алдына дағдарысқа қарсы шараларды әзірлеу кезінде бизнестің көлеміне қарай емес, салалық ерекшеліктеріне қарай есепке алу қажет деген мәселені қойып отырмыз. Мысалы, білім беру ұйымдарын, мейрамхана бизнесін, қонақ үйлерді, АӨК және т.б. жеке қарау қажет. Әр салада нақты қандай шаралар қолданылуы қажет екендігін анықтап алуымыз керек.

Сондай-ақ, аграршылардың алдында көктемгі егін салу жұмыстары тұр, оларға айналым қаражаты, тұқым мен жабдықтар жетіспейді. Барлығын толғандырып отырған тыңайтқыштар мен жанар-жағармай мәселесі. Бұл секторда қысқа мерзімде шешуді қажет ететін проблемалар жеткілікті.

Ең маңыздысы қазір қызметкерлердің қысқаруына жол бермеу үшін экономиканың ірі секторларын тоқтатпау қажет. Ол үшін бизнестің дағдарысқа төтеп беруіне жететін айналым қаражаты болуы керек. Сондықтан біз мемлекетті кәсіпорындардан салық түрінде қолма-қол ақшаны алмауға шақырамыз, себебі бұл олардың қауіпсіздігі үшін қажетті сома.

Біз де экономиканы қайта іске қосу мәселесін қарастырып жатырмыз. Бірақ алдымен бұл кезеңнен өтіп алуымыз керек. Кейбіреулер шыдамай банкроттық туралы жариялауға мәжбүр болады. Мен осы дағдарыстан кейін елде тіпті бүкіл салалар өзгере ме деп қауіптенемін, өйткені адамдардың психологиясы өзгереді. Олар өнімдер мен қызметтерден мүлде басқа нәрсе күтетін болады.

Қайта жүктеу үшін қаражат қажет, ол барлық кәсіпорындарда бар дей алмас едім. Карантиннен кейін сұраныс бірден артады дей қою қиын, өйткені адамдар бірден мейрамханалар мен ойын-сауық орындарына бара қоймасы анық. Бұл адамдар үшін психологиялық тұрғыда қиын болып тұр [3].

Барлығы пандемияның өту циклына байланысты. Қытайда жағдай бес ай бойы жалғасып келеді, оларда қараша айында басталған болатын. Қазақстанда наурыз айында басталды. Карантин тоқтап, іскерлік белсенділік қалыпқа келгенде салықтық және несиелік демалыстар да аяқталады, адамдардан ақша сұрай бастайды, олар сонда қайтіп төлемек. Осы сәтте мемлекет дайын болып, кезекті шаралардың толық пакетін ұсынуы тиіс. Бұл шұғыл емес, құрылымдық реформалар болуы керек.

Біздің бағалауымша, мемлекетке осы кезеңде бизнесті шындап қолдауға тура келеді. Және біз мұны қалай дұрыс іске асыруға болатындығын ойластырумыз қажет.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 https://kazakh-tv.kz/kz/view/business/page_210659_pandemiyanyn-alemdik-ekonomikaha-aseri-neden-utylyp-

2 https://forbes.kz//finances/lemdk_pandemiya_astana_international_exchange_yizmetne_jne_lemdk_or_birjalaryina_alay_ser_ett/

3 https://qazaqstan.tv/news/125754/

ГРНТИ 06.39.41

ЭФФЕКТИВНОСТЬ УПРАВЛЕНИЯМИ РИСКАМИ В ИНВЕСТИЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЯ

Б. З. Жумагалиева
К.э.н., зав.кафедры, Казахско-Русский Международный университет, г. Актобе
А.З. Кужантаева
Магистрант, Казахско-Русский Международный университет, г. Актобе
Г.А. Ануарбекова
Магистрант, Казахско-Русский Международный университет, г. Актобе

Основной целью исследования является разработка теоретических положений и методических рекомендаций по совершенствованию управления рисками инвестиционной деятельности предприятий. Актуальность темы состоит в изучении классификация рискообразующих факторов,

существенных в сфере инвестиционной деятельности предприятия, уточненное содержание основных категорий теории управления инвестиционной деятельностью предприятия, определяют риски жизненного цикла бизнес-процессов инвестиционной деятельности. Задачей качественного анализа риска является выявление источников и причин риска.

Ключевые слова: Инвестиционная деятельность, управления рисками, рискообразующие факторы, модель интегрального риска и имитационные методы.

В современных условиях хозяйствования одной из важнейших сфер деятельности любого предприятия является инвестиционная деятельность, которая направлена на реализацию новых инвестиционных проектов, получение прибыли, рост собственного капитала, снижение зависимости предприятия от заемных средств.

По совершенствованию управления рисками инвестиционной деятельности предприятий необходимо решение следующих задач:

1. Уточнить рискообразующие факторы в экономической деятельности предприятия и их классификационные признаки, выявить наиболее восприимчивые по риску сферы деятельности предприятия.

2. Уточнить сущность и экономическое содержание понятий «инвестиции», «инвестиционная деятельность», «инвестиционный проект», определяющих структуру рискообразующих факторов инвестиционной деятельности, систематизировать риск-факторы и оценить их влияние на эффективность инвестиционной деятельности.

3. Определить принципы и методы анализа риска, выявить условия и требования к процедурам оценки уровня инвестиционных рисков и сформулировать направления снижения рисков инвестиционного проекта и адекватные механизмы управления внешними (региональными) рисками предприятия.

4. Сформулировать требования по защите необходимого уровня эффективности инвестиционной деятельности и приоритеты регионального регулирования инвестиционной безопасности.

5. Обосновать комплекс риск-факторов, показателей оценки риска, провести их структуризацию по жизненному циклу и сформулировать задачи комплексного управления инвестиционными рисками.

6. Сформулировать направления совершенствования механизма управления инвестиционными рисками проекта в течении его жизненного цикла, обосновать методику анализа и оценки интегрального риска, инвестиционного проекта и способы управления потенциально-важными риск-факторами.

7. Разработать инструментальный комплекс автоматизированной оценки интегрального риска инвестиционного проекта и выбора управляющих воздействий.

Предметом исследования выступают инструменты и механизмы управления рисками для защиты экономической эффективности инвестиционного проекта.

Практических подходов к развитию механизма и инструментов управления рисками инвестиционной деятельности предприятия и состоит в следующем:

1. Выделены и уточнены базовые рискообразующие факторы экономической деятельности промышленных предприятий по критерию жизненного цикла инвестиций. Выявлены особенности управления рисками в инвестиционной деятельности, учитывающие степень влияния риска на показатели эффективности инвестиционной деятельности и их интеграцию на каждом этапе ЖЦ.

2. Выявлено влияние внешних регуляторов регионального риска на эффективность инвестиционного проекта предприятия, определены приоритеты развития регионального регулирования инвестиционных рисков, базирующиеся на выработке нормативных регуляторов защиты экономической безопасности предприятий региона.

3. Выделены внутренние приоритетные направления совершенствования механизма управления инвестиционным риском, учитывающие уровень каждого риск-фактора, процедуры обнаружения, оценки и сценарий снижения инвестиционного риска на стадии его формирования.

4. Обоснована модель интегрального риска, учитывающая факторы и этапы жизненного цикла инвестиционного проекта, позволяющая учесть субъективную вероятность его возникновения.

5. Обоснована методика управления рисками проекта, включающая процедуры группировки риск-факторов, оценки локального и интегрального риска, анализа уровня снижения показателей эффективности и выработки управленческих воздействий по минимизации риска.

6. Разработан инструментальный комплекс для анализа и оценки интегрального риска инвестиционного проекта и выработки управленческих решений для его минимизации.

В бизнес-практике используются различные методы анализа инвестиционных рисков. К наиболее распространенным из них следует отнести следующие, представленные в таблице 1.

Таблица 1. Характеристика наиболее используемых методов анализа рисков

Метод	Характеристика метода
Вероятностный анализ	Предполагают, что построение и расчеты по модели осуществляются в соответствии с принципами теории вероятностей, тогда как в случае выборочных методов все это делается путем расчетов по выборкам. Вероятность возникновения потерь определяется на основе статистических данных предшествовавшего периода с установлением области (зоны) рисков, достаточности инвестиции, коэффициента рисков (отношение ожидаемой прибыли к объему всех инвестиций по проекту).
Экспертный анализ рисков	Метод применяется в случае отсутствия или недостаточного объема исходной информации и состоит в привлечении экспертов для оценки рисков. Отобранная группа экспертов оценивает проект и его отдельные процессы по степени рисков.
Метод аналогов	Использование базы данных осуществленных аналогичных проектов для переноса их результативности на разрабатываемый проект, такой метод используется, если внутренняя и внешняя среда проекта и его аналогов имеет достаточно сходимость по основным параметрам.
Анализ показателей предельного уровня	Определение степени устойчивости проекта по отношению к возможным изменениям условий его реализации.
Анализ чувствительности проекта	Метод позволяет оценить, как изменяются результирующие показатели реализации проекта при различных значениях заданных переменных, необходимых для расчета.
Анализ сценариев развития проекта	Метод предполагает разработку нескольких вариантов (сценариев) развития проекта и их сравнительную оценку. Рассчитываются пессимистический вариант (сценарий) возможного изменения переменных, оптимистический и наиболее вероятный вариант.
Метод построения деревьев решений проекта	Предполагает пошаговое разветвление процесса реализации проекта с оценкой рисков, затрат, ущерба и выгод.
Имитационные методы	Базируются на пошаговом нахождении значения результирующего показателя за счет проведения многократных опыта с моделью. Основные их преимущества — прозрачность всех расчетов, простота восприятия и оценки результатов анализа проекта всеми участниками процесса планирования. В качестве одного из серьёзных недостатков этого способа необходимо указать существенные затраты на расчеты, связанные с большим объёмом. выходной информации.

Методы качественного анализа можно разделить на четыре группы:

1. Методы, базирующие на анализ имеющейся информации.
2. Методы сбора новой информации.
3. Методы моделирования деятельности организации.
4. Эвристические методы качественного анализа.

Качественный анализ инвестиционного риска позволяют создать структуру рисков конкретного проекта. Результаты качественного анализа, в свою очередь, служат исходной информацией для проведения количественного анализа.

На этапе количественного анализа риска вычисляются числовые значения вероятности наступления рисковых событий и объема вызванного ими ущерба или выгоды.

Все вышеперечисленное позволяет сделать вывод о том, что для эффективного анализа всего многообразия рисков в деятельности предприятия необходимо применять целый комплекс методов, что, в свою очередь, подтверждает актуальность разработки комплексного механизма управления рисками.

В настоящее время возникает острая необходимость разработки более широкого системного подхода, включающего комплекс мероприятий по вложению средств. Для решения этих задач необходимо осуществить комплекс мероприятий, в том числе принятие соответствующих

нормативно-правовых актов; проведение аналитической работы и научных исследований, связанных с финансовыми проблемами промышленных предприятий; пропаганды опыта успешной реализации инвестиционных проектов развития предприятий с использованием механизмов государственной поддержки. Таким образом, в нынешних условиях важно не столько воздействовать на сам процесс инвестирования, сколько на формирование условий, вызывающих потребность в его осуществлении.

Литература

1 Клепиков А. Кредитование инвестиционных проектов: формула успеха // Рынок ценных бумаг. – 2014. - № 24 (279).

2 Лимитовский М., Колягин А. Долгосрочная рыночная информация для инвестиционных аналитиков // Рынок ценных бумаг. 2014. - № 13 (268).

3 Гурков А. Об инвестиционной привлекательности Казахстана. Взгляд из Германии. – Алматы: Рынок и человек. – 2004.

ГРНТИ 06.39.41

ОСОБЕННОСТИ ТОВАРНЫХ ЗАПАСОВ КАК ОБЪЕКТА УПРАВЛЕНИЯ

Б.З. Жумагалиева
К.э.н., зав.кафедры, Казахско-Русский Международный университет, г. Актобе
Ж.Е. Байхадамова
Магистрант, Казахско-Русский Международный университет, г. Актобе
А.Ш. Беркимбаев
Магистрант, Казахско-Русский Международный университет, г. Актобе

Обеспечение стабильного поступательного развития экономики является приоритетной задачей в области экономической политики Республики Казахстан. Данная задача может быть решена за счет формирования и реализации комплекса мер, направленных на стимулирование интенсивного развития макро- и микроструктур национальной экономики.

Наряду с проблемами формирования сбалансированной структуры общественного производства на уровне национальной хозяйственной системы, требуют решения проблемы обеспечения эффективности деятельности предприятий промышленности, строительства, сельского хозяйства, сферы услуг.

Ключевые слова: Эффективность, система, национальная экономика, управления запасами.

Обеспечение стабильного поступательного развития экономики является приоритетной задачей в области экономической политики Республики Казахстан. Данная задача может быть решена за счет формирования и реализации комплекса мер, направленных на стимулирование интенсивного развития макро- и микроструктур национальной экономики.

Наряду с проблемами формирования сбалансированной структуры общественного производства на уровне национальной хозяйственной системы, требуют решения проблемы обеспечения эффективности деятельности предприятий промышленности, строительства, сельского хозяйства, сферы услуг.

Исторический опыт показывает, что каждому этапу развития общества присуща своя система измерения ценностей. Однако эта связь не всегда прямолинейна.

Разработанная рядом авторов (В.В. Лукинский, В.С.Лукинский, А.П. Долгов, Н.Г. Плетнева, Ю.И. Рыжиков, В.И. Сергеев, Т. Уайтин, С.А. Уваров, Дж. Хедли и др.) хронологическая последовательность этапов развития теории управления запасами и логистики в большей степени ориентируется на формирование отдельных теоретических подходов.

Учитывая дискуссионный и неоднозначный характер содержания результатов исследований, вопроса о количестве этапов развития теории и их продолжительности, считаем, что в качестве рамок исследовательского периода развития теории и практики управления запасами могут быть выбраны события не только индустриального и постиндустриального периода экономического развития, но и более продолжительный период поступательного развития человечества.

Периодизация, содержание, структура этапов развития теории и практики управления запасами должна отражать логическую целесообразность, под которой применительно к исследованию понимается синтез временного и содержательного, хозяйственного и военного взглядов, инженерного и интуитивного подходов. Этапы развития теории и практики управления запасами приведены в таблице 1.

В логистике существуют неоднозначные подходы к определению объекта управления, по-разному раскрывается их содержание. Для обоснованного использования соответствующих терминов в работе дан обзор различных точек зрения на понятия «поток» и «запас», определено их соотношение.

Таблица 1. Характеристика основных этапов развития теории и практики управления запасами

№ п/п	Название этапа (соотношение Централизация / Децентрализация) Основные достижения теории и практики
1	Этап первоначального формирования экономических отношений человеческой цивилизации (запасы первоначально создаются на уровне индивидов, затем общины, государства в целом)
	Данный этап характеризуется вовлечением в экономический оборот разнообразных природных благ и созданием соответствующих запасов: продовольствия, одежды, оружия, средств, предметов труда и др. Создаются запасы для обеспечения текущих потребностей и потребностей в связи с ожиданием каких-либо событий, в том числе и сезонных
2	Этап развития цивилизаций Древнего Востока, Древней Греции, Древнего Рима (создаются централизованные системы управления запасами)
	Данный этап свидетельствует о формировании основ государственной политики в области управления запасами: создаются государственные резервы, устанавливаются правила их распределения
3	Этап развития феодальных отношений в период раннего средневековья, развитого и позднего феодализма в VI- XVII вв. (ряд мер государственного регулирования запасов)
	Данный этап характеризуется накоплением опыта в отношении организации запасов в сельском хозяйстве (причем в рамках различных форм собственности) и формированием основ международной торговли, государственного протекционизма, который предполагал создание соответствующих товарных запасов
4	Этап научного осознания процессов, происходящих в экономической жизни в XVI-XVIII вв. (выделяются запасы предприятий различных сфер деятельности, оценивается их социальная целесообразность)
	Данный этап характеризуется научным обоснованием необходимости существования запасов, попытками их группировки по различным признакам, рассмотрением некоторых закономерностей их формирования
5	Этап осознания необходимости рационализации общественного производства (обоснование необходимости централизованного вмешательства в процесс образования запасов)
	Первые социалистические учения признавали необходимость запасов в ряде случаев, однако содержали радикальный отказ от товарного обмена и соответствующих спекулятивных товарных запасов. Управление запасами должно осуществляться справедливо, во благо всех членов общества
6	Экономические работы К. Маркса и Ф. Энгельса (дальнейшее развитие идеи рационального централизованного хозяйства)
	Этот этап характеризуется обоснованием функций запасов с точки зрения цикличности производства и необходимости его постоянного обеспечения материальными ресурсами. Создаются предпосылки для выделения цикличных, транзитных и гарантийных запасов
7	Этап обоснования приоритета потребителя в рыночной экономике, выделение соответствующего назначения запасов (выделены макроуровень и микроуровень хозяйственных систем, признана необходимость существования и рассмотрения запасов на каждом из них)
	Данный этап развития экономической мысли, с одной стороны, заложил основы систем управления запасов, с ориентацией на удовлетворение потребностей клиентов, а с другой, сформировал методологические подходы к решению конкретных задач управления запасами
8	Этап управления военными запасами непосредственно в вооруженных силах, военном производстве в период Второй мировой войны (централизованное управление запасами)
	Данный этап характеризуется накоплением опыта управления запасами в экстремальных условиях, что выразилось в создании централизованных систем управления ресурсами, в привлечении к решению проблем формирования запасов представителей частного бизнеса, а также опыта территориального размещения мест хранения

9	Этап развития японских систем управления запасами (основное внимание уделяется запасам микросистем, оптимизации совокупных запасов в цепях поставок при высоком уровне дисциплины поставок и качестве продукции и услуг)
	К началу XXI в. в Японии сложились черты инфраструктуры информационной системы будущего при управлении запасами и экономикой. Организация систем управления предприятиями в Японии ориентирована на снижение издержек на содержание запасов, что доказывает важность их рассмотрения для микросистем как основного резерва экономии
10	Этап накопления опыта управления запасами в СССР в послевоенный период (создается государственная система нормирования величины запасов)
	Сформулированы фундаментальные принципы теории и практики управления запасами, проведены исследования меры колеблемости интервалов поставок и их влияния на величину страховых запасов. Осуществлено нормирование запасов
11	Этап накопления опыта управления запасами в США в послевоенный период (в основном разрабатываются модели управления запасами на микроуровне. Однако в локальных войнах используются методы государственного управления запасами)
	В этот период разработаны системы управления запасами, основанные на учете взаимосвязи объема заказа и издержек, предложена формула расчета оптимального размера заказа
12	Современный этап – этап интеграции различных систем, формирования информационной парадигмы управления запасами (создаются глобальные системы управления запасами в рамках корпораций)
	Пересматриваются практически все концептуальные основы управления запасами, предприятия сокращают совокупные издержки в цепях поставок путем оптимизации последовательности событий, имеющих значение для последующего восстановления деятельности в посткризисный период и дальнейшего развития логистики

По результатам проведенного анализа было выявлено, что большинство авторов значение понятия «поток» ставят выше значения понятия «запас» по причине постоянного течения времени, в котором нет места фиксированным состояниям. Тем не менее констатируется, что «поток» и «запас» – это ключевые понятия в логистике, взаимоопределяющие и дополняющие друг друга. В общем понимании, поток существует при ранее созданном запасе, запас же является результатом организации потока, элементов потока, т.е. запас во времени – это поток, а поток – это запас в конкретную единицу времени. Таким образом исходя из вышеизложенного следует:

1) материальная субстанция потока и запаса идентична;

2) применение соответствующих терминов связано с целями управления: поток предполагает управление операциями над определенной материальной субстанцией, а запас – управление размерами материальной субстанции;

3) в процессе исследования запасов целесообразно использовать как понятие «запас», так и понятие «поток», они, безусловно, взаимосвязаны и в ряде случаев взаимозаменяемы («запас в пути»; стационарный, статический поток и др.).

Принимая во внимание и учитывая широкий спектр работ и выявленных в них моделей и методов, методологических подходов к управлению запасами, общий характер их проявления, в диссертации осуществлено обобщение основных концептуальных положений логистики запасов и сформулированы соответствующие закономерности, которые могут быть раскрыты следующими положениями:

1) государство, достигая того или иного уровня социально-экономического развития, в конечном счете влияет на процесс организации систем управления запасами; решения, принимаемые правительствами стран в этой области, закономерно оказывают регулирующее воздействие на управление запасами;

2) современный этап развития экономических систем характеризуется формированием концентрационных систем управления запасами и заключается в создании крупных распределительных центров, в уменьшении общего количества оптово-посреднических организаций, в создании интеграционных, транснациональных систем управления запасами;

3) основная направленность систем управления запасами в рыночной экономике сосредоточена на обслуживании конкретного потребителя;

4) образование запасов обусловлено несоответствием конкретной потребительной стоимости запасов реальному спросу и несоответствием фактических параметров поставок требуемым параметрам;

5) эффективность достигается за счет компромисса между желательным уровнем обслуживания потребителей и минимальными общими издержками логистической системы;

6) различия в масштабе логистических систем (микро-, мезо-, макро-) определяют различные подходы к формированию запасов;

7) при управлении запасами необходимо учитывать факторы внутренней и внешней экономической среды, определяющие эффективность деятельности оптово-посреднических организаций; границы влияния внешней среды на функционирование оптово-посреднических организаций весьма размыты и могут включать в себя не только субъектов близкого окружения, но и некоторые составляющие мезо- и макросреды;

8) существует необходимость учета неоднородного характера восполнения потребности в материальных ресурсах, обусловленной технологией производства, выполнением работ, делением запаса на транзитную, страховую, подготовительную части.

Управление запасами – это оптимизация запасов произведенных товаров, незавершенного производства, сырья и других объектов деятельности предприятиями с целью уменьшения затрат хранения при обеспечении уровня обслуживания и бесперебойной работы предприятия. Управление запасами в логистике — оптимизация операций, непосредственно связанных с переработкой и оформлением грузов и координацией со службами закупок и продаж, расчет оптимального количества складов и места их расположения.

Эффективное управление запасами позволяет организации удовлетворять или превышать ожидания потребителей, создавая такие запасы каждого товара, которые максимизируют чистую прибыль.

Корпоративная политика, способствующая эффективному управлению запасами, – первая составляющая успешного управления запасами. Другие необходимые составляющие – хорошее аппаратное и программное обеспечение и знания, необходимые для использования программного обеспечения.

Прежде, чем изучать новые революционные способы определения, когда и сколько товаров заказывать, нужно удостовериться, что на складе – порядок. А для этого необходимо следовать определенной корпоративной политике и процедурам. Контролировать запасы и управлять ими.

Литература

1 Банк С.В. Управленческий учет материальных запасов / Банк С. В.–М. 2015. – N 14. – С. 54-57.

2 Бухонова С.М. Комплексная методика анализа финансовой устойчивости предприятия. Экономический анализ: теория и практика. / Бухонова С.М., Дорошенко Ю.А., Бендерская О.Б.. – М. 2014.- №7.- С. 11-14

3 Гребнев Г.Д. Показатели деловой активности предприятия в системе комплексного экономического анализа. / Гребнев Г.Д. -2015. – 20 с.

ГРНТИ 82.17.25

ЖЕНЩИНА – СИМВОЛ СОЦИАЛЬНОЙ УСТОЙЧИВОСТИ И СБЛАНСИРОВАННОЙ ПОЛИТИКИ

М.Т. Абылкас

Магистрант, Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова, г. Талдыкорган

В настоящее время во всем мире исторически сложившееся доминирование мужчин над женщинами претерпевает изменения. В промышленно развитых и социально ориентированных странах женщины практически достигли равенства с мужчинами в вопросах своих прав и возможностей. Гендерное разнообразие в государственных институтах – Парламенте, исполнительных органах и судах, особенно важно, так как эти институты создают законы и принимают решения, которые оказывают прямое влияние на права граждан, их поведение и выбор, в целом определяют доступ к общественным ресурсам. Поэтому следует обеспечить, чтобы решения данных органов учитывали весь спектр общества и представляли сбалансированную перспективу в государственной политике.

Ключевые слова: гендерное разнообразие, государство, политика, общество,

Женщины определяют качество жизни и производительность практически всех сфер жизнедеятельности общества. Качество ценностей и уровень самооценки женщины предопределяет качество воспитания детей в семье, появлению нового поколения предприимчивых граждан страны с активной жизненной позицией и стремлением вывести страну на передовые позиции во всех сферах деятельности, в государственной службе и в других направлениях развития страны.

Сегодня женщина активно выходит на политическую арену, успешно работает в большом и малом бизнесе. Примеры таких стран, как США, Норвегия, Великобритания, Германия, где женщины занимали и занимают ключевые государственные посты, известны всем. Женщина заявила себя на первых ролях даже в странах Востока (Турция, Пакистан, Индия, Филиппины). Теперь и в нашей стране (Казастан) женщину все чаще можно встретить в парламенте, правительственных учреждениях, в руководстве банков, холдинговых компаний, солидных совместных предприятий и т.п.

Человечество прогрессирует в понимании одного из главных достижений цивилизации уходящего столетия: продвижение женщины на руководящие должности - это не только функция удовлетворения индивидуальных (личных) стремлений самореализации и даже не решение функций занятости, это результат проявления социального прогресса.

Сегодня становится все более очевидным, что полноправное и паритетное участие женщин в принятии решений позволит находить эффективные пути решения общественных проблем, учитывать женский социальный опыт, умение согласовывать разные интересы. Женщины имеют реальную возможность в полной мере участвовать в принятии решений, определяющих как условия их собственной жизни, так и будущее страны.

Успешная карьера женщины оказывает влияние и на саму женщину, на ее личность, поскольку карьера отражает ее установку на самореализацию, самосовершенствование, творческое самовыражение. В связи с этим представляет интерес такое направление исследований, как изучение социально-психологического климата семей карьерно-успешных женщин, поскольку в таких семьях трансформируется традиционная роль жены и матери, возникают предпосылки для изменения самооценки, возможно, установок у мужчин, с которыми связана судьба преуспевающей женщины, возможен переход к эгалитарным семейным отношениям.

Женщины-руководители, равно как и руководители-мужчины, в управлении коллективом ориентированы, прежде всего, на выполнение организационных задач, настаивают на точном и своевременном их решении, контролируя действия своих подчиненных. Вместе с тем, в отличие от руководителей-мужчин, женщины более восприимчивы к внутреннему миру других людей, стремятся учитывать «человеческий фактор», прислушиваются к мнению своих подчиненных, поощряют творческую инициативу и самостоятельность. Тем не менее, успешные женщины-руководители четко разграничивают эмоциональные и деловые отношения. Следует отметить, что женщины, занятые в «мужских» отраслях, по стилю управления приближаются к руководителям-мужчинам, что обусловлено культурой соответствующих организаций.

Женщины обладая высоким уровнем интеллектуального развития и хорошим образованием, способны продемонстрировать высокую эффективность и отдачу при любом уровне поддержки.

Расширение прав и возможностей всех женщин – это одна из 17 целей устойчивого развития, принятых мировым сообществом до 2030 года на 70-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН. На сегодняшний день наша страна достигла определенного прогресса в направлении реализации по выполнению данной задачи. За годы независимости Казахстан также достиг определенного прогресса в области защиты прав и законных интересов мужчин и женщин, важными шагами на пути к реализации политики является предстоящая реформа системы государственной службы, которая сформирует прозрачную и эффективную модель. Государственная служба станет прототипом справедливого казахстанского общества, когда всем гражданам без исключения предоставляются равные возможности для самореализации на основе принципа меритократии.

Государственная политика нашей страны, приверженная демократическому пути развития, включает в себя в виде важной и неотъемлемой компоненты гендерную составляющую. В республике реализация гендерной политики проводится на системной и планомерной основе.

Государственная служба как социально-правовой институт затрагивает почти все сферы жизнедеятельности общества. Государственная служба выделяет две основные формы трудовой деятельности людей, относящих себя к государственным служащим: либо создание материальных и духовных ценностей, либо реализация функций государственных органов. К сожалению, в таком соотношении женщины больше представлены в сфере создания ценностей для человека, а реализацией совокупного продукта для жизнедеятельности уже самого общества занимаются традиционно в большинстве своем мужчины. Государственная служба, как концентрированная разветвленная профессиональная деятельность индивидуума, не может не затрагивать и его социум. Таким образом, государственную службу надо рассматривать, прежде всего, с позиции деятельности человека.

Отсутствие равного представительства женщин на высших государственных должностях имеет свои объективные и субъективные причины.

Целесообразно выделить два этапа в осуществлении политики привлечения женщин к управлению государством: советский и постсоветский периоды.

Сегодня государственная поддержка решения проблемы адекватного представительства женщин в сфере управления должна осуществляться по нескольким направлениям: создание женщинам условий для совмещения профессиональной и семейной ролей (увеличение мест в дошкольных учреждениях, снижение уровня заболеваемости детей в детских учреждениях, приближение сферы бытовых услуг к месту работы женщин). Данные меры направлены в основном на увеличение доли женщин в управлении производственными коллективами всех отраслей.

В период социально-экономических преобразований наметилась тенденция продвижения женщин в сферу управления. Например, в Стратегии гендерного равенства поставлена задача добиться 30-процентного представительства женщин на уровне принятия решений. Предусматривается введение квот в размере не менее 30 процентов представителей одного из полов в политических институтах, при формировании списков кандидатов на любые выборные должности, в том числе от политических партий, сфере трудовых отношений и иных сферах.

Исторический опыт самоутверждения казахстанской женщины в обществе и вовлечение ее в сферу государственного управления имеет оптимистические прогнозы. Но нужен точный учет востребованности женщин в различных сферах жизнедеятельности общества, в том числе и в сфере государственного управления. Системный подход учета и отчетности гендерной статистики позволит говорить о продолжающихся причинах востребованности или невостребованности женских кадров в верхних эшелонах государственных должностей. В свою очередь, такой учет будет способствовать изменению общественного восприятия к проблеме женщины у власти. Во всяком случае, гендерная статистика будет способствовать сокращению этапности в продвижении женщины по иерархической лестнице реестра государственных должностей, как это делается, например, в Великобритании.

Человечество прогрессирует в понимании одного из главных достижений цивилизации уходящего столетия: продвижение женщины на руководящие должности – это не только функция удовлетворения индивидуальных (личных) стремлений самореализации и даже не решение функций занятости, это результат проявления социального прогресса. Теория гендера возникла не сразу и не на голом месте. Это результат эволюционного процесса женского движения: от зарождения феминизма в Америке, эмансипации на Западе, раскрепощения на Востоке через охранно-защитную политику материнства и детства бывших социалистических стран к равным правам и равным возможностям демократически независимых и экономически развитых государств.

Сегодня становится все более очевидным, что полноправное и паритетное участие женщин в принятии решений позволит находить эффективные пути решения общественных проблем, учитывать женский социальный опыт, умение согласовывать разные интересы. Женщины имеют реальную возможность в полной мере участвовать в принятии решений, определяющих как условия их собственной жизни, так и будущее страны.

В заключении следует отметить, что проблема участия женщин в управлении связана не только с вовлечением женщин в процессы принятия решений, но их продвижением по служебной лестнице, возможностью самореализации, но более широко – с общественным развитием. Участие женщин в управлении способно не только повысить эффективность этого процесса и улучшить качество принимаемых решений, но также улучшить качество жизни каждого человека.

Литература

1. https://atameken.kz/ru/pages/786-deklaraciya-iiikongressa-soveta-delovyh-zhenshin
2. https://www.kazpravda.kz/articles/view/zhenshchina--simvol-sotsialnoi-ustoichivosti
3. http://www.akorda.kz/upload/nac_komissiya_po_delam_zhenshin/5.2%20%D0%A1%D0%93%D0%A0%20%D1%80%D1%83%D1%81.pdf

ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ

ИСКУССТВОВЕДЧЕСКИЕ НАУКИ

BRANCHES OF ART CRITICISM

ҒТАМР 13.11.25

АНИМАЦИЯ ӨНЕРІНІҢ ПАЙДА БОЛУЫ ЖӘНЕ ҚАЛЫПТАСУЫ

М.Ә. Сандыбай
Магистрант, Қазақ ұлттық өнер университеті, Нұр-Сұлтан қ.

Қозғалмалы сурет өнерінің пайда боуы мен қалыптасуы. Жасалу технологиясының дамуы мен оқиғаны баянлауға тигізген әсері.

Түйін сөздер: анимация, кинематоргаф, сюжет, технология, қозғалмалы сурет өнері

Өнер тарихы, адамзат тарихымен біте қайнасқан. Адамзат оңы мен солын танығаннан бері, оның өмірі өнермен ұштасып келеді. Әсіресе бейнелеу өнері, басқа өнерлерге қарағанда сонау адамзаттың терең тарихынан бастау алғаны сөзсіз. Көне дәуірден біздің заманымызға дейінгі жер бетінде болған көптеген өркениет пен мәдениеттердің іздері, осы бейнелеу өнерінің ежелден пайда болғанына айқын дәлел. Адамзат бейнелеу өнерін танығаннан бері туындыларында, өмірдің шынайы қозғалысын өз ұрпағына жеткізуді аңсағаны жақсы байқалады. Мұқият назар салып қарайтын болсақ, адамзаттың қоршаған ортадағы қозғалысты сурет күйінде сақтап қалудағы талпынысын, біз көне халықтардың тасқа салған жануар мен адам бейнелерінен, немесе ағаш пен сүйекке қашалған оюлардан, яғни көне ескерткіштерден көре аламыз. Ежелгі халықтардың суреттерінен жүгіріп келе жатқан көп аяқты бұғыға қарап оның жылдам жүгірісін, билеп тұрған аңшының сегіз кол-аяғын көріп, оның биіндегі әр-түрлі сәттерінің бейнеленгенін аңғарамыз. Бұл ескерткіштерден адам баласы өмірді бақылай отырып, ондағы көрген ғажайыптарды (қимыл-қозғалыстарды) өз өнерімен басқаға жеткізу жолында үлкен еңбек еткені көрінеді. Адамның өз мәдениеті мен тарихын баяндауға деген ерекше талпыныс араға сан ғасыр салып оны «анимация» немесе «мультпилкация» өнеріне алып келді.

Өнердің аталмыш түрін зерттеу үстіндегі тарихшылардың сөзіне сүйенсек, анимация өнерінің пайда болуына алғаш түрткі болған көне үңгірлердегі жанып тұрған оттың әсерінен қабырғаға түскен көлеңкелер деп пайымдайды. Алдағы уақытта көлеңкені қимылдатуға деген талпыныс Қытайда «көлеңкелі театр» өнерінің пайда болуына өз септігін тигізді. Жарық түсіп тұрған ақ матаның арғы бетінен, қимылдап көрінген көлеңкелер, қазіргі анимация өнерінің ең алғашқы кейіпі десек қателеспейміз.

«Көлеңкелі театр» түсінігі алғашқы рет X-XI ғасыр деректерінде кездеседі. Ол б.з.д. II мыңжылдықта пайда болды. Көне жазбаларға сүйенсек оны ойлап тапқан Қытай императоры сарайының суретшісі делінген. Қайтыс болған әйелі себепті қайғыға батқан патшаның көңілін аулау мақсатында, суретші ханшайымның бейнесін қағаздан қырқып, оның көлеңкесі көрінетіндей етіп, жарық өткізетін жұқа матаның арғы бетіне орналасқан. Суретші қағаздан қырқылған ханшайымның бейнесін ары-бері қозғалту арқылы, кейіпкердің елесін жасаған. Осылайша суретші император алдында көптеген қойылымдар көрсетіп, жүрек жарасының жеңілдеуіне себеп болған. Суретшінің ойлап тапқан бұл өнері көпшіліктің ыстық ықыласына бөленіп, аз уақыт ішінде Қытайдың барлық провинцияларына тарап үлгереді.

Алдағы уақытта көлеңкелі театр дамып, бүкіл әлемге тарайды. Еуропада бұл өнер XVIII ғасырдың мәдениетінде айрықша орынға ие болды. Оның сұранысқа ие болғаны соншалық, белгілі неміс жазушысы Иоганн Вольфганг фон Гёте өзінің туған күндерінің бірінде көлекелі театрдың үлкен қойылымын ұйымдастырады. Әр елде көлекелі театрдің өзіне тән ерекшеліктері болған екен. Біреулерінде мифологиялық оқиғалар айтылса, енді біреулерінде фольклор мен эпикалық ертегілер көрсетіліп жатты. Мәселен, Қытайдың өзінде тарихи көріністер, Үнділерде діни оқиғалар, ал Түріктерде көбінесе батырлық ертегілер мен ғибратты әңгімелер баяндап отырған екен.

Ағылшын жазушысы, мемуарсит әрі коллекционер Джон Ивлин өз күнделігінде, 1646 жылы иезуиттік монах Атанасиус Кирхер «Үлкен жарық пен жүгіруші көлеңкелер өнері» (Ars Magna Lucis et umbrae) атты трактатын жарыққа шағарғаны жайлы жазады. Жарық пен көлеңке жайлы зерттеулерінде Кирхер өзі құрастырған «ғажайып фонарь» (laterna magica) атты құрылғысы жайлы баяндайды. «Оның басты ерекшелігі, жарық арқылы шыныға салынған суреттерді қабырғаға немесе түтін бетіне түсіру еді» деген жазба деректер қалдырады.

1719 жылы француз филологы, лексикограф әрі француз тілінің алғашқы сөздіктерінің редакторы Сезар-Пьер Ришле «ғажайып фонарь» сөзін аудару кезінде: *«Иезуит монахтарының дінге сенушілерді басқару, оларға өз ықпалдығын жүргізу мақсатында қолданылған құрылғы. Олар халыққа кішкентай құрылғы арқылы қабырғада немесе түтін бетінде әруақтар мен қорқынышты құбыжықтардың бейнесін көрсетіп отырған. Осылайша ғажайып фонарьдің құпиясын білмейтін халық, көрген бейнелерді сиқыр немесе құдайдың жазасы деп қабылдаған»* деп қысқаша анықтама береді.

XVIII ғасырдың соңында ғажайып фонарьдің құпиясы ашылып, елдің оған көптеп қызығуы құрылғыны барлығына қолжетімді етеді. Ендігі адамдар онымен көшеде өнер көрсетіп, халықтың көңілін көтеру мақсатында қолдана бастайды. Аталмыш құрылғы XIX ғасырдың екінші жартысында Англия еліндегі, арнайы ғажайып қойылымдар өтетін залдарда үлкен сұранысқа ие болды.

Фотосуреттің пайда болуы мен оның қарқынды дамуы, фотографиялық пластиналардың көптеп өндірілуіне әкеліп соқты. Осылайша әйнек бетіне қолмен салынған суреттердің өзектілігі біртіндеп жоғала бастады. Ал кинематорграфтың дүниеге келуі «ғажайып фонарь» құрылғысының өнер сахнасынан түбегейлі кетуіне үлкен себеп болды.

1828 жылы бельгиялық жас профессор Жозеф Плато, адам көзінің жұмысы және жарық сияқты тітіркендіргіштердің оған әсер етуін зерттейді. Ғалым, адамның сезім мүшелерінде пайда болған «сезімдер» бірден жоғалмайды, олар әлден уақыттан кейін ғана сөнеді деген пікірді ұстанған. Мәселен, адамның бір затқа ұзақ қарап тұрып, кейін ол заттан көзін алса да, көз әлгі заттың жарықтық немес жылулық бейнесін (световое и тепловое изоброжение предмета) сақтап қалады деп сенген. Платоның пайымдауы бойынша, көз пердесінің бейнені сақтап қалу қабілеті, бізге ауада қатты жылдамдықпен айналып тұрған оттың жылжу траекторисын, «дөңгелек от» күйінде анық көруге мүмкіндік береді. Немесе күнге ұзақ қарағаннан соң, адамның көз алдында кішкентай дақтың (дөңгелек жарықтың) әлден уақыт тұруы да бұған жақсы дәлел дейді ғалым.

1832 жылы Жозеф Плато өзіне дейінгі әріптесі Париж ғылыми академиясының белді мүшесі Патрик д'Арсидің зерттеу жұмысына өзінің біқатар толықтыруларын енгізіп, қайта жасайды. Зертханалық жұмыстың барысында ғалым *фенакистископ* деп аталатын лабораториялық құрылғы құрастырады.

Дисктің біріншісінде ойылған тесіктер жасалса, екіншісінде бір қозғалысты қайталаушы суреттердің жиынтығы бейнеленді. Адам оны белгіленген жылдамдықпен айналдырып, тесіктерден суреттерге қарағанда, олардың алма кезек ауысуының арқасында «қозғалыс иллюзиясының» пайда болғанын көре алады. Аталмыш құрылғының көмегімен Плато адамның көз торында бейненің көріну принциптерін анықтайды. Оған қоса жас ғалым, бейненің көз торында сақталу жылдамдығы, түсі мен оның белсенділігін де тура есептеп табады.

Байқағанымыздай, дарынды әрі табанды ғалым Жозеф Платоның еңбегі, дәлірек айтсақ фенакистископ құрылғысының дүниеге келуі, адамзаттың анимация, қозғалмалы сурет өнеріне қызығуына, соның арқасында жалпы кинематоргафтың пайда болуына ең алғашқы үлкен серпілістердің бірі болғаны айғақ.

Плато зерттеулерінен соң, көп уақыт өтпей қоғамда *зоотроп* атты жаңа құрылғы пайда болды. Кей деректерде зоотроп құрылғысы көне Қытайда ойлап табылған деп жазылады. Дегенмен бұл мағлұматтың дұрыстығын, көптеген тарихшылар жоққа шығарады. Ресми деректерге жүгінсек, зоотроп құрылғысын алғаш құрастырған ғалым, ағылшындық математик Уильям Джордж Хорнер еді. Ол Плато бастаған өнерге қызығушылық танытқан көптеген өнертапқыштардың біріншісі болды.

Хорнер зоотропты 1833 жылы көпшілікке ұсынды. Соның салдарынан болар, зоотроптың ресми пайда болуын тарихшылар осы жылға еншілейді. Зоотроп Плато құрылғысының (фенакистископтың) жетілдірілген жаңа түрі еді. Бұл ғажайып құрылғының ең керемет тұсы - үсті ашық барабанының ішкі жағында орналасқан, бетінде суреттер салынған жұқа картон лента болатын. Көрермен барабанды айналдыру арқылы, арнайы жасалған тесіктерден барабан ішіне қарайды. Барабан айналған уақытта, әлгі тесіктер бұлыңғырланып, олардың арасынан лента бетіндегі суреттер қозғалысы көрінетін. Осылайша зоотроп көрерменді қысқа ғана мультфильм көргендей әсерде қалдыратын.

Кинематограф тарихын зерттеуші мамандардың айтуынша ағылшын математигі Уильям Джордж Хорнердің зоотропқа арнап жасаған картон ленталары, болашақта анимация мен кино өнерінің тапсырмас құралына айналатын «киноплёнканың» ең алғашқы нұсқасы еді.

Салынған суреттердің қозғалуы, сол уақыттағы адамдарға қызық әрі ғажайып дүние болып көрінетін. Дегенмен адам табиғатынан жалыққыш әрі жаңалыққа тез үйренгіш келеді. Барабандағы суреттердің бір әрекетті қайталай бергені адамдарды жалықтырады. Көп ұзамай Плато мен

Хорнердің жасаған құрылғылары өзектілігін жоғалтып, балалардың іш пысқанда көңіл аулайтын ермегіне айналады.

Араға 44 жыл салып Шарль Эмиль Рейно есімді француз өнертапқышы Плато мен Хорнердің құрылғыларына ерекше қызығушылық танытады. Басқалар байқамаған үлкен мүмкіндікті Рейно өте жақсы көріп тұрды. Осылайша ол фенокистископ пен зоотроп құрылғыларын жетілдіруге кіріседі. Көптеген зерттеулермен, қажырлы еңбектің арқасында 1877 жылы тамыз айының 30 күні Эмиль Рейно Парижде *Рейно проксиноскопы* атты құрылғыс жарыққа шығарады. Дегенмен бұл құрылғының мүмкіндігі әлі де өнертапқыштың ойындағы жоспарды іске асыруға жеткіліксіз еді.

1880 жылы Рейно өз проксиноскопын, біз жоғарыда тоқталып өткен иезуиттік монах Атанасиус Кирхердің «ғажайып фонарімен» біріктіреді. Осылайша ол өз суреттерін бұрынғыдай тесік арқылы емес, үлкен көлемді экраннан көре алатындай етіп жасайды. Дегенмен бұл әлі де шектеулі суреттердің қайталануы ғана еді. Осы жерде Рейноның ойына жақсы бір идея келеді. Проксиноскоптың ішіндегі шектеулі суреттер салынған қысқа лентаны, ұзағырақ қызықты пьесалар, буффонадалар, пантомималар көрсетуге болатындай етіп ұзын лентаға ауыстырады. Міне дәл осы сәтте Рейно анимация өнерін жаңа формаға түрлендірді. Бұдан кейін қозғалатын суреттер «қойылым форматында» өтетін деңгейге жетті. Яғни оны бір ғана адам емес, көпшілік көрермен болып қарауға зор мүмкіндік туды.

Жылдар өтіп, жаңа зерттеулер жасалып, өз заманына сай технология да қарқынды дамып жатты. Әсіресе фотосурет саласында фото пластиналар, фотоқұрылғылар мен кинопленка өндіретін ірі өнеркәсіп орындары ашылды. Осының арқасында целлилойдты лента дүниеге келді.

1888 жылы Рейно жаңа мүмкіндіктерді пайдаланып проксиноскопты одан сайын дамытуға кірісті. Фотопластинаға салып жүрген суреттерін Рейно ендігі целлилойдты ленталарға сала бастады. Осылайша ол жаңа құрылғымен ең алғашқы рет өз отбасының алдында көрсетілім жасады.

1892 жылы Париж тұрғындары Гревен музейіндегі «Фантастикалық кабинет» деп аталатын залға қарай ағылады. Көпшілік қауымның ұзын-сонар кезекте тұруына себеп болған Эмиль Рейноның оптикалық театры еді. Кино түсіретін құрылғылардың әлі пайда болмай тұрған кезеңінде алғашқы мультфильмді жалпы жұртшылыққа таныстырған Э. Рейноның бұл еңбегі таңқалдырарлық жағдай болды.

Осы орайда Эмиль Рейноның оптикалық театрында көрсетілген «Кабинаның айналасында» («Autor d'une cabine», 1894) атты туындысына ерекше мән беріп өткіміз келеді. Француз кинотарихшысы әрі киносыншысы Жорж Садуль өзінің «Жалпы кино тарихы» атты еңбегінде: «Рейноның бұл туындысы анимациялық кинематографтың қалыптасуында шешуші рөл атқарды» деген пікір жазады. Белгілі кинотарихшының аталмыш туындыға бұлай баға беруіне фильмді жасау барысында Рейноның анимация өнеріне бірқатар енгізген жаңашылдықтары себеп болды десек қателеспейміз. Біріншіден, «Кабинаның айналасында» атты қойылымы әзіл элементтері бар «толыққанды сюжет» (оқиға желісі) негізінде жасалған ең алғашқы анимациялық, тіпті ол кезде кинематоргафтың әлі пайда болмағанын ескерсек, жалпы тарихтағы «сюжеттік құрылымы» бар ең алғашқы туынды деп айтуымызға толық негіз бар. Екіншіден, ұзақтығы 12 минуттан тұратын туындыға арналып «суреттен соң сурет» (француз тілінде «image par image») принципімен 500 ге жуық сурет салынды. Бұл қазіргі таңда екі өлшемді (2D) анимациялық фильмдерді жасау барысында, кеңінен қолданылатын «кадрдан соң кадр анимациясы» техникасының (техника покадровой анимации) ең алғаш пайда болуы еді. Үшіншіден, целлилойдты парақтарды қолданудың арқасында, тапқыр Рейно, кейіпкерді артқы көріністен бөлудің технологиясын зерттеп тапты. Осыған дейін кейіпкер мен артқы көрініс бір қағазда, немесе тақта мен әйнек беттерінде салынып жүрсе, Рейно оларды бөлек мөлдір целлилойд парақтарына салу арқылы, кейіпкерді артқы көріністен тәуелсіз қозғалтудың тәсіліне қол жеткізді. Яғни Эмиль Рейно жай ғана фильм жасап қана қоймай, сонымен қатар – анимация өнерінің жасалу жүйесін, оның технологиясын ең алғашқы болып қалыптастырғанын ерекше атап өткеніміз орынды.

Кинематографты зерттеуші тарихшылардың көпшілігі «анимация өнерінің атасы» деген дәрежені Эмиль Рейноның есімімен байланыстыруы да осы себепті болса керек.

1895 жылы ағайынды Люмьерлердің фотосуреттерді таспаға басатын жаңа арнайы құрылғы ойлап тауып, оған *кинематоргаф* деп атады. Дәл осы оқиғадан соң Эмиль Рейноның шығармашылығы өз мәресіне жетіп, әрі қарай дамуын тоқтатады. Ағайынды Люмьерлердің фильмдері Эмиль Рейноның оптикалық театрынан әлдеқайда арзанырақ болатын. Бұл тек, Франция үшін ғана емес, жалпы әлемге дүрліккен толқын әкелген сәт. Халық Люмьерлердің фильмдерінің қызығымен жүргенде, өнертапқыш Эмиль Рейно көлеңкеде қалып қойды. Ол бұндай сәтсіздікті күтпеген болатын. Қатты қынжылған Эмиль Рейно өзі ойлап тапқан құрылғыны сындырып,

түсірілген көптеген мультфильмдерді Сена өзеніне лақтырып жібереді. Осы күнге дейін суретші әрі өнертапқыш Эмиль Рейноның «Кабинаның алдында» және «Байғұс Пьеро» атты екі фильмі ғана сақталған. «Байғұс Пьеро» мультфильмі негізінде ұзақтығы жағынан 15 минуттық болатын, бізге соның тек бір бөлігі (4 минут) ғана жетті. Саналы ғұмырын өнертабысқа арнаған Эмиль Рейно осылайша өмірін өкінішті жағдаймен аяқтайды. Қазіргі таңда, оның есімін бірі білсе, бірі білмейді. Дегенмен де, әлем кино өнерінің қарқынды дамуына Рейно шығармашылығының аса зор әсері бар. Және де, оның техникалық тәжірибесін көптеген киностудиялар қолданды, әлі де қолданып келеді.

Осылайша кинематографтың дүниеге келуімен анимация өнерінің дамуы біраз тоқтап қалды. Дегенмен қозғалмалы сурет өнерінің ғажайып тартымдылығы әлі де өнертапқыштардың қызу назарында болды. Кинематоргафтың көлеңкесінде қалып қойған анимация өнерін қайта жаңғыртушылардың легі тоқтамаған еді.

Анимация өнерінің жалауын көтерген өнертапқыштардың кейбірі кинематоргафты өнер деп мойындамады. Олардың пайымдауынша туынды адам өнерінің нәтижесі, адам еңбегінің көрінісі болуы керек еді. Ал ағайынды Люмьерлердің және оларға еруші топтың туындылары, бар болғаны «дайын нәрсені таспаға басу», яғни адамның өнерін емес, құрылғының мүмкіндіктерін ғана көрсету деп қабылдады. Десекте, қоғам арасында анимация өнерінің тамырына балта шапқан кинематографтың пайдалы және ұтымды тұстарын көріп, оны өз пайдасына асыруды көздеген басқа да өнертапқыштар бар еді. Солардың қатарында американдық өнертапқыш Джон Стюарт Блэктон болатын. Ол Люмьерлердің құрылғысын өз анимациялық фильмінің өндірісіне алғаш енгізгендердің бірі болды. Құрылғыны пайдаланудың арқасында, АҚШ-та «one turn, one picture» яғни «бір басу, бір сурет» (құрылғының түсіру тетігін басқанда, пленка бетінде бір сурет сақталып отырды) деп аталатын кадрлы таспаға басудың құпиясын анықтады. Стюарт Блектонның «Әруақтары бар қонақ үй» (1906 ж.) атты бірінші туындысында бөлме ішіндегі заттар ешкімнің араласуынсыз өздігінен қозғалып жүрді. Кино әлемімен енді танысып келе жатқан көрермендер үшін бұл құбылыс ғажайып болып көрінді.

Кей деректерде дәл осы Блэктон әлем анимациясының негізін салушы деген жанама пікірлер бар. Бұл ойды алға тартушылар оның «кадрлы таспаға басу» тәсілін анықтағанын және дәл осы тәсіл болашақта анимациялық фильмдердің өндірісінде кеңінен қолданысқа енгенін алға тартады. Біз өз зерттеуімізге сүйенсек, «кадрлы таспаға басу тәсілін» анықтаған Стюарт Блэктон, анимация өнерін қалыптастырушы тұлға деп есептемейміз. Әрі оның еңбегін де жоққа шығарудан алыспыз. Дегенмен, ол тек қана анимациялық фильмді түсірудің жаңа техникалық тәсілін анықтаған, жоғарыда айтқанымыздай Люмьерлердің құрылғысын анимациялық фильмнің өндірісіне алғаш енгізген талантты өнертапқыш еді. Оған қоса Блэктон бұл техниканы әрмен қарай дамытуға күш жұмсамады.

Осылайша біраз уақыттан бері анимациялық фильмдердің жасалу технологиясы, оны өндірудің жүйесі заманына сай біртіндеп қалыптасып келе жатты. Бірақ бұл мәселенің бір жақ беті ғана еді. Фильмді жасаудың жолдары дамығанымен оқиға желісі, кейіпкер сынды оның ішкі құрылымы әлі де ақсап жатты. Көрерменді таңқалдыру мақсатында неше түрлі айла тәсілдерді қолданып, көзді алдаумен түсірілген фильмдердің легі көп ұзамай назардан тыс қал бастады. Көрермен өзі тура айтпаса да, олардың қызығушылықтарынан фильмдерге бір «мазмұн» жетіспейтіні. Және сол мазмұнды көрерменге жеткізіп беретін «кейіпкердің» қажеттілігі сезіле бастады.

1911 жылы «Нью-Йорк Геральд» баспасында жұмыс атқарған американдық суретші Уинзор Маккей комикстарға сурет салудағы тәжірибесін қолданып, қозғалмалы сурет өнерінде айтарлықтай жақсы көрсеткішке қол жеткізді. Ол «Кішкентай Немо» («Little Nemo») атты газеттік комиксті бастан аяқ қозғалтып шықты. Бұл филмьді жасау үшін дарынды суретші Маккей 35 миллиметрлі қағаздарға 4000 сурет салып, және әсемдік үшін оларды толықтай бояды. Оған қоса фильмдегі кейіпкерлер, алғаш рет комикс өнеріндегі «көпіршіктер» арқылы сөйледі. Олардың көрерменге айтқаны: «Қара, біз қимылдап жатырмыз!» деген сөздер болды.

Табиғатынан арманшыл келген Маккей осыған дейін болмаған бір жаңа дүние жасауды ойластырып жүреді. Күндердің күнінде ол өз әріптестерімен қалалық мұражайға барады. Мұражай ішін тамашалап жүріп, суретшінің назары үлкен залда тұрған алып динозаврдың қаңқасына түседі. Оның үлкен көлемі мен жаратылысына тәнті болып жатқан адамдарға қарап Маккейге керемет ой келеді. Динозаврдың құр қаңқасына осылай таңырқаған халық, оның қимылдап, қозғалып жатқанын көргенде тіпті тамсанарына анық сенді. Осылайша Маккей қозғалмалы сурет өнері арқылы алып жануарды көрерменнің көз алдында қайта жаңғыртқысы келді. Жаңа идеяның ықпалымен суретші «Динозавр Герти» деп аталатын жаңа туындысының өндірісіне кіріседі. Фильмді жасау барысында қозғалмалы сурет өнерінің сол уақыттағы техникалық мүмкіндіктерін пайдаланып қана қоймай, Маккей оларды ұтымды әрі ыңғайлы етіпетудің жолдарын ойластырады.

Бұл шығармасын жасау барысында Маккей кейіпкер келбетінің, қоршаған ортаның, және қимыл-әрекеттердің шынайылыққа барынша жақын болуын қадағалайды. Тіпті Гертидің табаны басқан жердің мыжылуы сияқты майда детальдарға дейін мән береді. Фильмдегі жерде жатқан динозаврдың тыныс алу уақытын өлшеу үшін, Маккей де жерге жатып өз тынысын өлшегені жайлы деректер бар. Жоғарыда айтқанымыздай алғашқы туындысы «Кішкентай Немоны» жасау кезінде 4000 сурет салынса, өзіне өзі сын тастай білетін еңбекқор Маккей «Динозавр Гертиге» 10000-нан астам сурет салып шықты. Фильмді жасап шығуға бастан аяқ 1 жыл уақыт кетті.

1914 жылы қажырлы бірақ қызықты еңбектің нәтижесінде «Динозавр Герти» фильмі дүниеге келді. Сол жылы Уинзор Маккей аталмыш туындысын халықтың назарына ұсынды. Фильмде Маккейдің шақыруымен ұялшақ Герти есімді динозавр үңгір ішінен көрерменнің алдына шығады. Маккейдің өтінуімен Герти алдыңғы аяқтарын көтеріп, би билеп, жерге жатып, қасындағы көлдің суын тауысып, айналада өсіп тұрған ағаштарды тамырымен қопарып жеп бірқатар қызықты әрекеттер жасайды. Жасаған бұзықтығы үшін Маккей оны ұрысса, Герти ағыл-тегіл болып жылайтыны да бар еді. Аталмыш туынды суретшіге әлемдік атақ әкелді. Динозавр Герти көптеген елдердің кинотеатрларында ойнатылып, нәтижесінде өз иесі сияқты танымал кейіпкерге айналды. Бұл жетістіктен соң Маккей Гертидің қатысуымен көптеген қысқаша анимациялық фильмдер топтамасын түсірді.

Міне, осылайша қозғалмалы сурет технологиясының дамуы нәтижесінде Уинзор Маккей сынды дарынды суретшілер, бұрын соңды адамның қолы жетпеген, көзі көрмеген «динозавр» сияқты ғажайып жануарлардың бастан кешірген қызықты оқиғаларын баяндау мүмкіндігіне ие болды. Көрермендер үшін өз тұрмыс-тіршіліктерін фильм кейіпкерлерінің әзілі мен қызық әрекеттері арқылы экранда көрген ерекше қызық еді. Осыған дейін анимациялық фильмнің жасалу техникасына, сыртқы көрінісіне ғана мән беріп жүрген суретшілер, көрермен үшін ішкі құрылымның да маңызды әрі қызық екенін түсінді. Ендігі өнертапқыштардың алдында көрерменнің көңілінен шығатын жақсы оқиға мен оның жүрегін жаулап алатын тартымды кейіпкер ойлап табу мәселесі тұрды. Суретшілер мен дарынды режиссерлер осы орайда халық даналықтары, ертегілер мен қиял ғажайып әңгімелерге жүгінді.

Жоғарыда аталған туындылардың барлығы графикалық техниканың көмегімен түсірілген болатын. Ал, көлемді (қуыршақты) мультипликацияның алғаш есігін ашқан Владислав Старевич болды. Ол 1909 жылы «Инеліктер өмірі» және «Қоңыз – қи қоңыз» атты жәндіктер туралы екі туындысын жарыққа шығарады. Жасалған жұмыс өнертапқыштың көңілінен ерекше орын алады. Осылайша, ол алдына мүйізді қоңыздардың өзара шайқасын көрсететін деректі фильм түсіру мақсатын қояды. Бұл ойы өкінішке орай іске асқан жоқ. Себебі шамның жарығынан қорыққан жәндіктер, қимыл-қозғалыссыз тұрып қала берді. Бұл сәтсіздіктің шешімін В. Старевич мультипликация өнерінен табады. Осылайша 1911 жылы ол әлемдегі алғашқы көлемді мультфильм «Ғажайып Люканида, мүйізділер мен мұрттылар шайқасын» жарыққа шығарады. Көз алдындағы жәндіктердің ойындарына тәнті болған көрермен, В. Старевичті жәндіктердің жаттықтырушысы деп ойлап та қалады. Бұл туындының сәтті шығуы В. Старевичтің «Инелік пен құмырысқа», «Жануарлар өмірінің қызықты көрінісі» және т.б. мультфильмдерін жасап шығуына себепші болады. Көріп отырғанымыздай осы туындылар болашақта, «қуыршақты анимация техникасы» деп аталатын жұмыс істеу тәсілінің негізін қалады.

Анимация өнерінің бір тармағы болып қалыптасқан Жапондық аниме жайлы айтпасқа болмайды. Бүкіл әлемге атақты болып, өзінің миллиондаған жанкүйерлерін ерткен аниме стилі анимациядағы тәуелсіз бағыт ретінде 1958 жылы пайда болды. Аниме тарихы XX ғасырдың басында, жапондық суретшілер шетелдіктердің әсіресе Батыс елдерінің анимациялық фильмдерді жасау тәсілдеріне үлкен қызығушылық танытқанынан басталады.

Тарихи деректерге сүйенсек 2005 жылы ең көне анименің 1907 жылы бір ғасырға жуық уақыт бұрын жасалғаны анықталды. «Кацудо Сашин» атты қысқа мультфильм целлулоид лентаға салынған елу кадрден тұрды. Онда бейнеленген бала «жылжитын фотолар» (写真写真) дегенді білдіретін иероглифтерді сызады. Ол белгілер сол уақытта «кино» сөзін білдіру үшін қолданылған. Сөзді жазып болған бала, көрерменге қарай бұрылып бас киімін шешіп, басын иіп тағзым етеді. Бұл туындының суретшісі мен авторы әлі күнге дейін белгісіз.

1917 жылы Жапонияда алғашқы анимациялық фильмдер пайда бола бастады. Олардың ұзақтығы бір минуттан бес минутқа дейін созылды. Дегенмен, жапон анимациясының аниме бағытында өріс алуына айтарлықтай әсер еткен «Toei» студиясының «Ақ жылан туралы аңыз» мультфильмі болды. Алғашқы аниме-сериал «Otogi Manga Calendar» деп аталды, бұл ақ-қара түсті тарихи оқиғаны түсірген «Otogi» студиясы еді. 1963 жылы Осаму Тэдзуки (кейіннен «Манга жаратушысы» деп аталып кеткен) «Mushi Productions» студиясының негізін қалап, өзінің алғашқы

«Tetsuwan Atom» аниме-сериалын түсіреді. Осыдан аниме Жапонияда және шеткі елдерде кеңінен тарала бастады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Thomas F., Johnston O. «Disney animation: the illusion of life»
2 Williams R. «The Animator's SurvivalKit»
3 Арнольди Э.М. «Жизнь и сказки Уолта Диснея». – Л.: Искусство, 1968. –34 с.
4 Иванов-Вано И.П. «Кадр за кадром». – М.: Искусство, 1980. - 239 с.

ҒТАМР 18.67.01

КОММЕРЦИЯЛЫҚ КИНОДАҒЫ ПРОДЮСЕРДІҢ АТҚАРАТЫН ҚЫЗМЕТІ

Е. Есентаев
Магистрант, Қазақ ұлттық өнер университеті, Нұр-Сұлтан қ.

Бұл мақалада коммерциялық кинодағы продюсердің қызметі, оның маңыздылығы мен ерекшелігі туралы қарастырылады. Сондай-ақ, кинодағы продюсердің түрлері мен олардың негізгі жұмысына назар аударылады. Әлем киносындағы танымал деген продюсерлердің жұмыс істеу тәсіліне мән берілді. Сонымен бірге, бүгінгі отандық коммерциялық кино продюсерлерінің қандай тәсілге жүгінетіні, продюсер мен кино түсіру тобы (сценарий авторы, режиссер, оператор, суретші, актерлер, т.б.) арасындағы өзара шығармашылық байланыс сарапталды.

Түйін сөздер: кинематограф, продюсер, коммерциялық фильм, сценарий, кинорежиссер, дистрибьютор, идея.

Продюсер мамандығы 1910 жылдары Голливудта кинематографты елеулі индустрияға айналдыра отырып пайда болды. Сол кезде продюсерлік цех пен режиссерлік цех арасындағы қарама-қайшылықтар да байқалды. Продюсер әрбір фильмді коммерциялық жоба ретінде қарайды. Режиссердің көзқарасы мүлдем өзгеше болуы мүмкін. Мысалы, продюсер Дэвид Селзник және оның «Унесенные ветром» (1939) фильмін алайық. Бұл фильм кино тарихындағы ең кассалық болып саналады, ал Селзниктің өзі – голливудтық ең табысты продюсерлердің бірі болды. Бұл фильм оған алғашқы «Оскар» сыйлығын әкелді. Фильммен жұмыс істеу барысында мұндай табысқа Селзник төрт режиссерді ауыстырды.

Продюсер мамандығы жауапкершілікті, өзіне деген сенімділікті, өзін-өзі ұйымдастырушылықты, шешім қабылдау қабілетін, әртүрлі адамдармен жеке қарым-қатынас жасауды, өнер адамдарымен және бизнесмендермен ортақ тіл табуды көздейді.

Ресейлік киноөндірісінің танымал продюсері С. Сельянов: «Ақша әлемі құмарлыққа толы, шығармашылыққа деген мүмкіндік спецификалық тұрғыдан аз да емес. Өнерден бұрын ақшаны маңызды ететін адамдар да бар. Менің ойымша ақшаға жаны жоқ зат ретінде, құнсыз пленканы жасайтын натрийдің сульфиті ретінде қатынас жасау қажет. Бірақ, солай дегеннің өзінде ақшасыз, реактивтерсіз, эмульсиясыз, пленкасыз бейнені жасайтын тылсым процесс орнамайтынын да ұмытпай қажет» [1].

Кинопродюсер мамандығына нақтырақ қарайтын болсақ: фильм жасаудағы идеялық-көркемдік бөлігі мен қаржы-ұйымдастыру салаларын бақылайтын кинокомпанияның сенімді өкілі немесе жеке ұсынушы дейміз. Ол актер таңдау мен техникалық топты жасақтауда белсенді әрекеттер жасайды. Продюсердің функциясын режиссер, актер, сценарист секілді кең көлемді жұмысты жасай алатын адамдар орындауға мүмкіндігі бар.

Продюсер – ереже бойынша фильмнің басталған сәтінен аяқталғанынша режиссермен бірге басқарушы адам. Бастапқы процесс ретінде болашақ картинаның идеясы, сюжеті мен атмосферасын сездіретін бірнеше сөйлемдерді айтамыз. Бұл жағдайда фильмді алып бәйтерек деп теңесек, оның өзі кішкентай ғана дәннен өсіп, қоршаған ортаға пайда әкелетін алып ағашқа дейінгі сәтті айтамыз. Ал, продюсер дегеніміз осынау бәйтеректі күтіп, баптайтын бағбан болмақ.

Продюсердің негізгі мақсаты – түсірілім тобына түсірілім барысында барлық жағдайды жасап, шығармашылық межеге (жоғарғымақсатқа) жетуге мүмкіндік жасау:

Кириллов Н.Б. кинодағы продюсер мамандарының түрлерін келесідей сатыларға бөледі:

− Бас продюсер – фильм жұмыстарына жағдай жасайды. Дистрибьюторлармен келісім және негізгі мамандарды жалдау, бюджетті ұлғайту мәселелері секілді сұрақтарды басқарады, координаттайды. Бас продюсер фильм жасаудың барлық кезеңдерінде, дайындықтан көрсетілімге дейін қатысып, бірақ, ереже бойынша түсірілім процессіне физикалық тұрғыдан араласпайды.

− Атқарушы продюсер – ірі жобаларда студиялардың бірінің басқарушысы немесе бейнесі болады, негізінен ірі инвестордың бірі болуы да мүмкін. Өндірістің қаржылық, әкімшілік және шығармашылық аспектілерін бақылап, техникалық тұрғыдан қатысады. Атқарушы продюсерлер түсірілім алаңында жүріп, кейде жобаның көркемдік қырына әсерін де тигізеді.

− Сопродюсер – атқарушы продюсердің алдында есеп беретін және фильмнің қаржысын басқаратын маман.

− Ассоцивті (ассоциированный) продюсер – продюсерді ұсынушының рөлін қамтамасыз етіп, қаржылық, шығармашылық және әкімшілік функцияларға жауап бере алады. Әдетте жобаға ірі қаржылық немесе шығармашылық тұрғыдан қолдау білдірген, сарапшы ретінде көмектесетін кино өндірісінде айтарлықтай тәжірбиесі бар адамдар қатысады.

− Көмекші продюсер – ассоциировті продюсердің басқаруымен жұмыс істейді.

− Линиялық продюсер – күнделікті өндіріс пен фильмнің қаржысын бақылап, атқарушы продюсердің кейбір функцияларын атқарады.

− Әкімшілік продюсер – өндірістің әр кезеңінде штаттан тыс жұмысшыларды жалдап, дирекоторлар кеңесіне есеп беретін маман [2, 165-166 б.].

Продюсерлер жүйесі 1910 жылы Голливудта пайда болып, кинофильмнің өндірісі мен көрсетілімің ұйымдастыру мен қаржылық мәселелерді шешетін жеке жауапты маман қажеттіліген жасаған үлкен қадам болды. Кинорежиссер Г.В. Александров 1930 жылдары американдық кинематографияның спецификасын толықтай зерттей отырып, өзінің кітабында: «Соғысқа дейінгі америкалық кинолардың бейнесін режиссерлерден бұрын продюсерлер көп анықтайтын. Классикалық Голливудтағы продюсердің жарқын мысалы ретінде И. Тальбергті айтамыз; өмірден өте салысымен Америкалық киноакадемия оның есімінің құрметіне үздік кинопродюсерлерге арналған жүлде тағайындады.

Продюсерлердің жұмысындағы ең үлкен мәселе – шығармашылық тұрғыдан басқару мен кадрлық сұрақтар. Мысал үшін «Унесенные ветром» жобасында Д. Селзник өндіріс барысында төрт режиссерді ауыстырған» деп жазады [3, 32 б.]. Ал, кейде продюсерлер режиссерлердің жолын кеспестен, көптеген жас режиссерлердің бағын ашатын сәттер де кездеседі.

Заманауи кино теоретигі А. Кролмен келісетін болсақ, «кино арқылы табыс әкелетін модельді екіге ғана бөле аламыз»:

− Америкалық модель, көрсетілімде жақсы нәтиже көрсету арқылы, өзге саудалар мен құқығын сату табыстары. Бұл классикалық сауда моделі. Кез келген ұлттық кинематографияның прокаттық кино саудасын дамытуы үшін өте қажет. Әрбір жеке кинофильмнің реалды бюджетіне шынайы шектеуге дейін дамыта алады. Сауда елдеріне барлық ағылшын тілді елдер Франция, Германия, Италия, Үндістан, Жапония және Азияның бірқатар елдері жатады. Бұл елдер айтарлықтай бюджеттегі фильмдер түсіріп, қайтарып ала алады. Ең ірі сауда ошақтары болып АҚШ пен Канада саналады. Бұл елдерде үлкен потенциал мен бәсекелестік дамыған. «Алтылық» бейнесіндегі америкалық өндірушілер әлемде басым болуда. Бұл модель төңірегінде де классикалық сауда продюсерлері жұмыс істейді.

− Бюджетті модель, кең көрсетілімге арналмаған, дегенмен продюсерлер фильм өндірісі үшін ақша тауып, пайда жасай алатын түрі. Бұл модельдер Ұлыбританияда, Францияда, Ресейде жәні кино саласына мемлекеттік қолдау көрсететін жүйесі бар барлық мемлекеттер енеді. Қазақстан да осы қатардан табылады. Бұл модель жалпы пайдадан табылған және шығыннан есептеледі. Дәл осындай модельмен ресейлік және қазақстандық продюсерлердің 99 % жұмыс істейді [4].

Маңыздысы екі жағдайда да пайда табу жолы айтарлықтай айырмашылықта. Алғашқысы – әлемдік деңгейдегі кең прокат әрі мол табыс. Екіншісінде фильм жасау үшін ақша табу және сол ақшаны барынша үнемдеу. Осыған орай өндірушілер фильмнің прокатына да әр түрлі қатынас жасайды.

Әлемге танымал продюсерлердің қатарында Тимур Бекмамбетовты айтсақ болады. Ең алдымен ресейлік кино саласын өзінің танымал туындыларымен таңғалдырып, киноөндіруші ретінде орнын қалыптастырып, бүгінгі таңда Американы бағындырып жүр.

А. Крол «Привлечение финансирования кинопроектов независимыми продюсерами» атты еңбегінде былай деп жазады: «Сауда моделімен жұмыс істейтін продюсерлер мүмкіндігіне қарай кең көлемдегі прокаттарға ұмтылады, МРАА ның хабарлауынша заманауи фильмдердің орташа

маркетингтік бюджеті өндірілген фильмнің 70-80% болады. Олар осы дәрежеге жету үшін барлық маркетингтік құралдарды: фестивальдер, сауда, жарнама және PR пайдаланады. Ресейдегі прокат табысын киноның сапасы емес, жарнама компаниясының сапасы анықтайды, ол кинотеатрдың саясатына тікелей байланысты. Сауда продюсерлері классикалық «блокбастерлер» моделіне ұмтылып көп экран, кең промоушен бағытында істейді. Кәсіби мамандар бұл жағдайда сәтті продукты мен сенімді сценарий және талантты жандарды қауыштыруға тырысады» [5, 19 б.].

Қазақстандық продюсерлердің де жұмыс істеу моделі ресейлік немесе ТМД елдері аумағындағы елдердің моделінен айырмашылығы жоқ. Біздің елдегі продюсерлер көп жағдайда фестивальдердің көмегіне сүйенеді. Арнайы жүлделер және отандық номинацияларға үмітті. Ал, жалпы коммерциялық фильмдер тұрғысынан бюджеттің қайтуы үшін, арнайы статистикалық жүйелерді жіті зерттеу өте маңызды.

Қаржылай және техникалық сұрақтардан алшақ кетіп, аудивизуальды салада киноны продюсерлік ету өзінің жеке дара бейнесінде, табиғи қалпында шығармашылық пен өнердің бөлігі бола алатынын анықтап алуымыз қажет. Өнер – туындатушы мен туындыны бағалайтын жанның арасындағы диалог. Ал, продюсерлер осынау диалогты туындату үшін еңбектенетіндіктен, шығармашылық адамы деп толықтай айтуға болады. Әрине, шынайы өнер тұрғысынан келгенде объективті көзқарастан алшақ кетеді.

И.Е. Кокаревтің пікірінше: «Коммерциялық фильмдер әрқашан үлкен киностудиялармен немесе шағын, бірақ коммерциялық жағынан сәтті кинокомпаниялармен байланысты. Өндіріс деп аталатын компанияларды, әдетте, кино өндірісінің ұйымдастырушысы болуға шешім қабылдаған, қаражат табу, шығармашылық топтар құру және фильмдер шығару үшін танымал кинематографистер құрады. Шындығында, бұл қандай да бір дәрежеде тәуелсіз кинокомпаниялар, өз жобаларында кинода өз бетінше жұмыс істейді, бірақ оларды нақты өндіріске сирек жеткізеді» [6, 436 б.].

Алайда әйгілі кино жұлдыздары құрған шағын өндірістік кинокомпаниялар өздерінің салыстырмалы түрде кіші жобаларын өздері қаржыландыруға мүмкіндігі бар (мысалы, А. Джоли мен Б. Питт түсірген «Мінсіз» фильмі).

Қазіргі таңда продюсерлердің көптеп шоғырланған ортасы Голливуд екені белгілі. Кинотанушы Зейнет Тұрарбекқызы «Әлемдегі алғашқы продюсерлер» атты мақаласында былай дейді: «...Бүкіл әлемдік коммерциялық киноөндіріс Голливуд мөлшерімен өлшенетін болды. Егер, автордың жеке қолтаңбасы, стилі айқындалатын туындыны нағыз өнер деп қарастыратын болсақ, Голливуд өндірісін бір ғана топқа жинастырып қояр едік. Себебі, онда шығарылған фильмдер өте сапалы, жоғары деңгейде жасалғанына қарамастан, барлығы бір-біріне ұқсас, біртектес болып келеді. Сол себепті, Голливудта режиссерді автор ретінде емес, заманауи техниканың тілін жақсы меңгерген жалдамалы шебер қатарына жатқызады. Ал, фильмнің иесі – продюсер болып есептеліп, продюсердің бекіткен нақты сценариі арқылы түсіріледі. Сөзіміздің дәлелі ретінде, америкалық белгілі продюсер Майк Фитцжеральдтың «Караван» газетінің журналисіне берген сұхбатын мысалға келтірейін. М.Фитцжеральд, продюсер – кинопроцестің басты тұлғасы, оның өзге мамандықтарға қарағанда әлде қарай қызығырақ екендігін айта отырып: «Неліктен екендігін білесіздер ме? Өйткені, мен сценаристке үкім жүргізе аламын. Продюсер емес, сценарист болсам мен басқа адамға тәуелді болар едім. Мен болашақта жұмыс істейтін топтағы адамдарды өзім таңдап, өзім шақырамын. Фильмнің кез-келген кезеңінде жеке ойымды білдіріп, жұмыс процесіне араласа аламын, яғни менде толық еркіндік бар», - дейді. Сондықтан, режиссер фильмді түсіру барысында продюсердің рұқсатынсыз ешбір өзгеріс енгізе алмайды, бұл дегеніміз, режиссердің құзырында шығармашылық бостандықтың мүлде болмайтындығын білдіреді. Жүйе түрінде көрсететін болсақ, Һоллиуд өндірісі **продюсер → режиссер** ретімен жұмыс атқарады» [7].

Көбінесе, егер кішігірім өндірістік компаниялар тартымды фильмдер жиынтығының барлық қажетті құрамдас бөліктерін белгілі бір тұрғыдан жинай алса, олар өздері осы пакеті бар студия немесе инвестор іздейді. Бұл жағдайда бәрі коммерциялық табысқа апаратын күтпеген аудиторияның сәттілігі үшін қандай-да бір үлкен ашылуға сенеді және үміттенеді. Мұндай сенімділік болмаса, аудиовизуалды өнер саласында жол жоқ. Мұның бәрі кездейсоқ ойын сияқты. Кейде сәттілік жымиып тұрады, ал ірі кинокомпания, теледидар желісі немесе супер студия жұмыс үшін пакет алады – сол кезде, ең жақсы жағдайда, жақсы жұмыс немесе жақсы жалақы, несиедегі сызық немесе төлемнің пайызы қамтамасыз етіледі. Өндіріс компаниялары көптеген жылдар бойы жеке жобалармен жұмыс істеп келеді, арманға деген құштарлық пен сенімге негізделген.

Коммерциялық фильмдердегі продюсерлер қаржылық мәселелерді шешуге жұмыс күшін бағыттайды. Коммерциялық киноның әлемдік тәжірибесіне сүйене отырып, кез келген фильмнің болашақта табысты әрі сәтті шығуы тек қана продюсерге тікелей байланысты екенін аңғардық.

Себебі, продюсер фильмді таспалайтын, арнайы атмосфера сыйлайтын мамандарды да өзі тауып, олардың барлық жұмыс бағытын айқындайды. Сценарийді және оның идеясын да өзінің кино саласындағы тәжірибесіне, саналы тұрғыдан талдау жасай алатын күш-қуатына сүйене отырып жасайды.

Қолданылған әдебиеттер

1 Интервью с Сергеем Сельяновым. URL: http://kinoart.ru/archive/1998/11/n11-article13

2 Кириллова Н.Б. Медиаменеджмент как интегрирующая система. – М.: Академический Проект, 2005

3 Александров Г.А. Эпоха и кино. – М.: Политиздат, 1976, – 166 с.

4 Крол А. Продюсирование кино / Часть 1: Финансирование кинопроектов – две части единого процесса. URL: http://snimifilm.com/statyi/aleksei-krol-prodyusirovanie-kino-chast-1- finansirovanie-kinoproektov-dve-chasti-edinogo-prot

5 Крол А. Привлечение финансирования кинопроектов независимыми продюсерами. – М.: Менеджер кино, 2007, №2

6 Кокарев И.Е. Российский кинематограф: между прошлым и будущим. – М.: Русская панорама, 2001

7 Тұрарбекқызы З. Әлемдегі алғашқы продюсерлер. Электронды ресурс: https://www.oner.kz/cinema/view/4934-alemdegi-algashky-prodyuserler.

ГРНТИ 18.45.01

ПРИНЦИПЫ ПРИМЕНЕНИЯ РЕЖИССЕРСКИХ НАВЫКОВ В ПЕДАГОГИКЕ

Б.Б. Аскарова

Преподаватель, магистр, КАЗНАИ им. Т.К. Жургенова, Алматы

Статья посвящена проблеме педагогической режиссуры и деятельности современного педагога. Педагогическая режиссура рассматривается как средство создания творческой атмосферы педагогического взаимодействия и повышения мотивации учения, дается характеристика профессиональных качеств режиссера в качестве педагога. Основные понятия педагогики, применение на практике профессиональных терминов по режиссуре. Разновидность практической психологии для педагога, которая позволяет увидеть скрытые от внешнего взора нюансы отношений, опосредуемые внутренними механизмами развития личности и противоречиями образовательного процесса.

Ключевые слова: педагогическая режиссура, педагог-режиссер, режиссерские способности педагога, замысел педагогического взаимодействия, основные задачи педагога как режиссера, профессиональная терминология.

Решение проблемы гуманизации образования многие педагоги и ученые-исследователи видят в том, чтобы предложить такую его организацию, при которой учащийся был бы поставлен в условия активного, заинтересованного, творческого приобретения знаний. Педагогическая режиссура предлагает конкретные средства для этого, справедливо полагая, что проблемы отсутствия интереса, непонимания и плохой дисциплины во многом не что иное, как природная блокировка организма студента против неприемлемого способа воздействия на него и неверно выбранного педагогом стиля взаимоотношений с учеником.

Словосочетание «педагогическая режиссура» у некоторых педагогов вызывает протест. Отчасти в этом «виновата» рифма – созвучие концов слов «режиссура» и «дрессура», ассоциативно связывающее в сознании эти слова с формами директивного воздействия. Кроме того, режиссура закономерно ассоциируется с театром, а «образовательное учреждение – не театр, а серьезное заведение».

Безусловно, школа, ВУЗ – не театр и не должен им быть. Но и режиссура – не подмена обучения развлекающими играми, а организация полноценной. Сущность и принципы педагогической режиссуры жизни учащихся, студентов и педагога в момент педагогического взаимодействия. Нельзя отрицать очевидного факта, что педагог всегда выступает не только как драматург своего

урока (или лекции, семинара например), не только как одно из главных действующих лиц, но и как организатора, режиссера-постановщика (фр. *regisseur* лат. *regere* – править, управлять), который управляет педагогической ситуацией. Это означает, что он знает скрытые от внешнего взора механизмы, формирующие особенности восприятия, понимания, рождения личностного смысла. И от того, насколько искусно и мудро педагог управляет учебно-воспитательным процессом в целом и отдельной педагогической ситуацией, зависит способность ученика к личностному развитию. Говорить о режиссуре, а не об управлении, уместно в силу того, что режиссура как часть театральной сферы – это область искусства. Педагогика тоже связана с искусством: это наука об искусстве воспитания и обучения. Именно искусстве, так как эти процессы сопряжены с преобразованием и открытием действительности, с постижением сущностной стороны явлений, событий и смыслов. Чтобы надежды, возлагаемые на педагогическую режиссуру, оправдывались и желаемые положительные результаты были достигнуты, современному педагогу важно знать особенности содержания и способы воплощения идей педагогической режиссуры.

Театральная энциклопедия определяет режиссуру как «искусство создания единого, гармонически целостного художественного произведения театрального искусства с помощью творческой организации всех элементов спектакля» [11]. Умный и красивый урок тоже произведение искусства – педагогического искусства, в котором слиты воедино разум и эмоции, знания и интуитивные предчувствия. «Режиссер» буквально означает «управитель, распорядитель», и в середине XIX в. это понятие ограничивалось такой интерпретацией. В задачу режиссера входило следить, чтобы костюмеры, реквизиторы, гримеры, осветители, рабочие хорошо и вовремя обслуживали артистов. В XX в. режиссура совершила переход из профессий *интерпретаторских* в разряд авторских. Ее стали понимать как искусство художественного перевода с языка литературы на язык действия.

До К.С. Станиславского театральные актеры читали свои роли, а суфлеры им подсказывали. Он ввел новый метод театральной постановки, в соответствии с которым основная задача актера – не произносить текст со сцены, а взаимодействовать с партнером по пространству сцены. При этом смысл действия иногда приходится долго искать, углубляясь в психологию взаимоотношений. Только в том случае, когда актер понял суть действия, его направленность, интенсивность, он может выйти к зрителям, потому что только в этом случае его действия будут органичными, а речь – живой и яркой. Часто педагог идет на урок, лекцию, семинар с планом, силлабусом в котором написано, что он скажет, процитирует, о чем спросит, какие слова получит в ответ. Он считает себя готовым к уроку благодаря наличию собственного текста. На самом деле это всего лишь текст, имеющий весьма отдаленное отношение к живому взаимодействию, которое должно происходить на уроке и которое требует режиссерской партитуры – четкого постановочного плана педагогического события, определяющего, какое психологическое действие педагог будет совершать по отношению к учащимся в каждый момент общения.

Понятие педагогической режиссуры появилось в педагогическом языке во второй половине XX в. в связи с расширением представлений о функциях педагога и необходимостью создания условий для формирования в растущем человеке, его личности целостного мира культуры в его гармонической организации, потребностью сделать язык «педагогического действа» выразительным и живым. Педагогическая режиссура включает в себя несколько аспектов, среди которых можно выделить следующие:

− Наука и искусство создания гармонически целостного, законченного, обладающего научно-художественным единством педагогического процесса;

− Деятельность педагога по выстраиванию взаимодействия и взаимоотношений при работе с учащимися, студентами. Это может быть не только урок, но и перемена, деловой сбор, праздник, собрание, конференция, педсовет – всюду, где собираются люди с какой-либо педагогической целью, требуется профессиональный способ организации;

− Инструмент педагога, средство обеспечения личностной заинтересованности учащихся в ходе образования и наполнения образовательного процесса богатством личностных смыслов;

− Своеобразный профессиональный конструктор. Педагогическая режиссура предполагает профессиональный взгляд на особенности составляющих педагогический процесс компонентов с точки зрения способов их соединения и гармоничного сочетания. Важно найти «золотую середину», педагогически целесообразную, содержательную и красивую пропорцию всех составляющих процесса для максимального выявления главного, и при этом соблюсти знаменитое правило: «Минимум средств – максимум выразительности»;

− Разновидность практической психологии для педагога, которая позволяет увидеть скрытые от внешнего взора нюансы отношений, опосредуемые внутренними механизмами развития

личности и противоречиями образовательного процесса. Почему для педагога есть глубокий смысл в том, чтобы обратиться к смежной сфере – сфере театрального искусства и соотнести содержание своей деятельности с деятельностью актерско-режиссерской. Если зрители на спектакле пассивны, безучастны – театр умирает. То же самое можно сказать об образовательном процессе, хотя учащихся-студентов нельзя назвать зрителями. Эффект участия обучающихся во всем, что происходит на занятии, создает ту атмосферу, которая превращает их в сотворцов педагогического события и позволяет прожить ценность познания. Многие проблемы, возникающие в образовательном процессе, заключаются в том, что учащийся либо не хочет и не может слушать педагога, либо слушает, но не понимает. Педагог же не всегда прикладывает усилия, чтобы мотивировать ученика, студента считая, что тот просто обязан учиться. Отсюда – отчужденность и непонимание между педагогом и учеником, которые могут продолжаться довольно длительное время. Подобная ситуация абсолютно исключена в театре. Театр, не имеющий контакта со зрителем, существовать не может. Зритель «проголосует ногами» и в такой театр не пойдет. Для актеров и режиссеров умение заинтересовать, «завести» зрителя – вопрос выживания. Именно поэтому этот аспект в актерско-режиссерском искусстве проработан очень хорошо. Центральными объектами внимания театральной сферы являются:

1) общение, 2) действенная выраженность, 3) мизансцена. Эти же объекты оказываются наделенными особой значимостью, влияющей на результат процесса и в педагогической сфере. Человеческая культура существует, передается и развивается благодаря той или иной форме общения людей друг с другом. В театре представлены три типа общения:

– «Нелегальное» общение зрителей друг с другом во время спектакля;

– Фиксированное предопределенное общение актеров на сцене, когда у каждого есть текст роли, который он обязан озвучить, драматургом определены отношения между героями и т. д.;

– Импровизационное, подлинное общение на сцене, когда, несмотря на фиксированность событий пьесы и звучащего текста, то, что происходит на сцене, кажется возникающим спонтанно, «здесь и сейчас», и вызывает отклик зрителей. Возникновение сочувствующего, сопереживающего, соучаствующего характера общения возможно благодаря высочайшему мастерству актеров и режиссеров. Зрители начинают жить с персонажами единой жизнью, граница между вымыслом и реальностью размывается.

Все названные типы общения представлены и в образовательной среде.

Во время объяснения или опроса педагогом может происходить фиксированно-ритуальное общение, цель которого – создать видимость учебно-воспитательного процесса, «отыграть» положенное время, озвучить тексты учебников и программ. При этом ученики (студенты) выступают в роли статистов, могут заниматься своими делами, шептаться, перебрасываться записками, играть. Когда же педагогу интересно то, что он делает и говорит, и он прикладывает усилия к тому, чтобы и ученики добровольно заинтересовались этим материалом, они становятся учениками-импровизаторами, интерес к происходящему неизменно активизируется. Ученики начинают творчески участвовать в процессе, обретая при этом гораздо больше, чем простое получение информацию при лицезрении ритуала. Забота о смене псевдообщения на сцене (у доски) и нелегального общения в зале (в классе, учебной аудитории, лаборатории, актовом или спортивном зале) на общение подлинное, импровизационное, увлекающее всех присутствующих роднит профессию режиссера с профессией педагога, хотя пути достижения этой цели у них разные. Жизнь человека можно рассматривать как цепочку определенных действий. Актерско-режиссерское искусство строится на убеждении, что если человек действительно к чему-то стремится, то это найдет практическое выражение. Если неясны побуждения, это влияет на неясность действий. Но попутное или параллельное совершение действий простых и ясных помогает проявиться неясному побуждению. Чтобы найти «зерно роли», ее смысловой центр, актеры совершают много попутных действий. Этой возможности лишены зрители в зале и ученики в классе. На уроке педагог волен выбирать – посадит ли он учеников в «зрительный зал», где они будут только зрителями, или во время урока каждый будет искать свой выраженный в действиях образ. Любая ситуация так или иначе пространственно размещена, обозначена в мизансцене, которая опосредуется педагогической идеей, сутью, характером общения с учениками. Изменяя мизансцены, мы можем преображать ситуации и отношение к ним. Внимание педагога к изменению взглядов, поз учеников, пространственному размещению участников взаимодействия относительно друг друга предполагает создание, изменение или сохранение сложившихся мизансцен. Когда же мизансцены однообразны, это чаще всего позволяет обнаружить неестественность поведения людей и более или менее подневольное исполнение ими повинности. Из трех рассмотренных нами понятий театральной и педагогической сфер для педагогики, пожалуй, наибольшим смыслом обладает понятие действия (действенной выраженности). Взаимоотношения в действии и взаимодействии

учеников, педагогов и всех участников образовательного процесса проявляют истинную суть происходящего. Учащиеся или сидят в «зрительном зале», или активно действуют и участвуют в процессе своего образования, учатся, т. е. учат себя.

В основании педагогической режиссуры лежит постулат: любое педагогическое событие (урок, праздник, семинар, классный час и т. д.) есть действие и взаимодействие его участников. Педагогика – это движение.

Движение выстроенное, подчиненное определенной сверхзадаче, когда вместо разрозненных уроков возникает общая логика творческого развития через предмет. В связи с этим педагог как ведущий этого процесса должен быть мастером построения взаимодействий. Работа по созданию режиссерского сценария заключается в том, что урок расписывается как действенная структура, т. е. определяется, что и в каком порядке должно происходить, с какой целью и в каких мизансценах; что будет продуктивным, а что можно отбросить как лишнее, малоэффективное; в каком месте можно резко остановить работу учащихся по заданию, а где лучше дать возможность «дозреть» творческому продукту и, значит, оставить для этого заранее дополнительное время; где можно будет подсказать ученикам, а где подсказка навредит; в каком темпоритме будет проходить работа.

Педагогическое взаимодействие представляется не текстом педагога, а событиями урока, действиями педагога и учащихся. Сущность и принципы педагогической режиссуры и методические подсказки педагога, точные и интересные формулировки заданий, вопросов, правил игры проясняют для учеников их предстоящие действия. Ученикам необходимо четко представлять, что они будут делать, как, в какое время им нужно уложиться и как будет оцениваться результат их действий. Конечно, нельзя не учитывать тот факт, что значительная часть действий педагога связана со словом. Однако педагогу важно понимать разницу между «словоговорением» и подлинным продуктивным действием, которое он совершает с помощью слова [8].

Режиссерские способности педагога проявляются прежде всего в ощущении целостности, гармонии содержания и формы педагогического события, избыточности или, наоборот, недостаточности каких-то его элементов; умении определить наиболее педагогически целесообразное структурно-композиционное решение, которое позволит выразить определенную систему ценностей и отношений, избавиться от лишнего, оставив только то, без чего обойтись нельзя, без чего урок не выполнит свою важную миссию в жизни и судьбе ученика. Одним из основных аспектов педагогической режиссуры является рассмотрение ее как деятельности педагога по разработке и воплощению замысла педагогического взаимодействия, обладающего значительным гуманистическим педагогическим потенциалом. Эта деятельность предполагает:

– Нацеленность на формирование у учащихся целостных представлений, относительно завершенных способов деятельности, организацию нравственного воздействия на участников;

– Определение содержательно-эмоциональных доминант взаимодействия (Б.М. Неменский), условий появления ценностного отношения к изучаемому объекту и педагогически обоснованное структурно-композиционное построение занятия с выделением основных по мысли и силе эмоционального воздействия эпизодов;

– Определение логики взаимодействия участников и условий возникновения переживания в ситуациях взаимодействия;

– Развертывание «узловых» моментов урока во времени и пространстве педагогических мизансцен;

– Планирование и организацию темпо ритма и рисунка взаимодействия участников;

– Выбор вариантов использования вербального и невербального языка для выражения мысли и чувства, раскрывающих значение фрагмента содержания образования;

– Создание атмосферы совместного творческого поиска, общего положительного настроя, максимально благоприятных условий для интеллектуально-эмоциональной деятельности.

Таким образом, педагогическая режиссура проявляется внешне – через логику событий, выражающихся в действиях, и внутренне – через построение внутренней психологической логики взаимодействия, логики переживаний «по поводу», в «предлагаемых обстоятельствах». Обозначим основные принципы педагогической режиссуры.

1. Действенность. Любое педагогическое событие определяется как действие и взаимодействие его участников. Педагогическое взаимодействие представляется не текстом педагога, а событиями урока (семинара, внеучебного мероприятия и др.), действиями педагога и учащихся.

2. Противодействие. Организация действия и его активизация связаны с организацией «системы противодействия»: создания для участников трудностей, интересных преград, обозначением странных парадоксов, что требует от педагога продумывания стимулов для преодоления препятствий.

3. Единство научного и художественного характера педагогической деятельности. Педагогическая деятельность рассматривается одновременно как научная и художественная. Педагог выступает не только как исследователь, эксперт, но и как драматург, режиссер, артист. Целью интегративного использования в образовательном процессе научных и художественных элементов служит расширение пространства смыслосотворения для участников.

4. Целостность. В ходе создания и воплощения педагогического замысла важна целостность отдельных частей процесса и обоснование необходимости тех или иных действий, педагогических мизансцен, что опосредуется прежде всего пониманием педагогических целей и сверхзадач.

5. Детальность анализа. Педагогическая режиссура предполагает необходимость обращения самого пристального внимания на детали, нюансы взаимодействия участников, их восприятия, педагогической среды в которой воплощается замысел: от переходной фразы до жеста и костюма.

6. Сквозное действие. Логика действий педагога, позволяющая определить педагогический жанр взаимодействия, выглядит как цепочка действий: формулировка темы как главной проблемы урока – определение сверхзадачи и главной цели – разработка финала урока как его интеллектуального и эмоционального итога – разработка начала урока и всего событийного ряда. Если использовать терминологию К. С. Станиславского, педагог разрабатывает «сквозное действие», в котором все подчинено педагогической сверхзадаче. Сквозное действие – это нитка, на которую нанизываются бусинки – все детали урока. Основа, которая «закольцовывает» его начало и конец.

7. Интегративность. Содержательной и структурной основой организации учебно-воспитательного процесса с позиций педагогической режиссуры выступает педагогическая интеграция его рациональной и эмоциональной сторон. Смысловое содержание педагогического общения в «интегрированном» виде получает как бы облегченный доступ в глубины сознания и подсознания, позволяя не «протаскивать» знание в интеллект, а помогать ему там родиться, стимулируя деятельность фантазии, показывая мир как бы впервые, в новых ракурсах и связях, связывая воедино живое представление и анализ, чувство и мысль, истину и красоту При воплощении педагогом роли режиссера решаются конструктивные задачи:

– Преобразовать (преобразить, изменить образ) материал содержания учебной подготовки в материал учебно-воспитательный путем его художественно-педагогической интерпретации;

– Создать «партитуру» (сценарий) урока, в которой воплотится замысел, разработать композиционный план урока с соподчиняющийся логическими и эмоциональными фрагментами;

– «примерить» возможности, которыми обладает «партитура», к конкретному классу и ученикам и определить, какое решение урока ускорит

личностный рост конкретных учеников и коллектива в целом;

– Продумать педагогический жанр урока, интригу-завязку и другие компоненты сквозного действия;

– Смоделировать диалогичность урока.

Профессию режиссера реформатор русского и мирового театра К.С. Станиславский всегда рассматривал в тесной связи с профессией педагога и сознательно пожертвовал своей актерской и режиссерской карьерой ради возможности воспитания личности в театре и личностей театром – «Школой жизни» [10]. Основные положения системы Станиславского, постулаты его художественно-педагогического режиссерского метода очень актуальны в гуманистической парадигме современного образования, которое должно предлагать ученику и воспитаннику действенность, возможность проживать, переживать и рефлексировать события жизни, а не быть их сторонним наблюдателем. Только такое образование может привести к личностному росту ученика, к появлению у него личностных смыслов. Вопреки распространенному мнению, педагогическая режиссура не отказывается от традиционного урока. Не отказывается в силу того, что его традиционность может определяться, например, только тем, что он длится 45 мин. А вот что и как происходит на уроке, решает педагог-режиссер. Именно он определяет, какие специально созданные педагогические ситуации и какая атмосфера педагогического события окажутся необходимыми для процесса образования и воспитания, что с большей вероятностью способно привести к неразрывности физических ощущений и духовных переживаний учащегося, что может помочь воспитаннику выбрать ту или иную линию поведения в конкретной ситуации самоопределения, как это поведение отразится на его рефлексивной оценке. Например, на уроке музыки свою задачу многие педагоги, к сожалению, видят только в том, чтобы раздать детям листки со словами песни и путем многократного повторения добиться от них запоминания этих слов, а затем их «накладывания» на музыку. В результате ученики все-таки умудряются «вписаться» со

своим текстом в музыкальный фрагмент, и это часто у них неплохо получается, но ответ на вопрос, способствует ли такой урок обретению детьми личностного смысла в процессе пения, очевиден. Педагогическая практика демонстрирует и примеры другого подхода к образовательному процессу. Так, Виктор Васильевич Шилов – учитель музыки школы № 138 г. Челябинска, отличник народного просвещения, учитель года России – 1999 – на уроке ставит перед собой не просто задачу, например, разучить с детьми хорошую песню, но обязательно сверхзадачу – так воздействовать на ум и сердце ребенка, чтобы он испытал особое состояние – состояние катарсиса, очищения через искусство. Педагогическая философия Учителя заключается в четком осознании необходимости для ребенка испытать переживание слияния с другими людьми, радости от полнокровного и глубокого общения с ними.

Момент, когда дети начнут петь, педагог тщательно и искусно подготавливает. Это самый ответственный момент его педагогического общения с учениками, потому что они не просто извлекают звуки определенной высоты – перед ними поставлена большая прекрасная цель: поделиться своими чувствами со всеми, кто их слушает. Например, на уроке музыки в классе учитель сначала рассказывает с интригующими нотками в голосе, как важно настроить такой нужный для пения «аппарат» в своем организме, как горло. Оно должно быть таким, чтобы звук шел свободно и легко. Без свободы в собственной душе, т. е. без внутренней свободы, этого не достичь. А как этого добиться?

Надо стать спокойным, раскованным, ведь зажатый человек не поет, а булькает. В беседе с детьми выясняются возможные пути обретения свободы: пообщаться друг с другом, доброжелательно поговорить, успокоить друг друга. Разговаривая с ласковой интонацией, мы и сами становимся спокойнее. И не только на уроке – в жизни тоже.

– А чем мы улавливаем интонацию? – спрашивает педагог. – Верно, ушами. И это тоже «аппарат», важный для того, кто поет. Чтобы развить слух, надо больше слушать музыку.

После такой подготовки учитель загадочно улыбается, потому что знает, что теперь будет настраивать самый главный человеческий инструмент – душу. Он дает послушать классическое произведение и спрашивает, какие чувства оно вызывает, незаметно подводя детей к правильному ответу. Если расписать урок педагога-режиссера как ряд действий, то в нем будут присутствовать такие действия, как «настраиваю, удивляю, вовлекаю, меняю мизансцену, даю инструктаж, переключаю внимание, наблюдаю, создаю педагогическую интригу» и т. п. Педагог создает нужную для решения педагогических задач атмосферу, располагает к творчеству, предоставляет возможность осознанно действовать. И только после всего этого, когда до конца урока остается десять минут, предлагает детям спеть. Результатом такой совместной творческой работы является свободное и легкое пение детей, при котором они испытывают наслаждение от самого этого процесса. Знания детей становятся их сознанием, мироощущением, способностью поступать по-человечески. Знания и нравственность сливаются. Педагог все время предлагает детям обратиться внутрь самих себя и там искать основание для свободного пения, рассматривая его как про сущность и принципы педагогической режиссуры процесс дарения всего себя, самого лучшего в себе, другим людям. Дети понимают, что радость приходит только тогда, когда она принадлежит не тебе одному, когда ее ощущают те, для кого ты поешь. Что, по большому счету, делает В. В. Шилов. Он показывает детям пути осмысления жизни через музыкальное искусство. В этом ценностные основания его уроков и личностный смысл для него и для его учеников. Процесс создания уроков в соответствии с принципами педагогической режиссуры требует от педагога дополнительных усилий для продумывания методов и приемов настройки учащихся на общение, гармоничного расположения деталей урока и действий его участников в его целостной «партитуре», способов создания творческой атмосферы и достижения сверхзадачи в соответствии с целями и задачами педагогического взаимодействия. Это очень трудоемкий процесс. Но в той же степени он и результативный, и единственно возможный в современном образовании, если педагог все-таки не только на словах принимает идеи и ценности гуманистической парадигмы в образовании. Конечно, изменить годами складывавшийся стиль работы педагогу очень сложно, а отказ от стереотипов – болезненный процесс. Но у настоящего педагога другого пути нет. Важно понять, что для обеспечения высокого качества современного образования, для появления у учащихся личностной заинтересованности в процессе познания и повышения их самостоятельности в нем необходимо посмотреть на педагогический процесс другими глазами и поменять прежде всего себя как педагога, пройдя путь от «специалиста разговорного жанра» до мастера построения взаимодействий. Идя этим путем, можно превратит образовательный процесс в дело, которому и ученики, и педагог будут отдавать себя с удовольствием и радостью.

Литература

1 Аникеева Н. П. Режиссура педагогического взаимодействия. Новосибирск, 1991.
2 Ершов П. М. Режиссура как практическая психология. М., 1972.
3 Ершов П. М., Ершова А. П., Букатов В. М. Общение на уроке, или
4 Режиссура поведения учителя. М., 1998.
5 Загвязинский В. И. Педагогическое творчество учителя. М., 1987.
6 Кан-Калик В. А. Педагогическая деятельность как творческий процесс. Грозный, 1976.
7 Кожара Е. В. Система педагогической режиссуры. СПб., 2003.
8 Мочалов Ю. А. Композиция сценического пространства. М., 1981.
9 Попов Л. Н. Технология реализации педагогического образа // Образование и наука. Изв. УрО РАО. 2010. № 3 (71). С. 49–57.
10 Смирнов С. А. Понятие режиссуры игры в педагогике // Вестн. высш. шк. 1987. № 6. С. 34–38.
11 Станиславский К. С. Собрание сочинений: в 8 т. М., 1954.
12 Театральная энциклопедия: в 4 т. Т. 4. М., 1965. С. 563–564.

ҒТАМР 18.45.07

ҚАЗАҚ АКТЕРЛІК ӨНЕРІНДЕГІ ТАПТАУРЫННЫҢ СИПАТЫ

М. Дунгешов
PhD докторант, Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы қ.

Мақалада қазақ театр өнеріндегі таптаурын мәселесі көтеріліп, оның шығу себептері зерттеудің негізгі нысанына алынды. Актерлік өнердегі таптаурынды болдырмаудың теориялық-тәжірибелік жолдары қарастырылды.
Түйін сөздер: театр, спектакль, режиссер, актер, пьеса, таптаурын, трактовка.

Өнердің ішкі мәні қоғамда өмір сүріп жатқан адамдардың өзіндік санасында, парасаттылық сезімдерінде, рухани ізденістерінде айқындалады. Ал ғылым мен техниканың шексіз дамуы кей кездері руханиятты бейтараптандырып, өнердің құлдырауына әкеліп соғатын да кесірі бар екенін ешуақытта жадымыздан шығармағанымыз жөн. Жалпы ғылым мен білім арқылы адамзат жақсы өмірге кең құлаш ашса, өнер арқылы әсемділікке ұмтылып, жамандық пен жақсылықтың арасын айырамыз.

Адамзат мәселесі, адамның тағдыры, әділеттілік пен ізгілік, адамгершілік, т.б. руханият мәселелері әрқашанда театр өнерінде кең көлемде көтеріліп келеді. Әртүрлі әлеуметтік-саяси, қоғамдық-этикалық, моральдік-философиялық мәселелерді арқау еткен драматургиялық шығармалар авторлардың өмірге деген өзіндік ой-толғамдарымен, көзқарастарымен қызықты. Кейіпкерлер арқылы замана келбетін, оған деген өз ой-тұжырымын жеткізетін драматургтың еңбегі дегенмен сахнаға шықпаса өлі материал қалпынан ары аса алмақ емес.

Драматург шығармасына жан бітіретін, оның азаматтық биік ойларын бұқара халыққа жеткізетін, әрине, актерлер қауымы. Тек актер ғана сахна кеңістігінен көрермендерге құлаш сермеп, өзінің диалогы мен монологы арқылы келелі ой, кемел идея жеткізе алады. Сондықтан, драматург шығармасы мен көрермен арасындағы алтын көпір, дәнекерші – актер болмақ.

Театрдың діңгегі – актер. Ал актерсіз сахна өнерін көзге елестету мүмкін емес. «Актерлік өнердің сыры тереңде. Оның тағдыры кедірлі-бұдырлы. Ендеше, сәл таратып айтайық. Өз сахнамыздың күнделікті тіршілігімен байланыста айталық! Актер өнері - екінің біріне қонбайтын ерекше бақыт. Ол өзгенің өмірін жаңғырту жолында жүріп, өз өміріне тауқымет тауып алатын күрделі кәсіп. Жолың болса, жарағаны, әйтпесе, жаның жасумен, жүйкең жұқарумен қысқа ғұмырыңның құрдымға кеткені. Актер үшін екі-үш жыл түгіл, екі-үш күн сахна қиқуынан шет қалу мәңгілікке ұмыт қалумен бірдей» [1, 197 б.] – деп жазған театр сыншысы Ә.Сығайдың сұңғылалығына тәнті болмасқа амалымыз жоқ. Актер өнерінің қызығы мен қиындығын дөп басқан бұл пікір, сол кәсіптің маңыздылығын да ашып береді.

«Несмотря на технологические достижения, добравшиеся и до театра, актерское мастерство все равно остается актуальным, необходимым и ведущим компонентом. Без него театр непредставим, так как это единственное живое творчество, именно этим отличающееся от других сфер искусства. Поэтому актер в современном театре и есть то оружие, которым режиссер «выстреливает» свое слово» [2, 11 б.] – деген екен грузиндік театр зерттеушісі Л.Чхартишвили. Ғалым пікірі орынды. Шынтуайтына келгенде, актер театр мен көрермен арасындағы медиатор деуге болады. Ол мәтіндегі бар әмбебап ақпаратты көрушісімен бөліседі. Сондықтан қазіргі актерлік өнердің функциясы да, атқарар қызметі де күрделеніп отырған жайы бар.

Өкінішке орай, өз кәсібіне атүсті қарап, ақша табудың көзі ретінде ғана жұмысқа келетін қатардағы өнерпаздардың санаты көбейіп бара жатқанын ашық айтатын сәт туған сияқты. Театр төрінде салтанат құрған қайталаулар мен ұқсастықтар бізді еріксіз осындай ойға жетелейді. Сондықтан сахна өнеріндегі таптаурынды ауыздықтаудың теориялық-тәжірибелік жолдарын қарастыру күн тәртібіндегі негізгі мәселе екені қақ.

Қазақ сахна өнеріне таптаурын алғашқы қалыптасу кезеңінде-ақ бой көрсеткен. Театрдың балаң шағында орыс, татар труппаларынан көрген, үйренген машық-амалдарын қайталап, еліктеп жасаған тұңғыш актерлерге бұл жолдың ерсілігі де, терістігі де жоқ еді.

Кәсіби актері жоқ, тақырға театр құрған өнерпаздардың ойынында еліктеудің болуы заңдылық. Бұл ретте, актерлердің барлығы таптаурынға ұшыраған деген ойды айтудан аулақпыз, алайда «кейіпкержандылыққа» жетер жолда олар белгілі ойын әдістерін қолданғаны сөзсіз. Дегенмен қазақ актерлерінің бұл жолдан өтпеуі мүмкін емес еді. Кәсіби білімі жоқ театрдың алғашқы топ орындаушылары дала мектебінен үйренбеске шаралары да жоқ еді. Бұл елімізде шеберлікке баулитын басқа орынның жоқтығынан туындаған болатын. Сол себепті театрдың түңдігі түрілген алғашқы кезеңдегі спектакльдің өн-бойынан таптаурындықтың бой көрсетуі кездесетін құбылыс. Олар өмірдің өзінен тапқан қайсыбір жақсы әдіс-машықтарын ұзақ уақыт қайталап жүрді.

Қазақ кәсіби актерлік өнерінің даму ерекшеліктерін жете зерттеген театртанушы-ғалым М.Жақсылықова өз еңбегінде осы кезеңдегі актерлік өнердің дамуына қолбайлау болған жайттарды атап көрсеткен [3]. Ғалым пікірімен қосыла отырып, ой қорытындыласақ, «драматургиялық шығармалардың (пьеса) қаттығы, арнайы режиссерлердің болмауынан спектакльдің иллюстративтік тұрғыда қойылуы, осыдан келіп мизансценалық қайталаулардың туындауы; спектакльді сахналауға (даярлық пен репетицияға) қысқа ғана уақыт берілгені де актерлік ізденістерді тежегенін; суфлердің көмегіне жүгіну, осыдан барып шапшаңдатып немесе судыратып мәтінді айтып шығу орын алды; актер жетіспегендіктен бір актер бірнеше роль орындауы; «актерліктің қыр-сырын оқыған тәжірибелерінің» [3, 36 б.] болмауы айналып келгенде таптаурынның туындауына қолайлы жағдай екенін түсіну қиын емес. Даярлыққа берілген аз ғана уақыт ішінде актерлер өздеріне жете таныс, тіпті, сүйікті болып кеткен әдіс-тәсілдерді екшеусіз қолдануға мәжбүр болғаны да түсінікті.

Уақыт өте келе, өз тәжірибелері мен шеберліктері шыңдалған қазақ сахнагерлері рольді өз беттерінше жасауға көшті. Әсіресе, 1933 жылы театр жанынан ашылған студиялардың осы істі дамытуда сіңірген еңбектері зор. Бұл жайында Қазақстанның халық артисі С.Қожамқұлов былай еске алады: «Мен рольдерге кіріспес бұрын театр тарихын оқыдым. Бұл үшін мен көптен-көп Мұқаңа (Мұхтар Әуезовты айтқаны) рақмет айтамын... Мұқаңның бір ерекше еңбегі К.С.Станиславскийдің «Менің театрдағы өмірім» дегенін Мұхтар Жанғалинға аудартып, бізге беріп қойды. Бұл соғыстан бұрын шықты. Ал 1941 жылы «Өзін өзі әзірлеу керек» дегенін аудартты. Таудай кітап еді бұл. Біз осыларды оқып жүрдік» [4, 25 б.]. Осылайша, театр актерлерінің ізденіске араласуына К.С.Станиславскийдің теориялық еңбектері, оның «жүйесінің» негізгі элементтері де арқау болғанын түсіну қиын емес. Төл тілімізге аударылған теориялық-тәжірибелік, ғылыми-шығармашылық еңбектердің тигізер септігі қашанда зор екені сөзсіз. Осы үрдіс әрдайым жалғасын тапқаны абзал.

Еліміздің түкпір-түкпірінде ашыла бастаған облыстық өнер ұжымдары орталықтағы бас театрлардан көргендерін қайталап, еш өзгеріссіз қоюды да бастан өткерген кездер де болған. «Еліктеу мен көшірмелік кінәраттары тек орыс сахнасында емес, қазақ сахнасына да қожалық еткен. Қ.Қуанышбаевтың Абайы мен Мылқауына, С.Қожамқұловтың Қарабайы мен Қоңқайына еліктемеген актерлер кемде-кем шығар. Ондайлар облыстық театрлардың бәрінен табылатын. Олар Қ.Қуанышбаев пен С.Қожамқұловтың ішкі дүниесін емес, сыртқы белгілерін айнытпай көшіріп алатын» – [5, 63 б.] деген пікірі біздің сөздеріміздің дәлеліндей.

Таптаурындық қазақ кәсіби актерлік өнерінің даму кезеңдерінде де аяққа оралғы болғанын қазақ театр тарихынан байқау қиын емес. Зерттеуші М.Жақсылықова осы кезеңдегі актерлік

ойынға баға бере келіп, «кейіпкер бейнесін сомдаудағы тән тіршілігінің белсенсіздігі, қимыл әрекеттің қасаңдығы, ойын мәнерінлегі сараптамалық әдістің басымдылығы спектакльден спектакльге көшуінің нәтижесінде сыңаржақтылық байқала бастады. Актерлер интелектуалды-сараптамалық тәсіл арқылы өмірдің әлеуметтік-философиялық, адами мәселелерін көрсетуде бір сарындылыққа ұрынғандарын сезінді», - деп [3, 56 б.] қайсыбір қойылымдардағы ойын мәнерінде таптаурындықтың орын алғанын баса айтқан.

Ғалым пікіріне қосыла отырып, қазақ орындаушыларында да ортақ актерлік таптаурындылықтың бар екеніне тағы бір назар аударсақ. Әсіресе, осы кезеңдегі спектакльдерде көбінесе декламациялық таптаурындық көзге түседі. Мәселен, белгілі актер Ш.Мусиннің Ақан ролін шебер ойнағаны көне көз көрерменнің жадында. Актердің әсем үні, қоңыр даусы көрушінің жан-дүниесін баурап алатын. Кей кездері дауысты жөнсіз құбылытып, жалған пафосқа ұрынып қалатын да болған. Үн ырғақтарының әдемілігіне бой алдырып, айтылып жатқан мәтіннің мәні мен мазмұнынан ажырап кететін тұстарын театртанушы ғалымдар талай мысалға келтіріп отыратын. Дәл осы Ақан бейнесін сомдаудың тың жолын табуда көп қиындыққа кездескенін Ш.Аймановта өз естеліктерінде жасырмай айтқан. Ақан бейнесін толыққанды етіп шығарудың күрделілігі – пьесаның романтикалық сарынымен де айқындалды. Трагедияның мәтінімен жұмыс істеуде Ш.Айманов қазақ ақындарынан мұраға қалған сөз маржанын тізбектей нақ-нағымен ерекше мөлдіретіп сөйлеп кететіндігін мойындап, мәтінді ішке түсірумен ұзақ уақыт жұмыс жасайды. Әсіресе, арындаған ақындық леппен, түйдек-түйдек сұлу сөздердің иіріміне бой алдырып, жылтыраған жалаңдыққа, салтанатты пафосқа ойысқанын баяндай келіп, бұлайша ойнау бейнені шынайлықтан алшақтататынын, рухани мазмұнан ада ететінін ашып айтты.

Қазақтың профессионалды театрлық мектебінің негізін салушылардың бірі, ұстаз-режиссер А.Тоқпанов «Іңкәр дүние» кітабында ұлттық классикамыз бойынша қойылған спектакльдердің ескі және жаңа нұсқаларын салыстыра келіп, бірінен біріне көшіп жүрген актерлік таптаурындықтар көрсетеді. «Ж. Өгізбаев Кебектің әсем қимыл, сұлу жүріс, сыпайыгершілігін бере алмады. Кебек – Қармысовтың жүріс-тұрысы, қимыл-әркеті әдемі болғанымен, өзінің актерлік машығынан, әдеткі ойынынан аса алмады», - деп [6, 194 б.] артистердің ізденіс сүрлеулерінің аз болғандығын тайға таңба басқандай жайып салады.

Таптаурындық – жалғандыққа, жасандылыққа ұрындыратын кері жол. Ол актер дүниесіне сыналап еніп, дамып, өршитін, бірақ «батпандап кіріп, мысқалдап шығатын» дерт іспетті.

Қазақ театр тарихын, соның ішінде актерлік өнерді жіті назар сала зерделеген Қ.Куандықовтың қырағы көзқарасынан, дәл тауып айтқан сын-пікірін мойындамаған өнерпаз кемде-кем. Таптаурындықтың актер үшін айықпас аурумен тең екенін талмай айтқан сыншының мына сөзіне көңіл қоялық: «Сахнадағы ойыншылар арасындағы қарым-қатынастың бұзылуы актердің зейінсіз болуынан, не өзін көрсету үшін ғана ойнаушылығынан, өзімшілдігінен туады. Бұл сияқты күйлер көбіне Телғараев пен С.Қожамқұловтан жиі кездеседі. Бұлардың ойынында жұртты күлдіруі, тек өздерін ерекшелендіріп, оқшау көрсетуге салушылық сияқты дағдыға айналып бара жатқан бір әдет бар. Бұл кемістік алдымен актердің өзіне зиянды. Бұл әдетке бой ұрған актер, таланты мен техникасын тұсап, орынсыз шыққан күлкіге мәз болып, өнерінің өсуіне бөгет жасайды. Ойыны бір сүрлеуге түсіп, штампқа айналады», дейді де, ары қарай: «Телғараев көбіне комедиялық рольдерде ойнайды. Ал, комедиялық рольдердің бір-біріне аздаған жалпылама ұқсастықтары болса да, характері, психологиясы басқа-басқа жандар. Телғараев ойнайтын «Асауға тұсау» комедиясындағы Грумио – итальяндық болса, «Сараңдағы» Лафлеш – француз, ал «Бір семьядағы» Қоқым – қазақ. Бұлардың әрбіреуіне тән мінез-құлқы мен ұлттық ерекшелік қасиеттері бар. Ал осы үш рольдің үшеуінде де сахнада байбалам салып, көзін әлсін-әлсін жыпылық атқызып, көруші жұртқа қарап жымың қағып, құтыңдап жүрген Телғараевтың кейпін көреміз. Бұл ұқсастық Грумио мен Лафлеш рольдерінде егіздің тумысындай»,-деп [7, 161-162 б.] актер ойынындағы басты кемшілікті – көрерменнің жетегінде кетіп, арзан қол дайын әдістерді қолдануды атап көрсетеді.

Сыншының әр халыққа тән ұлттық ерекшелік қасиеттері бар деген сөзінде үлкен мән бар. Мәселен, француздардың немесе ағылшындардың малдас құрып отырғанын көрмеппіз. Сол сияқты, қазақтардың бастарына шляпа киіп, тростикпен жүретіндері ілеуде біреу ғана. Сондықтан актерлер спектакль барысында осындай ұлттық болмыстан туған ишараттарға аса көңіл бөлуі қажет.

Актерлік таптаурындықтың туындауының бір себебін режиссер М.Байсеркеұлы былайша түсіндіреді: «Театрдың табиғатын айқындайтын – әлеуметтік, сахналық, ұлттық шындықтардан айырылып қалдық. Қимыл қозғалыс, сымбат, ишарат өрнектері – сахналық заңдылықтармен

қатар ұлттық ерекшеліктерден өркен жаятындығын ұмыттық. Сол себепті сахнамызды таптаурындық пен кәсіпқойлық жайлап алды. Аталмыш індет эстрада артистерінен драма артистеріне ауысты. Сахна – азынаған айғай мен даңғаза шуға, ирелеңдеген, қиралаңдаған қимыл-қозғалысқа толып кетті. Бірін-бірі қайталау, біріне-бірі еліктеу, бірінен-бірі көшіру – өнер саналып, қалыптасып алды» [5, 64 б.]. Қазақ актерлері мен режиссерлерінің бірнеше дүркін тобын тәрбиелеген ұлағатты ұстаздың бұл пікірі жоғарыда мысалға келтірген Қ.Қуандықовтың ойымен үндес.

Осылайша, кәнігі, кәсіби актерлердің өздері де таптаурындықтан бірден арыла алмайтындығын түсінуге болады. Бір рольде қолданылған бейнелеу тәсілдерін екіншісінде пайдаланбау қиынның қиыны. Бірақ тек дайын тәсілдермен күресе алған өнерпаз ғана шығармашылықтың нағыз шыңына – кейіпкермәнділікке жете алатынын қазақтың маңдайына біткен жұлдыз актері Шәкен Аймановтың және комедиялық бейнелерді жетер жеріне жеткізе ойнаған актер Сейфолла Телғараевтардың сахналық тәжірибелерінен байқаймыз.

Сахнада өмір сүрудің ішкі мазмұнымен емес, сыртқы нәтижелік үлгісін пайдаланып өнер көрсету кей кездері театр төріне шығатын пьесалардың «тартыссыздығымен» де байланысты. Диспуттық әсер қалдыратын қойылымдарда ерекше бейне жасау үшін төгілген тер қаншама. Жалаң сөзге құрылған пьесалардың сахналық қалпы да осы өреден шығып, мәнерлеп айтылған сөз орындаушылар ойынында байсалдылықтың, сабырлылықтың иллюзиясын тудырып отырды. Сахналық әрекетті жандандыру мақсатында сыртқы әрекеттен қарағанда сөз айтысы бірінші планға шыққандықтан актерлер бұрыннан қалыптасқан дәстүрлі-таптаурынды тәсілдерге жүгінуге мәжбүр.

Мәселен, С. Мұқановтың «Шоқан Уәлиханов» спектаклі ондағы сақа актерлердің өнер көрсеткеніне қарамастан көрерменді жалықтырып алатыны туралы қойылымға білдірілген сын-пікірлерден оқуға болады. Бұл біріншіден пьесаның сөзге құрылуынан болса, екінші жағынан ондағы драмалық заңдылықтардың дұрыс қолданылмауының кесірі. Спектакльдің экспозициясы аса ұзақ, драмалық тартысы жасанды болғандықтан оған қатысушылар қанша сөз әрекетін дәлеудеуге талпынғанымен сөз айдалаға айтылып жатқандай әсер қалдырған. Спектакль қарқынды дамымай, көп сахналар шұбалаңқылыққа ұласқан. Соның салдарынан актерлік ойында салқындылық, нағыз драмалық тартыс ашылмай қалғаны туралы талай жазылды. Пьеса арқауының дұрыс түзілмеуі – актерлер мен режиссерді жаңсақ жолға салып жіберген.

Таптаурындылықтың тек бір актер немесе режиссер шығармашылығында ғана кездесіп қана қоймай, күллі бір спектакльге де тән болатынын жоғарыда тілге тиек еткен қойылымның мысалында жақсы ұғамыз.

Жинақтай айтқанда, актерлік өнердегі жасанды бет-әлпеттің қимылы (актердің сахнада не істерін білмегендігінің дәлелі іспетті), мәтінге кереғар туындайтын ым-ишараттар (сасқалақтағаннан пайда болып, қол-аяқтың актерге бағынбауының нәтижесі), актердің асыра сілтеп ойнауға деген талпынысы да таптаурындылыққа апаратын жол екені алдағы уақытта терең зерттеуді талап етеді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Сығай Ә.Т. Толғам. – Алматы, Парасат. –2004, - 392 б.

2 Чхартишвили Л. Некоторые вопросы современного актерского искусства // Театр сыншысы, профессор Ә.Сығайдың 70 жылдығына арналған «Қазақстандағы замануи театр өнерінің даму жолдары» Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы: «Принт экспресс», 2017. – 301 б.

3 Жақсылықова М.Б. Қазақ кәсіби актерлік өнерінің қалыптасу ерекшеліктері.– Алматы, «Дәстүр» баспасы, 2014 ж. – 384 б.

4 Қожамқұлов С. Шеберлік мектебі. – Алматы, Өнер, 1982. – 270 б.

5 Байсеркенов М. Сахна және актер. – Алматы, «Ана тілі», 1993. –336 б.

6 Тоқпанов А. Іңкәр дүние. – Алматы, Жалын. – 1991. – 258 б.

7 Қуандықов Қ. Театрда туған ойлар. – Алматы, Жазушы, 1972 ж. – 221 б.

ҒТАМР 18.01.39

ҚАЗАҚСТАН ТЕЛЕВИЗИЯСЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ

А.М. Айдар
PhD доктор, Т.К. Жургенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы қ.
Т.Қ. Кабиева
PhD докторант, Т.К. Жургенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы қ.

Телевизия елімізде кең тараған, қол жетімді бұқаралық ақпарат құралы ретінде үлкен мүмкіндіктерге ие. Бүкіл әлемде теледидар көпшілік коммуникацияның ең танымал құралы ретінде көптеген адамдардың өмірінің ажырамас бөлігіне айналды. ЮНЕСКО-ның мәліметтері бойынша, адам ақпаратты тыңдаған кезде мағлұматтың 15%-ын есте сақтайды екен, көрген кезде – 25%, ал бір мезгілде көріп және естіген кезде ақпараттың 65% есінде қалады екен, сондықтан телевизияның көрерменге тигізер әсері сөзсіз.Бұл тұжырым, әрине, зерттеу қызығушылығын тудырады және терең ұғынуды талап етеді.

Түйін сөздер: телевизия, мемлекеттік бағдарлама, мәдени құндылықтар, тұлға, рейтинг.

«Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты жолдауында ҚР Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаев, «Бірінші басымдық – экономиканың жеделдетілген технологиялық жаңғыртылуы» десе, төртінші басымдық – адами капитал сапасын жақсарту», деп айқын айтып өтті. «Сонымен бірге, IT-білімді, қаржылық сауаттылықты қалыптастыруға, ұлтжандылықты дамытуға баса көңіл бөлу керек» екендігін айтты [1]. Осылайша, мемелекет тарапынан заманға сай дамып, жаңа технологияларды игеруге үлкен көңіл бөлінуде. Сонымен қатар, «Рухани жаңғыру: болашаққа бағдар», «Ұлы Даланың жеті қыры» сияқты бағдарламалар ұлтымыздың рухани-мәдени қазынасын қайта қаузап, тарихи танымды кеңейтуді ғана емес, бүгінгі қоғамдық сананың трансформациясын көздейтін маңызды құжаттар. Ұлттық болмыстың өзегін сақтай отырып, білімді, көзі ашық, көкірегі ояу тұлғаларды қалыптастыру мемлекеттік саясаттың басты міндетіне айналып отыр. «Жеке адам болу дегеніміз – азаматтың адам ретінде сезіну, сан ғасырлар бойы халық тәжірибесі туғызған рухани мәдениеттің мәңгілік игіліктерін бойына дарытып, осы игіліктерді еңбекке, әлеуметтік мәнді қызметке, қоғамдық өмірге, күнделікті тұрмысқа енгізу. Адам немесе жеке тұлға өзінің сана-сезімін, көзқарасын, рухани-саяси дүниетанымын үнемі жетілдіріп отыруы керек» [2].

Қазіргі техника дәуірінде адамның күнделікті өмірі бұқаралық ақпараттар құралдары мен әлеуметтік жүйелерде өтуді. Соның ішінде қазақстандықтар үшін ең кең тараған ақпараттық құрал ол телевизия. Бүгінгі күні қазақстандық телевизия ерекше серпінмен дамып келеді. Телевизияның функционалдық мақсаты кеңейді, құрылымы мен қаржыландыру жүйесі өзгерістерге ұшырады. Белсенді әлеуметтік күш бола отырып, телевизиялық бағдарламалар қазақстандықтардың қоғамдық пікірі мен көңіл-күйіне әсер етуде басты орынға ие. Әсіресе, теледидардың қоғамның айнасы ретінде қабылдануы туралы атап өту қажет, себебі теледидар арқылы көрермендерде әлемдегі және жергілікті әлеуметтік – экономикалық жағдай туралы түсінік қалыптасады. Сондықтан «телевизия тек өмірді бейнелейтін ғана емес, сонымен қатар көрермендер үшін шындықты айқындайтын көрініс» болып табылады [3, 56 б.]. XX ғасырдағы телевизияның пайда болуы, қалыптасуы және дамуы адамдардың дүниетанымына, олардың мінез-құлқына, көңіл-күйіне, шындыққа деген көзқарасына, жалпы қоғамның қалыптасуына үлкен әсерін тигізді.

Теледидар қоғамның қандай да бір мәдениет құндылықтарын қабылдауында немесе жоққа шығаруында үлкен рөл атқарады. Сондай-ақ теледидар арқылы адамдарда эстетикалық және жалпыадамзаттық құндылықтар қалыптасады, өзін-өзі тану, өзін-өзі дамыту, бейімдеу, өзін-өзі реттеу, өзін-өзі қорғау, өзін-өзі тәрбиелеу және адамдармен диалогтық және қауіпсіз өзара қарым-қатынас құру механизмі қалыптасады [3, 46]. BBC (Би-Би-Си, BBC, ағыл. British Broadcasting Corporation — «Ұлыбританияның радиохабар бірлестігі, радио-, интернет- және теletарату комплексі») негізін қалаушылардың бірі Лорд Рейт, қоғамдық хабар таратудың жылдар өткен соң бақытты отбасы, дамыған мәдениет және нағыз азаматтық түрінде пайыздар әкелетінін айтқан. А. В. Захаровтың пікірінше, бұқаралық ақапарттар құралдары адамдардың өзара түсіністігі үшін және құндылықтардың алуан түрлі болуына мүмкіндік беретін «ойлау кеңістігін» құрайды [4].

Мемлекет жеке тұлғаның және жалпы қоғамның мүдделері мен көзқарастарын қалыптастырудағы қуатты құрал болып табылатын телевизиялық хабар таратудың стратегиялық маңыздылығын ескеруде. Алайда, қазіргі замандағы материалдық құндылықтар мен жаһандық интеграция дәуірінде бұқаралық ақпарат құралдары әрдайым шынайы жалпыадамзаттық құндылықтарды насихаттайды деп айту қиын. Экономиканың трансұлттық дамуы, цифрландыру, дәстүрлі әлеуметтік институттардың ыдырауы қоғамдық өмірдің принциптерін түбегейлі өзгертуде. Әлсіз идеология, мәдени құндылықтардың ескіруі, жаңа ағымдардың пайда болуы қоғамды құлдыратып материалдық құндылықтар әлемінің басымдық алуына әкеліп соқты.

Бүгінгі таңда телеарналардың көпшілігі рейтингті көтеру жолында мазмұн сапасын жоғалтуда. Ресейлік зерттеушілер (Е.Л. Вартанова, В.В. Тулупов және т.б.) атап өткендей, қазіргі ресейлік бұқаралық-ақпараттар құралдары тұтынушылық қоғам мен бұқаралық мәдениет құндылықтарының қысымымен өздеріне тән ақпараттық, ағартушылық, жасампаздық, тәрбиелік функцияларын жоғалтып келеді [5]. Сонымен қатар, көрсетілімге ұсынылатын жобаны құрастырушының өзіндік құндылықтары аса маңызды рөл атқарады, яғни жобаның режиссері мен авторларының мәдени ұстанымы, кәсіби деңгейі, философиялық көзқарасы т.б. Шығармашылық қызмет барысында режиссер психолог, педагог, зерттеуші, социолог, ұйымдастырушы рөлін атқарады. Режиссердің міндеті қоғамдағы оқиғаларды көрсету ғана емес, сонымен қатар жеке тұлғаның, қоғамның қалыптасуы мен дамуының терең себептерін ашу, қоғамда пайда болатын барлық өзгерістерді жүйелеу және сол өзгерістердің пайда болу себептерін талдау.

Телеарналардың бағдарламаларын талдау негізінде келесі жағдай байқалады: заманауи теледидардың бағдарламалық саясаты екі топқа бөлінген. Егер бірінші жартысы өзекті мәселелерді ашуға тырысып гуманистік дамыған қоғамды қалыптастыру мақсатында жұмыс жасауға талпынса, екінші жартысы жалпы адамзаттың моральдық қағидаттарына сәйкес келмейтін элементтері бар төмен сапалы контентті ұсынып, бас назарын қысқамерзімді пайда түсіруге арнауда. Сапасы төмен, мазмұндық концепциясы қалыптастырылмаған бағдарламалардың ықпалының нәтижесінде адамдар өзіне деген сенімділігін, шынайылық сезімін жоғалтып, экрандық өмірге еліктеп өз өмірлерінің мәнін жоғалтуда.

TNS Gallup Media Asia тәуелсіз зерттеу компаниясының мәліметтеріне сәйкес Қазақстанда үш телеарна көшбасшы болып отыр: «Еуразия» бірінші арнасы», «КТК», «31 арна». «Еуразия» бірінші арнасы» ресейлік «Первый канал» акционерлік қоғамы негізінде құрылған, «КТК» және «31 канал» жеке арналар.

«Еуразия» бірінші арнасы» бүгінгі таңда ең ауқымды ғана емес (арнаны трансляциялау еліміздің 478 елді мекенінде жүзеге асырылады), сондай-ақ Республиканың ең танымал телеарнасы болып табылады. Арнаның жоғары рейтингісін көптеген әлеуметтік қызметтердің зерттеу нәтижелері растайды.

«КТК» телеарнасы – Коммерциялық телевизиялық арна – Қазақстанның алғашқы жеке телевизиялық арнасы. 1991 жылдың 20 ақпанынан бастап хабар тарата бастады. Өз өндірісінің фильмдері мен сериалдары бар.

«31 арна» – 1992 жылы құрылған коммерциялық арна. Еліміздің 14 облыс орталығында жүргізіледі. 2008 жылдан бастап хабар тарату форматын жаңартты. Жергілікті және шетелдік өнімдері бар ойын-сауық арнасы. Бұл ақпарат негізінде қазақстандық көрермендер арасында шетелдік контент, сондай-ақ жаңалықтар, сериалдар және ойын-сауық сипаттағы бағдарламалар сұранысқа ие деп айтуға болады. Тағы бір айта кетерлік жағдай, әр телеарнаның контенті оның қаржыландыру көзіне байланысты құралады: мемлекеттік телеарналар мемлекет саясатын насихаттау мақсатында өз жұмысын жүргізіп, стратегиялық даму жоспарларында белгіленген тақырыптарды жариялайды. Жеке телеарналар өз саясатын аудиторияның көлемін арттыру мен арна рейтингісін көтеру мақсатында өз саясаттарын ойын-сауық сипатындағы шетелдік форматқа негіздеп отыр. TNS Gallup Media Asia тәуелсіз зерттеу компаниясының талдау нәтижесі бойынша «Бір апта аралығындағы ТВ-дағы топ 10 бағдарламаны» қарастырайық, 2020 жылдың наурыз айы [6]:

Бағдарлама	**Телеарна**	**Апта күні**	**Шыққан уақыты**	**Басталуы**	**Аяқталуы**	**Рейтинг, %**
Новости КТК	КТК	Бейсенбі	12.03.2020	20:59:43	21:42:45	6,51
Поле чудес	«Еуразия» бірінші арнасы»	Жұма	13.03.2020	20:47:59	21:56:17	5,08
Астарлы ақиқат. Ток-шоу (каз) рус/тит	КТК	Бейсенбі	12.03.2020	19:59:48	20:58:35	4,75

Главные новости на Первом канале Евразия (субтитры)	«Еуразия» бірінші арнасы»	Жұма	13.03.2020	19:59:46	20:44:09	4,63
Выбирая судьбу т/сериал	«Еуразия» бірінші арнасы»	Жексенбі	15.03.2020	21:36:45	00:52:28	4,45
Главные новости на Первом канале Евразия	«Еуразия» бірінші арнасы»	Бейсенбі	12.03.2020	20:00:06	20:45:17	4,25
Обними меня х/ф (Россия-2014)	«Еуразия» бірінші арнасы»	Дүйсенбі	09.03.2020	18:46:41	19:49:53	4,16
Informburo (каз/рус) сурдоперевод	31 арна	Жұма	13.03.2020	20:00:07	21:04:07	4,13
Такая работа т/сериал (Россия-2015)	«Еуразия» бірінші арнасы»	Бейсенбі	12.03.2020	20:49:05	23:59:53	4,04
Шытынаған тағдыр т/сериал (каз)	Qazaqstan	Дүйсенбі	09.03.2020	17:59:38	19:48:22	3,89

Қазақстандық телеарналардың бағдарламалық кестесін талдай отырып, дәстүрлі құндылықтарды жаңа тартымды форматта насихаттайтын отандық өндіріс жобаларының жетіспеушілігі сезіледі. Ал телевизияның басты рухани-идеологиялық мақсаты – мәдениет пен адамгершілік құндылықтарын насихаттау, себебі мәдениет пен адамгершілік әрбір қоғамның үйлесімді дамуының маңызды аспектісі. Адамзаттың бойында моральдық, әдет-ғұрып, адамгершілік, адамға ізгілік әкелетін рухани құндылықтар мен мәдени қасиеттерге тәрбиелеу жалпы ұлттық міндет екені айқын.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Мемлекет басшысының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы, http://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conference, 12 сәуір 2017

2 Дулати М.Х. Тарих-и-Рашиди. Алматы.1999.

3 Власть, зеркало или служанка? М., 1998. т.Н. с 56.

4 Захаров Л.В. Духовное (символическое) производство как подсистема общественной деятельности. URL: sociologist.nm.ru/artides/zahamv_ 19.htm

5 Вартанова Е.Л. Новые медиа как фактор модернизации СМИ. М., 2008.

6 ТНС Гэллап Медиа Азия http://www.tns-global.kz

7 «Ақпаратты Қазақстан – 2020» мемлекеттік бағдарламасы.

8 Тулупов В.В. Профессиональная деформация в современной журналистике. М., 2015.

9 Тұрсын Қ. Қазақ телевизиясы. Энциклопедия. Алматы, 2009

10 Омашев Н. «Журналистиканың жаңа стилі». Ақиқат – 1997. №9 https://massaget.kz/mangilik_el/50408

ҒТАМР 18.67.01

Н. ТУРЕБАЕВ ФИЛЬМДЕРІНДЕГІ «КІШКЕНТАЙ АДАМ» СИПАТЫ

Ш.Б. Төребай

Магистрант, Қазақ ұлттық өнер университеті, Нұр-Сұлтан қ.

Қазақ кино ғылымында көкейкесті мәселелердің бірі – кішкентай адам мәселесі. Қазіргі уақытқа дейін әлемнің ғалымдары осы мәселе төңірегінде талай пікірталастар туғызып жүр. Оған біріншіден, «кішкентай адам» түсінігінің дәл пайда болған уақытының белгісіздігі себеп болса, екіншіден «кішкентай адам» деген ұғымның өзіне осы уақытқа дейін нақты анықтама берілмегендігі себеп болып отыр. Үшіншіден, арнайы «кішкентай адам» мәселелеріне қазақша жазбаша түрде берілген классикалық тұжырымдар мен мәтіндер жоқтың қасы.

Түйін сөздер: кішкентай адам, жаңа толқын, образ, кейіпкер, заман проблемасы.

Бір топ ғалымдар «кішкентай адам» мәселесін философиямен байланыстырса, енді бірі сана сезімнің тереңінен жатқан сезімдермен байланыстырады. Ал, келесі топтағы ғалымдар тіпті адам бойының ұзындығымен өлшеген. Дегенмен, барлық пікірлердің түйіскен жері «кішкентай адам» пайда болуының тарихы алғышарттары–әдебиет ұғымында жатқандығында болып отыр. Сондықтан «кішкентай адам» бастауы болып отырған әдеби тұжырымдарға тоқталып кетуді жөн көріп отырмыз. «Кішкентай адам дегеніміз кім? Ол мүлде бойы ортадан төмен адам емес. Кішкентай адам – күш, жігері жоқ, әлсіздігімен, өзіне деген сенімсіздігімен ерекшеленетін адамдар. Әдетте олар тұйық, өз әлемінде өмір сүретін, ешкіммен қақтығыспай, ұрыспай, көпшілікті ұнатпайтын жандар. Мәселен әдеби шығармаларда мұндай адамдар қоғамның соңғы шебінде болады да, ешкімге не пайдасы, не зияны болмайды» [1] десе белгілі Ресей жазушы Гоголь алғашқылардың бірі болып осы тақырыпқа қалам тартқан болатын. Кішкентай адам мәселесін алғашқылардың бірі болып көтерген Гоголь олардың бар мәселесі күйзеліске ұшыраған жан дүниесінде немесе, білімінің жетістігінде емес, қоғамда алған орнында деп атап кеткен. Жазушы оқырмандарын аянышты, назарсыз, күлкілі, көзге көп түсе бермейтінде назар салуға шақырады. Олардың басқалар сияқты өмір сүрегу құқылы екендігін баса айтады [2]. Яғни «кішкентай адам» мәселесін алғашқы болып әдебиет шығармаларынан орын алғанына күмәніміз жоқ.

«Кішкентай адам» түсінігі жазушының ажырамас тақырыбына айналғанын да байқауға болады. «XIX веке «кішкентай адам» бейнесі әдебиетте маңызды мәселеге айналады. «Кішкентай адам» түсінігін 1840 жылы В.Г.Белинский «Горе от ума» еңбегімен қолдануға енгізген. Алғашқы қолдануда «қарапайым» деген мағына берген. Орыс әдебиетінің психологизмінің өзгеруімен күрделеніп XIX ғасырдың екінші жартысында еркін шығарманың ең танымал психологиялық кейіпкеріне айналады [3].

Кей әдеби, тарихи деректерге сенсек әдебиет кейіпкерлері патшалар, әскери қызметкерлер болған деп басталса, әдебиетке классицизмнің, синтементалист жазушыларымен жаңа кейіпкерлер келе бастаған. Классицисттерді қоғамның бай, бағландарынан гөрі қоғамның жаңа кейіпкері қарапайым жандар мен олардың күн кешуі, уайымы, өмір сүру қағидасы қызықтыра бастайды. Бұл мәселе жөнінде Л.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің, ф.ғ.д., профессор А.Үсен: «Әдебиетте кішкентай адамдардың жасалуы Н.Гоголь, Ф.Достоевский, А.Чехов шығармаларында кең өзріс тапты. Реалистік әдебиеттердің принциптері әдебиетке тереңдеген сайын кішкентай адамдардың бейнесін жасау өзекті бола түсті [4] дейді.

Адамдардың қоғамдық арқауда таныту үшін кішкентай адамдардың проблемаларын шынайы көрсету маңызды. Олардың тыныс-тіршілігі мен ой-армандарын шынайы тану арқылы қоғамдық сананың шынайы болмысын тануға болады. Классикалық реалистік проза адам проблемаларын қоғамдық дамудан, сыртқы фактордан іздейтіні белгілі. Қоғамдық орта, қоғамдық сана, қоғамдық мінез-құлықты саралай отырып, адамның ішкі және сыртқы қайшылықтарын таныту 19-20 ғасырдағы әдебиеттегі негізігі проблемаладың бірі болды» дейді [5].

Байқап отырғанымыздай «кішкентай адам» мәселесі әдебиет әлемімен тығыз байланысты. Демек, осы зертеулерге сүйене отырып «кішкентай адам» мәселесі қазақ кино өнерінен бұрын әдебиетінде де алғаш болып өз орнын алды деуге негіз бар. Әдебиет өнерінің тұтастығын ескеретін болсақ «кішкентай адам» мәселесі қазақ әдебиетінен орын алғандығы сөзсіз. Қазақ әдебиетінің алғашқы қатарындағы кез-кез келген автордың өмір жолына үңілсек дәуірінің шынайы суретшілерін байқаймыз. Олар қоғам мәселелеріне белсенді үн қосып, өз түсінігі мен қабылдау арқылы әдеби кейіпкер жасай білетін батыл қаламгерлер. Сондықтан «кішкентай адам» мәселесі қазақ әдебиетін де айналып өтпегені анық.

XX ғасырдың бірінші жартысында қазақ прозасының көш басында Ж.Аймаутов, М.Әуезов, және Б. Майлин тұрды. Демек, қоғамның күрделі кезеңдерін прозалық шығармаларда бүкпесіз суреттей білетін жазушылар шығармаларында «кішкентай адам» мәселесі орын алғаны белгілі. Және бұл тақырып бүгінде ғылыми зерттеліп, А.Үсенің еңбегінде терең талданды. Ғалымның пікірінше аталған жазушылардың шығармаларында: «Реалистік принциптер бір болғанымен, әр жазушының стильдік ерекшелігіне сай шығарма композициясы тілі мен көркемдік жүйелері түрліше өрілді. Ж. Аймаутов пен М. Әуезов шығармаларында кішкентай адамдар бейнесі басты емес, қосымша сипат алса, Б. Майлин прозасында кішкентай адамдардың көркем галереясы жасалды. Сондықтан орыс әдебиетіндегі кішкентай адамдардың бейнесі А.Чехов шығармалары арқылы саралап, қазақ әдебиетінде оны Б.Майлин әңгімелері арқылы зерделеу тақырыптары кең ашып, терең түсінуге мүмкіндік береді» [6]. Аталған ғылыми еңбекте автор «кішкентай адам» мәселесінің қазақ әдебиетіне келу жолдарымен қатар әлем әдебиетінің зертеулерімен салыстырмалы түрде талдап-таразылап шығады.

Автордың зертеуі бойынша әлемдік сөз өнерінің биігінде тұрған: «А.Чехов, Ф.Кафка, Б.Майлин шығармаларын қатар қоя суреттеу, қазақ халқының да биігін табудың маңызды мәселесі екенін алға тартады. Бұл үш қаламгер кішкентай адамдардың өміріне назар аударды. Олар үшін өмірді көркем шығармаға тән пафос пен көркемдік идея тұрғысынан емес, барынша «жалаңаш көрсету», адамның ішкі дүниесіндегі шынайы үдерісті көрсету басты мақсат болды. Сондықтан

бұл қаламгерлердің шығармалары қоғамын, уақытын «жалаңаштай» көрсеткен адамдардың ішкі әлемін «теріс аудара» көрсеткен аса сыншыл туындылар екеніне күмән жоқ» [7].

Ия, Б.Майлин өз шығармаларында халық өмірінің әлеуметтік шежіресін жасап кеткен ұлы жазушы. Байқап отырсақ ол жасап кеткен Айша, Раушан, Берен, атақты көк сиырлы Дайрабай, Азамат Азаматыш.... барлығы типтік дәрежедегі кейіпкерлер екен. Сондықтан қазақ әдебиетіне «кішкентай адамдар» мәселесін алғаш алып келген жазушылар тізімін бастап тұрғандығымен келіспеуге жөн жоқ.

Жалпы кино өнерінде «кішкентай адам» болмысы туралы түрлі пікірлер айтады. Тіпті біреулер оларды киноға «жаңа толқынның» келуімен байланыстырса енді келесі бірі киноның алғашқы кадрларында-ақ бой көрсеткен дейді. Кино тарихының алғашқы пайда болған кездеріне назар салсақ Американың атақты комик, дыбыссыз киноның дара тұлғасы Чарли Чаплиннің м фильмдерін қарасақ ол да қоғамның «кішкентай адам» мәселесін көтереді.

Әдебиеттің ізін басып қазақ кино өнеріне аяқ басқан «кішкентай адам» мәселесіне алғашқы болып әйгілі «art cinema» киностудиясы алға тарта бастады. Алғашқы болып режиссер Нариман Туребаев фильмдерінде «кішкентай адамды» экранға әкеліп көременге жаңа кейіпкер ұсынды. Режиссердің фильмдерінен байқағанымыз оның кейіпкері «әлсіз», «әрекетсіз», мақсатқа деген ұмтылысының жоқтығын баса айтуға болады.

Жалпы 1980 жылдары жарыққа шыққан «Жаңа толқын» режиссерларынының картиналарына назар аударсақ режиссерлік мүделерінің бөлектігін байқаймыз. Олардың картиналарында көз үйренген классикалық фильмдердің формасы жоқ. Өмірдің шынайын көзқарсын байқауға болады. Белгілі киносыншы Б.Нөгербек «Экранда Қазақфильм» еңбегінде С.Апрымов пен Д.Өмірбаевтың режиссурасына талдаулар жасап «Ақсуат» фильмін ұлттық кино атағына лайық деген баға береді [8]. Автор фильмді ешқандай идеологияны дәріптемейді, біреудің ырқына жығылмай, қоғамның жағдайын өзінің субъективті көзқарасымен көру нағыз тәуелсіздіктің рухын арттырған деп түсіндіреді. Режиссер С.Апрымовтың өзге фильмдерін сарапқа салып, «Қиян» фильмінен бастау алған өз туған ауылын өзі танымай қалған жат кейіпкері жайында кеңінен сөз етеді. Ешқандай бағыт-бағдарсыз қалған бұл кейіпкердің сапары ары қарай режиссердің басқа фильмдерінде де жалғасын табады. Бірақ, кейінгі фильмдерінен білетініміздей С.Апрымовтың кейіпкері әлі де жалғыз, әлі де барар нақты бағыты жоқ. Сыншы кейіпкердің психологиялық, эстетикалық құндылықтарына баға бере келіп адамның жан дүниесіндегі мұңын, сол кездегі қоғамдағы жағдайымен байланыстыра режиссердің фильмдерінің өзіндік ерекше нақыштағы ұлттық колоритке ие деген баға береді. Расында Апрымовтың құлдырау кезеңіндегі қоғам көрінісі еш боямасыз көрсетілген «Ақсуат», «Қиян» фильмдері дәл қазіргі уақытта тарихта қалған таңба фильм болып отыр. Жалпы Б.Нөгербек еңбектерінде «жаңа толқын» қазақ киносындағы Шәке Айманов, Мәжит Бегалин, Абдолла Қарсақпаевтардан кейін жаңа леп әкелген жастар деп қарастырады. Олай деп айтуға толық себеп бар. Өйткені, италиялдық неореализм, неміс киносындағы экспрессионизм, атақты «Догма 95», француздық жаңа толқынының белгілері қазақ киносының тоқсаныншы жылдарында пайда болған фильмдерде айқын көрініс тапты. Мысалы, постмодернизм бағытының барлық ережелеріне сай режиссер Ә.Қарақұловтың «Жылама» фильмін де жатқызуға болады. Ондағы қол камерасының қолдануы, дыбыстардың, көріністердің шынайылығы сөзімізге дәлел. Кинотанушының зерттеулеріне тоқталуымыздың себебі, «жаңа толқын» режиссерлерінің кейіпкерлерінің өзгеріске ұшырау жас режиссерлердің кино өнеріне жаңа кейіпкер жасап шығарудағы себебі болмақ.

Нариман Туребаев «жаңа толқын» режиссерлерінің бірі Әмір Қарақұловтың шеберханасынан шыққан есімі танымал режиссерлардың бірі. Студент кезінен кино тілін жеттік меңгерген нағыз шебердің алғашқы «Романтика» (2000) картинасы жылы жарық көреді. Араға бір жыл салып «Антиромантика» (2001) жарық көреді де сол жылы «Смотри по новому» кинофестивалінде қазылар алқасының жоғарғы бағасына ие болады. Студенттік кезден байқауларда фильмдерін ұсынып жүрген режиссердің фильмдерінде өзіне тән қолтаңбасы қалыптасып, көтерген мәселелері сыншылар назарына іліну талдауға түсіп жатты. Н.Туребаев фильмдерінде 90 жылдары жарық көрген «жаңа толқын» фильмдерінің тақырыптық, мазмұндық, стилі көрініс тапты. Яғни Нариман Туребаевтің фильмдерінде авторлық көзқарас айқын байқалатын. «Антиромантика» картинасында көше қызымен қатынасқа түскен жас жігіттің бір бөлме ішіндегі көрінісі суреттеледі. Материалдық жағдайына қарамастан, жігіт табиғи қажеттілігін өтеу үшін осы шарасыз қадамға барады. «Алдымен тамақтанып алармыз» деген қонақ қыздың әңгімесінен, фильмнің оқиғасының қалай өрбитінін сезіп отырасың. Көп ұзамай режиссер «Маленькие люди» фильмін жарыққа шығарады. Бұл режиссердің толық метражды фильм жасаудағы алғашқы тәжірибесі болғандықтан идеясы жетілген, тақырыптық ауқымы кеңейе түскенін байқаймыз. Фильмде кішкентай адам образы көрініс беріп, үлкен мегаполистегі екі кейіпкердің мәселесі қоғамдық деңгейге көтеріледі. Уақыт жетегінде жүрген алуан өркениеттің әуресі кейіпкерлерді әурегe салады. Режиссер бас кейіпкерінің бейнесі арқылы адам болмысындағы әлсіздікті, қарекетсіздікті, мақсатқа деген ұмтылыстың жоқтығын көрсетеді. Бір жағынан әрекет, талпыныс бар, екінші жағынан заман талабына сай қарсы күресетін күштің жоқтығын байқауға болады.

Фильмнің кейіпкерлері екі жігіт көше жағалап жарнама жасау арқылы күнделікті тірлікте қажеті бар заттар сатып күн көруге мәжбір. Тапқан табысына «қыз жалдап» уақытын өткізетін

олардың жетістікке жетуіне тек өздері кедергі. Кино авторы екі жігіттік тыныс тіршілігі, күн көру ережесін көрсете отырып, ешкімді кінәламайды, керісінше кейіпкерінің ішкі жандүниесін түсінуге шақырады. Сол себепті де олардың әлсіздігін көрсету арқылы фильм тақырыбы «кішкентай адам» мәселесін астарлап көрсетуге тырысады.

Режиссердің 2011 жылы жарық көрген «Шуақты күндер» фильмі заманауи кино үрдісінде ерекше фильмдер қатарына енді. Отандық VII Халықаралық «Евразия» кинофестивалінде фильм «үздік режиссура» жүлдесін иеленді. Қазақ кино өнері қоғамдық мәселеден алшақ кетіп, заманауи көрермен талаптарына сай формаға енген сәтте мәңгілік тақырып-жеке адамның ішкі трагедиясы бұл фильмде қайта бас көтерді. «Шуақты күндер» деп аты айғайлап тұрғанмен фильм оқиғасы ондай көтеріңкі көңілде өрбімейді. Фильмнің бас кейіпкері-жалдап отырған пәтерінің ақшасын төлей алмай, қарызға әбден батып, далада қалатын жағдайға жетеді. Үлкен қалада оның жолы болмайды, не оқыған оқуы не жасаған жұмысы жоқ. Өмірін жалғастырып, бір жарқ еткен үміт жоқ. Фильмнің алғашқы кадрлары кейіпкердің сәтсіз өмірімен басталып, сәтсіздікпен аяқталады. Сүйікті серттескен қызы тастап кетеді. Пәтер ақысын төлейтін қаражат жоқ, тіпті сырттан келетін көмек те жоқтың қасы. Достан, анасынан көмек сұраганның өзінде әрқайсының өз проблемасы, өз тірлігі, өз шығыны бар. Үйіндегі затын шығарып сатып пайда етемін деген әрекеті де сәтсіз аяқталып «мына жасымда алдамаймын деген» саудагер қарияның қолында кетеді. Тіпті сырттан келген кәсіпкерлерге гид болып табыс табам деген әрекетінен де түс шықпайды. Жанында көмек беремін деген орта жастағы әйелдің өз есебі де байқалып қалады. Демек бас кейіпкерге жаны ашитын бір адам табылмағаны оны өмірден түңілтіп жібереді. Бір ғана дүкен сатушысының бас кейіпкерге деген дұрыс көңілін білдіргенімен, сезімі де бар көрінгенімен тіршілікпен басы қатқан бас кейіпкер оны сезбейтін де сияқты. Режиссердің айтпақ ойы да осы кадрларда байқалады. Бір-бірінің қайғысына, қуанышына мән бермейтін өз күнін өзі көрген қоғам өмірі. Біреудің проблемасында біреудің шаруасы жоқ. Сол себепті бас кейіпкер де өз өмірін өзі дөңгелетіп әкетуге қанша талпыныс жасаса күші жетпейді. Қауқарсыздық пен шарасыздық киноны әр кадрінде орын алады. Кафеге келіп, сыра құйып беруді өтінген кейіпкер бейнесіне назар салып көріңізші. «Шуақты күндер» фильмінің әлеуметтік мәселелерінің алдында өмірдің ырғағынан сырт қалып қойған немесе ілесе алмай қалған адамдар туралы баяндалады.

Режиссердің 2014 жылы «Приключение» фильмі Х-ші «Евразия» Халықаралық кинофестивалінде Фиприсси және Нетпак қазылар алқасының арнайы жүлдесімен марапатталады.

Фильмнің бас кейіпкері Марат мекеме күзетшісі болып жұмыс атқарады. Кейіпкердің бір қалыпты өміріне ойламаған жерден жас қыз келіп шытырман оқиғаға айналдырады. Фильм Ф.М. Достоевскийдің «Ақ түндер» повесінің желісі бойынша түсіргенімен, режиссер өзіндік көзқарасына қарай икемдеп түсіргені белгілі. «Приключение» фильмінде кейіпкердің бойынан үйлесімдік, депресивті көңіл–күйге берілмейтін толықалық, күйреу және жеңілістерден өзін-өзі сақтауға деген ұмтылыс аңғарылады. Яғни, ішкі сезімдердің құрбанына айналмайды.

Нариман Туребаевтің фильмдеріндегі өмір шындығы мен экран заңдылықтары бірегей формада үйлесім тапқанымен, кейіпкер болмысымен, қоғам көрінісі қақтығысып отырды. Шығармашылық жолындағы туындыларының барлығында орталық кейіпкер ер адам бейнесі болды. «Антиромантика», «Кішкентай адамдар», фильмдеріндегі кейіпкер бейнесі, жаңа ортаға бейімсіз, өмір көшіне ілесе алмай келе жатқан кейіпкерлер қатарынан көрінсе «Шуақты күндер» кейіпкері әлсіз, әрекетсіз, рухани және мате риалды дағдарысқа ұшыраған еді. Ал соңғы фильмдегі заманауи кейіпкер бейнесінің құбылмалы шешімдері арқылы, режиссер шығармашылығына тән жалғыздық тақырыбын шындай түсті. Аталып отырған фильмдердің барлығына ортақ бір қасиет бар. Ол іс-әрекеттері қоғамдық өзгерістердің нәтижесі ретінде берілетін бас кейіпкердің экрандық сипаты. Әртүрлі себептердің әсерінен фильмдегі кейіпкерлердің психологисы өзгеріске ұшыраған және осы жағдайдан шығудың жолдарын өз мүмкіндігінше іздейді.

Белгілі кинотанушы Назира Рахманқызы «Бүгінгі қазақ киносының кейіпкері» атты ғылыми еңбегінде «кішкентай адам» мәселесін ғылыми талдау жасап арнайы бір бөлім арнаған. Автор «кішкентай адам» образын тек режиссер Нариман Туребаевтің фильмдерінде ғана емес режиссер Дәрежан Өмірбаевтың және Данияр Саламаттың фильмдерінде көрініс беретіндігін ғылыми дәлелдермен талдау жасаған. «Соңғы жиырма бес жылдағы қазақ қоғамындағы айтулы өзгерістердің бірі – ауылдан қалаға үдере көшу, урбанизация мәселесі екені белгілі. Бұл құбылыстың қазақ кино өнеріне ауылдан қалаға келген жастарының өмірі туралы Д.Өмірбаевтың, Данияр Саламаттың фильмдерінен көріп жүрміз. Осы режиссерлердің шығармалары арқылы ғасырлар бойы дала мәдениетін бойына сіңіріп келген қазақтың қала өміріне, мәдениетіне сіңісу процесі өте күрделі кезеңдерден өтіп келе жатқанын байқаймыз. Бұл өз кезегінде «бөтендік сезім», өмірде жолы болмай жүрген «кішкентай адам» оның ішкі күйзелістері мен бақылаулары, айналасын қоршаған ортамен текетіресі және одан жеңіліс табуы сияқты тақырыптарды экранға шығарды». [9] Автордың тұжырымы бойынша «кішкентай адам» басты мәселесі жеке әлемінің күйреуі, сыртқы әлеммен қарым-қатынасындағы шарасыздығы оның ішкі сезім иірімдері жалпы қоғамдық құбылыспен өрбіп отырады. Кинотанушының пікірі бойынша «кішкетай адамдар» сол қоғамның «құбыжық» құндылықтарына қарсы шығады. «Режиссердің айтуынша, біз кедей, бай деп нақты екі әлеуметтік

топқа бөлінген капиталистік қоғамда өмір сүріп жатырмыз. Ол қоғамда тек күші бар әлділер ғана жеңеді, ал қорғансыз бен әлсіздер олардың құрбанына айналады. Фильмде режиссердің бүгінгі қоғам, ондағы «кішкентай адамның» орны туралы көзқарасында қандай да бір мәмілеге келе алмайтын қатаңдық, турашылдық бар» Дәрежан Өмірбаевтің «Студент» фильміндегі тұжырымы жайлы пікірін білдіреді [10]. Автор сонымен қатар «кішкентай адам» мәселесі Серік Апрымовтың «Бауыр» (2013) фильмінде орын алғандығын баса айтады. Алайда бұл фильмнің кейіпкері шарасыздық, әлсіздік, күйреуден гөрі ішкі үйлесімдігі бар кейіпкер деп қорытындылайды.

Ал, киносыншы Инна Смаилова «кішкентай адам» мәселесіне байланысты өз еңбегінде: «Кинода мансабына шек келтірместей көрінген, терең ойлауға қабілетсіз кейіпкерлер өздерінің ішкі қасиеттеріне қарамай, киноға жаңа кейіпкер болып келді. Олар үшін ішкі жан дүниесінен бұрын, сыртқы келбеті маңызды болып тұр. Сондықтан автор үшін олардың сыртқы қорқынышы, бос сандалысы, жаңа жағдайға деген көзқарасы, эмоциясы жағдайдан шығу әрекеті ғана [11].

Киноның құдіреті оның кейіпкерінде. Сондықтан кейіпкерді жасап шағаруда сценаристің еңбегінің зор екендігін ескере кетуіміз керек. Нариман Туребаевтың шығармашылығында бірнеше рет сценарий жазу бақыты бұйырған. Студент кезінен ұстазы экранға шығарған «1997 Записки Рустама с картинками» (1998) сценариін алғаш жазған осы Н.Туребаев болатын. Сондықтан өз фильмдерінің сценариін өзі жазып өзіндік қолтаңбасын қалыптастырған дарынды режиссердің фильмдерін алғашқы кадрларынан-ақ тануға болады. Режиссердің фильмдерінің жарық көргеніне біраз жыл болса да фильм тақырыбы жағынан құнын жоймай, жан-жақты талқылаудан актуалдығын жойған емес. Себебі оның жасап шыққан кейіпкерлері қоғамдық құбылысты нақты бере алатын сол заманнан орнын табатын кейіпкерлер. Бұл жөнінде жас киносыншы Баубек Нөгербек өзінің диссертациялық жұмысында мынандай талдаулар жасайды. «Бұл фильм Маке мен Баеке есімді пәтер жалдап тұратын жігіттер жайында. Олар көше жағалап, сетевой-маркетингпен айналысып, көшеде сенгіш адамдарға қажетсіз заттар ұсынып оны сатумен айналысады. Фильм тақырыбы тақырып үшін ғана, Бек пен Макс «үлкен әлемнің» «үлкен өзгеріс күтіп жүрген» «кішкентай адамдары» [12].

Міне, кәсіби мамандардың пікірлерін сарапқа сала келе түйгеніміз «кішкентай адам» мәселесі әрдайым күн тәртібінде тұрып, біз оған қалаған уақытымызда оралып, олар арқылы қоғамдық өзгерістерге ойымызды айта аламыз. Режиссер Нариман Туребаевтің шеберлігі де осы тақырыпты кеңінен көрсете алғандығында болып тұр. Режисердің қай фильмін алсаңыз да оның бас кейіпкері ер адам. Жәй ер емес, қоғамда орнын іздеп амалсыз, шарасыз қалған ер адам. Фильмдерінің ырғағы қалай бояу болса фильдегі басты кейіпкерінің іс-әрекеті, қимыл қозғалысы да сондай баяу.

Өнерде дала өнері мен қала өнері деген ұғым бар. Кино саласына қатысты айтар болсақ әрине аға буын режиссерларымыз бен киноға келген сценаристерді сөзсіз даланың өнерінің шеберлері деп атауға әбден болады.

Ал «жаңа толқын» режиссерларының басты назар аударатын мәселесі заман тақырыбы мен сол кезең аралығында пайда болған жаңа кейіпкерлердің экрандық бейнесі күрделі де аса қызықты мәселелерді қамту болды. Жаңа кейіпкердің сомдауын қарастыру арқылы қазақ кино өнерінде қалаптасқан кейіпкерден алыстап кетті. «Наримау Туребаевтың «Кішкентай адамдар» фильмінде голивуд моделіндегі жақсылығымен жамандықты жеңетін мейірімді-кейіпкер жасау жағынан ұтымды шыққан. Жас кинорежиссерлардың фильмдерінде жаңа өмірге жаңа көзқараспен қарайтын, қиындықты жеңе білетін, болашаққа үмітпен қарайтын кейіпкер жасау қалыптастырып жатқанын байқауға болады [13]. Ия, Н.Туребаев фильмдерінде бүгінгі күннің кейбір келеңсіз әрекеттері бейнеленген. Кинотанушының шетелге еліктеушілік тәсілімен түсірілген деген тұжырымымен келісуге негіз бар. Н.Туребаев фильмдерінде ұрып-соғу, кинау, үлкеннің кішіге озбырлығы, зорлық-зомбылық, азаптау, жоқшылық, түрлі мистикалық сарынды көп пайдалану орын алады. Әрине, режиссердің фильмдерінде еліміздің тарихын дәріптейтін, қазақ мәдениетін паш ететін элементтер жоқтың қасы. Десе де әр фильмі өз кезеңінің айнасы тәрізді, еліміздің егемендігінің бұғанасы қатаймай, қабырғасы бекімей тұрып шыққан фильмдер сол заманға сәйкес шыққан. Тағы бір ескере кететін жағдай жоғарыда айтқан қала өнерінің кең өріс алуы.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 obrazovaka.ru

2 www.litra.ru

3 https:sites.google.com (Вертуальный музей)

4 https:lladabeportal.kz (7 сентября 2018 года)

5 Ногербек Б.Р. Кино Казахстана.- НЦП,1998, 272 б.

6 Рахманқызы Н. «Бүгінгі қазақ киносының кейіпкері» РКР cajas.rz

7 Смаилова И. Генезис киноязыка в современном казахском игровом кино:. автореферат... кандидат...искусств...наук...Алматы 2010. - 31 б.

8 Б.Нөгербек. Эволюция и трансформация образа героя в казахском игровом кино (1930-е 2000-е годы) диссертация на соискание ученной степени доктора философии (PhD).Алматы 2012

9 Деллюк Л. Фотогения. Новые вехи. 1929. - 124 б.

ҚЫЗМЕТ КӨРСЕТУ САЛАЛАРЫ

СФЕРЫ УСЛУГ

SERVICE SECTOR

ҒТАМР 71.35.01

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚОНАҚ ҮЙ ИНДУСТРИЯСЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ТАҢДАҒЫ ДАМУ ҮРДІСІ

Д.Е. Жумекенова
Аға оқытушы, магистр, Ө.Сұлтанғазин атындағы Қостанай мемлекеттік педагогикалық университеті, Қостанай қ.
А.К. Айболова
Студент, Ө.Сұлтанғазин атындағы Қостанай мемлекеттік педагогикалық университеті, Қостанай қ.

В данной статье речь идет о динамике и тенденциях развития гостиничной индустрии в Республике Казахстан, являющейся главным сектором международного туризма. Низкий уровень обслуживания гостиничных предприятий в Казахстане является одной из причин слабого развития туризма в стране. Одним из важных вопросов, рассматриваемых в рамках государственной программы развития туризма, является повышение качества услуг.

Ключевые слова: гостиничное хозяйство, сервис обслуживания, туризм, туристская отрасль, гостиничная индустрия, гостиничные предприятия, туристская инфраструктура.

Қонақ үй шаруашылығы ортасы туризмнің жетекші факторы мен базасы болып табылады. Бірақ елімізде қонақ үй-мейрамханалық және туристік бизнес көптеген себептерден шетелдегідей өріс алып жатқан жоқ, оның экономикалық және басқару негіздерін оқу экономикалық ғылымның жеке саласына әлі айналмады [1].

Қазіргі таңда әлемнің әр нүктесінде қызметтер саласының феноменальді кеңеюіне айқын тенденция байқалуда. Қызмет көрсету – адам қажеттіліктерін қанағаттандырып, жетілдірілетін адамзат қарым-қатынастарының саласы болып табылады. Қонақ үй қызметін дұрыс ұйымдастыру және жылжыту үшін сервис мәдениетін дамыту керек. Қызмет көрсетудің жоғары мәдениеті қызметшілерге тұтынушылардың мәселелерін шешуге мүмкіндік береді.

Қонақ үй қызметтерінің маркетингі саласында жұмыс істейтін адамдар, өз тауарының төрт спецификалық белгілерін ұмытпауы керек:

1. Материалды тауарларға қарағанда қызметтерді, оларды тікелей көрсету сәтіне дейін, дәмін татып, ұстап көріп, көруге және естуге болмайды;
2. қонақ үй индустриясында қызмет көрсету қызмет көрсететін адамды да, қызмет көрсетілетін адамды да қажет етеді, яғни қызметтер көзі мен объектісінен ажырамайды;
3. қонақ үй саласының қызметтері құбылмалы, оның сапасы қызмет қандай жағдайда және кіммен көрсетіліп жатқандығына байланысты болады;
4. қызметтер сақтауға келмейді [2].

Қонақ үй қызметтерінің сапасы өндірістік фирмалардың қызметтерінің сапасынан әлдеқайда ерекшелінеді. Қонақ үй кәсіпорнының өнімі бір уақытта өндіріліп – тұтынылатыны – оның басты ерекшелігі болып табылады. Зерттеушілер сапаны қонақтың сұраныстарын қанағаттандырып, одан асу мүмкіндігі ретінде анықтайды. Жоғарғы деңгейдегі сапаға ұмтылу – шексіз удеріс, бірақ бүгінгі күні қонақ үй бизнесіндегі барлық бірлестіктер онымен айналысатыны анық. Қызмет көрсету сапасының сұлбасы танылған бес сатылы модель ретінде кең қолданылады. Ол қызмет көрсетудің сапасын қонақтың үміттерін қанағаттандыру көзқарасынан анықтайды.

Сұлбаны жасағандардың айтуынша: «Қызмет көрсетудің бірінші қадамы – бұл тұтынушылардың қажеттіліктері және талаптарымен қоса, қызмет көрсетудегі туындайтын қиындықтардың алдын алу, қызмет көрсету сапасында кемшіліктер туу мүмкіндігін білу, қадағалау. Басқаша айтқанда, фирма өз қонағының талаптарын білу, сол қажеттіліктерін үлгілі сапамен жоғары деңгейде жүзеге асыруы керек» [3].

Халықаралық қызмет көрсету стандарты міндетті түрде қонақүйдің сапалы жоғарғы деңгейдегі қызмет көрсетуін талап етеді.

Қызмет көрсету стандарты – бұл тұтынушыға міндетті түрде көрсетілетін қызмет ережелерінің жиынтығы, өндірістік операциялардың жоғарғы деңгейдегі сапасын кепілдеу. Стандарт белгілі бір критерийлерден тұрады, олар қонақүй шаруашылығының жұмысшылар қызметі және тұтынушыларға көрсетілетін қызмет сапасының деңгейімен бағаланады:

− Ақпарат немесе брондау жайлы хабарламаға жауап уақыты(секунд); орналастыру қызметі кезіндегі уақыт;

– клиенттердің көп келуіне қарамастан, қонақүй шаруашылығында қатарда тұру уақыты көп ұзамау керек;

– белгілі бір қызмет түріне кететін уақыт шығыны. Мысалы, тұтынушының номерге кіргеннен бастап 3 мин кем емес жүкті жеткізу; тәулік ішінде пайдаланушының жеке заттарын сұрыптау, тазалау немесе жинастыру және т.с.с.;

– сыртқы кейіп және униформаның болуы;

– персоналдың тіл білуі (мемлекеттік тілі, шет тілдері т.б.) және т.б.

Қонақ үй бизнесі экономиканың ерекше салаларының бірі, мемлекет қонақ үй қызметіне көмектеседі, жалпы туризм индустриясының дамуы үшін жағымды жағдай жасай отыра, оның ерекше бағыттарын анықтайды және қолдайды.

Қонақ үй индустриясы экономикалық қызмет түрі ретінде қонақ үйлерде, мотельдерде, кемпингтерде және қосымша ақы үшін басқа да орналастыру құралдарында қызмет көрсетуді және қысқа мерзімді тұруды ұйымдастыруды қамтиды.

Қонақ үй қызметтері нарығын дамыту Қазақстанның әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті елу елдің қатарына кіру стратегиясын іске асыруға негізделген, онда туризм саласы қонақ үй секторымен бірге басым сала ретінде айқындалған. Қазақстанның қонақ үй шаруашылығын табысты дамытуы үшін барлық мүмкіндіктері бар [4].

Қазақстанның қазіргі заманғы қонақ үй индустриясы отандық және шетелдік менеджменттің екі түрі бойынша жұмыс істейді. Соңғысы шетелдік компаниялардың басқаруында жұмыс істейтін қонақ үйлердің пайда болуымен байланысты, бұл қонақ үй қызметтерінің отандық нарығының сапалы жаңа жағдайға көшуін дәлелдейді.

Қонақ үй тізбектері Қазақстанның қонақ үй секторын ұйымдастырудың жаңа тәсілін қалыптастырады және оның қызметтерінің деңгейін арттыру үдерісіне елеулі үлес қосады.

Заманауи компьютерлік технологиялар қонақ үй өнімін жылжытуға үлкен әсер етеді. Осылайша, қонақ үй ақпаратттарын электрондық пошта арқылы тарату және ғаламтордағыөзінің сайттарын жасау жарнама саласында кеңінен таралды. Қонақ үй бизнесіндегі инновациялық технологиялардың негізгі бағыттарының бірі мультимедиялық технологияларды, атап айтқанда анықтамалықтарды, буклеттерді, каталогтарды енгізу болып табылады.

Мультимедиялық технологияларды қолдану әлеуетті тұтынушыға қонақ үй туралы ақпаратты тез ұсынуға, сол арқылы қонақты қажет ететін өнімін жедел әрі нақты қатесіз таңдауға мүмкіндік береді. Қонақ үйдің және оның кәсіпорындарының басқа бөлімшелерінің қызметін автоматтандыру бағдарламасын әзірлеу басқарудағы елеулі өзгерістерге алып келеді, сондай-ақ қызмет көрсету сапасын арттырады.Қонақ үй кәсіпорнының қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселесі инновациялық технологиялардың көмегімен шешілуде [5].

Туристік қызметтер, соның ішінде қонақ үй қызметі шеңберінде әлеуметтік-мәдени қызметтерге жатқызылды. Олар қазіргі заманғы қонақжайлылық қағидаттарында құрылады, бұл олардың отандық туризмді дамытудағы рөлін арттырады, сондай-ақ туристік-қонақ үй сервисі үшін кадрлар даярлау жүйесінде белгілі бір міндеттерді қояды.

Адам ресурстары қызметі және маркетинг бөлімі сапаны басқару бойынша жұмысты бақылау мен үйлестіруге жауап береді. Олар көрсетілетін қызметтердің сапасын және стандарттар мен санитарлық нормаларға сәйкестігін күнделікті бақылауды жүзеге асырады, қызметкерлерді оқыту мен кадрларды қайта даярлауды ұйымдастырады. Жаңа қызмет түрлерін және қызмет көрсетудің заманауи технологияларын зерделейді және енгізеді, қызмет сапасын арттыру бойынша шараларды әзірлейді.

Кесте 1: Қазақстандағы қонақ үй индустриясының позициясын бағалау нәтижелерін SWOT-талдау.

Әлсіз жақтары	**Күшті жақтары**
– орта және шағын қонақ үйлерде тиімді менеджмент жеткіліксіз; – қонақ үйлердің төмен толтырылуы; – шағын қонақ үйлерде қызметтердің қосымша ассортименті ретінде компьютерлік базаның жеткіліксіздігі; – жергілікті халық үшін жоғары бағалар; – санатсыз қонақ үйлердің көп саны; – жарнама мен маркетингтік зерттеулердің тиімділігінің төмендігі; – көптеген қонақ үйлерді қайта жаңарту және қонақ үй шаруашылығына инвестициялық қаражат тарту қажеттілігі;	– ірі кәсіпорындардағы тиімді менеджмент үлгілерінің болуы; – орналастыру орындарының тұрақты резервінің болуы; –үздік қонақ үйлерде логистикалық операциялар тәжірибесінің болуы; – елдің көптеген қонақ үйлерінде маркетингтің даму стратегиясының болуы; – сақтандыру нарығының жедел даму қарқыны; – қонақ үй қызметтері нарығында бәсекелестіктің өсуі; – ел бойынша қонақ үй ғимараттарын жөндеу мен қайта жаңартудың тұрақты қарқыны.

Қауіптер	Мүмкіндіктер
– саланың шығындылық өсімі; – қонақ үйлердің қосылуы, бұл елдің кейбір аумақтарында қонақ үй индустриясы саласында монополизмді тудыруы мүмкін; – шығу туризмінің келу және территорияішілік саланың жағдайын үнемі нашарлататын және көптеген кәсіпорындарды банкротқа ұшырататын, қонақ үйлердің қызметінен мемлекеттік бюджетке аударымдарды төмендететін жерлерден басым болуы; – әлсіз заңнамалық база, сала үшін нақты белгіленген басымдықтардың болмауы; – ел ішіндегі жарнаманың жетіспеушілігі тұтынушылардың хабардар еместігін арттырады.	– салада шағын және орта кәсіпорындардың өсуі үшін негіз болатын заңнамалық және салық базасын жетілдіру; – қызметкерлердің салаға тартымдылығы және оларды клиентпен қарым-қатынас жүйесіне оқыту үшін жағдай жасауға мүмкіндік беретін менеджментті жетілдіру, яғни халыққа белгілі бір тәрбиелік әсер ететін; – қызмет көрсету сапасын жетілдіру үшін база жасайтын қонақ үй тізбектерін дамытуды күшейту; – ұлттық қонақ үй қызметтерінің тартымдылығы мен бәсекеге қабілеттілігін арттыратын маркетингті дамыту; – клиенттердің үміттерін айқындайтын қонақ үйлердің жаппай категориялануы; – клиенттерге қызмет көрсетудің логистикалық принциптерін енгізу, бұл ұлттық қонақ үйлерді халықаралық стандарттар деңгейіне жеткізеді.

Қазіргі таңда елде туризмді дамыту бойынша түрлі іс-шаралар өткізіліп, бағдарламалар қабылданып жатыр. Бұл бағдарламалар нәтижесі бойынша елімізде келу туризмінің сатысы өсіп, қызмет көрсету сапасының жоғарлауы жоспарлануда.

Қазақстанның қонақ үй бизнесі біркелкі дамып келеді. Қонақжайлылық нарығы қаланың инфрақұрылымдық жүйесімен, оның туристік, әлеуметтік және іскерлік белсенділігімен тығыз байланысты болып келеді.

Елге келетін адамдардың өсіп келе жатқан ағыны жыл сайын артып келеді. Болжам жасауға мүмкіндік беретін орташа өсу медианы ескере отырып, туристер ағынының орта мерзімді перспективада 2025 жылы 3 млн адамнан асып түсуге барлық мүмкіндігі бар.

Қорытындылай келе, жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, қонақ үй нарығы белсенді қалыптасу кезеңінде және одан әрі дамытудың кең келешегі бар екенін атап өтуге болады. Көптеген мәселелер шешілу сатысында, бірақ әлі де көп нәрсе қарастырылуы керек. Бүгінгі таңда Қазақстанда барлық қажетті атрибуттары – жарнама, сауда қызметтері, көлік, орналастыру, тамақтану, байланыспен қамтамасыз ету және т.б. бар туризмнің тұтас жүйесі жоқ. Қазақстан туристік жоспарда қызығушылық танытуда. Бірінші ғасырдан біздің дәуірімізге дейінгі республиканың бай тарихы, сирек кездесетін материалдық тарихи ескерткіштер, өзіндік мәдениет, саяси тұрақтылық, республиканың ашықтығы және оның ынтымақтастыққа әзірлігі-осының барлығы туристік индустрияның қарқынды дамуына жол ашатын факторлар. Қонақ үй бизнесіндегі жұмыстың қаралған нәтижелері Қазақстан Республикасының қонақ үй шаруашылығындағы менеджмент деңгейі әлі де тұрақтана бастағанын көрсетеді. Жаңа технологияларды және қызмет көрсетудің танымал әрі оңтайлы әдіс-тәсілдерін, түрлерін пайдалану еліміздің қонақ үй инфрақұрылымын нығайтуға ықпал ететіні анық.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Александрова А.Ю. «Международный туризм». Учебное пособие для вузов. М.: 2001г. – 464 с.

2 Уокер Дж. Р. Введение в гостеприимство. Пер. с англ. – М.: Юнити-Дана, 2002.

3 Рахимбекова Ж.С. Современные направления развития гостиничного хозяйствав Республике Казахстан // Экономика и статистика. Алматы, 2004. № 4. С. 88-94.

4 Шатерникова А. Перекосы в развитии гостиничной инфрастуктуры могут негативно сказаться на стремлении позиционировать Казахстан как новое туристическое направление. // Панорама, 2007. № 17.

5 Концепция развития туристской отрасли Республики Казахстан до 2020 года, утверждена постановлением Правительства Республики Казахстан от 19 мая 2014 года № 508.

ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР ЖӘНЕ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ И ОТРАСЛЬ ТЕХНОЛОГИИ

TECHNICAL SCIENCES AND TECHNOLOGIES OF THE INDUSTRY

ГРНТИ 27.35.21

МОДЕЛИРОВАНИЕ РАСПРОСТРАНЕНИЯ ВЫБРОСОВ ПРОДУКТОВ СГОРАНИЯ УГОЛЬНЫХ ЭЛЕКТРОСТАНЦИЙ В АТМОСФЕРУ ПРИ КОНТИНЕНТАЛЬНЫХ КЛИМАТИЧЕСКИХ УСЛОВИЯХ

А.А. Исахов
Доктор PhD, профессор, КазНУ им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан
Тонг Янг
Доктор PhD, профессор, Университет Миддлсекс, Лондон, Великобритания
А.Р. Байтуреева
PhD докторант, КазНУ им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

Загрязнение атмосферы выбросами от энергетических объектов является сейчас острой экологической проблемой. В данной работе представлено использование методов вычислительной гидродинамики для моделирования рассеивания выбросов продуктов сгорания одного из крупнейшего энергетических комплексов Казахстана и СНГ Экибастузского ГРЭС–1 (г. Павлодар, Казахстан). В силу того, что климат Казахстана является континентальным, было важно рассмотреть распространение выбросов в атмосфере при разных погодных условиях. В этих целях были рассмотрены самое холодное и самое жаркое времена года: лето (июль) и зима (январь). Верификация численного алгоритма была произведена с помощью моделирования тестовой задачи и сравнения полученных численных результатов с экспериментальными измерениями.

Ключевые слова: уравнения Навье-Стокса, тепломассоперенос, численное моделирование, загрязнение воздуха, концентрация, тепловая электростанция, континентальный климат.

1 Введение

Загрязнение воздуха с каждым годом становится все более серьезной крупномасштабной проблемой. Согласно окончательному отчету Международого энергетического агентства (IEA – International Energy Agency) о выбросах за 2017 год (обновленному в октябре 2019 года), в Казахстане выбросы CO_2, связанные с сжиганием угля увеличились во сравнению с 2000 годом на 96.5%. Начиная с 2010 года, каждые 2 года наблюдается тенденция роста объема выбросов на 3.5%. При этом особое внимание следует уделить энергетическому сектору, поскольку на долю энергетики приходится более 67% общих выбросов парниковых газов и более 80% выбросов CO_2 [1].

В данной работе рассматриваются выбросы, связанные с эксплуатацией Экибастузской ГРЭС–1 имени Булата Нуржанова (г. Павлодар, Казахстан). Она является самой крупной станцией в Казахстане, работающей на твердом топливе, и одной из крупнейших угольных электростанций в мире с текущей располагаемой мощностью в 3500 Мегаватт (Рис. 1). В 2019 году электростанция выработала 18.3 миллиарда киловатт-часов. Это составило 17.3 процента от общей доли выработки электроэнергии по стране [2].

Климат местности, где расположена Экибастузская ГРЭС–1 является континентальным и разница температур воздуха зимой и летом составляет в среднем 45 ^{o}C [3]. Чтобы исследовать характер рассеивания выбросов в данной местности, в данной работе были рассмотрены два времени года: лето (июль, 2019 г.) и зима (январь 2020 г.)

Учитывая все вышесказанное, была построена математическая модель и численный алгоритм для ее решения, который позволил провести расчеты и смоделировать рассеивание выбросов продуктов сгорания Экибастузской ГРЭС–1 под влиянием различных метеорологических условий. Чтобы корректно смоделировать этот процесс, важно учесть все физические принципы, влияющие на движение и рассеивание загрязняющих веществ в поперечном течении, а также влияние архитектурных препятствий.

Рисунок 1. Экибастузская ГРЭС–1 (Казахстан, город Экибастуз)

В целях проверки корректности математической модели, численный алгоритм прошел валидацию и верификацию путем решения экспериментальной задачи дисперсии газа в аэродинамической трубе. Эксперимент представлял собой распыление этилена (C_2H_4) в поперечном течении под влиянием кубического препятствия и был проведен в лаборатории Института промышленных наук Токийского университета [4]. Полученные экспериментальные данные были представлены в открытых научных источниках [5]. Сравнительный анализ численных и экспериментальных данных показал, что выбранная математическая модель и ее численный алгоритм работают корректно для подобных задач и все параметры были далее применены для моделирования рассеивания выбросов Экибастузской ГРЭС–1.

В данной работе было использовано программное обеспечение для инженерного анализа и численного моделирования ANSYS Fluent.

2 Математическая модель и численный алгоритм

С точки зрения физики, распространение выбросов, исходящих из дымовых труб представляет собой дисперсию газа в поперечной струе воздуха. Вычислительная гидродинамика является эффективным инструментом для моделирования поведения струй в поперечном потоке. Моделирование таких задач основано на решении уравнений Навье-Стокса (уравнения неразрывности, уравнения движения и уравнение энергии) [6-7]. Было установлено, что осредненные по Рейнольдсу уравнения Навье-Стокса (RANS – Reynolds Averaged Navier–Stokes) могут качественно предсказать поведение потока и концентраций веществ [8]. В данной работе были протестированы некоторые разновидности RANS k-epsilon модели: Standard k-epsilon, Realizable k-epsilon и RNG k-epsilon. На основе результатов валидации и верификации, модель Realizable k-epsilon показала более точный результат и была выбрана для дальнейших расчетов.

Для аппроксимации градиентов был использован метод Грина – Гаусса (Green–Gauss cell based scheme). Адвекция была дискретизирована с использованием схемы против потока второго порядка. В данной работе был использован полунеявный метод SIMPLE (semi-implicit method for the pressure-linked equation), распространенный для численного решения несжимаемой жидкости, алгоритм которого связывает давление и скорость.

3 Валидация и верификация: моделирование тестовой задачи

3.1 Конфигурация расчетной области, вычислительная сетка и физические параметры потока

Трехмерная вычислительная область имеет размеры 1.08 × 4.2 × 1.94 м, а расстояние между кубом и ветренным входом в расчетную область составляет 5.0H (H = 0.2 м). (Рис. 2).

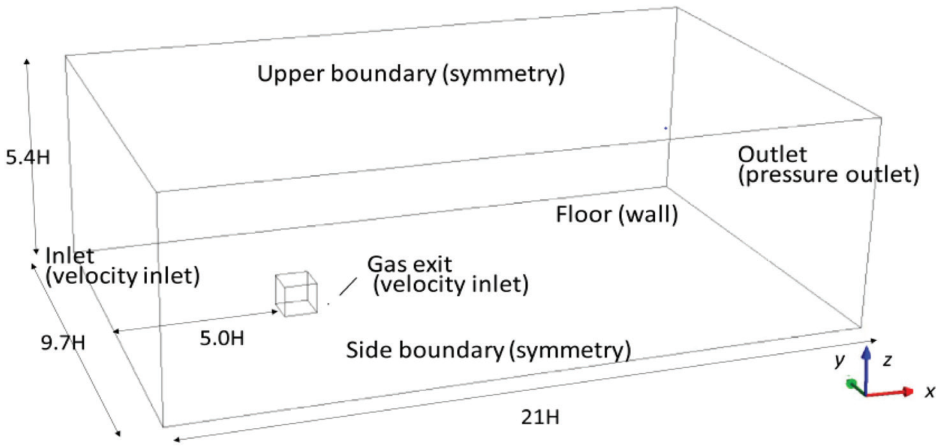

Рисунок 2. Вычислительная область и граничные условия для тестовой задачи [5]

На рис. 3, а проиллюстрирована конфигурация рассматриваемого потока: кубическая модель здания с высотой H расположена в турбулентном пограничном слое. Источник газа квадратной формы с длиной стороны 0.025H установлен на уровне земли в зоне рециркуляции за зданием. Скорость W_S газа на выходе составляет 0.5 U_H, при этом U_H определяется как средняя скорость ветра на высоте H (U_H = 0.4м/с). Степенной показатель вертикального профиля продольной скорости воздуха составляет 0.25. Интенсивность турбулентности в продольном направлении на высоте здания H составляет приблизительно 20%. На рис. 3, б показаны вертикальные профили безразмерной средней скорости U / U_H и турбулентной интенсивности I_u, полученные экспериментальным путем.

Граничные условия были заданы следующим образом: Velocity inlet для входа ветра и источника газа, Pressure outlet для выхода, Wall для поверхности земли и стен здания, Symmetry для боков и верхней границы (Рис. 2).

a) b)

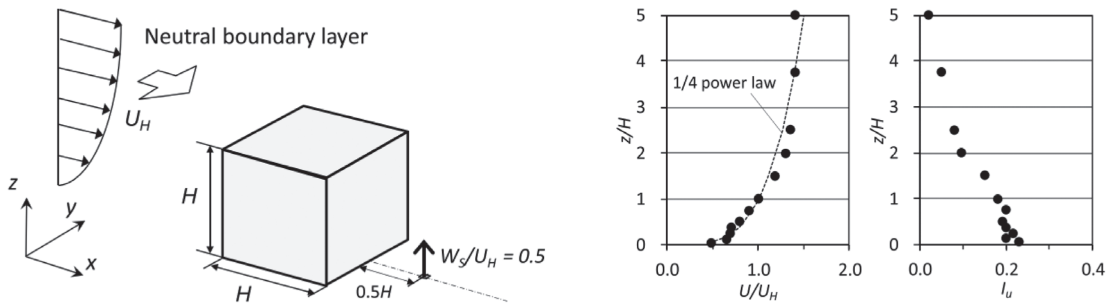

Рисунок 3. (а) конфигурация рассматриваемого потока, (б) измеренные профили средней обезразмеренной скорости и турбулентной интенсивности вдоль потока [5]

Для вычислений использовалась тетраэдральная сетка, которая была сгущена в области, представляющей наибольший интерес, то есть вокруг куба (Рис. 4). При построении геометрии, в качестве вертикальной оси была выбрана ось *y*. Размеры сетки были выбраны исходя из размеров, рекомендованных в статье [5]. В результате количество тетраэдральных ячеек составило 4,494,837, а число узлов – 786,114.

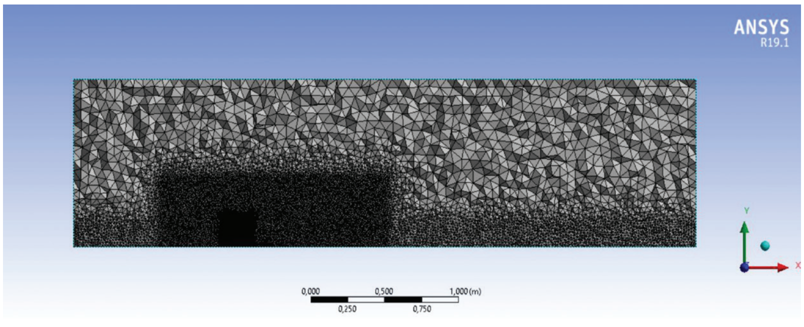

a)

b) 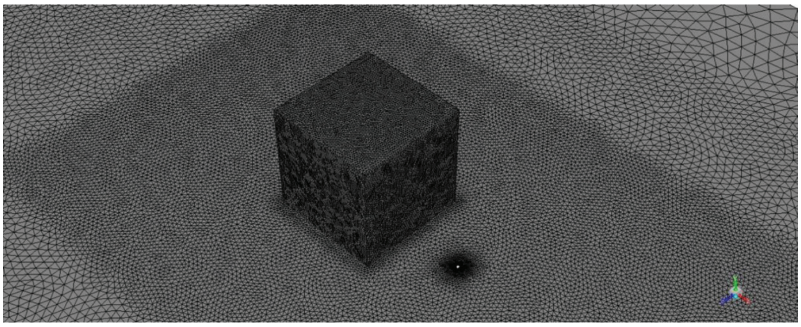

Рисунок 4. Расчетная сетка: (а) вид в разрезе, (б) вид в масштабе

Основываясь на экспериментальных значениях из Рис.3 б, были интерполированы и заданы входные профили скорости U и интенсивности турбулентности I_u. Соответственно, входные профили турбулентной кинетической энергии k и диссипации ε рассчитываются следующим образом:

$$k(z) = \left(I_u(z)U(z)\right)^2$$

$$\varepsilon = C_\mu^{\frac{1}{2}} k(z) \frac{U_H}{H} \alpha \left(\frac{z}{H}\right)^{\alpha-1}$$

где $\alpha = 0.25$ – степенной показатель.

Для поверхности земли пристеночные функции были модифицированы в соответствии с шероховатостью, определяемой эквивалентной высотой шероховатости k_s и константой шероховатости C_s. k_s определяется как $k_s = 9.793z_0 / C_s$, в котором z_0 оценивается как 0.0004 м согласно профилю скорости, полученному из экспериментов, а C_s принимается за 0.5. Для выбросов интенсивность турбулентности была установлена на уровне 10%. В данной работе были протестированы три RANS модели: Standard k-epsilon, Realizable k-epsilon и RNG k-epsilon. Критерии сходимости были установлены равными 10^{-5}. Число Шмидта было установлено по умолчанию: Sc = 0.7.

3.2 Анализ полученных результатов

На рисунках 5-6 представлено сравнение численных результатов различных моделей турбулентности RANS k-epsilon (Realizable, RNG и Standard) с экспериментальными данными в вертикальных сечениях x/H = 1.0, 1.5, 2.0 (z/H = 0) для безразмерных величин скорости $\frac{U}{U_H}$ и концентрации $\frac{C}{C_0}$ соответственно. Здесь C_0 – характеристическая концентрация, выражаемая как: $C_0 = \frac{Q_e}{H^2 U_H}$, где Q_e- темп выброса загрязняющих веществ, который был определен как объемный расход. Значение C_0 в экспериментах составило 312.5 ppm (parts per million – миллионных долей).

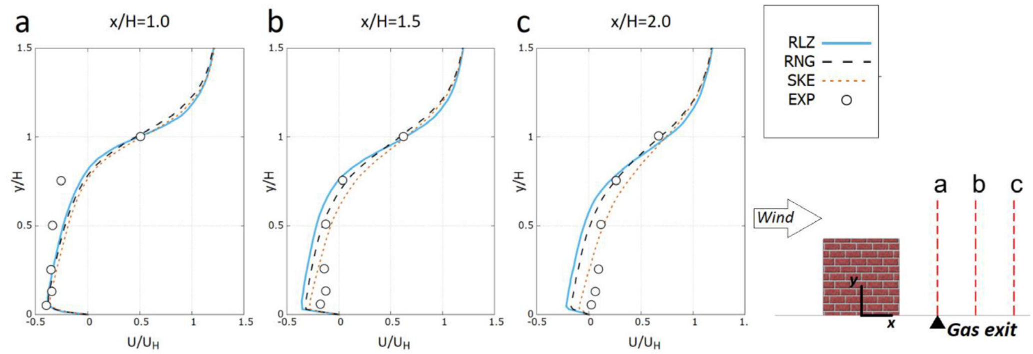

Рисунок 5. Сравнение экспериментальных измерений и вертикальных профилей средней скорости потока U / U_H за зданием, полученных с помощью различных моделей турбулентности в центральной секции (z/H = 0): (а) x/H = 1.0, (b) x/H = 1.5, (c) x/H = 2.0

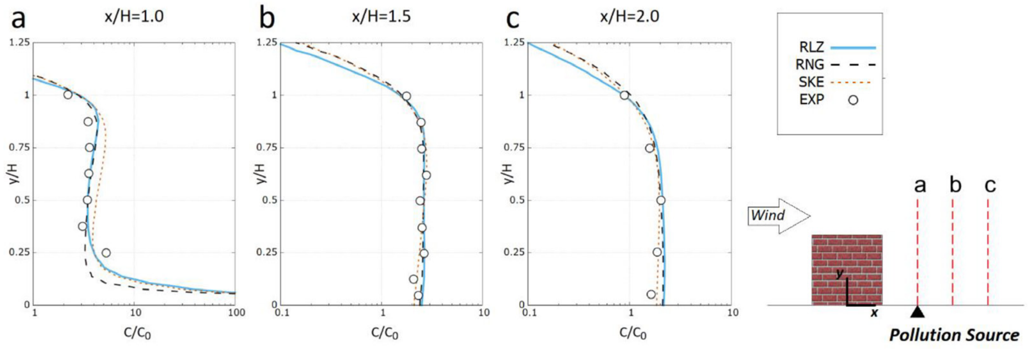

Рисунок 6. Сравнение экспериментальных измерений и вертикальных профилей средних концентраций C / C_0 за зданием, полученных с помощью различных моделей турбулентности в центральной части (z/H = 0): (a) x/H = 1.0, (b) x/H = 1.5; (c) x/H = 2.0

Для анализа соответствия между экспериментами и результатами вычислений существуют различные метрики валидации: FAC2 (Factor of 2 of the Observations), FB (Fractional Bias) и нормализованная среднеквадратичная ошибка NMSE (Normalized Mean Square Error). Эти метрики могут быть выражены следующим образом:

$$FAC2 = \frac{1}{N}\sum_{i=1}^{N} n_i \text{ где } n_i = \begin{cases} 1\, при\, 0.5 \le \dfrac{P_i}{Q_i} \le 2 \\ 1\, при\, O_i \le 0.05\, и\, P_i \le 0.05 \\ иначе\, 0 \end{cases}$$

$$FB = \frac{[O]-[P]}{0.5([O]+[P])}$$

$$NMSE = \frac{\left[(O_i - P_i)^2\right]}{[O][P]}$$

где O_i и P_i - экспериментальные (измеренные) и прогнозируемые (вычисленные) значения данной переменной в точке i соответственно; N - количество точек измерения данных. Квадратные скобки обозначают среднее значение по всему набору данных. Значения метрик, соответствующих идеальному соответствию данных, составляют 1.0 для FAC2 и 0.0 для FB и NMSE.

В таблице 1 приведены полученные значения FAC2, FB и NMSE для вертикальных профилей концентрации, пробы были взяты из 21 точек. Согласно метрике FAC2, все модели показали себя наилучшим образом и достигли идеального значения 1. Согласно метрике FB модель RNG лучше, чем RLZ. Однако, по данным NMSE, модель RLZ лучше, чем RNG. Отклонение от нуля модели RNG по NMSE больше, чем у RLZ по FB, поэтому модель RLZ была выбрана для будущих расчетов как наиболее корректная.

Таблица 1. Показатели метрик валидации для концентрации C / C_0

	FAC2	FB	NMSE
RLZ	1	-0.059,94	0.193,495
RNG	1	-0.031,34	0.287,297
SKE	1	-0.096,49	0.466,415

4 Моделирование выбросов Экибастузской ГРЭС–1

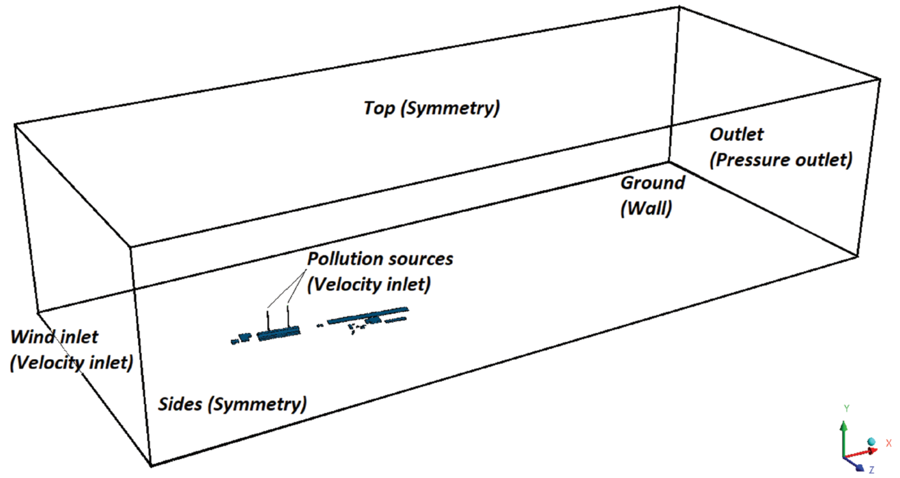

Рисунок 7. Расчетная область и граничные условия модели Экибастузской ГРЭС–1

4.1 Конфигурация расчетной области

На основе успешной валидации и верификации численного алгоритма, было смоделировано рассеивание выбросов продуктов сгорания Экибастузской ГРЭС–1 в полномасштабных размерах при различных сезонах года (Рис. 7).

Электростанция состоит из основного корпуса и двух дымовых труб. Размеры основного корпуса: длина - 500 м, ширина - 132 м, высота - 64 м. Высота дымовых труб составляет 300 метров (построена в 1980 году) и 330 метров (построена в 1982 году), диаметр устья для каждой составляет 10 метров [9]. Трехмерная вычислительная область имеет размеры 10 000 × 4000 × 2500 м, а расстояние между входом в расчетную область и трубой высотой 330 м составляет 2250 м. Во избежание влияния близкого расположения стенок на характер потока и согласно рекомендациям для правильного построения расчетной области, расстояние между входом в расчетную область и основным корпусом электростанции составляет 7H (здесь и далее H = 300 м), свободное расстояние между выходом и крайним зданием энергетического комплекса составляет 20H, свободное расстояние между объектами и боковыми сторонами составляет 6.7H, высота расчетной области 8.34H [10].

Согласно климатическим данным г. Экибастуз, ветер чаще всего дует в направлении с юго-запада на северо-восток (более 288 часов в год), поэтому геометрия для расчетов была построена в соответствии с данным направлением ветра (Рис. 8).

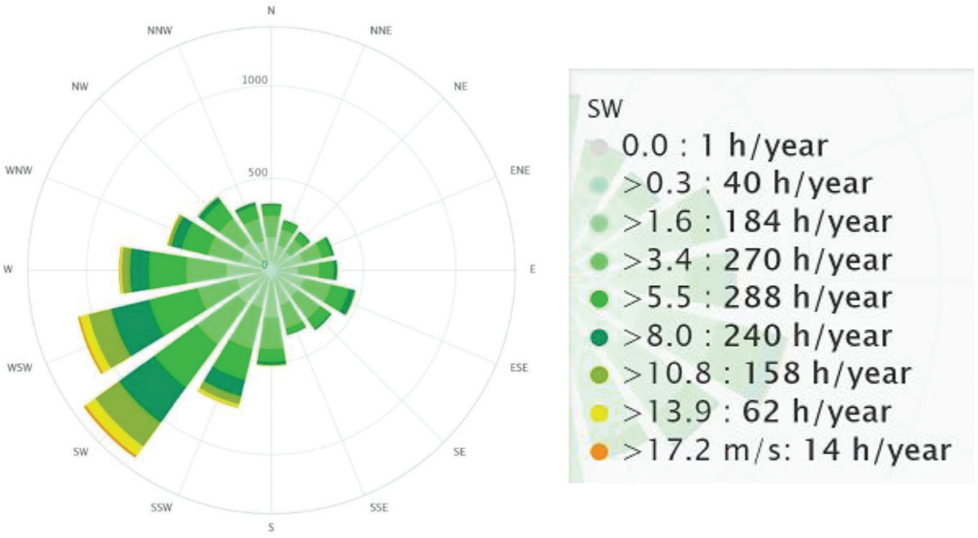

Рисунок 8. Роза ветров г. Экибастуз

4.2 Анализ чувствительности сетки

Расчетная сетка была построена по тому же принципу, что и в тестовой задаче, то есть со сгущением в области траектории движения выбросов (рис. 9). Расстояние Z_pот центральной точки

P смежных с поверхностью земли пристенных ячеек (нижняя часть расчетной области) составляет 0.49 м. Таким образом, высота первой пристенной ячейки <1 м. В вертикальном направлении от нижней поверхности расчетной области было установлено сгущение семи ячеек с коэффициентом прироста 1.2, таким образом сетка в данной области состоит из призматических ячеек. Данные параметры соответствуют рекомендациям предназначенной для детального моделирования пограничного слоя атмосферы [10].

Перед началом расчетов был выполнен анализ чувствительности сетки. В этих целях были проведены вычисления на трех типах сетки, в зависимости от количества узлов: грубой (4,098,678), базовой (7,823,988) и измельченной (10,957,674). Согласно полученным результатам, разница между базовой и грубой сеткой была значительной, в то время как разница между базовой и измельченной сеткой не превышала 5% для вертикальных сечений и 10% для горизонтальных. Таким образом, в качестве основной сетки для дальнейших расчетов была выбрана базовая сетка.

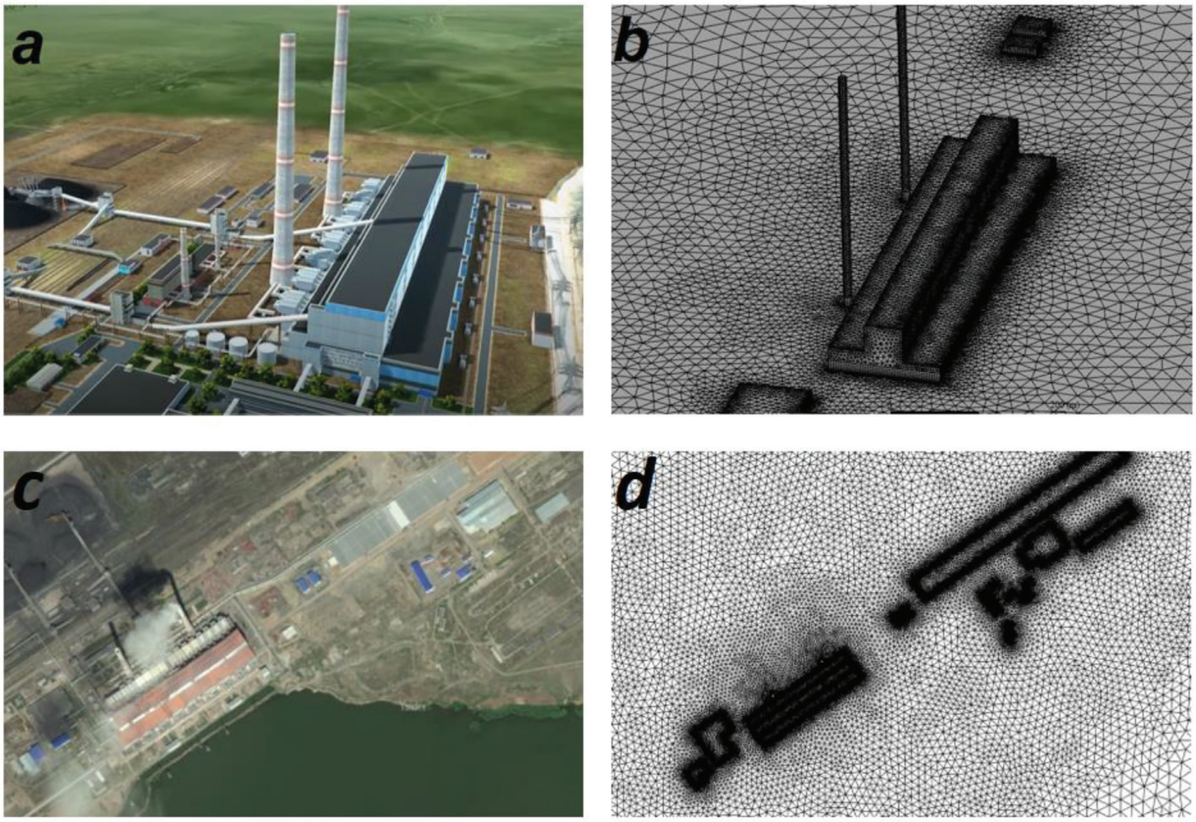

Рисунок 9. a) Виртуальная модель Экибастузской ГРЭС–1; b) масштабированная расчетная стека дымовых труб и главного корпуса электростанции; c) Экибастузская ГРЭС–1, спутниковый снимок; d) расчетная сетка главного корпуса и прилегающих архитектурных сооружений Экибастузкой ГРЭС–1

4.3 Климатические данные и физические параметры потока

Согласно климатическим данным города Экибастуз, самым жарким месяцем является июль (в среднем 28 °C), а самым холодным – январь (в среднем –17 °C). В работе использовались последние метеорологические данные, согласно которым в июле 2019 года средняя температура за месяц оставила 25 °C, а в январе 2020 года средняя температура была –16 °C. Относительная влажность воздуха летом составила 40%, зимой – 85%.

Температура выбросов равна 150 °C [11]. Скорость выбросов зависит от температуры окружающей среды, а также от высоты трубы. Таким образом, для лета и зимы были рассчитаны скорости выбросов с помощью формулы расчета расхода дымовых газов, вызванный тягой. Так как высоты труб различаются, скорости для каждого устья получились различными (см. Таб. 2).

Таблица 2. Физические параметры, зависящие от погодных условий

Параметры	Лето (Июль 2019 г.)	Зима (Январь 2020 г.)
Скорость выбросов из трубы 300 [м]	29.2	34
Скорость выбросов из трубы 330 [м]	30.6	35.6

Согласно данным, в состав выбросов Экибастузской ГРЭС–1 входят NOx, SO2, CO, CO_2 (см. Таб. 3). При моделировании были учтены концентрации всех веществ, однако так как доля CO_2 в выбросах составляет 99.1%, распределение этого газа было подробно рассмотрено в дальнейшем. Число Шмидта было задано равным стандартному значению: Sc=0.7.

Таблица 3. Объем веществ, входящих в состав выбросов Экибастузской ГРЭС–1 (2016 г.)

Наименование выбросов	Единица измерения	Объем
NO_x	тонн	54, 700
SO_2	тонн	132, 900
CO	тонн	2, 800
CO_2	тысячи тонн	24, 150.7

Поскольку для масштабных атмосферных вычислений невозможно экспериментально измерить профиль скорости *u*, кинетическую энергию турбулентности *k* или скорость диссипации ε, их начальные профили были установлены в соответствии со статьей [12], в которой описаны профили этих компонентов, наиболее подходящие для моделирования ветроэнергетических задач.

$$u=\frac{u_*}{\kappa}ln\left(\frac{y+y_0}{y_0}\right) \qquad u_*=\frac{\kappa u_{ref}}{ln\left(y_{\mathrm{ref}}+y_0\right)} \qquad k=\frac{u_*^{\;2}}{\sqrt{C_\mu}} \qquad \varepsilon=\frac{u_*^{\;3}}{\kappa\left(y+y_0\right)}$$

где $C_\mu = 0.009$, $y_0 = 0.2$, κ = 0.4, u_*– динамическая скорость.

Здесь u_{ref} был задан равным 7 м/с, в соответствии с метеорологическими данными и розой ветров, представленными на рисунке 8. u_{ref} = 10 m, поскольку воздушные измерения для метеорологических данных, как правило, производятся на этой высоте. Для моделирования рассеивания было учтено влияние сил плавучести.

Анализ результатов

На рисунке 10 представлена трехмерная визуализация рассеивания CO_2. С увеличением расстояния от источника увеличивается ширина дымового следа загрязняющего газа, цвет дыма становится менее насыщенным, что свидетельствует о снижении концентрации и рассеивании вещества в воздухе.

Влияние эффекта плавучести позволило смоделировать поведение траектории загрязняющих веществ для различных температурных отклонений между выбросами и окружающей средой. Таким образом, зимой, за счет сильного перепада температуры, горячие продукты сгорания поднимаются выше, чем летом. Как следствие, из-за появляющейся разницы в давлении, скорость движения выбросов в атмосфере становится выше, поэтому зимой поперечная струя выбросов поднимается выше, чем летом (Рис.11). Также видно, что дальнейшая дисперсия дымового следа вниз по потоку для случая зимы больше, чем летом. Численные значения полученных результатов анализируется далее по рисункам 12–14.

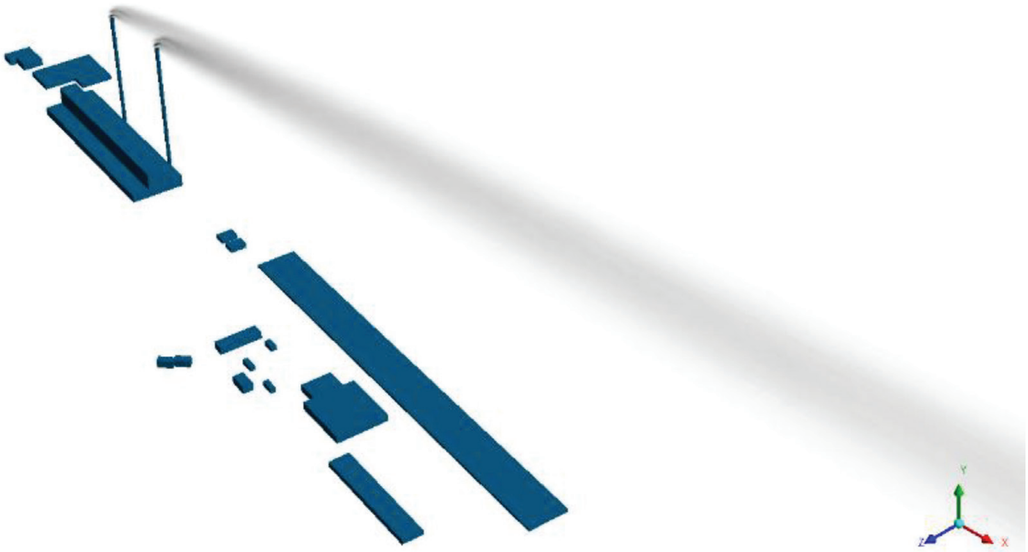

Рисунок 10. Рассеивание продуктов сгорания Экибастузской ГРЭС–1: визуализация полученных численных результатов

Лето (Июль 2019 г.)

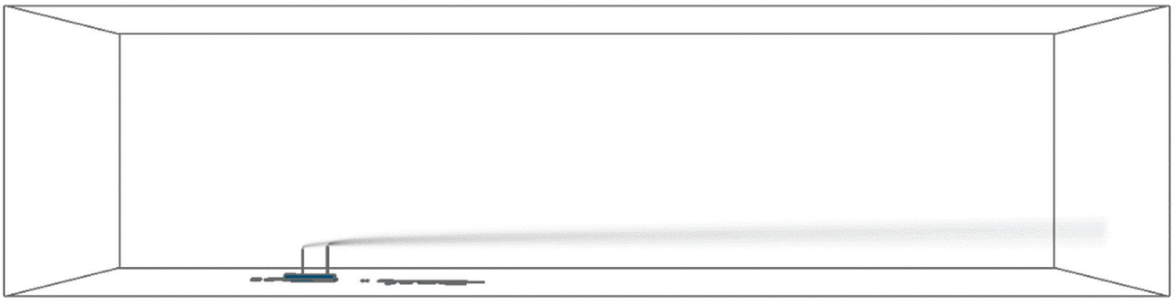

Зима (Январь 2020 г.)

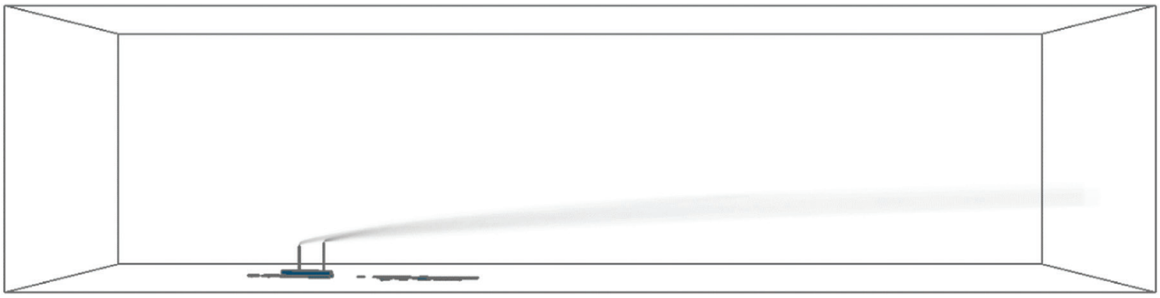

Рисунок 11. Сравнение траектории дымового следа загрязняющего вещества под влиянием погодных условий

Далее были рассмотрены поперечные вертикальные сечения, которые были взяты в плоскости YZ на координатах x/H = 8, 16 и 24 (Рис. 12). На рисунке 13 проиллюстрировано сравнение поля концентрации CO_2 в этих сечениях (лето и зима).

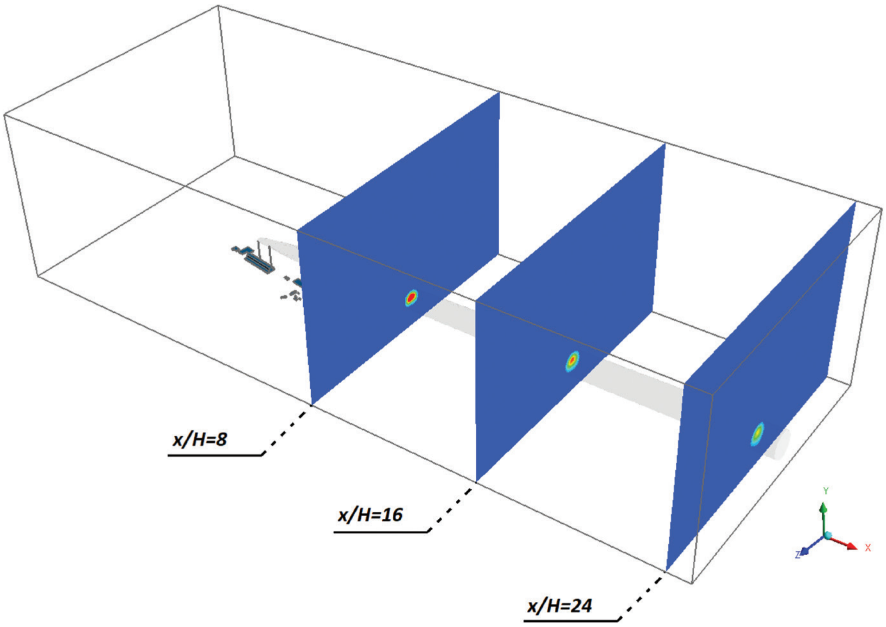

Рисунок 12. Схема сечений в расчетной области для получения вычислительных данных по концентрации CO_2 (x/H = 8; 16; 24)

На графиках наглядно видно, что летом концентрация загрязняющего вещества по мере удаления от источника, снижается медленнее, чем зимой. Так же, зимой большая разница температуры между окружающей средой и выбросами приводит к высокой скорости тепломассообмена, что, как следствие, ведет к увеличению турбулентных процессов в течении. Поэтому в поперечном сечении загрязняющие вещества наглядно принимают формы подковы. Появление формы подковы при поперечном течении двух веществ подробно описано в опубликованной ранее научной литературе

[13, 14]. Подтверждение этих выводов подкрепляется графиками на рисунке 14, где представлено распространение концентрации CO_2 вниз по потоку на высоте 400 м (вид сверху).

Максимальные значения концентрации соответственно наблюдаются у устья дымовой трубы. Для случая лета максимальное значение CO_2 составляет 0.113 кг/м^3, тогда как для зимы 0.155 кг/м^3. Это происходит за счет более высокой скорости выбросов зимой, однако, за счет большей разницы температуры с окружающей средой, рассеивание происходит быстрее. Это подтверждается также тем, что согласно полученным результатам, объем дымового следа зимой увеличивается больше, чем летом. Ширина слоя смешения для зимнего случая больше, чем летом.

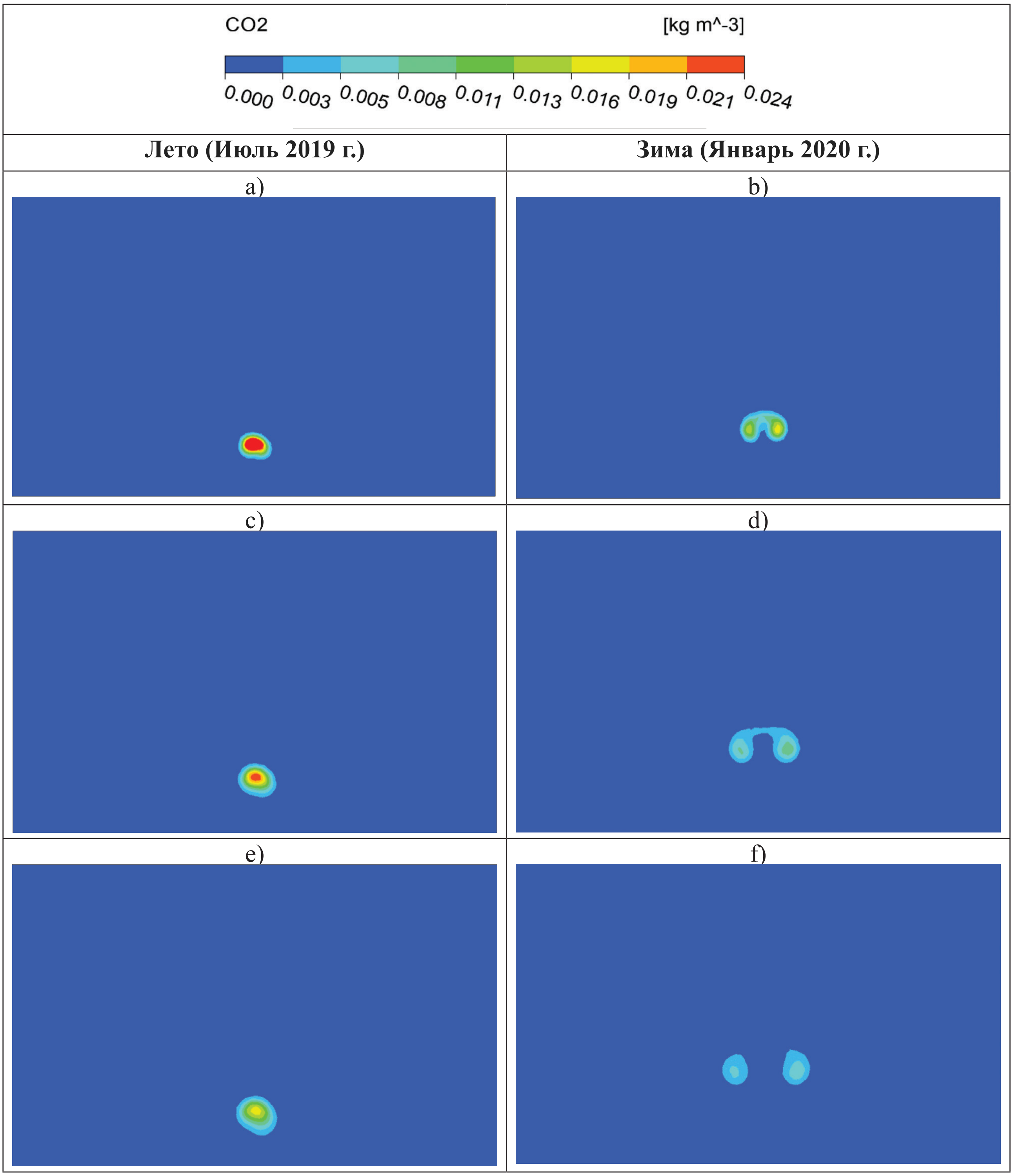

Рисунок 13. Сравнение полей концентрации CO_2 [кг/м^3] на сечениях, перпендикулярных движению ветра при различных погодных условиях: a-b) x/H = 8; c-d) x/H = 16; e-f) x/H = 24

Выводы

В данной работе численно было изучено распространение парниковых газов и загрязняющих выбросов от Экибастузского ГРЭС–1 с использованием программного обеспечения ANSYS Fluent. Математическая модель и численный алгоритм были верифицированы с использованием экспериментальной тестовой задачи. На примере реальной теплоэлектростанции была смоделирована дисперсия CO_2.

Получено, что в зимних условиях скорость диффузии CO_2 больше, чем летом. Чем дальше расстояние от трубы, тем ниже концентрация вещества. Важным выводом является первостепенность влияния скорости ветра и температуры окружающей среды (в особенности в континентальных климатических условиях) на характер рассеивания загрязняющих веществ.

Таким образом, полученные численные данные могут позволить прогнозировать оптимальное расстояние от жилых районов для строительства тепловых электростанций, при котором концентрация выбросов будет оставаться на безопасном уровне в будущем.

a)

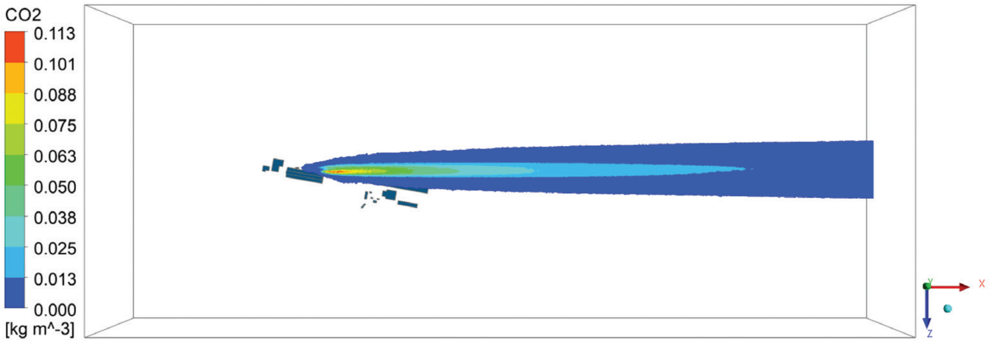

b)

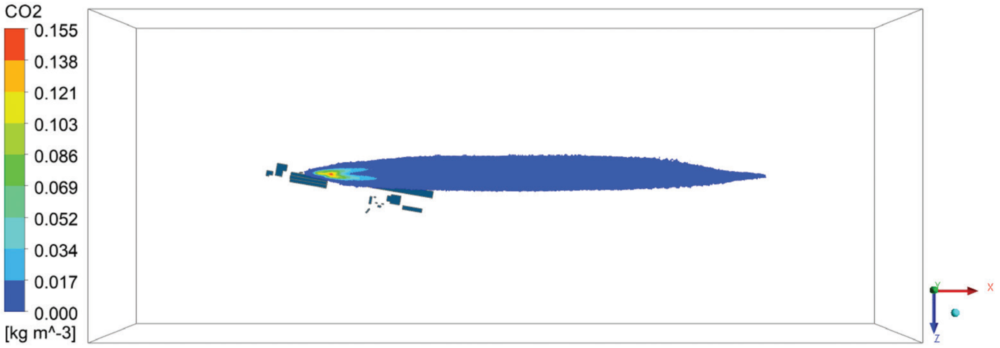

Рисунок 14. Распространение концентрации CO_2 [кг/м^3] в сечении XZ на высоте 400 метров: а) лето; b) зима

Важно отметить, что разработка такого рода инструмента важно для определения распространение отдельных видов загрязняющих веществ (NO_x, CO_2, CO, PM частиц), в особенности в крупных городах с шероховатым рельефом местности за счет строительных сооружений. В качестве дальнейших исследований в этом направлений высока важность применения таких инструментов для таких городов, как Алматы, Усть-Каменогорск, Темиртау, Нур-Султан, Шымкент и Караганды. В данных городах наиболее слабое качество воздуха, особенно в отопительный сезон. А в городах Усть-Каменогорск, Темиртау, Караганды и Павлодар это усиливается за счет промышленных объектов.

Литература

1 International Energy Agency (IEA). (2019) CO2 Emissions from Fuel Combustion

2 Tengrinews.kz (2020). Экибастузская ГРЭС-1 побила исторический рекорд по выработке электроэнергии. [online] Доступно по ссылке: https://tengrinews.kz/money/ekibastuzskaya-gres-1-pobila-istoricheskiy-rekord-vyirabotke-392337/ (Доступно: 10 мая 2020)

3 Всемирная метеорологическая база Meteblue (2020). Доступно по ссылке: https://www.meteoblue.com/en/weather/historyclimate/climatemodelled/ekibastuz_kazakhstan_1524325. (Доступно: 10 апреля 2020)

4 Y. Tominaga, S. Murakami, A. Mochida, CFD prediction of gaseous diffusion around a cubic model using a dynamic mixed SGS model based on composite grid technique, J. Wind Eng. Ind. Aerod. 67&68 (1997) 827–841.

5 Tominaga, Y., & Stathopoulos, T. (2018). CFD simulations of near-field pollutant dispersion with different plume buoyancies. Building and Environment, 131, 128–139. https://doi.org/10.1016/j.buildenv.2018.01.008.

6 Ferziger J. H., Peric M. Computational Methods for Fluid Dynamics. Springer; 3rd edition, 2013, -p. 426

7 Chung T. J. Computational Fluid Dynamics. Cambridge University Press, 2002 - p. 1012.

8 Tominaga, Y., Stathopoulos, T., 2009. Numerical simulation of dispersion around an isolated cubic building: comparison of various types of k–e models. Atmospheric Environment 43, 3200–3210.

9 ГРЭС-1 имени Булата Нуржанова/OSTOV/Репортаж (2020). Доступно по ссылке: https://www.youtube.com/watch?v=DamrVqhpY2s (Доступно: 10 апреля 2020)

10 Blocken B. et al., "Numerical evaluation of pollutant dispersion in the built environment: Comparisons between models and experiments". J. Wind Eng. Ind. Aerodyn. 96 (2008) 1817–1831

11 Chunshan S. et al., (2004). Tri-reforming of Methane over Ni Catalysts for CO2 Conversion to Syngas With Desired H2/CO Ratios Using Flue Gas of Power Plants Without CO2 Separation. Studies in Surface Science and Catalysis - STUD SURF SCI CATAL. 153. 315-322. 10.1016/S0167-2991(04)80270-2.

12 Richards, P.J., Hoxey, R.P., 1993. Appropriate boundary conditions for computational wind engineering models using the k-ε turbulence model. J. wind Eng. ind. aerodyn. 46, 145-153.

13 Fric, T. and Roshko, A., Vortical structure in the wake of a transverse jet. Journal of Fluid Mechanics, 1994. 279: p. 1-47.

14 Andreopoulos, J., On the structure of jets in a crossflow. Journal of Fluid Mechanics, 1985. 157: p. 163-197.

SRSTI 81.93.29

DETECTION OF TEXTS THAT CONTAIN ELEMENTS OF EXTREMISM IN SOCIAL SYSTEMS USING MACHINE LEARNING METHODS

Zh. Medetbek, G. R. Karaman, A.K. Beketova, K. Bagitova

Simultaneously with the growth of social networks, the number of religious hatred and racism in the network is growing accordingly. In addition, one of the most important problems of public security is the activation of a network of radical groups that call for violence and extremism. The main tool for information exchange, recruitment, and promotion for such structures is the Internet, in particular web resources, social networks, Social messengers, etc. In this regard, the task is to identify individual users, groups, and online communities on the Internet that generate and distribute terrorist and extremist information, as well as to prevent the spread of extremist materials.

This work is devoted to the study and development of machine learning methods aimed at solving the problem of detecting extremist text in social systems. In addition, we offer models and methods for detecting extremist texts that are used for deep linguistic analysis and statistical processing of texts. Based on the social media records left by the user on the Internet, we create a text classification system using opinion analysis methods based on machine reading to classify the text as extremist or non-extremist.

Keywords: social network, Internet extremism, radical text, linguistic analysis, machine learning, large amounts of data, vector model, logistic regression, method of Bayes.

Introduction

The use of social media to spread radical ideas and extremist threats has been the focus of researchers in this field for the past 10 years. Since the Internet is an open resource, its use allows you to quickly and

anonymously distribute any information, directly communicate with the audience of social networks and forums. Today, popular social networks have a wide range and audiences around the world: Facebook has more than 2.5 billion monthly active users, and YouTube has about 2 billion monthly users. Similarly, Twitter has an average of 386 million monthly active users. In addition, billions of users are registered on the popular social networks Instagram and WhatsApp [1].

According to research work [2, 3], in 2015, more than 125,000 accounts linked to terrorist activities were found on Twitter. Due to the growth of posts with extremist content on Twitter, the company has created a group of professionals in different countries (the United States of America (USA), Ireland, etc.) who track suspicious accounts and block them when they are detected.

This article attempts to analyze and compare the quality of various classification methods based on such characteristics as accuracy, completeness, algorithm time, ability to work in the algorithm growth mode, the amount of preliminary information required for classification, and language independence.

Literature review

In this section, we review our research on the classification of extremist text in social networks.

The issue of identifying extremism on the Internet since the beginning of the XXI century has attracted the attention of researchers. To date, there is a lot of literature on this topic, as well as available in existing solutions and methods in this area.

Text classification is the most popular method for detecting extremist content. Text classification studies linguistic features and makes decisions based on the machine learning classifier. This approach is consistent with the method used in our research work.

Over the past few decades, the field of natural language development(NLP) and opinion analysis (sentiment analysis) has been growing year after year. KNN, the Naive Bayes method, EDA, data clustering, Decision Tree, Gradient Boosted Decision Tree (GBDT), and Deep Neural Network (DNN) are the most common methods for detecting radicalization in social networks.

Based on social media posts, Azizan and Aziz [2] conducted a study to identify extremist text using machine learning methods, namely using the Naive Bayes algorithm. It showed good results compared to other machine learning classifiers. The Twitter streaming API is used for data collection. In this research work, data was collected according to the following criteria: “ISIS”,” Muslim”, “bomb”,” terrorist”, etc. In addition, they classified users ‘ opinions about extremist groups as positive (positive sentiment) and negative (negative sentiment). However, classifying tweets into positive and negative classes does not provide an effective method for separating extremist and non-extremist tweets.

Ways to solve the problem that is close to our problem are provided in the following work [4]. Here on Twitter are ways to automatically detect radical content released by jihadist groups. To do this, using SVM, AdaBoost, and nail Bayes methods, we compared the classification results as radical and inactive.

Models and methods for determining extremist text in Russian [5] are presented in the research paper. In addition, the author presents sets of terrorists, religious hatred, racism, and other radical texts in Russian and the results of an experiment with these databases. Due to the lack of a ready-made extremist corpus in Russian, the authors created a self-made corpus for research. The corpus contains 493 texts (650,000 words), of which 368 are extremist and 125 are neutral. The concept of extremism is broad, so they classified the extremist text into 7 categories: Terrorism (27 texts, 3,296 words), ideological texts (26 texts, 21,131 words), religious hatred (55 texts, 16,697 words), Separatism (7 texts, 852 words), nationalism (208 texts, 19,399 words), calls for aggression and rebellion (43 texts, 6,757 words), Fascism (13 texts, 2,059 words). The study examines 2 issues: identifying extremist texts, identifying extremist themes. When defining extremist texts, it is recommended to use binary classification, i.e. divide them into extremist or neutral texts. And in the definition of an extremist topic, it is proposed to classify it into the 7 above-mentioned categories. For two tasks, we used machine learning methods of logistic regression, SVM, Random Forest, and Gradient boosting.

A similar approach to solving the problem of text classification [6] is presented in the paper. The Twitter Streaming API was used for data collection. The corps was created in 2018 based on Twitter posts related to attacks on Kunduz madrassas in Afghanistan. The building consists of 3380 posts. Machine learning methods Naïve Bayes, SVM, Decision Tree, Random Forest, KNN, Bagging, Boosting are used for text classification.

In the following research paper [7], a classification using deep learning methods was developed. Twitter has a system for classifying extremist and non-religious classes based on user posts. The building consists of 25,000 posts. 80% of them are aimed at training the system, and 20% - for testing. Texts labeled 12754 “extremist” and 8432 “non-extremist” were used to train the model. The authors presented their lstm+CNN deep learning model and compared it with other ML and DL methods. As a result, the model proposed by the authors showed maximum accuracy than other models.

Corpus

In this work, the Dark Web Portal Project analyzed one project forum, which includes 28 forum data in different languages [8]. These forums discuss extremist and universal issues, some of which are texts of a radical Islamic character. On the Ansar1 forum, among the indicated forums. There are only 29942 messages. Messages 2008-2010 accumulated over the term. The total number of users is 382. although the main language is English, there are messages between them in the languages of Arabic, Russian, Turkish and other nationalities. In order to increase the accuracy of the analysis, the following tasks were performed: - a separate corps of messages of extremist content was created; it is used to teach machine learning methods and carry out classification works using these methods; - fixed spelling errors of texts in the body, all punctuation marks and pointers are deleted; - the stemming algorithm is applied to the texts in the corpus, that is, only the grounds for each word in the text are removed and left; - as a result, the total number of texts in the body.

To classify the text, first of all, we compiled a corpus. We have created a corps consisting of texts of extremist content and neutral texts. As an extremist text, we received religious texts used by the ISIS extremist group in English [10]. These religious texts play a key role in the ideology of ISIS, the promotion, and the involvement of people. The total number of extremist texts in the corps, including the sources above, is about 2700.

In our work, four methods were used to study the data: logistic regression based on TF-IDF and folder words (Bag of Words), reference vector method (SVM), and random forest algorithm (Random Forrest), Bayes hunter methods (naive Bayes classifier).

Texts by type are divided into the following categories:

Qur'an	1011
Hadith	732
Classical Scholar	264
Jihadist	138
Tafsir	105
Unknown	98
Media, Politician, or Analyst	77
Bible	62
Salaf	39
Sira	33
Hadith Commentary	30
Muslim Historical Figure	28
Islamist	25
Religious Scholar	11
Fatwa	8
Shia Scholar	6
Fiqh	5
Contemporary Scholar	4
Classical Islamic Scholar	3
Christian	2
Poetry	1
Western Historical Figure	1
Hadith	1

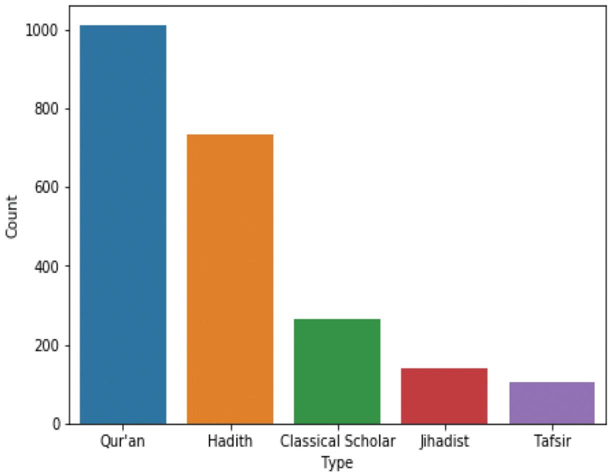

Figure 1. Typical categories of radical words in a corpus.

Methods for identifying extremist text

Text Labeling

To teach text classification models, you must first mark it. We marked the neutral text as 0, and the extremist as 1.

Data preprocessing

Data is presented in raw form, consisting of "noise" or "unnecessary data" in the form of characters, links, and punctuation marks. Unnecessary redundant characters in the data are useless for the model and can reduce the performance of classifiers. To remove such unwanted characters from the enclosure, we perform several data processing tasks described below.

Tokenization is the transformation of text into a segment of words. We split each text into tokens to remove unnecessary characters for the model and create a vector of words.

Switching words to lowercase – we converted all tokens to lowercase to avoid duplication of the same words in different registers (upper or lower case).

We need a significant part of the text, so we removed the punctuation marks, not alphabetic characters, numbers.

The text contains prohibitive words, that is, words that do not change the meaning of the sentence, even if the word is deleted. Such words prolong reading time and may reduce the accuracy of the model. So, we took off the brakes.

Stemming – removing affixes (suffixes and suffixes) from words and combining a word.

Convert words to vertices

To perform mathematical and statistical research of the model, the machine learning algorithm requires a digital image in the form of a function vector. Bag of Words and TF-IDF were used for vectorization. In the "Word Bag" model, the text appears as a folder of words, ignoring the grammar and even the word order, but preserving the frequency of words. This model is often used in text classification methods, where the occurrence (frequency) of each word is used as a function that teaches the classifier. TF-IDF is a way to evaluate the importance of a word in the context of text.

Modeling using machine learning methods

To identify the extremist text, a model was developed based on the following machine learning algorithms: Logistic regression, Support Vector Machine (SVM), Random Forest, Naive Bayes. 0.7 part of the case was used to train the model and 0.3 part for testing. The results and effectiveness of these algorithms are presented in the next section.

Results

This section shows the results of the forecast model based on the machine learning algorithms shown in the previous section, and their comparison.

```
f1_score:0.9426020408163265
              precision    recall  f1-score   support

           0       0.99      1.00      0.99      8896
           1       1.00      0.89      0.94       826

    accuracy                           0.99      9722
   macro avg       0.99      0.95      0.97      9722
weighted avg       0.99      0.99      0.99      9722
```

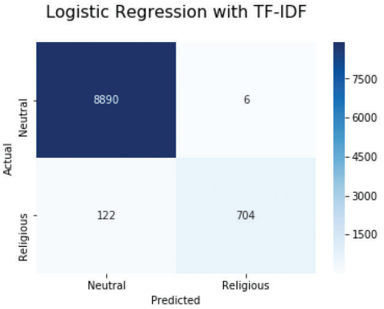

Figure 2. Indicators of the result of the Logistic Regression method

```
f1_score:0.956955708047411
              precision    recall  f1-score   support

           0       0.99      1.00      1.00      8896
           1       0.99      0.93      0.96       826

    accuracy                           0.99      9722
   macro avg       0.99      0.96      0.98      9722
weighted avg       0.99      0.99      0.99      9722
```

```
f1_score:0.955597248280175
              precision    recall  f1-score   support

           0       0.99      1.00      1.00      8896
           1       0.99      0.92      0.96       826

    accuracy                           0.99      9722
   macro avg       0.99      0.96      0.98      9722
weighted avg       0.99      0.99      0.99      9722
```

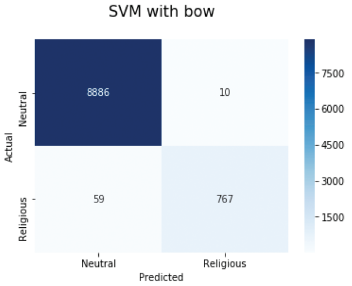

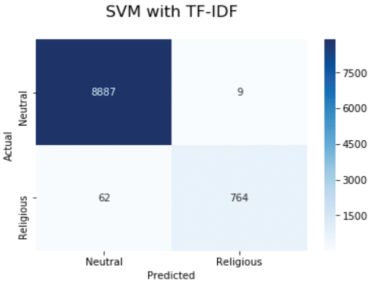

Figure 3. Indicators of the result of the SVM method

```
f1_score:0.9292307692307692
              precision    recall  f1-score   support

           0       0.99      1.00      0.99      8896
           1       0.94      0.91      0.93       826

    accuracy                           0.99      9722
   macro avg       0.97      0.95      0.96      9722
weighted avg       0.99      0.99      0.99      9722
```

```
f1_score:0.944649446494465
              precision    recall  f1-score   support

           0       0.99      1.00      0.99      8896
           1       0.96      0.93      0.94       826

    accuracy                           0.99      9722
   macro avg       0.98      0.96      0.97      9722
weighted avg       0.99      0.99      0.99      9722
```

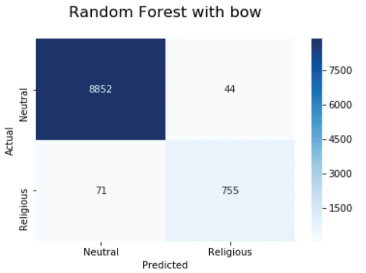

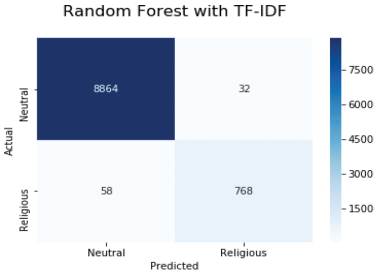

Figure 4. Indicators of the result of the Random Forest method

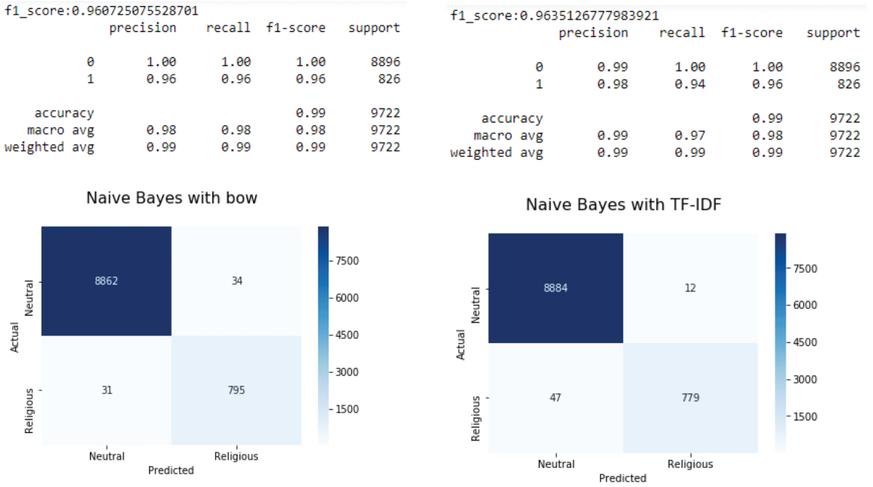

Figure 5. Indicators of the result of the nail Bayes method

Table 1. Comparative table of text classification methods.

model	f1_score with bow	f1_score with TF-IDF
Logistic Regression	0,94	0,92
SVM	0,95	0,95
Random Forest	0,93	0,94
Naïve Bayes	**0,96**	**0,96**

Conclusion

This research addresses the issue of using machine learning methods to identify potential extremists and terrorist information on the Internet. A review of existing solutions and approaches on this issue was also conducted, and a new original approach was proposed, excluding information noise. In practice, the application and effectiveness of the proposed method are shown.

In the course of the study, a special Parser code in python was compiled that does parsing from the VKontakte social network and a stemming algorithm for the Kazakh language was developed.

In the future, we plan to continue research in this direction and solve the following issues:

– Creation of the Kazakh language of the extremist corps and experiment on the above algorithms.

– Familiarization with the work of the API of other social networks.

– Using word2vec and algorithms to improve classification accuracy.

– Consider in-depth training on text classification issues.

References

1 Statistics. Most popular social networks worldwide. The Statistics Portal. 2020. Available online: https://www.statista.com/statistics/272014/global-social-networks-ranked-by-number-of-users/ (accessed on 4 May 2020).

2 Azizan, S.A.; Aziz, I.A. Terrorism Detection Based on Sentiment Analysis Using Machine Learning. J. Eng. Appl. Sci. 2017, 12, 691–698.

3 Yadron, D. Twitter Deletes 125,000 ISIS Accounts and expands anti-Terror Teams. Available online: https://www.theguardian.com/technology/2016/feb/05/twitter-deletes-isis-accounts-terrorism-online.

4 Enghin Omer Using machine learning to identify jihadist messages on Twitter https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:846343/FULLTEXT01.pdf.

5 Devyatkin D., Smirnov I., Solovyev F., Suvorova M., Chepovskiy A. EXTREMIST TEXT DETECTION IN SOCIAL WEB (2019).

6 Sharif, W.; Mumtaz, S.; Shafiq, Z.; Riaz, O.; Ali, T.; Husnain, M.; Choi, G.S. An Empirical Approach for Extreme Behavior Identification through Tweets Using Machine Learning. Appl. Sci. 2019, 9, 3723.

7 Ahmad, S., Asghar, M.Z., Alotaibi, F.M. et al. Detection and classification of social media-based extremist affiliations using sentiment analysis techniques. Hum. Cent. Comput. Inf. Sci. 9, 24 (2019). https://doi.org/10.1186/s13673-019-0185-6.

8 Көлеңкелі Веб және геосаяси веб-зерттеулер // https://ai.arizona.edu/research/dark-web-geo-web. Қаралған күні: 05.11.2017.

9 М.А. Болатбек, Ш.Ж. Мусиралиева ЭКСТРЕМИСТІК МӘТІНДЕРДІ МАШИНАЛЫҚ ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІ АРҚЫЛЫ АНЫҚТАУ // ВЕСТНИК КазНИТУ. - 2018г.. - №№6 (130). - С. 300-304.

10 https://www.kaggle.com/fifthtribe/isis-religious-texts

ҒТАМР 28.17.19

ЭКОНОМИКАЛЫҚ-МАТЕМАТИКАЛЫҚ МОДЕЛЬДЕУ

Ф.Н. Өмірзақова
Оқытушы, техника ғылымдарының магистрі, Қорқыт Ата атындағы ҚМУ, Қызылорда қ.

Экономикалық-математикалық модельді құрудың тәсілі есептің экономикалық мәнін әртүрлі символдарды, айнымалыларды және тұрақты шамаларды, индекстерді және басқа да белгілеулерді қолданып, математиматикалық түрде көрсету болып табылады.

Түйін сөздер: оңтайландыру, экономика- математикалық үлгілеу (модельдеу), өнім өндіруді, сызықтық бағдарламалау, көлік моделі, потенциалдар әдісі, borland c++ builder.

Кіріспе

Экономика-математикалық модельді пайдалану – ағымдағы өндірісті жоспарлауға және оның негізгі параметрлерін анықтауға мүмкіндік береді. Әзірленіп жатқан модель өндіріс құрылымын талдау кезінде қолданылады. Экономика-математикалық модельдің көмегімен нақты мәліметтерді қолдану кезінде, шығарылып жатқан өнімнің көлемінің өсуін және ресурс шығындарын есептеудің оптимальді жолдарын табуға мүмкіндік береді. Экономикалық-математикалық модель экономикалық құбылыстардың өзара байланысын мен заңдылықтарын математикалық формада сипаттайды [1].

Математикалық модель – математикалық белгілер көмегімен көрсетілген сыртқы әлем құбылыстарының қандай да бір класының жақындатынлған сипаттамасы. Математикалық модель – сыртқы әлемді танып білу әдісі ғана емес, сонымен қатар жоспарлау және басқару әдісі болып есептеледі.

Тәжірибе материалдары мен әдістері

Экономикалық талдау мен есептеу әдістерін жетілдіруде зерттеудің математикалық тәсілдерін қолдану үлкен роль атқарады. Баға белгілеу заңдылықтары, өнім бірлігіне жұмсалатын еңбек пен материалдардың толық шығынын зерделеу, салааралық байланыстарды зерттеу, капитал салымының рентаельділігі, өндірісті орналастырудың тиімділігін анықтау, өндірістік процесті оңтайлы жоспарлау, шектеулі ресурстарды тиімді пайдалану секілді экономикалық проблемалар және басқа да маңыздылығы бұлардан кем емес мәселелер математикалық тәсілдерді кеңінен қолдану арқылы табысты шешіле алады.

Зерттеу нәтижелері

Экономикалық – математикалық модельдеуді сипаттау процесіне кірісейік. Модельдеудің бұл түрі модельдеу объектісіне қатысты, сонымен қатар модельдеу құралы мен қолданылатын аппаратқа қатысты біршама маңызды ерекшеліктерге ие, сондықтан келесі алты сатыны бөліп көрсете отырып, экономикалық – математикалық модельдеудің мазмұны мен сатыларын нақтырақ талдау керек.

Экономикалық мәселенің қойылуы және оның сапалық талдауы. Бұл сатыда мәселенің мәнін, қабылданатын алғышарттар мен ескертулерді келтіріп алу талап етіледі. Модельдеу объектісінің маңызды белгілері мен қасиеттерін бөліп көрсету, оның құрылымын және элементтердің өзара байланысын зерттеу керек, алдын ала объектінің дамуы мен жүруі туралы алдын ала болжамдар қалыптастыру керек [2].

Математикалық модельдің құрастырылуы. Бұл экономикалық мәселенің қалыптасуы сатысы,

яғни оның нақты математикалық тәуелділіктер (функциялар, теңдеулер, теңсіздіктер және т.б.) түрінде көрсетілуі. Алдымен экономикалық – математикалық модельдің типі анықталады, оны бұл есепте қолдану мүмкіндігі қарастырылады, айнымалылардың және параметрлердің және байланыс формаларының нақты тізімі нақтыланады. Кейбір күрделі объектілер үшін әртүрлі аспектілі модельдер тұрғызу қажет болады; бұл кезде әрбір модель объектінің кейбір жақтарын ғана нақты көрсетеді, ал басқа жақтарын жақындатып кана көрсетеді. Математикалық есептердің жақсы зерттелген класына жататын математикалық модель тұрғызуға деген ұмтылыс модельденетін объектінің негізгі белгілеріне нұқсан келтірмейтін модельдің бастапқы кейбір алғышарттарын жеңілдетуді талап етуі мүмкін. Бірақ мәселенің қойылуы бұрыннан белгісіз математикалық құрылымға да әкелуі мүмкін.

Модельдің математикалық талдауы. Бұл сатыда зерттеудің таза математикалық әдістерімен модельдің жалпы қасиеттері мен оның шешімдері анықталады. Жекелей алғанда, маңызды момент қалыптасқан есеп шешімінің бар екендігін дәлелдеу болып табылады. Аналитикалық зерттеу барысында шешімнің жалғыз болуы мүмкін бе, қандай айнымалылар енуі мүмкін, олар қандай шекте өзгеруі мүмкін, олардың өзгеруінің тенденциялары қандай және т.б. анықталады. Бірақ күрделі экономикалық объектілердің модельдеріне аналитикалық зерттеулер жасау оңай емес; бұндай жағдайда зерттеудің сандық әдістеріне жүгінеді [3].

Сандық шешім. Бұл саты есептің сандық шешімінің алгоритмін құру, ЭЕМ-да бағдарламаны дайындау және тікелей есептеулер жүргізуді қамтиды. Әдетте экономикалық – математикалық модель негізіндегі есептер көпнұсқалық сипатқа ие болады. Сандық шешім аналитикалық зерттеу нәтижелерін біршама толықтырады, ал басқа модельдер үшін жалғыз мүмкін болатын шешім болып табылады.

Сандық нәтижелерді талдау және олардың қолданылуы. Бұл сатыда модельдеу нәтижелерінің дұрыстығы және толықтығы туралы мәселе қарастырылады, оның практикалық қызметте қолданылуы мен модельдің жетілдірілуі мақсатында да қарастырылады. Маңызды деп саналған параметрлер бойынша модельдің дұрыстығы тексеріледі. Модельдеудің сандық нәтижелерінің экономикада қолданылуы практикалық міндеттерді (экономикалық объектілердің талдануы, шаруашылық және әлеуметтік процестердің дамуын болжау, шаруашылық иерархиясының барлық деңгейіндегі басқарушылық шешімдерді дайындау) шешуге бағытталған. Экономикалық – математикалық модельдеудің жоғарыда келтірілген сатылары өзара тығыз байланыста болады, жекелей алғанда, сатылардың кері байланыстары орын алуы мүмкін. Сонымен, модельді тұрғызу сатысында мәселенің қойылуы қарама – қайшы немесе өте күрделі математикалық модельге әкелуі мүмкін; бұл жағдайда бастапқы мәселенің қойылуы түзетілуі мүмкін. Модельдеудің алдыңғы сатысына қайтып оралу қажеттілігі ең жиі туындайтын саты бастапқы ақпаратты дайындау сатысы болып табылады. Егер қажетті ақпарат болмаса немесе оны дайындауға кететін шығындар өте үлкен болатын болса, мәселенің қойылуы мен қалыптасуы сатысына қайтып оралуға тура келеді, ол зерттеушіге қолжетімді ақпаратқа ие болу үшін жүргізіледі.

Модельдеу процесінің циклдік сипаты туралы жоғарыда айтылған. Модельдеудің кейбір сатысындағы түзетуге келмейтін кемшіліктер келесі циклдерде жойылады. Бірақ әрбір циклдің нәтижелері жеке мәнге ие болуы мүмкін. Зерттеуді қарапайым модельді тұрғызудан бастап, пайдалы нәтижелерге қол жеткізуге болады, кейіннен жаңа шарттар мен нақтырақ математикалық тәуелділіктерге ие болатын күрделі және одан да жетілдірілген модельдерді құруға кірісуге болады [4].

Қазіргі уақытта жоспарлаудағы экономикалық – математикалық әдістер мүмкін болатын қолданыс аясы өте үлкен және жыл сайын ол кеңейтілуде. Бірақ жоспарлы есептеулер практикасында олардың нақты қолданылуы біршама аз. Ол экономикалық – математикалық әдістерді кеңінен енгізудің қиыншылықтарымен түсіндіріледі.

Олардың қатарына жатқызуға болады: кейбір экономикалық есептердің оптималдық критерийлерін анықтаудың күрделілігі; экономикалық – математикалық әдістер мен ЭЕМ жүйелі қолдануға негізделген жоспарлаудың жаңа технологиясын құру қажеттілігіне әкелетін жоспарлау мен басқарудың бұрыннан белгілі жүйесіне математикалық модельдерді «кірістіру» мәселелерін шешудегі қиындықтар; есептеу көлемінің артуын, қолданылатын математикалық аппараттың және ЭЕМ бағдарламалық қамтамасыз етілуінің күрделенуін талап ететін экономикалық процестердің стохастикалық және динамикалық сипаты; көптеген экономикалық құбылыстарды өлшеудің қиындығы және дайындалған модельдерді толықтыруға арналған массалық нақты ақпаратты алу күрделілігі; жаңа әлеуметтік – экономикалық міндеттерді шешуге арналған, сонымен қатар шынайылыққа сәйкес келетіндігін дәлелдеуге бағытталған экономикалық – математикалық модельдердің дұрыстығын (верификациясын) тексерудің қиындығы (бұл алдымен жоспарлау және

болжау модельдеріне қатысты) және т.б.

Экономикалық есептердің біршама бөлігі мағынасы бойынша сызықтық бағдарламалау есептеріне жатады, шешім компоненттері бүтін сан ретінде көрсетілуі керек. Оған мысалы, айнымалылар бөлінбейтін өнімдер бірлігінің санын, қондырғыларды жүктеу кезіндегі станоктардың санын, энергожүйедегі турбиналар санын, басқарушы кешендегі есептеуіш машиналардың санын және т.б. жатқызуға болады.

Сызықтық бүтін сандық бағдарламалаудың есебі келесі түрде қойылады:

$$\sum_{j=1}^{n} a_{ij} x_j = b_i \,, \; i = 1,2,...,m$$

шарттарын қанағаттандыратындай және мақсатты функцияның

$$Z = \sum_{j=1}^{n} c_j x_j$$

максималды немесе минималды мәндге ие болатындай $x(x_1, x_2, ..., x_n)$ шешімін табу керек. Бұнда $i = \overline{1,n}, \; x_i$ – теріс емес бүтін сандар.

Көптеген экономикалық модельдерде факторлар арасындағы тәуелділіктер тек бірінші байқағанда ғана сызықты деп есептеуге болады. Табыс, өзіндік құны, өндіріске кететін капиталдық шығындар және т.б. көрсеткіштер өндіріс көлеміне, ресурстардың шығындалуына және т.б. сызықты емес байланысты болады. Оптимизациялаудың классикалық әдістеріне жататын сызықтық емес есептердің классын бөліп көрсетуге болады. Бұл әдістер теориялық талдаудың негізі ретінде жиі қолданылады. Оптимизациялаудың классикалық әдістерін қолдана отырып, функцияның локалды экстремумы, жаһандық экстремум және шартты экстремум арасындағы айырмашылықтарды нақты көру керек[5] .

Көптеген экономикалық құбылыстарға көп факторлы тәуелділік тән, сондықтан экономикадағы процестерді зерттеу кезінде бірнеше айнымалылар функциясын енгізеді. Мысалы, екі түрлі өнім шығаратын кәсіпорынның алатын z пайдасы және бұл өнімдердің өндіріс көлемі x және y өзара келесі түрде байланысқан: $z = c_1x + c_2y$, бұндағы c_1, c_2 - әр түрдегі өнім бірлігін сатудан түскен пайда. Бұл жағдайда $z – x$ және y екі айнымалысынан шығатын функция, ал x және y айнымалылары бұл функцияның аргументтері болып табылады.

Сонымен, екі айнымалылар функциясы деп кейбір D аймағындағы сандардың (x,y) әрбір жұбына $f(x,y)$ деп белгіленетін және (x,y) нүктесіндегі f функциясының мәні деп аталатын z жалғыз саны сәйкес келетін функцияны айтады. D аймағы деп функцияның анықталу аймағын айтады [6].

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Долгополова А.Ф., Гулай Т.А., Литвин Д.Б. Особенности применения методов математического моделирования в экономических исследованиях // Kant: Экономика и управление. 2013. № 1. С. 62-66.

2 Иванилов Ю.П., Лотов А.В. Математические модели в экономике.- М.: “Наука”, 2007

3 Сизова С.А., Мурдугова В.Ю., Мелешко С.В. Линейное программирование как область математического программирования при решении экономических задач // Teoretical & Applied Science. Международный научный журнал по материалам международной научно-практической конференции «World of Science», 30.06.2013, Hamburg, Germany. - №6, 2013. С. 16-20.

4 Стехин А.П. Основы конструирования, моделирования и проектирования систем управления производственными процессами: Учеб. пособие. – Донецк: ДонГАУ, 2008.

5 Инютина К.В. Совершенствование планирования и организационно-технического обеспечения производственных предприятий. – Л.: Машиностроение, 1986. –248 с.

6 Мамаева З.М. Математические методы и модели в экономике. Часть 2. Эконометрика. Учебно-методическое пособие.- Нижний Новгород: ННГУ, 2010. – 70с.

ГРНТИ 55.13.99

БЛОКЧЕЙН ТЕХНОЛОГИЯ В РАМКАХ ПРОГРАММЫ «ЦИФРОВОЙ КАЗАХСТАН»

Т.Т. Каманов
Магистрант, Казахский агротехнический университет имени С. Сейфуллина, г. Нур-Султан
Ш.Е. Муталляпова
Зав. кафедры, Казахский агротехнический университет имени С. Сейфуллина, г. Нур-Султан

В статье дано базовое определение четвертой промышленной революции, технологии блокчейн и основные преимущества использования технологии. Тенденция развития технологии в мире отражена ростом объема рынка в мире. Описаны реализованные проекты на базе технологии блокчейн в мире и в Казахстане. Определена целевая аудитория технологии в стране и основная проблема, которая не позволяет новым технологиям, включая блокчейн, активно развиваться в Казахстане при нынешних реалиях.

Ключевые слова: индустрия 4.0, блокчейн, цифровизация, программа «Цифровой Казахстан».

Четвертая промышленная революция, известная как Индустрия 4.0, является трансформацией, которая позволит собирать и анализировать данные, обеспечивая более быстрые, более гибкие и более эффективные процессы для производства высококачественных товаров при меньших затратах. Эта производственная революция повысит производительность, изменит экономику, ускорит рост промышленности и изменит профиль рабочей силы, что в конечном итоге изменит конкурентоспособность компаний и регионов. Простые процессы, которые в настоящее время решаются вручную или по отдельности, будут осуществляться комплексным образом с использованием цифровых автономных систем, во многих случаях на базе технологии блокчейн, так как цифровизация таких процессов требует высокий уровень безопасности данных и надежности систем.

Говоря простым языком, сама концепция технологии блокчейн подразумевает наличие распределённой базы данных, которая формируется в виде цепочек блоков. Цепочки блоков в свою очередь записываются дублируются несколькими компьютерами, находящимися в сети. Что позволяет базе данных хранить информацию децентрализовано. Технология стала популярной и споры о ней вышли далеко за пределы технологических сообществ с увеличением интереса к криптовалюте, в особенности к биткоину, работа которого полностью была основана на концепции блокчейн. Какими же основными достоинствами обладает данная технология и почему многие специалист из разных областей называют ее революционной?

Как это уже было упомянуто выше, в блокчейне информация хранится в виде цепочки блоков. Особенностью концепции является то, что каждый последующий блок не только записывает новые транзакции, но и хранит информацию о транзакциях предыдущего блока в виде хэша – зашифрованная информация, представленная в виде строки символов. Структура блокчейна представлена в Схеме 1.

Схема 1. Структура цепочки блоков

Таким образом при наличии, например, 1000 блоков в цепочке злоумышленнику будет необходимо внести изменения во все блоки, где хранится информация, которую он хочет фальсифицировать. Учитывая то, что информация хранится в зашифрованном виде, злоумышленнику будет необходимо иметь очень большие вычислительные ресурсы для этого. Более того, цепочки блоков дублируются на нескольких вычислительных машинах (нодах), которые синхронизируют информацию друг с другом. Таким образом, чтобы несанкционированно изменить информацию, хранящуюся в блокчейн сети, третьему лицу необходимо будет внести изменения в блоки цепочки каждой ноды в сети блокчейн, что делает эту процедуру практически невозможной, так как это требует очень больших вычислительных ресурсов.

Ожидается, что объем мирового блокчейн рынка вырастет с 3,0 млрд. долларов США в 2020 году до 39,7 млрд. долларов. США к 2025 году при впечатляющем совокупном годовом темпе роста в 67,3% в период с 2020 по 2025 годы. Также ожидается, что сектор банковских и финансовых услуг будет занимать самую большую долю на рынке блокчейн в течение прогнозируемого периода [1].

В 2016 году Грузия запустила пилотный проект платформы для регистрации земельных участков на основе блокчейна совместно с компанией Bitfury. Теперь передача прав собственности происходит посредствам смарт-контрактов. Транзакции о заключенных договорах регистрируются в блокчейн сети биткоина, что гарантирует подлинность данных. До реализации проекта процесс регистрации недвижимости занимал от 1 до 3 дней и стоил от 4 до 80 долларов США. Сейчас регистрация недвижимости проходит за 3 минуты, а операционные расходы сократились на 90 % [2].

Еще один интересный проект был реализован одной из крупнейших в США сетей розничной торговли Walmart совместно с IBM. Целью проекта была возможность отслеживания цепочки поставок тех или иных продуктов в точки продаж и в случае возникновения каких-либо проблем в регионе поставщика (например, распространение вируса) отзыва соответствующих товаров [3]. Данная концепция заинтересовала таких крупных игроков FMCG (от англ. fast moving consumer goods – быстро оборачиваемые потребительские товары) сектора в мире, как Unilever и Nestle. Мировой опыт показывает, что помимо спроса успешная реализация блокчейн-проектов требует наличие соответствующей нормативно-правовой базы и высококвалифицированных специалистов.

Для технологической модернизации экономики в Республике Казахстан была создана государственная программа «Цифровой Казахстан», в которой для блокчейна отведена отдельная роль. Сроки реализации государственной программы «Цифровой Казахстан» - 2018-2022 годы. В Программе описаны инициативы и задачи, которые будут иметь непосредственное экономическое и технологическое влияние на рынок IT технологий.

В рамках программы «Цифровой Казахстан» технология блокчейн рассматривается как инструмент для упрощения процессов взаимодействия между государством, населением и бизнесом в критически важных процессах, где необходима гарантия подлинности предоставляемых услуг. Для получения теоретического и практического опыта планировалось проведение пилотного тестирования технологии [4].

В связи с тем, что реализация блокчейн проектов является дорогостоящим мероприятием, целевой аудиторией на сегодняшний день в Казахстане являются государственные органы и крупные субъекты квазигосударственного сектора. Из уже реализованных проектов можно выделить проект электронного обращения зерновых расписок на основе блокчейн-платформы для распределенного хранения данных Qazchain, который был реализован по поручению руководства Правительства Республики Казахстан Министерству Сельского Хозяйства. Суть проекта заключалась в создании электронной площадки для осуществления операций с зерновыми расписками. Ноды платформы были развернуты в центрах обработки данных в гг. Астана, Павлодар и еще в 16 региональных дата-центрах АО «Национальные информационные технологии» [5].

Еще одним крупным блокчейн-проектом на территории Республики Казахстан является система администрирования НДС, который был инициирован Комитетом государственных доходов Министерства финансов. Полный запуск проекта был запланирован на 2020 год [6].

Вопросами регулирования блокчейн технологий в стране и повышения квалификации специалистов занимается «Национальная Ассоциация блокчейн Казахстана», сфера деятельности которой также включает в себя развитие стартапов, блокчейн-инфратруктуры и финансовых инструментов. На стадии согласования находится проект закона «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам регулирования цифровых инноваций», который ответит на вопросы «как?» и «зачем?» внедрять новые технологии на уровне государства. Этот шаг может стать определяющим фактором в развитии рынка инновационных технологий в Казахстане, так как это повысит спрос на новые технологичные решения со стороны государства [7]. Субъекты квазигосударственного сектора уже сейчас активно

занимаются развитием экспертной базы и необходимой инфравтруктуры для реализации блокчейн-проектов в стране. В конце 2019 года АО «Казахтелеком» объявил о запуске собственной блокчейн-платформы на базе Hyperledger Fabric, которая позволит запускать блокчейн-системы, используя готовую распределенную инфраструктуру компании [8].

Блокчейн имеет большой потенциал в сфере автоматизации и цифровизации процессов в разных отраслях экономики. Мировой опыт доказывает, что дальнейших прогресс и полная цифровизация в первую очередь требует наличия соответсующей нормативно-правовой базы. В связи с этим вектор развития новых технологий в Казахстане направлен на решение вопросов регулирования на уровне законодательства и проведение пилотных тестирований.

Литература

1 «Blockchain Market,» Markets and Markets, 05 2020. [В Интернете]. Available: https://www.marketsandmarkets.com/Market-Reports/blockchain-technology-market-90100890.html.

2 «В Грузии регистрируют земельные участки на блокчейне,» Bitnovosti, 14 02 2019. [В Интернете]. Available: https://bitnovosti.com/2019/02/14/v-gruzii-registriruyut-zemelnye-uchastki-na-blokchejne/.

3 А. Хабибрахимов, «Unilever, Nestle и Walmart договорились с IBM обиспользовании блокчейна для контроля поставок,» 22 08 2017. [В Интернете]. Available: https://vc.ru/crypto/25971-ibm-blockchain-food.

4 «Государственная Программа «Цифровой Казахстан»,» 12 12 2017. [В Интернете]. Available: https://digitalkz.kz/wp-content/uploads/2018/04/Digital-Kaz_ru.pdf.

5 «Внедрение технологии BLOCKCHAIN при обращении электронных зерновыхрасписок,» АО «Информационно-учетный центр», 2018. [В Интернете]. Available: https://www.qazchain.kz/Home/Info/blockchain.

6 Ахметов А. «НДС будут администрировать при помощи блокчейн в Казахстане,» 17 10 2018. [В Интернете]. Available: https://www.inform.kz/ru/nds-budut-administrirovat-pri-pomoschi-blokcheyn-v-kazahstane_a3426045.

7 С. Инга, «Что такое блокчейн и как его внедряют в Казахстане,» Kazpravda, [В Интернете]. Available: https://www.kazpravda.kz/projects/page/3842945.

8 «Казахтелеком анонсировал запуск собственнойблокчейн-платформы,» Profit.kz, 04 06 2019. [В Интернете]. Available: https://profit.kz/news/56915/Kazahtelekom-anonsiroval-zapusk-sobstvennoj-blokchejn-platformi/.

ҒТАМР 28.23.15

ҚАШЫҚТЫҚТАН ЖОЛ ЖҮРУ БЕЛГІЛЕРІН ТАНИТЫН БАҒДАРЛАМАНЫ ЖАСАУ ТӘСІЛДЕРІ

К.О. Тогжанова
Аға оқытушы, Ғ. Дәукеев атындағы Алматы энергетика және байланыс университеті, Алматы қ.
Б. Молдабеков
Магистрант, Ғ. Дәукеев атындағы Алматы энергетика және байланыс университеті, Алматы қ.

Ұсынылған мақалада Android операциялық жүйесіне арналған қашықтықтан жол жүру белгілерін танитын қосымша жасау тәсілдері қарастырылады. Қосымшаны әзірлеу кезінде басты сипаттамалардың бірі қызмет көрсету үрдістерін фондық режимінде қолдану болып табылады. Қойылған мақсатымызға жету үшін жол белгілерін зерттейміз, жылдам әрі сенімді жұмыс қамтамасыз ететін алгоритм құрып және таңдалған жобаның нұсқасын жүзеге асырамыз.

Түйін сөздер: Android, Linux, Java, Виола-Джонс(Haarcascade).

Бүгінгі күні смартфондардың адам өміріне көмегі біз ойлағаннан әлде қайда көп тиіп жатыр. Оның көмегімен қашықтықтан объектілерді бақылауға, жол белгілерін тану сияқты адам өміріне төнетін қауіп-қатерлердің алдын алуға көмектесетін функциялар кеңінен дамып келе жатыр. Мәселен, көлігімізбен жол жүріп бара жатып, жол белгілерін байқамай қалуымыз мүмкін. Соның

салдарынан көптеген жол жүру ережелері бұзылып жатады. Және де соңы апаттармен аяқталуы әбден мүмкін. Жол белгілерін тану мүмкіндігі заманауи құрылғылардың көмегімен оңай, әрі арзан жүзеге асырылады.

Android – операциялық жүйесі коммуникаторларға, планшеттарға, цифрлық ойнатқыштарға, цифрлық фоторамкаларға, қолға киетін сағаттарға, нетбук және смартбуктарға, Linux ядросында жасалған операциялық жүйе орнатылған. Бағдарламаларды өңдеудегі негізгі тілдердің бірі Java, алайда C++ тілінде бағдарламаларды өңдеу кітапханалары бар. Қашықтықтан жол жүру белгілерін танитын бағдарламаны жасау үшін Eclipse ортасын қолданып, AndroidSDK мобильдік құрылысы SDK эмуляторы арқылы іске асыруға болады. Сонымен қатар, Java қолданылады, объектіге бағытталған тіл, оның өзінің көптеген ішкі кітапханалары бар. Бірінші орында ол қолданушыға жеңіл әрекеттестікті көрсетеді.

Android операциялық жүйесіндегі қосымша жасау өзгектілігі: Android, негізінде бірегей, өзгеше операциялық жүйе [1, 2]. Нәтижелерді жақсы көрсету үшін қосымша әзірлеуші операциялық жүйенің өзектілігін және өзгешілігін толығымен көрсетіп өтсек болады. Қосымшаны әзірлеу кезінде, бірнеше қиындықтарға тоқталып өтейік:

а) бағдарламаны қондыру кезінде, екі есе немесе төрт есе орын алады, яғни ол бағдарламаның түпнұсқалық орнын қажет етеді;

б) орнатылған флеш-картамен жұмыс істеу кезінде файылдың жылдамдығы он есе төмендейді, егер бос орын аз болса;

в) әр процесс кезінде жедел жадыдан 16 Мб (кейде 24 Мб) қолданылады.

Android, Linux операциялық жүйесі негізінде орындалады. Бағдарламаның және ядроның арасында API қабаты және нативті кодтағы кітапхана орналасқан. Бағдарлама виртуалды машина Java (Dalvik Virtual Machine) орындалады [3].

Android-та көптеген бағдарламаларды біруақытта ашу мүмкіндігі бар. Бірақ, бір бағдарлама толығымен бүкіл экранды алады. Ағымдағы бағдарламаны қолдана отырып басқа бағдарламаны қосуға немесе жаңасын ашуға болады. Оның тарихын көруге болатын браузерге ұқсайды. Android демоға ұқсас Linux серверларын ұстайды, олардың атқару қызметі керекті әрекетті фондық режимде (мысалы, өленнің ойналуы). Бағдарламада деректерді айырбастау үшін Content providers (провайдері қолданылады). Айтылмыш жұмыс үшін деректер провайдерін пайдаланып, қолданушының құрылғысына орнату керек [5, 6]. Қосымшаны әзірлеу кезінде басты сипаттамалардың бірі қызмет көрсету үрдістерін фондық режимінде қолдану болып табылады. Қойылған мақсатымызға жету үшін келесі талаптарды орындаумыз қажет:

а) жол белгілерін зерттеу қажет(көлемін, түсін);

б) жылдам әрі сенімді жұмыс қамтамасыз ететін алгоритм құру кажет;

в) керекті жабдықтарды орнату;

г) таңдалған жобаның нұсқасын жүзеге асыру.

Мақалада Android операциялық жүйесін қолданып, қашықтықтан жол жүру белгілерін танитын бағдарламаны жасау тәсілдері қарастырылды. Барлығымызға белгілі, заманауи мобильді құрылғылардың көбі Android операциялық жүйесін қолдайды.

Қосымшаны құру барысында Виола-Джонс(Haarcascade) алгоритмі қолданылады. Виола-Джонс тәсілінің негізі Хаар классификаторы болып табылады. Ол төмендегі 1-суретте көрсетілгендей әр-типті төртбұрыштардың жиынтығынан тұрады.

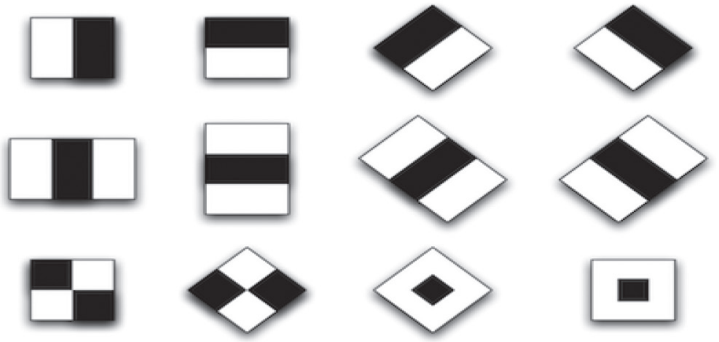

1-сурет. Виола-Джонс алгоритмінде қолданылатын төртбұрыштар

Бұл алгоритмнің негізгі шығарылымында бұрылусыз тек қана алғашқы примитивтері қолданылған, ал бір аумақтың жарықтық пикселін есептеу үшін, сол аумақ ішіндегі басқа жарық қосындысыннан азайтылған. Тәсілдің дамуы барысында 45 градусқа бұру және симметриялық

емес конфигурация әдістері ұсынылды. Және де әр типтік аумақтардың пиксельдік суммасын есептеуге төмендегі формула ұсынылды:

$$feature = \sum_{i \in I = 1,\ldots,N} w_i \cdot RectSum(r_i) \qquad (1)$$

Хаар примитивасының Виола-Джонс алгоритмінің негізі болып табылу себебінің бірі, пиксельдік есептеу жылдамдығы. Бірнеше пиксельден белгілі бір классификацияға ақпарат алу қиын. Төмендегі формулада Виола-Джонс тәсілінде суреттегі объектілердің қандай каскадтан туратынын есептеу формуласы көрсетілген.

$$\begin{aligned} SAT(x,y) &= SAT(x,y-1) + SAT(x-1,y) \\ &+ I(x,y) - SAT(x-1,y-1) \\ SAT(-1,y) &= SAT(x,-1) = SAT(-1,-1) = 0 \end{aligned} \qquad (2)$$

Алгоритмнің артықшылықтары белгінің керекті нүктелерін xml файлға сақтап қояды.

Қосымша интерфейсі жүргізушіге өте ыңғайлы. Жүргізуші өзіне ыңғайлап баптамалар жүргізуге болады. Жол белгісін таныған кезде екі түрлі ескерту түріне ие. Бірінші жол белгісінің шаблонын экранға шығару. Бұл ескерту түрі жол жүру кезінде жүргізушінің ойын бөлетін болғандықтан, екінші дауысты ескерту түріне ие. Бұл ескерту түрін артықшылығы жүргізушінің жол жүріп бара жатқанда ойын бөлмеу үшін пайдасы тиеді. Дауысты ескертуді смартфондарымыздың Google дыбыс синтизаторы немесе TTS технологиясы арқылы жұмыс істейді. Бұл технология көптеген смартфондарда бар. Төмендегі суретте дауысты ескерту түрін таңдау интерфейсі 2 - суретте көрсетілген.

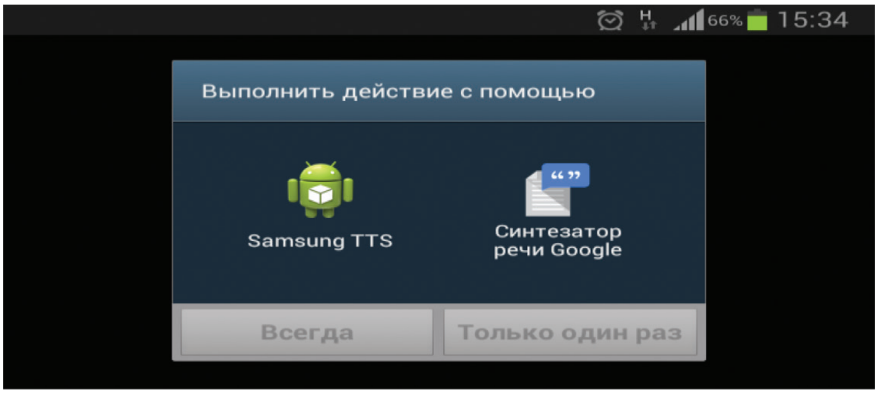

2-сурет – Дыбысты ескерту түрін таңдау

Және де ара қашықты баптау функциясы бар. Бұл баптау жол белгілерін алыстан тануға мүмкіндік береді. Жаңа нұсқа шыққан жағдайда Update Version батырмасы арқылы қосымшамызды жаңартуымызға болады.Ара қашықтықты жақындату және алыстату батырмалары 3 - суретте көрсетілген.

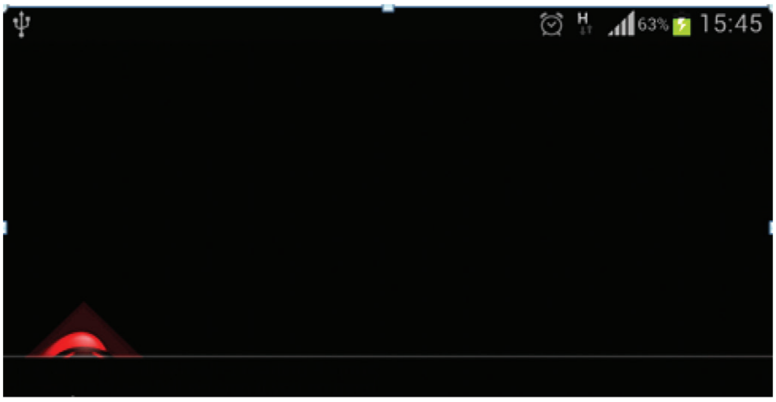

3-сурет – Ара қашықтықты жақындату және алыстату батырмалары

Жол белгісін тану және ескерту төмендегі 4 - суретте көрсетілген.

4-сурет – Жол белгісін тану және ескерту

Тану үрдісі төмендегідей алгоритмді қалыптастырады:
а) жол белгісін тану(дөңгелек формадағы);
б) жол белгісінің түсін тану (қызыл түстің ақ дөңгелектегі);
в) санды тану (жылдамдық шегі);
г) ақпараттық кестені тану(авто көлік түрі);
д) көліктің жылдамдығын анализдеу;
е) белгіні XML файлмен салыстыру;
ж) жүргізушіні визуалды және дыбысты ескерту.

Қорыта келе, жол көлік оқиғалардың негізгі себебінің бірі жылдамдықты асыру болып табылады. Жол белгілерін тану жүйесі негізіннен жүргізушіні жылдамдық ережесінен аспауға ескерту. Бұл жүйе жол белгілерінің жанынан өткенде жолдағы ең жоғарғы жылдамдық туралы ескерту береді. Жол белгілерін тану жүйесін көптеген атақты Audi, BMW, Ford, Mercedes-Benz, Opel, Volkswagen автокөлік шығарушылар сияқты компаниялар қолдануда. Сонымен қатар, ақпаратты таратудың жаңа үрдісі болып отырған планшет пен смартфондар тек қана ойын – сауық құралы ғана емес, сонымен қатар, көлікпен жол жүру кезінде де пайдасы тиеді. Бұл әзірленген қосымша болашақта, жүргізушілер арасында сұранысқа ие болуы әбден мүмкін.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Голощапов А. GoogleAndroid программирование для мобильных устройств. СПб.: Питер, 2011.- 438 с.

2 Брайан Х.,Филлипс Б. Программирование под Android. Спб.: Питер, 2014. - 592 с.

3 Амелин К.С., Граничин О.Н., Кияев В.И, Корявко А.В. Введение в разработку приложений для мобильных платформ. СПб.: Питер, 2011.-505 с.

4 Бурнет Э., Привет, Андроид! Разработка мобильных приложений.СПб.: Питер, 2012.- 256 с.

5 Распознавание дорожных знаков (OpenCV)Сайттың электрондық нұсқасыhttp://habrahabr.ru/post/61048/

6 Попов Е.Ю., Крыжановский Д.И. Алгоритм распознавания дорожных знаков ограничения скорости // Современные научные исследования и инновации. 2012.№6 Сайттың электрондық нұсқасы http://web.snauka.ru/issues/2012/06/14717

7 OpenCV шаг за шагом. Сайттың электрондық нұсқасы http://robocraft.ru/blog/computervision/264.html

SRSTI 55.13.99

BLOCKCHAIN IN EDUCATION: HOW TO MANAGE STUDENT CREDITS OF HIGHER EDUCATION THROUGH THE BLOCKCHAIN?

Sh. Yassynzhan
Al-Farabi Kazakh National University, Almaty

Currently, technologies are developing very quickly and the need for information security is constantly increasing. In this connection, Blockchain technology is becoming in demand, which allows us to keep information safety and integrity. In addition, the technology enables the creation of a decentralized environment where transactions and data are take place without any third party organization.

We proposed a decentralized web resource based on the Ethereum platform for managing student credits. The decentralized application (Dapp), will process, manage and control tokens, which represent credits that students gain for completed certain courses. The credit system is a first step towards a more transparent and technologically advanced form which could be used by universities and students to manage credits.

The novelty of this scientific research is the creation of a web-based information resource based on Blockchain technology. Thanks to this resource, it becomes possible to track students' grades and receive reliable information about higher education. This completely eliminates the possibility of making changes to existing records.

Keywords: blockchain, higher education, credits, tokens.

Introduction

Blockchain technology is becoming popular not just a financial sphere, but also are entering into more and more new spheres such as medicine, Internet of things, education, voting etc. This technology has not been ignored in the field of education. Currently, there is already a number of works interested in various aspects of the application of blockchain technologies in education, for example, [9-13] and others. However, these works are mainly focused on theoretical nature, considering the prospects of applying blockchain technologies to various issues of digitalization of education.

One of the relevant issues of education system is to create a web-based information resource based on Blockchain technology. Thanks to this resource, it becomes possible to keep records and receive reliable information about the student achievements. This completely eliminates the possibility of making changes to existing records.

This paper aims to show some practical implementation to solve this kind of problems via using blockchain. The paper considers technical details of building the appropriate decentralized application (Dapp), which could be used by universities and students to manage credits. That means, after each successful completion of a semester an employee (teacher) of the university with certain access rights could issue credits to students as tokens, when fully getting the needed number of credits/tokens, students could see their achievements, as well as could show to their potential employers or to another university.

Remainder of the paper is organised as follows. Section 2 defines the problem. Section 3 provides related works. Section 4 provides implementations. Section 5 concludes this paper.

Problem definition

Today, most higher education institutions keep their students' records including credits in various applications. However, these databases are designed on a centralized approach that leads to numerous drawbacks, such as mutability, privacy and reliability of records. To overcome the issue of centralized approach of storing credits, we have proposed a decentralized web resource based on the Ethereum platform for managing student credits.

Blockchain is one of the new technologies with special features like security, immutability, transparency and so on. For instance, academic credit is an important piece of learning achievements of students which confirm that student has achieved certain learning outcomes before graduating certain degrees. This information will now be decentralized and available to public so that anyone can validate this information through web application interacting with blockchain.

Methodology

To understand the practical implementation of the blockchain technology in education we researched and analyzed a number of materials which related to this problem, the aim was to improve practical skills in this area. Allocated more time for interacting user interface with smart contract, for this was built process model of blockchain app, as well as examined several problems associated with the practical implementation of this issue.

Related works

After the appearance of Bitcoin [1] in 2009, Blockchain technology has been applied to many fields, including medicine [2, 3], economics [4], Internet of things [5], education [6, 7], voting [8] and so on. Its underlying technique has shown promising applications prospects and attracted lots of attentions from academia and industry. Besides cryptocurrency one of the relevant areas is blockchain in education, however, the studies on the blockchain technology are still very new, reflections on the education are still at the beginning stage. Therefore, some of these few studies of the filed are briefly summarized.

One of the studies addresses the value decentralized ledgers, in particular those based on blockchain, may bring to stakeholders within the educational sector, with a particular focus on its potential for digital accreditation of personal and academic learning. As well as focuses on the feasibility, challenges, benefits and risks of the Blockchain as applied to formal and non-formal education credentials [9].

This postgraduate dissertation study addresses some problems that centralized e-learning platforms may encounter and emphasizes the importance of decentralized access control in solving these problems. In this study, a model proposal for decentralized access systems is presented. In the realization of this model, blockchain structure was utilized. Thus, it is argued that the integrity, correctness, deniability, and traceability of e-learning sources can be achieved. The mean response time was used as a metric when evaluating the proposed model. The two different network environments (such as the Local Area Network (LAN) and the Cloud Web Service (i.e. Amazon Web Service)) are compared. It is stated that LAN environment represents the most appropriate condition and the cloud environment represents the real situation in the real world. The average response time in the LAN environment is faster (about 1.5 times) than in the cloud environment, but when the number of customers is large, the difference in average response time between these two environments becomes insignificant [10].

Another study describes a decentralized learning system CHiLO which utilizes e-books. In this study provided a basic demonstration of the first stage “content exchange” and demonstrated the making of e-books while protecting copyright by using the blockchain [11].

A study in which using blockchain as a tool for tracking and verification of official degrees is addressed the main concepts of blockchain and the particular implementation of Blockcerts as an opensource solution devoted to the certification and verification of documents. As well as briefly introduce the Higher Education market in Europe to determine the volume, geography and trend of the economic sector to address the developed solution [12].

In this research blockchain in education address the fundaments and developments of blockchain technology and suggests a reflection and a debate which should address in the near future the impact, or not, of blockchain in education [13].

Implementaions

Development of a web resource on the basis of the etherum platform for managing student credits of higher education.

At the moment, the product has been developed in the development environment configured locally. The following is a list of tools used to perform this test (figure 1):

– Required for the operation of a web resource: Apache web server, database (MySQL), PHP language, JavaScript/CSS

– Required for the interactions with applications over the network:NodesJS, Web3

– Required Ganache blockchain server to deploy a private blockchain on the Ethereum platform

– Required for compiling Smart Contract: Program language Soidity (Remix IDE)

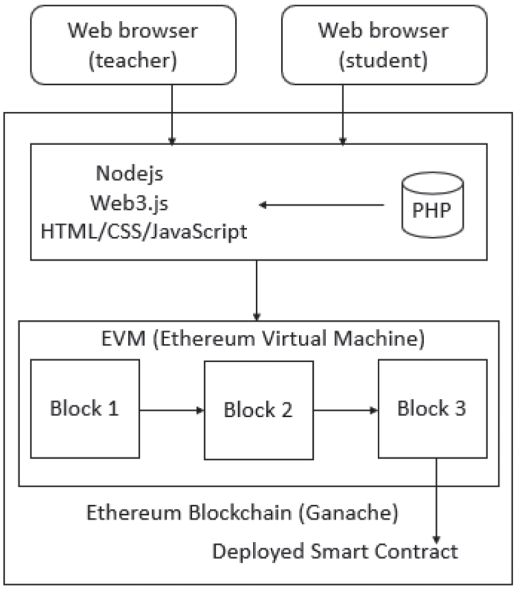

Figure 1. system flow

Description of the credit process model

For clarity, we considered the following situation: student to complete studies at the university they must get needed number of credits, after the semester of study, an employee (teacher) of the university with certain access rights update the students profile, upon successful accumulation of all credits/tokens. Ganache (blockchain server) will register a block for this student and stores the credit details in the block. As well as student, can see their achievements respectively from website. The webpage interact with the Ganache to fetch the details about the student credit. The admin / professor of the student will be able to update all the information for each students (figure 2).

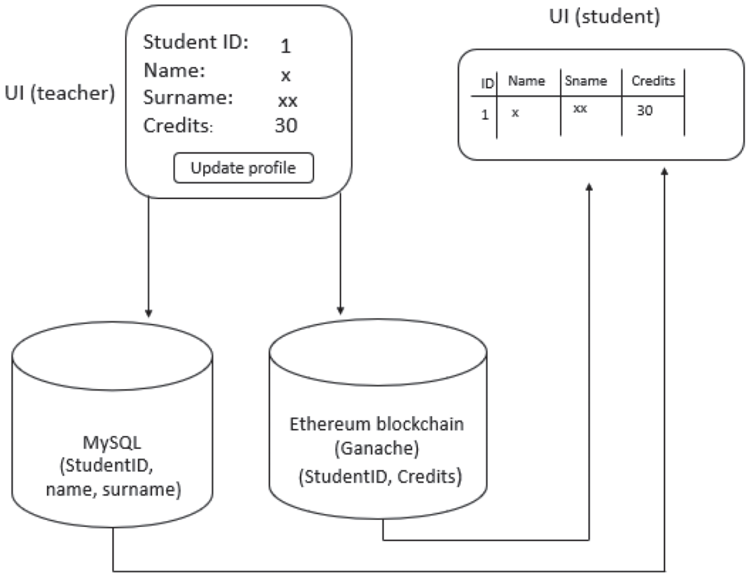

Figure 2 . student credit process model

Creating a web interface and connection with a blockchain server

When creating the web interface, we used the HTML hypertext markup language, as well as certain Javascript libraries, such as jQuery. Created special form for filling the student detail, The record consists of the following fields:

– Student ID
– First Name
– Last Name
– Credits

After clicking the button (update) located at the bottom of the form, the corresponding summary record will be store in the Blockchai as a hexedecimal format. As a result of processing the record, a web page opens with the following information: student id, first name, last name, block number and credits. Thus, a student can quickly obtain information about their achievements.

The interaction of the smart contract with the web interface is carried out thanks to the JavaScript library Web3.js. The Web3.js and Node.js library are collection of modules that contain specific functions for the Ethereum platform, which makes it easier to interact with the Ethereum Blockchain, its smart contracts and related functions.In order to make it clear the data flow diagram (DFD) is shown below (figure 3):

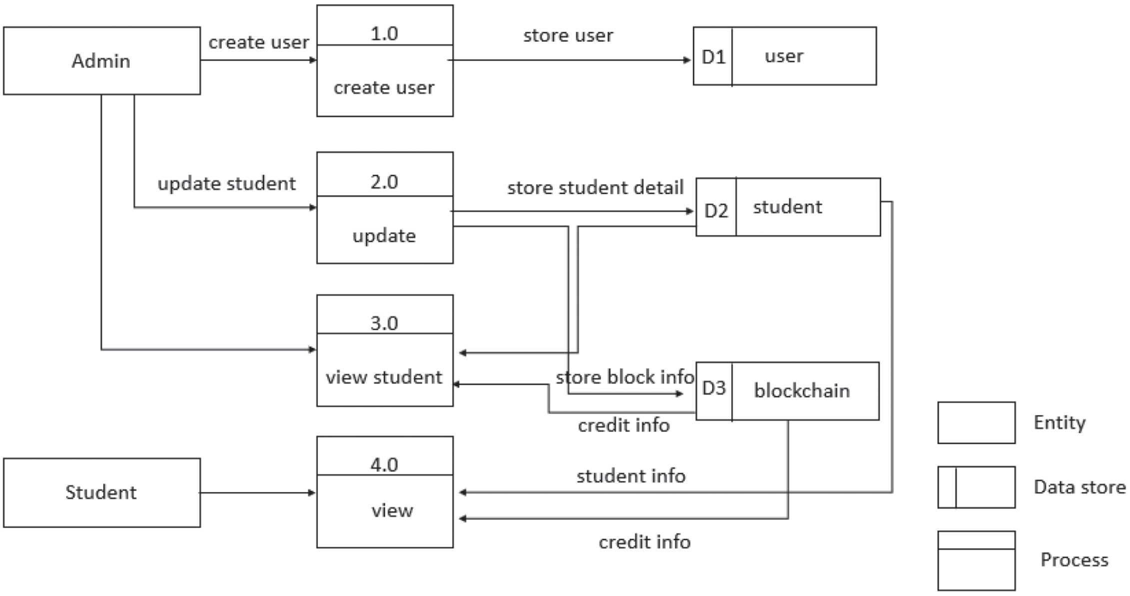

Figure 3. Data flow diagram (DFD)

Conclusion and future research

In this paper we explored how to use the blockchain technology in education, more precisely, proposed tracking students' grading system. Our result show that this technology can be used in other industries and spheres. During the study, we were able to learn the principles of the Blockchain technology, explore the scope of application of the Blockchain technology, develop an information web resource for managing student credits in higher education based on the Ethereum Blockchain. Fristly, the transparency and integrity of the system, this means any student in the educational process that has its own id, via this can confirm the "truth" of the their credits at any time. At the same time, the blockchain block cannot be changed or deleted from the network. Secondly, the general reduction of paper documents for proving their achievements. Of course in parallel with this there were certain problems (technical) that successfully resolved.

As a result of all this, the following practical and theoretical significance of this scientific research can be noted:

– Blockchain technology is becoming popular not just a financial sphere, but also are entering into more and more new spheres such as medicine, education, etc.

– The practical implementation of the blockchain technology in education showed that using this technology for track student's grading system in higher education is quite possible. Proof of this: system flow between web browser and Ethereum Blockchain, credit process model, web interface and connection with a blockchain server.

In our future research we intend to explore the possible solution to the problem of issuing digital certificates and related problems using blockchain, as well as we plan to extent and adapt proposed credit system to any existing grading system and thus incoprporate other aspects of educational digitalization.

References

1 Satoshi Nakamoto. Bitcoin: A peer-to-peer electronic cash system, http://bitcoin.org/bitcoin.pdf, 2008.

2 Ariel Ekblaw*, Asaph Azaria*, John D. Halamka, MD†, Andrew Lippman*, A Case Study

3 for Blockchain in Healthcare: “MedRec” prototype for electronic health records and medical research data, 2016.
4 Sandra V. B. Jardim*, Information Technology Department, Polytechnic Institute of
5 Tomar, Quinta do Contador, 2300-313 Tomar, Portugal, The Electronic Health Record and its
6 Contribution to Healthcare Information Systems Interoperability, 2013.
7 Steve Huckle, Rituparna Bhattacharya, Martin White, Natalia Beloff, a University of Sussex House, United Kingdom, internet of things, blockchain and shared economy applications, 2016.
8 Abha Kiran Rajpoot*, Mukul Varshney, Aparajita Nailwal CSE, Sharda University, Greater
9 Noida, Security and Privacy Challenges in the Internet of Things, 2016.
10 Alexander Grech, Anthony F. Camilleri, blockchain in education, Joint Research Centre (JRC), 2017.
11 Antonio Ramón Bartolomé, Carles Bellver, Linda Castañeda, Jordi Adell, BLOCKCHAIN IN EDUCATION: INTRODUCTION ANDCRITICALREVIEW OF THE STATE OF THE ART, EDUTEC. Revista Electrónica de Tecnología Educativa, 2017.
12 Michał Pawlaka, Aneta Poniszewska, Marańdaa Natalia Kryvinskabc, Towards the intelligent agents for blockchain e-voting system, 2018.
13 Alexander Grech, Anthony F. Camilleri, Blockchain in Education, 2017.
14 Ma, S. (2018). Using blockchain to build decentralized access control in a peer-to-peer e-learning platform. Doctoral dissertation, University of Saskatchewan.
15 Hori, M., Ono, S., Miyashita, K., Kobayashi, S., Miyahara, H., Kita, T., Yamada, T., Yamaji, K., (2018). Learning system based on decentralized learning model using blockchain and SNS. CSEDU 2018 - Proceedings of the 10th International Conference on Computer Supported Education Volume 1, 183-190 Funchal, Madeira; Portugal; 15 March 2018 through 17 March 2018; Code 135926.
16 Oliver, Miquel; Moreno, Joan; Prieto, Gerson; Benítez, David, Using blockchain as a tool for tracking and verification of official degrees: business model: 29th European Regional Conference of the International Telecommunications Society
17 (ITS): “Towards a digital future: Turning technology into markets?”, Trento, Italy, 1st - 4th
18 August 2018
19 Tahir Lushi, Blockchain in Education: possibilities for a blockchain based study management system for Higher Education Institutions, September 2018.

SRSTI 20.51.01

INFORMATION SYSTEMS AND TECHNOLOGIES, THEIR STATE IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

M.S. Amangeldin
Master student, International University of Information Technologies, Almaty
Sh.E. Mutallyapova
Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, S.Seifullin Kazakh Agro Technical University, Nur-Sultan
S.A. Bekkhozhin
Master, Senior Lecturer, Financial Academy JSC, Nur-Sultan

The article analyzes the current state of information and communication technologies and communications in the Republic of Kazakhstan, and discusses the problems and prospects of their development. Attention is paid to the development of the telecommunications services market, which is currently given great importance in the country as an important factor and condition for integration into the world community. The central place in the telecommunication services market is occupied by the rapidly developing mobile communications market. The analysis showed that competition in the market is tightening, but the demand for this type of service is growing.
Keywords: information, information society, information and communication technologies, cellular communications, telecommunication services.

The development and widespread use of information and communication technologies (ICT) is a global trend in the scientific and technological progress of recent decades. This has led to significant

changes in many areas of human activity, such as education, employment, healthcare, the economy, etc. The use of ICTs is crucial to increase the competitiveness of the economy, expand its integration into the global economy, and increase the efficiency of public administration and local self-government. The development of information technology puts the post-industrial society in a new qualitative state – the information society.

The information society is a new historical phase in the development of civilization, in which the main products of production are information and knowledge. Features are the creation of a global information space that provides effective information interaction between people, their access to world information resources and the satisfaction of needs for information products and services.

In the information society, the main resource is information, it is on the basis of ownership of information about a wide variety of processes and phenomena that it is possible to efficiently and optimally build any activity. The main criteria for the development of the information society is the availability of computers, the level of development of computer networks and the number of people employed in the information sphere, as well as using information and communication technologies in their daily activities [1].

The main goal of the “Information Kazakhstan-2020” program is to create conditions that ensure the transition of Kazakhstan to the information society.

As the main tasks in this program, the following have been identified: ensuring the effectiveness of the public administration system, the availability of innovation and information and communication infrastructure, creating an information environment for the socio-economic and cultural development of society, as well as developing the domestic information space [2].

The modern development of the economy of Kazakhstan is characterized as a dynamically developing system with consistent progress in the global economic system, ensuring the competitiveness of manufactured products, goods and services. The country’s production is focused on the construction of a post-industrial society, characterized by accelerated development and growth in the share of the sphere of information and communication goods and services.

The information and communication technology industry is currently one of the fastest growing in the world. The growth rate of investment in the ICT industry in Western countries exceeds the growth rate of investment in the processing and mining industries. The share of income from the ICT industry in the gross domestic product (GDP) is constantly growing, as well as the number of workers employed in it.

It should be noted that the ICT industry in the Republic of Kazakhstan is characterized by global growth trends. According to official figures, in recent years the number of organizations engaged in activities in the ICT sector has increased by almost 20 %. So, in 2018, the number was 10,192 units. At the same time, the number of profitable enterprises reached almost 77 %. The average profitability level in recent years has amounted to 13.2.

In recent years, the number of organizations using the Internet has increased by 2.3 times, i.e. if in 2010 the amount was 45354 units, then by 2019 it increased to 105 553 units.

The volume of information and communication technology services increased from 550,4 million tenge in 2010 to 1118,8 million tenge in 2018, i.e. 2 times.

According to the statistics committee of the Republic of Kazakhstan, the number of reporting organizations for 2019 amounted to 130074 units, of which 83,9 % (109172 units) used computers, 81,1% (105531 units) had access to the Internet and only 8,9 % (11577 units) of organizations used Cloud IT Services. Of the 8243 government organizations, 98,3 % (8105 units) used computers, 92,3 % (7612 units) had access to the Internet, and only 4,2 % (348 units) used Cloud IT services.

According to the data of 2019, 1124,1 thousand computers were used in organizations, of which 82,4 % (925,8) connected to the Internet. Of the total number of computers, government organizations used 145,5 thousand computers, of which 56,2 % (81,8) connected to the Internet.

The total cost of organizations on ICT amounted to 337,7 billion tenge, of which public administration organizations – 37,6 billion tenge.

The majority of organizations using the Internet to communicate with government agencies accounted for information – 82,9 %, electronic sending of completed forms – 76,2 %, downloading (downloading) of forms – 60,3 %.

Households mainly use the Internet to send e-mail with attached files (document, photograph, video) – 61,3 %; search, download and install software – 21,7 %; software settings, including changes to the operating system or security programs – 12,5 %; work in the Excel spreadsheet editor (using basic arithmetic formulas in tables) – 49,9 %; work in a graphical editor (including presentations, text, images, sound, video or diagrams) – 61,5 %; work in a text editor Word – 24,2 %; connecting and installing new devices (printer, modem, and others) – 18,8 %; development of computer programs using a special programming language (7,6 %), etc.

The ongoing economic reforms in the economy of the Republic of Kazakhstan affected the organizational and legal space of Kazakhstan's telecommunications, which was reflected both in the privatization of enterprises in the industry and the destruction of the natural monopoly in some telecommunication services markets. However, full liberalization of this sector of the economy is possible only if its main components are modernized.

At present, the development of telecommunication systems in the republic is of great importance as an important factor and condition for integration into the world community. The pace of development of the telecommunications industry exceeds the growth rate of the country's GDP and averages from 25 to 30 % annually.

The market for telecommunications services today is growing stronger and stronger, competition in this segment is growing, as well as the demand for such services.

A computer replaces a huge amount of labor, which at one time spent a lot of money, but now these costs can be significantly reduced through the use of modern systems.

The growing communication needs of the economy and society are ensured by such a dynamically developing production and economic complex as communication. The Kazakhstan communications market is one of the most dynamically developing sectors of the national economy of the republic. The share of the communications industry in the republic's GDP amounted to 1,1 % in 2018 (data from the Committee on Statistics of the Republic of Kazakhstan).

The sphere of telecommunication services traditionally includes cellular communication services, fixed telephone line services and Internet access services, services and facilities for postal and courier activities and communications. The growth rate of income from communication services for the period from 2012 to 2018 in the Republic of Kazakhstan increased 1.8 times.

In 2018, the enterprises of postal and courier services rendered services worth 37 billion tenge, which is 9,4 % more in comparable prices than in 2017, 26,9 % of the volume of postal and courier services was rendered to the population. In 2018, communication enterprises provided services for 782,5 billion tenge, which is 2,9 % more in comparable prices than in 2017, 55,5 % of the volume of communication services provided to the population.

According to the data of 2018, a significant share in the total volume of communication services is occupied by mobile communication services – 32 %, Internet services – 31,1 % and other telecommunication services – 18,1 %.

In recent years, the structure of communications services has changed significantly. In connection with the introduction of various types of cellular communications and Internet access, the share of fixed-line telephony services in the total volume of communication services is noticeably reduced.

At the end of 2018, the number of fixed telephone lines in the republic amounted to 3,206.1 thousand units, which is 13 % less than in 2017, of which the population has 2595,5 thousand units (a decrease of 8,6 %). The number of fixed telephone lines in rural areas amounted to 885,9 thousand units.

In the cities of the republic, there are 17 fixed telephone lines per 100 residents, and 10 fixed telephone lines in the village.

At the end of 2018, the number of mobile subscribers in the republic amounted to 26065.6 thousand, and the number of fixed Internet subscribers – 2462,4 thousand, of which 99,8 % using high-speed broadband access.

At the same time, over the past 5 years, the number of communications enterprises has increased to 201 in 2018, i.e. 1,8 % compared to 2014.

At the present stage of development of the Kazakhstani telecommunications market, there is a desire for the convergence of various types of communications based on different technologies. Demand for offers of convergent services is constantly growing, mainly due to the corporate segment of the market, but gradually begins to penetrate into the private sector.

Mobile communication is successfully developing in the market of Kazakhstan, the volumes of which are growing every year. The leader in mobile communications is cellular communications – the most advanced technology of radiotelephone communications. In recent years, the number of mobile subscribers has been growing rapidly.

According to the annual report of Kazakhtelecom JSC, the main players in the Kazakhstan telecommunications market in 2017 were Kazakhtelecom JSC with a share of 30 %, Kcell JSC (21 %), Beeline (12 %) and Tele2 / ALTEL (15 %); collectively listed companies receive 78 % of the total market revenue.

According to the results of the third quarter, Beeline became the leader in the number of mobile communication subscribers: 10 million units. This is the maximum value in the history of the company. In second place, losing leadership, was Kcell JSC: 9.2 million subscribers. The combined Tele2 and ALTEL close the list: 7 million subscribers [4].

The ICT market is developing, however, there are various economic, industrial, technological factors that hamper the use of ICT. For example, cash shortages; lack of free resources for ICT development; risks associated with abuse of electronic payments; inadequate use of ICT by partners, suppliers and consumers; the uncertainty of the economic benefits of using ICTs; insufficient benefits from the implementation of ICT; lack of need for the use of ICT in connection with the nature of the enterprise and manufactured products (services); lack of qualified ICT specialists at the enterprise; inadequate regulatory framework; poor communication quality; poor information security; the mismatch of the capabilities of existing hardware and software to the specific needs of enterprises; technical difficulties of using telecommunication networks, etc.

One of the main priorities in the long-term Development Strategy of Kazakhstan-2050 is the creation of its own independent and effective telecommunication services system, competitive in the future with similar infrastructures of developed countries of the world. In order to implement this priority, the main tasks for the future were identified, one of which was to ensure the development of the industry through the introduction of new technologies and the liberalization of the communications market. So, the conditions were created by law for the development of a real competitive environment in the telecommunications services market.

Thus, the state continues to actively participate in the development processes of the ICT industry as an effective mechanism for improving the functioning of the economy and competitiveness management at various levels of competitive relations.

References

1 The State Program of Forced Industrial and Innovative Development of the Republic of Kazakhstan for 2010-2014. Ministry of Transport and Communications of the Republic of Kazakhstan. Information source: www.mtc.gov.kz.

2 The state program «Information Kazakhstan – 2020» http://egov.kz/cms/ru/articles/gp_inf_kaz_2020

3 https://stat.gov.kz/official/industry/29/statistic/8.

4 https://optimizm.kz/2019/01/25/v-kazakhstane-26/.

5 Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated September 29, 2010 No. 983. «Programs for the development of information and communication technologies in the Republic of Kazakhstan for 2010 – 2014» // «Kazakhstan Pravda» dated 02.10.2010 – No. 260-261 (26321 -26322).

6 Brochure «Kazakhstan in numbers» / Agency of the Republic of Kazakhstan on statistics. – 2012 .- 22 p. Information source: www.stat.gov.kz

7 Development of communications and information and communication technologies in the Republic of Kazakhstan / Statistical Digest / in Kazakh and Russian. Nur Sultan, 2019 .- 53.

ГРНТИ 45.29.31

SIMULATION OF A CONTROL SYSTEM WITH A COMBINED CONTROL CHANNEL

N. Almuratova
PhD, Associate Professor, Almaty University of Power Engineering and Telecommunications named after Gumarbek Daukeev, Almaty
S. Dauletchin
Master's student, Almaty University of Power Engineering and Telecommunications named after Gumarbek Daukeev, Almaty

The article is devoted to modeling of complex control systems of an automated electric drive. The simulation results correspond to the calculated data obtained in the book Basharin «examples of calculating an automated electric drive on a computer» using classical modeling methods, which allows us to consider the developed mathematical model in the application «Mathcad»as adequate.

Keyword: Mathematical model, technical progress, automatic control system, thyristor Converter, combined drive.

Rapid technological progress in the field of electrical engineering, electronics, and especially microelectronics has led to significant changes not only in the theory of automated electric drive, but also in the practice of its design. Modern control systems for Electromechanical objects are designed using the theory of optimal systems and optimal filtration. The high dimensionality and non-linearity of mathematical models that adequately represent Electromechanical objects, and the complexity of control algorithms almost exclude the possibility of creating high-performance automatic control systems for electric drives without extensive use of mathematical applications Mathcad and Mathlab.

In [1], we develop a simulation of an object that includes a tracking system with a combined electric drive control channel, shown in figure 1.

The control object has a DC motor with a built-in tachogenerator (TG), reverse thyristor converter (TC), reducer, the executive body (EB). A thyristor converter is represented as a link – $к_p/(T_p+1)$. The scheme has closed circuits for regulating the speed of rotation of the engine – w_e and the angular position of the executive body - φ_c. The internal speed loop is set to the optimum modularly (OM), therefore the speed controller (SP) structurally designed as a proportional-integral-differential (PID). The position contour is based on the principles of combined control. In the direct channel of the closed loop regulation of the position of the Executive body, a proportional-integral method is applied (PI) position controller (PC).

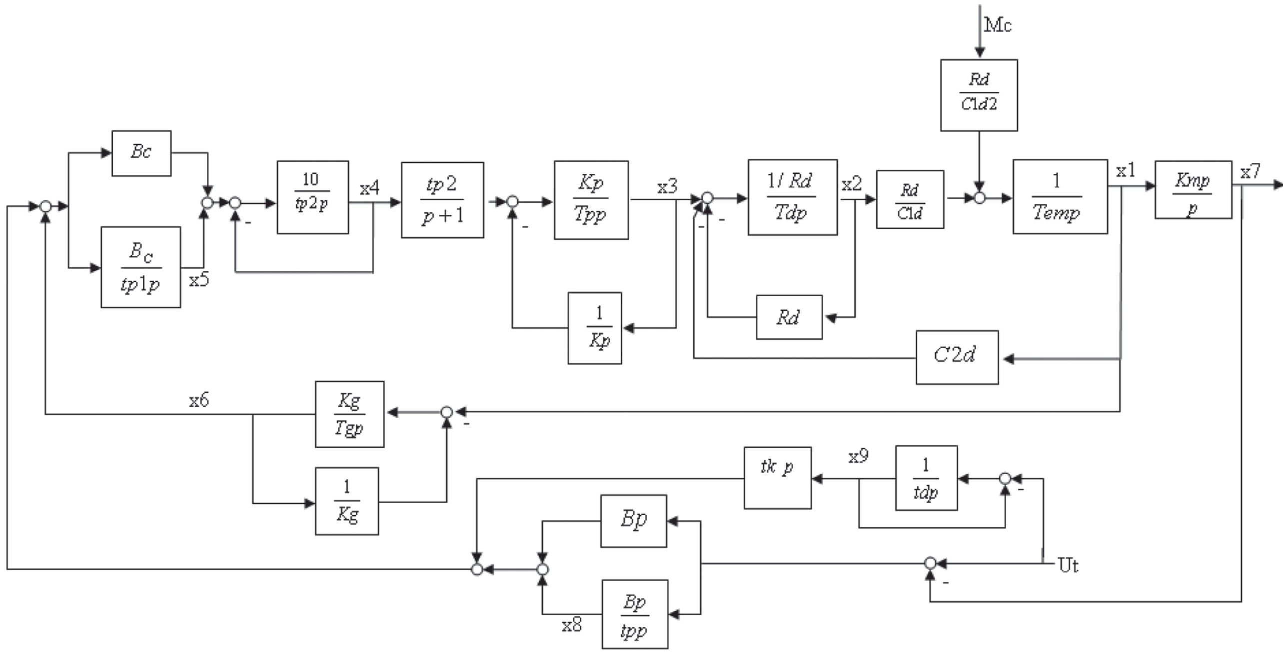

Figure – 1. Block diagram of a tracking system with a combined drive

On figure 2 the parameters of the tracking system elements are presented: transmission coefficients of the engine, thyristor converter, tachogenerator, regulators, time constants, and others. The calculation in [1] is performed using a complex and cumbersome program in the language « Fortran». I propose a mathematical model of this drive, compiled using the mathematical application «Mathcad» [2] .

Below is a system of nine differential equations describing the developed block diagram:

$$x_1' = \frac{Rd \cdot x_2}{Tem \cdot C1d}$$

$$x_2' = \frac{\frac{C2d \cdot x1}{Rd} - x_2 + \frac{x3}{Rd}}{Td};$$

$$x_3' = \left(\frac{1}{Tp}\right) \cdot \left[-x_3 + kp \cdot \left[-9 \cdot x_4 + 10 \cdot x_5 + 10 \cdot Bc \cdot \left[-x_6 - Bp \cdot x_7 + x_8 - \left(\frac{tk}{td}\right) \cdot x_9 + \left(Bp + \frac{tk}{td}\right) \cdot Ut\right]\right]\right]$$

$$x_4^{'} = \left(\frac{10}{tp2}\right)\cdot\left[-x_4 + x_5 + Bc\cdot\left[-x_6 - Bp\cdot x_7 + x_8 - \left(\frac{tk}{td}\right)\cdot x_9 + \left(Bp + \frac{tk}{td}\right)\cdot Ut\right]\right]$$

$$x_5^{'} = \left(\frac{Bc}{tp1}\right)\cdot\left[-x_6 - Bp\cdot x_7 + x_8 - \left(\frac{tk}{td}\right)\cdot x_9 + \left(Bp + \frac{tk}{td}\right)\cdot Ut\right]$$

$$x_6^{'} = \frac{kg\cdot x_1 - x_6}{Tg};$$

$$x_7^{'} = kmp\cdot x_1;$$

$$x_8^{'} = \left(\frac{Bp}{tp}\right)\cdot\left(-x_7 + Ut\right);$$

$$x_9^{'} = \frac{-x_9 + Ut}{td}.$$

To solve this system of differential equations, you must first select the solution method, and the results of solving the system of equations can be presented in a table or graphic form. To solve this system of differential equations, we use the fourth-order Runge-Kutta method, which has a corresponding built-in function in Mathcad **rkfixed(x,t1,t2,n.F)**. There:

x - vector of initial conditions;

t1,t2 – initial and final integration time;

n – number of integration steps;

F – vector-column of the right parts of the system of equations

To use this function, you must:

– generate a vector of the initial values of the desired parameters, time interval, and number of calculations (Figure 3)

– form a vector column of a system of differential equations describing the functioning of a tracking system with a combined control channel (Figure 4)

When calling the function **rkfixed** we get the results in the form of a table (figure 5).

The results of integration in graphical form for various values of the Electromechanical time constant are shown in the figure 7*а,б,в*.

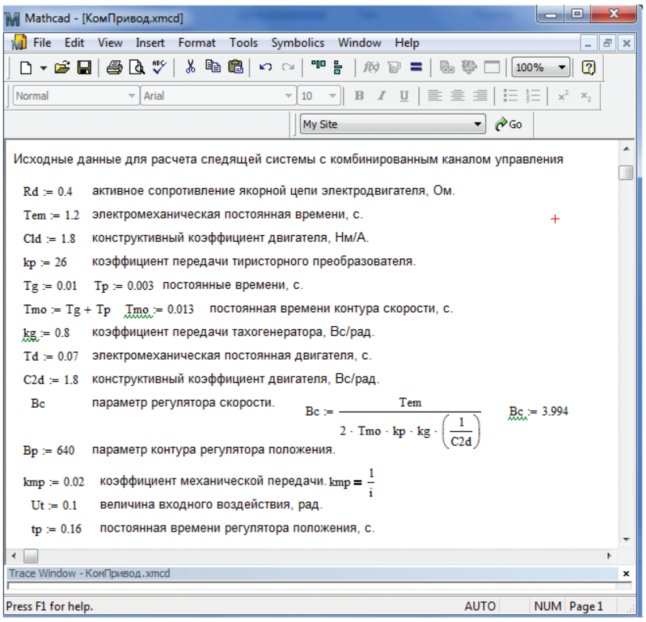

Figure 2. Source data for solving the problem

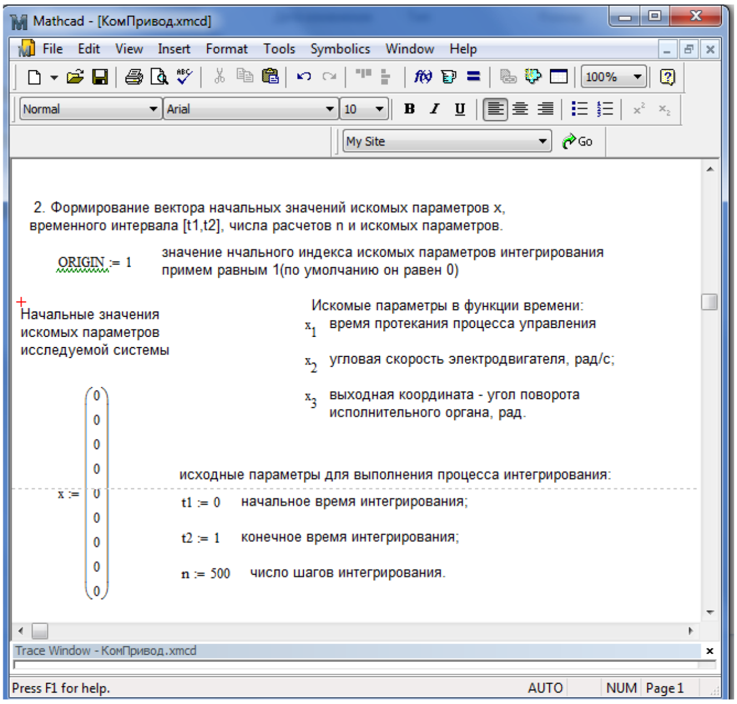

Figure 3. Forming a vector of initial values of the desired parameters, time interval, and number of calculations

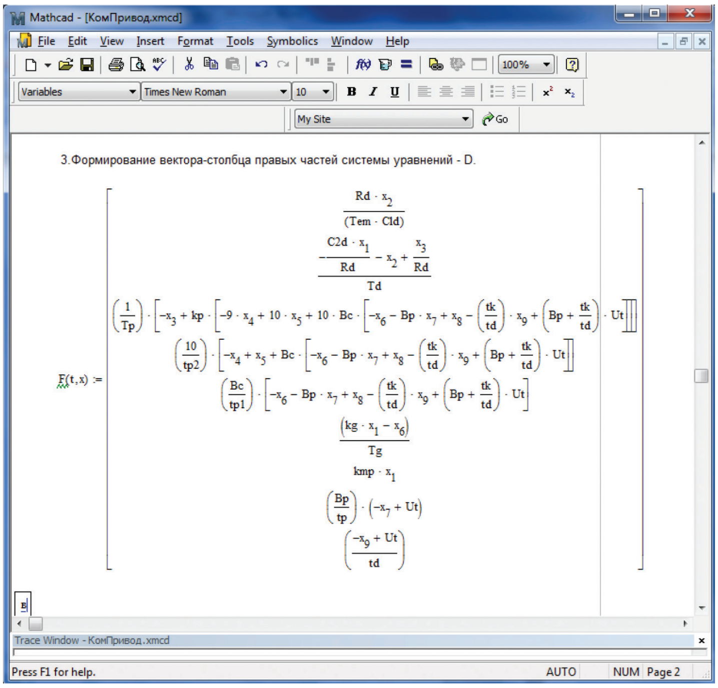

Figure 4. A system of differential equations describing the functioning of a tracking system with a combined control channel

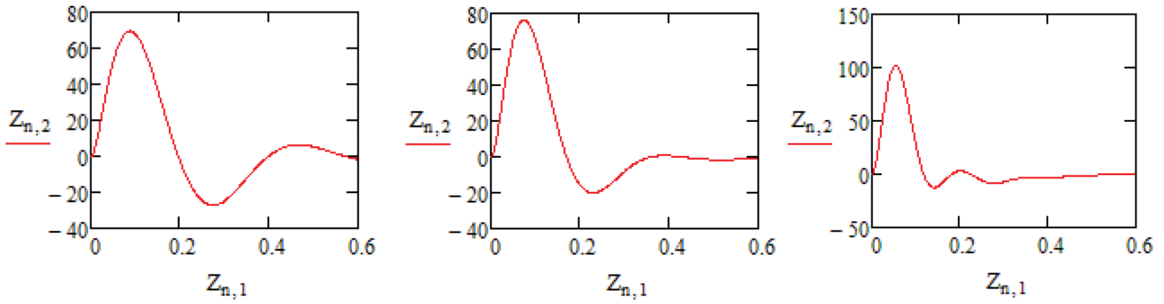

*Figure 5. Speed change curves Tem=1,2, Tem=2,2, Tem=2,9 using the built-in function **rkfixed***

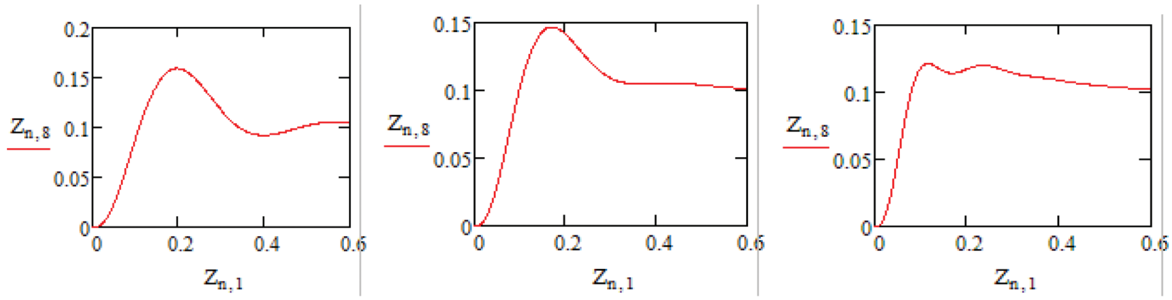

Figure 6-Curves of changes in the output coordinate of the rotation angle of the Executive body Tem=1,2, Tem=2,2, Tem=2,9 using the built-in function **rkfixed.**

References

1 Basharin A.V., Postnikov Y.V. Examples of calculation of an automated electric drive on a computer. Энергоатомиздат. Saint Petersburg, 2010.

2 Kudryavsev E. M. Mathcad 2000 Pro. – Moscow. 2001.

3 German-Galkin S.G. computer simulation of semiconductor systems in Matlab 6.0: Tutorial. – СПб., 2001.

ҒТАМР 53.49.01

МЕТАЛЛТАНУ ПӘНІНІҢ МАҢЫЗЫ

Г.О. Дауенова
Оқытушы, Алматы автомобиль-жол колледжі, Алматы қ.

Металлтану пәнінің маңызы металдардың ішкі микроқұрылымын және металдың қаттылығын білім алушыларға «Дуалды оқыту жүйесі» бойынша микроскоптармен көрсетіп, білімнің сапасын көтеру.

Түйін сөздер: металлтану, көміртегі, микроқұрылым, термиялық өңдеу, конструкциялық материалдар.

«Туған жердің қара тасын мақтан ете білмеген азамат,
бөгде жердің алтын тасын да мақтап жарытпақ емес»
Қ.И.Сәтпаев

Металлтану процессінің тарихы тереңде жатыр. Металлургияның қарапайым салалары адамзатқа өте ерте заманнан белгілі болған. Кіші Азияны мекендеген халықтар б.э.б. 7-6 мыңыншы жылдардың өзінде мыс өндірген. Сол кезде–ақ адамзат таза алтын, күміс және метеориттік темір мен таныскан. Алғашқы кезде бұйымдар жасау үшін металдар салқын күйінде өңделген. Темір мен мыс салқындай өңдеуге икемсіз келген. Сондықтан кең таралмаған. Ұсталық өнердің дамуына байланысты металдарды ыстықтай өңдеу тәсілі ашылды. Бұл жаңа технологиялық тәсіл болды. Осыдан соң мыс бұйымдар жасау кең таралған. Тотықтанған рудалардан мыс қорыту және құю әдісі игерілген соң мыс өндіру және пайдалану (б.э.б. 5-4 мыңыншы жылдар) шапшаң дами бастаған. Таяу Шағыс пен орта Еуропада б.э.б 2000 жылдары сульфидтік рудалардан күйдіру және қайта қорыту тәсілдерімен мыс тазалау және қола өндіру игерілді. Бұл Бұл кезең қола дәуірінің басы болды. Осы кезеңдерде мыс өндіретін көріктер, зауыттар мен фабрикалар пайда бола бастады. Мыс өндірісіндегі елеулі бет бұрыс В.А. Семенников ұсынған (1866) штейнді конвертерлеу тәсілінен кейін өріс алған. 1880 жылы француз металлургы және балқымаларға бір бүйірінен ауа үрлеу тәсілін ұсынады. Мыс металлургиясын әрі қарай дамытуға кен байыту процесстерінің кемелдендірілуі, гидрометаллургиялық тәсілдің, бактериялар арқылы кен байыту әдісінің ашылуы әсерін тигізді. Металдар технологиясы – металл материалдарын алу және өңдеу тәсілдері мен

тәсілдерінің жиынтығы,сондай-ақ көрсетілген сұрақтар кешенін қамтитын ғылыми пән. «Металдар технологиясы» ұғымы «металлургия» ұғымының барлық мазмұнын оның кең мағынасында қамтиды, яғни:

– металл кендерін дайындау және олардан металдарды алу;
– металл қорытпалар өндірісі;
– термиялық өңдеуді;
– химиялық-термиялық өңдеу;
– металдарды термомеханикалық өңдеу;
– металдарды қысыммен өңдеу (соғу, қалыптау, илемдеу, созу және т.б.).

Металлургиядан басқа, металдар технологиясы ұғымы металл өңдеуді де, оның ішінде:

– Құю өндірісі;
– металдарды дәнекерлеу және дәнекерлеу;
– жоңқаларды алып металдарды өңдеу - металдарды кесу арқылы өңдеу;
– жоңқаны алмай металдарды өңдеу-металдарды өңдеудің электрофизикалық және электрохимиялық әдістері, металға қорғаныс жабындарын жағу.

XX ғасыр басында Металдар технологиясы көп жағдайда техникалық дамудың деңгейін анықтайтын біртұтас қолданбалы ғылым болды; оның теориялық негізі металлография (қазіргі металлтану), металлургиялық химия және металдарды кесу теориясының негіздері болды.

XX ғасыр ішінде металдар технологиясының теориясы мен тәжірибесінің қарқынды дамуы нәтижесінде, әсіресе 30-шы және одан кейінгі жылдары металл технологиясының көптеген бөлімдері техникалық ғылымдар мен технологиялардың дербес салаларына бөлінді, олардың әрқайсысы өзінің теориялық негізінде дамыды.

Металдар технологиясы жоғары және орта арнайы техникалық оқу орындарында (факультеттерде) кешенді оқу пәні ретінде студенттерді (оқушыларды) металдарды алу және өңдеудің жалпы ғылыми және жалпы инженерлік негіздерімен таныстыру мақсаты бар.

Металл емес негізде Конструкциялық материалдарды (пластмасса, шыны, керамика, резеңке және т.б.) қолданудың кеңеюіне байланысты «металл технологиясы» ұғымын «материалдар технологиясы» («материалтану») ұғымымен ауыстыру үрдісі белгіленіп отыр, оның негізгі бөлімі металл технологиясы болып табылады.

XXI ғасыр – ғылым мен техниканың дамыған кезеңі. Заман талабына сай қазіргі беру үрдісінде жаңа ақпараттық технологияны пайдалану және оны мақсатты түрде жүзеге асыру – ақпараттық қоғам дәуірінің негізгі көзі.

Компьютерлер мен интерактивті тақта оқушылардың тілдік құзіреттілігін, шығармашылық потенциалын дамыту құралы ретінде пайдалану интеллектуалдық, эстететикалық және ақпараттық сауаттылығын арттыруға көмектеседі, ал көрнекі құрал ретінде пайдалану оқу-танымдық үрдіс тиімділігін арттырады.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында «Білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға және білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау; ... оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру» – деп білім беру жүйесін одан әрі дамыту міндеттері көрсетілген. Солардың бірі білім беруді ақпараттандыру барысында дидактикалық және оқыту құралы болып компьютер саналады. Сондықтан кез келген білім беру саласында мультимедиялық электрондық оқыту құралдары барлық пәндерді оқытуға пайдаланады. Осы ретте ақпаратттық технологияны пайдаланудың тиімділігін ашып айтуға болады. Қазіргі таңда жаңа технологияның жетістіктері интерактивті тақта мен электрондық оқулыққа тоқталар болсақ білім жүйесіндегі игі өзгерістер мен жаңалықтар соның нәтижесі.

Осы арада ежелгі ғұламалардың айтып кеткен сөздері есімізге түседі. «Егер бір жылдығынды ойласаң егін ек, ал 100 жылдығынды ойласан ағаш ек, ал 1000 жылдығынды ойласаң адам тәрбиелеп, білім бер» деген екен.

Қазіргі заман мұғалімнен тек өз пәнінің терең білгірі болуы емес, тарихи танымдық, педагогикалық – психологиялық сауаттылық, саяси экономикалық білімділік және ақпараттық сауаттылық талап етілуде. Ол заман ағымына сәйкес білім беруде жаңалыққа жаны құмар, шығармашылықпен жұмыс істеп, оқу мен тәрбие ісіне еніп, оқытудың жаңа технологиясын шебер меңгерген жан болғанда ғана білігі мен білімі жоғары жетекші тұлға ретінде ұлағатты саналады.

Алматы автомобиль-жол колледжінде «Металдар технологиясы» пәнінен қатысушыларға тәжірибелік сабақтар ретінде арнайы кабинет жабдықталған. Оның ішінде металдың тығыздығын екі әдіспен анықтау (Бренель және Роквель әдістері) негізінде бинекулярлық микроскоппен іс жүзінде жұмыс жасалынды. Сонымен қатар металдардың ішкі құрылысын анықтау үшін «Көміртекті темір қорытпаларының күй диаграммасын» зерттеу барысында металлографиялық микроскоппен тереңінен тәжірибелік жұмыс жасап, сапалы сабақ берілуде. Бұл балаларадың микроскоптармен тәжірибе жүзінде өздері жұмыс жасап, білімін шыңдай түседі. Мысалы: қара металдардың ішінде Сұр шойынның тығыздығын зерттеу барысында 1-ші Бренель әдісі бойынша бинекулярлық микроскоппен НВ 229 екенін тауып, екінші Роквель әдісі бойыншы микроскоптың көмегінсіз 229/7 бөліп HRC 23 металдың тығыздығы екенін анықтауға болады. Сонымен қатар сұр шойынның металлографиялық микроскоп арқылы ішкі құрылысын анықтау барысында Перлит 0,8 % көміртегі сызықша түрінде, ал салыстырмалы түрде Ақ шойынның ішкі құрылысы аустинит+цементит 4,3 % көміртегі шар тәрізді екенін анықтап көрсетілді. Сұр шойын бұл өте арзан. Шойынның басқа түріне қарағанда өте сапалы. Тәжірибелік жұмыс арқылы Металлтану пәнінен қатысушылар өте терең сапалы білім алуда.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Қазақстан совет энциклопедиясы /бас ред. М.Қ.Қаратаев. ҚазССР Ғылым Академиясы, Қазақ совет энциклопедиясының бас редакциясы. Алматы. 1975.

2 Қазақстан Республикасының «Білім» туралы Заңы.

ҒТАМР 55.39.29

МҰНАЙ ЖАБДЫҚТАРЫНЫҢ КОРРОЗИЯЛЫҚ ЗАҚЫМДАНУЫН ИНГИБИТОРЛАР АРҚЫЛЫ ТӨМЕНДЕТУ

П.Ә. Таңжарықов
Профессор, т.ғ.к., Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті, Қызылорда қ.
Г.Б. Амангелдиева
Магистр, оқытушы, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті, Қызылорда қ.
Ш.Д. Тасқара
Студент, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті, Қызылорда қ.

Бұл мақалада өндірістік обьектілердің сенімділігін мен қауіпсіздігін арттырудағы ғылымның ролі ерекше, сондықтан мұнай газ комплексіндегі әртүрлі апаттың алдын алу өзекті мәселе. Мұнай газ қондырғылары жұмыстарының сенімділігін анықтаудың өзіне тән бірнеше қасиеттері бар. Үлкен кеңістікте орналасқан жұмыс орындары, ауыр табиғи жағдайлар, шарттары өзгеріп тұратын кен қабаттарында тұрақты жұмыс жасау қондырғыларды істен

шығарады. Мұндай жағдайда мұнай газ саласында қолданылатын әдістемелер мен техникалық жабдықтарды жетілдіруге арналған ғылыми жұмыстарды дайындау мәселелері туындайды. Металл қондырғылардың коррозиясы өнеркәсіптің барлық саласына үлкен мөлшерде экологиялық және экономикалық залал келтіреді. Олазолдың тиімділігі мұнай 10 және 80 % суланған кезде 85-89% деңгейінде қалады, яғни мұнайдың суланyы осы ингибитордың қорғаныш әсеріне елеулі әсер етпейді. 35-40 минуттан кейін ингибирленбеген кәсіптік суда мембрананың әсер ету жағынан күрт ыдырауы байқалады, бұл сутегінің қарқынды диффузиясы арқылы болады.

Түйін сөздер: бактериялар, коррозиялық бұзылу, ингибитор, коррозиялық сынау аппараты, созылу диаграммалары.

Мұнай кен орындарының әртүрлі учаскелерінде күкіртті сутегінің концентрациясы айтарлықтай өзгеретіндіктен, ингибиторлардың әсерінің тиімділігі зерттелді. Осы мақсатта қабаттық суға сәйкес келетін негізгі тұз құрамы бойынша модельдік ортаны дайындалды, оған 10-нан 1000 мг/л H_2S енгізген. Сынақ 10, 50, 100, 200, 500, 1000 мг/л мөлшерлен H_2S енгізілген, сұйықтық ағымында жүргізілді. Ингибиторлар (100мг/л) қосылған қабаттық су ағынындағы (υ=1м/с, t=20 °С) болаттың коррозия жылдамдығы, күкіртсутегі концентрациясының тәуелділігі келтірілген.

Болаттың коррозиясы H_2S концентрациясының өсуімен айтарлықтай артады. Зерттелген ингибиторлардың қатысуымен коррозия жылдамдығы lgC_{H2S} ұлғаюымен желілік түрде өседі, алайда ингибиторлар жоқ ортада айтарлықтай төмен деңгейде қалады. H_2S концентрациясының зерттелген аралығында тиімділіктің өсу тәртібінде тежегіштер төмендегі қатарда орналастырылды: СНПХ 6302 < Кродакс ИЦ-125 < Олазол Т2П. Олазол Т2П зерттелген H_2S концентрациясының аралығында, жоғары қорғаныс әсерін береді (>90%). Бұдан әрі ОлазолТ2П ең тиімді тежегіші үшін әртүрлі температуралар мен концентрациялар кезінде оңтайлысын анықтау мақсатында оның тиімділігі анықталды.

Мұнай-газ кәсіпшілігі қондырғыларының істен шығу себептері әртүрлі болуы мүмкін. Өнімді горизонттарда құм болуы, бұл себеп сорап элементтерінің тез абразивті тозуына әкеледі және қабат суларының қозғалысы, ұңғымаларды судың басып қалуына және сорап қондырғыларының технологиялық режимдерінің бұзылуына, агрессивті мұнай компоненттерінің қатысуы (күкіртті сутек, көміртек диоксиді) коррозиялық тозуға әкеледі.

1-кестеде әр түрлі температуралардағы жылдамдығы υ=1м/с ағынындағы және кәсіптік судағы №35 болат үлгі коррозиясының жылдамдығы келтірілген. Т2П Олазолд тежегішінің концентрациясы-100 мг/л; сынау уақыты 4 сағат. Көмірсутегілік қарқынды коррозиялық қирауымен қатар, болаттың шытынау коррозиясы пайда бола бастайды. Коррозияның қатты зақымдануына қоса, сутегі сульфиді болаттардың коррозиялануын тудырады.

Кесте 1. Әр түрлі температурадағы судағы болат коррозиясының жылдамдығы.

Температура	20	40	60	95
Коррозия жылдамдығы К, г / (м2-сағ)	0,19	0,31	0,52	0,96
Қорғау әрекеті Z, %	94,3	96,1	97,2	95,8

Алынған мәліметтерден және олардың талдауынан, температураның 20 - дан 95°С-қа дейін ұлғаюымен коррозия жылдамдығы Аррениус заңына сәйкес артады. Т2П Олазолының қатысуымен болаттың еріуін активтендірудің көрінетін энергиясы 4,5 ккал/град.моль құрайды, бұл болаттың еру механизмінің өзгеруін көрсетеді, яғни ингибирленген ерітінділерде болат диффузиялық механизм бойынша ерітіледі. Бұл болат бетіне агрессивті ортаның әсеріне кедергі жасайтын, болат бетінде ингибитордың пайда болуымен байланысты.

1 суретте болат үлгінің коррозиялық жылдамдығының кәсіптік судағы (υ=1м/с, 1=20°С) қозғалатын ерітінділерінде Олазол Т2П тәуелділігі келтірілген.

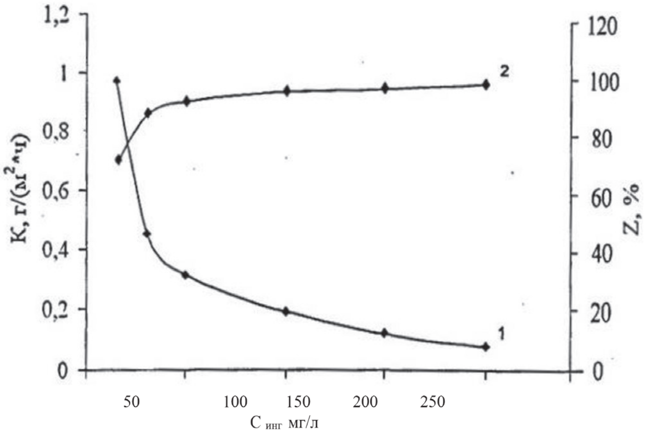

1 Сурет. Болат коррозия жылдамдығы (1) мен Олазол Т2П қорғаныстық әсерінің тәуелділігі (2).

Суретте көрсетілгендей қозғалатын ерітінділеріндегі Олазол Т2П концентрациясының ұлғаюымен №35 болаттың коррозиялық қасиеті төмендейді, ал қорғаныс әсері артады. Оңтайлы концентрация 50 мг/л деп санауға болады, бұл кезде қорғау әсері 90 % - дан асады. Олазол Т2П концентрациясы 100 мг/л және одан жоғары болғанда, қорғау әсері 90 % - дан жоғары болады, ал тежегіштің концентрациясы 200мг/л-ге дейін ұлғайған кезде 95 % - ға дейін өседі. Осылайша, Құмкөл кен орыны үшін модель ретінде таңдалған кәсіптік судағы түрлі ингибиторлардың сынақтарының ең тиімдісі Олазол Т2П коррозиясының ингибиторы екенін көрсетілді.

Мұнай құбырын қорғау үшін өнім құбырынан тікелей алынған мұнай эмульсияларындағы бірқатар тежегіштерді сынау жүргізілді. 10% сулылығы бар мұнай эмульсиясында тежегіштердің тиімділігі төмендегідей өседі: Кродакс ИЦ-125<СНПХ6302<Олазол Т2П.

Мұнайдың сулануының (ингибиторсыз) 80 % - ға дейін артуы болат коррозиясының жылдамдығын 25% - ға арттырады. Барлық зерттелген ингибиторлардың 50мг/л қатысуымен коррозияның бұл жылдамдығы айтарлықтай төмендейді, дегенмен, тұтастай алғанда, ингибиторлардың тиімділігі мұнайдың сулануы 10 % кезіндегі мұнайдан күрт айырмашылығы жоқ. Олазолдың тиімділігі мұнай 10 және 80 % суланған кезде 85-89 % деңгейінде қалады, яғни мұнайдың сулануы осы ингибитордың қорғаныш әсеріне елеулі әсер етпейді.

2-кестеде H_2S күкіртсутегі бар және жоқ болған кезде ортаның қозғалыс жылдамдығы υ=1м/с, t=20°C кезінде 10% сулылығы бар суланған мұнай эмульсиясындағы 09 Г2С болатты сынаудың әртүрлі уақыты кезінде ингибиторлардың қорғаныс қасиеттерінің өзгеру динамикасы келтірілген. Сынау алдында болаттың үлгілері ингибиторлар ерітіндісінде 30 мин ұсталып, сонан соң ауада құрғатқан соң, агрессивті ортаға салынды. 24 сағат ішінде болаттың бетінде қалыптасқан H_2S қатысуымен барлық ингибиторлардың қорғаныс пленкалары сутегі жоқ орталарға қарағанда, жоғары қорғаныс қасиеттерін көрсетті.

Олазол Т2П тежегіші СНПХ 1004 және Кродас ИЦ-125 (Z=87-90 %) қарағанда жоғары нәтиже көрсетті. Осылайша, Олазол Т2П тежегішінің жоғары қасиеті тек қана Құмкөл кен орнының қабаттық сулары үшін ғана емес, сонымен қатар басқа да мұнай құбырының су - мұнай эмульсиялары үшін де расталды.

Кесте 2.Мұнай эмульсиясындағы болат үлгіні сынаудың әртүрлі уақыты кезінде ингибиторлардың қорғаныш әсері.

Ингибитор	H_2S Концентра-циясы, мг/л	Коррозия жылдамдығы К, г / (м2-сағ) және қорғаныс әсері Z, % :							
		3 сағат		6 сағат		10 сағат		24 сағат	
		К	г	К	г	К	г	К	Ъ
Кродакс ИЦ-125	50	0,043 0,031	87,7 84,5	0,055 0,046	85,9 79,1	0,077 0,055	82,9 77,1	0,085 0,070	83,3 75,0
СНПХ 6302	50	0,055 0,040	84,3 80,0	0,066 0,058	83,1 73,6	0,071 0,063	84,2 73,8	0,078 0,070	84,7 75,0
Олазол Т2П	50	0,031 0,018	91,1 91,0	0,050 0,026	87,2 88,2	0,055 0,040	87,8 83,3	0,061 0,050	88,0 82,1
Олазол Т2ПМ	50	0,05 0,035	85,7 82,5	0,059 0,048	84,8 78,1	0,08 0,058	82,2 75,8	0,088 0,075	82,7 73,2

3-кестеде деформацияның аз жылдамдығы кезінде № 35 болаттан жасалған үлгілерді, коррозиялық шытынауға сынау нәтижелері берілген. Құрамында 50 мг/л күкіртсутегі бар ДНС В-1 кен орнының модельдік ортасында коррозиялық шытынауға 35 болаттың бейімділігі және деформациялаудың аз жылдамдықтағ υ = 1 м/с кезінде коррозиялық шытынауға кезінде ингибиторлардың осы процеске әсері қарастырылды.үлгілер алдын ала тежегіш концентратында 1 мин және 10мин ауада кептірілді.

Кестеде көрсетілгендей ДНС В-1 ортасы әсерінен болат морт бола бастайды және ауадағы сынақтармен салыстырғанда қирау уақыты 3,2 есе қысқарады және болаттың майысқақтығын көрсететін коэффициентері $К_1$, % және $К_2$,% азая бастайды. Олазол Т2П және Кродакс ИЦ-125 ингибиторлары болат үлгінің коррозияға қарсылығын айтарлықтай жоғарылатады. Олазол Т2П және Кродакс ИЦ-125 ингибиторларының қорғау дәрежесі 30% дан жоғары болады, сондықтан оларды жөндірістік сынақтарға ұсынылады.

3 Кесте. Деформацияның аз жылдамдығы кезінде үлгілерді коррозиялық шытынауға сынау нәтижелері

Ингибитор ортасы	Бұзылғанға дейінгі уақыт, сағат, сағ	Салыстырмалы жіңішкеру, $К_1$, %	Салыстыр-малы ұзару, $К_2$,%	Қорғау дәрежесі, $К_3$, %	Ортаның әсер ету коэффициенті, $К_4$
1. Ауа	52	58,3	16,6	-	-
2 ингибиторсыз ДНС в-1 қабаттық суы	16	4Д	2,9		0,93
3 тежегішімен Олазол Т2П	33	22,9	8,2	34,7	0,6
4 кродас ИЦ-125 ингибиторы бар	29	21,7	7,5	32,4	0,63

2-суретте кәсіптік суда болаттан жасалған мембрана арқылы сутегі диффузиясын зерттеу нәтижелері келтірілген. 35-40 минуттан кейін ингибирленбеген кәсіптік суда, мембрананың әсер ету жағынан күрт ыдырауы байқалады, бұл сутегінің қарқынды диффузиясы арқылы болады. Мембрана арқылы сутегінің енуінің ингибирленген ерітінділерінде сынаудың барлық уақыты ішінде (12 сағат) іс жүзінде байқалмады. Сутегі дифузиясына кедергі келтіретін ең жақсы тежегіш-Олазол Т2П; Кродакс ИЦ-109 және СНПХ6302 тиімділігі аздау.

Мұнай құбырларын қорғау үшін ,өнім құбырынан тікелей алынған мұнай эмульсияларындағы бірқатар тежегіштерді сынау жүргізілді. 10% сулылығы бар мұнай эмульсиясында тежегіштердің тиімділігі төмендегідей өседі: Кродакс ИЦ-125 < СНПХ 6302< Олазол Т2П. Мұнайдың сулануының(ингибиторсыз) 80% - ға дейін артуы болат коррозиясының жылдамдығын 25% - ға арттырады.

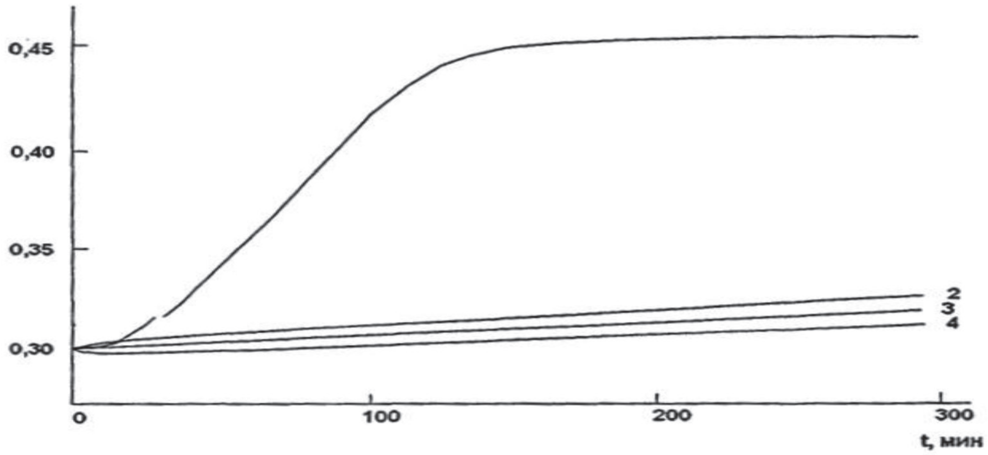

2 Сурет. Болат мембрананың (Ст3) тазаланған жағының потенциалының өзгеруі.
1 - ингибитор қоспасыз кәсіпшілік су ерітіндісі (50 мг/л); 2 ингибиторлармен - СНПХ 1004; 3 - Кродакс ИЦ-125; 4 - Олазол Т2П.

Барлық зерттелген ингибиторлардың 50 мг/л қатысуымен коррозияның бұл жылдамдығы айтарлықтай төмендейді,дегенмен, тұтастай алғанда, ингибиторлардың тиімділігі мұнайдың

сулануы 10% кезіндегі мұнайдан күрт айырмашылығы жоқ. Минералдану жылдамдығының өсуіне байланысты, ең жоғары мән де өсе бастайды. Сонымен қатар коррозия жылдамдығының максимумы минерализацияланған судың жоғары аумағына қарай ауысады. Егер талданатын объектінің сызықтық өлшемдері 2 мкм-нен аз болса, талдау нәтижелері жартылай өткізгішті деп саналды.

Мұнай құбырларын қорғау үшін ,өнім құбырынан тікелей алынған мұнай эмульсияларындағы бірқатар тежегіштерді сынау жүргізілді. 10 % сулылығы бар мұнай эмульсиясында тежегіштердің тиімділігі төмендегідей өседі: Кродакс ИЦ-125 < СНПХ 6302 < Олазол Т2П. Мұнайдың сулануының(ингибиторсыз) 80 %-ға дейін артуы болат коррозиясының жылдамдығын 25% - ға арттырады. Барлық зерттелген ингибиторлардың 50 мг/л қатысуымен коррозияның бұл жылдамдығы айтарлықтай төмендейді,дегенмен, тұтастай алғанда, ингибиторлардың тиімділігі мұнайдың сулануы 10 % кезіндегі мұнайдан күрт айырмашылығы жоқ.

Олазолдың тиімділігі мұнай 10 және 80% суланған кезде 85 – 89 % деңгейінде қалады, яғни мұнайдың сулануы осы ингибитордың қорғаныш әсеріне елеулі әсер етпейді. 35-40 минуттан кейін ингибирленбеген кәсіптік суда мембрананың әсер ету жағынан күрт ыдырауы байқалады, бұл сутегінің қарқынды диффузиясы арқылы болады. Ингибирленген ерітінділерінде мембрана арқылы сутегінің енуі,сынаудың барлық уақыты ішінде (12 сағат) іс жүзінде байқалмады. Сутегі дифузиясына кедергі келтіретін ең жақсы тежегіш-Олазол Т2П; Кродакс ИЦ-109 және СНПХ6302 тиімділігі аздау екендігі анықталды.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Миронов Е.А. Закачка сточных вод нефтяных месторождений в продуктивные и поглощающие горизонты. –Недра, 1986. -169 с.

2 Пушкина С.В., Романов В.В., Шевелева Г.В. Передовой научно-технический и пройзводственный опыт. -ГОСИНТИ,1964. -№18. - 9с.

3 ГутманЭ.М.,Низамов К.Р.,Гетманский М.Д. Защита нефтепромысловых оборудований от коррозии. -М., Недра. -1983. -152 с

4 Ким С.К., Губарев А.Г. Исследование коррозионной агрессивности продукции транспортирующейся по межпромысловому нефтепроводу Харьяга- Головные.//Актуальные проблемы геологии нефти и газа: Науч.- тех.сб.-Ухта.-1999.- с.393-395.

5 Ким С.К, Куприянова Т.А. Коррозия внутрискважиниого оборудования на месторождениях ОАО «Коминефть»//Проблемы освоения Тимано-Печорской нефтегазоносной провинции.- Науч.-тех. сб, - Ухта: -2002.- с. 163-173.[2]

6 Гетманский М.Д. Коррозия и защита нефтепромыслового оборудования и трубопроводов в средах с высоким содержанием сероводорода и углекислого газа/Э.Х.Еникеев, Ю.Г.Рождественкий, М.Н.Фокин, Л.Д.Семенов, Ю.И.Толкачев//Борьба с коррозией и охрана окружающей среды.–М., 1986.–С. 40-55.

7 Решетников С.М. Ингибиторы кислотной коррозии металлов.- Л.: Химия, 1986. – 144с.

8 Сорокин Г.М. Коррозионно-механическое изнашивание сталей и сплавов/Г.М.Сорокин,А.П. Ефремов, Л.С. Саакиян. –М.: изд-во Нефть и газ, 2002. - 424 с.

9 Ким С.К, Куприянова Т.А. Проблемы микробиологической коррозии нефтепромыслового оборудования//Нефтяное хозяйство, 2001.–№3.–С. 62-63.

10 Berner R.A. Termodinamica Stability of sedimentary iron sulfides // American Journal of Science, 1967.–Vol.265. – P. 773-786.

11 Tanzharikov P.A., Sarabekova U.Z. The dynamics of accumulation of oil waste and methods of their rational use / P.A.Tanzharikov, U.Z. Sarabekova // International journal of experimental education, 2012. – №12.–P. 45-48.

12 Миронов Е.А. Закачка сточных вод нефтяных месторождений в продуктивные и поглощающие горизонты.–М.: Недра, 1986.– 169 с.

13 Решетников С.М. Ингибиторы кислотной коррозии металлов.- Л.: Химия, 1986. – 144с.

14 Сорокин Г.М. Коррозионно-механическое изнашивание сталей и сплавов /Г.М.Сорокин, А.П. Ефремов, Л.С. Саакиян. –М.: изд-во Нефть и газ, 2002. – 424 с.

ГРНТИ 44.39.01

ИССЛЕДОВАНИЕ СПОСОБА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЭНЕРГИИ ВОЗОБОВЛЯЕМОГО ИСТОЧНИКА

Б.Х. Умбетов
К.т.н., профессор, Казахстанский университет инновационных и телекоммуникационных систем, г.Уральск
Т.К. Душаева
Магистр, Ст.преподаватель, Казахстанский университет инновационных и телекоммуникационных систем, г.Уральск
Г.С. Изтелеуова
Магистр, Ст.преподаватель, Казахстанский университет инновационных и телекоммуникационных систем, г.Уральск
А.М. Алиев
Магистр, Ст.преподаватель, Казахстанский университет инновационных и телекоммуникационных систем, г.Уральск

Представлены методика исследования и режимы истечения воздушного потока, заключенного в канале с переменным сечением. Определены число оборотов вала измерительного механизма установленных на выходе воздушного вентилятора, в критическом сечений и в рабочей камере устройства в зависимости от протяженности воздушного тракта. Определены скорости истечения воздушного потока.

Ключевые слова: Поток, вентилятор, оборот, сечение, скорость.

Актуальность проблемы обусловлена необходимостью рационального использования в экономии энергии в современных условиях и определения основных направлений энергосберегающей политики, с учетом перспектив применения возобновляемых источников энергии, а именно энергии ветра. В месте с тем, следует отметить, что рынок ветровой энергии в Казахстане практически отсутствует, иностранные фирмы активно стремятся его владению, отрасль экономики, доступная для инвестиций, в том числе со стороны мельких, средних и крупных компаний.

Теоретическое обоснование.

Известна, что высокие скорости воздушный поток получают реализуя свою способность расширяться при течений по каналу переменного сечения.

На кафедре «Технических дисциплин» Казахстанского университета инновационных и телекоммуникационных систем разработана «Способ использования кинетической энергии ветра и устройства его реализаций» [1].

Устройство отличаются тем, что воздух заключается в жесткую трубку тока, состоящую из пары усеченных конусов сопряженных узкими концами, где в сечений суживающей воздух разгоняется с повышением его скорости [2]. Существующееся отверстие изолирована и воздух не истекает в атмосферу после отверстия.

Для выяснения режима истечения воздуха заключенного в пары усеченных конусов изготовлена лабораторная установка (рис.1)

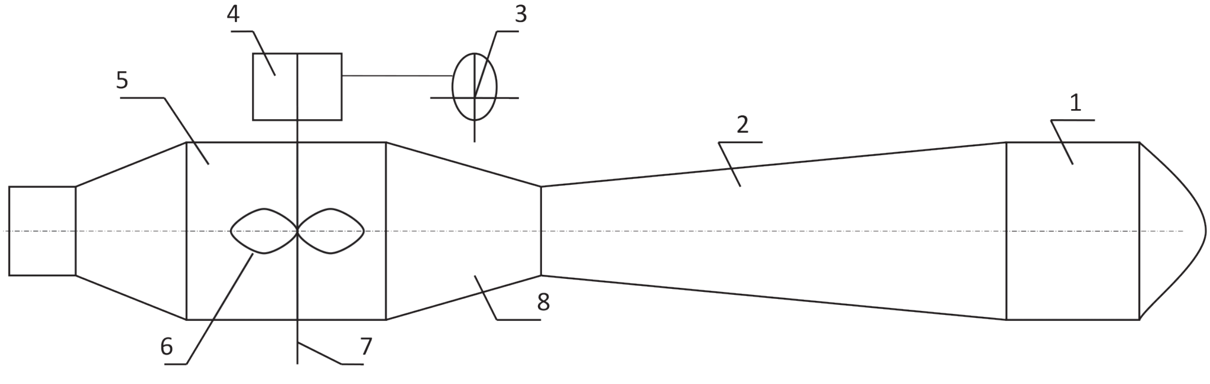

Рис. 1. Лабораторная установка

Где: 1- воздушный вентилятор; 2 - воздушный тракт – конус сужения; 3–катушка; 4-барабан; 5-рабочая камера; 6-крылчатка; 7-вал измерительного механизма; 8 – конус расширения.

Воздух в установку нагнетается воздушным вентилятором (1) по воздушному тракту (2) и проходит через критическое сечение диффузора в изолированную рабочую камеру 5 затем выбрасывается в атмосферу.

Исследованию подлежит параметры воздушного потока заключенного в жесткую трубку тока, характеризующие режимы его истечения.

В качестве основного параметра приняты скорости движения воздушного потока, нагнетаемое вентилятором, при прохождений его через отдельные элементы установки.

Методика исследования.

Режим истечения воздушного потока в устройстве, являющееся каналом с переменным сечением, устанавливается по числу оборотов вала измерительного механизма за дискретное время.

Измерение осуществлены в местах:

– у воздушного вентилятора;

– на выходе у суживающегося конуса – диффузора (в критическом сечений на устройстве);

– в рабочей камере (в расширяющейся конусе – конфузоре).

Число оборотов вала измерительного механизма определены как отношение длины намотанной на барабане нити (за 20 секунд вращения вала) к средней длине намотанной на барабан нити за один оборот, затем скорость истечения. Обеспечены трёх кратная повторяемость измерения и определены среднестатистические значения.

Экспериментальные результаты.

Результаты измерений сведены в таблицу 1.

Таблица 1. Показатели режима истечения воздуха, нагнетаемого вентилятором, по каналу устройства, с переменным сечением.

Площадь выходного отверстия воздушного вентилятора, мм^2	Длина воздушного тракта до критического сечения, мм.	Площадь критического сечения, мм^2	Длина нити намотанной на барабан измерительного механизма, мм.	Средний длина нити намотанной на барабан за один оборот вала, мм.	Оборот барабана на выходе вентилятора	Оборот барабана на критическом сечений (диффузоре)	Оборот барабана в рабочей камере (конфузоре)	Скорость истечения воздуха, мм/сек (в рабочей камере)
8050	-	-	7690	69,08	111,3	-	-	384,5
	60	380	12000	31,4		148,7	382,2	600
	80		25300	59,66		223	424,5	1265

Анализ таблицы 1. показывает, что число оборотов вала измерительного механизма в зависимости от протяженности воздушного тракта отличается от числа оборотов на выходе вентилятора.

– в критическом сечении 1, 34 и 2 раза;

– в рабочей камере 3, 43 и 3, 81 раза;

– скорость истечения воздуха 1, 56 и 3, 23 раза.

Не совпадение темпа роста оборотов вала и скорости истечения воздуха по каналу с переменными сечениями связаны с применением барабанов намотки нити с различными диаметрами, в длинах нити намотанных за один оборот вала.

Заключение

Исследованием установлено, что заключение воздуха в канал с переменным сечением приводит к увеличению истечения.

– Наличие в рабочей камере ветророторной турбины повысит степени использования кинетической энергии ветра ветроэнергетическими установками.

– Подбором параметров сечения канала можно изменит кинетическую воздушного потока.

Литература

1 Инновационной патент РК.FОЗД 3/6 (2006.01), FОЗД 11/00 (2006.01). Способ использования кинетической энергии ветра и устройства его реализаций // Б.Х. Умбетов. Положительное заключение Национального института интеллектуальной собственности от 09 июня 2015 года №14827 по заявке № 2014/0149.1. охранной документ № 30830 от 11.01.2016.

2 Umbetov B.Kh. Justification oir // B.Kh. Umbetov. A.S. Aitimov, S.M. Akhmetov, A.S. Sarekenova. Materials of the XI international use arch and practice conference "European Science and Technology" – Munich, Germany, 2015. - P.137-140.

АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ

СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫЕ НАУКИ

AGRICULTURAL SCIENCE

ГРНТИ 68.39.29

БИОЛОГИЧЕСКО-ХОЗЯЙСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ КОРОВ ГОЛШТИНСКОЙ ПОРОДЫ В УСЛОВИЯХ ТАЛГАРСКОГО РАЙОНА

Г.Ж. Исабай
Магистрант, Казахский национальный аграрный университет, г. Алматы
А.А. Самбетбаев
Доктор с.х.н, профессор, Казахский национальный аграрный университет, г. Алматы

В Казахстане молочное скотоводство считается одной из наиболее социально значимых отраслей сельского хозяйства.

Ключевые слова: конституция, экстерьер, порода, лактация, сервис период, сухостойный период, оценка.

В молочном скотоводстве развитых странах мира ведущее место занимает голштинская порода. Животные этой специализированной молочной породы отличаются желательным типом телосложения и высокой молочной продуктивностью. Голштинская порода имеет молочный тип, созданный путем селекции по минимальному числу признаков, в основном по удою с учетом выхода молочного жира и типа телосложения. Голштинизация является одним из основных путей повышения молочной продуктивности молочных пород, разводимых в стране.

Конституция и экстерьер являются важными показателями племенных и продуктивных качеств животных. Телосложение животных дает возможность иметь представление о выраженности породных признаков, направлении продуктивности и здоровье [1].

Правильное гармоничное телосложение и крепкая плотная конституция, указывает Эйснер Ф.Ф. (1981), гарантируют устойчивость животных к неблагоприятным внешним воздействиям, их способность к длительному хозяйственному использованию.

Профессор Лискун Е.Ф. (1951) писал, что анализируя промеры тела можно увязать их с продуктивностью, но делать это надо только при оптимальных условиях кормления и содержания животных. Он же и предупреждает, что подбор по одной продуктивности, без учета экстерьера животных, таит в себе значительные опасности. При одностороннем подборе существует вероятность ослабления конституции и здоровья животного (Журавлёв Н. В., 2000).

В основе учения об экстерьере лежит прямая связь между внешними формами животного и его продуктивностью. Раскрытие этой связи, изучение её закономерностей всегда было одной из важнейших задач биологической и зоотехнической науки. Телосложение животных дает возможность, прежде всего, иметь представление о выраженности породных признаков и об уровне молочной или мясной продуктивности (Филатов А. В., 2005).

Многие авторы придерживаются мнения, что получить достаточно полное представление о развитии животного на основании отдельных показателей нельзя, необходимо изучение всех его экстерьерных особенностей, что позволит оценить конституциональную крепость, размеры тела, направление продуктивности и индивидуальные особенности животного (Кулешов П.Н., 1947; Ранделин А.В., 1997; Кинжибаев Р. З., 2003) [2].

В связи с этим экстерьер изучали на основе взятия промеров тела коров на 3-4 месяце лактации. Было установлено, что животные по отдельным экстерьерным признакам, общему внешнему виду и телосложению относились к типу, свойственному скоту молочного направления продуктивности.

Подопытные животные отличались хорошо развитой, глубокой, широкой грудью, имели угловатую форму туловища, прямую спину, правильно поставленные конечности. Пороков и недостатков в экстерьере исследуемых коров обнаружено не было.

Живая масса голштинских коров колеблется в среднем от 500 до 700 кг, быков - от 960 до 1200 кг. Максимальный показатель живой массы коров 1000 кг, быков - 1250 кг. Бычки рождаются массой от 44 до 47 кг, тёлочки от 38 до 42 кг. Убойный выход откормленных животных достигает от 55 до 60 %.

Хозяйственно-биологические особенности коров голштинской породы были изучены в условиях молочного комплекса СПК «Племзавод Алматы» Талгарской области по первым трем лактациям. Условия содержания и кормления коров были одинаковыми и соответствовали существующим требованиям.

Результаты наших исследований показали, что живая масса голштинских первотелок находилась в пределах 519,2-551,6 кг (табл.1). Максимальную живую массу имели первотелки, принадлежащие к голштинской породе – 551,6 кг, а минимальную живую массу имели первотелки алатауской породы – 516,1 кг.

Таблица 1. Сравнение хозяйственно-биологические особенности коров

Лактация	Возраст 1-го отела (месяц)	Живая масса, кг	Сервис-период, (день)	Сухостойный период (день)
Голштинская порода (n=10)				
Первая	25,5±0,70	519,2±3,4	83.5	-
Вторая	-	538,4±3,9	72	52,7±1,3
Третья	-	551,6±9,0	70.1	58,5±4,0
Алатауская порода (n=10)				
Первая	25,4±0,38	516,1±3,4	71.4	-
Вторая	-	523,8±6,2	70.8	55,8±3,3
Третья	-	530,8±2,3	70	60,8±3,0

Сервис-период, его продолжительность оказывает самое большое влияние на вариабельность длительности лактации. Ему отдают предпочтение перед межотельным периодом, так как он более точно выявляет физиологические возможности воспроизводительной способности коров.

В наших исследованиях продолжительность сервис периода у голштинских коров при норме 90 дней была значительно выше и составляла по первой лактации 83,5 дня, по второй 72 дня, по третьей лактации 70,1 дня.

Оценка экстерьера, как внешнего выражения форм животного, издавна применялась в скотоводстве и была ведущей в определении назначения животного. Соотношение статей дает представление о телосложении животного, а тип телосложения в большей или меньшей степени связан с направлением продуктивности.

Экстерьер голштинских коров мы изучали по трем основным промерам: высоте в холке, косой длине туловища и обхвату груди за лопатками.

Высота в холке – это расстояние от земли по вертикали до высшей точки холки. Промеры измеряли палкой.

Показателем роста животных является высота в холке. Изучение промеров экстерьера голштинских коров (табл. 2) показало, что они увеличивались с возрастом от первой лактации ко второй. Так, высота коров в холке по первой лактации находилась в пределах 138,0-142,0 см, а по второй лактации этот показатель увеличился на 4 см.

Таблица 2. Промеры коров

Порода	Первая лактация				Вторая лактация			
	Высота в холке, см	Косая длина туловищ, см	Обхват груди за лопаткам и, см	Живая масса, кг	Высота в холке, см	Косая длина туловищ, см	Обхват груди за лопаткам и, см	Живая масса, кг
Голштинская порода	138,0 ±0,2	169,8 ±1,0	185,9 ±0,7	519,2±3,4	142,0 ±0,5	172,8 ±2,2	192,0 ±1,0	538,4 ±3,9

На основании проведенных исследований, мы установили, что голштинские коровы имели экстерьерные особенности, обусловленные возрастом. Максимальную живую массу имели коровы по третьей лактации - 551,6 кг, что на 32,4 кг выше по сравнению с первой лактацией. Животные были сравнительно крупные, о чем свидетельствуют основные промеры, характеризующие развитие экстерьера.

Литература

1 Каримов Ж.К., Даленов Ш.Д.,Төреханов А.Ә., Жазылбеков Н.Ә. Ірі қара шаруашылығы, сүт және ет өндіру технологиясы. Алматы-2005 ж.

2 Соколов А.Л., Абугалиев С.К. Характер лактации – как признак отбора в оценке коров. Кострома, 1989.

ҒТАМР 68.39.31

ЕТТІ-МАЙЛЫ БАҒЫТТАҒЫ ҚОЙ ТҰҚЫМЫ ҚОЗЫЛАРЫНЫҢ ӨСУІ

Г.К. Долдашева
PhD докторант, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан қ.

Мақалада Ақмола облысында өсірілетін қазақтың қылшық жүнді құйрықты қойларынан алынған төлдерді (қозыларды) туылған мерзімнен енесінен ажыратқанға дейін, яғни туылған мерзімде, 20 тәуліктік мерзімде, 2 және 4 айлық мерзімге дейінгі өсу динамикасы келтірілген. Сонымен қатар, олардың дене өлшемдері, тірі салмақтары анықталды және конституциялары бағаланған.

Бақылауда болған еркек және ұрғашы қозылардың әртүрлі ай мерзімдеріндегі тірі салмақтарының жеткілікті деңгейде болғаны байқалады. Атап айтқанда, ұрғашы және еркек қозылардың туылған мерзімдегі салмақтары, сәйкесінше 3,9 – 4,1 кг., 2 айында 16,0 – 16,8 кг., 4 айында 28,8 – 31,5 кг. көлемінде, ал 4 айға дейінгі мерзімдегі абсолюттік өсуі 24,9 – 27,4 кг., ал осы мерзімдегі орташа тәуліктік салмақ қосуы 207,5 – 228,3 г. мөлшерінде болған.

Түйін сөздер: қазақтың қылшық жүнді құйрықты қой тұқымы, ұрғашы және еркек тоқтылар, жасы, абсолюттік өсімі, орташа тәуліктік өсім.

Кіріспе

Мал шаруашылығы ішінде қой шаруашылығы маңызды орын алады. Себебі халыққа және өнеркәсіпке қажетті ет, май, жүн, тері, елтірі, сүт сияқты өте бағалы азық-түліктер мен шикізаттарды осы қой шаруашылығы береді. Сондықтан агроөнеркәсіп кешенін жеделдетіп дамыту міндеті қой шаруашылығына да тікелей қатысты [1].

Малдардың тірі салмақ деңгейі олардың онтогенезінің, яғни төлдердің жеке өсіп-дамуының түрлі кезеңдеріндегі өсіп-жетілуін сипаттайтын ең басты көрсеткіштердің біріне жатады. Көптеген зерттеушілердің ғылыми еңбектерінде тірі организмнің өсіп жетілуі біркелкі өтпейтіндігі және белгілі бір биологиялық заңдылықтарға байланысты болатындығы анықталған [2, 3, 4].

Малдардың өсіп-жетілу қарқыны мен олардың белгілі бір жас кезеңдеріндегі тірі салмақ деңгейінің үлкен маңызы бар, өйткені тез жетілгіш төл шаруашылықта пайдаланылу мезгіліне баяу өсетін тұстастарына қарағанда ертерек жетеді және бірдей жағдайда салмақ өсімі бірлігіне аз мөлшерде азық жұмсайды. Жайылымда ұстауға бейімделген қойлардың төлдерінің бірінші жайылымдық кезеңдегі, яғни туылғаннан 7-8 айлығына дейінгі, жоғары өсу жылдамдығы тән.

Қазақстанда өсірілетін етті-майлы бағыттағы қойлардың бірі қазақтың қылшық жүнді құйрықты қой тұқымы. Олар жайылымды жақсы пайдаланады, Қазақстанның құбылмалы ауа-райына, климаттық жағдайына жақсы бейімделген. Дегенмен, барлық мал түрлеріне, оның ішінде қой шаруашылығында да ұдайы асылдандыру жұмыстарын жүргізіп отырмаса олардың асылтұқымдығы және өнімділігі төмендейді [5, 6, 7]. Малдардың өнімділігінің төмендеуі олардың асылтұқымдылығымен қатар конституция және экстерьері мен тірі салмақтарына тікелей тәуелді немесе байланысты [8, 9, 10].

Зерттеу нысаны және әдістемесі.

Зерттеудің жұмысы «Табыс» шаруа қожалығында жүргізілді. «Табыс» шаруа қожалығы Ақмола облысы, Целиноград ауданында орналасқан.

Шаруа қожалығы қазақтың құйрықты қылшық жүнді қой тұқымын өсірумен айналысады. Бұл қой тұқымы солтүстік Қазақстан өңірінің, атап айтқанда, Ақмола облысының жайылымдық жағдайларына жақсы бейімделген. Өндіруші қошқарларының тірілей салмағы 85-100 кг, саулықтарының салмағы 60-65, еркек және ұрғашы тоқтыларының енелерінен бөлген кездегі салмақтары, тиісінше 30-35 кг.

Зерттеу нысаны, қазақтың қылшық жүнді құйрықты қойларынан алынған төлдері болып табылады. Ғылыми тәжірибе жүргізу үшін, қазақтың қылшық жүнді құйрықты қойларынан алынған төлдерді (қозыларды) туылған мерзімнен енесінен ажыратқанға дейін, яғни 4 айлық мерзімге дейінгі өсу динамикасын зерттедік. Атап айтқанда, туылған мерзімде, 20 тәуліктік мерзімде, 2 және 4 айлық мерзімдерде. Олардың дене өлшемдері, тірі салмақтары анықталды және конституциялары да бағаланды. Конституция бойынша тәжірибедегі қозылар негізінен мығым типке сәйкес келді, арасында бірен-саран дөрекі және нәзік типтері де кездесіп қалды.

Зерттеу нәтижелері.

Қозылардың туылған мерзімдегі, енесінен ажыратылған және 12 айлық мерзімдегі салмақтары жыныс-жасына байланысты етті-майлы бағыттағы қой тұқымы стандарттары талабының мөлшерінде болды, ал олардың өсіп-жетілуі қанағаттанарлық деңгейде болды. Қазақтың қылшық жүнді қой тұқымы қозыларының әртүрлі жастағыайдағы тірі салмақтары төмендегі 1-кестеде келтірілген.

1-кесте Қазақтың қылшық жүнді құйрықты қойларының әртүрліайдағы өсу өзгергіштіктері

Жасы	Жынысы			
	n	Ұрғашы	n	Еркек
Тірі салмақтары, кг				
Туылған мерзімде	28	3,9±0,30	36	4,1±0,28
20 күн	28	8,2±0,26	34	9,1±0,36
2 ай	26	16,0±0,86	32	16,8±0,82
4 ай	22	28,8±0,90	25	31,5±0,76
Абсолюттік өсуі, кг				
20 күн	28	4,3±0,25	36	5,0±0,12
2 ай	26	12,1±0,18	32	12,7±0,14
4 ай	22	12,8±0,36	25	14,7±0,17
Туылған мерзімнен 4 айға дейін	22	24,9±0,42	25	27,4±0,21
Орташа тәуліктік өсуі, г.				
20 күн	28	215,0±16,6	36	250,0±20,4
2 ай	26	201,6±18,2	32	211,7±16,0
4 ай	22	213,3±14,2	25	245,2±17,5
Туылған мерзімнен 4 айға дейін	22	207,5±18,4	25	228,3±16,2

Кесте көрсеткіштеріне назар аударсақ, бақылауда болған еркек және ұрғашы қозылардың әртүрлі ай мерзімдеріндегі тірі салмақтарының жеткілікті деңгейде болғанын байқаймыз. Атап айтқанда, ұрғашы және еркек қозылардың туылған мерзімдегі салмақтары, сәйкесінше 3,9 – 4,1 кг., 2 айында 16,0 – 16,8 кг., 4 айында 28,8 – 31,5 кг. көлемінде болды, ал 4 айға дейінгі мерзімдегі абсолюттік өсуі 24,9 – 27,4 кг., ал осы мерзімдегі орташа тәуліктік салмақ қосуы 207,5 – 228,3 г. мөлшерінде болды. Алынған көрсеткіштерге талдау жасағанда еркек қозылардың салмақ қосу көрсеткіштерініңұрғашы қозылар көрсеткіштерімен салыстырғанда аздап жоғары болғаны байқалды. Мысалы, туылған мерзімдегі тірі салмақтары 5,1 %, ал 4 айлық мерзімде 9,4 % жоғары болды. Сәйкесінше, абсолюттік өсімі мен тәуліктік өсімдері де 10,04 – 10,02 % жоғары болды. Демек қозылардың өсу барысында жыныстық диморфизм ерекшелігі байқалды.

Барлық мал түрлерінің өсуі, дамуы, салмақ қосуы олардың аналықтарының сүт өнімдлігіне немесе сүттілігіне тікелей байланысты [11, 12]. Сондықтан төлдерін емізетін саулықтардың сүттілігі анықталды. Атап айтқанда, қазақтың қылшық жүнді құйрықты қой тұқымы саулықтарының сүттілігі олардың қозыларының 20 күндік салмақ қосу көрсеткіші бойынша анықталды. Себебі аналық саулықтың сүттілігі мен 20 тәуліктік қозылардың салмақ қосу көрсеткіштері арасындағы байланыс (корреляция) +0,87 – 0,90 деңгейінде. Сондықтан саулықтардың сүттілігін осы әдіс бойынша, яғни 20 тәуліктік қозылардың салмақ қосуы бойынша анықталды. Ғалымдардың дерегі бойынша әртүрлі тұқым қойлары 1 кг. қосылған салмаққа 4,5 – 6,0 кг. сүт жұмсайды, сондықтан әртүрлі тұқым қойлары үшін салмақ қосуға кеткен сүт мөлшері белгіленген. Мысалы, етті бағыттағы аналық саулықтардың сүттілігін анықтау үшін қозылардың 20 тәулікте қосылған тірі салмағын 5 – 6,5 коэффициентіне көбейту арқылы анықтауды ұсынады. Сондықтан біз қазақтың қылшық жүнді құйрықты қой тұқымы саулықтарының сүттілігін осы әдіс бойынша анықтадық (2 – кесте).

2 – кесте Қазақтың қылшық жүнді құйрықты қой тұқымы саулықтарының сүттілігі

Қозылардың жынысы	Қозылардың тірі салмағы, кг.		Қосылған тірі салмақ, кг.	Саулықтың орташа сүттілігі, кг.
	Туылған мерзімде	20 тәулікте		
Еркек	4,1	9,1	5,0	27,5
Ұрғашы	3,9	8,2	4,3	23,65
Орташа	4,0	8,65	4,65	25,6

Саулықтардың сүттілігін зерттеу нәтижесінде олардың қанағаттанарлық мөлшерде сүт өнімділігі болғаны байқалды, яғни еркек қозы емізген және ұрғашы қозы емізген саулықтардың сүттілігі, сәйкесінше 28,0 – 24,0 төңірегінде болды.

Қорытынды.

Қозылардың 4 айға дейінгі мерзімде, яғни сүт ему мерзіміндегі өсу барысы қанағаттанарлықдеңгейде болды деп есептеуге болады, себебі олардың 2 айдан 4 айға дейінгі мерзімдегі тәуліктік салмақ қосулары 213,3-245,2 г.деңгейінде болды. Демек, тәжірибелік бақылаудағы қазақтың қылшық жүнді құйрықты ұрғашы және еркек қозыларының салмақ қосу көрсеткіштерінің болғандығы және саулықтардың сүт өнімділігі көрсеткіштерінің де қанағаттанарлық деңгейде болғандығы байқалды.

Жалпы, ізденіс тәжірибесі барысында алынған нәтиже негізінде қазақтың қылшық жүнді құйрықты қойлары қозыларының өсіп-дамуы және жетілуі негізінде оларды жас қозы етін өндіру бағытында бағып күтіп, өсіруді, жалғастыру қажет деп тұжырым жасауға болады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Мырзабеков С.Ш., Ерохин А.И., Овцеводства. - Алматы, ИздатМаркет 2005. - 512 с.

2 Борисенко Е. Я. Разведение сельскохозяйственных животных. М.Сельхозгиз, 1967. Б. 260-275.

3 Свечин К. Б. Индивидуальное развитие сельскохозяйственных животных. М. Л.: Биомедгиз, 1935. Б. 74-85.

4 Канапин К. Методы совершенствования курдючных грубошерстных овец Казахстана: авторе докт. с.х. наук:. 06.02.01. Новосибирск: СибНИПТИЖ, 1991. 44б.

5 Омарова К.М., Шауенов С.К., Ибраев Д.К., Долдашева Г.К. Нагул молодняка казахских грубошерстных курдючных овец // Вестник науки КазАТУ им.С.Сейфуллина. №2(97)/2018 ISSN 2079-939X С.103-112

6 Сабденов Қ.С., Ыдырысов Қ.Ж, Садықұлов Т.С. т.б. Қой шаруашылығының тиімділігін арттыру жөніндегі ұсыныстар. – Астана: С.Сейфуллин атындағы ҚАТУ баспаханасы, 2009. – 95 б.

7 Шауенов С.К., Омарова К.М., Ибраев Д.К., Долдашева Г.К., Юлдашбаев Ю.А., Откормочные и убойные показатели баранчиковказахской грубошёрстной курдючной породы овец// Теоритический и научно-практический журнал ИЗВЕСТИЯ Оренбургского Государственного Аграрного уни верситета, г. Оренбург, 2019г., №2 (76) С. 233-235

8 Shauenov S., Islamov Y., Narbayev S., Ibrayev D. Adaptation of crossbred young sheep of Kazakh meat-wool half-fine breed to conditions of Chu-Ili’s Low mountains and Moin-Kum’s sands // Biology and Medicine (ISSN 0974-8369), 2015 -Volume 7. – Issue 3. BM-110-15 (Scopus (Elsevier, Нидерланды), SJR (SCJmago Journal Rank) 2014 – 0,275)

9 Shauenov S., Islamov Y., Narbayev S., Ibrayev D. Effect of sire breed on the productivity of Kazakh mutton-semifine-wool sheep // Indian Journal of Animal Research, № 50(3). ISSN: 0367-6722, 2016. – P. 418-424.

10 Шауенов С.К., Нарбаев С.Н., Ибраев Д.К. Рекомендации по созданию мясного типа казахских мясошерстных полу-тонкорунных овец. – Астана: С.Сейфуллин атындағы ҚАТУ баспаханасы, 2015. – 16 б.

11 Ерохин А.И. Совершенствование мясошерстных овец. - М., Росссельхоз. издат., 1981. С. 86 - 96

12 Кулешов П.И. Выбор по экстерьеру лошадей, скота, овец и «Свиноводство», М., 1937 г.

ГРНТИ 68.41.37

К ВОПРОСУ О РЫНКЕ ВЕТЕРИНАРНЫХ ПРЕПАРАТОВ

Д.Т. Рахимжанова
Доцент, Казахский агротехнический университет имени С. Сейфуллина, г. Нур-Султан
А.А. Татаев
Студент, Казахский агротехнический университет имени С. Сейфуллина, г. Нур-Султан

Представлены результаты анализа рынка ветеринарных препаратов (ВП) на основании Государственного реестра ветеринарных препаратов и кормовых добавок Республики Казахстан (Реестр). Согласно Реестра спад регистрации новых препаратов наблюдался в 2016 году, однако к 2019 году ситуация выравнивается и приближается к данным 2012-2014 годов. Ключевой сегмент рынка ВП – это фармацевтические препараты (65 %), и далее, остальные сегменты ВП распределены в пределах от 17 % (кормовые добавки) до 4 % (дезинфектанты). Из 1381 наименований ветеринарных лекарственных препаратов Реестра только 11 % производятся в самой стране и 89 % – это препараты импортного происхождения. Из 80 зарегистрированных в Реестре вакцин, производителями 34-х вакцин (42,5 %) являются предприятия Казахстана и 46 вакцин (57,5 %) производится и закупается в других странах.

Ключевые слова: ветеринария, лекарства, фармация, рынок, реестр, анализ.

Общеизвестно, что интенсивное развитие животноводства возможно только при условии высокого уровня ветеринарного обслуживания животных, а, следовательно, от уровня обеспечения ветеринарными препаратами (ВП). Так, суммарный объем мирового производства ветеринарных препаратов на сегодняшний день оценивается экспертами рынка в $35 миллиардов. Из них 60 % – препараты, используемые в животноводстве. Оставшуюся долю рынка занимает продукция, предназначенная для домашних питомцев. Ожидается, что в перспективе до 2030 года темпы роста рынка могут составить 4 % – 5 % в год [1].

Актуальность работы заключается в нехватке на рынке отечественных лекарств для животных, особенно препаратов, полученных на основе биотехнологии (антибиотики, витамины, вакцины, сыворотки) и элементарных препаратов для лечения незаразных болезней животных, в том числе мазей, противовоспалительных средств и кормовых добавок, сырье для которых покупают в нашей стране зарубежные производители. Кроме этого, имеется огромный дефицит ветеринарных специалистов, имеющих достаточно знаний и навыков по созданию, приготовлению, стандартизации и реализации лекарственных препаратов для животных.

Целью нашей работы является изучение рыночной структуры ВП для выявления доли отечественных и зарубежных препаратов, а также отдельных сегментов рынка для выявления перспектив развития сектора ветеринарных препаратов в Республике Казахстан (РК).

В РК ветеринарная отрасль регулируется Законом «О ветеринарии» от 10 июля 2002 года № 339-II, который определяет правовые, организационные и экономические основы осуществления деятельности в области ветеринарии и направлен на обеспечение ветеринарно-санитарной безопасности [2].

Рынок ветеринарных препаратов и кормовых добавок регулируется Государственным реестром ветеринарных препаратов и кормовых добавок Республики Казахстан (далее – Реестр), который состоит из пяти разделов:

1) препараты для лечения и профилактики инфекционных заболеваний животных, том числе вакцины, гипериммунные сыворотки, иммуномодуляторы;

2) диагностические средства;

3) белково-витаминно-минеральные добавки, премиксы, наполнители, ароматизаторы, красители, используемые в производстве кормов и кормов для непродуктивных животных;

4) химико-фармацевтические препараты, антибиотики, ферменты, гормоны, аминокислоты, витамины, парфюмерно-косметическая продукция для животных, радиофармацевтические препараты;

5) дезинфицирующие и дератизационные средства, дезинсектанты (репелленты) [3].

В настоящее время, по вопросам рынка ветеринарных препаратов Казахстан работает в соответствии с Договором Евразийской экономической комиссии (ЕЭК), разработавшей «Правила регулирования обращения ветеринарных лекарственных средств на таможенной территории

ЕАЭС». Евразийский экономический союз (ЕАЭС) – международная организация региональной экономической интеграции. Сегодня в состав союза входит 5 государств – Республика Армения, Республика Беларусь, Республика Казахстан, Киргизская Республика, Российская Федерация. Проект предусматривает принятие единой процедуры регистрации ветеринарных лекарственных препаратов во всех пяти государствах.

По данным на 03 октября 2019 года Республика Казахстан по пяти разделам Реестра закупает 1381 наименований ветеринарных лекарственных препаратов, из них: по разделу 1 – 78 наименований, по разделу 2 – 134 наименований, по разделу 3 – 220, по 4-му – 895 лекарственных наименований, по разделу 5 закупается 54 наименований [3].

На рисунке 1 представлена диаграмма, с динамикой впервые зарегистрированных препаратов в Реестре. Спад регистрации новых препаратов наблюдался в 2016 году, однако к 2019 году ситуация выравнивается и приближается к данным 2012-2014 годов.

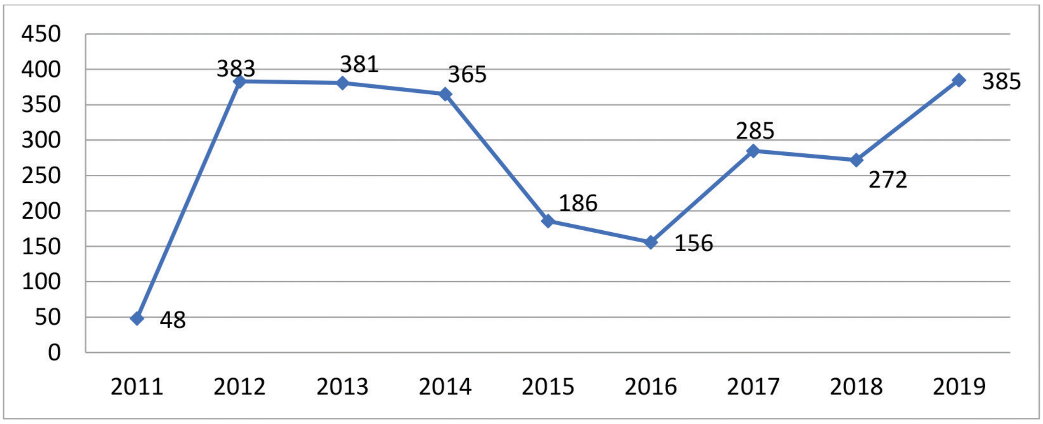

Рисунок 1. Диаграмма впервые зарегистрированных ветеринарных препаратов в Республике Казахстан с 2011 по 2019 годы.

Если рассматривать количество ВП по разделам реестра, то можно увидеть, что большая часть препаратов входит в раздел №4 (химико-фармацевтические препараты, антибиотики и др.) в котором с 2011 по 2019 годы было зарегистрировано 1475 наименований лекарственных препаратов. Далее по мере убывания идут диагностические средства (раздел 3) и белково-витаминно-минеральные добавки (раздел 2). Наименьший объем показывает раздел 5 (дезинфицирующие и дератизационные средства) с 85 случаями новых зарегистрированных лекарственных препаратов с 2011 по 2019 годы. (Рисунок 2).

По данным сайта «Международный независимый институт аграрной политики» выделяют 3 ключевых сегмента рынка ветеринарных препаратов: фармацевтические препараты, включая антибиотики (порядка 45 % от мирового производства ветеринарных препаратов), пищевые добавки (около 35 %) и вакцины (20 %). На ключевых географических рынках объемы производства по сегментам несколько различаются. Так, в США объемы производства и продажи фармацевтики и пищевых добавок практически одинаковы и составляют около 80 % рынка в сумме. В Европе доля фармацевтики – более 50 %, а остальное делят в равных пропорциях вакцины и пищевые добавки [1, 4].

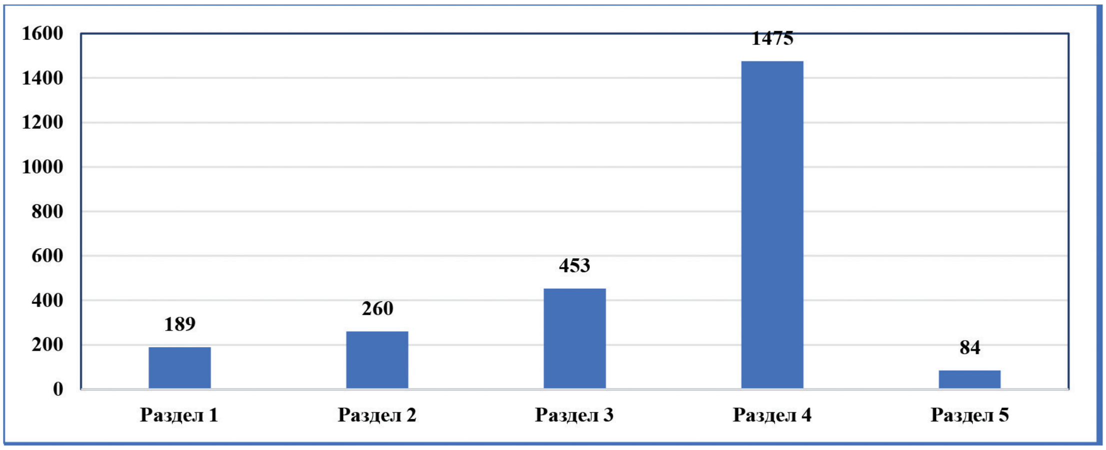

Рисунок 2. Количество впервые зарегистрированных ветеринарных препаратов по разделам или группам ВП в Республике Казахстан с 2011 по 2019 годы.

В нашей стране ключевой сегмент рынка ВП – это фармацевтические препараты (65 %), и далее, остальные модули распределены в пределах от 17 % (кормовые добавки) до 4 % (дезинфектанты). Это свидетельствует о недостаточном развитии рынка, в целом, и таких важных ее разделов как кормовые добавки (17 % против 35 %) и вакцины (6 % против 20 %), в частности (Рисунок 3).

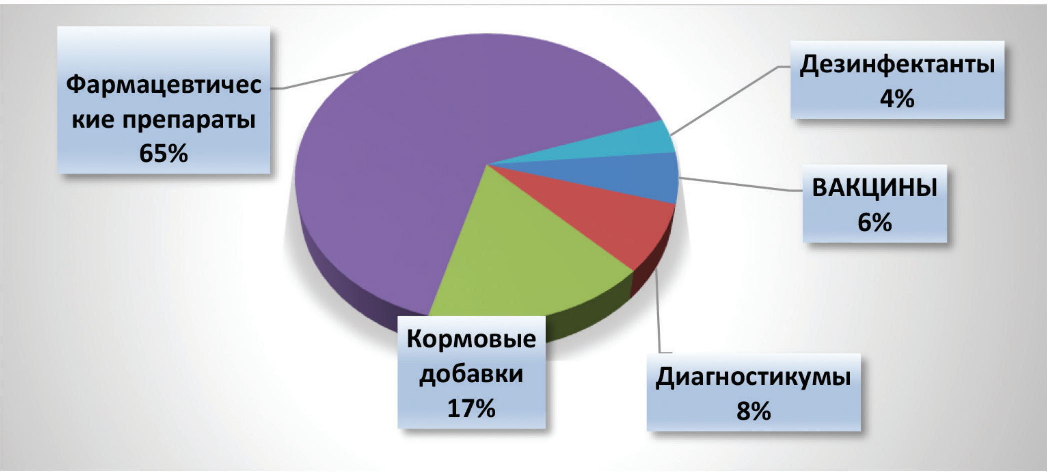

Рисунок 3. Процентное распределение сегментов ветеринарных препаратов (по данным Реестра по состоянию на 25 ноября 2019 года).

В тоже время существует значительная зависимость Казахстана от импорта, поскольку большая часть всех ВП не производится в стране, а закупается у 44 стран-поставщиков. На диаграмме рисунка 4 представлено ТОП-20 стран-поставщиков ВП. По количеству наименований ветеринарных лекарственных препаратов лидирует Российская Федерация, у которой Казахстан закупает 271 препарат, что в 1,8 раза больше чем производится в самой Республике (152 наименования). Далее в списке стран-поставщиков идут Китай (111), Украина (100), Корея (90) и другие страны мира (Рисунок 4).

Данные диаграммы рисунка 4 свидетельствуют о том, в РК из 1381 наименований ветеринарных лекарственных препаратов Реестра только 11% закупается у отечественных производителей, тогда как 89% – это препараты импортного происхождения. Среди них 19,62% наименований препаратов закупается в Российской Федерации, именно эта страна является лидером по количеству закупаемых лекарств из Реестра. В остальном следующие страны заняли соответствующие позиции: Украина 7%, Китай 8%, Испания 5%, Индия 6%, Франция 5%, Италия 3%. Оставшиеся страны занимают не более 3% количеств закупаемых лекарств из Реестра.

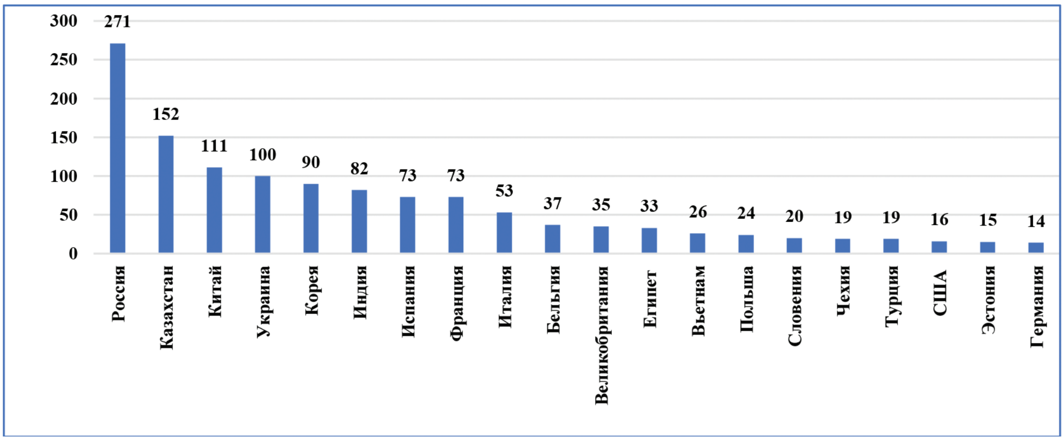

Рисунок 4. ТОП-20 стран-поставщиков ветеринарных лекарственных препаратов в Казахстан в 2020 году (по количеству лекарственных наименований)

В сегменте ВП наиболее трудоемким является производство средств для лечения и профилактики инфекционных заболеваний животных, том числе вакцин, гипериммунных сывороток, иммуномодуляторов. Из 80 зарегистрированных в Реестре вакцин, производителями 34-х вакцин (42,5 %) являются предприятия Казахстана и 46 вакцин (57,5 %) производится и закупается в других странах (Рисунок 5).

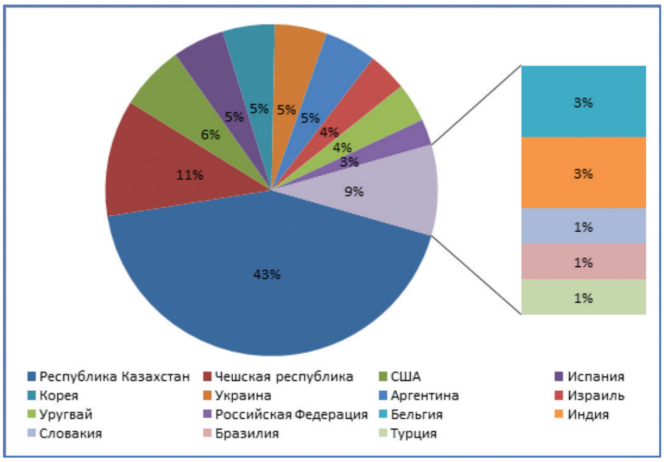

Рисунок 5. Процентное соотношение производителей вакцин

В Реестре, казахстанскими производителями вакцин, указано 11 предприятий: РГП «Казахский научный центр карантинных и зоонозных инфекций им. М. Айкимбаева», РГП «Научно-исследовательский институт проблем биологической безопасности» КН МОН РК, ТОО «КазНИВИ», ТОО ИП «САНАК», ТОО «АттенВак», ТОО НПП «Антиген», ТОО «Акынтай», ТОО «Казахстанские ветеринарные технологии», ТОО «BIOTRON GROUP», ТОО Инновационное предприятие «Vetinvest», ТОО «НПЦ ДиаВак-АБН».

Анализ текущей ситуации по ветеринарным препаратам свидетельствует о том, что фармакологический сектор Республики Казахстан испытывает определенные сложности в обеспечении качественного выпуска лекарственных средств и препаратов для ветеринарного сектора. Из общего количества зарегистрированных в РК действующих веществ фармакологических препаратов лишь 11 % производятся казахстанскими предприятиями. Отечественные производители вакцин (11 предприятий) позволяют удовлетворить потребность в препаратах для лечения и профилактики инфекционных заболеваний животных в недостаточном объеме (42,5%). Производство недостающего ассортимента вакцин может быть налажено этими предприятиями в течение нескольких лет, при наличии поддержки со стороны государства и создании режима благоприятствования в прохождении процедуры регистрации.

Литература

1 Перспективы мирового рынка ветеринарных препаратов // из сайта МНИАП (Международный независимый институт анализа инвестиционной политики, 2020) http://мниап.рф/analytics/Perspektivy-mirovogo-rynka-veterinarnyh-preparatov/

2 2. Закон «О ветеринарии» от 10 июля 2002 года № 339-II. https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1032052#pos=105;-20

3 Государственный реестр ветеринарных препаратов и кормовых добавок Республики на 2020 год (по состоянию на 03 октября 2019 года) http://www.gov.kz/memleket/entities/moa/documents/details/937?lang=ru

4 Лахтюхов С. Состояние Российского рынка ветеринарных препаратов // VetPharma 1(35), 2017. – С.18-20 https://cyberleninka.ru/article/n/sostoyanie-rossiyskogo-rynka-veterinarnyh-preparatov

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ БІЛІМ БЕРУ

ПЕДАГОГИКА И ОБРАЗОВАНИЕ

FIELD OF PEDAGOGY AND EDUCATION

ҒТАМР 14.31.09

БАСТАУЫШ МЕКТЕПТЕГІ АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҒЫНДА ТЫҢДАУДЫҢ ҚИЫНДЫҚТАРЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ЖЕҢУ ТӘСІЛДЕРІ

А.О. Асқанбаева
Студент, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қ.
Г.Р. Мұханбетқалиева
Студент, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қ.
А.Д. Хасанова
Студент, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қ.

Мақалада бастауыш сынып оқушыларының ағылшын тілі сабақтарында тыңдау процесінде кездесетін негізгі қиындықтары туралы ақпарат берілген, сонымен қатар бұл мәселені шешу жолдары ұсынылған. Мақаланың эмпирикалық негізі – лингвистер мен оқытушылардың тіл сабақтарында тыңдау процесін зерделеудегі жұмысы.
Түйін сөздер: тыңдалым, бастауыш мектеп, ағылшын тілі, мәселелер.

Тыңдау дауыстап айтылған сөзді қабылдау, түсіну процесі болып табылады. Бұл ретте, қабылдау талдау ретінде, ал кейіннен тілдің материалдық құралдарын синтездеуді, ал түсіну – талдау мен мағыналарды синтездеудің нәтижесі ретінде түсіндіреледі. Тыңдалым, осы тұрғыдан, сөйлеуді қабылдау, тану және түсіну күрделі психолингвистік процесс болып табылады. Тыңдаушы тыңдау барысында әрдайым белсенді болуы керек.

Негізгізден басқа, тыңдалым бірқатар қосымша қызметтер бар: сөйлеу қызметін ынталандыру, оқыту процесін басқаруды қамтамасыз ету, оқушыларды жаңа материалдармен таныстыру, сөйлеу әрекетінің әртүрлі түрлері үшін біліктілік пен дағдыларды қалыптастыру, сондай-ақ өзін-өзі бақылау дағдыларын қалыптастыру.

Ағылшын тілін оқытуда тыңдалым үлкен рөл атқарады: ол шетел тілін есту арқылы қабылдау дағдыларын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Тыңдалым тәжірибесінің болмағандығынан білім алушыларда ауызекі сөйлеу дағдыларының төмен деңгейінің ең үлкен проблемасы туындайды. Сөздік тізімдерді үйрену және грамматика ережелерін үйрену ешқашан қажетті нәтиже бермейді. Сондықтан адамдардың көпшілігі ағылшын тілінде оқып, жаза алады, бірақ дауыстап сөйлесе алмайды.

Әдетте, зерттеулер мен сауалнамалар жүргізу кезінде шет тілдерін оқитын адамдардың көпшілігінде тыңдалым дағдылары ең аз дамыған болып табылады. Алайда, қазіргі кезеңде табысты коммуникация үшін олар қажет деп танылады [2].

Осылайша, шет тілін меңгеру, сөйлеу дағдысының практикасы тыңдау процесін тұрақты жүзеге асыру арқылы ғана мүмкін болады [3]. Қазіргі әлемде тыңдалым процесінің мінсіз нәтижесі төмендегідей болуы мүмкін: оқушылар тіл тасымалдаушылардың тілін есту бойынша жақсы қабылдауы және сөйлеу жағдайының талаптарына сүйене отырып, оған әрекет етуі керек [2]. Басты мақсат, сөзсіз, білім алушыны шет тілді сөйлеуді есту арқылы қабылдауға дайындау болып табылады [3].

Шет тілін оқыту бойынша қазіргі заманғы бағдарламаларды талдау кезінде келесі мақсаттарды бөліп көрсетуге болады:

1. Сұхбаттасушының әр түрлі тілдік жағдайларда, оның ішінде оның сөздерінде бейтаныс сөздер болған жағдайда айтылған сөздерін түсіну-бұл талап шет тілдерін оқыту кезінде оқу орындарының әрбір түріне арналған бағдарламалар шеңберінде жүзеге асырылады.

2. Күрделі дәрежеде әртүрлі аудиотекстерді түсіну, атап айтқанда: олардың негізгі мазмұнын түсіну, толық мазмұнын түсіну, неғұрлым маңызды фактілерді анықтай білу-осы факторлардың барлығы қойылған оқу міндеттерімен, аудиотекстердің типтерімен және қабылдау шарттарымен анықталады.

Тыңдауды оқытудың тиімділігіне ұзақ мерзімді жады, ойлау, қысқа мерзімді жады, болжау және сонымен қатар тыңдалымның психофизиологиялық механизмдерін қалыптастыру және дамыту әсер етуі мүмкін. Көптеген адамдарда дыбыстық жады көру қабілетінен нашар дамыған, өйткені дыбыс арнасының өткізу қабілеті көру қабілеті әлдеқайда аз, ал есту қабылдауы бір рет және қайталанбас [7].

Дыбыстық ақпаратты қабылдау кезінде сондай-ақ лингвистикалық қиындықтарды ескеру керек. Осы кедергіні еңсеру үшін тыңдаудың принциптерін, тәсілдерін, тәсілдері мен әдістерін мұқият таңдау қызмет етеді. Аудиоматериалдарды орынды іріктеу және инновациялық оқыту технологияларын тиімді пайдалану да шет тілді сөйлеуді қабылдау процесін жеңілдетуге ықпал етеді.

И.А. Земней бойынша тыңдау процесі үш деңгейден тұрады:

1. Мотивациялық-ынталандырушы-реципиент айтылған сөйлемді түсінуге дайын.
2. Талдау-синтетикалық-мәтін ақпараты қабылданауы.
3. Жоғары – түсінгенді айту және жеткізу [6].

Тыңдылым бойынша жұмыс келесі кезеңдерден тұруы тиіс:

1. Ынталандырушы кезең. Мәтінде бағдарлану орын алады, тілдік қарым-қатынасты ынталандыру жағдайы құрылады, мәтін мазмұны туралы оқушылар болжам айтады.
2. Жаттығу кезеңі. Аудиожазбада ұсынылған тілдік материал өңделеді.
3. Бірінші тыңдау. Осы кезеңде мәтінді жаһандық түсіну қалыптасады, бақылау жүргізіледі.
4. Екінші тыңдау. Аудиотекст тыңдау қайталанады,бұл жолы оның егжей-тегжейлі, сыни түсінігі қарастырылады, бақылау жүргізіледі [1].

Тыңдауды оқытудың негізгі әдістері коммуникативтік, аудиовизуалды, саналы-практикалық және интегралдық болып табылады. Негізгі әдістемелік тәсілдер – талдау және синтез, салыстыру, нақтылау, имитация, білім алушылардың ана тілін оқитын тілге көшіру үшін пайдалану, көрнекілікті пайдалану, есту қабілеті мен есту жадының дағдыларын дамыту, талқылау, рөлдік ойын, әңгімелесу болып табылады. Қазіргі уақытта оқушылардың мотивациясын, олардың танымдық белсенділігін, ағылшын тілінде оқу материалдарын қабылдауға және түсінуге дайындығын арттыруға бағытталған инновациялық технологияларды кеңінен қолдану мүмкін болды [1].

Қазіргі таңда мектептерде ағылшын тіліне қатысты оқыту мен тыңдау барысында көптеген ауқымды шешімін таппаған мәселелер жинақталып қалды.Негізгі басты мәселе мектептерде тарихи және техникалық себептерге байланысты ағылшын тілін оқыту мен тыңдауға аз көңіл бөлінеді. Осыдан бірнеше жыл бұрын ғана оқыту мен тыңдауға үйрету тек мұғалімнің көмегімен мүмкін болды: сондықтан қолжетімділігімен мүмкіншіліктеріне қарай баспа мәтіндер түрінде жасалынды. Транскрипция мәселені ішінара шешті, бірақ ол ағылшын тіліндегі айтылымды жеткізе алмайды. Нәтижесінде, тіпті ағылшын тілінің мұғалімдері де жиі айтылымды дұрыс дыбыстамады және өздері ауызша ағылшын тіліндегі сөйлеуді қабылдай алмады.Сол уақыттарда бұл мәселенің шешімі ағылшын тілін оқыту мен таратуда көрінді, бірақ саяси жағдайды ескере отырып, жалпыұлттық деңгейде жүзеге асыру қиынға соқты. Дәл осы себептен ағылшын тілін оқытудың көптеген әдістері ескірген және осы әдістер бойынша білім беретін мұғалімдер басып шығарылған материалдарға зейін қойып, тыңдауға мән бермей, оларды ұстануды жалғастыруда. Қайта құрылымдау барысында әдістерінің ауқымы және мұғалімдердің жаңа буынына деген қажеттілік,білім берудегі жаңарту процесін баяулатуда. Сонымен қатар, ұзақ уақыттар бойы әдіскерлер тыңдау мен сөйлеуді үйрету әрекетінің ерекше түрі ретінде қарастырған жоқ. Дегенмен, дауыстық хабарлама тыңдаушының белсенділігіне үлкен әсер етеді: оны ақпарат беріп қабылдау формасына байланысты, тыңдаушының қызметі алынған ақпаратты сөйлеу мен түсіну материалы негізінде ол ақпарат туралы қорытынды шығарады [2].

Бұл мәселелерге нақты назар аударылмаудың себептерінен соңғы уақытқа дейін тыңдау өте оңай дағды болып саналды. Егер оқушылар сөйлеу дағдыларын жақсы меңгерсе, онда олар арнайы дайындықпен білімсіз өздігінен меңгеріп сөйлей біледі деген ұғым болған [1].

Осы мәселелерді жоюдың екі тәсілі бар: мұғалімдер көбінесе оқушыларды оқыту барысын жеңілдетуге тырысады, бірақ мұндай әрекет түрі табиғи сөйлеу мен тыңдауға үйретпегендіктен қиыншылықтар кездеседі , бұл кезде оқушылар сабаққа дайындықсыз болады. Үнемі оқушылар аудио жазбалардың ақпаратсыз және қызықсыз, мазмұнымен мағынасының жоқтығына тап болады [3].

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, тыңдаудағы қиындықтарға байланысты былай тұжырымдай аламыз:

1. Хабарламаның мәні мен мазмұны.
2. Қарым-қатынастың тілдік формасы.
3. Хабарламалар көздері.
4. Ақпарат беру шарттары.

Тілдік аспекті тыңдаудағы қиындықтар негізінен екі себепке байланысты: хабарламада қамтылған тілдік материалға байланысты немесе құлақ арқылы түсіну қиын болған тілдік материалға байланысты. Сонымен қатар, тыңдау мәтінінде таныс емес лексика болуы керек, өйткені қарым-қатынастың нақты жағдайында жаңа сөздер мен тіркестер сөзсіз пайда болады.Әдіскерлердің

көпшілігінің пікірінше, тыңдауға арналған мәтіндерді оқытудың бастапқы деңгейінде тек таныс тілдік құралдарды қамту керек,ал бейтаныс тілдік құралдарды дамыта оқыту кезеңінде жалғастыру керек [7].

Грамматикалық құралдарды зерттеген кезде мәтіндегі дыбыстық жазбаларға жаңа грамматикалық формаларды қосуға болады деп болжанады, өйткені оларды қабылдау қиын болмайды. Алайда мәтіндегі беймәлім лексика бүкіл мәтін сөздерінің 3% -нан аспауы керек. Бұл сөздер мәтінде біркелкі орналасуы керек. Мәтіндегі беймәлім лексиканы түсіну мен болжау негізінде мүмкін болады: оқушылар мәтіндегі сөздерді түсінуге жаттығу керек,және тыңдау барысын жіберіп алмауы керек. Мұндай шеберлік микротексттерді, фразалар мен таныс емес тілдік материалдарды қамтитын сөздер тобын түсінуге арналған жаттығулардың көмегімен қалыптасады.

Жаңа лексикамен танысқан кездегі тағы бір қиындық – оқушылардың назарын материалды көшіру мәселесіне аударады, және тану қиындықтары іс жүзінде қолданылмайды. Хаттың мағынасын түсіну үшін гомофония және полимемия сияқты құбылыстар елеулі кедергі болып табылады. Сөйлемдердің ұзақтығы қабылдауға әсер етеді. Көлемі қысқа мәтіндердегі фразаларды жады тез сақтап алады, егерде сөйлем тым ұзақ болса, тыңдаушы сөйлем аяқталғанға дейін оның басталуын ұмытып қалады , сондықтан тұжырымның мағынасын түсіне алмайды.

Зерттеулерге сәйкес, тыңдаудағы қабылданған хабардағы сөздер саны 13-ке жетеді [8]. Жаңа бастаған тыңдалым барысындағы жаттығулар көлемі қысқа уақыт аралағында жадыда 5-6 сөзден құралады.Қарапайым сөйлемдер күрделі сөйлемдерге қарағанда тез есте қалады. Осы себепті қарапайым сөйлемдерден тұратын мәтіндерді жаттығудың басында қолдану керек. Содан кейін сөйлемнің ұзақтығы біртіндеп артады, қосымша сөйлемдер қосылып, олардың түрлерін әртараптандыруға болады.Оқушыларға жаңа дыбыстық мәтінді табысты түсінуге мүмкіндік береді.

Үнемі тыңдау жаттығулары ғана білімдегі бос орындарды толтыруға, қабылдау қабілеттерін дамытуға, эмоционалды кедергілерді алып тастауға және қорқыныштан арылуға көмектеседі [2].

Егер оқушыға мәтін қиын әрі, түсініксіз немесе бұрыннан таныс болмаса, онда мәтінді тыңдауға мәжбүрлеу қиын және тіпті мүмкін емес. Оқушы түсінуге ынталы болған кезде оқуда белсенді болады. Яғни, тыңдауды үйренудің тиімділігі, ең алдымен, түсінуге деген ұмтылысқа байланысты.

Көптеген эксперименттердің нәтижелері бойынша оқушылардың қиын, бірақ ақпараттық мәтіндерді қарабайыр мәтіндерге қарағанда әлдеқайда жақсы түсінетіндігі анықталды. Нәтижесінде аудио мәтіндерге келесі талап қойылуы тиіс: олар ақпаратқа толы және қызықты болуы керек.

Ағылшын тілінде сөйлеу қарқыны ең актуалды проблема болып саналады. Егерде ағылшын тілін үйренушінің сөйлеу мәнері төмен болса немесе сөздердің айтылуы мен аударуынан қиналатын болса, демек ол адамға үлкен мәтінді де аудару қиынға соғады. Және де осы жерде тағы да бір мәтінді тыңдалым шарт қойылады: сөйлеу қарқыны жақсы боулы қажет, демек жеткілікті баяу, бірақ ешқандай жасандылық байқалмауы керек. Тек ғана осылай екпін мен ритмді қалыпты сақтауға болады.

Ағылшын тілінде төмендегідей қысқартылып жазылатын сөздер «they're, he's» және тағы да басқалары болады. Өзгетілдік сөздер күнделікті тұрмыстағы қолданып жүрген сөздерде түсінесіз болуы мүмкін, себебі ол өз тілінде емес [5].

Қызықты мәтін деп, әр тұлғаның өз жасына сай мәтінді оқуды айтуға болады. Өйткені мұндай мәтіндер қарапайым тілмен жазылған, әрі түсінікті болады. Жылжымалы этапта ағылшын тілін үйреніп жүрген тұлғаларға пайдалы мәліметері бар, мағыналы мәтіндерге көшуге болады: мәдениет жөнінде және мемлекеттік мәтіндер.

Қазіргі заманда барлығымызға техникалық желілер білім алдымызға қолжетімді, бейнетаспа, теледидар, және тағы басқалары. Осы әлеуметтік желілер арқылы сол ұлттың мәдениетін, салт-дәстүрін, тілін зерттеп, біліп, қарауға болады. Әсіресе, олардың барлығын балаларға үйреніп, білуге қолайлы [4].

Тыңдалым процесінде көрнекілік материалдары болған дұрыс. Себебі, көрсетілген схемалар, материалдар, күн жадылары, сандар арқылы есте сақтау тиімдірек әрі дыбыстап айтуға да оңай болып келеді. Тыңдалымда оның төмендегідей көрсетілген шарттарын есте сақтаған жөн:

1. Сөйлегенде тіл анық болуы тиіс.
2. Сөйлеу қарқыны жасанды болмауы тиіс.
3. Көрермендердің көмегінсіз үш минуттан аспауы керек, көрермендердің көмегімен бес минуттан көп болуы керек.
4. Қабылдау процесі артикуляциямен бірге берік болуы керек.
5. Ер адамдарың сөйлеуі, әйел адам мен кішкентай балаға қарағандай жеңілірек. Бұл мәселе көбіне дикторлар арасында талқыланады, себебі оларға екпінді дұрыс қою керек.

6. Ең алғашында айтылған мәлімет, әдетте 100% қабылданады. Ал орта жағында 40 %, ал соңында 70 %.

7. Жасырын сөз танымдық лексика болуы тиіс.

8. Мәтінді қабылдау қаншалықты қиын болған сайын, соншалықты көрермен де көп болуы тиіс [2].

Тыңдалымға келесі таңдау мәтінінің критерийлері кіреді:информативті, структурлы-композициялық, социомәдениттік, критерий функциональды-семантиеалық типті мәтін, мөлшерлілігі және ұзақтылығы.

Егер нағыз ой алғашқы сөйлемде болса, онда мұндай мәтінді мінсіз деп айтуға болады. Бұл нағыз ой деталі тыңдаушыны одан әрі құлшындыра түседі.

Мәтіннің негізгі құрылысы да қалыпты болуы тиіс. Дамушы тыңдалым қалпын да 4 топқа бөлуге болады. Сабақтарда әдетте келесі жаттығулар қолданылады:

1. Диалогтарды тыңдау және берілген суреттерге нөмірлерін қою.
2. Визуалды диктант.
3. Тыңдалған сөйлемдегі сөздердің санын анықтау.
4. Таңдалған мәтіндегі сөздерді есте сақтау.
5. Мәтіннің жалғасын ойластыру.
6. Суреттің мәтінге деген сәйкестігін анықтау.
7. Диалогтағы тиесілі репликті анықтау.

Жаттығулар әртүрлі, сол себепті мұғалімнің тапсырмасына сай, мақсат-мазмұнына сай мәлімет іздеу қажет [2].

Тыңдалымның қорытындылау процесіне көбіне фонетикалық, грамматикалық, лексикалық құрылғылар (тілдік өрнектеу), мәтінді орналастыру, тілдік форма (диалог немесе монолог, диалогты-монологтық сөйлеу), өткізу шарттары (диктордың сөйлеу ерекшелігі және сөйлеу қарқыны, екпіні, мәтіннің қайталану саны және оның дыбысы). Тыңдаушы өз еркімен оқып отырған адамның сөзін бөліп өзгерте алмайды. Аудитор керекті сөзді қанша рет оқыса да өз еркінде [1].

Өз ережесі бойынша, дыбысталып тұрған мәтін қайталанбайды (күнделікті тұрмыстағы қарым-қатынаста). Аудитор өзіне ыңғайлы жылдамдықпен оқиды. Ал тыңдаушы сол қарқынға бағынуы тиіс. Жаңалық тыңдап отырған адамға қағыс естілуі мүмкін, бірақ ол тоқтата алмайды. Аудитор түсінікті болуы үшін көмекші әдеби сөздерді қолдануы тиіс. Оқуды өзіне ыңғайлы уақытқа дейін оқи беруге болады, егерде өзіне ыңғайлы жағдай жасалса әрине. Тыңдалым негізінде ағылшын тілін үйренудегі базалалық қиындықтар бар. Білім алуда тілдік үйренудің қиыншылықтары бар. Уақыт өте келе, аудиотекстті игеруде білім алушылар оқу аудитивтімен талпынады.

Тыңдалым мен сөйлеу «жан-жақты актуализациялды адамның коммуникативті батырмасы» деуге болады [6].

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Федотова Н.Л. Методика преподавания русского языка как иностранного // Златоуст. М., – 2013. – С. 154–160.

2 Погарцева Е.Е. Основы применения аудирования при обучении иностранному языку // Аграрное образование и наука. – 2013. –№ 13. – С. 14–15.

3 Елухина Н.В. Основные трудности аудирования и пути их преодоления // Академия. М., – 1991. – С. 226–237.

4 Гальскова Н.Д. Обучение аудированию // Современная методика обучения иностранным языкам. Академия. М., – 2003. – С. 147–152.

5 Козлова И.Г. Некоторые способы повышения эффективности обучения аудированию // Труды международного симпозиума «Надежность и качество». – 2006. – № 1. – С.12–15.

6 Зимняя И.А. Психологические аспекты обучения говорению на иностранных языках // Академия. М., – 1978. – С. 160–168.

7 Цветкова З.М. О методике устной речи // Иностранные языки в школе. – 1955. – № 4. – С. 2–8.

8 Ильина В.И. Некоторые характеристики кратковременной памяти, полученные в условиях аудирования // Учебные записки МГПИИЯ им. М. Тореза. М., – 1968. – С. 54.

ГРНТИ 14.25.09

ИННОВАЦИОННЫЕ ПОДХОДЫ В МЕТОДИКЕ ПРЕПОДАВАНИЯ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ: ПРИМЕНЕНИЕ МНЕМОТЕХНИКИ ДЛЯ УСКОРЕНИЯ ЗАПОМИНАНИЯ ИНОСТРАННЫХ СЛОВ

К.М. Еликбаева
Ст.преподаватель, Евразийская юридическая академия имени Д.А. Кунаева, г. Алматы
Р.Б. Ержаханова
М.п.д., ст.преподаватель, Евразийская юридическая академия имени Д.А. Кунаева, г. Алматы

В данной статье рассмотрена проблема запоминания иноязычной лексики при изучении иностранного языка и использования метода мнемотехники для облегчения данного процесса.

Ключевые слова: мнемотехника, память, процесс запоминания, гипотеза

Мы всё чаще сталкиваемся с тем, что знание иностранного языка становится необходимостью. Но не каждый из нас обладает яркой лингвистической способностью, феноменальной памятью и терпением. Изучение иностранного языка часто превращается в механическое зазубривание, сложную, кропотливую и утомляемую работу. Совсем скоро у изучающего, особенно у ребенка заканчивается терпение и пропадает интерес, который всегда стоит на первом месте в обучении. Для того, чтобы заставить обучающихся не просто запомнить, но и зажечь в их глазах огонёк интереса, расширить границы восприятия, в обучении приходит на помощь прекрасный метод мнемотехники.

Мнемотехника – это совокупность приемов и способов, облегчающих запоминание и увеличивающих объем памяти путем образования искусственных ассоциаций [1].

Память многих учеников не приспособлена к “простому запоминанию” ничего не значащего для него иностранного слова. Зато эта память очень яркая и образная, особенно у детей с преобладанием правого полушария головного мозга, с так называемым “художественным типом”. Пользуясь этим, мнемотехника придумывает для слов и правил свои способы запоминания. Делается это с помощью ассоциаций, благодаря им и начинает работать эмоционально – образная память ребенка.

Ярким примером может служить мнемоническая модель запоминания следующих слов с использованием ассоциаций:

– sleep (спать): когда мы хотим спать, наши глаза слипаются;
– a puddle (лужа): все мы в детстве падали в лужу;
– a book (книга): в каждой книге есть буквы;
– a boy (мальчик): бойкий мальчик;
– brave (храбрый): бравый человек значит храбрый.

Мнемотехника представляет собой установление связей между запоминаемыми и хорошо знакомыми объектами. Таким образом, у иностранного слова появляется “приёмный родственник”, который помогает прочно это слово запомнить. Чем такая связь между словами неожиданней, смешней и абсурдней, тем выше эффективность запоминания. Эту связь может усилить рифма. Существует большое количество стихов, написанных с помощью мнемотехники:

В английском городке – a town
Жил сладкоежка – мистер Brown.
Любил коричневый он цвет
Цвет шоколада и конфет.

Имя обезьянки
По-английски – monkey.
А лягушка скок-поскок,
Называется a frog.

В современных условиях прием мнемотехники становится наиболее эффективным средством, способствующим расширению образовательного пространства современной школы.

Использование мнемотехники расширяет кругозор обучаемых, активизирует их познавательную деятельность, способствует развитию внимания и мышления, позволяет получить

как можно больше информации за меньшее время, формирует у ребят умение самостоятельно находить нужную информацию, повышает интерес к предмету, что положительно влияет на качество знания.

Одной из основных трудностей при освоении любого языка, с которой сталкивается абсолютно каждый, кто изучает иностранный язык, является запоминание лексики. На это уходит порядка 70-80 % времени. Проблема быстрого и качественного запоминания большого количества слов изучается уже не одно десятилетие, и до сих пор этот вопрос является актуальным. В данной статье мы рассмотрим способ быстрого набора лексики с применением мнемотехники.

Гипотеза данного исследования заключается в следующем: запоминание иностранных слов – весьма сложная задача для каждого изучающего иностранный язык. Можно предположить, что применение 213 особых способов запоминания существенно облегчит усвоение большого объема лексики.

Исследованием памяти и ее особенностей занимались такие ученые, как Г. Эббингауз, М.А. Зиганов, Л.С. Выготский, М.В. Лавренюк, А.Н. Леонтьев, Л.В. Занков, Р. Аткинсон и другие.

Так, Р.С. Немов определяет память «как психофизиологический и культурный процессы, выполняющие в жизни функции запоминания, сохранения и воспроизведения информации» [2].

Существует несколько подходов к классификации типов памяти. Условно все подходы можно разбить на три группы по принципам:

1. что запоминаем (образная, вербальная, эмоциональная, двигательная память);
2. как запоминаем (произвольная, непроизвольная память);
3. на какой период времени запоминаем (кратковременная, долговременная, сенсорная, промежуточная, оперативная память).

Новые знания и сведения поступают в память благодаря процессу запоминания. Непосредственно сразу после запоминания материала информация будет удерживаться в кратковременной памяти, поэтому, если информация нужна на долгий срок, необходимо ее перевести в долговременную память. А для этого необходимо после запоминания проводить систему повторений. К такому выводу в 1885 г. пришел немецкий психолог Герман Эббингауз, занимавшийся процессами изучения памяти. Он вывел кривую забывания, согласно которой уже через 20 минут после запоминания забывается 40 % информации, а через час 50 %, через день – 70 % [3].

Таким образом, получается, что для того, чтобы запомнить информацию надолго, необходима система повторений, которые переведут информацию из кратковременной памяти в долговременную. Исходя из кривой забывания, Г. Эббингауз предложил следующую систему повторений: первое повторение необходимо сделать непосредственно сразу после запоминания, второе – через 20 минут после первого, третье – через 8 часов и четвертое – через сутки после третьего повторения. Через 2-3 недели и 2-3 месяца необходимо провести пятое и шестое повторение соответственно, если информацию нужно помнить очень долго. Одним из способов запоминания больших объемов информации является мнемотехника. Мнемотехника с греческого «mnemonikon» – искусство запоминания. Считается, что это слово придумал Пифагор Самосский (6 век до н.э.). Слово «мнемотехника» происходит от имени древнегреческой богини памяти Мнемозины. Первыми, кто предложили систему связей как основу мнемотехники, были Цицерон и Квинтилиан примерно в 86-82 гг. до н.э.

Современный энциклопедический словарь приводит такое определение мнемотехники: мнемотехника или мнемоника – искусство запоминания, совокупность приемов и способов, облегчающих запоминание и увеличивающих объем памяти путем образования искусственных ассоциаций.

Мнемотехника основывается на создании образов в нашем сознании и ассоциировании чего-то неизвестного, например, иностранных слов, терминов и т.д. с тем, что нам хорошо знакомо. Именно в искусственном создании таких ассоциативных связей и кроется секрет мнемотехники. Такой принцип запоминания полностью соответствует современным знаниям о работе головного мозга – его правом и левом полушарии. Процесс запоминания включает три этапа: – первый этап – кодирование информации; это перевод неизвестной и незнакомой информации в понятный и известный нам образ; – второй этап – непосредственно запоминание, т.е. создание связей ассоциаций; – третий этап – сохранение. Это система повторений, необходимая для того, чтобы нужная информация перешла из кратковременной памяти в долговременную.

В мнемотехнике для более быстрого и легкого запоминания большого количества иностранных слов применяется метод ассоциаций. Ассоциация может быть как на известном родном языке, так и, по мере освоения изучаемого языка, на иностранном. Например: нам нужно запомнить слово drapes (портьеры). Для этого мы:

1. по первому слогу, именно по звучанию, подбираем образное слово из родного языка, например, дрель (образ, который мы представляем, должен быть ярким, четким, большим, возможно, смешным и нелепым. Чем более детальным будет образ и связь, тем лучше потом будет припоминание);

2. создаем искусственную связь между дрелью и портьерами. Связью может быть любой вид физического и нефизического взаимодействия. Представим дрель, которая продырявила портьеры, и в этот же момент проговорим (воспроизведем) звучание английского слова drapes. Когда мы будем припоминать слова, мы прочитаем слово портьеры – и в нашем сознании сразу всплывет образ, который мы искусственно создали – портьеры продырявила дрель, а дрель – это drapes. Т.е. образ-ассоциация нам нужен на начальном этапе запоминания, в качестве помощника, дальше при последующих повторениях образ-ассоциация уже не будет возникать. 3. аналогичным образом запоминаем 5-7-10 слов из списка необходимых слов и переходим к этапу первого повторения. Первое повторение, исходя из кривой забывания Г. Эббингауза, необходимо осуществить сразу после запоминания [3].

При первом припоминании слов нам будет помогать образ-ассоциация. Такой способ, основанный на мнемотехническом запоминании, дает возможность после недолгих тренировок запоминать по 80-100 и более иностранных слов в час, что в свою очередь, обеспечивает набор большого количества слов в кратчайшие сроки.

Самое главное – это практика и тренировка. Чем большее количество слов мы проработаем таким способом, тем быстрее и легче будет происходить процесс запоминания и припоминания. Итак, в ходе исследования мы дали краткую характеристику памяти и процесса запоминания, проанализировали систему повторений, дали определение понятию мнемотехники и основанного на ней метода запоминания иностранных слов, описали новую технику запоминания слов на основе мнемотехники.

Литература

1 Козаренко В.А. Учебник мнемотехники. – Москва, 2011. – 211 с.

2 Немов, Р.С. Психология: Учеб. для студ. высш. пед. учеб. заведений. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2003. – 388 с.

3 Эббингауз Герман. Очерк психологии. – Москва, 1998. – 311 с.

ҒТАМР 14.35.07

БАҒАЛАУДЫҢ ЖАҢА ТҮРЛЕРІ – БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ҚҰЗЫРЛЫЛЫҚТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ҚҰРАЛЫ

К. Сәдуақасқызы
П.ғ.к., профессор, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті, Қызылорда қ.
А. Тапалова
Т.ғ.к., профессор, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті, Қызылорда қ.

Мектептің алдына қойылған міндеттердің маңыздыларының бірі болып оқушылардың өзіндік білім алуға, өзін тануға ұмтылуына, сондай-ақ табысқа жету мотивациясын дамытуға, басқаша айтқанда түйінді құзырлылықтарды қалыптастыруға жағдай туғызу болып табылады. Бағалаудың жаңа жүйесін жасау кезінде бірқатар қиыншылықтар туындауы мүмкін: Қазіргі таңда мынадай бағалау жүйелері жұмыс істейді: бағасыз жүйе негізінен бастауыш мектепте қолданылады, оқушы портфолиосы, жинақтаушы рейтинг, критериалды және рейтингті бағалау жүйесі. Сондай ақ көшбасшылық рейтинг жоғары сынып оқушыларының әлеуметтік құзырлылық деңгейін, олардың қоғамдық белсенділігін көрсетеді. Жаңаша бағалау білім алушының білімін обьективті бақылауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер. Рейтингтік бақылау, критериалдық бағалау, портфолио, жинақтаушы бақылау, жаңаша бағалау жүйеснің даму бағыттары.

Әлем елдерінің педагогикасында соңғы жылдары оқушының қол жеткізген нәтижелерін бағалау жүйесін қайта қарастыру үдерісі жүріп жатыр.Мектептің алдына қойылған міндеттердің

маңыздыларының бірі болып оқушылардың өзіндік білім алуға, өзін тануға ұмтылуына, сондай-ақ табысқа жету мотивациясын дамытуға, басқаша айтқанда түйінді құзырлылықтарды қалыптастыруға жағдай туғызу болып табылады.

Қазақстан республикасының БҒМ министрі Асхат Аймағамбетов 2019 жылдың 17 қыркүйегінде Үкімет отырысында PISA қорытындысы бойынша оқушыларымызда теориялық білім бар екендігі, бірақ оқушыларымыз алған білімдерін іс жүзінде өмірде пайдалана алмайтындығы жөнінде айтқан болатын.Сондықтан Қазақстан Республикасының білім беру саласын қайта құру тұжырымдамасына сәйкес басты назар оқушылардың жетістіктерін бағалауда болашақ маманның түйінді құзырлылықтарын қалыптастыру үдерісіне аударылуы тиіс.

Бағалаудың жаңа жүйесін жасау кезінде бірқатар қиыншылықтар туындауы мүмкін:

− Білім беру мақсаттарын оқыту нәтижелерімен сәйкестендіру қиындығы болжанған;

− Білім беру нәтижелерінің сапасы ретінде бірінші кезекте кәсібилік, болашақ маманның функциональдық сипаттамалары қарастырылады, сондықтан бағалаудың жаңа әдістері мен критерийлерін енгізу қажет.

− Коммуникативтік, өзі оқуға және өзін жетілдіруге қабілет сияқты тұлғаның түйінді біліктерін обьективті бағалаудың мүмкіншіліктерінің жетімсіздігі.

Оқушылардың оқу жетістіктерін бағалаудың обьективтілігін және сенімділігін қамтамасыз етудің бағалау тәсілдерін таңдауда әзірге ортақ пікір қалыптаспай отырғаны өкінішті екенін айтпаса да болмайды.

Біз мектепте 6 негізгі тәсілдерді пайдалануға болады деп есептейміз.

1. Бағасыз жүйе негізінен бастауыш мектепте қолданылса.

2. «Оқушы портфолиосы» – оқушының өзін бағалауымен мұғалімнің бағалауын жақсы сәйкестендіруге мүмкіндік береді. Оқушы мен мұғалім бірігіп алдын-ала қандай міндеттерді шешу қажеттілігін келісіп алады, артынша оқушыға жұмысты пайымдап түсіну, білімді қорытындылау үшін бағалаудың «портфолио» формасы ұсынылады. Жұмыс соңында оқушы өзін және парталас серігін бағалайды. Соңынан мұғалім өз пікірін айтады.

3. Жинақтаушы рейтинг – жұмыс жеке кезеңдеріне немесе жұмыс түрлеріне нақты аралық ұпайлар саны қойылады. Ұпайлар жиынтығы бойынша бағалар қойылады.Қорытынды дәстүрлі бес ұпайлық жүйе шеңберінен шықпағанмен оқушының біртіндеп «3» бағасын «5» бағаға айналдыру мүмкіндігі бар. Кейбір мектептерде қолданысқа енгізілген. Мысалы: Қызылорда қаласындағы №4 облыстық дарынды балаларға арналған мектеп – интернатта осы әдіс қолданылып келеді.

Олар бағалауды төмендегідей жоспарда жүргізеді:

– 0 ұпай – сабаққа келген жоқ;

– 1ұпай – сабаққа келді;

– 2 ұпай – « иә» , «жоқ» ұстанымы бойынша мұғалімнің сұрағына жауап беруі;

– 3 ұпай – дәптерді дұрыс жүргізуі;

– 4 ұпай – фактілік материалды қайтадан айтып беруі;

– 5 ұпай – шығармашылық сипатты тапсырмаларды орындау;

– 6 ұпай – кесте, сызбанұсқа , диаграммалар құрастыру;

– 7 ұпай – үй тапсырмасын орындау (90 % болса);

– 8-9 ұпай – баяндама, реферат үшін;

– 10 ұпай – мектепте реферат қорғағаны үшін(мектепте «білім күні» бәйгесіне қатысуы кезінде) беріледі.

4. Көп ұпайлы жүйе (10 ұпай және одан жоғары) әрбір тапсырма күрделілігіне, стандартты еместігіне және креативтілігіне қарай нақты пропорциональды өспелі шкала бойынша бағаланады. Әдетте, бұл жүйе бес ұпайлық жүйемен қатар қолданылады және элективтік, қосымша курстарды сондай-ақ оқушылардың жобалық-зерттеушілік әрекеттерінде қамтиды.

5. Критериалды және рейтингті бағалау жүйесі бастапқы анықталған ұпайлардың жинақталу статусын қарастырады. Ол білім беру бағдарламасында белгіленген оқушының оқу әрекеттерінің барлық түрлерінің нәтижелерінің интегралды бағалауына негізделеді.

Осы бағалау жүйесіне тоқталып өтейік.

Критериалды бағалау жүйесі бойынша Қызылорда қаласындағы №4 дарынды балаларға арналған мектеп интернаттың (№4 ОДМИ) іс-тәжірибесін қызықты деуге болады.

Критериальдық бағалаудың не екенін түсіну үшін ойша эксперимент жүргізіп көрейік. Ол үшін мектептегі оқыту нәтижелерін білім, білік, дағдыны (ББД) шартты түрде үшке бөлейік. Біріншісінде- оқушының жыл бойы игерген тек білімі, екіншісінде – ол меңгерген тек біліктер, ал үшіншісінде – онда қалыптасқан дағдылар болсын. Білімді – А критериі, білікті – Ә критериі, дағдыны – Б критериі бойынша бағалайық.

Бұл жерде критерий мақсат ретінде, білім берудің нәтижесі ретінде болады, ал кезкелген критерий бойынша бағалау оқушының алдына қойған мақсатына жақындау дәрежесі ретінде болады. Әрбір пән аймағында ББД – дан басқа да оқыту мақсаттары критериі бола алады. (Мысалы, дағды критериі презентациялар, сөздік және материалдық рәсімдеу және бір жұмысты ұсыну) және т.б. критериальдық бағалау оқушыларда оқу үдерісіне жағымды оң эмоциялар тудыруға мүмкіндік береді.

Критериалдық бағалаудың қасиеттері мен технологияның негізгі элементтерін қарастырайық.

Қоғамдық келісімшарт – критериальды бағалаудағы міндетті шарт. Ол мынадай деңгейлерде жүзеге асырылуы мүмкін:

– оқу жылы басында алғашқы сабақтарда мұғалім мен оқушы осы оқу жылында қандай критерийлер бойынша бағаланатындығын келісіп алады.

– тоқсан немесе жарты жылдық басында мұғалім әрбір тақырып бойынша қорытынды жұмыстар қай кезде және қандай формада (тест, эссе, зерттеу және т.б.) және қай критерий бойынша бағаланатындықтарын өзара келісіп алады.

– ақырында оқушының әрбір жұмысы қоғамдық келісім барысында жасалатын критерийлермен оның нұсқаулары негізінде бағаланады.

Айдарлар (бағалаудың нұсқаулары) бағалау процедурасын барынша мөлдір, барынша жариялы етеді, яғни әрбір критерий бойынша ұпайлар не үшін қойылғанын бәрі айқын көреді. Осылайша бағалаудың тәрбиелік маңызы зор. Айдарларда оқушыны сипаттамайды, оның жұмысы сипатталады. Мысалы «3» бағасын Б критериі бойынша бағалауда «Сіз қажетті біліктер мен дағдыларды қолдануда аз қабілет көрсеттіңіз, толыққанды болмаса да, тақырып бойынша ақпараттарды жинақтадыңыз және ұйымдастырдыңыз», – деген сөздермен тұжырымдауға болады.

Қателермен жұмыс критериальды бағалауға толық сәйкес келеді. Шағын өзіндік жұмыстарды аралық бағалау зерттелген материал бойынша білімді оқушының қаншалықты игергенін көрсетеді. Критериалды бағалау кезінде тек қорытынды жұмыстар нәтижелері ғана бағаланады.

Өзіндік бағалау. Айдарды қолдану кезінде бағалау негізі түсінікті болады және оқушы өз жұмысын өзінің бағалауына мүмкіндік туады.Өзіндік бағалауда интернеттегі онлайн тест, электрондық оқулықтардағы тесттің көмегі зор. Өзіндік бағалауға дейін мұғалім алдын ала өзі қоятын бағасын айтуы аса маңызды.

Сабақтың өнбойында өзіндік бағалау әдісімен оқушының толтыратын кестесі оның сабақ үстіндегі тұрақты дамуын бейнелейді.

Негізгі ұғымдар	Тақырыпты оқығанға дейін білетіндерім	Білдім	Қолдана аламын

Кеміту емес, қосу. Біз әдетте бағалаудың екі қадаммен орындалатынына үйренгенбіз. Жұмыс әуелі шартты түрде бес ұпаймен бағаланады, кейін оны кеміте бастаймыз (кеткен қателер жалпы ұпайдан кемітіледі). Критериалды бағалауда әрбір ұпайға сәйкес келетін жетістіктер деңгейі сипатталған (тіпті ең аз жетістіктері де). Осы кезде аздап болса да байқалған өсу бағаланады, оқушыға: не істедің, аз бола берсін, соның өзі жақсы, сен соған баға аласың, сен өз оқуың үшін өзің жауаптысың,- деудің психологиялық әсері жақсы. Барлық ұпайлардың нөлден басталуы маңызды. Бұл арқылы оқушының тұлғасы емес, тек оның әрекеті бағаланады. Негізі білім алушының білім, білік және дағдысын бағалауды оның жеке басын бағалаумен шатыстырмау кенрек.

Өзін-өзімен салыстыру. Критериалды бағалауда өзін өзгелермен салыстыруға мүмкіндік жоқ. Сен-бір критериймен, ал, басқа оқушы басқа критериймен жетуі мүмкін. «Бестік», «төрттік», «үштік» өздігінен жоғалып, бағалаудың басқа қосымша мүмкіндіктері арқылы өз жетістіктерін критерийлер көмегімен өсіреді.

Қорытынды бағалау бойынша критерийлердің әрқайсысы бойынша қорытынды ұпай шығарылып, содан кейін барлық критерийлердің қорытынды ұпайлары жиынтықталып, арнайы ауыстыру шкаласы арқылы «5» ұпайлық бағаға көшіріледі.

Критериальды бағалау бірнеше ережелер басшылыққа ала отырып бағаланады;

– Оқушының жұмысы басқа оқушылардың жұмыстарымен тікелей салыстырылмайды, эталонмен (үздік орындалған жұмыспен) салыстырылады.

– Эталон жұмыс қандай болатындығы туралы оқушылар алдына ала хабардар болуы тиіс.

– Оқушы өз жетістіктерінің деңгейі мен бағасын өзі анықтай алатындай, бағаны шығарудың анық алгоритмі жасалынуы керек.

Бағалаудың рейтингтік жүйесі

Егер критериальдық бағалау көбінесе орта мектептерге тән болса, рейтингтік бағалау гимназияларда, бейімдік сыныптары бар мектептерде, ЖОО-да кеңінен пайдаланылады.Бұл жерде ескеретін жәйт оқушы өз сыныптастарымен білім алу жарысына қатысуға, өзінің рейтингілік позициясын өзгертуге дайын ба? деген сұрақ туындайды. Біз қарастырған оқу орындарының білім алушылары бұл сұрақты қанағаттандырып, өздерінің өмір жолдарын дұрыс таңдаған балалар. Рейтингтік жүйені оқу үдерісіне енгізу эксперименті №3 мектеп-лицейде жүргізілді.

Жетістіктердің рейтингісі неден құралады?

Модель негізгі екі компоненттен тұрады:

1) Академиялық үлгірім рейтингі (оқу үлгірімі, мінез құлқы, тәртібіне байланысты алған бағаларының жартыжылдық қорытындысы бойынша өзгеріп отырады);

2) «портфолио» – оқушының әртүрлі жетістіктерін есепке алатын жинақтаушы жүйе.

Ол екі бөлімнен тұрады:

– олимпиадалық рейтинг;

– көшбасшы рейтингісі.

Академиялық үлгірім рейтингісі қалай жасалынады?

Академиялық үлгірім рейтингісі жоғары сынып оқушысының тек оқу үлгірімін, демек, барлық оқылатын пәндерден алған білім деңгейін және жалпы оқу дағдысының қалыптасқандығын көрсетеді.

Академиялық үлгірім рейтингісі			
Оқу мерзіміндегі бейімдік пәндерге қойылатын ұпайлар	Оқу мерзіміндегі базалық пәндерге қойылатын ұпайлар	Элективтік курс сынақтарының ұпайлары	Тәртібі мен мінез-құлығына қойылатын ұпайлар

Олимпиадалық рейтинг қалай құрастырылады?

Олимпиадалық рейтинг жоғарғы сынып оқушыларының аудандық, қалалық, республикалық деңгейдегі кезкелген зияткерлік, шығармашылық және спорттық жарыстарда, пәндік олимпиадалар, ғылыми-практикалық конференциялар, шығармашылық фестивалдар мен көрмелер, ғылыми-зерттеу және мәдени жобалар, рефераттар, эссе жазғандары үшін алған ұпайлар жиынтығынан тұрады.

Көшбасшылық рейтинг қалай құрастырылады?

Көшбасшылық рейтинг жоғарғы сынып оқушыларының әлеуметтік құзырлылық деңгейін, олардың қоғамдық белсенділігін көрсетеді. Ол белсенді, тұрақты, эпизодты емес, әртүрлі деңгейдегі өзіндік басқаруға, пайдалы әлеуметтік акциялар мен жобаларға, мерекелерге, спектаклдерге белсенді қатысуына берілетін ұпайлардан құралады.

Оқушыларда мектеп, аудан, қала, облыс деңгейінде әрбір оқу периоды қорытындысы бойынша жеткен жетістіктері ұпайлармен бағаланады. Жиналған ұпайлар жетістіктер деңгейіне қарай әртүрлі коэфициенттер қолдану арқылы есептеледі. Оқушылардың әлеуметтік пайдалы әрекеттері үшін, оларға жетекшілік ететін мұғалімдер рейтингі мәліметтерін береді.

Көшбасшылық рейтингісі		
Лицей немесе гимназияның өзін-өзі басқаруына белсенді қатысу	Лицей немесе гимназияның мерекелерін ұйымдастыру және өткізу	Арнайы әлеуметтік акцияларда және жобаларға қатысу

Бағалаудың рейтингтік жүйесі қандай ұстанымдарға негізделеді?

– Жетістіктердің барынша кең спектрін бағалау.

– Білімді практикалық қолданыс тұрғысынан бағалау.

– Білімді дайын күйінде бермей, білім алушының білім алуға өз құлшынысын, ынта-ықыласын арттыру, бір орында тұрып қалмай, болашаққа жол ашу

– Рейтингтің жиынтық бөлігінен ешбір айыппұл шегеріп тастамау.

– Жеке жетістіктерінің портфолиосын жасау.

Бағалаудың рейтингтік жүйесінің білім берушілік әсері:

– Оқу мотивациясы мен жауапкершіліктің көтерілуі.

– Әлеуметтік белсенділіктің өсуі.

– Табысқа жетуге бағдарлану.

– Өзін-өзі дәл бағалау

– Командалық рухты нығайту.

– Саналы өмірлік таңдау жасау.

Қазіргі кезеңде жаңаша *бағалау жүйесі келесі бағыттарда дамуда*:

– Бағалау-өлшеу материалдарының негізін қалау және ендіру;

– Білім беру үдерісіне кері байланысты іске асыра алатын жаңа білім беру технологияларын енгізу;

– Оқушылардың білімін бағалаудың тұтас жүйесін құру, (оқытудың барлық кезеңдеріндегі олардың жетістіктері ескерілуі керек), құзырлылық тәсілді есепке алатын аттестациялық әдістемелер мен қажетті инструменттерді іздеу және сынақтан өткізу.

Осы аталған жаңаша бақылау түрлері Қызылорда қаласындағы дарынды балаларға арналған №4 Еркін Нұржанұлы Әуелбеков атындағы мектеп интернатта соңғы үш оқу жылында оқыту үдерісінде пайдаланылып жақсы нәтижелер көрсетті.

Сонымен біз жаңаша бақылау және бағалау әрекетінің жаңа әдістерімен таныса келе, олардың білім алушының құзырлылығының қалыптасуына оң әсерін тигізетіндігіне көз жеткіздік. Енді алдымызда білім алушының құзырлылығын дамытуға арналған арнайы тапсырмалар жүйесін жасау мәселесі тұр.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Ковалевский И. Организация самостоятельной работы студента // Высшее образование в России №1, 2000, с. 114–115.

2 Мальцева Ю.А. Основы научных исследований: Учеб. Пособие.- М.: ВТУ, 2003

3 Сәдуақасқызы К. Химияны оқыту әдістемесі. Оқу құралы. Фолиант. Нұрсұлтан. 2019.

ҒТАМР 14.25.01

БІЛІМ БЕРУ МАЗМҰНЫН ЖАҢАРТУ ЖАҒДАЙЫНДА БАСТАУЫШ МЕКТЕПТЕ БІЛІМ БЕРУ ҮРДІСІН ҰЙЫМДАСТЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Б.Е. Бимуханбетова

Директордың оқу-тәрбие ісі жөніндегі орынбасары, бастауыш сынып мұғалімі, «Сағакүрес негізгі орта мектебі», Алматы облысы

Мақалада жаңартылған білім берудің маңыздылығы жайлы және оқушы тұлғасының үйлесімді қолайлы білім беру ортасын құра отырып сын тұрғысынан ойлауға, зерттеу жұмыстарын жүргізе білуге, АКТ-ны қолдану, коммуникативті қарымқатынасқа түсу, жеке, жұппен, топта жұмыс жасай білуге машықтандырудың тиімділігі жан-жақты қарастырылған, сонымен қатар тиімді тұстары нақтыланған. Жаңартылған білім беру бағдарламасының ерекшелігі спиральді қағидатпен берілуі, білім сапасын арттырудың, оқу мақсаттарына жетудің бірден бір жолы екендігі баяндалған.

Түйін сөздер: жаңартылған білім беру, жаңа әдіс-тәсілдер, спиральді қағидат.

Тәуелсіздік жылдарында еліміз екі процесті – саяси реформа мен экономикалық жаңғыруды қатар жүргізіп, белгілі бір нәтижеге жетті, қазіргі уақытта жаңа тарихи кезеңге – Рухани жаңғыру кезеңіне аяқ басты. Рухани жаңғыру бізден ұлттық санамызды қалыптастырып, бәсекеге қабілетті болып, кез-келген мәселеге прагматистік тұрғыдан келуді, жалпы алғанда ұлттық бірегейлігімізді сақтай отырып дамуымызды талап етеді. Рухани жаңғырудың ең басты шарты – «білімді, көзі ашық, көкірегі ояу болуға ұмтылу». Өйткені, «табысты болудың ең іргелі басты факторы білім екенін әрқайсысымыз терең түсінуіміз керек… Себебі, құндылықтар жүйесінде білімді бәрінен биік қоятын ұлт қана табысқа жетеді». Осыған орай мұғалім ретінде тек өз пәнінің терең білгірі болу емес, тарихи, танымдық, педагогикалық – психологиялық сауаттылық, саяси-экономикалық білімділік және ақпараттық сауаттылықты меңгеру қажеттілігін сезіндім. Шығармашылықпен жұмыс істей жүріп, оқу мен тәрбие ісін жетілдіру үшін оқытудың жаңа технологиясын шебер меңгеріп, білімім мен біліктілігімді жетілдіру арқылы ғана білім беру мазмұнын жаңарту жағдайында бастауыш мектепте білім беру үрдісін ұйымдастыруға болады.

Білім беру мазмұнын жаңарту жағдайында бастауыш білім берудің мақсаты: кең ауқымды дағдылардың негіздерін меңгерген оқушы тұлғасының үйлесімді қалыптасып дамуына қолайлы білім беру ортасын құру.

Осы мақсатқа сай өз оқушыларымның бойына бірнеше дағдылырды қалыптастыруды жоспарлы түрде жүзеге асырамын. Олар:

− Оқушылардың білімді функционалдықпен және шығармашылықпен қолдана білуі;
− Кез келген сабақта сын тұрғысынан ойлай отырып, ұтымды шешім қабылдай алуы;
− зерттеу жұмысын жүргізуі;
− ақпараттық-коммуникациялық технологияларды тиімді қолдануы;
− коммуникативті қарым-қатынас тәсілдерін, оның ішінде тілдік дағдыларды пайдалануы;
− топпен және жеке жұмыс жасай білу шеберлігі.

Бүгінгі таңда ұстаз «үйретуші мен білім көзі» емес, «үйрену процесін ұйымдастырушы», «менеджер», «үйренуге жағдай жасаушы». Бұл ұстанымнан «Шәкірт өздігімен үйрену керек»,-деген түсінік қалыптасады. Бұл дегеніміз Ұстаз еңбегінің маңызын төмендетпейді. Мұнда мәселе – ұстаз міндеттерінің түбегейлі өзгеруінде. Педагог – білім тасушыдан – Білім әлеміне жол көрсетушіге айналуы тиіс. Себебі, білім беру мазмұнын жаңарту жағдайында бастауыш мектепте білім беру үрдісін ұйымдастыру үшін жаңартылған оқу бағдарламаларының ерекшеліктерін білу қажет:

– *біріншіден,* пән мазмұнының спиралді қағидатпен берілуі маңызды. Брунер адамның танымдық қабілеті шартты түрде бөлінген үш сатыдан тұрады деп тұжырымдайды: белсенді; бейнелік; таңбалық. Бұл спиральді білім беру бағдарламасы тұжырымының дамуына себеп болған. Брунердің жұмысына негізделген спиральді білім беру бағдарламасының негізгі ерекшеліктері:

− оқушы мектепте оқыған кезде тақырыпты немесе пәнді бірнеше рет қайталап оқиды;
− әрбір қайталап оқыған сайын тақырыптың немесе пәннің күрделілігі арта түседі;
− жаңа білім алдыңғы біліммен тығыз байланысты және бұған дейін алынған ақпарат тұрғысынан қарастырылады.

– *екіншіден,* Блум таксономиясы бойынша оқу мақсаттарының иерархиясы қолданылады, білім, түсіну, қолдану, талдау, жинақтау, бағалау деңгейлері бойынша бағалау критерийлері бойынша сабақ мақсаттары анықталады. Сабақ барысында пайдаланып жүрген әдіс-тәсілдер сабақтың тиімді өтуіне, оқушы бойында қажетті 4 дағдыны (тыңдалым, айтылым, жазылым, оқылым) қалыптастыруға ықпал етті. «Қабырғадағы роль», «Ыстық орындық», «Пікірлер сызығы», «Саналылық аллеясы», «5 сұрақ, 5 жауап», «5 қадам», «Драма әдісі», «Серпілген сұрақтар», «Сұрақ менен, жауап сенен», «3 таяқша», «Қос диаграмма» әдістері оқудың тиімділігіне елеулі әсерін тигізеді.

– *үшіншіден*, бір білім беру аясындағы және пәнаралық байланыстарды жүзеге асыру мақсатында «ортақ тақырыптар» беріледі. Әр пәнді жеке оқыту маңызды болып табылатынына қарамастан, пәнаралық байланыс оқушылардың жаттығуларды орындауында пәндерді анағұрлым сапалы зерделеуге, жетік түсіне алуына мүмкіндік береді. Каррдың пайымдауынша, пәнаралық байланыс тәсілі білім өзара байланысты құбылыс деп санаған Джон Дьюидің еңбектеріне негізделеді. Оқыту мен оқудың бұл тәсілі оқытудың сындарлы тәсілімен тығыз байланысты, себебі оқушылар бірлесіп топпен, жұппен жұмыс істей отырып, пәндердің араларындағы мәселелерді талқылап пікірталас жүргізеді.

– *төртіншіден,* оқу үдерісін ұзақ мерзімді, орта мерзімді және қысқа мерзімді жоспарлар арқылы ұйымдастырылады.

Бастауыш сынып мұғалімі бастауыш сынып пәндерінің оқу мақсаттарында белгілі бір сыныпта оқушылар үйренеді деп күтілетін тақырыптар, мазмұн және дағдылар сипатталған. Дәл осы оқу мақсаттарын оқу бағдарламасынан, оқу жоспарынан және критериалды бағалау жөніндегі әдістемелік нұсқаулықтан таба алады. Осы арқылы ұзақ мерзімді, орта мерзімді және қысқа мерзімді жоспарларды біріктіруге болады. Бастауыш сынып сабағын жоспарлау кезінде бұл үш құжаттың үшеуі де қолданылуы керек, міне, осы жағынан ерекшеленіп отыр.

Оқу жоспары көптеген орта мерзімді жоспарлардан, бөлімдерден тұрады, олардың әрқайсысы оқу кезеңінің бірнеше аптасына дейін қамтуы мүмкін. Осылайша бірнеше аптаны топтастырып бірден жоспарлаған тиімді болмақ. Бұл мұғалімге оқушылардың осы уақыт ішінде, тақырып немесе мәнмәтін арқылы байланыстырылған тізбектелген сабақтар топтамасы аясында қалыптастырып, дамытуы тиісті білім мен түсінік, дағдыларды толық қамтуға мүмкіндік береді.

Орта мерзімді жоспарды әзірлеп болған соң, күнделікті жеке сабағымның жоспарын (қысқа мерзімді жоспар) дайындаймын. Сабақты жоспарлауды бастағанда бұл сабақтың мақсаты қандай болатынын шешіп, сабақтың мақсаты оқу бағдарламасында баяндалған оқу мақсатына сәйкестендіріп, бірақ оқу мақсаттарының барлық тармақтарын қамтылмауы мүмкін.

– *бесіншіден,* оқытудың тәрбиелік әлеуетін арттыру, оқушының адамгершілік рухани қасиеттері қалыптастырылады. Бастауыш сынып оқушыларының бойында «Мәңгілік Ел» жалпыұлттық патриоттық идеясының рухани-адамгершілік құндылықтарын және салауатты өмір салты мәдениетін қалыптастыру тек тәрбие сағаттарында ғана жүзеге асырып қоймай, әрбір пәннің мазмұнында қамтылған. Адамгершілігі жоғары азаматты және өз Отанының патриотын тәрбиелеу «Мәңгілік Ел» жалпыұлттық патриоттық идеясының құндылықтарын ескере отырып жүзеге асырылатындығымен ерекшеленеді.

– *алтыншыдан,* оқытудағы жүйелі-әрекеттік ұстаным ретінде оқушының білім алу үдерісіне белсенді қатысуын, яғни, бастауыш сынып оқушыларын көбірек ойынға, бірлескен жұмысқа бағыттағанда ғана балада креативті ойлау дағдысы дамып, шығармашылықпен жұмыс істеуге дағдыланатындығы ескерілген. Шығармашылықпен дамыған жеке тұлғаны қалыптастыруға бағытталған жаңа үлгіні жасауда ықпалы зор. Шығармашылық тапсырмалар оқушыларға зақым келмейтіндей және мәжбүрлемей, оқушының шынайы білімінің терендігін көрсетеді. Сондықтан сабақ барысында «ойлап табыңыз», «құрастырыңыз», «салыстырыңыз», «түзетіңіз», «дәлелдеңіз», «жинақтаңыз», «мағынасына қарай бөліңіз» деген тапсырмаларды жиі пайдаланамын.

Критериалды бағалау кезінде оқушылардың үлгерімі алдын ала белгіленген критерийлердің нақты жиынтығымен өлшенеді. Оқушылардың пән бойынша үлгерімі екі тәсілмен бағаланады: қалыптастырушы бағалау және жиынтық бағалау. Баланың жан-жақты ізденуіне ынталандырады. Бұл бағалау жүйесінің артықшылығы, баланың ойлау қабілетін дамытып, ғылыммен айналасуға ықыласын туғызады. Критериалды бағалау жүйесі бұрыңғы дәстүрлі бағалауға қарағанда қалыптастырушы және жиынтық бағалау болып ерекшеленеді. Қалыптастырушы бағалау күнделікті оқыту мен оқу үрдісінің ажырамас бөлігі болып табылады және тоқсан бойы жүйелі түрде өткізіледі. Қалыптастырушы бағалау үздіксіз жүргізіле отырып, оқушылар мен мұғалім арасындағы кері байланысты қамтамасыз етеді және балл немесе баға қоймастан оқу үрдісін түзетіп отыруға мүмкіндк береді. Қалыптастырушы бағалауда білім алушыларға жаңа материалды меңгеру кезеңінде тапсырманы қаншалықты дұрыс орындағанын және оқыту мақсаттарына қол жеткізгенін түсінуге мүмкіндік беретін бағалау, сабақтың өн бойына оқушыларды оқыту мақсаттарына жетелей отырып,тапсырмаларды орындауға деген қызығушылықтарын арттыруды жүзеге асырамын. Сабақта жоспарланған әрбір тапсырмадан кейін жүзеге асырылатын қалыптастырушы бағалау оқушының өзін өзі бағалауына, көршісін бағалауына және топ аралық бағалауды жүзеге асыра отырып, шешім қабылдай алуына сондай-ақ алға ұмтылуына, күтілетін нәтижеге ұмтылуына түрткі бола алады. Жиынтық бағалау оқу тоқсанның соңында оқу бағдарламасының бөлімдерін оқып аяқтағаннан кейін білім алушылардың меңгерген білімі мен қалыптасқан дағдылары деңгейін айқындайтын бағалау. Критериалды бағалау мұғалімдер мен оқушылар және ата-аналарға да өте тиімді бағалау түрі, өйткені мұғалім үшін – сапалы нәтижеге әкелетін критерийлер құрастыруға, өз іс-әрекетін саралап және болашаққа жоспарлай алатын мәліметтер алуға т.б., оқушылар үшін – табысқа жетелейтін бағалау критерийлерін түсінуге, өзін және өзгелерді бағалау арқылы кері байланысқа түсіп, түсінбегенін түзетуге мүмкіндік алады, сыни ойлауына, еркін ойын айтуына, өзінің білімін көрсетуге т.б., ата-аналар үшін – оның оқуындағы табыстылықты бақылауға, оқуына қолдау көрсету үшін бағыт алуына мүмкіндік туғызады [1]. Оқу үдерісінің алға ілгерілеуі айқан көрінуі үшін, оқу мақсаттары өзара тоғысқан бөліктер мен бағыттарға біріктірілген. Айталық, қарапайымнан күрделіге қарай шиыршық бойымен өрлей түскені жай эссе жазудан әңгіме тіпті повесть жаза алатындай дағдыға ие болып, тілдік құзыреттіліктері шыңдала түседі. Бастауыш сыныптың барлық пәндерінде пайдаланып жүрген белсенді оқыту әдістері оқушыларды оқытудың ең жоғары стандарттарын қамтамасыз ету үшін маңызды. Сабақтың мақсатына және күтілетін нәтижеге қол жеткізу үшін , жаңа бағдарламаны меңгеру үшін өз тәжірбиемде пайдаланып жүрген белсенді оқыту әдіс-тәсілдері сабақтың тиімді өтуіне, оқушы бойында қажетті 4 дағдыны (тыңдалым, айтылым, жазылым, оқылым) қалыптастыруға ықпал ететіне көз жеткіздім.Олар: «Қабырғадағы роль», «Ыстық орындық», «Пікірлер сызығы», «Саналылық аллеясы», «5 сұрақ, 5 жауап», «5 қадам», «Драма әдісі», «Маңыздылық аймағы», графикалық органайзерлер – «Дара диаграмма», «Қос диаграмма», «Оқиға тауы», «Хикая картасы», «Стоп кадр» т.б.

Менің пайымдауымша белсенді оқыту әдістері әрбір мұғалімнің барлық сабағында жүзеге асырылып жатады. Яғни, ашығын айтсам, мұғалім өз сабағына қатысып отырған оқушыны жансыз бейне ретінде қарамай, оқушының ойымен санасуға және ойын ашық түрде жеткізе білуге мүмкіндік берсе, оқушылардың сөздік қоры дамиды. Жаңа сабақты игеру мақсатында оқушылар жазған сұрақтарына оқулықты пайдалана отырып, жауаптар жазды. Топтар өздерінде туындаған сұрақтарды диалогтық оқыту арқылы басқа топтарға қоя отырып түсіндірмелелер жүргізілді. Әрбір оқушының бойында белсенділік, қызығушылық, бәсекелестік сияқты қабілеттер көрініп,

оқушылар бір-бірлерімен жақсы қарым-қатынас жасады. Алдағы уақытта оқушыларды ашық сұрақтар, құнды пікірлер, идеялар айтуға дағдыландырып, болашақта қиналмауына себепші боламын.

Сабақтарымда жаңа әдіс тәсілдерді қолданып, топтастырып, формативті бағалау түрлерін қолданып, ашық сұрақтар қоюға дағдыландырып оқушылардың қызығушылығын ояттым.

Оқушылар жұппен не топпен жұмыс жасау барысында, әуелі идеялармен өзара бөліседі, содан соң бір-біріне сұрақ қою, яғни диалог арқылы жұмыстарын жүйеге келтіреді. Жұмыстарын қорғау кезінде, оқушыларға өмірде кездесетін қиындықтарды жеңе алу, кез-келген іс-әрекеттің белгілі бір жағдайға тигізетін әсері жөнінде ойларымен бөлісуге мүмкіндік беру мақсатын көздеп, қосымша сұрақтар қоямын. Балалардың жауаптарына сүйене отырып, оқушылардың мәселелерді шешудің тиімді жолдарын іздеп таба алатынын, болашаққа болжам жасай және шешім қабылдай алатынын байқадым. Осы сабақтағы оқушыларымның әрекеттестігін зерттей отыра, келесі қорытындыға келдім: «серіктестермен әңгімелесу» әдісі оқушыларды бір-бірінің ұстанымдары мен идеяларын жақсы танып білуге мүмкіндік бере отырып, жауапкершілікті, талапты болуға итермелеп, өз ойын дәлелді жеткізу қабілеттерін дамытып, оқушы бойында іскер адамға тән қасиеттерді оятады.

Өткізген сабақтарымның топтамасына сүйене отырып, білім беру мазмұнын жаңартылған бағдарламасының аясындағы белсенді оқыту әдісі қолданылған сабақтарымның талдауын жасау арқылы, дұрыс құрастырылған сабақ оқушының білімін тереңдетіп қана қоймай, оның ойлау, жүйелі сөйлеу, пікірін білдіру дағдысын да жаттықтыратынын, яғни әлеуметтік ортада өзін ұстай білу дағдысын қалыптастырады.

Мұғалімге өз тәжірибесінің негізінде шешім қабылдау үшін өз іс-тәжірибесін сыни бағалау да қажет. Кез- келген жүріп өткен қадамыңды жоспарлау оны орындау үшін іс-әрекет жасау, ал сол жасалған іс-әрекетіңе рефлексия жасау маңызды болып табылады. Бұл өз ісіңе есеп беру, өз әрекетіңді сыни талдау және бағалау барысында мұқият ойлану үдерісі екенін мен осы жаңартылған бағдарламаны оқу барысында түсініп жатырмын.

Білім беру жүйесіндегі әлемдік өзгерістер әсіресе мұғалімдерге өзгерістің қажеттігін дәлелдейді. Себебі мұғалімдер болашақты дайындайды, ал болашақ – қазіргі мектеп оқушылары болып табылады. «Балаңды өзің өмір сүріп отырған кезеңге емес, болашаққа қарай тәрбиеле» деген екен мұсылман ғұламалары. Сондықтан бала тәрбиешісі ретінде мұғалімге өзгеріссіз қалу қауіпті деп ойлаймын.

Жаңашыл мұғалімнің баланы дамыта оқытудағы жаңаша еңбегі, балаға ізденіс жолында білім берудегі жұмыс нәтижесінен шығады. Бастауыш сыныпта жаңаша білім беру мазмұнын жетілдіру, жаңашылдық әдістерді мектеп тәжірибесінде қолдану тиімділігімен жүзеге асырылады. Алдағы келешекке сенім мол деп ойлаймын.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Мұғалімге арналған нұсқаулық Бірінші (ілгері) деңгей. 2014 ж.

2 ҚР орта білім мазмұнын жаңарту еңберінде қазақ тілінде оқытатын мектептердегі бастауыш сынып пәндері бойынша педагогика кадрларының біліктілігін арттыру курсының білім беру бағдарламасы. 2016 ж.

3 «Тәжірибедегі рефлексия» жалпы білім беретін мектептердегі педагогика кадрларының кәсіби даму бағдарламасы Тренерге арналған нұсқаулық. 2016 ж.

ГРНТИ 14.07.07

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ТЕХНОЛОГИИ КРИТЕРИАЛЬНОГО ОЦЕНИВАНИЯ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

А. Аймульдина

Магистрант, Павлодарский государственный педагогический университет, г. Павлодар

Статья посвящена особенностям применения технологии критериального оценивания в процессе обучения английскому языку, описан опыт внедрения критериального оценивания в процессе изучения.

Параллельно с процессом обучения по обновлённому содержанию велось исследование, позволяющее выявить в современном методе оценки знаний учащихся трудности, слабые места и достоинства как самого процесса, так и его ментального характера.

Ключевые слова: критериальное оценивание, обновлённое содержание обучения, трудности, слабые места, английский язык.

Актуальность темы исследования в данной статье обусловлена тем, что необходимость повышения уровня образования и современные требования к качеству образования, определяют актуальность поиска новых подходов к процессу оценивания. Процесс оценивания результатов деятельности учащихся является важной составляющей всего образовательного процесса. Оценивание выступает в качестве средства учения, поскольку даёт возможность отслеживать индивидуальный прогресс обучающихся в достижении планируемых результатов в различных сферах познавательной деятельности, обеспечивает обратную связь для преподавателей, обучающихся и их родителей.

Обучение без контроля (без оценок), как показала практика, не может дать результатов – необходимы действенные стимулы в учебной деятельности. Ученые-дидакты сходятся во мнении о зависимости продуктивности обучения от количества, своевременности (оперативности), качества, глубины, полноты, объективности контролирования.

При рассмотрении сущности контрольно-оценочной деятельности педагога мы будем исходить из следующих положений дидактики:

1) обучение представляет собой единство двух сторон – преподавания и учения. В самом общем виде преподавание – это деятельность педагога по планированию и организации процесса обучения, контролю его хода и оценке достигаемых результатов. Учение – это деятельность учащихся по освоению содержания учебного предмета, служащая основой для подготовки учащихся к практической деятельности, формированию и развитию опыта решения учебных и жизненных задач;

2) обучаемый является субъектом учения, в ходе которого он превращается из не владеющего определенными знаниями и умениями в овладевшего ими. Как показано в исследованиях ученых-психологов (И.В. Дубровина, Л.В. Зайков И.И. Ильясов, Ю.Н. Кулюткин, С.Л. Рубинштейн, Г.С. Сухобская, Л.М. Фридман, В.Д. Шадриков), с психологической точки зрения «учение есть деятельность по самоизменению путем освоения элементов социального опыта». Таким образом, основной характеристикой учения является изменение в самом субъекте деятельности;

3) оценочный этап является важной частью процесса обучения и предполагает: со стороны педагога – обсуждение критериев оценивания с учащимися, обобщение и систематизацию полученных новых знаний, со стороны обучаемого – развитие навыков самооценивания и взаимооценивания результатов учебно-познавательной деятельности.

Признание обучаемого субъектом обучения, носителем индивидуального, личностного, субъектного опыта, стремящегося раскрыть собственный потенциал, предполагает создание соответствующих условий для этого раскрытия. Важным условием для раскрытия потенциала обучающегося является эффективная оценка учебных достижений.

4) обучение является многообразным процессом и представляет собой систему, состоящую, в свою очередь, из различных систем, зависимых от изначальных «образовательных моделей» (А.В. Хуторской). Оценка и контроль являются элементами, характеристиками системы обучения, находящимися в отношениях и связях друг с другом и всеми остальными элементами, образующими определенную целостность и единство.

А.В. Хуторской предлагает понимать под системой обучения «модель организации обучающего процесса, которая включает взаимосвязанные между собой смысл, цели, принципы, содержание, формы, методы и средства (технологии) обучения, а также индикаторы, способы контроля и оценки результатов обучения». Данное положение позволяет утверждать, что эффективность оценочной деятельности зависит от каждого вышеуказанного элемента системы обучения и влияет в той или иной степени на каждый элемент этой системы.

Несмотря на то, что оценочная деятельность педагога признается как составная, органическая часть урока и обучения в целом, фактически она освещена в рамках контроля (опроса) и выставления отметки.

В педагогической теории и практике происходит смешение понятий «оценка» и «оценивание», отождествление или противопоставление оценки и отметки, оценивания и контроля. Необходимо уточнить, какое из приведенных понятий наиболее полно отражает содержание оценочной деятельности педагога.

В данном ряду, как показал анализ литературы, общим понятием предлагается считать «контроль», означающий, по мнению ученых, «выявление, измерение и оценивание знаний, умений». На важность контроля в учебном процессе указывает тот факт, что в некоторых западных странах за безоценочное обучение плата взимается в 3-4 раза меньше, чем за обучение в условиях жесткого контролирования и объективного оценивания.

К основным дидактическим функциям контроля относятся:

– получение педагогом объективной информации о степени достижения целей обучения;

– выявление уровня развития учащихся;

– обеспечение обратной связи между педагогом и учащимися;

– своевременное выявление недостатков и пробелов в освоении учебного материала.

В последние годы в оценивании результатов обучения четко обозначилась тенденция включения в дидактические функции контроля следующих параметров:

– получение объективной информации о готовности к решению различных проблем окружающей жизни, о сформированности умений направить свои знания и опыт на концептуализацию жизненной проблемы, разработку решения и планирование его реализации (жизненные компетенции);

– выявление уровня сформированности заданных личностных качеств.

Однако последний компонент представляется трудновыполнимой задачей и находится в стадии изучения.

Основной недостаток отметочной системы – субъективизм. Исследования показывают большой разброс отметок, поставленных разными педагогами за один и тот же ответ. То есть, экспертная оценка педагога является неточной. Да и сама шкала измерений, условно-числовой балл дает общее представление об уровне знаний, несет в себе мало сведений о качестве учебного процесса и не дает информации для его совершенствования.

Н.П. Подласый при описании причин субъективизма педагогов при оценке знаний приводит результаты одного эксперимента, которые доказывают, что именно педагогический субъективизм является главной причиной, по которой современные студенты отдают предпочтение компьютерным и тестовым формам контроля с минимальным участием педагога. Передача функции оценивания достижений учащихся контрольно-измерительным материалам, тестам, компьютерным программам не только повышает объективность оценки, но и снимает с педагога тот известный психологический стресс, возникающий в процессе оценочного общения: педагог, отрицательно оценивающий обучаемого, сам становится объектом его отрицательной оценки. Это приводит к деформации их отношений, а впоследствии и к эмоциональному сгоранию педагога.

На травматизм традиционной системы оценивания в советском образовании указывал в середине 80-х годов прошлого века Ш.А. Амонашвили. Как свидетельствуют результаты международных исследований по проблемам этики поведения в учебных организациях, в ряду этических ситуаций в образовании, общих для различных стран, названа предвзятость учебного оценивания .

Существенные недостатки отметочной системы приводил практиков и ученых к поиску других систем оценивания. Так, Ш. Амонашвили использовал целостную методическую систему применения оценок в процессе обучения. В.П. Беспалько в рамках педагогической технологии предложил свою систему объективного контроля и оценки знаний учащихся. Главным в ней является разработка диагностичных целей обучения, описание уровней усвоения знаний и инструментарий подсчета баллов по 12-бальной системе отметок.

В мире существуют и другие шкалы отметок за знания: девяти-, десяти-, двенадцатибалльные системы отметок. Некоторые учебные заведения предпочитают обходиться без числовых отметок, давая словесные содержательные характеристики. Однако приведенные шкалы не могут дать объективных результатов оценки практической педагогической деятельности без достаточно четкого представления педагога об оцениваемых показателях, владения знаниями, умениями и навыками. В современной дидактике существуют различные подходы к конструированию таких показателей, ориентированных на цели обучения различным учебным предметам, что приводит к значительным сложностям в их осмыслении как педагогом, так и учащимся и, как следствие, к формальному использованию в ущерб объективности оценки.

В странах Европы и Америки имеются довольно многочисленные попытки отойти от цифровой, символьной системы. В Германии был проведен эксперимент по введению диагностических листов, в которых давались словесные и цифровые оценки знаний учащихся, мотивов учения, развития мышления, показанных при изучении предмета и отдельных его тем. Они заносились в специальные таблицы. В Англии, подобно этому, имеются так называемые

«профили», представляющие собой тест и результаты, сведенные в таблицу – матрицу. При этом описание результатов обучения рассчитано не только на специалистов, но и на понимание родителей и студентов. В Германии имеется также попытка применять для характеристики успехов в процессе обучения табель-сообщение, в котором выделены следующие параметры:

– поведение по отношению к педагогу, одногруппникам;
– поведение во время работы;
– особые интересы, способности, навыки;
– уровень успеваемости и действительные возможности в разных предметах.

Табель-сообщение ориентирован на выявление возможностей обучаемого и поощрение его к дальнейшим шагам. В данном случае можно провести аналогию с подходом Ш.А. Амонашвили.

В целом, изучение зарубежного опыта проверки и оценивания знаний и умений позволяет сделать вывод, что контроль и учет успеваемости, диагностирование обученности в зарубежных учебных заведениях носят характер объективной констатации результатов и не предполагают реализацию всеобуча. Общепринятый принцип индивидуализации обучения определяет один подход – каждый студент идет своим путем, обучается в меру своих возможностей, потребностей, реальных оценок будущего.

Периодическое оценивание и обратная информация о его результатах позволяют учащимся глубже понять свои сильные и слабые стороны. Такое информирование дает объективные основания для более глубокого понимания уровня собственных умений и навыков, для развития самооценки.

Формирование самооценки – важный психолого-педагогический аспект оценочной деятельности.

Для того, чтобы соответствовать требованиям государственных образовательных стандартов, предъявляемых к содержанию и уровню подготовки бакалавров, изучающих иностранный язык в профессиональных целях, от студентов требуется достижение уровня свободного владения изучаемого языка в устной и письменной форме.

Оценка и контрольно-оценочная деятельность входят в состав универсальных учебных действий, а, следовательно, являются целью и самостоятельным элементом содержания образования, который нужно формировать и развивать. Традиционное оценивание не соответствует веяниям времени, так как имеет ряд недостатков:

– оно в той или иной степени субъективно, поскольку не имеет четких критериев оценки достижения планируемых результатов процесса обучения, которые были бы ясны всем участникам образовательного процесса. Именно поэтому, отмечается рост недовольства оценкой, которую выставляет преподаватель как со стороны обучающихся, так и со стороны родителей.

– так как обучающиеся не вовлечены в процесс оценивания, данная система не способствует формированию и развитию учебной самостоятельности, способности к само- и взаимооцениванию, потребности к действиям и совершенствованию своего обучения.

Таблица 1. Уровни умения обучающихся понимать письменный текст на иностранном языке и соответствующие им категории учебных целей

Уровень	Умение	Категории учебных целей
А1	Я понимаю знакомые имена, слова, а также очень простые предложения в объявлениях, плакатах или каталогах	1. Знание 2. Понимание 3. Применение
А2	Я понимаю очень короткие простые тексты. Я могу найти конкретную, легко предсказуемую информацию в простых текстах повседневного общения: в рекламах, проспектах, меню, расписаниях. Я понимаю простые письма личного характера	+ к предыдущим: 4. Анализ 5. Синтез
В1	Я понимаю тексты, построенные на частотном языковом материале повседневного и профессионального общения. Я понимаю описание чувств, намерений в письмах личного характера	+ к предыдущим: 6. Оценка

Современное оценивание должно быть многофункциональным, понятным, критериальным. Согласно определению, “критериальное оценивание – это процесс, основанный на сравнении учебных достижений учащихся с четко определенными, коллективно выработанными, заранее

известными всем участникам образовательного процесса критериями, соответствующими целям и содержанию образования, способствующий формированию ключевых компетентностей учащихся” [3]. Этот процесс помогает обучающимся осознать и спроектировать свои дальнейшие действия для улучшения результатов учения.

Мы выбрали один из текстов и комплекс заданий к нему из электронного учебника и страницы дисциплины «Иностранный язык» (соавторы старшие преподаватели Елкина И.М., Фетисова Л.И., к.ф.н., доцент Преснухина И.А.) Института дистанционного образования Московского государственного индустриального университета [9], на примере которого рассматривается практическое применение теоретических положений таксономии учебных целей Б. Блума и требований Примерной программы по формированию уровней умений в понимании (чтении) на английском языке.

Апробация технологии проводилась на 1-3 курсах обучения студентов. Были проведены отдельные занятия по совместной разработке критериев оценивания речевой компетенции в следующих видах речевой деятельности: устной (монологической и диалогической) и письменной (написание письма личного характера и открытки) речи. Поскольку обучающимся сложно осознать критерии, сформулированные на английском, мы обсуждали их на родном языке. За основу были взяты критерии, используемые при проверке заданий с развернутым ответом на ЕНТ. Кроме того, были разработаны критерии оценивания навыков чтения, аудирования, а также контрольных, тестовых работ и диктантов.

Обучающиеся отметили, что им было интересно участвовать в разработке и анализе критериев оценивания и они обязательно будут принимать их во внимание при выполнении устных и письменных заданий для достижения более высоких результатов обучения. Данные критерии активно использованы и при взаимооценке устных и письменных ответов на уроке. Учащиеся с огромным удовольствием берут на себя роль преподавателя-эксперта. Однако, изначально это было весьма сложно организовать из-за недостаточного уровня объективного самооценивания и взаимооценивания обучающихся.

Таким образом, если традиционно оценивание было прерогативой преподавателя, в новых условиях в процесс оценивания и взаимооценивания достигнутых результатов включается и учащийся, который становится настоящим субъектом своего обучения, а преподаватель от роли судьи и «вершителя судеб» переходит к роли консультанта и помощника.

Самооценивание помогает обучающимся осознать свои достижения в изучении английского языка, а также выявить пробелы и слабые места, требующие доработки.

В рамках данного исследования нами было доказано, что оценивание должно быть критериальным, оно не зависит от субъективной оценки преподавателя, а основными критериями выступают предполагаемые результаты, которые соответствуют учебным целям. Оценивается не учащийся, а результаты которых он добился. Критериальное оценивание делает оценку прозрачной. Наличие критериев оценивания работ дает преподавателю оперативную информацию для анализа и планирования своей учебной деятельности, возможность улучшить качество преподавания своего предмета и повысить результаты обучения. Учащиеся же осознанно подходят к выполнению различного рода заданий, принимают во внимание предложенные требования, прогнозируют собственный результат обучения и осознают успех и причины неудач, а, следовательно, повышается мотивация и интерес к изучению английского языка и, в целом, формируется и развивается навык учиться. Критериальное оценивание необходимо использовать в процессе обучения, за этим будущее.

Литература

1 Кривенцова Е.Э., Гунина Н.А. Система критериального оценивания как инструмент измерения качества образования: текущее и итоговое оценивание / Р.П. Мильруд // ФГКОУ МКК «Пансион воспитанниц Министерства обороны РФ». – М.: Педагогика, 2016. – 201 с.

2 Система критериального оценивания учебных достижений учащихся. Методическое пособие. – Астана: Национальная академия образования им. И. Алтынсарина, 2013. - 80 с.

3 Сазонова А.М. «Влияние отметки и оценки на личность учащегося» [Электронный ресурс]. URL: https://nsportal.ru/nachalnaya-shkola/psikhologiya/2017/11/21 /vliyanie-otmetki-i-otsenki-na-lichnost-uchashchegosya /.

4 Хамедова Л.Л. «К проблеме формирования мотивации изучения иностранного языка у студентов» [Электронный ресурс]. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki /.

5 Зеер Э.Ф. Психология профессионального образования. М.: Издательский центр «Академия», 2009.

6 Иванова С.В. Проблемы развития дидактических систем: философскометодологический контекст: монография. М.: ФГНУ ИТИП РАО, Издательский центр ИЭТ, 2012.
7 «Иностранный язык» для неязыковых вузов и факультетов. Примерная программа, М., 2009, МГЛУ.
8 Кларин М.В. Инновационные модели обучения в зарубежных педагогических поисках. М., 1994.
9 Преснухина И.А., Фетисова Л.И., Елкина И.М. Английский язык. Часть 3: учебное пособие. М.: МГИУ, 2011.

ҒТАМР 14.15.01

БІЛІМ БЕРУДЕ АРАЛАС ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ПАЙДАЛАНУДЫҢ АРТЫҚШЫЛЫҚТАРЫ

Б. Нияз
Мұғалім, А.Дәрібаев атындағы жалпы орта мектеп, Түркістан облысы

Ақпараттық технологиялар өте тез дамып келеді. Бір жағынан, ол көптеген түсініктердің тұрақты бола алмауын көрсетсе, екінші жағынан, осындай динамизм бұрынғы тұрақты деп саналатын түсініктерді қайта карап, соларды толықтыруды талап етеді. Бұл білім саласына да қатысты. Білім беру әдістері мен технологиялары, оқыту формалары ақпараттық технологиялардың ықпалымен сипаты мен мазмұндық жағынан өзгеріске ұшырауда. Осы орайда, аралас оқыту (blended learning) технологиясы білім беру саласы мамандары тарапынан кеңінен қолданысқа ие болып, жедел дамуда. Мақалада аралас оқыту технологиясының мазмұны мен модельдері қарастырылған. Сондай-ақ, аталған оқыту технологиясын іске асырудың мүмкіндіктері мен артықшылықтары айқындалған.
Түйін сөздер: Индустрия 4.0., оқыту әдістері, орта білім беру, аралас оқыту, аралас оқыту модельдері.

Төртінші өндірістік революция (Индустрия 4.0.) жағдайында еліміздегі әлеуметтік-экономикалық өзгерістер мен бүкіл өркениетті әлемдегі ақпараттық даму білім берудің дәстүрлі қалыптасқан жүйесін, әдістері мен технологиясын қайта қарауды талап етуде.

Бірінші өнеркәсіптік революция (XVIII ғ. екінші жартысы-XIX ғ. басы) Өнеркәсіп өндірісі мен көліктің пайда болуы мен дамуын білдіреді. Бұл бу қозғалтқышының және оның негізінде жасалған станоктардың, көлік механизмдерінің өнертабысының арқасында болды.

Екінші өнеркәсіптік революция (XIX ғ.екінші жартысы – XX ғ. басы) өндірістің электрификациясымен, темір жол көлігінің пайда болуымен, ағынды өндірістің енгізілуімен және еңбектің бөлінуімен байланысты.

Үшінші өнеркәсіптік революция (XX ғасырдың екінші жартысы-XXI ғасырдың басы) – радиоэлектрониканың, цифрлық және микропроцессорлық техниканың, ақпараттық технологиялардың дамуымен байланысты өндірістерді жаппай автоматтандыру және роботтандыру.

Төртінші өнеркәсіптік революция (XXI ғ.басы) – жасанды интеллект технологиясы мен заттардың интернет технологиялары негізінде автоматтандырылған және роботталған өнеркәсіптік жүйелер өзара және басқа да кәсіпорындармен өзара әрекеттесетін смарт-зауыттардың, кәсіпорындардың пайда болуы. Бұл өзгерістер жаһандық өнеркәсіптік желілердің, интернет заттардың, 3D принтерлердің, нейрондық желілердің және жасанды интеллект саласындағы зерттеулердің пайда болуымен байланысты [1].

Жоғарыда аталған Төртінші өндірістік революция жағдайындағы білім берудің өзгерісі мен Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020 – 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында «Қалалық және ауылдық мектептердің, өңірлердің, оқу орындарының, білім алушылардың арасындағы білім сапасындағы алшақтықты жою» міндетінің қойылуы орта білім беруде пәндерді оқыту әдістемесін жетілдіру маңыздылығын алға тартады.

Оқыту білім алушыларға ұғымдарды, білімді меңгеруден, дағдылар мен іскерлікті қалыптастырудан тұрады. Ең бастысы, бұл оқыту мұғалімдер мен оқушылардың бірлескен қызметі болып табылады. Бұл өзара әрекеттестіктің дидактикалық мәні білім, дағды мен іскерлікті беру

мен меңгеруді оңтайландыру. Бұл оңтайландыруға мазмұнды оқыту әдістермен де, оқу қызметін ұйымдастырумен де қол жеткізіледі. Өзара әрекеттесудің мазмұнды жағын «оқыту әдістері» сипаттайды, ал мұғалім мен білім алушының бірлескен жұмысын ұйымдастыруды «оқыту формалары» анықтайды. «Оқыту әдісі» оқыту процесінің мазмұнды жағын анықтайтындықтан, оқыту әдістері деп білімді беру және игеру тәсілдерін, дағдылар мен іскерлікті қалыптастыру тәсілдерін түсінуге болады. Осылайша, педагогикалық мағынадағы «оқыту әдісі» ұғымының мазмұны оқытушы мен білім алушылардың (тыңдаушылардың, курсанттардың) бірлескен қызметінің іс жүргізу тарапымен байланысты. Сондықтан оқыту әдісі жиі қарапайым буын ретінде оқыту тәсілін анықтай отырып, оқыту тәсілдерінің реттелген жиынтығы ретінде анықталады. Оқыту әдісі және оқыту әдісі оқыту және оқу тәсілдері болып табылады, бірақ қабылдау – бұл әдіс бөлшегі, құрамдас бөлігі [2].

Оқыту әдістемесінің табыстылығын іске асыруда жалпы білім беретін орта мектептерде ақпараттық технологиялар көмегімен «blended learning» (аралас оқыту) технологиясын кеңінен іске асыру маңызды.

«Аралас оқыту» термині 90-жылдардың соңында пайда болды. Әдебиеттерде «аралас оқыту» және «гибридті оқыту» терминдері осы кезден бастап қолданыла бастаған еді. Ең бірінші бұл терминдерге анықтама мұғалімдердің білім беру үдерісінде міндетті түрде болуы және де онлайн-әдіс негізінде екіжақты пропорционалды жұмыс жасауы деп берілді. Қазіргі кезде аралас оқыту технологиясына көптеген анықтамалар бар [3].

2006 жылы аралас оқыту туралы «The Handbook of Blended Learning: Global Perspectives, Local Designs» американдық зерттеушілердің Curtis J.Bonk және Charles R. Graham алғашқы кітабы жарық көрді. Онда бұл термин қазіргі заманғы «компьютерлік көмегімен оқытумен «бетпе-бет» оқытуды біріктіретін жүйе» ретінде анықтама алды. Дегенмен, әлемдік педагогикалық практикада «аралас оқыту» ұғымы басқаша түсіндіріледі.

Клейтон Кристенсен институты (Christensen) аралас оқытудың анықтамасын қысқа әрі нақты түрде «аралас оқыту – бұл онлайн-оқыту, мұғалімнің (тұлға-мен-тұлға) қатысуымен оқытуды қоса атқаратын және оқушының оқу жолын, уақытын, орны мен қарқынын дербес бақылау элементтерін, сондай-ақ оқыту тәжірибесін мұғаліммен интеграциялауды және онлайн-оқытуды көздейтін білім беру тәсілі» деп ұсынды [4].

Т.И. Краснованың пікірінше «...аралас оқыту дәстүрлі оқыту моделінің логикалық және табиғи эволюциясы болып табылады. Әдістің атауынан шыға отырып, дәстүрлі модельді (яғни ақпараттық технологияларды пайдаланбай) және электрондық оқытуды біріктіру туралы айту керек. Басқаша айтқанда, оқытудың бұл әдісі электронды оқытудың инновациялық техникалық жетістіктерін және аудиториялық сабақтар аясында студенттер мен оқытушының дәстүрлі өзара әрекеттестігінің жылдар бойы тексерілген тәжірибесін ұштастыруды ұсынады» [5].

Қазіргі кезде педагогикада келесідей аралас оқытудың әртүрлі модельдері мен оларды жіктеу тәсілдері бар (кесте 1).

Кесте 1. Аралас оқытуды интеграциялаудың модельдері

Атауы	*Ерекшеліктері*
Face-to-Face Driver	Материал оқытушыдан сыныптағы күндізгі сабақтарда білім алушыларға беріледі. Электрондық қорлар білімді бекіту және тереңдету үшін ғана пайдаланылады.
Online Driver	Білім алушы вебинарларды қарайды, онлайн-міндеттерді шешеді, интернет-тестілеуден өтеді, яғни материалды алыстан игереді. Бірақ қажет болған жағдайда оқытушымен кездесіп, түсініксіз мәселелер бойынша кеңес ала алады.
Flex model	Бағдарламаның негізгі бөлігі онлайн ұсынылады. Педагог тақырыпты түсіну үшін күрделі мәселелерді бақылап, содан кейін оларды топта немесе жеке сабақта талқылау үшін үйлестіруші ретінде әрекет етеді.
Rotation model	Күндізгі және онлайн-оқыту кезектеседі: алдымен білім алушылар материалды өз бетінше интернет арқылы меңгереді, содан кейін сыныпта оқытушымен бірге және керісінше.
Self-blend	Білім алушылар бағдарламаны әдеттегідей өтеді. Бірақ, егер белгілі бір заттар қызығушылық тудырса, олар бойынша қосымша онлайн-сабақтар алуға болады.
Online Lab	Білім алушылар арнайы бағдарламалар мен арнайы сайттарда эксперименттер қойып, педагогтың қарауында тапсырмаларды шешеді.

Педагогикалық практикада аралас оқыту ұстанымдарын қолдану мұғалімге келесі *мақсаттарға* қол жеткізуге мүмкіндік береді:

– білім алушылардың білім беру мүмкіндіктерін қол жетімділігі мен икемділігін арттыру, олардың жеке білім беру қажеттіліктерін есепке алу, сондай-ақ оқу материалын игеру қарқыны мен ырғағын арттыру есебінен кеңейту;

– білім алушының белсенді позициясын қалыптастыруды ынталандыру: оның мотивациясын, дербестігін, әлеуметтік белсенділігін, оның ішінде оқу материалын меңгеруде, рефлексия мен өзін-өзі талдау кезінде;

– оқытушы стилін өзгерту: білім трансляциясынан білім алушылардың өз білімін құрастыруға ықпал ететін білім алушылармен интерактивті қарым-қатынас жасауға көшу; білім беру үдерісін дараландыру және дербестендіру;

– білім алушы өзінің оқу мақсаттарын, білім беру қажеттіліктерін, мүдделері мен қабілеттерін ескере отырып, оларға қол жеткізу тәсілдерін дербес анықтайтын, ал оқытушы көмекші және тәлімгер рөлін атқаруы [6].

Ақпараттық технологиялар мүмкіндіктері мен дәстүрлі оқыту технологияларын өзара үйлесімділікте іске асыратын аралас оқытудың келесідей артықшылықтары анықталды:

1. Білім беру үдерісінің икемділігі. Білім беру контентінің кез-келген уақытта, кез-келген жерде қолжетімділігі.

2. Оқытудың ашықтығы. Білім алушылар мен оқытушыларға үнемі кері байланыс орнату.

3. Жеке көзқарас. Мұғалімнің әрбір білім алушыға жеке оқыту әдістері мен дербес тапсырмаларды ұсыну мүмкіндігі. Әр білім алушыға өзіне қажетті бағытта дамуға мүмкіндік береді.

4. Дербестікті дамыту. Білім алушының өзін өзі ұйымдастыру және абсқару дағдылары мен іскерліктерінің дамуы мен қалыптасуы.

5. Мотивацияны арттыру. Оқытудың түрлі элетронды орталары мен құралдары арқылы білім алушының білім алуға қызығушылығын арттыру.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Китайгородский М.Д. Индустрия 4.0 и ее влияние на технологическое образование. Современные наукоемкие технологии. – 2018. – № 11 (часть 2) – С. 290-294

2 Седнев В.А., Савченко Н.А. Методические основы подготовки и проведения практических занятий: учеб.-метод. пособие. – М. : Академия ГПС МЧС России, 2014. – 68 с.

3 Мишота И.Ю. Развитие смешанного обучения в условиях цифровизации образовательного процесса // Вестник РГГУ. Серия «Психология. Педагогика. Образование». 2018. № 3 (13). С. 97–106. DOI: 10.28995/2073-6398-2018-3-97-106

4 Долгова Т.В. Смешанное обучение – инновация XXI века. Интерактивное образование Информационно-публицистический образовательный журнал. 2017, №5, - С.2-9. http://interactiv.su/

5 Краснова Т.И. Смешанное обучение: опыт, проблемы, перспективы. В мире научных открытий, № 11(59), 2014. – С. 11-25.

6 Сапарходжаев Н.П., Ниязова Г.Ж., Рахмет Ү.Р. Білім берудегі ақпараттық-коммуникациялық технологиялар. Оқу құралы. – Кентау, 2020 ж. -190 б.

ҒТАМР 14.25.07

ӘДЕБИЕТТІК ОҚУ САБАҚТАРЫНДА СЫНИ ТҰРҒЫСЫНАН ОЙЛАУ СТРАТЕГИЯЛАРЫН ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

А.К. Исабекова
Мұғалім, Қарашілік орта мектебі, мектепке дейінгі шағын орталығы, Алматы облысы

Мақалада сыни тұрғысынан ойлау стратегияларын пайдаланудың тиімділігі жан-жақты қарастырылған, сонымен қатар тиімді тұстары нақтыланған. Сыни тұрғысынан ойлау стратегиялары білім беру сапасын арттырудың, оқу мақсаттарына жетудің бірден бір жолы екендігі баяндалған.

Түйін сөздер: СТО стратегиялары, Венн диаграммасы, ББҮ, ЭССЕ, ЖИГСО, Блум таксономиясы, оқытудың жаңа бағыттары.

Жаһандануы, ақпараттық технологиялардың тез дамуы тенденциясы оқытудың жаңа бағыттарын зерттеу мәселелеріне басқаша көз қарасты талап етеді. Бағдарламадан күтілетін нәтижелер оқушылардың қалай оқу керектігін үйреніп, соның нәтижесінде еркін, өзіндік дәлелуәждерін нанымды жеткізе білетін, ынталы, сенімді, сыни пікір-көзқарастары жүйелі дамыған, сандық технологияларда құзырлылық танытатын оқушы ретінде қалыптасуын қамтиды. Өркениетке ұмтылған қазіргі қоғам талабына сай Қазақстан Республикасының дамыған елдермен иық тіресіп тұруы және еліміздің болашағы мен қазіргі кезеңі үшін білімді, зерделі, өз бетімен іс-әрекет ете алатын қоғамнан өз орнын таба алатын шәкірттерді дайындау ұстаздардың міндеті. Қай пәннің болмасын білім сапасын көтерудің бірден – бір жолы білім беру технологиялары мен оқу үрдісін ұйымдастыруды жаңа түрлерін қолданысқа енгізу. Осындай талапқа қол жеткізу үшін мұғалім өзінің теориялық және әдістемелік білімін үнемі толықтырып, үздіксіз ізденіс, өз мамандығын барынша жетілдіруі және осы саладағы жаңалықтар мен озық тәжірибені үнемі пайдалануы тиіс. Әр шәкірттің жеке тұлға ретінде дамуына білім сапасының артуына ұстаздың өткізген әр сабағы шешуі роль атқарады. Оқушы білімінің сапалы болуы ұстаздың дәріс беру щеберлігі мен жаңа технологияларды тиімді пайдалана білуіне, яғни кәсіби құзіреттілігіне байланысты. Білім беру сапасын арттырудың бір көзі жаңа технологияларды қолдану арқылы сабақты түрлендіріп өткізу.

Сын тұрғысынан ойлау – ашық қоғам негізі. Ол өз бетінше сұрақтар қойып, оған үнемі жауап іздеу, басқалардың пікірімен санасу, дәлелдеу, дәлелдемелердің қисынын зерттеу дегенді білдіреді. Сыни ойлау- адам өмірінің бір саласы. Олай дейтініміз- шешімдер ішінен өздері үшін ненің тиімді, пайдалы екенін, тек қажетті ақпараттарды жинақтап, жаңа білімді ажырата алуға көметеседі. СТО-ның дәстүрлі оқытудан айырмашылығы – білімнің дайын күйінде берілмеуі.

«Сын тұрғысынан ойлау» жобасын пән ерекшелігіне қарай қолдана білу – білім беру сапасын арттырудың, оқыту мақсатына жетудің бірден – бір жолы.

Сыни тұрғысынан ойлау – сынап қарау емес, оқушының шыңдалған ойлау әрекеті. Сынап оқушылары топпен жұмыс істеу арқылы өзара пікірлесіп, ұтымды жауаптарды тауып айтуға үйренеді. Тынымсыз іздене алады.топпен бірлесіп жұмыс жасау тұлға бойында шыдамдылық, мейірімділік, ұжымдық – жауапкершілік, бірлесіп бір мәселені шешу секілді қазіргі кезде ауадай қажет екені айдан анық.

СТО көптеген стратегияларын қолданып келемін. Сабақтарымда Венн диаграммасы, ББҮ, ЭССЕ, ЖИГСО, семантикалық кесте «Кубизм», «Тірек сөздер» «Галерияға саяхат», «Үш қадамды сұхбат», «Блум таксономиясы», т.б. стратегияларын қолданып келемін. Әр сабағымда өз беттерінше іздену арқылы және ауызша сұрақтарға жауап беру, жұмбақтар шешкізу арқылы сабақтың тақырыбын ашып, дамытуға үйренді. Сабақтың тақырыбын, мақсатын, міндетін өздері ашуға машықтанды. Оқушылар топта жұмыс істеуге, бір-біріне деген көзқарастарды өзгертуге, бір-бірін тыңдай білуге, өз ойын дәлелмен жеткізе білуге дағдыланды. Оқушылар сабақтарымда ашылып, сабаққа ынтасы, талпынысы, өздігінен ойлап жауап беруі, өз ойларын еркін айтуы, ойымен бөлісуін, қатесін мойындап, түзетуі оқушының өзгергені. Оларға топтағы жұмыс жасау, өздері бір-бірін тыңдау арқылы үйренгісі келетіні, сабақ кезінде өздерін еркін ұстаулары, өздерін-өзі бағалауы өте ұнайтынына көзім жетті. Яғни, оқушы білімді мұғалімнен емес, бір-бірімен пікірлесе отырып, диалог жасай отырып үйренеді. Өз ойларын толық жеткізуге, әңгіме құруға дағдыланады. Өтілген мәтінді оқытудың өзінде өзгеріс енгізуді мақсат еттім. Топта тізбектеп оқытып, дауыс ырғағына, мәнерлеп оқуына қарай топтардың бір-бірін дәлелдемелермен бағалайтындарын ескерте отырып оқыттым. Әр топ өз тобындағы оқушыны біріншіден ынталандырады, екіншіден қалай оқу керектігін үйретеді, түсіндіреді және келесі топты бағалауды меңгере бастады. Яғни, оқушылардың бақылап отырып өз жұмыстарын жасау, жан-жақтылықтары дамыды. Дәл осы мәтін оқуда ежіктеп, кібіртіктеп оқитын оқушыларымда өзгерістің барын байқадым. Тәжірибе соңында оқушыларымның ана тілі пәні бойынша білім сапасының артуы топпен жүргізілген жұмыстың нәтижесі болар деп ұйғардым.

Әдебиеттік оқу пәнінде мәтіннің мазмұны бойынша сұрақ қою маңызды дағдылардың бірі болып табылады, себебі сұрақ дұрыс қойылған жағдайда сабақ берудің тиімді құралына айналады және де оқушылардың оқуына қолдау көрсетіп, оны жақсарта және кеңейте алады деп (нұсқаулық 41-бет) айтылған. Выготскийдің оқыту моделі оқушы диалог құру нәтижесінде білім алады деп жорамалдайды(нұсқаулық). Сондықтан оқушылардың ойлауын жоғарырақ деңгейде дамыту мақсатында сұрақ қоюға қатысты мәселеге көзкарасым төмендегідей:

– сұрақ қоя отырып оқушының тақырып бойынша өз ойларын білдірулеріне мүмкіндік беру;

– сұрақ қоя отырып, оқушының өз идеясын дәлелдеуге көмектесу;

– сұрақты қоя отырып, тек бағалау үшін емес кеңінен ойлануына, ақпарат іздеуіне де әсер ету. Мәтіннің мазмұны бойынша сұрақтар дайындап келіп, бір-біріне қоюда қызығушылық танытатындарын байқадым, осылайша әр сұрақтың дұрыс жауабын талдау кезінде білімдерін

толықтыратындықтарына көзім жетті, осы тұста қате жауапты қайта бағыттаудың маңыздылығын ескеріп, оқушыларға қате жауаппен жұмыс жүргізудің тәсілін үйреттім. Оқушылар тақырып бойынша және сындарлы сөйлеуге ынталанды және өзіне деген сенімділіктері артты, өз ойларын ортаға салып, мысалдар келтіру арқылы, жаңа сабақтың түйінді идеясын қорытып шығарып, әдеби тілде сауаттылықтары қалыптаса бастады. Оқушылардың «қалай оқығысы келетінін?, нені білгісі келетінін?, нені түсінбей? қалғанын кері байланыс арқылы анықтап отырдым. «Сабақтағы ұнаған не болды?» - деген сұраққа, олар: -топқа бөлінгені, өздерін сабақ барысында еркін ұстауы, сұрақтарға жауап бергенде «дұрыс емес» дегенді естімегендері, бір-бірімен пікір алмасқаны, білмегенін мұғалімнен емес бір-бірінен сұраулары және шаршаған сәтте «сергіту» жасағанды ұнатқандарын жазды, сабақтың барлығы осылай өтсе екен деген ұсыныстар білдірді. Аяжанның бұрынғы сергіту сәтінен гөрі ноутбук арқылы жасаған сергіту сәтінің жақсы екенін, сабақ оқи бергісі келетінін жазыпты.

Сыни тұрғадан ойлану – бұл модульде негізінде оқушыларды бақылауға, тәжірибенің, ойлау мен талқылаудың нәтижесінде алынған ақпаратты ойлауға, талдауға, қорытындылауға және синтездеуге, қарсы пікір айтуға, баламалы шешімдерді қабылдауға, ойлау және іс-әрекетімізге жаңа немесе түрлендірілген тәсілдерді енгізуге дайын болуға, ұйымдастырылған қоғамдық әрекеттерге және басқаларды сыни тұрғыдан ойлауға дағдылау. Осыған байланысты миға шабуыл жасау арқылы ана тілінен сыни тұрғыдан ойлау тиімді болды. Жетістіктерге жету үшін сабақ барысында оқушыларға ақпаратты толық мөлшерде беру, сол ақпараттарды синтездеуге бағыт-бағдар беру керек болды. Идеяларды тыңдау, салыстыру, сыни көзқараспен қарауға, шешімін санаралық түрінде көрсету, көз жеткізу қабілеттерін дамыту. Осы мақсатта сабақ кезінде оқушыларға өзі ойлануға жетелеуге арналған тапсырмаларды қолдандым. Ондай тапсырмаларға сұрақтан басталып, сұрақтан аяқталатын эссе, Венн диаграммасы, «Досыма хат», мағынаны ажырату, жазбаша дөңгелек үстел түрлерін пайдаландым. Бұл тапсырмаларды орындауда оқушылардың сөздік қоры молайып, тілдері дамыды. Сабақтарыма сыни тұрыдан ойлауға үйрету модулін пайдалана отырып, әр сабағымды түрлендіре отырып өттім. Әсіресе постермен жұмыс істегенде оқушылар үлкен қызығушылықпен бар ынтамен, зор жауапкершілікпен жұмыла кірісіп кетті. Постер қорғағанда, сұрақтарға жауап бергенде әр күнгі жаңа сөздерді пайдалануларын ұсындым, әрине барлық оқушының тілі бірдей жатық емес. Сабақ барысында кедергілер болып отырды. Кедергілер мен қиындықтан оқушылар сыни тұрғыдан ойлау арқылы, бірлесе іздену арқылы шыға білді. Бұл да болса менің де, оқушылардың да өзгергені. Сыни тұрғысынан ойлауды қалыптастырып, балалардың өз білімдері мен жаңа білімдерін ұштастыра отырып, тақырыпты түсінуге бағыт беріледі. Тақырыпты қаншалықты түсінгендігін анықтау үшін оқушының «өзін-өзі бағалау», «бірін-бірі бағалау» әдістері өте тиімді болды. Сабаққа байланысты бағалау парақтарын критериалды дайындап, қалай бағалайтындықтарын түсіндірдім. Топтағы бақылаушы оқушыларды әр тапсырма сайын бағалап отырды. Алайда, кейбір жағдайда өздерін жоғары бағалау немесе төмен дәрежеде бағалау байқалып жатты. Бірінші сабағымда бағаның сәл артық қойылғаны менің алдыға қойған мақсатыма жетуіме кедергі келтірді. Оқыту үшін бағалау мен оқуды бағалаудың түрлі әдістерін пайдалануыма себеп болды. Сабақта кездескен кедергіні келесі сабақта болдырмау үшін бағалау критерийінің жүзеге асырылуының келесі түрінде геометриялық фигураларды пайдалануды жөн көрдім. Себебі, балалар өздерінің артықшылығы мен жіберген қателерін қоса анықтайды. Келесі сабақтарда қателіктерін жоюға тырысады. Оқушылар өздерін бір жағынан әділеттікке, шыншылдыққа үйретеді. Сыныпта үнсіздік орнатылуы, тақтаға қарап сұрақтарға белсенді жауап беруі, бір-бірін сөздің аяғына дейін тыңдауы бақыланды.Топ арасында бірігіп талқылауы ынтымақтастықты білдіреді. «Топтық бағалауларды» қолданғанда әр оқушының топтағы белсенділігі арта түсті. Қай тапсырмада қандай қате жібергенін, нені біліп, нені түсінбей қалғанын анықтап сол бойынша жұмыс жасады. Сабақтарда балалар ашылып еркін сөйлеп қуанышпен түрлі тілектер жазып, өз ойларын ортаға салды. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар оқушыларға ғылыми ұғымдарды түсіндіруді және олардың қабылдауын, түсінуін жетілдіруге мүмкіндік беріп, мұғалімдерге сабақ беруде көмектесетін маңызды құрал болып отыр. Сол себепті, мен өз басым ақпараттық-коммуникациялық технологияда көп нәрсе үйрендім. Дәстүрлі сабақтар өткізуде оқулықпен әдістемелік құралдарды ғана пайдаланған болсам, енді жаңа форматтағы сабақ өткізу үшін ізденіп, ғаламторға жүгінетін болдым. Бұл тұрғыда АКТ-ды толық қанды пайдаланудың қажеттілігі болмағандықтан интербелсенді тақтаны анда-санда пайдаланатынмын. Мұғалім де, оқушы да ақпараттық-коммуникациялық технологияны пайдалана білуі оқуда, білім алуда үлкен роль атқарады. Сабақтағы «Ханталапай», «Ғажайып сандар»,«Кім жылдам?», «Арыстан қандай? Тышқан қандай?» сияқты тапсырмаларды интербелсенді тақтада тақтаның қаламын ұстата отырып, орындату арқылы оқушыларымның да сабаққа деген қызығушылықтарын, белсенділіктерін арттырып қана қоймай оларға да АКТ-да, ғаламторда жұмыс жасауды үйретіп, ізденуіне ықпал еттім.

Дарынды және талантты балаларға қатысты бұл едәуір күрделі мәселе ойлауды, талқылауды және мұқият жоспарлауды талап етеді. Бастауыш сыныпта дарынды және талантты оқушымен жұмысты жандандыру әрқайсымыздың міндетіміз. Барлық мұғалімдер балаларға білім беруде барынша жоғары жетістіктерге қол жеткізу үшін қолайлы орта жасауға тырысады. Талантты және дарынды балаларға қатысты бұл ойлауды, талқылауды және мұқият жоспарлауды талап ететін едәуір күрделі мәселе. Талантты немесе қабілетті үнемі айқындай отырып бастауыш мектептерінің мұғалімдері өздерін «дарынды бақылаушылар» ретінде көрсетуі тиіс» [1, 72 б.] - делінген болатын болса, сыныбымыздағы оқушының дарынының қай бағытта екенін анықтап сол бағыттағы жұмыстарды жүйелеуіміз қажет. Әр сабақта дарынды баламен жұмыс жасауды назардан тыс қалдырмай, ол жұмысты жоспарымның бір бөлігі ретінде қарастырдым. Әртүрлі теориялар мен стратегиялар дарынды баланы оқытудың мазмұнын анықтау үшін тиісті бағдарлама шеңберінде қолданумен қатар «Мен-саған, сен-маған», «Қобдишадағы сұрақтар», «Тәтті сұрақтар» әдістері арқылы оқушылардың ізденуіне түрткі боларлық сұрақтар беріп отырдым. Бұрын қосымша тапсырманы сыныпта орындатып отырсам, енді электрондық жүйеде, ғаламторды пайдалану арқылы бағыт-бағдар беріп және өзінің тобындағы, сыныбындағы құрдастарына көмектесе, үйрете отырып, көшбасшылыққа бейімделеді екен. Сонымен қатар инклюзивті тәсілдің тиімділігі өз нәтижесін беретіні анық. Ізденіс жұмысын жүргізуді үйретіп жүрген оқушыма бағыт-бағдар бере отырып, оның алынған тақырыбы бойынша негізгі ойды қысқа да нұсқа жеткізе білуіне бағыт-бағдар бердім, өз өзіне сенімділігін арттырдым. Оқушылар арсында ынтымақтастық атмосферасын, яғни жағымды көңіл-күй қалыптастыру балаларды бір-біріне жақындастырады, мейрімділікке, рухани адамгершілікке, бір-бірінің пікірін тыңдай білуге үйренді. Сын тұрғысынан ойлау стратегиялары оқушылардың еркін сөйлеуіне, бір-біріне деген ойларын еркін жеткізуіне, құрметтеуге, топта ұйымшыл болуына, сабақты жақсы қабылдауына өте ыңғайлы екенін байқадым. Сонымен қатар сабақта диалогтік әдісті қолдану арқылы әңгімеге тарту, өз ойларын толық жеткізуге үйренді және белсенділіктері артты. Балалардың сыни тұрғыдан ойлау дағдыларының алға жылжуына ықпал ете алдым.

СТО – білім берудің сапасын арттыруда өте тиімді. Ол үшін ұстаз сабақтың мақсатын нақтылап, оған шығармашылық тұрғыдан келіп, оқушының білімділік, тәрбиелік, жағынан қызығуын арттырып, оның ой-өрісін дамытуда аянбай еңбектенуі қажет.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Мұғалімдерге арналған нұсқаулық. «Назарбаев Зияткерлік мектебі» ДББҰ 2012 ж.
2 Мерсейтова С. Оқыту ізденіс ретінде және ізденіс оқыту ретінде.
3 Әлімов А. «Интербелсенді әдістемені ЖОО-да қолдану мәселелері», Алматы, 2013 ж.
4 Абилова. Ж.Т. Жаңа технологияның пайдалану тиімділігі. \\ Бастауыш сынып әдістемесі, №3(22)
5 Бастауыш сыныпта оқытуда қолданылатын педагогикалық әдіс-тәсілдер. 45minut.kz.
6 Төлегенова У. Жаңа технологияны сабақта қолдану. \\ Бастауыш мектеп. №5, 2006 ж.
7 Хисметова. С. Оқу-тәрбие үрдісінде, оқытудың жаңа әдістерін тиімді пайдалана отырып, оқушыны тұлға ретінде қалыптастыру. \\ Қазақ тілі мен әдебиеттер орта мектепте № 10(57), 2013.

ГРНТИ 14.07.09

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЛЕКСИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

А.И. Леонова
Ст.преподаватель, Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, г. Атырау
Д.Ж. Жубайкулова
Ст.преподаватель, магистр, Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, г. Атырау

При обучении иностранным языкам рассматриваются 2 вида компетенции: общие компетенции, куда можно отнести способность учиться, декларативные знания, умения и навыки, процедурные знания; и коммуникативную компетенцию, которая включает в себя; лингвистическую (лексическую, фонологическую, грамматическую, семантическую), социолингвистическую; и

прагматическую (функциональную, дискурсивную, компетенцию схематического построения речи).

Ключевые слова: компетенция, иноязычная лексика, коллективная работа, лексическая компетенция, устная речь (аудирование,говарение)

В настоящее время цель обучения иностранным языкам следует понимать как формирование личности учащегося, способной и желающей участвовать в общении (опосредованном и непосредственном) на межкультурном уровне.

Возникновение компетентностного подхода связано с исследованиями известного американского лингвиста Н. Хомского, который сформулировал понятие компетенции применительно к теории языка, а затем Р. Уайт наполняет категорию компетенции собственно личностными составляющими, включая мотивацию

Говоря о компетентностном подходе, необходимо уточнить такие понятия как «компетенция» и «компетентность».

Компетентность – владение, обладание человеком соответствующей компетенцией, включающей его личностные отношения к ней и предмету деятельности [1, с. 624].

Компетенция включает совокупность взаимосвязанных качеств личности (знаний, умений, навыков, способов деятельности), задаваемых по отношению к определенному кругу предметов и процессов, необходимых для качественной продуктивной деятельности по отношению к ним [1, с. 637].

По мнению К. Кин, компетенцию можно сравнить с пальцами на руке (навыки, знания, опыт, контакты, ценности), которые координируются ладонью и контролируются нервной системой, управляющей рукой в целом [2, с. 43].

Следует отметить, что еще в середине XX века понятие «компетенция» (и производное «компетентный») широко применялось в быту, литературе, его толкование приводилось в словарях. Более того, в работе Р. Уайта «Motivation reconsidered: the concept of competence» категория «компетенция» содержательно наполняется собственно личностными составляющими, включая мотивацию.

Применительно к иностранным языкам рассматриваются 2 вида компетенции:

– общие компетенции;

– коммуникативная компетенция;

К общим компетенциям можно отнести способность учиться, декларативные знания, умения и навыки, процедурные знания.

Коммуникативная компетенция включает:

– лингвистическую: лексическую, фонологическую, грамматическую, семантическую;

– социолингвистическую;

– прагматическую: функциональную, дискурсивную, компетенцию схематического построения речи.

С помощью лексики передается и воспринимается содержательная сторона речи. Лексика – это основной строительный материал нашей речи, поэтому роль лексики для овладения иностранным языком настолько же важна, как и роль фонетики и грамматики. Ведь именно лексика передает непосредственный предмет мысли в силу своей номинативной функции, т.к. проникает во все сферы жизни, помогая отразить не только реальную действительность, но и воображаемую. В живом акте речи лексическое и грамматическое нерасторжимы: грамматика организует словарь, в результате чего образуются единицы смысла – основа всякой речевой деятельности. В связи с этим работе над лексической стороной речи в средних общеобразовательных учреждениях уделяется значительное внимание.

Основная цель работы над лексикой в школе состоит в формировании лексических навыков. В Госстандарте и программах для общеобразовательных учреждений определены конечные и промежуточные требования к владению лексическим минимумом [3, с. 6].

За курс обучения в средней школе учащиеся должны усвоить значение и формы лексических единиц (ЛЕ) и уметь их использовать в различных ситуациях устного и письменного общения, т.е. овладеть навыками лексического оформления порождаемого текста при говорении и письме и научиться понимать лексические единицы на слух и при чтении.

Лексика – это словарный запас языка. Различают активную и пассивную лексику. Слово имеет внешние и внутренние стороны. Внешняя сторона состоит из зрительного и слухового компонентов, внутренняя сторона – это его значение и понятие.

Лексическая компетенция – знания словарного состава языка, включающие лексические элементы, и способности их использования в речи. К лексическим элементам относятся слова,

регулярные сочетания слов, устойчивые сочетания (фразовые глаголы), сложные предлоги, фразеологические единицы [2, с.145].

Также под лексической компетенцией понимается основанная на лексических знаниях, навыках, умениях, а также личном языковом и речевом опыте способность человека определять контекстуальное значение слова, сравнивать объем его значения в двух языках, понимать структуру значения слова и выделять специфически национальное в значении слова [1, с. 141].

Лексические знания обеспечивают успешное овладение основами всех видов речевой деятельности. Под лексическими знаниями понимается не только совокупность языковых сведений об иноязычном слове, но и знание программ действия со словом, т.е. определенных стратегий обращения с иноязычным словом.

Овладение устной речью (аудированием и говорением) и чтением невозможно без речевых навыков. Особую значимость в этом процессе приобретают лексические навыки. Ведущая роль лексическому компоненту отводится в структуре содержания обучения иностранному языку в целом.

Вместе с процессом развития лексических навыков продуктивного и рецептивного характера происходит становление лексической компетенции – способности учащихся определять контекстуальное значение слова, сравнивать его объем в двух языках, выявлять в нем специфически национальное, характерное для культуры народа, который говорит на данном языке.

В лексической компетенции условно можно выделить несколько уровней. Под уровнем сформированности лексической компетенции нами понимается способность учащихся решать задачи, связанные с усвоением иноязычного слова при практическом пользовании им в речи на основе приобретенных знаний и соответствующих навыков.

Становление лексической компетенции обеспечивается специальной лексической стратегией, которая имеет два аспекта. Первый аспект связан с организацией и запоминанием лексического материала на основе специальных приемов, основанных на учете особенностей когнитивной деятельности обучаемых. Второй аспект стратегии обеспечивает усвоение самих лексических единиц, семантической информации о них, отработку практических действий со словом на разных уровнях сложности, выработку навыков по комбинированному использованию лексических единиц в самых разнообразных ситуациях речевого общения. Результаты использования лексической стратегии и ее аспектов проявляются в лексической креативности и в лексической саморефлексии [4, с.102].

Для лексической компетенции характерны следующие показатели умений (деятельностно-практический компонент):

– осознанно имитировать звуковой образ иноязычного слова;

– быстро находить слова в ментальном лексиконе;

– реконструировать ментальный (когнитивный) образ слова в естественную языковую форму;

– прогнозировать последующее слово с учетом правил лексической и грамматической валентности;

– ассоциировать словесные пары и целые тематические ряды при порождении высказывания;

– владеть разными аспектами лексической стратегии;

– использовать персональный стиль при усвоении лексического материала;

– выделять предмет говорения и организовывать вокруг него лексические единицы;

– выделять в текстах смысловые вехи и организовывать вокруг них единицы лексического уровня;

– выражать одну и ту же мысль разными лексическими средствами (лексическая гибкость);

– догадываться о значении неизвестных слов по их составляющим;

– добиваться выразительности речи путем подбора специальных лексических единиц;

– решать проблему нехватки лексических единиц разными путями;

– осуществлять лексическую самокоррекцию.

Данные психологии речи показывают, что речевые лексические навыки существенно отличаются от грамматических [5, с.222]. Лексические навыки характеризуются большей осознанностью. В речи мы более всего осознаём её содержание, что проявляется в выборе слов, их правильном сочетанием с другими словами в зависимости от целей коммуникации.

Кроме лексических речевых навыков можно выделить языковые лексические навыки оперирования лексическим материалом вне речевой коммуникации: навыковые операции по анализу слова, операции по словообразованию, конструированию словосочетаний. Совершенное владение лексической стороной речи предполагает наличие у говорящего речевых и языковых лексических навыков [4, с.111].

Лексические речевые навыки, формирующиеся у учащихся в процессе овладения иностранным языком, испытывают воздействие со стороны лексических навыков родного языка. Главная задача обучения лексической стороне языка – это овладеть словоупотреблением.

Словоупотребление требует не только знание слов, но и умений манипулировать ими в ходе высказывания. Эта трудоёмкая задача решается в двух аспектах: необходимо не только научиться употреблять лексику в собственной речи, но и понимать её в речи других. Лексическая правильность иноязычной речи выражается, прежде всего, в правильном словоупотреблении, т.е. в сочетании слов изучаемого иностранного языка по его нормам, часто отличается от правил сочетания их эквивалентов в родном языке. Это несовпадение обусловлено расхождением в лексических системах двух языков как проявление расхождения между понятием и значением слов [3].

Таким образом, для успешного овладения иностранным языком обучаемый должен приобрести два вида языковых компетенций (лексическую и грамматическую), а также речевую (коммуникативную) компетенцию. Формирование лексической компетенции состоит в образовании и закреплении в сознании (ментальном лексиконе) обучаемого, устойчивых ассоциативных связей между звуковой (графической) оболочкой иноязычных лексических единиц (слов, устойчивых словосочетаний) и их концептуальным содержанием.

Литература

1 Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация / С.Г. Тер-Минасова. – М.: Слово, 2000. – 624с.

2 Соловова Е.Н. Методика обучения иностранным языкам / Е.Н. Соловова: 2-е изд. – М.: Просвещение, 2003. – 145с.

3 Копылова В.В. Федеральный государственный образовательный стандарт начального общего образования: назначение, структура, требования /В.В. Копылова // ИЯШ – №5. – 2010. – с. 2-6.

4 Рогова Г.В. Методика обучения английскому языку на начальном этапе обучения в средней школе/ Г.В. Рогова: 3-е изд. – М.: Просвещение, 2000. – 185 с.

5 Зимняя И.А. Психология обучения иностранным языкам в школе / И.А. Зимняя. – М., Просвещение, 1991. – 222 с.

ҒТАМР 14.35.09

ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ КОММУНИКАТИВТІК ЖӘНЕ КОММУНИКАТИВТІ-КОГНИТИВТІ ТӘСІЛ

Б.Қ. Сағидоллаев
Студент, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университет, Ақтөбе қ.

Бұл мақала шет тілін оқытудың дәстүрлі емес әдістеріне, ағылшын тілінде коммуникативтік жағдайларды пайдалануға арналған. Коммуникативтік тәсіл шет тілін меңгеру үшін тілдік формаларды ғана емес, сонымен қатар оларды нақты қарым-қатынаста пайдалануға мүмкіндік беретін мәлімдемеге негізделген. Бұл тәсіл шет тілдік қарым – қатынас дағдыларын қалыптастыру болып табылады, оның мақсаты – жақсы ойластырылған әдіснама.

Түйін сөздер: коммуникативті құзыреттілік, когнитивтік тәсіл, коммуникативтік тәсіл, оқу үдерісі, танымдық принцип, тілдік формалар.

Шет тілін оқытудың коммуникативтік әдісі өткен ғасырдың соңында Еуропа, АҚШ және Канадада өткізілген ғылыми зерттеулердің нәтижесінде туындады.Коммуникативтік тәсіл шет тілін меңгеру үшін тілдік формаларды ғана емес, сонымен қатар оларды нақты қарым-қатынаста пайдалануға мүмкіндік беретін мәлімдемеге негізделе жасалған.

Бұл тәсілдің мақсаты шет тілін білу дағдыларын қалыптастыру және қажетті, жақсы ойластырылған әдіснама жасап шығару болып табылады. Қазіргі заманғы жағдайда, еңбек шарттары өздерінің ережелерімен жүруді талап етеді. Шетелдік мамандардың және батыс инвесторларының қатысуымен көптеген жобалар жүзеге асырылып жатқан кезде, шет тілде сөйлесу қажеттілігі біздің күндерімізде айқын көріне бастады. Халықаралық қарым-қатынас

тілі біздің өміріміздің барлық саласына кірді, сондықтан бүгінде тіл білетін мамандар өте жоғары сұранысқа ие.

Қазақстан Республикасының орта білім берудің мемлекеттік стандарттарында коммуникативтік дағдылар бөлімінде көрсетілген оқу, сөйлеу, тыңдау және жазудың негізгі деңгейіне қойылатын өзіндік талаптар бар. Бұл талаптардың орындалуын мұғалім өз қарамағындағы оқушылармен коммуникация дағдылары арқылы дамыту керек.

Коммуникативтік тәсілдің негізгі қағидаттары төменде келтірілген:

1. Оқу барысында студенттерге қоршаған ортаны түсінігін қалыптастыру;

2. Студенттерге өздері пікірлерін, сезімін білдіре алуы, мұғалімнің өзіндік тәжірибесімен бөлісуі (жеке көзқарас);

3. Студенттер нақты жағдайларға ұқсас іс-шараларға қатысады;

4. Студенттердің бірігіп жұмыс жасауда ынталарын арттыру;

5. Студенттердің оқу нәтижелеріне жауап бере білуі және оқуға қабілетті бола білуі;

6. Мұғалімнің рөлі сабақтың әр кезеңінде тапсырмаға байланысты әртүрлі болады. [1, 90-92 б.].

Шет тілдерін оқыту әдісінде коммуникативті-танымдық әдіс оқу үрдісінің айрықша ерекшелігі ретінде қарастырылады. Іс жүзінде коммуникативтік тәсіл принциптері кеңінен қолданылады. Когнитивтілік ұғымы тек шет тілдерін үйрену саласына кіреді. Бұл ұғым принципі емес, жалпыға ортақ көзқарас ретінде түсіндіріледі.

Осы мақаланың мақсаты когнитивтік қағидатты қалыптастыруға және шет тілдерін оқыту саласында оны пайдалану қажеттілігіне негізделген.

Оқу үрдісін жаңа деңгейде хабардар ету кезеңінде ұйымдастыру адам психикасына тән табиғи білім беру әдісімен сәйкес келуі керек. Студентке стратегияны қолданудағы икемділікті дамытуға көмектесу керек, осы немесе басқа стратегияларды өз алдына қойылған міндетке лайықты қолдануды үйрену керек. Іс жүзінде когнитивті тәсіл мұғалім мен студенттің когнитивтік процестің табиғи кезеңдерінен өтуін қамтамасыз етуі керек дегенді білдіреді. Мұндай көзқарас лингвистикалық білімді таңбалау емес, оған шақыру үшін көмектесу дегенді білдіреді. Тілді үйрену процесі тілді зерттеу және эксперимент жүргізу үдерісі ретінде болуы керек [2, 56-58 б.].

Білім берудің барлық салаларында когнитивтік қағидаттың қолданылуы, оның табиғи заңдылықтары бойынша оның негізділігі когнитивті қағидатты дидактикалық тұрақтылық депайтуғамүмкіндікбереді.

Шет тілін үйренуге арналған бірнеше сағаттар мұғалімнің оқу процесін жандандыру үшін барлық құралдарды пайдалануға мүмкіндік береді. Шет тілін меңгеру үрдісінің когнитивтік үлгілерін түсіну және осы ерекшеліктерге сәйкес жұмыс және оқудан тыс жұмыс жасау – бұл танымдық стратегияларды меңгерудің маңызды шарты. Бұл тәсіл коммуникативті тапсырмаларды жүзеге асыруға бағытталады [3, 21-22 б.].

Коммуникативтік тәсіл шығармашылықты дамытуға ынталандырады. Коммуникативтік тәсіл принциптерінде оқыған студент ешқашан пассивті білім алушы болмайды. Тілдікбілім беру саласындағы педагогикалық гуманистік және әдістемелік коммуникативтік принциптердің үйлесімі коммуникативті-танымдық тәсіл туралы тезисті тұжырымдауды шет тілдерді оқытуда жетекші тәсіл ретінде көрсетуіне әкелді. Шет тілдерін оқытудағы когнитивті принципті қолдану коммуникативтік тәжірибеде кейбір өзгерістерге әкеледі.

Демек, қорытынды жасай келе : когнитивті тәсіл шетел тілдерін оқып-үйренуді тек коммуникативті тәсілмен байланыстырады.Когнитивтік қағида қазіргі заманғы бағдарламаларда, оқулықтарда және басқа әдістемелік және оқу әдебиеттерінде көрініс тапты. Ол оқытудың құралдары мен әдістеріне, әдеттегі білім беру тәжірибесіне деген көзқарасты өзгертеді. Бұл принцип коммуникативтік оқыту әдістерін дамытуға жаңа бағдар береді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Гальская Н.Д. Шетел тілдерін оқытудың заманауи әдістері. Мәскеу, 2003

2 Мыслыкова Е.А. Шет тілі мұғалімінің анықтамалығы. Минск, 1997

3 Шетел тілін оқытудың практикалық әдістері. Мәскеу, «Ағартушылық», 2000.

ГРНТИ 14.85.51

ОНЛАЙН-ПЛАТФОРМА ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ ЯЗЫКОВ DUOLINGO С РАЗНЫХ ТОЧЕК ЗРЕНИЯ

Г.Т. Жумабек
Студент, Актюбинский региональный государственный университет имени К. Жубанова, г. Актобе
К.Б. Коптлеуова
Актюбинский региональный государственный университет имени К. Жубанова, г. Актобе

В статье представлена онлайн-языковая платформа Duolingo и ее сильные и слабые стороны с методологической точки зрения. В обзоре также будет затронуто, каким образом эта платформа может быть полезна в классной работе или для работы в классе, даже если это в основном мультимедийный самообучающийся языковой инструмент. Механизмы обучения будут рассмотрены в рамках сравнения традиционного и цифрового языкового обучения.

Ключевые слова: онлайн-обучение языку, студенты вузов, студенческая перспектива, самообучение, передача знаний.

Изучение иностранного языка сегодня, которое в целом считается жизненно важным, вышло за рамки традиционного обучения. Интернет предоставляет множество возможностей для изучения второго / иностранного языка в языковых учебных платформах, таких как Duolingo, Memrise, Busuu, и т.д., которые имеют схожие цели и методы, но, конечно же, отличаются дизайном и некоторыми другими аспектами. Эти инструменты онлайн-обучения очень подходят для самостоятельного изучения, и среди них Duolingo выделяется как самый популярный и используемый более чем 200 миллионами людей по всему миру.

Duolingo – это онлайн-платформа для изучения языка (доступная также как приложение в Google play store), направленная на приобретение базовых знаний иностранного языка с помощью другого, но она также может быть использована более продвинутыми учащимися. Однако его эффективность считалась выше у новичков на начальном этапе изучения языка [1]. Платформа была запущена для широкой публики в 2012 году. Он совместим с операционными системами iOS, Android и Windows 8 и 10 и предлагает курсы более чем на 20 языках [2]. Доступ бесплатный, и учащимся нужно только подключиться к интернету, создать учетную запись и выбрать языки для использования и изучения. Таким образом, люди, которые достаточно свободно владеют другим иностранным языком, например русским, немецким, французским или греческим, могут использовать один из них в качестве опоры для изучения языка и воспользоваться платформой для изучения английского языка или наоборот – можно использовать английский язык для изучения другого иностранного языка.

Различные темы и грамматические категории организованы в разделах дерева навыков. В каждом разделе есть по крайней мере 10 уроков, и после того, как один из них закончил все уроки в разделе и практиковал новые предметы в них, у них есть возможность проверить свои знания по конкретной теме или грамматической категории, выполнив 5-уровневые тесты. При тестировании допускается до четырех ошибок, чтобы считать его успешно завершенным. Кроме того, учащийся может просмотреть любой урок, который уже был завершен, поэтому, если он считает, что ему нужна дальнейшая практика или некоторое обновление определенного материала, он может повторить урок снова.

Преимущества. Эта платформа имеет ряд преимуществ, рассматриваемых с методологической точки зрения, которые заслуживают особого внимания. Начнем с того, что доступ к этому инструменту самообучения неограничен в любое время, пока учащиеся имеют надежное подключение к интернету. Таким образом, учащийся может выбрать наиболее подходящее время для учебы и спланировать свое обучение наилучшим образом. Это полностью зависит от учащихся, когда учиться и сколько времени уделять этому.

Еще одной положительной характеристикой является то, что учащимся ежедневно напоминают о необходимости уделять время учебе, что, безусловно, способствует их постепенному прогрессу. Если учащийся использует компьютерную версию, он получает напоминание по электронной почте, а если он использует приложение, то получает сообщение. Развитие хороших навыков обучения и регулярное обучение являются предпосылками для долгосрочного успеха в

изучении языка [2]. Учащиеся учатся без какого-либо давления и имеют возможность планировать, организовывать и саморегулировать свое обучение. Это относится к концепции Hagiwara & Settles о развитии «привычки распределенной практики или ряда коротких учебных сессий в течение более длительного периода времени» [3].

Недостатки. Так же хорошо организованный и спроектированный, как и он, Duolingo не совсем безупречен. Есть определенные недостатки, хотя их очень мало, на которые следует обратить внимание и принять во внимание. Прежде всего, хотя это бесспорно ценно для развития как рецептивных навыков чтения, так и навыков аудирования, оказывается, что продуктивные навыки говорения и письма могут быть более трудными для овладения одинаково хорошо. Это может быть связано с тем, что говорение практикуется в основном через повторение, и если ученик пытается создать свое собственное утверждение, платформа не обеспечивает конструктивной обратной связи о том, правильно ли это высказывание или нет.

Письмо, между тем, только направляется, и точно так же, если учащиеся хотят создать свой собственный письменный текст, им не предоставляется ни возможность, ни соответствующая обратная связь. Управляемое письмо, безусловно, может быть эффективным на начальном этапе изучения языка. Он может научить учащихся правильному правописанию и дайте им соответствующую орфографическую обратную связь, но онлайн платформа не предлагает вариантов для попыток творческого письма даже на элементарном уровне.

В настоящее время очень трудно представить себе образование без цифровых устройств и инструментов. Компьютерное обучение будет становиться все более продвинутым и популярным. Именно поэтому для педагогов крайне важно максимально отслеживать цифровые образовательные продукты и актуальные тенденции в быстро меняющихся условиях, чтобы включить эти новые технологические материалы в учебный процесс. Таким образом, учебные классы станут более привлекательными для современных студентов, и это может как повысить их мотивацию к обучению, так и способствовать их прогрессу.

Литература

1 https://www.duolingo.com/ 2020, 30.04.2020, 8:00

2 Hagiwara, Masato and Settles, Burr, “3 Habits of Successful Language Learners” (2017)

3 https://techcrunch.com/2017/03/05/3-habits-of-successful-languagelearners/?guccounter=1&guce_referrer_us=aHR0cHM6Ly9zdXBwb3J0LmR1b2xpbmdvLmNvbS9oYy9lbi11cy9hcnRpY2xlcy8xMTUwMDExNTU0NjYtTmV3LWFydGljbGUtMy1oYWJpdHMtb2Ytc3VjY2Vzc2Z1bC1sYW5nd WFnZS1sZWFybmVycw&guce_referrer_cs=Rm45CEkk2XYsO4kbx9w5Rw , 30.04.2020, 9:00

ҒТАМР 14.07.09

МОДУЛЬДІК ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ЕУРОПАЛЫҚ БІЛІКТІЛІК СТАНДАРТЫНА СӘЙКЕС ШЕТ ТІЛІ САБАҒЫНДА ҚОЛДАНУ

Р.Б. Ержаханова
А.і.м., академиялық доцент, Д.А. Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясы, Алматы қ.

Модульдік оқыту білім беру ақпаратын қатаң құрылымдауды, оқыту мазмұнын және студенттерді толық, логикалық аяқталған оқу блоктарын ұйымдастыруды қамтиды. Модуль оқу дағдыларының аталатын тақырыптарының мақсаттарын, міндеттерін және деңгейлерін нақты анықтайды. Онда бәрі алдын-ала бағдарламаланған: оқу материалын оқып-үйрену реті ғана емес, сонымен қатар оны игеру деңгейі қарастырылған.

Түйін сөздер: модульдік оқыту, жаңа технологиялар, сыни ойлау, стандарт, бағалау

Қазақстан Республикасында жүріп жатқан ғаламдану, әлеуметтік, экономикалық және саяси өзгерістерге байланысты шет ел тілін білуге, өз бетінше үйренуге деген құлшынысты арттырып, оның рөлін күшейтіп отыр.

Қазіргі қоғам талабындағы басты мәселе – тілді дамыту.

Қазіргі заман шет тілінің беделі өсіп, шарықтап тұрған заман. Шет тілі оқушыға ертеңгі күні үлкен өмірге араласқанда оның қоғамдағы қызметіне көмегін тигізетін, жұмысында, күнделікті өмірінде, қажетіне жарайтындай, білім бере алатын, аса білікті пәндердің бірі. Шет тілін білген адам өзінің рухани өмірін дамытады, болашақта өзінің өмірдегі орнын тауып, карьера жасауға да септігін тигізеді. Бірақ шет тілінің беделі өсті деген, шет тілін оқудағы қиыншылықтар өз-өзімен жойылып кетті дегенді білдірмейді. Адам басқа тілді үйренгенде, көптеген қиыншылықты бастан кешеді Мейлі, ол неміс, ағылшын, қытай тілін үйренсін, әуелі ол тілдің грамматикасын, құрылымын, жеке сөздерді жақсы меңгереді. Ал тілге келсек, сөйлей алмайды. Шет тілін оқыту – қиын да қызық жұмыс.

Қазіргі білім беру үрдісінде студент рөлін пассивті тыңдаудан белсенді болуға, ал оқытушы студентті қолдап бағыт берушіге өзгерді. Студент тек қана тыңдап отырушы емес, білім беруде басты нысана иесі болып отыр.

Оқытушы үшін ең басты мәселе – оқыту әдісін дұрыс таңдау. Жаңа педагогикалық технологиялар білімгерлердің жеке тұлғалық күшін арттырып, шығармашылық ойының дамуында басты рөл атқарады [1].

Жаңа технологияларды меңгеру оқытушының зияткерлік, кәсіптік, адамгершілік, рухани, азаматтық және басқа да көптеген адами келбетінің қалыптасуына игі әсерін тигізеді, өзін-өзі дамытып, оқу-тәрбие үрдісін тиімді ұйымдастыруына көмектеседі.

«Өз еңбегін талдай білген адам ғана тәжірибелі ұстаз бола алады», – деген В.Сухомлинскийдің сөзін оқытушының талмай ізденген еңбегінің нәтижесінде ғана көрінетіні белгілі. Қазіргі кезде ғылым мен техниканың даму деңгейі әрбір білімгерге сапалы және терең білім беруіне жағдай жасап отыр. Оқытушы баяндайды, әңгімелейді, түсіндіреді, ал білімгер тыңдайды, қабылдайды, ойлайды, өз ойын айтады, әңгімелейді, қортындылайды т.б. таным әрекеттерін жасайды [1].

Қазіргі заман талабына сәйкес шет тіліне үйрету, оқыту, бағалау европа одағы қолдаған жалпы европалық біліктілік стандарты бойынша, жалпы европалық құзырлық бағдарламасы бойынша жүргізуге бағыттылған.

Жалпы европалық біліктілік стандарты бойынша шет тілін оқыту үш саты бойынша жүргізіледі. Стандарт бойынша студенттер бірінші, екінші сатыларды меңгерулері тиіс. Бірінші саты (А1, А2) бойынша қойылатын талаптар: ситуативтік лексиканы меңгеру, дұрыс фраза-клишені пайдаланып, әңгімелесе білу, ақпарат алу, құптау, келіспеу, тілдік ситуацияға және қарым-қатынасқа сәйкес тілдік формаларды дұрыс пайдалана алу, қарапайым деңгейде қысқаша хабарлама жасай алу. Екінші саты (В1, В2) бойынша студенттер өз бетінше шет тілін үйрену керек. Екінші сатының талабы: әдебиеттік тілде берілген ақпараттардың негізгі идеясын түсіну, белгілі бір тілдік сөйлеу жағдаятында дұрыс тілдік қарым-қатынас жасау және оны жалғастыра білу, алдын-ала жасалған дайындықпен өз ойын білдіре отырып, мәлімдеме жасау.

Европалық біліктілік стандартына сәйкес бүгінгі жаңа технологиялардың ішінен шет тілін оқытуға тиімді технологиялардың бірі – модульдік оқыту технологиясы.

Модуль дегеніміз – қандай да бір жүйенің, ұйымның анықталатын, біршама дербес бөлігі. Модульдік технология білімгерлердің өз мүмкіндіктерін тексеруге, қабілетін тануға итермелейді. Әр студентке өзінің болашаққа қарай жеке тұлға ретінде өсуіне мүмкіндік береді. Үлгерімі нашар студенттердің өз күші мен қабілетін тексеруге көмектеседі.

Осыдан келіп оқытылатын тілдік материалдарды модульдік тақырыптарға іріктеуді көздейміз.

Модульдік оқытудың мазмұны мынадай бөліктерден тұрады.

1. Оқытудың жалпы мақсатын қою;
2. Жалпы құрылған мақсатты нақтыландыруға көшу;
3. Студенттердің білім деңгейін алдын ала (диагностикалық) бағалау;
4. Оқу әрекеттерінің жиынтығы (оқытушының оқу материалын қысқаша баяндауы, өзара сөйлесу негізінде білімгердің танымдық қызметін ұйымдастыру және олардың қызмет нәтижесін әр сабақта бағалап отыру [2].
5. Тұтас тақырып бойынша тестілеу.

Модульдік оқыту, сонымен қатар топпен оқыту жұмысы, білімгерлердің бір-бірімен қарым-қатынас жасап, бірін-бірі оқытуы тұжырымы негізінде де жүргізіледі [2, с. 57].

Модульдық технологияланы қолдану арқылы – біріншіден, оқытушы ұтады, яғни ол оқу үрдісін тиімді ұйымдастыруға, интерактивті әдістерді қолдануға көмектеседі, екіншіден, студент ұтады, себебі оның тақырып бойынша сөйлеу әрекеті кеңейеді, пәнге деген қызығушылығы артады. Осылайша білім берудің қалыптасқан әдістемесіне оқытудың жаңа технологиясы тұрғысынан өзгерістер енгізілсе, білім сапасы да арта түспек деп ойлаймыз.

Осы технологияны пайдаланудың тиімді тұстары:

– Білімгерлердің пәнге деген жеке қызығушылығын және құзырлығын арттырады;

– танымдық қабілеттілігін қалыптастырады;

– шет тілінде сөйлеу қабілеттілігін қалыптастырады, яғни қалыптасқан тілдік нормаға сәйкес өз ойын, пікірін жеткізе алады, сұрақ қою, жауап береді, оқылған тақырып бойынша шет тілінде әңгімелесе біледі;

– білімгерді шығармашылық жұмысқа баулиды;

– жазу қабілеттілігін қалыптастырады, яғни шет тілінде іс-қағаздарды толтыра білуге, қысқа тұжырым жазуға, құрастыруға, іскерлік, ресми хаттарын жазуға баулиды;

– оқытушының уақытын үнемдейді;

– қосымша мәліметтер береді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Кан-Калик, В.А.Никануров, Н.Д. Педагогическое творчество. – Алматы, 2011.-260 с.

2 Жанпеисова М.М. Модульдік оқыту технологиясы оқушыны дамыту құралы ретінде. // Педагогика. – 2015. -№4. – Б.19-20

ГРНТИ 14.07.09

ПРОБЛЕМА ОБУЧЕНИЯ ЛЕКСИКЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ

А.Н. Акбалина

Актюбинский региональный государственный университет имени К. Жубанова

В статье рассматриваются вопросы обучения лексике ИЯ как одной из ключевых задач современной методики обучения ИЯ в целом. Авторы обсуждают проблему целесообразности и качества обучения специальной лексике ИЯ в средней школе на материале темы «Одежда. Мода». Методологическая база исследования основана на трудах Н.Д. Гальсковой, Р. Барта. Материалом для практической части исследования послужили тексты современных школьных учебников *Spotlight* и Eyes Open (для общеобразовательных школ).Результаты исследования показали недостаточное количество специальной лексики для рассмотрения данной актуальной темы, а также выявили необходимость более детального рассмотрения темы в рамках программы общего образования.

Ключевые слова: лексика, специальная лексика, мода, одежда, иностранный язык, английский язык.

Одним из ключевых составляющих в обучении иностранному языку является лексический аспект. Каждое слово – явление довольно сложное и многообразное, обладает своей формой, правилами употребления и имеет определённое количество значений. Лексика – это основа языка, его основной строительный материал. И, прежде чем говорить об обучении лексической стороне языка, приведём определение самого термина «лексика».

По С.И. Ожегову, «лексика – словарный состав языка», центральная его часть, которая называет, формирует и передаёт знания о реальных объектах. По мнению Л.В. Щербы, лексика – «это живая материя языка, она служит для предметного содержания мысли, т.е. для называния» [1]. Существует ещё ряд определений данного слова, но наиболее распространённым является следующее: «Лексика – совокупность слов и сходных с ними по функциям объединений, образующих определённую систему» [2].

Лексика состоит из лексических единиц. Лексическая единица – это слово, устойчивое словосочетание или другая единица языка, способная обозначать предметы, явления, их признаки и т.п. Лексические единицы бывают цельными и раздельными. [3].

Чаще всего лексику любого языка подразделяют на следующие группы: базовая, общеупотребительная, специальная и т.д. Общеупотребительная – группа слов, употребляемых основной массой человеческого общества [4].

В качестве материала для нашего исследования была выбрана специальная лексика, относящаяся к теме «Одежда. Мода». И исследовалась она в рамках программы УМК современных школьных учебников *Spotlight* и *Eyes Open*.

Выбор данной темы и целевой аудитории обусловлен рядом факторов, подчёркивающих актуальность данного вопроса в социуме. На сегодняшний день *fashion*-индустрия – одна из самых крупных быстроразвивающихся отраслей современного общества.В широком смысле слова, мода – это, прежде всего, стиль и образ жизни в целом. Это то, как человек предпочитает жить, как себя преподносит, как контактирует с окружающими и какие ценности ставит в приоритет.

На протяжении истории моду диктовали разные страны, и на данный момент очагами fashion-индустрии стали такие города, как Париж, Милан, Нью-Йорк и Лондон [5]. В связи с этим для того, чтобы стать востребованным специалистом, необходимо знать как минимум 2 языка. Среди них английский как международный. Причём владение иностранным языком в данной области подразумевает не только осуществление свободной коммуникации, но ещё и знание специфической терминологии по стилистике, имиджу, конструированию, моделированию, а также по технологии пошива одежды.

Интересное исследование было проведено самими учащимися общеобразовательной школы ЗАТО г. Фокино на тему «Мода и её влияние на организм подростка», где рассматривалось прямое воздействие предметов одежды на физическое состояние человека [6]. Аналогичный вопрос изучали исследователи Казахского национального медицинского университета им. С.Д. Асфендиярова и получили сходные результаты [7].

Таким образом, становится очевидным, что тема «Одежда. Мода» достаточно актуальна на сегодняшний день, и необходимо заниматься её углублением и расширением.В связи с этим, мы задались целью – рассмотреть вопрос изучения темы «Одежда. Мода» в учебных заведениях на примере общеобразовательных школ.

Для достижения цели исследования авторы поставили перед собой следующие задачи: изучить содержание УМК *Spotlight* и *Eyes Open* за весь период обучения в средней школе;проанализировать полученные данные и определить глубину и интесивность изучения данной темы;

Для решения поставленных задач в работу были использованы следующие методы исследования:теоретический анализ и обобщение литературы – сбор информации по теме «Мода. Одежда» из школьных учебников с 1 по 11 класс. Обобщение и анализ полученных данных. Результаты исследования представлены в следующей таблице (См. табл.)

Eyes Open	Spotlight
1-5 кл **My holidays –** *jacket, coat shorts, hat, socks, jeans, shoes, skirt, T-shirt.* **Hello, sunshine**! – *swimsuit, sunglasses, boots, swimming trunks, jeans.* **Holiday in the UK** – *hat, scarf, T-shirt.* **Dress right** – *blouse, skirt, high heels, cap, T-shirt, shorts, socks, trainers, scarf, gloves, jacket, trousers, boots, shirt, tie, coat, shoes, raincoat, jumper, hat, dress, suit, bag.* 6-11 кл. **What's the weather like? –** *sweeter, coat, hat, dress, trainers, scarf, T-shirt, raincoat, top, skirt, shoes, boots, shorts, gloves, jacket, shirt, trousers.* **Can I help you? –** *hooded sweater, socks, sunglasses, swimsuit, swimming trunks.* **Be yourself –** *Pattern: floral, striped, checked, plain, polka-dot, patterned; Style: baggy, elegant, tight-fitting, loose-fitting, casual, smart, sporty, scruffy;* **Phrases:** *looks (very) smart / classy / modern / trendy / fashionable / casual, comfortable, ridiculous / awful / old-fashioned / funny / weird; fit / match / suit / wear / try / go.* **Sports –** *swimsuit, glove, football boots.* **The recycling loop –** *fleece jacket, gloves.* **Holidays (grammar) –** *straw hat, swimsuit, sunglasses, flip-flops.*	6-11 кл **Hello, Magic Friends!** – *jeans, socks, cap, hat, shorts, shirt, clothes, jewelry.* **My new clothes –** *shirt, T-shirt, shoes, dress, skirt, trousers, socks, boots, shorts, trainers, jacket.* **In town** – *jumper, jeans, scarf, cap, coat, gloves, pyjamas, slippers, dress, socks, skirt.* **Shopping time –** *flat shoes, high heels, leggings, socks, sandals, skirt, top, coat, dress, gloves, sunglasses, cap, bag, scarves, hat, sweetshirt, tie, shorts.* **6-**11 кл **Consumer society** – *fabric (cotton, silk, wool, nylon), dress, cardigan, shoulder bag, highheeled shoes.* **Art and entertainment** – *dress, ballgown, suit, accessories, jewelry, top hat, silver cuff links, footwear, high-heels, flip-flops.* **Teen fashion tips –** *put, wear, suit, costume, outfit, pattern, style, fashion, look, label, evening gown, sleeve, gloves, jacket, shirt, hat, cap, trousers, pyjamas, shoes, sandals, designer, outlets, trends, discount, on sale, exchange, receipt, retail, match, suits, goes with, fit.*

Обратимся к результатам нашего исследования и рассмотрим более подробно содержание программы по английскому языку для начальной школы. Для 1-5 класса в *Spotlight*, ни в Eyes Open специализированной лексики на тему «Одежда. Мода» не предусматривается. Аналогичная ситуация наблюдается для 7 класса *Spotlight*. Изучаются темы, напрямую связанные с одеждой и внешним видом («Looking Good!» и «My New Clothes»), появляется более узконаправленная лексика (например, не просто «shoes» или «boots», а уже «trainers», «slippers» и «sandals»), включая ювелирные украшения и аксессуары.

В старших классах тема одежды, очевидно, снова отходит на второй план. В 9 классе УМК *Spotlight* она связана с экологической обстановкой и переработкой сырья, а в УМК *Eyes Open* – небольшая часть лексики для особых случаев. Учебник для 10 класса УМК *Spotligh*t специальный вокабуляр по интересующей нас теме не содержит, при этом в УМК *Eye Open* появляются термины, наиболее близкие к миру реальной моды («outfit», «evening gown», «designer», «outlets», «trends», «discount», «on sale» и т.д.). Из всего выше сказанного можно сделать вывод, что программа общего образования, уже начиная со школьных учебников, нуждается в расширении и более детальном рассмотрении темы «Одежда. Мода».

Учитывая актуальную сегодня активную профориентацию учащихся на более ранних стадиях, необходимо систематизировать и модернизировать школьный материал. Из всего выше сказанного можно сделать вывод, что в связи со своей актуальностью в современном мире, она требует дальнейшего изучения и практической реализации.

Литература

1 Атутова Е.Н. Важность обучения лексике иностранных студентов // Научные исследования. Иваново: Изд-во: Олимп. 2017. №: 4 (15). С. 64–65.

2 Воробъева Е., Глазунова А. Исследовательская работа «Мода и ее влияние на организм подростка». //

3 URL: https://nsportal.ru/ap/library/drugoe/2013/09/04/issledovatelskaya-rabotamoda-i-ee-vliyanie-na-organizm-podrostka (дата обращения 14.02.2019)

4 Гигиена и питание подростков. Комплексное исследование /

5 Казахский национальный медицинский университет им. С.Д. Асфендиярова. // URL: https://studfiles.net/preview/3992708/page:4/ (дата обращения 14.02.2019)

6 Жимбаева Ц.Ч. Особенности развития идентификации в подростковой среде // Вестник Бурятского университета, 2009. № 14. С. 197–201.

7 Методика преподавания иностранных языков: общий курс [учеб. пособие] / отв. ред. А.Н. Шамов. — М.: АСТ: АСТ-Москва: ВостокЗапад, 2008.

8 Посохова С.Т. Принятие моды: внешнее и внутреннее измерение личности // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. 2010. №128. С. 92–105.

9 Словарь Глоссарий.Ru. // URL: http://www.glossary.ru/cgibin/gl_sch2.cgi?RLlqxo,lxqol!lkoto .:#themid

10 Сыромолотова Е.М. Современные проблемы и технологии обучения лексике английского языка в сфере моды // Вопросы студенческой науки. 2017. №16. // URL: https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennye-problemy-i-tehnologiiobucheniya-leksike-angliyskogo-yazyka-v-sfere-mody (дата обращения 15.02.2019).

11 Шатилов С.Ф. Методика обучения немецкому языку в средней школе. Л.: Просвещение, 1986. 223 с.

12 Щерба Л.В. Преподавание иностранных языков в школе: Общие вопросы методики. Учеб. пособие для студентов филол. фак-тов. М., 2002.

ҒТАМР 14.35.09

БИОЛОГ СТУДЕНТТЕРДІҢ ОҚУ ҮДЕРІСІН ҰЙЫМДАСТЫРУДА АҚПАРАТТЫҚ КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ МҮМКІНДІКТЕРІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

М.Б. Аманбаева
PhD-доктор, аға оқытушы, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ.
Н. Қырғызбай
Магистрант, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ.

Ұсынылып отырған мақала ақпараттық – коммуникациялық технология оқу барысында компьютерді пайдалануға, модельдеуге, электрондық оқулықтарды, интерактивті құралдарды қолдануға, интернетте жұмыс істеуге, компьютерлік оқыту бағдарламаларына негізделеді. Ақпараттық әдістемелік материалдар коммуникациялық байланыс құралдарын пайдалану арқылы білім беруді жетілдіруді көздейді. Ақпараттық – коммуникациялық технологияның келешек ұрпақтың жан – жақты білім алуына, іскер әрі талантты, шығармашылығы мол, еркін дамуына жол ашатын педагогикалық, психологиялық жағдай жасау үшін де тигізер пайдасы аса мол.

Түйін сөздер: ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, электрондық оқулық, интерактивті құралдар,модельдеу,компьютерлік оқыту.

«XXI ғасыр – ақпараттандыру ғасыры», сол себепті бүгінгі таңда ақпараттық-коммуникативтік технологияларды құзыреттілігін арттырып, пайдаланудың маңызы зор. Қазіргі кезде оқушыны белгілі бір біліммен ғана қамтамасыз ету жеткіліксіз. Оқушының өз бетінше білім алуына, ізденуіне көп мән берілуі тиіс. Олардың кәсіптік білім алуымен қатар ізденімпаз, тапқыр, ой-өрісі жоғары, өз пікірін ашық білдіретін, жаңашыл ұрпақ етіп тәрбиелеу керек. Білімді ақпараттандыру күрделі де көп қырлы үдеріс болып табылады, оның сәтті жүзеге асуы білім мекемелерін компьютерлендіруге ғана емес, білім беруді ақпараттандыруды қамтамасыз ету әдістемесіне, ғылым мен тәжірибенің өзара байланысына да тәуелді. Бүгінгі заман талабы – қоғамның дамуымен бірге болашақ жастарды жаңашылдыққа, іздемпаздыққа, еңбексүйгіштікке тәрбиелеу. Осы аталғандарды іске асыру үшін сабақта ақпараттық-коммуникативтік технологияларды құзыреттілігін арттырып, пайдалану маңызды болмақ.

Жалпы ақпараттық-коммуникативтік технологияға тоқталатын болсақ, коммуникация – ақпаратты тасымалдап жеткізу әдістері мен механизмдерін және оларды жазып жинақтап жеткізу құрылғыларын қамтитын жалпы ұғым, ал оқытудың ақпараттық технологиясы – қазіргі компьютерлік техника негізінде ақпаратты жинау, сақтау, өңдеу және тасымалдау істерін қамтамасыз ету, білімді бүгінгі заман талабына сай жаңаша, ұтымды және тиімді түрде оқырманның санасына жеткізе білу, педагогикалық іс-әрекетке өзгеріс енгізу, білімді қабылдау, білім сапасын бағалау, оқу-тәрбие үрдісінде оқушының жеке тұлға ретінде жан-жақты қалыптасуы үшін жаңашылдық енгізу деп түсінуге болады. Ақпараттық-коммуникативтік технология арқылы жалпы оқыту үрдісінің функциялары: оқыту, тәрбиелеу, дамыту, ақпараттық болжамдау және шығармашылық қабілеттерін дамытумен анықталады.

Ақпараттық-коммуникативтік технологияларды пайдалану арқылы мұғалім оқушының интелектуалдық, рухани азаматтық және басқа да адами келбетінің қалыптастыруына игі әсерін тигізеді.

Республикамызда білім беруді ақпараттандырудың негізгі мақсаты – бұл ақпараттық технологияларды қолдану негізінде біртұтас білімі ақпараттық орта құру арқылы білім сапасын арттыруды көздеп отыр. Елдің өркендеуі жоғары білім беру жүйесін, оның мазмұны мен құрылымын жаңартуға сүйенеді, сондықтан да қазіргі кезеңде болашақ мұғалімдерге кәсіби білім мен тәрбие беру ісі түйінді мәселеге айналып, ерекше мәнге ие болып отыр [1].

Ақпараттандыру дамыған елдердің әлеуметтік – экономикалық прогрестің бастаушы тенденциясы ретінде, адамзаттың барлық іс-әрекеттерінің объективті процесі болып табылады, соның ішінде білім жүйесінде де. Мұнда басты назар аударатын мәселе – ақпарат ұғымы, оның түрлері мен қасиеттері, тірі және өлі жүйелердегі ақпараттық әдістер, оларды жүзеге асыру мен сипаттау, өңдеу тәсілдері, ақпаратты басқару, тұлға және қоғам үшін құндылық пен қауіпсіздік мәселелері. «Ақпарат» термині латынның түсіндіру, баяндау, мәлімет деген ұғымдарды білдіретін

«informatio» сөзінен шыққан. «Ақпарат» – белгілі бір нәрсе (адам, жануар, зат, құбылыс) туралы таңбалар мен сигналдар түрінде берілетін мағлұматтар.

Ақпарат алу дегеніміз – бізді қоршаған дүниенің құбылыстары мен объектілерінің қасиеттері, құрылымы немесе олардың бір-біріне қатысуы жөнінде нақты мәліметтер мен деректер алу. Ақпарат – қоғамның мәдени және ақпараттық, рухани және саяси өрлеуінің негізгі құралы екендігі тарихидамудың басты қағидасы ретінде айқындалады. Сол себепті де ақпараттар қоғамдық тарихи өдерістің тұтас өн бойында сақталған, бүгінгі күнге дейін жалғасқан және болашақта бола беретін уақыттық-кеңістік өлшемінің басты парадигмасы деп білеміз.

Ал ақпараттандыру термині XX ғасырдың 80 – жылдарының басында Отандық ғылыми әдебиеттерде пайда болды. Оның пайда болуы әлеуметтік маңызы бар ақпараттың барлық түрлерін қалыптастыру, сақтау және пайдалану үшін ақпараттық техника құралдарын кеңінен пайдалануға қоғамдағы әлеуметтік қажеттіліктің шығуы себеп болды.

Соңғы жылдары ақпараттық технологиялар термині компьютерлік технологиялар терминінің синонимі ретінде қабылданды, себебі, барлық ақпараттық технологиялар қазіргі таңда компьютерлік техниканы пайдаланумен тығыз байланысады. Дегенмен, ақпараттық технологиялар термині анағұрлым кең және компьютерлік технологияларларды өзінің құрамында қамтиды. Анықтама бойынша технология дегеніміз – материалды өңдеу үрдістерінің жиынтығы, немесе материалды өңдеу тәсілдері туралы білім жиынтығы.

Мағынасы бойынша технология дегеніміз – түрлендіруді жүзеге асыруға мүмкіндік беретін тәсіл. Бұл бізге «технология» түсінігін тек материалды өндіріс саласында ғана емес, сонымен қоса адам іс-әрекетінің басқа да сферасында да, соның ішінде білім беру жүйесінде де пайдалануға мүмкіндік береді. Оқыту теориясында «технология» ұғымының үш жүзге жуық анықтамасы бар екенін айту жөн. Ақпараттық технологияның арқасында әрбір тәлімгердің тек дәстүрлі ақпарат көздерімен ғана емес, сонымен қатар дәстүрлі емес ақпарат көздерімен жұмыс істеуге мүмкіндіктері бар.

«Ақпараттық технология» деген терминді В. Глушков енгізіп, былай анықтама беред, «Ақпараттық технология дегеніміз – ақпаратты өндеумен байланысты үрдістер». Сонда оқытуда ақпараттық технологиялар үнемі қолданылған деуге болады, себебі оқыту дегеніміз – ақпаратты оқытушыдан тәлімгерге немесе оқушыға жеткізу [1].

Ақпараттық технология (ағылш. information technology, немесе көпшілікке IT атымен танымал ұғым) біріншіден, объектінің, үдерістің немесе құбылыстың күйі туралы жаңа ақпарат алу үшін мәліметтерді жинау, өңдеу, жеткізу тәсілдері мен құралдарының жиынтығын пайдаланатын үдеріс [2].

Қазақстан Республикасының «Ақпараттандыру туралы» заңында: ақпараттық-коммуникациялық технологиялар – электрондық ақпараттық қорлармен жұмыс жасау әдістерінің және аппараттық-бағдарламалық кешендерді, телекоммуникация желілерін қолдана отырып жүзеге асырылатын ақпараттық өзара іс-қимыл әдістерінің жиынтығы деп анықтама берген [3].

Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар (АКТ) – бұл ақпаратты өңдеудің түрлі құрылғыларын, механизмдерін, тәсілдері мен алгоритмдерін сипаттайтын, жалпылама түсінік. «Коммуникация» тасымалдау, байланыстыру, хабарлама деген мағына беретін латынның communicatio сөзінен шыққан. Коммуникация – бір жерден екінші жерге ақпараттарды тасымалдау құралдары мен жолдары, үдерісі

Білім беру жүйесін ақпараттандыру мәселелері педагог ғылымдардың үнемі назарында болып келеді. Білім беру саласында ақпараттандыру, компьютерлендіру мәселелерінің әртүрлі аспектілері В.С. Гершунский, А.П. Ершов, В.М. Монахов, Е.И.Машбиц секілді, ғалымдардың зерттеу еңбектерінде көрініс тапқан. Оқыту үдерісінде компьютерлік технологияларды қолданудың теориясы мен әдістемесі Ю.С. Брановский, Н.В.Василенко еңбектеріне арқау болған. Ал Қазақстанда бұл мәселелерге Е.Ы. Бидайбеков, Ж.А. Қараев, С.К. Кариев, К.А. Таңатаров, Қ.З. Халықова тың зерттеулер жүргізді.

Қазіргі заманғы ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың құралдары ретінде микропроцессорлық есептеуіш техника негізінде қызмет атқаратын, бағдарламалық, бағдарламалық-аппараттық және техникалық құралдар, сонымен қатар, қазіргі заманғы ақпаратты көрсету, ақпараттық алмасу жүйелері мен құралдары ақпаратты жинақтау, өндіру, сақтау, өңдеу, беруді және компьютерлік желілердің ақпараттық қорларына қол жетімділікті қамтамасыз етеді.

Алдыңғы қатарлы дамыған мемлекеттерде ақпараттық қоғамның қалыптасуы жоғары білім беру жүйесін қалыптастырудың бір жолы болып табылады: дамытушы және инновациялық әдістерді кең көлемде енгізу арқылы жеке тұлғаның креативтілік қабілетін ашуға бағытталған; қашықтықтан оқыту жүйесін дамыту жолы мен халықтың кең көлемді сапалы білім беруге қол жетімділігін арттыру жаңа ақпараттық-телекоммуникациялық технологиялар негізінде іске асырылады деп саналады [4].

Қазіргі қоғам нано, кибер және басқа да инновациялық технологиялардың жаңа технологиялық толқынында тұр. Осы толқынды құраушылардың бірі Smart –жүйелерде бірігетін Smart-технологиялар, Smart-құрылғылар, Smart-қорлар. Бұл өзіндік жасанды интеллектке ие медиакеңістікте өзара әрекеттесуді түрлендіре алатын «ақылды» құрылғылар.

Smart-қоғамның негізгі идеясы – жетілдірілген ақпараттық-телекоммуникациялық технологияларды мүмкіндіктерін пайдаланып, адам өмірінің барлық аспектілерін жақсарту болып табылады.

Smart – бұл Интернетті пайдаланып, бұрын өзара бірігуде болмаған екі немесе одан да көп элементтердің бір нысандағы интеграциясын сипаттайтын қасиет. Мысалы, Smart-TV, Smart-Home, Smart-Phone. Smart-технологиялар білім беруде, мемлекеттік қызметте, басқа да салаларда еңбек ұтқырлығын кеңейтуге әкеледі. Smart-қоғамда жұмыс істеу дағдылары қалыптасқан жастарды дайындау Smart-мектептердің міндеті. Биология сабағында жаңа ақпараттық технологияларды қолдану. Бүгінде дүние жүзі мемлекеттері мен олардың білім жүйелері жаһандану үдерісіне үн қосып, бұдан әрі дамудың жаңа стратегиялары мен бағдарламаларын ұсынып отыр. Жалпы әлемдік даму бәсекелестікке негізделген.

Биология сабағын оқытуды жетлдіруде компьютерлік технологияны оқытушы қосымша материалдар ретінде де, әртүрлі анықтамалық мәліметтерден ақпараттар берудің көрнекі құралы ретінде де пайдалана алады. Мәліметтер оқытылып жатқан пәннің өзіндік ерекшеліктеріне байланысты әр қилы формада болады. Компьютер биологиямен байланысты басқа жаратылыстану пәндерінде түрлі оқу есептерін шешуде, есептеу операцияларын орындауда, оқу тәжірибелерінің нәтижелерін сараптауда, физикалық, биологиялық және басқа да процестер мен құбылыстардың математикалық үлгілерін құру мен интерпретациялауда да қолданылады. Мұндай компьютерлік оқыту бағдарламаларын тұрақты пайдалану – биология сабағында студентке мазмұнды (ғылыми) ақпарат беріп қана қоймай, осы ақпараттың психологиялық-педагогикалық заңдылықтарын игеруге мүмкіндік беріп, оқыту процесін даралапдырады және студенттің субьектілік дербестігі мен белсенділігін арттырады.

Биология сабағында жаңа технологиялар негізінде білім сапасын арттыру жұмыстарының мысалы ретінде білім беру тәсілдерін (электронды оқулық, бейнесабақ, тестілеуші бағдарламалар, электронды зертханалық жұмыстар және т.б.), білім саласын басқаруды автоматтандыруды атауға болады. ақпараттық және коммуникациялық технологиялардың мүмкіндіктерін пайдалану білім берудің төмендегідей жаңа түрлерін кеңінен пайдалануға мүмкіншіліктер тудырады:

− интерактивтік (өте белсенді) сұхбат (диалог) – ол қолданушының компьютермен қарым-қатынасы арқылы жүзеге асырады. Бұл арада сұхбат текстік бұйрықтар мен жауаптар арқылы қарқынды түрде жүзеге асып отырады (мысалы, сұрақтарды «керекті» сөздерді қолдану еркін түрде бере беруге болады);

− накты объектілерді басқару;

− экранда көрініс тапқан түрлі биологиялық объектілердің, құбылыстардың, процестердің үлгілерін басқару;

− оқу процесінің нәтижелеріне автоматтық бақылау (өзіндік бақылау) жасау және бақылаудың нәтижелері бойынша тестілеу, түзетулер енгізу.

Жоғарыда атап өтілген білім беру қызметінің түрлері, біріншіден, студенттердің ой-өрісін кеңейтуге бағытталған әдістемелерді жасауға мүмкіндік береді; екіншіден, студенттерге эстетикалық тәрбие беруді жоғары дәрежеге көтеруге; үшіншіден, қазіргі адамдар үшін өте қажетті тиімді шешімдер қабылдай білу сияқты коммуникативтік қабілеттерді қалыптастырып, дамытуға мүмкіндік береді.

Биология сабағындағы бағдарламалық құралдар мазмұнының ғылымилығы – сол бағдарлама құралдарының тікелей көмегі арқылы нақты ғылыми мәліметтер алуды көздейтіндігімен сипатталады. Мұндай жағдайда үлгілер жасау мүмкіндігі, зерттелетін биологиялық объектілерді, құбылыстарды, процестерді. иммитациялау – зерттелетін процестердің заңдылықтарын өз беттерімен аша білуді көрсететін ғылыми жұмыстардың өтуін қамтамасыз етуге дәнекер бола алады.

Бейімдеушілік болса мүмкіндігінше студенттердің әрқайсысымен жеке жұмыс істей білуді, ұсынылған оқу материалын қабылдаудағы студенттердің субьектілік қабілеттерін үнемі ескеріп отыруды қажет етеді.

Биологиялық білім беру жүйесін ақпараттандыруда электрондық оқулықтарды пайдалану тиімді. Электрондық оқулықпен оқытудың негізгі мақсаты – «Оқыту процесін үздіксіз және толық деңгейін бақылау, сонымен қатар ақпараттық ізденіс қабілетін дамыту». Білім берудің кез-келген саласында «электрондық оқулықтарды» пайдалану студенттердің танымдық белсенділігін

арттырып қана қоймай, ойлау жүйесін қалыптастыруға, шығармашылықпен еңбек етуіне жағдай жасайды.

Биология ғылымы өте қызықты да күрделі. Осы пәнге қызықтыру арқылы, студентке биологияның күрделі құбылыстары мен заңдылықтар мен заңдылықтарын ұғындырып сапалы білім беру оқытушынен үлкен шеберлікті оған қоса ғылым мен техника жаңалықтарын, яғни жаңа педогогикалық технологияларды әр сабағында тиімді қолдануды талап етеді. Жаңа ХХІ ғасыр ғылым мен техниканың қарыштап даму жолына жол ашылып, адамзат қоғамын ақпарат тасқыны дәуіріне бастап әкелгені шындық.

Биология сабағындағы электрондық оқулықпен оқытудағы жетістіктер:

– биологиялық таным белсенділігінің деңгейін арттыру;

– білімді актуалдандыру, компьютерді меңгерту;

– пәнге қызығушылығын арттыру;

– аналитикалық ой мен дағды деңгейін арттыру;

– өз ойын шығармашылық тұрғыда компьютермен жеткізу.

Бұл жағдайда студенттердің пәрменділігі артып, олардың интеллектуалдық дамуына әсер етеді. Электрондық оқулықпен жұмыс істеудің интеллектуалдық ерекшеліктері:

– танымдық қызығушылық, оқу мотивациясының дамуы;

– ақпараттық эрудиция, қабілеттілік;

– диалектикалық дүниетаным, ақыл-ой еңбегінің қарқындылығы, адамгершілік рефлексиясының, өзін-өзі бақылаудың жоғары деңгейі;

– шығармашылық және тиімді ойлау, пікір айту.

Интеллектуалдық-логикалық дағды:

– салыстыру, анализдеу;

– қажетті ақпаратты тез таба білу;

– практикалық кері байланысты қамтамасыз ету;

– жағдайды, оқиғаны сипаттау, анықтама беру.

Электрондық оқулықтарды қолдану барысында студенттердің сабаққа деген қызығушылығының күрт артқандығы байқалады. Сондай-ақ, оқытушылар да өздеріне көмекші құралдарды молынан ала алады. Заман талабына сай жас ұрпаққа сапалы білім беруде электрондық оқулықтарды сабақта пайдалануды – оқытудың жаңа ақпараттық технологиясының бір түрі ретінде қарастыруға болады.

Жас ұрпаққа топтық, ойын, тірек сигналдары, модульдік тестік жүйе,интерактивті, оқытудың компьютерлік, дамыта оқыту технологияларыбойынша білім беруде. Бұл Елбасы алға қойған міндет, заман талабына сай ғылыми – техникалық білім қалыптастыру. Биологияны оқытуды ақпараттандыру – бұл ақпараттық-коммуникациялық технологияның құралдарын биология сабағында қолданудың методологиялық және тәжірибелік құндылықтарын зерттеп, оқыту мен тәрбиелеудің психологиялық және педагогикалық мақсаттарын қамтамасыз ету үдерісі. Оқу үдересінде білім беруді ақпараттандырудың негізгі бөлігі дербес компьютерлерді қолдану , интернет желісін қолдану арқылы жүреді. Сондықтан ол Қазақстан Республикасында біртұтас білімдік ақпараттық ортаны құру болып табылатын негізгі мақсатты көздейді. Олай болса, білім беру саласындағы жаңа ақпараттық технологияларды пайдалану еліміздегі ақпараттық кеңістікті әлемдік білім беру кеңістігімен сабақтастыруға мүмкіндік береді. Ендеше ақпараттық технологияларды үйлесімді пайдалану қазіргі кезеңде өзекті мәселеге айналып отырғаны даусыз.

Биологияны оқытуда ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдаланудың тиімділігі:

– оқушының өз бетімен жұмысы;

– аз уақытта көп білім алып, уақытты үнемдеу;

– білім-білік дағдыларын тест тапсырмалары арқылы тексеру;

– шығармашылық есептер шығару кезінде биологиялық құбылыстарды түсіндіру арқылы жүзеге асыру;

– қашықтықтан білім алу мүмкіндігінің туындауы;

– қажетті ақпаратты жедел түрде алу мүмкіндігі;

– іс-әрекет, қимылды қажет ететін пәндер мен тапсырмаларды оқып үйрену;

– қарапайым көзбен көріп, қолмен ұстап сезіну немесе құлақ пен есту мүмкіндіктері болмайтын табиғаттың таңғажайып процестерімен әртүрлі тәжірибе нәтижелерін көріп, сезіну мүмкіндігі;

– оқушының ой-өрісін дүниетанымын кеңейтуге де ықпалы зор [5].

Қазіргі заманғы ақпараттық технологиялар әрбір оқушының білім беру үрдісіне шығармашылық қабілетін дамытуға айқын мүмкіндік береді. Сондай-ақ оқушының танымдық іс-

әрекеттері күшейіп, өзіндік жұмыстарды тез орындау мүмкіндігін арттырады. Жаңа ақпараттық технологияның басты тиімділігі: бұл мұғалімге биология сабақтарындағы оқу үрдісін түбегейлі өзгертуге, оқытудағы пәнаралық байланысты күшейте отырып, оқушылардың дүниетанымдарын кеңейтуге және қабілеттерін көре біліп, оны дамытуға толық жағдай жасалуы. Қазіргі заманның даму қарқыны мұғалімдерден шығармашылығын жаңаша, ғылыми-зерттеу бағытында құруды талап етеді. Бүгінгі таңдағы ақпараттық қоғам аймағындағы оқушылардың ойлау қабілетін қалыптастыратын және компьютерлік оқыту ісін дамытатын жалпы заңдылықтардан тарайтын педагогикалық технологиялардың тиімділігі жоғары. Мысалы оқышыларға интернет порталдары ақылы үйренуге болады:

− «Научная сеть» - http://www. nature.ru;
− «Животные» - http://www. zoomax.ru;
− «Білім порталы» - https://bilimland.kz;
− «The largest library of science 3D mode.

Ақпараттық – коммуникациялық технологияның келешек ұрпақтың жан-жақты білім алуына, іскер әрі талантты, шығармашылығы мол, еркін дамуына жол ашатын педагогикалық, психологиялық жағдай жасау үшін де тигізер пайдасы мол.

Қоғамның ақпарттандырылуы білім беруге қойылатын талаптарды да өзгертеді. Білім беру саласының қызметкерлерінің міндеті ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалана отырып, баланың рухани мүмкіндігін дамыту, білім беру, тәрбиелеу, олардың өзіндік жұмыс жасау қабілетінің дамуына мүмкіншілік жасау. Сонымен бірге ақпараттық-коммуникациялық технологиялар білім беру саласының қызметкерлерінің шығармашылық ізденіс қабілетін дамытуға, жаңа педагогикалық технологияларды жете меңгеруге, мамандық шеберлігін қалыптастыруға ықпалын тигізеді.

Қорыта айтатын болсақ, биология сабағында оқушылардың қызығушылығын арттыру үшін түрлі әдістерді қолдануға болады. Биология кабинетіндегі тірі табиғат бұрышындағы жануарлардың, өсімдіктердің диафильмдердің, кинофильмдердің, күй табақтардың ылғалды препараттардың, жинақтамалардың, кепешөптердің т.б. бөлімдерді сабақта пайдаланса, өсімдіктер бөлімі бойынша оқушылардың белсенділігі артады. Жануарлардың аквариумдегі, акватеррариумдегі және басқа да мамандандырылған бөлмелердегі жануарларды пайдаланып, сабақты бекітіп, қорытындылауға болады. Жаңа технология әдісі бойынша әр әдістің өзіндік ерекшелігі болады. Модульдік технология күннен күнге дамып, келеді. Бұл әдістің бағыт бағдар беру, түсіндіру қорытындылау сияқты мақсаттарды алға тартады. Симпозиум сабағының қорытындысы заман талабына сай жан-жақты дамыған, денсаулығы мықты, білімді, мейірлі, өзін-өзі тәрбиелей алатын, салауатты өмір салтын мұра тұтқан дара тұлғаны қалыптастыруға бағытталады. Барлық сабақтарды оқыту барысында оқушыларға қызықты белсенділігін арттыратын, тәрбиелік мәні бар білімді тұлғаны заман талабына сай азаматты тәрбиелеп шығаруға бағытталады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Глушков В.А. Применение информационных технологий в учебном процессе. – Москва: «Педагогика», 2007– 260 с.

2 «Ақпараттық технология және қашықтықтан оқыту» Мұхаметжанова С.Т.

3 Ақпараттандыру туралы Заңы 2015 жылғы 24 қарашадағы № 418

4 Аюбаева Т. Ақпарттық технологиялар оқыту үдерісінде // Қазақстан мектебі 2008, № 11

5 Қайым Қ. Биология. Анықтамалық көмекші құрал. – Алматы: «Ол – Жас баспасы» ЖШС, 2006. – 104 б.

ГРНТИ 14.25.09

ПРИМЕНЕНИЕ МАТЕРИАЛОВ УРБАНИСТИКИ ВО ВНЕУРОЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Г.Ю. Каткенова
Студент, Павлодарский государственный педагогический университет, г. Павлодар
Г.С. Суюнова
Д.ф.н. Павлодарский государственный педагогический университет, г. Павлодар

В статье рассматривается вопрос о применении урбанистического материала во внеклассной работе по русскому языку. Представлены формы организации внеурочной работы с привлечением материалов урбанистики, так как сфера культурной и коммерческой номинации городов предоставляет богатый материал для проектной и исследовательской работы учащихся. Изменение инфраструктуры города, строительство жилых комплексов вызывают к жизни номинации, связанные с новой концепцией имени, наполняя его этническим содержанием.

Ключевые слова: русский язык, урбанонимы, ономастика, внеурочная деятельность, материалы исследования.

Успех обучения русскому языку в школе может быть достигнуть лишь на основе реализации строго продуманной системы учебно-воспитательных мероприятий. Важным звеном в этой системе является внеурочная работа, которая помогает учителю более тщательно изучать своих воспитанников и осуществлять их языковую подготовку.

Внеурочная деятельность, организованная в соответствии с требованиями комплексного подхода, обладает большими возможностями в деле всестороннего развития учащихся, их воспитания и дальнейшего становления в современном мире.

В понятие внеурочной деятельности включается система занятий и общение учащихся в школе после уроков. Сюда входят и элементы учебной деятельности после уроков, направленной на воспитание сознательного отношения к учению, развитие познавательных интересов и овладение культурой умственного труда.

Избранный для внеурочных занятий материал не может повторять в объеме и характере работы изученное на уроке, он должен предстать перед учениками новыми гранями, при его рассмотрении важно иметь в виду перспективу – возможность участия учащихся на факультативных занятиях. Вышеизложенное позволяет выдвинуть в качестве важного принципа внеклассной работы научную углубленность [1, с. 67].

Действие этого принципа проявляется не только в том, что на внеурочных занятиях находят место темы, не включенные в обязательную программу или слабо в ней представленные («Ономастика», «Этимология», «История обучения русскому языку» и др.), но и в том, например, что программные темы даются здесь шире, чем в учебнике. Школьникам сообщаются дополнительные сведения об изучаемых явлениях, показываются их связи с другими явлениями, привлекаются для наблюдения свежие материалы.

Научная углубленность выражается и в том, что на внеклассных занятиях находит место теоретическое обобщение разрозненных фактов, данных в учебнике, или теоретическое обоснование изучаемых на уроках правил, в частности, орфографических и пунктуационных.

Принцип научной углубленности касается и таких тем, которые достаточно полно отражены в программе и не требуют какого-то расширения. Здесь, как, впрочем, и при рассмотрении других тем, необходимо раскрыть происхождение и особенности фактов современного русского языка и показать, для чего то или иное явление существует в языке. Иными словами, принцип научной углубленности осуществляется также в результате установления разнообразных межпредметных связей.

Наконец, научная углубленность требует использования на внеклассных занятиях современных методов обучения, а также методов лингвистической науки (естественно, с учетом возраста и возможностей учащихся).

Однако теоретический аспект изучения русского языка на внеурочных занятиях не становится самодовлеющим и не может заслонить практическую сторону. Важным и равноценным с другими принципами внеклассной работы является принцип практической направленности [2, с.59].

С этой точки зрения перспективным является обращение к сфере коммерческой номинации городов, которая предоставляет богатый материал для проектной и исследовательской работы учащихся. Можно предложить учащимся такие темы для научных проектов:

– «Основные способы образования названий городских коммерческих объектов»;

– «Лингвистическое краеведение»;

– «Изучение ономастики города Павлодара»;

– «Ономастика как сохранение истории»;

– «Переименование улиц Павлодара: принципы отбора имен» и т.д.

Интересным для учеников может быть задание сравнить процесс переименований улиц в России и в Казахстане. В итоге исследования учащиеся могут прийти к такому выводу (как вариант): Сопоставление процесса переименований названий улиц в России и в Казахстане дает разную картину: в России возвращаются прежние, старые, в большинстве случаев дореволюционные названия улиц и площадей (Борисоглебский переулок вместо бывшей ул. Писемского; Лубянская площадь вместо бывшей площади им. Дзержинского и др.), тогда как в Казахстане улицам присваиваются, в первую очередь; новые имена, связанные с исторической памятью казахского народа. Это позволяет придать ономастическому пространству национальный колорит, вызвать многообразные исторические ассоциации.

Развитие торговой сети, возникновение разного рода государственных, негосударственных, коммерческих организаций способствуют вовлечению в топонимическое пространство названий объектов, подвергшихся именованию или переименованию (пр. Жибек жолы, ТОО «Пирамида», пр. Абылай хана, магазин «Алишка», ТОО «Царица Массагетов – Томирис»; рестораны и кафе «Джучи», «Бедные люди», «Скарлетт» и др.). В номинацию включаются языковые единицы, хранящиеся в когнитивном сознании носителей языка, проживающих на территории Казахстана.

Изменение инфраструктуры города, строительство жилых комплексов, которые по своему социальному обустройству представляют «город в городе» [3, с. 209], вызывают к жизни номинации, связанные с новой концепцией имени: наполнение его этническим содержанием; сохранение принципов толерантности в языковой ситуации Казахстана (создание названий на языках разных национальностей Казахстана); интернационализация имени (за счет иноязычных заимствований). Так, в г. Павлодар существовали микрорайоны, теперь стали строиться жилые комплексы, которым даются национальные названия: Сары-Арка, Баянаул, Шанырак. Такая же картина наблюдается и в других городах Казахстана: Атамекен, Астана меруерт, (Астана), Яссауи, Тулпар (Шымкент), Кендала (Караганды) и др. В Нур-Султане создается проект зданий-небоскребов, силуэт которых создан по подобию исторических каменных памятников бал-балтасо, встречающихся в степях Казахстана и Монголии. В интервью с журналистом автор проекта на вопрос: «Есть ли название у Ваших башен?» ответил: «Пока мы называем проект «Бал-балтас». Этот случай отражает процесс онимизации на основе метонимии и является только одним из примеров, демонстрирующим рождение имен, связанных с культурой казахского народа.

Если топонимы и урбанонимы стали носить ярко выраженный национальный колорит, то эргонимы (названия объектов прагматического характера) полиязычны по своему происхождению, демонстрируют состояние языковой ситуации в Казахстане, открыты для заимствований, динамичны, не подвержены строгому нормированию.

В зависимости от целей исследований проектная работа потребует привлечения лингвистических, исторических, культуроведческих знаний, а также базовых знаний в области рекламы и маркетинга. Сам процесс работы должен включать в себя не только «полевое» исследование (непосредственное изучение конкретных улиц / районов и фиксирование коммерческих названий), но и изучение большого объема информации, структурирование и анализ полученных данных. Таким образом, в проектно-исследовательской деятельности учащихся реализуется системно-деятельностный подход, положенный в основу современного образования.

Также представляется возможным проведение факультативных занятий, на которых предусмотрена как познавательная (изучение и анализ иллюстративного материала), так и партнерская и профориентационная деятельность (например, бизнес-игра, в ходе которой команды учащихся должны придумать название ресторана, обосновать свой выбор, связать название с общей концепцией заведения и т. д.). Такая деятельность, проводимая в русле метапредметного подхода к обучению, удовлетворяет запросы общества и страны к содержанию современного образования.

Необходимо помнить, что в формировании современного ономастического пространства Казахстана релевантными являются следующие факторы:

– исторический: история возникновения урбанонимов тесно связана с историей развития, культурой, идеологией общества, в котором они созданы;

– этнический: урбанонимы являются продуктом того народа, который их создает, поэтому этнический фактор является очень важным в связи с проявлением особенностей национального мировидения, национального характера, этнокультурных и этнопсихологических факторов;

– культурный: многие культурные ценности нашли отражение в именах собственных; материальная и духовная культура фиксируется в языке, который является материальным экспонентом знаков культуры. Некоторые урбанонимы являются ярким показателем кумуляции культурно-национального опыта;

– социальный: историческое развитие общества, социальные изменения, языковая ситуация, воздействие на развитие имен собственных социологических переменных, а также влияние моды, идеологической, культурологической направленности общества, демографические показатели и многое другое, сосуществование на одной территории разных этносов, взаимодействие языков опосредованно (при помощи средств массовой информации, открытость информационного пространства, изучение языков и т. п.);

– психический: механизм производства, формирования ономастической единицы в зависимости от мотивов, возникающих при создании имени, зависит от личности, его психологии, а также психологии целого коллектива;

– языковой: образование имен собственных на основе тех моделей, которые приняты в данном языковом коллективе в зависимости от типологических характеристик языка [4, с. 116].

Итак, под влиянием социальных факторов происходят изменения и в других разрядах онимов. Необходимо помнить, что имена собственные, относимые к периферийной лексике, выполняют вместе с тем наиболее существенную, социально значимую роль и соотносимы с культурным развитием народа. Они обладают лексическим фоном, информативны, заключают в себе социокультурные возможности. Следует исходить из того, что имена собственные являются вербальными знаками картины мира, создаваемой определенным народом в конкретный исторический период. Вполне закономерно, что ономастическое пространство Казахстана в условиях тесных межкультурных контактов широко представлено казахскими и русскими онимами, которые претерпели сложный и взаимовлияющий путь развития.

В настоящее время расширение информационного пространства, различные связи и отношения Казахстана с другими государствами, желание отойти от традиционных именований обусловили проявление тенденции модернизации ономастического пространства, характеризующейся существованием иноязычных онимов (в большей степени в корпусе периферийных разрядов), передачей казахских, русских и других иноязычных имен собственных латиницей и т. д. По этой причине крайне важным представляется развитие переводоведческой ономастики, которая позволила бы выявить особенности передачи иноязычных онимов и дать практические рекомендации для их правильного оформления на различные языки.

Литература

1 Романова Т.Н. Использование ономастического материала в школьной практике // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2015. – Т. 24. – С. 66–70.

2 Азанбекова А. Региональный компонент в образовательном процессе // Профильная школа и профобразование. – 2012. – № 1. – С. 58-64.

3 Замалетдинова Л.Р. Ономастическое пространство города как источник речевого материала: из опыта учителя-словесника // Коммуникативные исследования, 2019. – Т. 6. – № 1. – С. 207–222.

4 Сызранова Г.Ю. Ономастика: учеб. пособие / Г.Ю. Сызранова. – Тольятти: Изд-во ТГУ, 2013. – 248 с.

ҒТАМР 14.15.15

МҰҒАЛІМНІҢ ІС-ӘРЕКЕТІНЕ МЕКТЕП ДИРЕКТОРЫНЫҢ БАСҚАРУ СТИЛІНІҢ ЫҚПАЛЫ

А. Туксанбаев
П.ғ.к., доцент, Қазақ-Орыс Халықаралық университеті, Ақтөбе қ.
Д.Е. Бурибаев
П.ғ.м., аға оқытушы, Қазақ-Орыс Халықаралық университеті, Ақтөбе қ.

Бұл мақала жалпы білім беретін мектеп басшысының негізгі басқарушылық және тәрбиелік функцияларын талдайды, басшылық жұмысының мазмұнын басқару тиімділігі тұрғысынан да, мұғалімнің жалпы білім беретін мектеп басшылығына қанағаттанушылық тұрғысынан да ашады.

Түйін сөздер: басқару стилі, мұғалімнің кәсіби дамуы, директор-мұғалім, инновациялық стиль.

Ұйымның сәтті қызметі көбінесе жетекші мен бағыныштылардың өзара іс-қимылының сипаттамасымен анықталады. Көшбасшының басқару стилі – интеллектуалдық және психологиялық ерекшеліктерімен анықталатын жеке басқарушылық әдіс немесе қызмет стилі. Көшбасшылық стиль көшбасшы мен бағынушының қарым-қатынасын көрсетеді, әр қызметкердің және тұтастай алғанда педагогикалық ұжымның психологиялық жағдайына әсер етеді. Сонымен қатар, стиль әлеуметтік құбылыс, өйткені ол дүниетаным мен көшбасшының сенімін көрсетеді. Өзара әрекеттесу стилі бірқатар объективті факторларға байланысты: ұйымның типі, оның даму деңгейі, педагогикалық міндеттерді орындау шарттары, мұғалімдер сипаттамасы. Сонымен қатар, көшбасшы – бұл өзінің жеке және кәсіби сипаттамалары бар субъект, сондықтан көшбасшының жеке және кәсіби қасиеттері: табандылық, айқындық, шыдамдылық, жауапкершілік, әділеттілік, кәсіби құзыреттілік, ұйымдастырушылық қабілеттер, адамгершілік қасиеттер, табандылық көшбасшы мен бағыныштының өзара әрекеттесу стилін анықтайтын факторларларына жатқызуға болады. Жеке даралық сипаттамалардың тізімі жеке тұлғаны кәсібилендірудің нәтижесі болып табылады және көбінесе жеке тұлғаның құндылық жүйесіне байланысты

Әр ұйымның өз басшылары мен бағынушылары бар. Мектептің бүкіл қызметінің тиімділігі мен өнімділігі осы екі элемент арасындағы байланысқа байланысты. Ал бұл жүйеде ең қиын рөл жетекшіге беріледі, ол таза ұйымдастырушылық жұмыстан басқа, әр қызметкерге жол таба білуі, жеке тұлғаның жеке мақсаттары мен міндеттерін ұйымның жалпы мүдделерімен үйлесетін етіп реттеуі керек. Педагогтарды басқару қызметі – мұғалімдердің мүмкіндіктері мен ұйымның дамуы үшін мақсаттарды, стратегияларды және жағдайларды сәйкестендіруге бағытталған ұйымның адамдық құрамына бағытталған әсер.Қазіргі мағынада шебер көшбасшылықты диктаторлық әдістерді қолдану емес, адамдардың уәждемесіне жағымды әсер ету арқылы ұйымның мақсаттары мен міндеттеріне қол жеткізу мүмкіндігі ретінде сипаттау керек.

Бүгінгі таңда «басқару стилі» деген терминнің мағынасында біз менеджердің типтік әрекетін айтамыз.Менеджердің өз өкілеттіктерін беру дәрежесі, ол пайдаланатын басқару түрлері және оның адами қатынастарға немесе тапсырманы орындауға деген қамқорлығы – барлығы осы лидердің жұмыс стилін көрсетеді. Стильдің объективті компоненті көшбасшылыққа қойылатын әлеуметтік және педагогикалық талаптардың жиынтығымен анықталады. Субъективті компоненттер көшбасшының жеке қасиеттерімен сипатталады. Қазір ғылымда американдық психолог Курт Левиннің (1890–1947) басшылығының типологиясы кең таралған, басқару стилі мынандай болуы мүмкін: авторитарлық, демократиялық, либералды. Бұл стильдерді бөлудің маңызды негізі – басқарушылық шешімдердің сипаты және басшының бағыныштылармен қарым қатынасы. Мектеп директорының көптеген айналысатын мәселелерінің арасында, егер олар маңыздылығына қарай бөлінсе, мектептегі оқу процесін педагогикалық басқару міндеті бірінші орынға шығады. «Директор-мұғалім» қарым-қатынасы туралы айтатын болсақ, олардың мұғалімнің кәсіби қажеттіліктерімен, біліктілігін арттырумен,жеке жұмыс салаларын талдау ғана емес, сонымен бірге интеграцияланған оқыту жүйесін құруға көмектесуімен анықталатындығын ұмытпауымыз керек. Мектеп басшылары мен мұғалімдердің өзара қарым-қатынасын зерттеуге арналған жұмыстардың көптігіне қарамастан, оқу процесінде өзара әрекеттесудің көптеген аспектілері жеткілікті дәрежеде зерттелген жоқ.

Педагогикалық жұмыс күрделі: оқу мен тәрбие сапасын жақсарту үшін көшбасшылар мен мұғалімдердің өзара әрекеттесуіне көптеген сыртқы факторлар әсер етеді. Қазіргі әлем күрделі, серпінді және қарама-қайшылыққа толы құбылысқа айналуда. Бұл қоғамдағы болып жатқан барлық өзгерістердің эпицентрінде тұрған мектеп. Мақсаттар және сәйкесінше білім беру құрылымы өзгеруде. Бүгінгі таңда білім беру модельдері – бұл іздену. Педагогикалық шығармашылықтың еркіндігі жарияланды, вариативті білімге көшу болды. Бұл жағдайда отандық және шетелдік педагогикалық жүйелер, технологиялар мен әдістердің шексіз ағымы мектептердің басшылары мен мұғалімдеріне алдына келді. Мектеп басшылары мен мұғалімдер арасындағы қарым-қатынастың диалектикасы қазіргі мұғалім басшылардан өзі жүргізетін педагогикалық ізденістің байыпты және терең талдауы мен тіпті ғылыми негізделуін, оқытудың тиімділігін бір сабақта емес, курстың барлық жүйесінде бағалауын күтеді. Ғылымның кез-келген санаты сияқты, менеджменттің көптеген табиғи анықтамалары бар: әсер ету, қарым-қатынас, мақсатқа жету, негізгі функцияларды жүзеге асыру және т.б. Ең маңыздысы «ықпал» категориясын анықтайды. Шынында да, барлық белгілі басқару мектептері бақылау объектісіне субъектің әсерін зерттейді.

Басшылардың көне тәжірибесіндегі қатынастар туралы қалған стереотиптік ойлар көшбасшылар мен мұғалімдер арасындағы қайшылықтардың ушығуына әкеледі. Мұғалімдер әрдайым мектеп басшыларынан бірлескен іс-әрекеттес серіктесті көре бермейді, өйткені директор немесе директордың орынбасары мұғалімнің өткізген сабағын талдайды, болашаққа ұсыныстар береді, алайда, мұғалім ұжымның бағдарларын қабылдап қана қоймай, оны өзінің жеке тәжірибесімен байыта түсуіне осы таңда жағдай жасау мен қамқорлық қажет. Мектепте күн сайын 100-ден 250-ге дейін немесе одан да көп сабақ өткізілетіні белгілі (жиынтық сыныптарының санына байланысты) және олардың 90 %-дан астамын ешкім талдамайды. Мектеп директоры мұғалімнің бір оқу жылында, ең жақсы дегенде үштен он екі сабағында болуы мүмкін , ал мұғалім оларды аптасына 36-ға дейін бере алады. Әкімшілік бір сабаққа қатысып, үш айдан кейін басқасына келеді. Олардың бірінші сабақта айтқан пікірлері енді келесі сабағы үшін жарамайды. Біріншіден, білім беру жүйесінің жұмыс істеуінің негізі болып табылатын сабаққа қатысу логикасын өзгерту керек. Бүгінгі күні бұл жеткіліксіз, мектептің дамуын толық қамтамасыз ете алмайды. Мұғалімдердің едәуір бөлігі өз қызметін өзі талдауды қажет етпейді, олар бұған үйретілмеген. Көбінесе мұғалім өзінің сабағын талдауды осы сипаттағы ескертулерге айналдырады: «сабақ мақсатқа жетті», «балалар сабақта өзін жақсы ұстады, тапсырмаларды орындады», «сабақ жоспары орындалды, бірақ қоңырауға дейін үй тапсырмаларын беруге үлгермедім» және т.б. Мұндай талдаудың себептерін қазіргі оқыту теориясын әлсіз білімінен іздеу керек. Оқу процесін бақылау мен талдауды барлық мұғалімдерге үйрету керек, олардың әр сабағын талдап, оның қорытындысын шығару, оқушылардың қандай білімдерін, танымдық іс-әрекеттің қандай тәсілдерін игергенін білу қажет. Егер бұған қол жеткізілмесе, онда бұрынғыдай мұғалім өз қызметін өзі қойған бағалары бойынша бағалайды. Бүгінгі таңда педагогикалық процесті жоғары тиімді ұйымдастырудың міндетті шарты – бұл мұғалімнің тек қағаз бетінде емес, мектеп директорының тікелей бақылауымен және қамқорлығымен іс жүзінде үздіксіз өзін-өзі тәрбиелеу.

Сөз жоқ, сабақ оқудың маңызды формасы болып табылады, бірақ бұл оқу процесінің бөлігі және педагогикалық жүйенің құрамдас компоненті екенін ұмытпауымыз керек, сондықтан мұғалімнің мектеп басшыларымен бірлесе отырып тоқсан, алты айға, жылына бәрлескен сабақтар жүйесінің жобасын құра білсе өзара тиімділікке ие болар еді.

Көшбасшы ұйымды басқару жүйесіндегі жетекші тұлға болып табылады, бұл топ жұмысының бағытын анықтауға, кадрларды іріктеуге, қызметкерлерді ынталандыруға және ұйым қызметінің басқа элементтеріне жеке көзқарасы болып, шешім қабылдауға басқалардан жоғары хақысы болғандықтан. Көшбасшы іс-әрекетінің басты сипаттамаларының бірі – көшбасшылық стиль, ол табысты ұйым қалыптастырудағы факторлар жүйесіне кіреді. Айта кету керек, бұл көшбасшылық стильдер арасында ауысуға кедергілер жоқ, көбінесе басқарудың әртүрлі стилдерінің нақты бір үстемдігімен үйлесуі жүреді.

Зерттеушілер, әдетте, ұжымдық даму барысында көшбасшылық стилі демократияландыруға қарай өзгеруі керек деген пікірге келеді.

Менеджер көшбасшылық стилін таңдаған кезде субъективті және объективті факторлар ажыратылады:

Объективті факторларға мыналар жатады: ұйымның түрі, негізгі қызметтің ерекшелігі, шешілетін міндеттердің ерекшелігі және оларды жүзеге асыру шарттары, ұйымның қызмет ету құралдары және оның даму деңгейі, көшбасшылық стилі және басқарылатын топтың сипаттамаларының ерекшеліктері және т.б.

Субъективті факторларға көшбасшының беделі, көшбасшының қажеттілігі, оның басқару қабілеті, құндылық бағдары және көшбасшының мәртебесі жатады.

Жақында менеджментте басқарудың инновациялық стилі сияқты термин пайда болды. Ол қызметкерлердің еркіндігі мен жаңашыл ойлауға негізделген. Басқарудың инновациялық стилі технологиясы қызметкерлердің өзін-өзі жүзеге асыруы үшін жағдайларды ұйымдастыруды болжайды. Менеджменттің инновациялық технологиялары жаңа жобаларды әзірлеуді, вертикальдан көлденең басқару жүйесіне көшуді қамтиды. Бұл сізге жаңа идеяларды жүзеге асыруға қажетті қызметкерлер санын арттыруға мүмкіндік береді. Мектепте жаңа әлеуметтік класс пайда болды – олар әрдайым өз мектебін басқаруға қатысқысы келетін және істегісі келетін, жан жағына немқұрайлы қарамайтын немесе біреудің еркінің орындаушысы болғысы келмейтін, шығармашылықпен жұмыс істейтін мұғалімдер .

Осыған байланысты өзара жауапкершілік пен тәуелділіктің, құқықтар мен міндеттердің тепе-теңдігі сақталған, барлық адамдар еркіндігі мен құқықтарын құрметтелуін қамтамасыз ететін билік қатынастарының тұрақты, динамикалық жүйесі құрылғаны жөн . Мұның бәрі келесі негізгі ережелерге сәйкес болса ғана мүмкін болады:

1. Қызмет пен басқарудың барлық маңызды мәселелерін ұжымдық талқылауға жіберу. Барлығына олар туралы өз пікірлерін білдіруге мүмкіндік беру.

2. Басшылардың мұғалімдер ұжымы алдындағы есеп беруі. «Сыннан тыс аймақтардың» болмауы

3. Оқытушылардың қабылданған шешімдер туралы уақтылы және толық ақпараттануы, әлеуметтік және жеке ақпаратқа еркін қол жетімділік.

Ұжымдағы қарым-қатынас осы қызметтің мақсаттарымен, мазмұнымен, ұйымдастырылуымен және басқа аспектілерімен анықталады. Ұжымдағы іскерлік қатынастар үшін саналы тәртіп пен ынтымақтастық тән.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Клочихина М.А. Влияние стиля управления на поведение сотрудников. В сборнике: Формирование гуманитарной среды в вузе: инновационные образовательные технологии. Компетентностный подход. 2013.т.4.с.233-234

2 Гричанова К.И. Луговской В.А., Факторы влияющие на выбор стиля управления руководителя организации. В сборнике: Научные исследования и современное образование. Сборник материалов 2 Международной научно-практической конференции. 2018.с.170-172.

3 Туксанбаев А. Связь стиля управления с профессиональным ростом учителя в современной школе. В сборнике: Инновационное развитие: потенциал науки и современного образования. Сборник статей 4 Международной научно-практической конференции. 2019.с.132-135

ГРНТИ 14.25.09

СОВРЕМЕННЫЕ ФОРМЫ ВНЕКЛАССНОЙ ФОРМЫ ПО РУССКОМУ ЯЗЫКУ

С. Сакауова
Студент, Павлодарский государственный педагогический университет, г. Павлодар
Г.С. Суюнова
Д.ф.н., Павлодарский государственный педагогический университет, г. Павлодар

В данной статье рассматриваются современные формы внеклассной работы по русскому языку; изложены методические рекомендации по организации и предложены примерные темы для их проведения.

Ключевые слова: внеклассная работа, русский язык, современный, эффективный, форма проведения.

Внеклассная работа по русскому языку имеет огромное значение в процессе обучения русскому языку. Встречи учителя и учеников во внеурочное время позволяют показать красоту, богатство, значение, многогранность русского языка, знание которого необходимо не только на уроках по языку, но и на всех остальных, так как именно русский язык – ключ к пониманию остальных общеобразовательных предметов.

Внеклассные занятия по русскому языку – это неотъемлемая часть всей учебно-воспитательной работы в школе. Организуется она для развития творческих способностей учащихся в области русского языка. Здесь учащиеся, как и на уроке, получают новые знания о языке, работают над культурой своей речи.

Виды внеклассной работы по русскому языку необычайно многообразны. В последнее время появились новые эпизодические формы, которые учителя используют в ходе внеклассной работы по русскому языку. Они напоминают публичные формы общения – конференции, телепередачи, диалоги, основанные на формах, жанрах и методах работ, известных в общественной практике (исследование, комментарии, интервью, репортаж). Эти занятия выступают как разовые, они между собой не связаны тематически, у них не обязательна единая цель. Проводимые мероприятия действительно остаются эпизодом, ярким эпизодом в сердцах детей.

Возрастает активность школьников на диспутах, турнирах, регламентированной дискуссии. Эти формы лишены четко расписанного сценария, для их проведения составляется обычно план, при реализации которого допускаются некоторые отклонения, естественны уточняющие, детализирующие вопросы ведущего. В выступлениях участников много личных суждений. Суждения могут быть самыми разными, неожиданными как по форме, так и по содержанию. Главное здесь, чтобы ребенок говорил, высказывал и отстаивал свою мысль, активно принимал участие в мероприятии.

Современный Государственный общеобязательный стандарт образования требует от преподавателей делать процесс обучения более результативным, учить так, чтобы ребенок проявлял интерес к знанию [4]. Также он требует формирования у школьников компетентности, которая предполагает умение самостоятельно получать знания, используя различные источники. Новые формы внеклассной работы по русскому языку ориентированы на решение этих задач.

К современным формам внеклассной работы можно отнести: виртуальные путешествия; дистанционные олимпиады и конкурсы; квест-игры; тотальные диктанты; ведение интернет-сайтов и страниц в социальных сетях; элективные курсы и факультативы; устные журналы и презентации; научные проекты; тренинги; акции и др.

Теперь расскажем о каждой форме работы подробнее.

Виртуальное путешествие – способ реалистичного отображения трехмерного многоэлементного пространства на экране. Элементами виртуального тура, как правило, являются сферические панорамы, соединенные между собой интерактивными ссылками-переходами (хотспотами). Сферическая панорама (виртуальная панорама, 3D панорама) – один из видов панорамной фотографии. Предназначена в первую очередь для показа на компьютере (при помощи специального программного обеспечения). В основе сферической панорамы лежит собранное из множества отдельных кадров изображение в сферической (эквидистантная, equirectangular, sphere) или кубической проекции. Характерной чертой сферических панорам является максимально возможный угол обзора пространства (360x180 градусов). Часто в виртуальный тур также включают цилиндрические панорамы, реже - виртуальные 3D-объекты и обыкновенные фотографии [8, с. 14].

Предложим примерные темы для проведения виртуальных экскурсий по русскому языку во внеклассной работе:

– «Виртуальное путешествие в музей русского языка» (о происхождении языка, об этимологии слов, фразеологизмов и т.д.);

– «Третьяковская галерея»; «Театр-музей Сальвадора Дали»;

– «Музей Первого Президента Республики Казахстан»;

– «Центральный музей Республики Казахстан в Алматы»;

– «Музей изобразительных искусств имени А. Кастеева» [2].

С недавнего времени детским движением нашей школы проводятся регулярные квест–игры, квест–праздники. За несколько лет этот тип работы принял особое значение, как для учебной, так и для творческой деятельности.

Квест – приключенческая игра (от англ. quest – поиски), adventure (англ. приключение) – один из основных жанров компьютерных игр, требующих от игрока решения умственных задач для продвижения по сюжету. Подобная форма проведения мероприятия способствует формированию ряда компетенций: учебно-познавательной, информационной, лингвистической, интеллектуальной, коммуникативной [1, с. 8].

В мифологии и литературе на английском языке понятие «квест» изначально обозначало один из способов построения сюжета – путешествие персонажей к определенной цели через преодоление трудностей (например, миф о Персее или даже 12 подвигах Геракла). Обычно во время этого путешествия героям приходится преодолевать многочисленные трудности и встречать

множество персонажей, которые помогают либо мешают им. Герои могут выполнять квест как из личной выгоды, так и из других мотивов. Выполнение некоторых квестов связано с решением нравственно-этических задач. Большую популярность подобные сюжеты получили в рыцарских романах, в частности, один из наиболее знаменитых квестов рыцарей Круглого Стола – поиски Святого Грааля. Рамочный тип квеста в романе, по-видимому, совпадает с некой глубинной повествовательной структурой. Особенно активно этот прием используется в жанре – «Фэнтези» фэнтези. Так как этот жанр тесно связан с ролевыми играми, то термин перекочевал в игры, немного изменив свой смысл.

Итак, квест – это приключенческая игра, которая приводит из точки А в точку Б через решение поставленных задач.

Конструкция настоящего квеста может быть большой и массивной, все зависит от количества команд – участниц и этапов. Квест действительно похож на игру по станциям, но имеет существенное различие: в первом случае ребятам открыто говорят куда идти (или выдают карту), во втором – ребятам выдается задание, выполнив которое, они должны понять, что делать дальше.

У квест-игр есть классификация:

– сюжетные – квесты, направленные на последовательное развитие игровых событий;

– несюжетные – квесты, направленные на последовательное развитие игровых событий.

Виды:

– одноразовые – квесты, единожды выполняемые за игру.

– многоразовые – квесты регулярного прохождения (ежедневно, еженедельно, периодически – раз в несколько дней).

Разновидность квестов:

– одиночные – прохождение единолично;

– групповые – прохождение в составе 2-х, 3-х, 4-х игроков, в составе клана, например не менее 10-ти игроков, альянсовые, например, не менее 15 игроков.

Существует определенная структура игровых квестов:

– наличие интересных героев (люди-актеры, с атрибутами тех героев, которых они изображают);

– наличие наград за проделанные задания (например, жетоны, либо получение части ответа на главный вопрос игры, в конце игры грамоты за места, кубки и т.п.);

– наличие ведущего команды (не подсказчика, а помощника) [5].

Мы предлагаем провести в школе следующие внеклассные мероприятия по русскому языку в форме квеста:

– «Лингвистические раскопки»;

– филологический квест «День родного языка»;

– «Тайны русского языка»;

– «Знатоки русского языка» и т.д.

Все чаще современные школьники интересуются социальной сетью. У каждой школы есть своя страница в популярных социальных сетях. Этот интерес можно применить и в обучении русскому языку во внеурочное время. На *страницах и сайтах школы* освещаются новости и достижения учащихся и преподавателей. Но чтобы сайт был интересен, его посещали дети и родители, ресурс нужно продвигать. В этом поможет социальная активность администраторов сайта. В самом деле, почему дети и родители, ежедневно зависая в Сети, порой даже не знают о существовании школьного сайта и ограничиваются посещением электронного дневника? Ответ один: люди приходят туда, где есть важная, полезная и интересная информация.

Ну и, конечно, структура сайта должна быть удобной, чтобы легко находить нужное.

Варианты привлечения аудитории:

– проводить интересные онлайн-конкурсы, опросы и голосования (можно с призами, если позволяет финансирование);

– педагоги могут размещать на сайте школы дополнительные материалы по своему предмету, давать ссылки на полезную литературу по теме;

– создать электронную газету, материалы для которой будут готовить сами дети;

– вести не только сайт, но и страницы школы в соцсетях. Отметим, что вести странички школы в «Инстаграме» или в «ВКонтакте» совсем не сложно, а подписаться на них вряд ли откажется кто-то из учеников и родителей [9, с. 19].

Работать с сайтом могут не только учителя, но и ученики – члены редколлегии.

Не нужно бояться делегировать ученикам работу с сайтом. Эта идея выгодна в первую очередь самой школьной администрации. Дети лучше всех знают, что именно интересно одноклассникам,

каким должен быть контент и оформление школьной странички, чтобы привлечь сюда ровесников и родителей.

Конечно, руководить процессом должен учитель, но вот искать инфоповоды, создавать контент и работать с ним, продвигать сайт в соцсетях – все это отлично получается у школьников. Это может стать для них самой настоящей профориентацией, к примеру, кто-то из детей, возможно, захочет связать свою жизнь с журналистикой.

Тренинг – обучающая игра на уроках русского языка, способствующая формированию навыков коммуникативного общения, развитию творческого воображения, связной устной и письменной речи учащихся [6, с. 227].

Виды тренингов: фонетические, лексические, синтаксические – позволяют осуществлять мониторинг формирования у учеников понятий, представлений в тех или иных жизненных ситуациях. Тренинги учат сопоставлять, анализировать, делать выводы, они включены в тематические блоки языкового материала и отдельные уроки речевой деятельности. Особую популярность у детей приобрели тренинги воссоздающего воображения, например: зрительные – увидеть уходящую зиму; слуховые – услышать шум дождя; визуальные, тактильные – ощутить наощупь колосок ржи, арбуз.

Можно предложить следующие тренинги по русскому языку:

I. Тренинг ассоциативного мышления

1. Составьте ассоциативный ряд со словом.

2. Выполните анализ ассоциативных рядов: слово – понятие, слово – метафора – *золотые руки, золотые волосы, золотая пора*.

3. Опишите свои ассоциации, связанные со словом-понятием.

II. Тренинги воссоздающего воображения.

Визуального (зрительного). Задание: Опишите так, чтобы читатели (слушатели) «увидели»… (цветущее дерево, закат и т.д.).

Образец ответа: Цветущее дерево

Издалека видно пятно разной цветовой гаммы. Преобладают цвета: белый, зеленый, желто-красный. Но больше зеленого и белого. Подойду поближе. Видны гладкие, спелые завязи плодов, из них вырастут яблоки с румяным бочком, так и хочется почувствовать уже сейчас сладковато-кислый вкус сочной мякоти. Ветви высокие, широко раскинулись. Внизу под ветвистой яблоней лежит густая тень.

Слухового. Задание: Опишите так, чтобы читатели (слушатели) «услышали»… (шум падающего дождя, падающего листа, полет стрекозы, парада и т.д.), используя прием звукозаписи.

Образец ответа: Шум падающего дождя

Блестящие капли, как слезы радости, закапали быстро, безудержно. При ударе о землю они издают звук, напоминающий звон стекла при ударе бокалов друг о друга. Кап-кап, дзень-дзень, хлоп-хлоп. Монотонный звук, ритмичный, иногда усиливающийся, но сразу затихающий и опять с равными промежутками: тук- тук- тук- тук.

II. Тренинг ассоциативного мышления

Задание: Составьте ассоциативный ряд со словом (детство, весна и т.д.)

Образец ответа: Детство

Колыбель, слюнявчик, ребенок, игрушка, велосипед, веселье, первый шаг, первое слово, первое сентября, подружка, бабушка, ее пироги.

Заметим, что в последние годы на республиканских олимпиадах по русскому языку уже предлагается составление ассоциограмм.

На данный момент существует ряд электронных тренингов по русскому языку, которые представляют собой комплекс упражнений по орфографии, пунктуации и развитию речи (понимание текста), охватывающий все темы, изучаемые в соответствующих разделах на уроках русского языка с 5-го по 9 класс и повторяемые в старших классах средней школы.

В последнее время набирает популярность *тотальный диктант,* так называемый своеобразный флеш-моб, в процессе которого незнакомые друг с другом люди узнают об акции в Интернете, собираются в одно время в одном месте, совместно пишут тексты и расходятся.

Тотальный диктант – ежегодная образовательная акция, призванная привлечь внимание к вопросам грамотности и развить культуру грамотного письма. Суть акции – добровольный бесплатный диктант для всех желающих, который проходит одновременно в десятках городов России и мира (с поправкой на часовые пояса).

Основные принципы Тотального диктанта:

– Тотальный диктант – добровольный бесплатный диктант для всех желающих.

– Добровольный – никто не может быть принужден к участию в Тотальном диктанте или к работе по его организации.

– Бесплатный – взимать плату за участие в Тотальном диктанте, а также за последующие консультации филологов, категорически запрещено. Организаторы обязаны бесплатно предоставить каждому участнику ручку и бланк, необходимые для написания диктанта.

Для всех желающих – никому не может быть отказано в участии в Тотальном диктанте из-за его возраста, пола, сексуальной ориентации, гражданства, национальности или уровня владения русским языком.

Принцип опциональной анонимности – никто из участников Тотального диктанта не обязан указывать на бланке свое настоящее имя.

Принцип профессионального подхода к проверке – в каждом городе, в котором проводится Тотальный диктант, во главе проверочной комиссии стоит профессиональный преподаватель-филолог.

Еще одна интересная форма внеклассной работы – *проектная деятельность школьников* – это познавательная, учебная, исследовательская и творческая деятельность, в результате которой появляется решение задачи, которое представлено в виде проекта [7, с. 15].

Проектно-исследовательская работа в школе – новый, инновационный метод, соединяющий учебно-познавательный компонент, игровой, научный и творческий. Основное отличие такой деятельности для средних классов школы – это то, что ученики, прежде всего, получают первые навыки исследования, благодаря чему развиваются специфические качества особого склада мышления. А для старшеклассников, которым интересны активные формы обучения, проектная деятельность позволит проявить самостоятельность и самореализоваться в различных видах учебной деятельности.

Виды проектов: *исследовательские, игровые, информационные и творческие*.

Одним из ярких мероприятий, целью которого является привлечение большого количества участников, является *акция*.

Акция – это яркое комплексное мероприятие с большим количеством людей, имеющее большую социальную значимость.

Смысл любой акции – это возможность и умение донести свое видение проблемы через сюжет и (или) действие, используя определенные формы, механизмы, последовательность действий. Чтобы придать важность акции, получить от неё не только общественный резонанс, но, прежде всего, эффективный результат, необходимо чётко продумать цели, содержание и организацию проводимых в рамках акции мероприятий. Для этого необходимо:

1. Понимание, каким должен быть результат;
2. Чёткий сценарий (программа) с задачей для каждого участника и кульминационным событием в ходе акции;
3. Яркий формат (удачное название, лозунг, необычная атрибутика, яркое действо и пр.);
4. Реклама мероприятий, информационная поддержка СМИ;
5. Состязательность (конкурсы, турниры);
6. Использование современных средств общения (Интернет, мобильная связь и т. п.);
7. Поощрение участников акции и демонстрация ее итогов [3, с. 77].

Еще одной из форм внеклассной работы по русскому языку в современной школе является *устный журнал*.

Устный журнал – один из видов информационной работы по русскому языку. Можно создать такие страницы журнала, которые будут содержать материал урока на определенную тему, «разгрузочные» (игровые) страницы, страницы с дополнительным материалом, упражнениями для сильных и слабых учеников, заданиями для самостоятельной работы по предмету.

Часть журнала, которая освещает какой-то один вопрос, условно принято называть «страничкой» журнала. Общий журнала объем его – от 3 до 5 «страничек». Каждая «страничка» представляет собой краткое устное сообщение учащихся, которое проиллюстрировано презентацией, короткометражным фильмом, наглядным пособием и т.п. «Странички» размещают так, чтобы соблюдалась логика сообщения. Устный журнал может иметь тематический или обзорный характер. Тематические устные журналы могут посвящаться жизни и деятельности общественных: деятелей, творчеству писателей, композиторов, ученых, каким-то определенным событиям.

Особенность этой формы работы в том, что проводится она непосредственно самими учащимися. Для подготовки и проведения устного журнала необходимо создать «редакцию» (редколлегию) в составе 5-6 человек. Возглавляет ее ответственный редактор

журнала. Учащиеся проводят сбор информации, фотографируют, берут интервью, проводят социологический опрос, анкетирование, работают над сбором достоверной информации об объекте или событии и т.д.

Открывают и ведут журнал учащиеся – ведущие. Ведущие сообщают названия страниц и поясняют их, используя для этого выразительные стихотворные строки, эпиграфы и т.д. Затем ведущий приглашает на сцену первого выступающего и предоставляет ему слово. Так представляются все «странички». Вести журнал нужно в темпе, с подъемом, отводя на каждую страничку 7-10 минут. На отдельных страничках устного журнала может быть представлено творчество самих учащихся: чтение собственных стихов, исполнение песен, разыгрывание сценок, зарисовки, и т.д.

Подводя итог вышеизложенному, отметим, что успех овладения русским языком в школе может быть достигнут на основе реализации строго продуманной системы учебно-воспитательных мероприятий. Важным звеном в этой системе является внеклассная работа, организованная на новом, современном уровне с применением информационных ресурсов и мультимедийных средств.

Учеников привлекают разнообразные формы этой работы, у них появляется возможность удовлетворить свои интересы, проявить способности, а иногда и дарования. Глубже познакомиться с произведениями художественной литературы, искусства, почерпнуть знания из области языкознания. Вместе с тем возникает необходимость совершенствования системы внеклассной работы на основе современных подходов, так как хорошо организованная внеклассная работа по русскому языку открывает большой простор для пробуждения у учащихся интереса к изучению русского языка, воспитывает у них любознательность, помогает повышать речевую культуру. Есть потребность и в создании определённого банка данных для оказания коллегам практической помощи в проведении внеклассной работы по русскому языку. Хорошо организованная на современном уровне и систематическая внеклассная работа дает возможность, с одной стороны, закреплять знания и навыки, полученные учащимися на уроках, с другой – глубже раскрывать богатства русского языка, знакомить учащихся с такими фактами, которые не изучаются на уроках, но знание которых необходимо как в речевой практике, так и повышении общего культурного уровня школьников, вызывая стойкий интерес к предмету.

Литература

1 Абдрахманова А.Л. Внеурочная деятельность: виды, формы организации, образовательные результаты // Сынып жетекшісі. - Алматы, 2016. - №4. - С. 8-10.

2 Виртуальные музеи Казахстана: Электронный ресурс. – Режим доступа: https://afisha.kz/art/stati-obzory-2/article/virtualnye-muzei-kazahstana

3 Востокова Е. В. Интеграция урочных и внеурочных форм обучения // Интеграция образования. – 2004. – № 2. – С. 77–86.

4 Государственная программа развития образования и науки Республики Казахстан на 2020-2025 годы от 27 декабря 2019 года №988. [Электронный ресурс] Режим доступа: http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900000988

5 Замалетдинова Л.Р. Филологический квест: новые формы недели русского языка и литературы : интернет ресурс. – Режим доступа: https://urok.1sept.ru/статьи/648185/

6 Коджаспиров А.Ю., Коджаспирова Т.М. Педагогический словарь: для студентов высших и средних пед. уч. Заведений. – М., 2005. – 483 с.

7 Матюхина М. В. Внеклассная работа по русскому языку как форма организации учебно-воспитательной работы // Русский язык в школах и вузах Казахстана. – 2010. - №5 (35). – С.15-18.

8 Овчинникова И.Г. Информационно – коммуникационные технологии в школьном обучении русскому языку и подготовке к ЕГЭ. – М.: Флинта, Наука; 2010. – 159 с.

9 Сейтешев А. Особенности современного образования // Мысль, 2014. - №11. - С.

10 18-26.

ҒТАМР 14.23.05

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫ АДАМГЕРШІЛІККЕ ТӘРБИЕЛЕУДІҢ ӘДІСТЕРІ, ПРОБЛЕМАЛАРЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ТӘСІЛДЕРІ

А. Расола
Магистрант, Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті, Павлодар қ.
М.Ш. Кунанбаева
П.ғ.к., доцент, Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті, Павлодар қ.

Мақала мектеп жасына дейінгі балаларды адамгершілікке тәрбиелеу жүйесіне қайта қарау және жаңа тәсілдерді іздеу проблемаларына арналған. Онда қазіргі қоғамдағы адамгершіліктің құлдырауы, қазіргі ата-аналардың балаларды тәрбиелеуге жеткіліксіз назар аударуы және оларға рухани құндылықтарды сіңіру, мектепке дейінгі білім беру ұйымдарының ең алдымен балалардағы адамгершілік идеяларды қалыптастыруға және адамгершілікпен танысу сияқты мінез-құлық нормаларының өзекті мәселелері қаралады. Мақалада мектеп жасына дейінгі балалардың адамгершілік дамуы мен тәрбиесінің заманауи тәсілдері талданады. Авторлар педагогика ғылымы мен практикасында балалардың адамгершілік дамуының танымдық компонентін қалыптастыруда айтарлықтай тәжірибе жинақталғанын және эмоционалды-мотивациялық және мінез-құлық компоненттерін қалыптастыру тәсілдерін, құралдарын, әдістерін зерттеуге арналған зерттеулердің жеткіліксіз екендігін айтады. Мақалада мектепке дейінгі балалармен, ата-аналармен және мектепке дейінгі білім беру ұйымдарының оқытушыларымен жұмыс жасауда визуализацияны, жануарлармен емдеу, видео-тренингті қолдану мысалдары келтірілген.

Түйін сөздер: адамгершілік тәрбиесі; аға мектепке дейінгі тәрбиеші; рухани құндылықтар; отбасылық тәрбие; оқу процесінің субъектілері; ынтымақтастық; эмоционалды мәдениет; эмпатия; визуализация бейне жаттығулар; жануарлармен емдеу.

Қазіргі жаһандану, интернетизация және жаңа технологияларды қолдану жағдайында балалардың отбасы мен білім беру ұйымдарында ғана емес, сонымен бірге жалпы қоғамда да әрқашан өзекті болып табылатын моральдық-этикалық дамуы мен ата-аналық тәрбие мәселесі ерекше маңызға ие болып отыр. Қазіргі зерттеулер қоғамдық сананың және біздің еліміздің тұрғындарының рухани құндылықтарының өзгеруін, адамгершілік тәрбиесінің маңызды факторлары ретіндегі қазақ мәдениеті, өнері мен білімінің тәрбиелік әсерінің төмендеуін көрсетеді. Мұның бәрі экономикалық ыдырауға байланысты, қоғамның әлеуметтік дифференциациясы және адамдардың алауыздығы, ойлау мен мінез-құлықтың экоцентризмінің өсуі, жас ұрпақтардың рухани-адамгершілік тәрбиесінен отбасыларда, бұқаралық ақпарат құралдарында және коммуникацияда мәдени-бұқаралық ойын-сауық түрлерінің басым болуынан. Моральдық талаптар, нормалар адамның өмір сүру, қоғамда өзін-өзі ұстау және т.б. қажеттілігі туралы идеялар түрінде белгілі бір негіздемені білдіреді. Сондықтан адамгершілік тәрбие саласындағы көптеген зерттеулер кез-келген жастағы балалардың адамгершілік дамуының танымдық компонентін зерттеу немесе қалыптастыру мәселесіне сәйкес келеді [1;3;6;8]. Мектепке дейінгі ұйымның тәрбиеленушілерімен бірлескен жұмыста және ұйымдастырылған оқу іс-әрекеттері мен әңгімелер аясында осы оқиғаға ұқсас жағдайларды талқылауға болады. Бұл балалардың эмпатикалық тәжірибесін зерделеуді қамтиды және олардың рухани-адамгершілік дамуының кепілі бола алатындығын болжайды. Мектеп жасына дейінгі баланың жеке басын адамгершілікке тәрбиелеу дегеніміз - балаға құрдастары мен ересектермен қарым-қатынаста, моральдық нормалар мен нормаларға негізделген мінез-құлқында көрінетін тұрақты моральдық және құндылықтық мотивтер жүйесі. Мұндай жұмыстың қажеттілігі мектеп жасындағы балалардың Е.И. Изотованың «Арнайы хабардарлық: Эмоциялар мен сезімдер» әдіснамасындағы сұрақтарына берген жауаптарынан көрінеді. Адамгершілік тәрбие берудің психологиялық негізі ретіндегі моральдық даму және балалардың эмпатиясының көрінісі болып табылатын сұрақтардың бірі – «Егер баланың біреуі құлап, жылап жатса, сен не айтасың және не істейсің?» деген сұрақ. Балаларда адамгершілік пайымдау мен бағалауды қалыптастыруда көркем әдебиет маңызды рөл атқарады, оның тиімділігі тәрбиелік ықпалдың бүкіл жүйесін дұрыс ұйымдастыруға және балалардың жалпы эмоционалды мәдениетін дамытуға байланысты. Осыдан балалар реакциялар мен мінез-құлықтан көрінетін кейіпкерлердің тәжірибесінің экспрессивті

компонентін ғана емес, сонымен бірге әсерлі жағын да түсінеді. Балаларды ересектердің басшылығымен драматизация ойындармен, театрландырылған қойылымдармен және т.б. таныстырудың маңызы зор [2; 4].

Адамгершілік дегеніміз – мейірімділік, әдептілік, тәртіптілік, ұжымшылдық сияқты қасиеттер мен қасиеттерді біріктіретін және Отанға, қоғамға, ұжымға, жеке тұлғаға, өзіне, жұмысына қатысты қолданыстағы нормалар, ережелер, мінез-құлық қағидаттарының ерікті түрде сақталуын қамтамасыз ететін және т.б. жеке сипаттама деп түсініледі. Балалардың моральдық қалыптасуының мінез-құлық және эмоционалды-мотивациялық құрамдас бөліктерінде де байыпты жұмыс қажет. Бұл білім беру процесінің қазіргі жағдайында белгілі бір қайта ойлануды талап етеді. Зерттеу барысында өзін-өзі бақылау қолданылды. Бұл жұмыстың қажеттілігі 2019-2020 оқу жылдары Павлодар қаласының №1 сәбилер бақшасында жүргізілген ересек мектеп жасына дейінгі балалардың адамгершілік дамуын диагностикалау нәтижелерімен расталды. Бұл зерттеуде балалардың ойын әрекеттері мен «Сөйлесу» және «Сюжетті суреттер», «Ертегілер бойынша әңгіме», «Өз мінез-құлқыңды бағала» диагностикалық әдістері қолданылды. Диагностика көрсеткендей, балалардың көпшілігінде адамның моральдық қасиеттері туралы жалпыланған түсінік бар немесе бұл қасиеттерді нақты адамдар мысалында, өздері, ертегі кейіпкерлері арқылы түсіндіре алады. Мектеп жасына дейінгі балалар «Кімді жақсы, жаман, батыл, қорқақ, алдамшы, ашкөз деп атауға болады?» деген сұрақтарға толық және дұрыс жауаптар берді. Балалар адалдық пен жомарттық сияқты адамгершілік қасиеттерді түсіндіре алмады және дұрыс сипаттамады. Ересек топтағы мектеп жасына дейінгі балалар адамгершілік нормаларды жақсы біледі, басқа адамдардың мінез-құлқын дұрыс бағалай алады, бірақ бағалауды ынталандыру қиынға соғады.

Балаларда адамгершілік сезімдер мен мінез-құлықтары әлдеқайда нашар дамыған. Көптеген балалар құрдастарына көмектескілері келмейді, көбінесе олар мұны тәрбиешінің өтініші бойынша жасайды, көбіне олар бірге жұмыс істейді, ұқыпсыз, ашкөз, құрдастарымен таңдамалы қарым-қатынас жасайды, жиі ұрысады және ойыншықтарды бейбіт түрде бөлісе алмайды. Тек кейбір балалар өзара көмек пен достық қарым-қатынасты, жауаптылық пен жанашырлықты, жауапкершілікті көрсетеді. Отбасындағы адамгершілік тәрбиесін зерттеу мақсатында ата-аналарға сауалнама жүргізілді. Бұл сауалнамаға қатысқан ата-аналардың көпшілігі балаларының адамгершілік сезімдері туралы ойламайтынын көрсетті.

Олар балаларын жалпы тәртіп ережелерімен таныс, өте мейірімді және мұқият деп санайды, ал қалғанын балабақшадағы тәрбие процесінде педагогтар орындайды деп ойлайды. Өкінішке орай, барлық ата-аналар отбасында мейірімділік, жанашырлық, өзара көмек, еңбекқорлық, жанашырлық, жанашырлық, достық, Отанға деген сүйіспеншілік сияқты сезімдерді қалыптастыру үшін қолайлы жағдайлар жасау керектігін түсінбейді. Барлық дерлік ата-аналар балаларының көп уақытты теледидар мен компьютерді қарауға, мультфильмдер көруге және компьютерлік ойындар ойнауға жұмсайтынын айтады. Сонымен қатар, көптеген ата-аналар мультфильмдер мен ойындардың мазмұнын білмейді, баланың қандай мультфильмдер көретінін және қандай компьютерлік ойындарды ойнайтындығын бақыламайды. Ата-аналардың жауаптарынан байқауға болады, балалардың көпшілігінде үйде тұрақты міндеттер болмайды, ата-аналар балаларынан күнделікті өмірде, саябақта, жалпы істерде көмек сұрамайды. Үй жануарларына қамқорлық жасайтын балалар аз, өйткені үйде тек кейбір отбасылар ит, мысық немесе аквариум балығын ұстайды. Ата-аналардың кішкентай бөлігі ғана балаларымен бірге мұражайларға барады, табиғатқа барады, кітапханаға ешкім бармайды. Ата-аналар мен балалар өздерінің туған қаласы, елі, айналасындағы әлем туралы аз сөйлеседі, мұны жұмыста уақыттың аздығы және шамадан тыс көп жұмысбастылықтан деп түсіндіреді. Сауалнама нәтижелерін қорытындылай келе, ата-аналардың көпшілігі балалардағы адамгершілік сезімдер мен идеяларды қалыптастыруда отбасының тәрбиелік мүмкіндіктерін түсінбейді деген тұжырым жасауға болады. Сондықтан қазіргі ата-аналарға мектепке дейінгі мекемелердің тәрбиешілерінің білікті көмегі қажет, бұл ата-аналардың педагогикалық өзін-өзі тәрбиелеуді күшейтуге, олардың білім дағдыларын байытуға, балаларға адамгершілік тәрбиесінде кеңес беру көмегін көрсетуге, ата-ана мен бала қарым-қатынасы мен отбасының үйлесімді болуына бағытталуы керек. Сондықтан отбасы мен балабақша арасындағы ынтымақтастықты нығайту, балаларға адамгершілік тәрбиесінің жаңа тәсілдері мен құралдарын іздеу қажеттілігі туындайды.

Кішкентай балаларға ұсынылған «Балапанды құтқар» эскизін біз ересек топ балаларымен жұмыс жасауда адамгершілік даму эмпатиясының аспектілерін бекіту үшін сәтті қолдандық. Сонымен қатар, дәл осы мақсаттар үшін «Сюжеттік суреттер» диагностикалық техникасының суреттерін сәл өзгеше нұсқада қолданамыз. Мысалы, көшеде екі қыз құйынды жаңбырда күшікпен кездесіп, оны үйіне апарып, оған қамқорлық жасайды.

Біз жұмысқа тек екі суретті алдық, оларда біз бет әлпетін алып тастадық, бірінші және соңғы, онда қыздар кілемде тыныш ұйықтап жатқан жақсы күшікке қарайды. Бұл жағдайда балалардағы ықтимал проекцияны іске қосу үшін эмоциялар бейнесін бейнелеу керек. Бұл жағдайда дамытушы жұмыстың рефлексивті компоненті ұсынылған сұрақтардан тұрады: «Сізде бір кезде көңіл-күй болған ба? Қандай жағдайларда? Бұл жақсы сезім ме?» Жоғарыда көрсетілген эскиздер мен сюжеттік суреттер әртүрлі физикалық немесе психикалық аурулардың психотерапиясында жиі қолданылатын психологиялық практиканың жаңа әдістерінің бірі ретінде мектеп жасына дейінгі балалармен жұмыс кезінде жануарлармен емдеуді жүзеге асыратын құралдардың нұсқасы болып табылатындығын атап өткен жөн. Жануарлардың статикалық кескіндерінен және суреттерінен басқа (фотосуреттер, суреттер, қосымшалар және пластинадан жасалған фигуралар және т.б.), қазіргі уақытта жануарларды қорғау және оларға қатыгездік көрсету туралы бейнероликтер немесе деректі фильмдер өте көп. Сондақтан балаларға арналған арнайы таңдалған анимациялық фильмдер тиімді, онда тек жануарларды ғана емес, сонымен бірге әр түрлі эмоционалды жағдайдағы немесе адамгершілік таңдауы бар кейіпкерлерді кездестіруге болады. Оқу орны мен ата-ананың өзара әрекеттесуінің ең тиімді түрлерінің бірі - оқыту, өйткені онда ересектерге арналған білім берудің белсенділік аспектісі, рефлексия, тиімді өзін-өзі талдау және нәтижелі кері байланыс бар. Бірлескен жаттығулар барысында әртүрлі тәрбиелік жағдайларды талқылауға болады, сонымен қатар кейбір жағдайларда ата-аналар арасында мінез-құлық мәдениеті мен эмоционалды реакциясын қалыптастыруға, эстетикалық талғамға тәрбиелеуге, жалпы рухани мәдениеттің шекараларын кеңейтуге, олардың балалық шақтарын, олардың қарым-қатынастарының мысалдарына жүгіну арқылы маңызды адамгершілік қасиеттерді дамытуға қол жеткізуге болады.

Қорытынды. Педагогтар мен психологтардың балаларды адамгершілікке тәрбиелеу тұрғысындағы жұмысының тиімділігінің негізгі шарттарының бірі ата-аналармен үнемі жұмыс жасау және олардың осы қызмет кезеңдерінің барлығына белсенді қатысуы болып табылады. Балаларға адамгершілік дағдылар мен белгілі бір мінез-құлық нормалары туралы білім беріп қана коймай, игі істер мен адамгершілік мәдениеттің саналы түрде орындалуына негіз болатын мейірімді, адамгершілік сезімдер мен көзқарастарды қалыптастыру маңызды. Мұның бәрі үнемі жүзеге асырылатын бірыңғай талаптардың жүйесі жағдайында мүмкін, өйткені балалардағы адамгершілік сезімдер мен адамгершілік қатынастар психологиялық-педагогикалық принциптерді сақтаған кезде ғана пайда болмайды, олар ересектер мен балалардың іс-әрекетіне органикалық түрде енеді және әрқашан осы қызметпен анықталады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Александрова Н.С., Хмелкова Е. Зерттеу барысында 6-7 жастағы балалардағы адамгершілік құндылықтар туралы идеяларды қалыптастыру [Электронды ресурс] // Гуманитарлық білім хабаршысы. 2017. №2. 27-31 б. URL: https: //elibrary.ru/download/elibrary_29922499_40107705.pdf.

2 Буре Р. С., Островская Л. Ф. Оқытушы және балалар. М.: Ювента, 2001 ж.

3 Вавилова И.Н. Мектеп жасына дейінгі баланың танымдық және адамгершілік дамуы [Электронды ресурс] // Әлеуметтік-педагогикалық институттың Хабаршысы. 2013. №1 (6). С. 10-12. URL: https: //elibrary.ru/download/elibrary_20156951_25924355.pdf.

4 Гармаева Т.В. Балаларда экспрессивті мәнерлілік пен эмоционалды ерікті кодтауды дамыту: факторлар, жағдайлар мен құралдар: оқулық. Улан-Удэ: Бурят баспасы. Университет, 2014.

5 Горбатова Э. Эмпатия: психологиялық құрылым және оны іске асыру тетіктері [Электронды ресурс] // Санкт-Петербург мемлекеттік психология және әлеуметтік жұмыс институтының ғылыми жазбалары. 2014. №1 (21). С. 23–29. URL: https://elibrary.ru/download/elibrary_23503258_50399148.pdf.

6 Ледовских Н.К. Мектеп жасына дейінгі баланың сөйлеуі мен санасындағы адамгершілік ұғымдар / Н.К. Ледовских // Балабақша: теория және практика. 2017. № 2 (74). С. 36–43.

7 Семенака С. И., Халченко О. Әдептілік тәрбиесі контексіндегі мектеп жасына дейінгі балалардың әлеуметтік интеллектісін дамыту // Ресейдегі білім: тарихы, тәжірибесі, мәселелері, болашағы. 2016. № 4 (5). С. 52-57.

ГРНТИ 14.33.09

РАЗРАБОТКА ТЕСТОВЫХ ЗАДАНИЙ НА ОСНОВЕ КОНЦЕПЦИИ СТРУКТУРЫ СОДЕРЖАНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ
(на примере предмета «Химия» для 8 класса)

А.Е. Каримжанова
Магистрант, Павлодарский государственный педагогический университет, г. Павлодар
В.К. Омарова
Профессор, Павлодарский государственный педагогический университет, г. Павлодар

В статье рассмотрены вопросы разработки тестовых заданий и их спецификации, предназначенных для контроля и оценки учебных достижении учащихся по предмету «Химия» в 8 кассе Содержание тестовых заданий спроектировано согласно структуре содержания образования (Лернер И.Я, Скаткин М.Н., Краевский В.В.). Тест состоит из заданий, включающих все четыре компонента содержания данной темы: теоретические и фактические знания, умения (предметные, общеучебные), опыт творческой деятельности, общественные отношение.

Ключевые слова: Содержание образования, компоненты содержания образования, контроль и оценка учебных достижений учащихся тест, спецификация.

В настоящее время в сфере образования, широко развивается новая система контроля и оценки учебных достижений учащихся, ориентированная на широкое использование педагогических тестов. Актуальность и важность развития тестовых методов определяются их технологическими возможностями, позволяющими получить объективную информацию о качестве подготовки обучающихся.

Тесты являются специализированными методами психодиагностического обследования, применяя которые можно точную количественную и качественную характеристику изучаемого объекта.

Разработку тестовых заданий мы осуществляли на основе концепции Лернера И.Я, Скаткина М.Н., Краевского В.В., согласно которой структура содержания образования включает знания о природе, обществе, технике, человеке, способах деятельности; опыт осуществления известных способов деятельности, воплощающихся вместе со знаниями в умениях и навыках личности; опыт творческой деятельности, воплощенный в особых интеллектуальных процедурах, не поддающихся описанию в виде алгоритмов; опыт эмоционально-ценностного отношения к действительности, воплощенный в совокупности ценностей, играющих мотивационную роль в поведении и определяющих выбор способов организации жизнедеятельности в целом и отдельных видов деятельности в частности [1-3]

Структурные компоненты содержания программного материала	Содержание тестовых заданий
Теоретические знания	
Понятия: растворы, растворимость, молярная концентрация, коэффициент, насыщенный и ненасыщенный раствор,	1) Установите соотношение: 1) Ненасыщенный раствор а) раствор, в котором при данной температуре находится меньше вещества, чем в насыщенном растворе 2) Массовая доля растворенного вещества в растворе б) отношение массы растворимого вещества к массе раствора 3) Пересыщенный раствор в) раствор, в котором при данной температуре находится больше вещества, чем в насыщенном растворе

	4) Насыщенный раствор г) раствор, в котором при данной температуре вещество больше не растворяется 5) Растворы д) однородная многокомпонентная система, состоящая из растворителя, растворённых веществ и продуктов их взаимодействия
Идеи, постулаты: вода – основной растворитель веществ	2) Хорошо растворимы в воде (2 правильных ответа): а) NaOH; б) $AgNO_{3;}$ в) CuS; г) $AlPO_{4.}$
Теории: химическая, физическая, физико-химическая	3) Какая теория растворов является общепринятой в настоящее время? а) физико-химическая; б) биологическая; в) физическая; г) d) химическая.
Закономерности: влияние температуры на растворимость веществ	4) При растворении жидких и газообразных веществ в воде теплота, как правило: а) выделяется; б) не поглощается, не выделяется; в) поглощается или выделяется; г) поглощается.
	5) При нагревании растворимость твердых веществ в воде, как правило: а) уменьшается; б) или увеличивается, или уменьшается; в) не меняется; г) d) увеличивается.
Правила: 1) определение массовой доли полученного раствора; 2) вычисление молярной концентрации вещества;	6) Найдите ***m(H_2O)*** и ***m(Na_2CO_3), если*** m(р-ра) – 70г, а w(р.в.) – 9% = 0,09: а) 6,3 г (Na2CO3) и 63,7 мл.(H2O); б) 6,7 г (Na2CO3) и 6,3 мл.(H2O); в) 4,1 г (Na2CO3) и 5,2мл.(H2O); г) 4,1 г (Na2CO3) и 4,1 мл.(H2O).
Фактические знания: даты, имена, события, факты	7) Сторонники химической теории, доказывали, что растворение – это результат химического взаимодействия растворенного вещества с молекулами воды. Назови их. а) Д.И. Менделеев; б) И.А. Каблуков; в) Дальтон; г) А. Авогадро; д) Рихтер; е) Майер.
	8) В каком году Д.И.Менделеев разработал гидратную теорию растворов: а) 1887; б) 1886; в) 1880; г) 1879.
Предметные	
1) ***Умение*** определять массовую долю полученного раствора.	9) В 40 г воды растворили 10 г соли. Определите массовую долю полученного раствора: а) 0,20; б) 0,80; в) 0,75; г) d) 0,25.

2) ***Умение*** вычислять молярную концентрацию вещества	10) Укажи формулу для определения молярной концентрации вещества: а) C = n/ V; б) m = p ·V; β) ω = m(в-ва) / m(р-ра); г) m(р-ра) = m(в- ва) + m(воды).
Общеучебные	
Анализ	11) Если растворить в данном объеме воды, например, соль при комнатной температуре, то раствориться может только определенное количество, сколько бы мы не перемешивали раствор с остатком нерастворившейся соли, больше соли не раствориться. В этом случае говорят, что раствор насыщен этой солью при данной температуре. Какой образуется раствор, если же при этой температуре в данном объеме воды растворить немного меньшее количество соли? а) ненасыщенный; б) насыщенный; в) пересыщенный.
Опыт творческой деятельности	
Умение видеть проблему	12) Если растворить в данном объеме воды, например, соль при комнатной температуре, то раствориться может только определенное количество, сколько бы мы не перемешивали раствор с остатком нерастворившейся соли, больше соли не раствориться. В этом случае говорят, что раствор насыщен этой солью при данной температуре. Какой образуется раствор, если же при этой температуре в данном объеме воды растворить немного меньшее количество соли? а) ненасыщенный; б) насыщенный; в) пересыщенный.
Общественные отношения	
Этические	13) Вы врач и назначили пациенту процедуру, связанную с введением физиологического раствора. Но содержание бутылки с физраствором вызвал у вас сомнение. По нормам раствор должен содержать 0,85% хлорида натрия. Вы решили проверить % физраствора. При проверке 250 мл. физраствора масса соли должна составлять: а) 1,8; б) 2,4; в) 2,3; г) 2,6; д) правильного ответа нет.

Тест содержит все необходимые элементы, согласно структуре содержания программного материала:

− знания – 8 заданий (понятия; идеи, постулаты; теории; закономерности; правила; фактические знания);

− способы деятельности – 3 задания (предметные; общеучебные);

− творческие умения – 1 задание (умение видеть проблему);

− отношения – 1 задание (этические).

5. Характеристика содержания заданий.

Основные правила использования тестирования по химии:

− правильность подбора заданий теста в зависимости от цели тестирования;

− предварительный инструктаж учащихся;

− четкие формулировки заданий;

− в одно задание можно включить несколько понятий, терминов, формул;

– соблюдение однозначности в ответе.

6. Среднее время выполнения заданий.

Оптимальное время выполнения тестового задания – 2 минуты.

Время выполнения теста в целом – 40 минут.

7. Число вариантов и заданий.

В данном тесте предложено 13 задании разного уровня и к ним 4-5 вариантов с одним и несколькими ответами, и в тесте дано установление соотношении в задании.

8. Форма заданий.

Выбор одного или несколько ответов из 4-5 предложенных вариантов, установление соотношении в задании.

Инструкция: «Выбранный ответ необходимо отметить на листе ответов путем полного закрашивания соответствующего кружка на поле данного предмета, и установить соотношение между предложенным заданием».

9. Оценка выполнения отдельных заданий и всей работы

За каждый правильный ответ присуждаются баллы (см. табл. 4), в остальных случаях – 0 баллов.

Шкала оценок. Если оценка выставляется в форме зачет/незачет, то зачет ставится при выполнении 70% заданий. Такая форма оценки используется, если тест содержит упражнения на распознавание. Если тест оценивается по пятибалльной системе, то стандартные критерии оценок таковы: 91-100% – оценка «5»; 81-90% – оценка «4»; 80-70% – оценка «3»; ниже 70% – оценка «2». В тоже время, учитель может сам установить критерии оценки в зависимости от класса (см. табл.5).

Таблица 4. Начисление баллов за каждое выполненное задание

Компоненты содержания теста	Знания								Умения			Опыт творческой деятельности	Отношения
№ заданий	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Баллы	1	1	1	1	1	1	1	1	2	2	2	3	4

Таблица 5 – Оценивание в баллах за выполненное задание

Баллы	%	Оценка
19-21	91-100	5
17-18	81-90	4
14-16	70-80	3
0-15	0-69	2

13 задании – 21 балл – 100%.

Разработанные тесты на основе концепции И.Я. Лернера, М.Н. Скаткина, В.В. Краевского о структуре содержания образования позволят охватить весь комплекс структурных компонентов программного материала и дать более полную картину о качестве учебных достижений учащихся.

Литература

1 Лернер И.Я. Дидактические основы методов обучения. – М.: Педагогика, 1981. – 186 с.

2 Скаткин М.Н. Проблемы современной дидактики. – 2-е изд. – М.: Педагогика, 1984. - 96 с.

3 Краевский В.В. Общие основы педагогики: Учеб. для студ. высш. пед. учеб. заведений. – М. Издательский центр «Академия», 2003. – 256 с.

4 Типовая учебная программа по учебному предмету «Химия» для 7- 9 классов уровня основного среднего образования по обновленному содержанию: Приложение 14 к приказу и.о. Министра образования и науки Республики Казахстан от 25 октября 2017 года № 545. – Астана, МОН РК. – 46 с.

ГРНТИ 14.33.09

СИСТЕМА РАБОТЫ УЧИТЕЛЯ ПО ИЗУЧЕНИЮ МОРФОЛОГИИ В ШКОЛЕ
(на материале учебников по русскому языку обновленного содержания для учащихся 5-9 классов с русским языком обучения)

А.М. Окапова
Студент, Павлодарский государственный педагогический универститет, г. Павлодар

Статья знакомит с исследованием системы работы учителя по изучению морфологии в школе (на материале учебников по русскому языку обновленного содержания для учащихся 5-9 классов с русским языком обучения). Установлена взаимосвязь между содержанием курса «Морфология» в учебных программах по русскому языку для 5-9 классов с русским языком обучения, оценины цели изучения морфологии в 5-9 классах с позиции таксономии Б. Блума, проанализированы качество заданий по морфологии в учебниках 5-9 классов с точки зрения степени сложности. Сделаны выводы о том, что происходит игнорирование морфологии в пользу коммуникативных навыков, недостаточное изучение тем по морфологии в обновленной учебной программе, а также о необходимости улучшения учебника для 5 класса.

Ключевые слова: морфология, обновленная программа, цель обучения, качество заданий, части речи.

В настоящее время в школах республики происходит внедрение обновленной системы образования, вызванное множеством как внешних, так и внутренних причин.

В связи с этими изменениями произошли и значительные сдвиги в изучении разделов предмета «Русский язык». В своей работе попыталась найти ответы на следующие вопросы: Какое место в обновленной программе занимает раздел «Морфология», как он раскрыт, сохранены ли принципы изучения морфологии.

Научная новизна заключается в попытке оценить обновленную учебную программу с позиции рассмотрения целей обучения и системы заданий.

В связи с этим, **целью** данной работы стал анализ системы работы учителя по изучению морфологии в школе на материале учебников по русскому языку обновленного содержания для учащихся 5-9 классов с русским языком обучения.

Для реализации поставленной цели были решены следующие **задачи**:

– установлена взаимосвязь между содержанием курса «Морфология» в учебных программах по русскому языку для 5-9 классов с русским языком обучения;

– оценины цели изучения морфологии в 5-9 классах с позиции таксономии Б. Блума;

– проанализированы качество заданий по морфологии в учебниках 5-9 классов с точки зрения степени сложности;

Объект: система изучения морфологии русского языка в обновленной образовательной программе в 5 классе школ с русским языком обучения.

Предмет: содержание курса «Морфология» в учебной программе обновленного содержания по русскому языку и действующих учебнике для 5 класса по русскому языку.

При проведении исследования использовались следующие методы и приемы: анализ методической литературы, анализ образовательных стандартов, программ и учебников, определяющих структуру и содержание языкового образования на современном этапе в Казахстане, а именно проводилось наблюдение за динамикой и цикличностью изучения тем по морфологии русского языка, оценивались цели обучения учебной обновленной программы образования и заданий на материале учебников русского языка для 5 класса с русским языком обучения.

Изучение частей речи в школе (на материале учебника для 5 класса с русским языком обучения).

С целью анализа вопроса об изучении морфологии в школе мы обратились к следующим учебным изданиям:

− учебник для 5 класса общеобразовательной школы, НИШ, Астана, 2017.;

− учебника для 6 класса общеобразовательных школ, издательство «Арман-ПВ», 2018.;

− учебник для 7 класса общеобразовательных школ, Мектеп, 2017;

− учебник для 8 класса общеобразовательных школ, Издательство «Арман-ПВ», 2018.;

− учебник для 9 класса общеобразовательных школ, Атамұра, 2019;

В традиционной системе образования изучение русского языка шло по разделам, то есть «Фонетика», «Лексика», «Орфография» и т.д. В обновленной программе же раздел «Морфология» включена в подраздел «Соблюдение речевых норм» и изучение частей речи идет от класса к классу по нарастанию.

Проанализировав учебники выявили, что имя существительное изучается в 5 классе через склонение имен существительных, в 6 классе изучаются сложные имена существительные и их процессы образования, в 7 классе существительные с глаголом. Так осуществлен принцип цикличности изучения тем в учебной программе. В 8 и 9 классах имя существительное не изучается.

Имя прилагательное в 5 классе изучается в темах: «Согласование имени прилагательного в роде, числе и падеже с существительным», «Разряды имени прилагательного» «Сложные имена прилагательные», «Краткая форма имен прилагательных», «Степени сравнения имен прилагательных».

В 7 классе имя прилагательное изучается в сравнении с причастием, где даются упражнения, в которых учащимся нужно различить, где прилагательные, где причастия. Возвращение в 8 и 9 классе к теме «Имя прилагательное» отсутствует. Следовательно, можно говорить, что у имени прилагательного изучаются все морфологические категории.

В 5 классе имя числительное не изучается, а в 6 классе изучаются темы: «Признаки имени числительного», «Простые и составные имена числительные», «Количественные и порядковые имена числительных», «Падежные формы имён числительных». В 7, 8, 9 классах возвращения к имени числительного нет. И сравнения с другими частями речи не наблюдается.

Местоимение изучается в 5, 6 классе. У местоимений изучаются: «Разряды местоимений», «Склонение местоимений, падежные формы местоимений», а также «Правописание отрицательных и неопределенных местоимений». Изучение местоимений в 7,8, 9 классах не предусмотрено.

В курсе 5 и 6 класса обращений к глаголу нет. И только начинается изучение глагола в 7 классе через сравнение с причастиями, также подробно изучается «Спряжение глаголов», «Наклонение глаголов».

Наречие изучается в 6 классе посредством таких тем, как «Разряды наречий» и «Степень сравнения наречий». В 5, 7, 8, 9 классах наречие не изучается.

Союзы изучаются только с 7 класса. В этом курсе представлены следующие темы: «Союз», «Типы союза», «Сочинительные союзы. Типы сочинительных союзов», «Подчинительные союзы. Типы подчинительных союзов».

Предлог в 7 классе изучается через темы: «Простые и составные предлоги», «Производные и непроизводные предлоги», можно сказать, что все признаки предлога выделены.

Частицы также просматриваются только в 7 классе при изучении тем: «Частица. Раздельное и дефисное написание частиц», «Типы частиц: отрицательные, формообразующие, модальные».

В течение года в курсе 8 класса изучение морфологии проходит посредством таких тем как «Омонимичные самостоятельные и служебные части речи». Также в этом курсе идет постоянное сравнение омонимичных частей речи, например: прилагательного и причастия.

Курс 9 класса представлен изучением союзов и союзных слов.

Междометия как служебная часть речи не рассматривается в материалах учебников обновленной программы образования.

Исходя из выше описанного, можно сказать, что, как и в традиционной школе, так и в современной школе изучение частей речи идет от самостоятельных частей речи к служебным частям речи.

Оценка заданий на примере материала учебника для 5 класса по русскому языку в рамках обновленной программы образования.

При рассмотрении упражнений разделов было выявлено, что из 30 заданий, направленных на развитие четырех видов речевой деятельности, всего 2 задания составлено на определение грамматических знаний по морфологии (Рисунок 2, 3).

Рисунок 2.

3. Просклоняйте следующие словосочетания: *любая нация, дальнейшее развитие и популяризация, детская Википедия.* Составьте 2-3 предложения с данными словосочетаниями.

Особенности склонения существительных на -ия, -ий, -ие

	-ия	-ий	-ие	
Р.п.	-и	-я	-я	лекци[и], планетари[я], состязани[я]
Д.п.	-и	-ю	-ю	лекци[и], планетари [ю], состязани [ю]
Т.п.	-ей	-ем	-ем	лекци[ей], планетари[ем], состязани[ем]
П.п	-и	-и	-и	(о) лекци[и], (о) планетари[и],(о) состязани[и]

Рисунок 3.

Учебная цель урока при изучении материала раздела заключается в умении использовании имён существительных, прилагательных, согласуя слова в роде, числе и падеже. Задания демонстрируют средний уровень мыслительных навыков – применение.

В разделе «Мир вокруг нас: транспорт и инфраструктура» из 45 упражнений всего 1 упражнение на определение грамматических знаний по морфологии. Упражнение представляет средний уровень мыслительных навыков – применение (Рисунок 4).

Читаем и пишем

1. Дайте определение слову «экология».
2. Подберите соответствующее слово из скобок:
(Экологическая, экологичная) ситуация, (критическая, критичная) ситуация, (эффективные, эффектные) способы. Как называются слова, данные в скобках?
3. Подберите синонимы к словосочетанию «критическая экологическая ситуация».
4. Прочитайте интервью.
5. Определите тему и основную мысль текста. Выпишите выделенные словосочетания. Вставьте окончания прилагательных. Укажите число и падеж.

Критическая экологическая ситуация во всём мире – это уже не новость. В данном интервью мы рассмотрим транспорт будущего как один из способов решения этой проблемы.

– Ирина Ивановна, скажите, почему наш город Алматы сегодня занимает 9 место в списке загрязнённых городов Казахстана?

– Всем известно, что город расположен у подножия гор и плохо продувается ветрами. Выбросы *выхлопн... газов* от автотранспорта попадают в атмосферу и куполом висят над городом.

– Как же решить данную проблему?

– Учёные нашего факультета считают, что необходимо вводить в эксплуатацию экологически *чист... транспорт* будущего.

– Будут ли использовать в транспорте будущего *альтернативн... источники энергии*?

– Да, сейчас учёные всего мира занимаются разработкой различных видов транспорта: на *солнечн... батареях*, водороде или *ветров... энергии*. Это экосамолёты, экопоезда, экокорабли, способные перемещаться без вредных выбросов в атмосферу.

– Профессор, а что сегодня предпринимается в Алматы, чтобы улучшить *экологическ... ситуацию* в городе?

– Жители и гости города пересаживаются с автомобилей на велосипеды и электромобили. *Городск... властями* введены в эксплуатацию *газов... автобусы*, запущено метро, реконструирована канатная дорога.

Рисунок 4.

Проанализировав части 1, 2 учебника для 5 класса и цели обучения за курс 5 класса, пришла к выводу, что количество заданий на отработку целей урока по морфологии очень мало. Например, в первой части учебника для 5 класса на отработку цели обучения 5.4.3.1 - использовать именные части речи, согласуя слова в роде, числе и падеже дано 7 упражнений.

Оценила положительные и отрицательные стороны системы заданий. Отрицательные стороны:

1. Отсутствует цифровой порядок обобзначения упражнений, присутствуют упражнения с заголовками «Читаем», «Говорим», «Слушаем» «Говорим и пишем», такое обозначение неудобно как учителю так и учащимся , так как постоянно необходиимо работать со страницами.

2. В тексте отсутствуют правила, то есть теоретический материал. Нет и приложения. Теоретический материал отрабатывается через таблицы на странице 22, 79 (Рисунок 5, 6).

Особенности склонения существительных на -ия, -ий, -ие

	-ия	-ий	-ие	
Р.п.	-и	-я	-я	лекци[и], планетари[я], состязани[я]
Д.п.	-и	-ю	-ю	лекци[и], планетари [ю], состязани [ю]
Т.п.	-ей	-ем	-ем	лекци[ей], планетари[ем], состязани[ем]
П.п	-и	-и	-и	(о) лекци[и], (о) планетари[и],(о) состязани[и]

Рисунок 5.

Пишем правильно

Рассмотрите таблицу и дополните её примерами из текста. Расскажите о правописании НЕ с прилагательными.

Правописание НЕ с именами прилагательными	
Слитно	**Раздельно**
1. Слово не употребляется без *НЕ*. 2. Можно заменить синонимом без *НЕ* или близким по значению выражением.	1. В предложении имеется или подразумевается противопоставление с союзом *а*. 2. С прилагательными употребляются слова *вовсе не, отнюдь не, далеко не*.

Ненастный день; независимый вид; непослушные волосы; не худой, а по-спортивному широкий в плечах; вовсе не заносчивый.

Рисунок 6.

3. Система упражений от простого к сложному по морфологии отсутствует. Отсутствует связь между учебными целями и системой упражнений учебника, поэтому учителю придется самостоятельно подбирать материал. Не отрабатываются морфологические признаки существительных: одушевленное, неодушевленное, собственные и нарецательные, склонение, разносклоняемые и несклоняемые существительные.

Отработка этих морфологических норм является основой грамотного правописания, так как при сдаче итоговой аттестации в 9,11 классах орфографические нормы проверяются так же строго как и в традиционной системе.

4. 80 % упражений направлены на развитие коммуникативных навыков.

Положительные стороны:

1. Несмотря на серьезные, на наш взгляд, недоработки в системе изучении морфологии в школе есть очень интересные задания на развитие коммуникативных навыков и функциональной грамотности учащихся, например: чтение диаграммы.

Курс 5 класс является переходным из начального звена в среднеее звено, и «перекос» в сторону речекоммуникативных навыков может отрицательно сказаться на развитии теоретических знаний учащихся. Поэтому учителю необходимо грамотно сочетать теоретический материал по морфологии с развитием речекоммуникативных навыков учащихся на уроке.

Таким образом, в результате проделанного исследования пришла к выводу, что спиральность тем по изучению морфологии отслеживается от класса к классу, но к сожалению, этот прием учебной программы привел к потере изучения некоторых морфологических категорий. Также выявила, что не всегда логично простроены упражнения по морфологии.

При оценивании целей учебной программы и упражнений учебников для 5-9 классов, выявили, что цели и система упражнений составлены по таксономии Б. Блума, что в свою очередь способствуют развитию критического мышления у учащихся. Также не всегда упражнения позволяют достигать целей учебной программы. Так, например, наибольшее количество целей направлено на развитие речекоммуникативных навыков, что не отметить цели обучения морфологии, которых в учебной программе обновленного содержания образования крайне мало.

Проанализировав учебник для 5 класса, определила что необходимо теоретический материал по морфологии преподносить в текстовом формате, так как табличную форму учащиеся воспринимают слабо.

Также отметила, что упражнения на проведение морфологического разбора частей речи в 5 и 6 классах не даются, а только включены в курс 7-го класса при изучении тем «Причастие» и «Деепричастие». Считаю, что морфологический разбор речи необходимо включить в курс 5 класса с целью формирования у учащихся системы морфологических знаний.

Обобщая сказанное, сделала вывод, что:

1. Игнорирование морфологии в пользу коммуникативных навыков впоследствии может привести к сужению сферы использования русского языка, то есть из научной дисциплины язык может перейти в бытовую сферу и стать разговорным.

2. Отработка тем раздела «Морфология» является основой изучения разделов «Орфография» и «Синтаксиса»,

3. Проделанная работа свидетельствует о необходимости улучшения учебника для 5 класса общеобразовательной школы, авторы: Е.В. Клокова, О.И. Белозёрова, Т.И. Ибраева, Г.Б. Сулейменова, А.С. Муханбеткалиев, А.Б. Касымова, О.В. Опря, НИШ, Астана, 2017 . Поэтому при создании учебников авторам необходимо изучить все учебные цели программы и простроить систему упражнений, которая будет направлена на достижения целей программы.

4. В связи с выявленными недостатками изучения тем по морфологии в обновленной учебной программе, учителям необходимо использовать свое мастерство для достижения морфологических целей обучения.

Литература

1 Современный русский язык: учеб. пособие для студентов пед. ин-тов иностр. яз. и фак. иностр. яз./Д.С. Светлышев, А.А. Брагина, Ж.В. Ганиев. и др. – М.: Просвящение, 1986. – 336 с.

2 Современный русский язык: учеб. для студентов пед. ин-тов по спец. № 2101 «Рус. яз и лит.». В 3 ч. Ч. 2. Словообразование. Морфология / Н.М. Шанский, А.Н. Тихонов.—2-е изд., испр. и доп. – М.: Просвещение, 1987. – 256 с.

3 Современный русский язык: Теория. Анализ языковых страниц:[Текст] Учеб для студ. высш. учеб. заведений В 2ч. – Ч.2: Морфология. Синтаксис / В.В Бабайцева, Н.А. Николина, Л.Д. Чеснокова и др.; под ред. Е.И. Дибровой. – М.: Академия,2001. – 704 с.

4 Морфология как грамматическое учение о слове. [Электронный ресурс] Vizlit.ru – URL: https://vuzlit.ru/860167/morfologiya_grammaticheskoe_uchenie_slove (дата обращения 26.02.2020).

5 Словарь справочник лингвистических терминов. Пособие для учителей. Изд. 2-е, испр. и доп.— М.: Просящение, 1976. – 543 с.

6 Типовая учебная программа по учебному предмету «Русский язык» для 5-9 классов уровня основного среднего образованияпо обновленному содержанию (с русским языком обучения), 2017.

7 Учебник для 5 класса общеобразовательной школы, НИШ, Астана, 2018.

8 Учебник для 7 класса общеобразовательной школы, автор Сабитова З.К., Мектеп, 2017.

9 Учебник для 6 класса общеобразовательной школы, авторы Капенова Ж.Ж., Валова М.В., Мирошникова Н.В. – Астана: Издательство «Арман-ПВ», 2018.

10 Учебник для 8 класса общеобразовательной школы, автор Капенова Ж.Ж., Валова М.В., Мирошникова Н.В. – Астана: Издательство «Арман-ПВ», 2018.

11 Учебника для 9 класса общеобразовательной школы, автор Т.А. Кульгильдинова., Г.А. Кажигалиева, И.В. Багдашкина , Атамұра, 2019.

ГРНТИ 14.15.07

ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ У СТУДЕНТОВ КОЛЛЕДЖЕЙ

К.Е. Ташибаева

Учитель, магистр естествознание, КГУ «Кызылжарской СОШ», г. Павлодар

На сегодняшний день изменения социально-экономических условий государства требуют в образовании необходимость повышения качества профессиональной подготовки специалистов среднего звена, а важным положением содержания образования является обеспечение качества подготовки специалистов. В связи с этим обществу необходим компетентный специалист, который умеет самостоятельно добывать и применять знания, умения и навыки на практике, может решить любые профессиональные задачи, стоящие перед ним, готовый к профессиональному росту.

Ключевые слова: компетентность, профессиональная деятельность, внепрофессиональная деятельность, надпрофессиональная деятельность, личностно-ориентированное обучение

Формирование профессиональных компетенций происходит в студенческом возрасте, поскольку на этапе самосознания и собственного мировоззрения происходит формирование профессиональных интересов, усиливаются познавательные мотивы, принимаются самостоятельные решения, происходит профессиональное самосовершенствование и саморазвитие личности.

Профессиональная компетентность – обладание совокупностью профессиональных знаний и опыта, а также положительного отношения к работе, требуемые для эффективного выполнения рабочих обязанностей в определенной области деятельности. Компетентность подразумевает не только умение выполнять работу, но также способность передавать и использовать знания опыт в новых условиях, а также умения применять свои знания и умения на практике, используя при этом все свои умственные, психологические и даже физические возможности. Компетентность – уровень квалификации и профессионализма специалиста, в профессиональном становлении занимающий место между уровнями исполнительским и совершенством. Компетентность выражается в расширении собственно профессиональной деятельности за счет внепрофессиональной и надпрофессиональной.

Схема 1

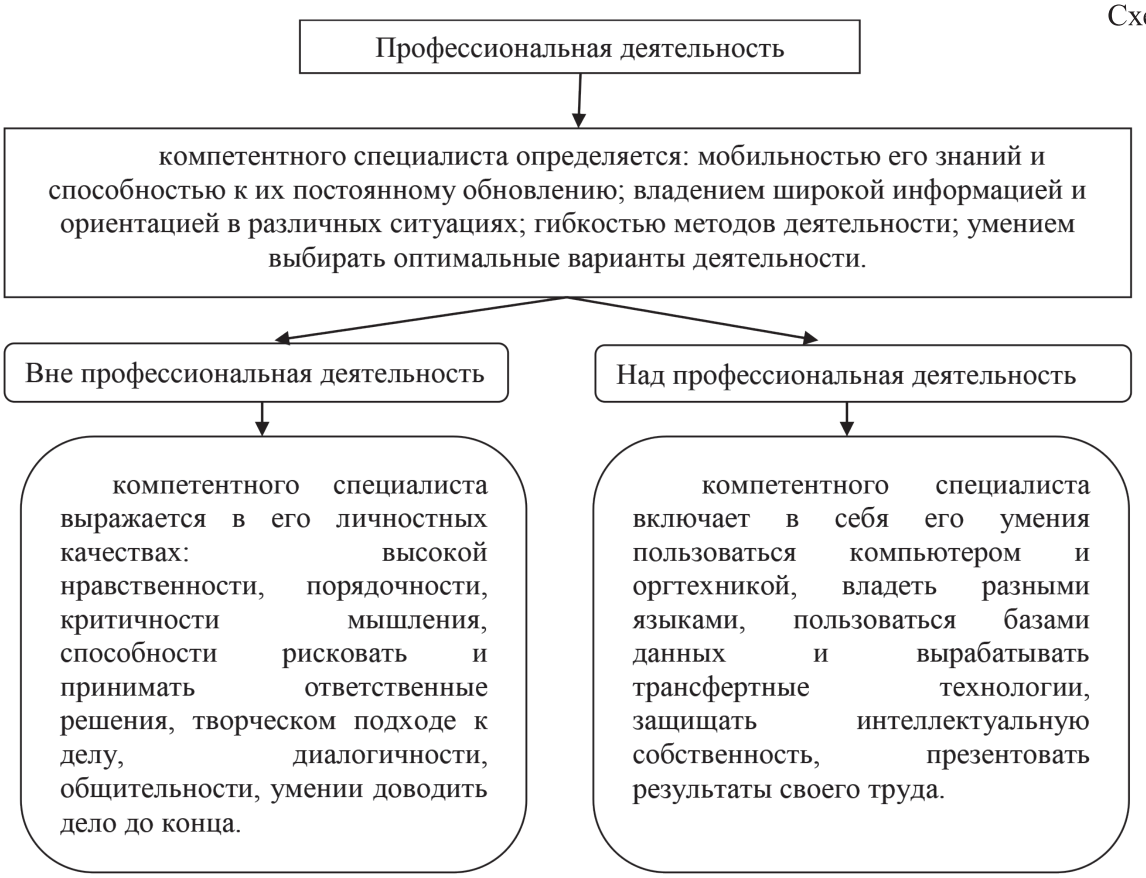

Формирование профессиональных компетенций происходит на всех этапах образовательного процесса, во время аудиторной и внеаудиторной деятельности, зависит от индивидуальных и личностных характеристик специалиста, умения использовать имеющиеся возможности и способности.

Отличительная особенность современного среднего профессионального образования – личностно-ориентированное обучение, направленное на формирование конкурентоспособных, высокопрофессиональных специалистов, характеризующихся ответственностью, творческой инициативой, способностью предпринимать конструктивные и компетентностные действия в профессиональной деятельности.

Качество образования рассматривается в контексте соответствия уровня получаемых образовательных услуг мировым стандартам и нормам. На сегодняшний день приоритетным является достижение такого качества подготовки специалистов, которое даст им возможность конкурировать на международном рынке труда.

Цель компетентности- повышения качества подготовки профессионально-компетентной личности, конкурентоспособного специалиста, самостоятельно и творчески решающего профессиональные задачи, осознающего личностную и общественную значимость профессиональной деятельности, умеющего нести ответственность за ее результаты.

Среди различных средств социализации личности особое место занимает производственная практика, поскольку в силу своей специфики она наиболее тесно вплетена в социальную реальность и служит связующим звеном между теоретическим обучением студента и его будущей самостоятельной деятельностью. Производственная практика создает условия для обогащения жизненным опытом, расширения социальных контактов студента, формирования навыков самоуправления. Общаясь в коллективе с разными людьми, участвуя в решении возникающих производственных проблем, студент проявляет, развивает и укрепляет специальные умения и ценные нравственные качества. Именно в процессе практики студенты непосредственно усваивают определенную систему норм, правил, социальных ролей и ценностей, которые в дальнейшем помогут им.

Традиционный подход в профессиональном образовании ориентирован на формирование комплекса знаний, умений и навыков. Это приводит к тому, что выпускник не способен использовать полученную информацию в своей профессии, он только становиться хорошо информированным специалистом. Решением этой проблемы становится использование в образовательном процессе новых технологий, форм и методов, которые позволят сместить акценты на следующие важные моменты: самостоятельность, самоорганизацию, самообразование и саморазвитие студента, появятся профессионально-ценностныеустановки.Этопозволяетспециалистурешатьпрофессиональныезадачи, на основе полученных знаний, умений, навыков, освоению предмета и модулей профессиональной деятельности, овладение новыми приемами, способами и технологиями профессии.

На первый план в обучении следует выдвигать поисковую и самостоятельно-исследовательскую деятельность, суть которой заключается в самостоятельном поиске, выявлении и понимании студентом необходимой информации, постановки проблемной задачи, направленной на анализ, способ решения задачи и самооценку.

Выбор современных методов и технологий формирования профессиональной компетенции способствует тому, что:

− проявляется активность студентов, которая должна быть направлена на процесс самостоятельного добывания знаний, умений и навыков, исследование информации, ее сравнение, обобщения и анализ;

− формируется способность к самоорганизации, самостоятельной деятельности, самообразовании, саморазвитии и саморефлексии студентов;

− повышаются профессионально-ценностые установки;

− обеспечиваются условия к самоопределению и самореализации личности.

Литература

1ЗимняяИ.А.Ключевыекомпетентностикакрезультативно-целеваяосновакомпетентностного подхода в образовании. – М.: 2004.

2 Митрошин П.А. Методы оценки компетенций студентов в рамках систем дистанционного обучения. // Информатика и образование. – М.: Образование и информатика. – 2012 – №2. – С. 24-28.

3Стив У. «Руководство по компетентностям». Издательство Гиппо. 2008 г.

4 Интернет ресурсы.

ҒТАМР 77.29.99

АРАЛАС ЖЕКПЕ-ЖЕКТЕ АРНАЙЫ ДЕНЕ ҚАСИЕТТЕРІН ДАМЫТУ ӘДІСТЕРІ МЕН ҚҰРАЛДАРЫН ТАҢДАУ МӘСЕЛЕСІ

Г.Н. Сафаргалиева

Ө.Сұлтанғазин атындағы Қостанай мемлекеттік педагогикалық университеті, Қостанай қ.

Е.Қ. Исниязов

Студент, Ө.Сұлтанғазин атындағы Қостанай мемлекеттік педагогикалық университеті, Қостанай қ.

В статье рассматривается интенсивная тренировочная нагрузка на создание специального физкультурного процесса у многих специалистов и отечественных тренеров по смешанным единоборствам. Проанализированы методы развития специальной физической подготовленности спортсменов различного уровня.

Ключевые слова: смешанное единоборство, скорость, метод, упражнение, физические качества.

Аралас жекпе-жектердегі үнемі өсіп келе жатқан бәсекелестік спорт түрінің ерекшелігімен анықталатын талаптарға барынша сай болуы мүмкін спорттық жаттығудың жаңа құралдары мен әдістемелерін әзірлеу қажеттігін куәландырады. Бұл ретте арнайы дене шынықтыру дайындығы, осындай арнайы дене қасиеттерін дамыту туралы мәселе өткір туындайды, олардың көрінісі жалпы жарыс қызметінің табысын анықтайды.

Спорттық жаттығудың дәстүрлі құралдары мен әдістерін әртүрлі жас кезеңдерінде қолдану шұғылданушыларға әсер етудің әрқашанда барабар және тиімді тәсілі болып табылмайды. Дәстүрлі жекпе-жектерде қолданылатын құралдар мен әдістерді аралас жекпе-жектерге көшіру көбінесе тиімді емес. Бұл ретте жекпе-жек түрлері бойынша оқу бағдарламаларын ғылыми-әдістемелік негіздеуде, арнайы дене дайындығын жоспарлауда, арнайы дене қасиеттерін дамыту үшін қажетті құралдар мен әдістерді таңдауда бірқатар елеулі кемшіліктер сақталады.

Аралас жекпе-жектерде мақсатты түрде дамыту мақсатында арнайы дене қасиеттерін айқындау қажеттілігі өзекті болып отыр, бұл оқу-жаттығу және жарыс процестерінің тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Әр-түрлі жастағы жекпе-жектердің жас категориясымен жұмыс істегенде спорттық жетілдіру кезеңінде жаттықтырушыларда жаттығу процесін дараландыру мүмкіндігі пайда болады, алайда арнайы дене қасиеттерін жетілдіру тәсілдерінің жеткіліксіз ғылыми негізділігі қажетті нәтижеге қол жеткізуге мүмкіндік бермейді.

Бүгінгі күні бес негізгі физикалық қабілетін ажырату қабылданған: бұлшықет күші (күш қабілеті), жылдамдық (жылдамдық қабілеті), үйлестіру (үйлестіру қабілеті), төзімділік және икемділік. Олардың әрқайсысының қозғалыс әрекетінің түрлі түрлерінде көрінудің әртүрлі формалары бар. Қабілеттілікті қалыптастыруда туа біткен және жүре пайда болған факторлар да үлкен рөл атқарады. А.А.Карелин барлық тең жағдайларда адамның психофизиологиялық әлеуетін жетілдіруге бағытталған қозғалыс белсенділігіне шешуші рөл берілетініне назар аударады [1].

Бокста боксшылардың шабуыл жасайтын әрекеттеріне, яғни соққыларға ерекше көңіл бөлінетінін атап көрсетеді. Ғалымдар мен жаттықтырушылар спортшылардың, соның ішінде кәсіби боксшылардың арнайы төзімділігі қатаң регламенттелген жаттығу әдістерімен барынша тиімді түрде дамытылуы тиіс деген көзқараспен бірдей, бұл ретте спорттық қызметтің осы түріне спорттық іріктеу нәтижелерін де ескеру қажет.

Жаттығуларды арнайы бұлшықет қызметін энергиямен қамтамасыз ету механизмін модельдеу болатындай етіп орындауды ұсынады. Қоян-қолтық ұрыстағы жылдамдық-күштік көріністерінің ерекшелігіне барынша жақындату мақсатында автор жұптасып жаттығуды ұсынады.

Ағзаның жас ерекшеліктері спорттық жаттығудың мазмұны мен әдістемесіне байланысты. Жасы ескеріле отырып, құралдарды таңдау жүзеге асырылады, рұқсат етілген жүктемелер, нормативтік талаптар айқындалады.

Авторлар қатары 16-18 жастағы жас ағзаның үдемелі дамуымен сипатталады. Бұл жастағы ерекшеліктер дене салмағы мен көлемін біртіндеп арттыру, ағзаның бейімделу мүмкіндіктерін кеңейту болып табылады.

Физикалық қасиеттердің даму деңгейі және ағзаның жылдамдықтың, күштің, икемділік пен координациялық қабілеттерінің дамуына физикалық жүктемелерге бейімделу дәрежесі ағзаның жас ерекшеліктеріне байланысты. Икемділік пен шапшаңдықтың жоғары көрсеткіштері 18 жасқа дейін жетуі мүмкін, бұлшықет күші 20 жасқа дейін және одан да көп артады; төзімділіктің жоғары деңгейі әдетте 23-25 жылдарға байқалады, 17-18 жастағы төзімділікті дамыту үшін жаттығулар, әсіресе 15-16 жастағы қатаң мөлшерлеу қажет.

Қандай да бір физикалық қасиеттердің дамуын қозғалыс қабілетін жетілдіру тұрғысынан ғана емес, сондай-ақ дене дамуының процесінің қалыпты өтуін қамтамасыз ету және өсіп келе жатқан ағзаның функционалдық мүмкіндіктерін арттыру тұрғысынан да қарастыру қажет [2].

Бозбалалардың бұлшық ет жүйесі ересек адамның бұлшық еттерін құрайды. Ағзаның даму барысында бұлшық еттер салмағы мен құрылымы бойынша, сондай-ақ химиялық құрамы мен жүйке-рефлекторлық аппаратқа үлкендердегідей айналады. Бұлшықет жас жігіттер құрамы мен құрылымы жағынан ересектердің көрсеткіштеріне жақындап келеді,бірақ салмағы мен функционалдық қасиеттері жағынан артта қалады.

16-17 жастағы балуандарда бұлшық ет массасы ересек балуандарға қарағанда аз мөлшерді құрауы мүмкін. Буындарда жоғары қозғалушылықты қалыптастыратын бұлшықеттер мен буындардың икемділігі ондағы судың көп болуымен және кіші жастағы балуандармен салыстырғанда

16-17 жастағы балуандарда төмен болатын коллаген мен басқа да тығыз заттардың аз мөлшерімен анықталады. Сондықтан, байланыстырғыш-буын аппараты үлкен жастағы палуандарда икемді.

Балуандар үшін бұлшықет күшінің дамуы тән, ол кері икемділігімен күреседі, бірақ әрқашан емес. Әр түрлі бұлшықет топтарының ұзақ уақыт кернеулігі Қаңқа бұлшықеттерінің гипертрофиясына, тиісінше икемділіктің нашарлауына әкеледі.

Мысалы, грек-рим стилінің балуандарында тірек-қимыл аппаратының басқа буындарының икемділігіне қарағанда дененің жоғары икемділігі байқалады. Грек-рим күресінен негізгі» орындаушы « балуанның денесі болып табылады. Осы ерекшелікті ескере отырып, 16-17 жастағы балуандарда техникалық әрекеттердің тиімділігін анықтайтын күштік икемділік қалыптасады.

Жоғары білікті палуандарда дененің белсенді және пассивті икемділік параметрлері жақындастырылады,бұл икемділікті негізгі ерекше «жұмыс жағдайы» ретінде сипаттайды. Кіші жас топтарының палуандарында дене икемділігінің ерекшелігі анықталған жоқ.

16-17 жастағы балуандарға келетін болсақ, иық, жамбас және басқа буындардың икемділік көрсеткіштері әр түрлі жас топтарының икемділік көрсеткіштерінен айырмашылығы аз. Себебі, икемділік көріністері өте ерекше. Тіпті егер бұл балуан өте икемді деп есептесе де, тек бір-екі қозғалыста ғана және басқалардан икемділігі жағынан айырмашылығы аз.

Грек-рим стиліндегі күресшілердің икемділігін дамыту ерекшеліктері, құрылымы бойынша белгілі бір тәсілдерді меңгерген, спорттық техниканы жетілдіру дененің икемділігін дамытуға ықпал ететіндігімен түсіндіріледі.

Балуандардың буындарындағы қозғалыс көрсеткіштерін талдау осы физикалық сапаның даму деңгейі мамандануға байланысты екенін көрсетті. Мысалы, грек-рим стиліндегі балуандардың денесін жазу кезінде қозғалыс еркін стильдегі балуандарға қарағанда әлдеқайда көп. Еркін күрес өкілдерінің денені бүгу кезінде, сондай-ақ білекті бүгу және иықты жазу кезінде белсенді қозғалуы көп дәрежеде дамыды. Анықталған ерекшеліктер еркін күресте денені алға еңкейтумен, ал грек-рим күресінде артқа.

Балуандардың икемділік көрсеткіштерін басқа мамандықтағы спортшылармен салыстыру балуандардың денені бүгу және жазу кезінде және жекпе-жектің басқа түрлерінің өкілдерімен салыстырғанда жамбас бүгу кезінде басымдыққа ие екенін көрсетеді.

Өз құрылымы бойынша әртүрлі әдістерді жиі қолданатын балуандардағы буындардағы қозғалыс да ерекше дамыған. Осылайша, бөртпелерді иіп жиі қолданатын балуандардың денені және жамбасты жазу кезінде, сондай-ақ күрес көпірінде белсенді және пассивті қозғалушылықтың жоғары көрсеткіштері бар. Арқадан лақтыруды қолданатын балуандардың денені және жамбасын бүгу кезінде бөртпені иіп алған жауынгерлер алдында қозғалыста басымдыққа ие [3].

Әртүрлі маманданған балуандар мен өз құрылымы бойынша әртүрлі әдіс-тәсілдерді меңгерген балуандарда икемділіктің дамуының анықталған ерекшеліктері спорттық техниканы ұзақ уақыт жетілдіру белгілі бір буындар мен қозғалыстарда қозғалушылықтың дамуына ықпал ететіндігіне байланысты болуы мүмкін. Екінші жағынан, бұл жерде өзіндік «табиғи іріктеу» орын алуы мүмкін: спортшы техникалық іс-қимыл кешендерін тиімді меңгереді, олар осы физикалық сапаның даму ерекшеліктеріне сәйкес келеді.

Келтірілген мәліметтер балуанның қозғалыс дағдылары мен икемділігінің өзара байланысын көрсетеді, сондықтан осы сапаның дамуы техникалық іс-әрекеттерді жетілдірумен бірге жүзеге асырылуы.

Төзімділікті жетілдіру процесінің тиімділігі шаршаумен, жағымсыз сезімдермен, монотондылықпен байланысты және де жас шамасына әсер етеді. Ағза жас болса, ол ұзақ бұлшық ет кернеуіне бейімделген, бұл тіпті орташа қарқындылықтың кернеуі. Төзімділікке арналған жаттығулар ұзақ уақыт бойы қан айналымы, тыныс алу, жүйке және басқа да жүйелердің үлкен жұмылдыруын талап етеді. Сонымен қатар, жасөспірімдік жаста, әсіресе жасөспірім ағзасында Елеулі бұлшықет кернеуіне әлі де нашар бейімделеді. Бұл жүректің, тыныс алу мүшелерінің даму дәрежесімен, жүйке жүйесінің жас ерекшеліктерімен түсіндіріледі, оның қоздырғыштығы мен тұрақсыздығы ағзаның ұзақ шиеленіске төзімділігін шектейді.

Шыдамдылық, сондай-ақ спортшының координациялық қасиеттерінің дамуымен, өзінің күшті жақтарын тиімді қолдануға, сонымен қатар уақытында және толық босаңсуға қабілеттілігімен [3].

Жүрек қуысы сыйымдылығының ұлғаюы кейде қан тамырларының саңылауларының артуынан озады. Жүрек жиі дененің жалпы өлшемінің ұлғаюына «үлгірмейді». 16-18 жас аралығында жасөспірімдердің 10-15%-да салыстырмалы «шағын» жүрек байқалады, бұл жүктемеден кейінгі қалпына келтіру үдерістерінің кезеңдеріне әкеледі.

Тіндерді оттегімен қамтамасыз етуде қан ағынының жылдамдығы маңызды фактор болып табылады. Жүрек-қантамыр жүйесін нығайту үшін жан-жақты дене дайындығы, қатаң мөлшерлеу

және біртіндеп дене жүктемелерін көтеру, дене жаттығуларымен шұғылданудың жүйелілігі маңызды.

Жас кезінде өзгерістер болады, және тыныс алу жүйесінде дененің өсуімен оттегіге қажеттілік артады, және тыныс алу органдары шиеленіскен жұмыс істейді. Сонымен, 14 жастағы жасөспірімнің минуттық тыныс алу көлемі 1 кг салмағы 110-130 мл. ересек адамда тек 80-100 мл.

Жас шамасына қарай қаңқалы – қимыл жүйесінің көптеген бөлімдерінің құрылысы ересектерде байқалатын деңгейге жетеді.

Ағзаның тірек механизмі скелет болып табылады, жас өспірімдер жасындағы окостенения процесі аяқталмайды және өсіп келе жатқан ағзаның барлық дамуы бойы жалғасады. Қаңқаның толық қабатының аяқталуы 22-25 жылға жақын болады.

Еркін және грек-рим күресінен оқу-жаттығу топтары мен спорттық жетілдіру топтары үшін жас санаты үшін – юниорлар көп тест, 30 астам. Мұнда нормативтердің барлық тобы бойынша тестілеудің орындылығы мәселесі туындайды. Көбінесе нормативтер бір-бірін қайталайды және сол бұлшық ет топтарының даму деңгейін сипаттайды [4].

Бокс бағдарламасында оқу – жаттығу топтары мен спорттық жетілдіру топтары үшін жас санаты үшін-юниорлар жалпы төзімділіктің даму деңгейін, аяқ және қол бұлшық етінің жылдамдық-күштік қабілетін, қол бұлшық етінің күштік төзімділігін сипаттайтын тесттер, сондай-ақ дене дайындығының арнайы жағын сипаттайтын тесттер ұсынылған.

Айта кету керек, күрес жөніндегі бағдарламаларға қарағанда, оқу-жаттығу топтары мен спорттық жетілдіру топтарына арналған бокс бағдарламасы иық белдеуі бұлшық етінің барынша күш деңгейін анықтауды қарастырады. Негізгі жаттығу ретінде авторлар ең жоғары салмақтағы штанганы қысуды ұсынады, сонымен қатар ядроны (4 кг) күшті және әлсіз қолмен итеру ұсынылады.

Біздің ойымызша, физикалық қасиеттердің көрінісі әр түрлі жаттығуларды орындау кезінде сипатталуы мүмкін және аралас жекпе-жектердің ерекшелігі үшін жарыс әрекетінің ерекшелігіне барынша сәйкес келетін жаттығуларды таңдау маңызды. Талданатын бағдарламаларда аяқ бұлшық етінің, арқаның және иық белдеуінің максималды күшін анықтау үшін нормативтер жоқ. Өткізілген талдау және әдеби дереккөздерді жинақтау бүгінгі күні жекпе-жектердің арнайы физикалық қасиеттерін дамытудың әртүрлі тұжырымдамалары бар екенін куәландырады [5].

Жекпе-жек спортшыларының физикалық қасиеттерін дамыту мәселелері бойынша ғылыми зерттеулерді талдау соңғы уақытта спорт саласындағы мамандардың назары дене шынықтыру дайындығының неғұрлым тиімді құралдары мен әдістерін зерделеуге және іріктеуге бағытталғанын көрсетті, олар спортшының ағзасының функционалдық жүйелеріне жоғары талаптар қояды, олардың мүмкіндіктері және жарыс қызметінің табысы айқындалады.

Әр түрлі жекпе-жек түрлері бойынша бағдарламаларды талдау бағдарламада аяқ бұлшық еттерінің, арқаның және иық белдеуінің барынша күшін анықтау үшін нормативтер жоқ екенін көрсетті.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Астахов С.А. жоғары білікті жекпе-жектерді жылдық дайындау жүйесіндегі жылдамдық-күштік бағыттылықтың жаттығу кезеңдерін жоспарлау технологиясы: (қоян-қолтық ұрыс мысалында): автореф.дис.ғыл.канд. пед. ғылымдар:13.00.04 / Астахов Сергей Александрович; [Всерос. ғыл.-исслед. дене шынықтыру және спорт бөлімі – Москва, 2002.

2 Ашкинази С.М. Қоян-қолтық ұрысты жүргізудің әртүрлі тактикалық нұсқаларының тиімділігін талдау/С.М Ашкинази, А.Н. Кочергин / П.Ф. Лесгафт атындағы университеттің ғалымдары. – 2008.

3 Ашкинази С.М. Базалық техника қоян-қолтық ұрыс ретінде синтездеу техникасы спорттық жекпе-жек: оқу-әдістемелік құрал / С.М. Ашкинази, К.В. Климов; С. - Петерб. гос. ун-т физ атындағы мәдениет. П.Ф. Лесгафта. - Санкт-Петербург: [б. и.], 2006. – 79 с.: ил. - Университеттің 110 жылдығына арналады. - Библиогр.

4 Ашкинази С.М. Педагогикалық шарттары, қағидалары мен факторлары тиімді оқыту қоян-қолтық ұрыстан / С.М. Ашкинази // Теориясы мен практикасы дене шынықтыру. – 2014.

5 Ашкинази С.М. Техника-тактикалық дайындық спортшылар аралас жекпе-жектердің : монография / С.М. Ашкинази, К.В. Климов; С. - Петерб. П.Ф. Лесгафт атындағы мемлекеттік физ. мәдениет мекемесі. - Санкт-Петербург: [Б. и.], 2007.

ҒТАМР 77.29.61

ФУТБОЛШЫЛАРДЫҢ ҚАЛЫПҚА КЕЛУ БАҒЫТЫНДАҒЫ ӨЗІНДІК ЖАТТЫҒУЛАР ЖҮЙЕСІ

Д.Е. Жумекенова
Аға оқытушы, Ө.Сұлтанғазин атындағы Қостанай мемлекеттік педагогикалық университеті, Қостанай қ.
Ж.Б. Сарсенов
Студент, Ө.Сұлтанғазин атындағы Қостанай мемлекеттік педагогикалық университеті, Қостанай қ.

Результаты современных футболистов характеризуются ростом физической и психологической нагрузки. В связи с этим очень важно восстановить организм после соревновательных и тренировочных занятий с использованием современных и оптимальных методов. В статье было отмечено, что целенаправленное и систематическое использование средств восстановления позволит укрепить здоровье футболистов, повысить работоспособность и на протяжении многих лет сохранить высокое мастерство.
Ключевые слова: футбол, восстановление, активный отдых, тренировка, нагрузка.

Дене жаттығу барысында жұмсалған энергетикалық және функционалдық ресурстарды өздігінен қалпына келтіруге қабілетті. Сондықтан ағзаның мүмкіндіктеріне сәйкес бұлшық ет қызметін тиімді ұйымдастыратын педагогикалық факторлар футболда негізгі болып табылады.

Қалпына келтірудің педагогикалық құралдарына белсенді демалыстың әр түрлі түрлерін қолдану, жергілікті жерде, табиғатта сабақтар өткізу, бір жұмыс түрінен екіншісіне ауысудың әр түрлі түрлері жатады. Сондай-ақ олар:

– футболшы ағзасының функционалдық мүмкіндіктеріне сәйкес жаттығу процесін ұтымды жоспарлау;
– жалпы және арнайы құралдардың дұрыс үйлесімі;
– жаттығу және жарыстық микро-және макроциклдерді оңтайлы құру;
– ауыстырып қосуды кеңінен пайдалану;
– жұмыс пен демалысты нақты ұйымдастыру.

Шаршауды жою тәсілдерін қолдана отырып, жеке сабақты дұрыс құру (толық жеке жаттығу, жаттығу, белсенді демалу және босаңсуға арналған жаттығулар үшін техникалық құралдар мен орындарды таңдау, жағымды эмоциялық фон жасау):

– жекелеген жаттығулар мен сабақтар арасындағы демалыс аралықтарын түрлендіру;
– айлық және жылдық дайындық циклдерінде әртүрлі қалпына келтіру құралдарын пайдалана отырып жоспарлау жүйесін әзірлеу;
– жұмыс қабілетін қалпына келтіруді жеделдету мақсатында арнайы дене жаттығуларын әзірлеу, қимыл-қозғалыс дағдыларын жетілдіру, тактикалық іс-қимылдарға үйрету.

Қалпына келтірудің нақты құралдарына келетін болсақ, қандай да бір таңдауды команда дәрігері мен жаттықтырушы шаршау сипаты мен дәрежесіне, футболшының жеке ерекшеліктеріне, тиісті жағдайлар мен материалдық базаның болуына байланысты жүзеге асыруы тиіс [1].

Қалпына келтіруді жылдамдататын педагогикалық тәсілдер арасында бірінші орынға жаттығу процесін дараландыру керек. Көрнекті жаттықтырушылардың әдістемелерін соқыр көшіру педагогикалық та, физиологиялық та ақталу мүмкін емес.

Жаттығу футболшының шеберлігі жоғары болған сайын жеке болуы керек. Бастапқы кезеңдерде спорттық-техникалық дағдыларға ие болу және функционалдық даярлықты арттыру тез өтеді және көбінесе қарапайым, спортшылардың үлкен топтары үшін ортақ құралдармен қол жеткізіледі. Нәтижелердің көрнекті деңгейге жақындауына қарай жаттығу жүктемесінің қарқындылығы соншалықты жоғарылайды, бұл шекті рұқсат етілген деңгейге жақын болады. Бұл ретте, әрине, жұмысқа қабілеттіліктің төмендеуіне әкелетін жарақаттану, «артық жүктеме» құбылыстарының ықтималдығы артады. Дайындық пен нәтижелер жоғары болған сайын, одан әрі жетілдіруге белгілі, сынақтан өткен жолдар соғұрлым аз қалып отырғандығын да ескеру қажет. Ал бұл өз кезегінде футболшы ағзасының жеке, физикалық және психомоторлық ерекшеліктерін пайдалану есебінен қосымша резервтер табуға міндеттейді. Жаттықтырушының жұмысында өте жауапты сәт-педагогикалық және дәрігерлік бақылау көмегімен спортшының

функционалдық мүмкіндіктеріне жаттығу әсерлерінің сәйкестігін анықтау. Қосымша ақпарат ретінде жаттығушылардың жүктемеге төзімділігі және кейінгі жаттығу бағдарламасын орындауға дайындығы туралы субъективті бағалау деректерін пайдалану қажет.

Белсенді демалыстың физиологиялық негізін қалаған И.М. Сеченов, шаршау салдарын, адам жұмыстан кейін пассивті емес демалса, негізгі жұмысқа қатыспаған бұлшық етті іс-әрекет жағдайына тартса тез жойылады деп анықтаған [2].

Белсенді демалыс көптеген зерттеушілермен расталды. Нәтижесінде кейбір қорытындыларды жасауға мүмкіндік беретін үлкен нақты материал жинақталған, атап айтқанда: белсенді демалыс әсері жүктеме көлеміне байланысты. Ең ынталандырушы әсер кейбір орташа, оңтайлы жүктемелерде көрінеді. Егер белсенді демалыс ретінде қозғалыстың координациялық құрылымы бойынша қарқынды, кернеулі жаттығулар қолданылса, онда әсер болмашы болуы немесе болмауы, не теріс болуы мүмкін.

Спортшының жұмыс қабілеттілігі мен жаттығуының жеке ерекшеліктеріне белсенді демалудың белгілі бір тәуелділігі бар. Бірте-бірте дамып келе жатқан шаршау жағдайында белсенді демалудың ынталандырушы әсері тез шаршағандағыдан күшті. Білікті спортшыларда мұндай демалыс түрінің тиімділігі біліктілігі жоқ спортшылардан жоғары болып келеді.

Белсенді демалудың әсері бұлшық ет қабілетін қалпына келтірумен ғана шектелмейді, тыныс алу және қан айналымы функцияларының терең қайта өзгеруіне әкеледі.

Белсенді демалыс әсері шаршаудың даму дәрежесіне байланысты. Қатты шаршау жағдайында белсенді демалудың жеңіл формаларының қалпына келтіру әсері артады.

Белсенді демалыс аптасы, қалпына келтірудің арнайы жоспарланған кезеңдері футболшылардың жаттығу жүктемесінің жалпы құрылымының құрамдас бөлігі болып табылады. Осыған байланысты жаттығуларға қалпына келтіру микроциклдерін енгізу үлкен маңызға ие болады, олардың барысында сабақтардың қарқындылығы төмендейді, бірақ олардың көлемі сақталады.

Микроциклді құру кезінде жекелеген физиологиялық жүйелердегі қалпына келтіру үдерістерінің ағымының жылдамдығын ескеру қажет. Қалпына келтіру циклдары қалпына келтіру үдерістерін қарқындату, футболшының дайындықтарының қол жеткен деңгейін нығайту және қайта жаттығудың алдын алу міндеттерін шешеді. Мұндай жаттығуларды ұйымдастыру «қалпына келтіру және демалу атмосферасын» құру үшін маңызды мәнге ие, сабақтардың бірқалыпты болуына қарсы күресті қамтамасыз етеді [3].

Қалпына келтіру циклдарын жоспарлау, жаттығу кезеңінің соңында, ең көп жүктемеден немесе жарыстан кейін профилактикалық белсенді демалыс күндерін қосу өте қажет және ағзаның жұмыс қабілеттілігін жетілдірудің биологиялық мәнімен және спорттық форманың даму заңдылықтарымен байланысты. Мұндай циклдің міндеттері жалпы жүктемені төмендету және қызмет сипатын өзгерту, жаттығуларға ауысу, футболдан алыс, жеке сабақтан, жаттығу микроциклінен, жарыстан кейін, сондай-ақ өтпелі кезеңде ағзаны қалпына келтіру үшін ең жақсы жағдай жасау болып табылады.

Жаттығу процесін тиімді бағдарламалаудың маңызды шарты сабақтардың алуан түрлілігі болып табылады. Бұл жүктемелердің, жекелеген микроциклдердің, әртүрлі сайлау бағыттағы, көлемі мен қарқындылығы бойынша біртекті емес кезектестіруді көздейді. Атап айтқанда, тәжірибеде ауыр жаттығулардың сериясынан кейін түсіру, сондай-ақ қалпына келтіру микроциклдері қолданылады. Олар қолданылатын құралдардың көлемі мен қарқындылығын арттыру мен төмендетуді, жаттығулардың сипатын өзгертуді көздейді. Түсіру күндері өзінің спорт түрімен сабақтар өткізу ұсынылады, бірақ олардың қарқындылығы ең жоғарғы деңгейден 13-15 % аспауы тиіс.

Арнайы және спецификалық емес жаттығулардың кезектесуін қарастыратын «маятник» принципі мен жүктемелерді жоспарлауда ұсынуға болады. Мысалы, бірінші күні спорттың 80 % және 20 % – ерекше емес жаттығуларды қарастырады. Екінші күні – спецификалық емес құралдардың 80 % және 20 %-ерекше. Үшінші күні-90 % ерекше және 10 % ерекше емес. Төртінші күні-тиісінше 90 % және 10 %. Бесінші – 100 % ерекше және алтыншы – 100 % ерекше емес. Бұл үлгі схема, барлығы нақты міндеттерге, спортшының дайындығына байланысты, бірақ нақты және ерекше емес құралдардың кезектесуі шаршайды [4].

Жаттығу жүктемесінің төмендеуі және бұлшық ет қызметінің басқа сипатына ауысу белгілі бір физиологиялық мағынаға ие. Ол аз қарқындылықтағы жаттығулар қалпына келтіру процестерін оңтайландыруға ықпал етеді, жергілікті және жалпы шаршауды барынша тиімді жоюды қамтамасыз етеді: бұлшықеттердегі қан айналымы, тін алмасуы күшейтіледі, басқа энергетикалық бағыттағы аз жүктемелер жақсы пайдаланылады.

Жұмысқа қабілеттілікті арттыруға және толық қалпына келтіруді қамтамасыз етуге сабақ бағдарламаларын, жаттығу құралдары мен әдістерінің жүйесін мезгіл-мезгіл жаңартып отыруға

көмектеседі. Жүктеменің немесе жаттығу құралының қандай да бір түрін ұзақ пайдаланған кезде арнайы жұмыс қабілеттілігінің өсуі баяулайды. Функционалдық мүмкіндіктерді одан әрі күшейтуді қамтамасыз ету үшін жаттығу әсерлерінің бағыттылығы сипатының үнемі ауысуын ұсынады. Нәтижесінде ағзаның басқа функциялары мен жүйелеріне әсер ету күшейеді, бұл оның функционалдық резервтерін жан-жақты және тиімді іске асыруды қамтамасыз етеді.

Жаттығудың жалпы бөлігі әр түрлі жаттығуларды қамтиды: жүру, жүгіру, қол, аяқ, дене және т.б. үшін жалпы дамыту жаттығулары. Жаттығудың жалпы бөлігінің жаттығулары ағзада белгілі бір биохимиялық өзгерістер тудырады. Бұл бөліктің ұзақтығы метеорологиялық жағдайларға, спортшының функционалдық жағдайына, дайындық кезеңіне байланысты.

Жаттығу кезінде футболшы арнайы таңдалған жаттығуларды пайдаланады. Оларды таңдау кезінде жаттығу (жарыс) процесінің барлық барысын ескеру және негізгі қозғалыс дағдыларымен үйлескендерді пайдалану қажет.

Жаттығудың арнайы бөлімі қимыл құрылымы бойынша футболда қолданылатын техникалық тәсілдерге сәйкес келетін имитациялық және басқа да жаттығуларды қамтиды. Бұл жаттығуларды жаттығуда пайдалану, негізінен, белгілі бір топтардың өзара әрекеттесуін қамтамасыз ететін жүйке координациялық үдерістерді дайындаумен байланысты. Орындау қарқындылығы алдағы жұмыстың сипатына байланысты және жеке болуы тиіс. Арнайы жаттығулардың көмегімен ағзадағы зат алмасуы мен жылу түзілуінің күшеюіне, тыныс алуды, қан айналымын және ішкі органдардың басқа да жүйелерін жұмылдыруға қол жеткізіледі. Бұл ретте терлеу артады, булану пайда болады. Жаттығудың оңтайлы ұзақтығы-30 минут. Оның аяқталуы мен футбол ойынының басталуы арасындағы аралықтың ұзақтығы орта есеппен 5 минутты құрайды.

Жарыс барысында дененің салқындауына жол бермеу, қызу әсерін барынша сақтау маңызды. Осы мақсатта футболшылар көктемгі ерте немесе кеш күзгі кездесулерде жиі жылы костюмдерін киеді. Шешіну алдында өз бетінше немесе дәрігердің көмегімен бұлшық етті «жылытуға» мүмкіндік беретін жылытқыш майларымен, ойын алдындағы массаж жасау, жұмыс істеу процесін жылдамдату және жарақаттардың пайда болуын алдын алу, бұл әсіресе суық, желді ауа райында маңызды.

Спорттық практикада жүктемелер арасындағы демалудың қажетті ұзақтығы туралы екі пікір бар. Жалпы, демалу өте ұзақ болуы керек деген пікір болып табылады, ол келесі жаттығу жұмыстарын қарқындылықты төмендетпей орындауға мүмкіндік береді.

Басқа көзқарасты жақтаушылар жеткілікті қалпына келтірмейтін қысқа демалыс үшін күреседі. Мұндай жағдайларда келесі жаттығу ағза үшін қиын жағдайларда өтеді деп саналады, сондықтан оны жүктемеге бейімдеу жоғары болады.

Екі тәсіл де бір-біріне қайшы келмейді. Дайындықтың белгілі бір кезеңінде демалыс ұзаққа созылмайтындай, ал сабақта жаттығулар мен сабақ мүмкіндігінше толық қалпына келтірілмей өтуі қажет. Кейінгі демалыс күнімен қосарланған және салынып жатқан сабақтарды пайдалану жұмысқа қабілеттілікті одан әрі арттыру үшін күшті стимул болып табылады. Демалудың ұзағырақ аралықтары жылдамдық және жылдамдық-күш қасиеттерін дамыту және жетілдіру үшін жағдай жасайды.

Дене жаттығулары түрлерінің шексіз саны жетекші ретінде әртүрлі функцияларды (моторлы, психикалық, вегетативті және т.б.) атқаруға қабілетті. Дайындықтың бірыңғай өлшемі жоқ. Дәл осы арқылы жұмысқа дайындық критерийлері ретінде қолданылатын әртүрлі көрсеткіштердің (моторлы, психологиялық, физиологиялық) көп саны түсіндіріледі.

Көптеген зерттеулер жоғары эмоционалдық шиеленіс жағдайында өтетін футбол ойыны кезінде энергетикалық үдерістердің қарқындылығы айтарлықтай шамаға жететінін дәлелдеді. Футболшылардың жоғары жұмысқа қабілеттілігінің факторларының бірі – оттегіні максималды тұтыну шамасымен анықталатын ағзаның аэробтық өнімділігі – жалпы төзімділіктің жетекші факторы [5].

Қалпына келтіру құралдарын қолдану тактикасы сабақ режиміне байланысты. Шұғыл әсерді қамтамасыз ету үшін келесі талаптарды сақтау қажет:

а) сабақтар арасында аз үзілісте (4-6 сағат) қалпына келтіру процедураларын жаттығудан кейін бірден өткізген жөн;

б) жалпы және жаһандық әсер ету құралдары жергілікті процедуралар алдында болуы тиіс;

в) ұзақ уақыт бойы бір құралды пайдаланбау керек, сонымен қатар жергілікті әсер ету құралдарын жалпы әсер ету құралдарына қарағанда жиі өзгерту керек;

г) қалпына келтіру сеансында үш түрлі процедурадан артық ұсынылмайды.

Қазіргі уақытта қалпына келтіру құралдарын пайдалану қажеттілігін негіздейтін теориялық және практикалық деректер көп жинақталған. Алайда, жаттығу жүктемелері мен қалпына келтіру іс-шараларының ұтымды арақатынасы мәселесі қосымша зерттеулерді талап етеді.

Пульс көлемі жаттығу сериялары арасындағы демалыс аралығының оңтайлы ұзақтығын және футболшыларды жаттықтырудағы жұмыстың қарқындылығын анықтау үшін критерий болып табылады.

Жаттығу кезінде футболшылардың арнайы жұмысқа қабілеттілігінің өзгеруіне (жедел жаттығу әсері), ал бірнеше рет қолданғанда – барлық жаттығу процесінде (кумулятивті жаттығу әсері) мақсатты жаттығу режимдерінің әсері эксперименталды дәлелденген. Осылайша, жұмыстың кезектесуі мен демалудың қандай да бір режимдерін қолдану арқылы арнайы жұмысқа қабілеттіліктің сапалық көрсеткіштерінің динамикасына тиімді әсер ету мүмкіндігі табылды.

Қалпына келтірудің жекелеген кезеңдерінің ұзақтығы мен айқындылығы белгілі бір түрде жұмысқа қабілеттіліктің төмендеу жылдамдығына байланысты өзгереді. Баяу дамитын шаршау органның функционалдық қабілетін бастапқы деңгейге дейін баяу қалпына келтіруге әкеледі. Кезең сверхвосстановления ғана емес, отодвигается уақыт, бірақ әлсіз айқындалған. Тез дамып келе жатқан шаршаған кезде қалпына келтіру кезеңінің динамикасы өзгеше өзгереді: бастапқы деңгейге оралу ұзақтығы қысқарады, аса қалпына келтірудің айқын көрінуі артады. Егер физикалық қызмет тым ұзақ болса, жұмысқа қабілеттіліктің төмендеуі қалпына келтіру кезеңінде де жалғасуы мүмкін.

Сонымен, жаттығуларда демалу жүктемелерін кезектестірудің ұтымды режимдерін құру дене жаттығуларының қайталануы арасындағы демалыс аралығын есепке алуға негізделуі тиіс. Қайталану негізінде тергеу процестерінің физиологиялық механизмі жатыр. Оңтайлы аралықты анықтау кезінде фазалар бойынша өтетін ағзаның қызметін қалпына келтіру мәліметтеріне сүйену қажет. Әр түрлі кезеңдерде жаттығуларды қайталау сабақ барысында физикалық жұмыс істеу деңгейін өзгертеді. Сабақ кезінде жүктемені кезектестірудің бірдей режимдерінің ұзақ қайталануы жұмыс қабілеттілігінің функционалдық мүмкіндіктері мен сапалық көрсеткіштерінің дамуына ықпал етеді [6].

Футболшыларды жоспарлау және өткізу ерекше әсер ету құралдарын пайдалануды көздейді. Осылайша, жаттығу барысында жетекші орындардың бірі Күштік және жылдамдық-күштік дайындық алады. Ойын кезінде футболшылар жиі әртүрлі секірулер жасайды, қарсыласпен күшпен күреседі.

Жаттығу жүктемесінен кейін футболшыларды қалпына келтіруді жылдамдату үшін қолданылатын қалпына келтіру құралдары белгілі бір уақыт кезеңдерінде әсер етеді. Оны жүктемеден кейін тікелей пайдалану (қалпына келтіру процестерінің барынша қарқындылығы кезеңінде) күш көрсеткіштерінің, жылдамдықтың, жылдамдық-күш қасиеттерінің және жылдамдық төзімділігінің төмендеуіне әкеледі. Жүктемеден кейін 7 сағаттан кейін кешенді қалпына келтіру құралдарын қолдану күш көрсеткіштерін, жылдамдықты, жылдамдық-күштік сапаларды және жылдамдық төзімділігін тікелей пайдаланумен салыстырғанда және жүктемеден 17 сағаттан кейін пайдаланғаннан қарағанда жылдам қалпына келтіруге мүмкіндік береді. Қорытындылай келе, қолданылатын қалпына келтіру құралдарын жүктемеден кейін 7 сағат өткеннен кейін қолданған аса тиімді екені анықталды.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Адамбеков Е.К. Теоретические основы физической культуры и спорта / Е.К. Адамбеков. - Алматы, 2010.

2 Арестов Ю.М. Подготовка футболистов высших разрядов / Ю.М. Арестов, М.А. Годик. - М., 2007.

3 Вихров К.Л. Физическая подготовка юных футболистов / К.Л. Вихров. – Киев, 2000.

4 Годик М.А. Контроль в процессе спортивной тренировки / М.А. Годик. – М.: ФиС, 2005.

5 Годик М.А. Контроль тренировочных и соревновательных нагрузок / М. А. Годик. - М.: Физкультура и спорта, 2003.

6 Биткин В.М. Методические приемы применения восстановительных средств в подготовке высококвалифицированных футболистов: Автореф. дис… канд. пед. наук. – Смоленск, 2000.

ҒТАМР 77.29.61

ФУТБОЛШЫЛАРДЫҢ ФИЗИКАЛЫҚ ҚАСИЕТТЕРІН ДАМЫТУДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН АЙНАЛМАЛЫ ЖАТТЫҒУ КЕШЕНДЕРІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Д.Е. Жумекенова
Аға оқытушы, Ө.Сұлтанғазин атындағы Қостанай мемлекеттік педагогикалық университеті, Қостанай қ.
А.Д. Жанабай
Студент, Ө.Сұлтанғазин атындағы Қостанай мемлекеттік педагогикалық университеті, Қостанай қ.

Для развития физических качеств футболистов необходимо определить эффективность содержания занятий и показать пути их развития методом круговой тренировки. В статье рассмотрен вопрос об эффективности использования кругового метода системы физических упражнений при подготовке юных футболистов.

Ключевые слова: футбол, круговая тренировка, физическое развитие, станция, нагрузка.

Айналмалы жаттығудың ұйымдастырушылық негізін оқу бағдарламасына және дене тәрбиесінің кәсіби бағыттылығына сәйкес іріктелетін дене жаттығуларының әртүрлі мақсатты кешендерін циклдік өткізу құрайды. Айналмалы жаттығудың құрылымын қолдана отырып, жалпы дамыту жаттығуларының әсерін арнайы талаптарға жақындауға болады.

Айналмалы жаттығу әдісі – бұл күш, жылдамдық, шыдамдылық және олардың кешенді формалары – күш төзімділігі, жылдамдық төзімділігі және жылдамдық күші үшін арнайы таңдалған дене жаттығуларының кешенін ағымдық, жүйелі орындауды көздейтін жұмысты ұйымдастырудың әдістемелік нысаны.

Айналмалы жаттығудың міндеті – жүйке-бұлшықет аппаратын, кардиореспираторлық және басқа да жүйелерді жүйелі түрде кезектестіру арқылы ағзаның жоғары жұмысқа қабілеттілігіне жету. Белгілі бір жолмен таңдалған және берілген уақытта шоғырланған нақты жаттығуларды қатаң орындау қысқа уақытта қозғалыс сапаларының жылдам дамуын қамтамасыз етеді. Айналмалы жаттығудың негізгі принципі ол қандай да бір жеке әдіске түспейді, ал физикалық жаттығуларды пайдаланудың бірқатар жеке әдістерін қамтитын ұйымдастыру-әдістемелік нысан болып табылады.

Айналмалы жаттығуда футболшылар шағын топтарға (3-6 адамға) бөлінген, олар бір жаттығуды орындаудан екіншісіне, снарядтан снарядқа, бір орындау орнынан екіншісіне ауысып, шеңбер бойынша қозғалады. Осы сериядағы соңғы жаттығуды аяқтағаннан кейін, олар қайтадан біріншіге қайтарылады, осылайша шеңберді тұйықтайды.

Айналмалы жаттығудың бірнеше нұсқасы бар:

1. Ұзақ үздіксіз жаттығу әдісі бойынша. Сабақтар үзіліссіз өткізіледі және бір, екі немесе үш шеңберден өтеді. Негізінен жалпы және күш төзімділігін дамыту үшін қолданылады.
2. Экстенсивті аралық жаттығу әдісі бойынша. Жалпы, жылдамдық және күш төзімділігін, жылдамдық-күш қасиеттерін жетілдіру үшін қолданылады.
3. Қарқынды интервалды жаттығу әдісі бойынша. Ол жылдамдық күшін, максималды күш, жылдамдық және күш төзімділігін жетілдіруге есептелген.
4. Қайта жаттығу әдісі бойынша. Оны барынша күш пен жылдам төзімділікті дамыту үшін пайдалану ұсынылады.

Айналмалы жаттығуларды алдын ала өткізу үшін:

– жаттығулар кешені құрылады;

– жаттығулар орындалатын орындарды анықтайды («станциялар»);

– бірінші сабақта әрбір жаттығу бойынша ең жоғары тестке сынақ жүргізеді, олар дұрыс орындалған жағдайда;

– сабақтан сабаққа түсетін жүктемені арттыру жүйесін белгілейді;

– соңғы сабақта әр жаттығу бойынша ең жоғары тест сынағын тексеру және алынған нәтижелерді бастапқы сабақтармен салыстыру ұсынылады.

Айналмалы жаттығу құралдары әртүрлі болуы мүмкін: жалпы дамыту жаттығулары және арнайы, әдетте техникалық күрделі емес. Олар циклдік және ациклдік болуы мүмкін. Жаттығулар сабақтың міндеттеріне, жеке адамның қимыл-қозғалыс мүмкіндіктеріне байланысты

және физикалық қабілеттері мен қимыл-қозғалыс дағдыларын ауыстыруды есепке ала отырып таңдалады.

Жан-жақты физикалық дамуға бағытталған кешенде әдетте 10-12 жаттығудан артық емес, арнайы бағыттағы кешенде 6-8 жаттығудан артық емес. Жаттығулар спорттық снарядтарда (бөренелер, маңдайшалар, сақиналар) немесе спорттық құрал-жабдықтар мен құралдарды (толтырылған доптар, гантельдер, штанга, резеңке амортизаторлар, блоктық құрылғылар) пайдалана отырып орындалуы мүмкін. Сабақтарды нақты ұйымдастыру үшін «станциялардың» нөмірлерін және еден бойынша бор арқылы өту бағытын атап өткен жөн немесе әрбір «станцияның» жанында жаттығудың нөмірі мен графикалық бейнесі бар арнайы карточканы қойған жөн.

Айналмалы жаттығудың барлық оң жақтарына қарамастан, оны басқаларды алмастыра алатын әмбебап әдіс ретінде қарастыруға болмайды. Ол басқа да ұйымдастыру-әдістемелік формалармен, оның ішінде жекелеген сабақтарда да қолданылуы тиіс, бұл жағдайда уақыттың бір бөлігін (30-35 мин.) алады.

Айнымалы жаттығуда, әдетте, футболшылар ұсынылған жұмысты жүйелі түрде орындайтын, олардың әрқайсысында белгілі бір жаттығулармен 6-12 станция қолданылады.

Айналмалы жаттығу басталғанға дейін жаттығу өткізу керек. Станциялар бойынша алдын-ала орналастырылуы тиіс. Жаттықтырушы футболшылармен бірге барлық станциялардан өтіп, барлық жаттығуларды көрсетуі тиіс. Топтар саны станциялар санына сәйкес келеді. Ойын жаттығуларында топтарды біріктіруге болады. Әрбір айналмалы жаттығуда жаттығулардың жаңа кешендерін ұсыну орынсыз, өйткені олардың игерілуіне айтарлықтай уақыт кетеді және бұл жаттығулардың ағзаға әсер ету тиімділігі айтарлықтай төмендейді. Жаттығуларды меңгеру және станциядан өту тәртібі бір-екі сабақ арқылы өтеді, әрі қарай жаттығулар жақсы деңгейде өтеді.

Футболшылардың күшін тәрбиелеудің негізгі әдісі қайта күш салу әдісі болып табылады. Оның мәні – футболшылар жаттығуды (мысалы, штанганы көтеру немесе штангамен бірге тұру) орындау мүмкіндігі шектеулі 60-80%. Бір серияның қайталану саны 10-12-ден аспауы тиіс, ал сериялардың саны екіден-үштен аспауы тиіс. Ең тиімді соңғы қайталаулар. Бұл әдіс бұлшықеттердің әр түрлі топтарының күштеріне таңдап әсер етуге мүмкіндік береді [2].

15-16 жастағы футболшылардың күш қасиеттерін дамыту үшін түрлі бұлшық ет топтарына кешенді әсер ететін айналма жаттығу әдісін қолданған жөн. Жаттығулар станциялар бойынша жүргізіледі және әрбір келесі серия жұмысқа жаңа бұлшық еттер тобын қосатындай етіп іріктеледі. Бұлшықеттердің әртүрлі топтарына әсер ететін жаттығулар саны, станцияларда олардың орындалу ұзақтығы жаттығу процесінде шешілетін тапсырмаларға, шұғылданушылардың жасына, жынысына және дайындығына байланысты.

Сабақты ұйымдастыру үшін барлық негізгі бұлшық ет топтарын қамтитын және артықшылық тәрбие мен дене қасиеттерін жетілдіруге, қолданбалы сипаттағы дағдылар мен іскерлікті бекітуге бағытталған түрлі жаттығулардың үлкен жиынтығы ұсынылады. Кешендердегі жаттығулар техникалық күрделі емес қозғалыстардан алынған. Оқушыларға алдын ала оларды сабақтың дайындық бөлімінде фронтальды немесе ағынды тәсілмен орындалатын жекелеген жалпы білім беретін жаттығулар түрінде зерделеу ұсынылады. Ұсынылған жаттығулар көбінесе ациклдық құрылым бар, бірақ айналмалы жаттығуда оларға жасанды-циклдық сипат беріледі. Таңдалған жаттығулардың қарапайымдылығы оларды бір тұтас жаттығу жұмысы ретінде бірнеше рет және кешенді қайталауға мүмкіндік береді.

Аяқ-қолдың жан-жақты дамуы үшін әр түрлі заттармен, оқушы салмағына арналған снарядтармен жаттығулар ерекше маңызға ие болады. Әртүрлі формадағы және салмақтағы заттармен жұмыс істеу барысында ептілікті, ептілікті дамытады, қозғалыс реакциясының жылдамдығын анықтайды. Оқушылар практикалық және еңбек іс-әрекеті үшін маңызды іскерліктер мен дағдыларды игереді.

Айналмалы жаттығу кешендеріне снарядтар мен тренажерларда орындалатын кейбір жаттығулар да жатады. Спорттық гимнастикадағы снарядтардағы жаттығуларға қарағанда, олар үнемді формада ең қимыл-қозғалыс тапсырмасы бойынша орындалады. Кейбір гимнастикалық снарядтар-орындықтар, баспалдақтар және басқалар шеңберлі жаттығу станцияларында жаттығулардың орындалуын толықтыратын және күрделендіретін құралдар ретінде пайдаланылады. Біріккен және мамандандырылған кешендер, бұл жаттығулар дене тәрбиесі сабақтарында жалпы физикалық және кәсіби-қолданбалы дайындық үшін де табысты пайдаланылуы мүмкін [3].

Әдістемелік нұсқалардың әртүрлілігі, жаттығу құралдарының шектелмеген саны және оқушылардың жеке ерекшеліктеріне сәйкес жүктемені дәл нормалаудың арқасында айналмалы жаттығу кешендері жалпы физикалық және кәсіби-қолданбалы мақсатты дайындық үшін де, сондай-ақ дене тәрбиесі жөніндегі оқу бағдарламасына кіретін спорттың жекелеген түрлерінде оларды

жетілдіру үшін де кең ауқымға ие. Айналмалы жаттығулардан басқа, айналмалы жаттығуларға дайындық сатысы болып табылатын сабақтарды ұйымдастыру мен өткізудің бірнеше оңайлатылған тәсілдері қолданылады.

Айнымалы жаттығу кезінде жас футболшылардың арнайы төзімділігінің іргетасын құру ауыспалы-интервалдық әдіс бойынша қатты демалыс аралығымен өтеді.

Әрбір жеке «станцияда» орындалатын шеңберлік жаттығулар техникалық жағынан күрделі болмауы тиіс. Жаттығулар кешені футболшылардың қимыл-қозғалыс сапасын дамыту үшін ұсынылатын негізгі жаттығуларды, сондай-ақ басқа спорт түрлерінен қосымша жаттығуларды қамтуы тиіс.

Жаттығуларды орындау кезіндегі жүктеме тек жеке болуы тиіс. Жаттығуларды орындау жылдамдығы-максималдан 80-85 %, бұл ретте жаттығуларды орындау соңында жүрек соғысы жиілігі 175-180 соққы/мин шегінде болуы тиіс. және 3-4 минуттан артық емес.

Жас футболшылардың ағзасына түсетін жүктемені бақылауға ыңғайлы болу үшін жүрек соғысы жиілігі бойынша барлық жаттығуларды үш қарқындылық тобына (төмен, орташа, жоғары) бөлуге болады.

Орташа қарқындылық жаттығуларға жүрек соғысы жиілігі барынша 70-85 % жаттығуларды орындау жылдамдығы кезінде 130-165 соққы/мин жеткенде жатады. Мысалы, әр түрлі старттық қалыптан әртүрлі жүгіру, әр түрлі үдеулер (20-30 м) және секірулер (10-15 м), орнынан ұзындыққа секіру, бір мезгілде жамбас кеудеге тартумен жоғары секіру, сонымен қатар допты жүргізгеннен кейін беру, допты шектеулі алаңда жүргізу, доппен әр түрлі эстафеталар, допты жылдамдыққа жүргізу [4].

Жоғары қарқындылық жаттығуларға жаттығудың максималды жылдамдығы кезінде жүрек соғысы жиілігі 170-190 соққы/мин жеткенде жатады. Мысалы, жарыс түрінде «қайық» жүгіру, шектеулі алаңдағы «дақтар» ойыны, приседа қалпынан секіру, қарсыластың қарсыласуымен 8-10 м жұлқудан кейін допқа соққы, арнайы тапсырмамен ойын (жоғары қарқынын сақтау, командада ойыншылардың санын қысқарту), шектеулі алаңдарда ойын.

Үлкен жүктемемен шыдамдылық жаттығуларында жаттығу 15-16 жастағы футболшылар үшін аптасына 1 реттен жиі емес, ал 17-18 жастағы футболшылар үшін аптасына 2 рет өткізілуі мүмкін.

Жаттықтырушының дене шынықтыру, техникалық және тактикалық дайындық бойынша жаттығуларға енгізілген әрбір жаттығудың энергетикалық «құнын» нақты анықтай білу жаттығудың құралдары мен әдістерін дұрыс және мақсатты түрде таңдауға мүмкіндік береді.

Төзімділік деңгейін анықтау үшін алты минуттық жүгіру сынағын пайдалану ұсынылады. Күштерді дұрыс бөлу, оңтайлы қарқын таңдау үшін, жас футболшылар қашықтықты 3-5 рет «байқап көру» керек. Төзімділік деңгейі жүгіретін қашықтықтың ұзындығы бойынша анықталады.

Мысалы, егер 13 жастағы футболшылар 6 мин. 1410-1450 м, ал 14 жастағы тиісінше 1530-1550 м жүгірсе, жақсы көрсеткіш деп саналады.

Әрбір жаттығу сабақтарында, сондай-ақ жеке жаттығуларда жүгіру, мұнда ұсынылған басқа да жаттығуларды пайдаланумен қатар, жас футболшылардың төзімділігін арттыру керек.

Алдын ала дайындық және бастапқы мамандану кезеңдеріндеептілік пен икемділікті тәрбиелеу қимыл-қозғалыс әрекеттерін үйлестіру бойынша күрделі іс-қимылдарды табысты меңгеруге негіз жасайды. Мұнда типтік жаттығулар-қозғалмалы ойындар, доппен жаттығулар, акробатикалық жаттығулар, қиын емес кедергілерден өту, секіру, шағын биіктікте тепе-теңдік жаттығулары. Үлкен маңызға ие жаттығулар жүгіру қосымша тапсырмалармен арналған кенеттен тоқтап, бір орында бұрылу, өзгеріс бағыттары мен талаптарына жылдамдық орындау.

Бұлшықеттердің табиғи икемділігі мен буындардағы қозғалғыштықты иілгіштіктің оңтайлы мөлшерін сақтай отырып, ауырусыз үлкен амплитуданың қозғалысы бар жаттығулардың көмегімен ұстап тұру керек.

Тереңдетілген жаттығу және спорттық жетілдіру кезеңдерінде жаттығуларды жаңарту және түрлендіру, оларды жаңа, неғұрлым күрделі, жағдайларда орындау орынды. Спорттық ойындар (баскетбол, гандбол, хоккей) ерекше маңызға ие.

Икемділікті тәрбиелеуде үлкен амплитудамен орындалатын заттар жоқ және жеңіл заттармен жаттығулар, буындар мен байламдарды нығайтатын жаттығулармен, сондай-ақ бұлшық еттердің босаңсуына арналған жаттығулармен үйлесімділікке арналған жаттығулар қолданылады.

Жас футболшылармен сабақтарда екі-үш жеңіл серіппелі жұлқылармен аяқталатын толық қозғалыс амплитудасы бар икемділікке арнайы тиімді жаттығулар қолданылады.

Сонымен, футболшыларды дайындаудың жемісті құралдарының бірі айналмалы жаттығу болып табылады. Айналмалы жаттығудың міндетіне жүйке-бұлшықет аппаратының,

кардиореспираторлық және басқа да жүйелердің жүйелі түрде ауысуындағы тренингтің көмегімен ағзаның үлкен жұмысқа қабілеттілігіне қол жеткізу кіреді. Берілген уақытта дұрыс таңдалған және кумулирленген нақты жаттығуларды дұрыс орындау қысқа уақыт ішінде физикалық қасиеттерді тез жетілдіруді қамтамасыз етеді.

Дөңгелек жаттығудың басты қағидасы – ұйымдастыру-әдістемелік формасы және дене жаттығуларын пайдаланудың жеке әдістерін қамтиды. Дөңгелек жаттығуда оқушылар 2-6 адам шағын топтарға бөлінген және олардың әрқайсысына дене жаттығуларын орындай отырып, барлық «станцияларды» ретімен жеңеді [4].

Айналмалы жаттығуды дене қасиеттерін жасау үшін де, футбол ойыншысының техникалық тәсілдерін жетілдіру үшін де тиімді пайдалануға болады.

Дене қасиеттерін дамыту үшін жаттығулар белгілі бір бұлшық етке әсер етеді. Футболшылардың күш дайындығы туралы айта отырып, жетекші күш категорияларын ажыратады: статикалық күш – бұл статика режимінде барынша күш-жігерді дамыту қабілеті; динамикалық күш-бұлшықет жұмысының қарқынды қозғалысы мен мобильді динамикалық режимі жағдайында белгілі бір уақыт аралығында бірнеше рет физикалық күш-жігерді дамыту қабілеті; жарылу күші қысқа уақыт аралығында барынша күш-жігерді дамыту қабілеті. Қозғалыс негізі-бұлшықет күші бар бір реттік. Мақсатты жетілдіру, қозғалыс сапасын дамыту және олардың кешенді көріністерін жақсарту кезінде жиі қарапайым және күрделі емес жеңіл атлетикалық жаттығулар, гимнастикалық жаттығулар, ауыр атлетика жаттығулары, сондай-ақ басқа да спорт түрлері қолданылады.

Техникалық тәсілдерді жетілдіру үшін футболшылардың жақсы меңгерген жаттығулары қолданылады. Қозғалыс сапаларын мақсатты іске асыру бойынша станциялар санының арақатынасы арнайы міндеттер мен оқу-жаттығу сабақтарына негізделген. Күштік қабілеттер жеке күшке бөлінеді, мысалы, статикалық режим немесе баяу қозғалыстар, және жылдамдық-күштік (жылдам қозғалыста көрінетін динамикалық күш).

Шеңберлік жаттығу әр түрлі жаттығуларды үйлестіретін кешенді жаттығумен ұсынылған. Бұл жаттығулар демалыс, қарсылық және жылдамдыққа арналған физикалық жаттығуларды қамтиды. Бұл жаттығу бұлшық ет күшін жетілдіреді, кардиореспираторлық төзімділікті нығайтады. Цикл 60-90 секунд белсенді кезеңнен және уақыт бойынша ұқсас демалыс кезеңінен тұрады. Айналмалы жаттығуларға дене жаттығуларының 15 түріне дейін қосуға болады [5].

Сондықтан, дене күшін дамытуға арналған жаттығудың арнайы әдістері, мысалы, аралық және тұрақты жүктемелер сияқты жаттығулар өзінің барлық ерекшелігі кезінде ойын жағдайына бағытталған тактикаға арналған техникалық жұмыспен ұштастыру керек. Күштік қасиеттердің пайда болуы келесі факторлардың әсерімен байланысты: жүйке-бұлшықет процестерінің қозу және тежеудің күшеюі мен шоғырлануы, ерік күші, сүйек-бұлшықет аппаратының жай-күйі, бұлшық еттің физиологиялық көлденең өлшемі, бұлшық ет тіндерінің химизмі, сондай-ақ спортшының биомеханикалық сипаттамасы және кейбір бұлшық ет топтарының көлемі мен дене жаттығуларының техникасы.

Соңғы мәліметтер бойынша, футболшылардың күш дайындығы туралы айта отырып, келесі негізгі күш санаттары бөлінеді:

– статикалық күш статика режимінде ең көп күш-жігерді дамыту қабілеті;

– динамикалық күш-бұлшықет жұмысының қарқынды қозғалысы мен мобильді динамикалық режимі жағдайында белгілі бір уақыт аралығында бірнеше рет күш-жігерді дамыту қабілеті;

– жарылу күші қысқа уақыт аралығында барынша күш-жігерді дамыту қабілеті.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Подготовка юных спортсменов / Под ред. Р.Е. Мотылянской – М.: Физкультура и спорт, 2013.

2 Годик М.А. Контроль тренировочных и соревновательных нагрузок. – М.: Физкультура и спорт. 2012.

3 Годик М.А., Скоморохов Е.Б. Критерии и величина анаэробных возможностей у футболистов. – Теория и практика физической культуры, 2011.

4 Гриндлер К., Пальке Х., Хеммо Х. Физическая подготовка футболистов. Пер. с нем. – М.: Физкультура и спорт, 2004.

5 Гуревич И.А. 1500 упражнений для моделирования круговой тренировки. – 2-е изд., перераб. и доп. – Минск: Высшая школа, 2003.

ҒТАМР 15.81.61

КЛИНИКАЛЫҚ ПСИХОЛОГИЯДАҒЫ ПСИХОСОМАТИКАЛЫҚ БАҒЫТТЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

А.С. Құрмашова
Магистрант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ.
А.Ж. Кудайбергенова
П.ғ.м., аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ.

Мақалада психосоматикалық бұзылулар мен ауруларды зерттеуге арналған шетелдік зерттеулерге теориялық шолу ұсынылған. Психосоматикалық патологияның дамуындағы психологиялық факторлардың әсер етуінің мәні атап өтілді. Үміттің күйреуі, өз өмір сүруінің мәнсіздігін сезіну, невротикалық бұзылулар (жағымсыз жағдайлардың неврозы, демалыс күнінің неврозы, жұмыссыздық неврозы), қорқыныш, фобия, жыныстық салада бұзылулар соматикалық бұзылыстары тудырады. Жүргізілген талдау стресске индивидуалды реакцияның психосоматикалық денсаулыққа әсерін түйіндеуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: психосоматика, денсаулық, бұзылыс, стресс, ауру.

Соматикалық аурулар мен психикалық процестердің (күйлердің) байланысы туралы ілім XVII-XIX ғғ. аралығында – Т. Сиденам жұмысының арқасында медицинаның дербес бөлімі ретінде пайда болды. 1918 жылы неміс дәрігері С.А. Гейнрот «психосоматика» терминін айналымға енгізді. Осылайша, «психосоматика» терминінің алғашқы тарихи мәні бұзылудың бастапқы факторы ретінде психологиялық жанжал тұжырымдамасымен байланысты болды. Уақыт өте келе, бұл ұғым кеңеюде және психосоматикалық қатынастар кез келген аурудың пайда болу ерекшелігін анықтайтын ерекше «әлем бейнесі» ретінде жиі қаралды.

Ф. Александер әр эмоциялық жағдайға вегетативті бұзылыстар мен аурулардың белгілі бір түріне тән деп пайымдай отырып, ерекше психодинамикалық жанжал теориясын ұсынды. Вегетативті невроз-бұл ішкі органдардың тұрақты немесе мезгілді пайда болатын эмоционалдық жағдайларға физиологиялық реакциясы. Осылайша, вегетативті невроздың симптомдары басым сезімнің көрінісі емес, белгілі бір эмоционалдық жағдайлардың физиологиялық сүйемелдеуі болып табылады [1, 3 б.].

А. Радченко аурудың келесі себептерін бөледі:

1) ішкі жанжал, яғни адамда саналы және бейсаналық арасындағы жекпе-жек олардың бірінің үстіне жойқын «жеңіске» әкеп соқтыратын жеке тұлғаның бөліктерінің қақтығысы. Осы екі бөліктер, таразы сияқты, бір-бірімен қақтығысып, кезек-кезек басым.

2) мотивация немесе шартты пайда. Бұл өте маңызды, себебі жиі симптом пациент үшін пайдалы болады.

3) басқа адамның әсер етуі. Балалар көбінесе басқа адамның әсерінен негативті мінез-құлықты көрсете бастайтыны белгілі. Ол автоматты түрде ересек өмірге ауысып кетеді.

4) «органикалық сөйлеу элементтері». Ауру фразаның физикалық көрінісі болуы мүмкін. Жиі адам өзін өзі ауруға үйретеді. «Жүрегім ауырып тұр...; «бауырымы бір нәрсе тұрғандай», «жүрегім айнып тұр» деген сияқты сөздер, одан кейін шынайы симптомдарға айналуы мүмкін.

5) сәйкестендіру және идеалға ұқсас болу әрекеті. Адам үнемі басқаға еліктеп, өз денесінен шеттетіледі. Өзгенің аурасында өмір сүре отырып, ақырында ол азап шегеді.

6) өзін жазалау. Егер адам өз көзқарасы бойынша жағымсыз әрекет жасаса, кейде бейсаналық жазаға ұшырайды. Өзін-өзі жазалау-көптеген психикалық травмалар мен соматикалық бұзылулардың жалпы себебі.

7) өткен ауыр психикалық травма тәжірибесі. Жиі бұл ерте балалық шақтың психикалық травмалары.

Жиі психосоматикалық науқастарда өз уайымдарын, жанжалдың мазмұнын, сезімдерін білдіру қабілеті өте төмен болады. Анықталмаған сезім соматикалық деңгейде өзгерістер тудыратын физиологиялық шиеленісті тудырады. Әдетте, бұл әлеуметтік жақсы бейімделген тұлға, ал алекситимияның симптомы балалық шақтан өзін және өз сезімін білдіруге отбасылық тыйым салу [2; 154 б.].

Қоғамдық өмірдің талаптарымен келісуді немесе қиындықтарды жеңе алмау адамдарды ауру болу немесе мүгедектікте пана іздеуге мәжбүрлейді. Ауру күтімі көбінесе адамның құндылықтар мен қауіптер шкаласы арасындағы тепе-теңдікті сақтауға тырысып келе жатқан өзіндік компромисс болып табылады. Бұл ретте ауру адам әлеммен өзара әрекеттестікте тепе-теңдікті сақтай алатын бейімделу тәсіліне айналады. 1959 жылы Д.Энджел «ауырсынуға бейім пациент» концепциясын немесе «ауырсынуға бейім пациент» теориясын ұсынды. Созылмалы аурулары бар науқастарда психотравмалық оқиғалардың жоғары жиілігін атай отырып, Энджел осы терминмен қанағаттанғысыз биоәлеуметтік қажеттіліктері бар адамды белгіледі, ол үшін созылмалы ауырсыну «екінші пайданы» білдіреді. Бұл қажеттіліктерді іске асыруға мүмкіндік береді. Мұндай емделушілердің ерекше тұлғалық ерекшелігі кейде көп жылдық өзін-өзі бұзатын мінез-құлық түрінде, айналасындағылардың барлық талаптарына өз-өзіне зиян тигізуге ұмтылады [3, 25 б.].

И.Г. Малкина-Пых аурудың себептері мен мағынасының бес негізгі саласын бөледі. Кез келген ауру:

1) жағымсыз жағдайдан немесе күрделі проблеманы шешуден кетуге «рұқсат береді»;

2) қамқорлықты, махаббатты, айналадағылардың назарын алуға мүмкіндік береді;

3) энергияны қайта бағдарлауға немесе жағдайды түсінуді «қайта қарауға» мүмкіндік береді;

4) өзін жеке тұлға ретінде қайта бағалау немесе мінез-құлықтың үйреншікті стереотиптерін өзгерту үшін ынталандырады;

5) айналасындағылар ұсынатын жоғары талаптарға сай болу қажеттілігін жояды [4; 69 б.].

Осылайша, ауру азап пен ауырсынуды білдірсе де, ол адамның алдында тұрған кейбір мәселелерді шешуге көмектеседі.

Қазіргі қоғамда өмір мәнін жоғалту психосоматикалық бұзылулар механизмін іске қосатын қуатты факторы болып табылады. Адамдардың өмір мәнін жоғалту мәселелерін В. Франкл қарастырды. Оның көзқарастарына сәйкес, өмірдің мәнін іздеу мен іске асыруға ұмтылу жеке тұлғаның мінез-құлқы мен дамуының негізгі қозғаушы күші болып табылатын туа біткен мотивациялық үрдіс болып табылады. Мағынаның болмауы экзистенционалды вакуум (экзистенционалды фрустация) деп аталатын жағдайға әкеледі, ол ерекше ноогенді невроздардың дамуына әкеледі. Әдетте, өмірдің мәнін жоғалту күшті психотравмалық оқиғалар кезінде орын алады. Мысалы, соғыс қимылдарына қатысу, бастан кешкен жоғалту, жақындардың өлімі. Психосоматикалық проблемаға аса көңіл аурулардың ауруға деген қарым-қатынас типтерін қалыптастырудағы жеке ерекшеліктерін зерделеуге бөлінеді.

А.В. Гнездилов онкологиялық ауруларды диагностикалаудың психологиялық аспектілерін зерттеу және онкологиялық науқастардың жеке басын коррекциялау қажеттілігіне назар аударады, бұл зерттеу нәтижелерімен расталады [5, 30 б.]. Ле Шан 500-ден астам науқастың ауру тарихын талдап, аурудың пайда болуына әсер етуі мүмкін 4 негізгі себептерді бөлді:

1. жас кезінде науқастың жалғыздық, тастап кету, үмітсіздік сезімдерін бастан кешуі;

2. адамдармен өте тығыз қарым-қатынас орнату немесе өз жұмысына толық берілу;

3. олар өз өмірін, барлық энергиясын толықтай арнаған, өмірінің мәні ретінде көрген адамның кенеттен түрлі себептерге байланысты жоқ болып кетуі және сол себепті күйзелістің пайда болуы;

4. күйзеліс, мазасыздық іште қалып, дәл уақытында шығатын жер таппай қалуы;

Карл және Стефани Саймонтондар қатерлі ісіктің пайда болу суретін толықтырды: ауруға дейін ұзақ уақыт күйзеліс туғызған травмалық оқиға, фрустрация, «болашақ науқастың» қалыптасқан жағдай алдында өзінің дәрменсіздігіне байланысты проблемамен күресу – адамның өмірге деген қызығушылығын жоғалтуға алып келеді, бұл гормоналдық тепе-теңдік өзгеруінің негізгі себептерінің бірі болып табылады және соның салдарынан атиптік жасушалардың жоғары репродукциясына алып келеді. Қатерлі ісіктердің пайда болуының алдын алу мақсатында онкологиялық науқастардың туыстарын психологиялық қолдау жүйесін әзірлеу маңызды болып табылады [6].

Сонымен, ауруға реакция түрлерін зерттеуді психоәлеуметтік оңалтудағы аурудың ішкі суретінің мәнін күшейту және науқастардың өмір сүру сапасын арттыру контексінде жалғастыру қажет. Кез келген созылмалы ауру оның биологиялық табиғаты қандай орган немесе функционалдық жүйелер оны зақымдайтынына қарамастан, адамды психологиялық ерекше өмірлік жағдайларға қояды. Ауру адамды өз өміріне, оның мағынасын, өзіне жаңаша қарауға мәжбүрлеуге қабілетті өмірдегі оқиға болып табылады. Тек ауру нәтижесінде қалыптасқан тұтас өмірлік жағдайды талдау ғана созылмалы науқас адамның дене және жан ерекшеліктерін барабар түсінуге, олардан жағымсыз жағдайлардың туындауын болжау және алдын алуға және аурудың өзін тиімді емдеуді жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Черкасов Д.Н. Взаимосвязь телесного и душевного при психосоматическом заболевании // Психология телесности: теоретические и практические исследования.

2 Психосоматика: взаимосвязь психики и здоровья. – Хрестоматия. Сост. К.В. Сельченок - Мн.: Харвест, 2003. – 640 с.

3 Дёмин, Е.В., Чулкова В.А. Качество жизни больных раком молочной железы как социально-психологическая проблема. / Психологическая диагностика отношения к болезни при нервно-психической и соматической патологии. Сборник научных трудов. – Л, 1990. – 126-129 с.

4 Малкина-Пых И.Г. Психосоматика: Справочник практического психолога. – Москва:ООО «Издательство УникумПресс», ООО «Издательский дом Инфра», 2000. – 176 с.

5 Гнездилов, А.В. Психология и психотерапия потерь. - СПб.: Издательство «Речь», 2007.– 162 с.

6 Менделевич, В.Д. Клиническая и медицинская психология: Практическое руководство.- М.: МЕДпресс, 2001. – 592 с.

SRSTI 15.31.31

THE MAIN PROBLEMS OF LEFT-HANDED PRESCHOOL CHILDREN

А.С. Сапарова
Магистрант, Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті, Павлодар қ.
З.Е. Жумабаева
Ғылыми – жетекші, Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті, Павлодар қ.

This article provides a brief overview of the problems of left-handed preschool children.

Left-handedness for centuries has been and remains a mystery that attracts attention.

Left-handed people have always aroused special interest and a certain wary attitude of others, aroused surprise and curiosity.

According to the latest scientific data, the preference for using one or the other hand appears in children simultaneously with two-syllable babbling at the age of five or six months. And, approximately, up to seven-eight months of age, there is a different frequency of using one of the hands in a supine position, sitting on the floor or at a table, standing at a barrier, crawling, and then walking. Only at the eleventh month, parents can establish a clear preference for a particular hand by the child.

As a rule, the child's left-handedness is detected by relatives, observing what part of the activity the child performs with the left hand. For example, at Breakfast, a child drinks tea while holding a Cup in his right hand. He also holds a spoon in his right hand. Feeling awkward, he puts the spoon aside and takes the Cup with both hands. Often he uses his left hand to replace his right, sometimes holding the spoon alternately with his left and right hands.

Such actions of the child are familiar, perhaps, to everyone. It turns out that until a certain age is reached, children do not care which hand to use. And if the child prefers one hand and this hand is the left? The opinion of relatives and friends often makes you seriously concerned. Maybe our child just doesn't know that you need to hold a spoon and draw with your right hand, and not with your left hand?

«Is our child left-handed?» – parents ask a question and are seriously upset.

Keywords: left-handed, left hemisphere, retraining, leading hand, problems.

The opinions of scientists on how and why left-handedness arise are not only different, but also contradictory, but despite the significant number of works devoted to this problem, it cannot be said that it has been studied and there are clear, well-reasoned confirmations of any one hypothesis. Among the works there are serious, unsubstantiated and proven by many years of research. The abundance of hypotheses in itself speaks of the possibility of the existence of various causes leading to left-handedness.

Naturally, in the theories of the origin of left-handedness, not only various factors are taken as the basis – sociocultural, pathological, genetic, but also their complex combination.

Many hypotheses of the last century explain the reasons for the predominant possession of the right hand, and left-handedness is considered as an exception. According to one of these hypotheses, right-handedness is explained by the asymmetric arrangement of internal organs, which shift the center

of gravity of the body to the right. The necessary emphasis on the left leg makes the right arm looser, it trains, its muscles become more developed, its movements more precise.

Even more popular was the so-called theory of “shield and sword”, according to which the shield during battles should protect the heart and therefore the warrior holds with his left (passive) hand, and his weapon with his right. The centuries-old training of the right hand in countless battles and determined its advantage in various activities.

One of the first theories of the occurrence of left-handedness was the social theory of the English scientist S. Jackson, who considered left-handedness to be the result of habit, the influence of social environmental conditions. However, according to Jackson, such a habit of working with the left hand is not passed down from generation to generation.

Of course, the purely social factor of the origin of left-handedness is easy to dispute, as long-term studies of left-handedness in different countries have proved that the percentage of left-handed and right-handed people in the human community does not change. It would hardly be possible with such a strong influence of the environment. There are situations when right-handed people, under the influence of external circumstances, and not due to biological reasons, become left-handed. The most common causes of this left-handedness (sometimes called forced) are injuries to the right hand (fractures, dislocations, sprains) suffered in early childhood. Imagine one and a half – two-year-old baby with a broken arm. On the one hand, this is the age of very active hand movements, the intensive formation of coherence, accuracy, on the other hand – attempts to draw something, put together cubes, a pyramid. But the right hand is sick, incompetent, and the left hand becomes involuntarily more active. If this period does not last long, then there is no reason for concern, but quite often there are several injuries in a row, and then the external environmental conditions take their toll. It becomes more convenient for the child to work with his left hand than with his right, and so there is “forced left-handedness” [1].

The influence of the environment may not be so severe, but it can give the same result of the formation of already “unforced left-handedness”. The fact is that the activity of the child is formed by imitating the activities of adults or peers. So there is a «non-violent» retraining, and many lefties surrounded by righties also begin to act more actively with their right hand. It is impossible to exclude the possibility of a reverse situation when a right-handed child is in a left-handed environment – he may have left-handed dad and mom, grandparents, brother or sister. And most importantly, in the family no one will be surprised by another left-handed person, and he himself will consider himself a left-handed person, unless he is very skilled. It should be noted that cases of forced hand changes are usually accompanied by neurotic and emotional disorders, as well as coordination discomfort, difficulties in mastering complex motor skills.

So, the external environment under certain conditions can affect the formation of left-handedness. But to be more precise, this is not true left-handedness, because left-handedness is intricately linked to brain activity.

At present, a sufficient number of facts have been accumulated confirming the possibility of the pathological origin of left-handedness. Moreover, there are supporters of extreme views who argue that any left-handedness, even found in different generations of left-handed people in the family, has a pathological origin associated with brain dysfunction, and most of these cases are due to birth trauma. Indeed, studies conducted in different countries, including ours, show that among left-handed children, the frequency of pathologies of the period of intrauterine development and childbirth, birth injury is very high. It cannot be ruled out that there is a genetically determined increased risk of birth injury in certain families. And then truly pathological left-handedness can manifest itself in different generations.

The likelihood of a left-handed child increases the so-called birth stress. Birth stress is usually determined by the presence of at least two unfavorable factors, among which the low birth weight of the newborn, too fast or prolonged childbirth, the use of tools during obstetric care, asphyxia of the newborn.

But there are few supporters of such extreme views, most researchers are inclined to believe that pathological left-handedness does occur, and it is important to understand that in these cases left-handedness can be combined with a complex of disturbances or delays in the development of speech, perception, and motor functions. At the same time, one should distinguish between left-handedness and these disorders, highlighting, perhaps, as a single cause of both left-handedness and violations in the development of the child, pathological factors associated with the course of the period of intrauterine development and childbirth.

However, there is evidence to suggest that the pathology in childbirth is only superimposed on the already existing lateral preference (the advantage of one of the sides of the body over the other in sensory, that is, sensitive, and motor activity), since some mothers note “special anxiety” before giving birth future left-handed fetus. Among left-handed children who do not have a history of development of neurological diseases and intellectual delays, about 5 % of children stand out, whose left-handedness can also be classified as “pathological”. Among these children, the percentage of speech disorders is high.

Another evidence of the occurrence of "pathological left-handedness" associated with brain damage due to the pathology of pregnancy and childbirth is data on a significant percentage (about 20%) of left-handed children among twins, both identical and double. It is clear that the conditions of intrauterine development of twins are less favorable and the likelihood of pathology in childbirth is higher, which means that the likelihood of left-handedness is higher.

However, according to American scientists S. Springer and G. Deutsch, there is another specific factor that acts only in identical twins, which can lead to left-handedness. This is the phenomenon of the so-called mirror image, manifested in a quarter of identical twins. In this case, one twin is a "mirror image" of the other up to the direction of curls of hair on the head and fingerprints. Naturally, one of the twins can be left-handed and the other right-handed. The mechanisms of mirror image are associated with certain moments of the early development of the embryo and have not yet been fully studied [2].

Often encountered family left-handedness forced scientists to seek an answer to the question of the possibility of inheriting this trait. There are several concepts of the genetic condition of that left-handedness, which is called normal, or genetically fixed, not associated with developmental disabilities. The significance of the genetic factor is confirmed by the evidence that left-handedness is especially common in families where at least one of the parents is left-handed. Left-handed children mention left-handed relatives five times more often than right-handed ones, family left-handedness is more often detected among left-handed people than among right-handed children. Back in the 20s of the last century, it was proved that the probability of finding a left-handed child in right-handed parents is only 2 %, but it increases to 17 % if one parent is left-handed, and increases to 46% if both parents are left-handed.

There are variants of theories that consider a complex combination of pathological and genetic factors underlying the manifestation of lateral preference. But, apparently, the idea of heterogeneous (various reasons) left-handedness would be more correct. Left-handedness due to various pathological factors, as well as left-handedness, based on a mixed genesis, can be distinguished. One cannot exclude the option of forced preference for the hand (forced left-handedness) due to loss, limb defect, pathology of the peripheral part of the analyzer system and other reasons. In fact, there are three main factors that determine the preference of the left hand: genetic laterality, or the genetic inheritance basis; pathological laterality, largely due to perinatal disorders in the development of the brain; forced laterality. Moreover, various combinations of these factors are possible, which greatly complicates the identification of the nature of their origin and requires the development of special methods for diagnosing the causes and degree of preference for the hand.

Considering various theories of the occurrence of left-handedness, we have repeatedly mentioned the two hemispheres of the brain, the different functional organization of the brain in right-handed and left-handed people.

We are used to talking about the brain as a single organ, but in reality the unity of the brain consists of the activities of two hemispheres – the right and left, which are closely connected to each other by a complex system of nerve fibers, which is called the corpus callosum. Each hemisphere, despite the almost identical (mirror) structure, has its own specific features and its own functions.

Differences in the right and left hands during movements are a direct reflection of the unevenness and specificity of the two hemispheres of the brain – the right and left. The motor paths connecting the brain and arm muscles are almost completely crossed.

Both hemispheres are involved in the regulation of movements of both the right and left hands. At the same time, more fibers go from the left hemisphere to the muscles of the right side of the body than to the muscles of the left side; but from the right hemisphere to the right half of the body, a greater number of fibers come in, that is, the 2 hemispheres seem to tend to exercise greater motor control over the right-handed muscles. Perhaps this morphological asymmetry is one of the explanations for the predominance of right-handed activity. Therefore, we clarify: for right-handed people, the left hemisphere mainly coordinates the work of the muscles of the right hand, and for left-handed people, this function belongs to the right hemisphere.

In a special work on the reactions of the motor areas of the cortex during real and mental movement, it was revealed that in right-handed people, the left hemisphere is reactive, more involved in activity only when moving with the right hand, and when moving with the left hand, the majority of the hemispheres were bilateral. Left-handed people had a higher activity of the left hemisphere when moving with both their left and right hands.

There are beliefs that, forcing a left-handed child to work with his right hand, we are trying to change not the nature of the preference of the hand, but to remake its biological nature [3].

Are left-handed people really "incapable", "awkward", "inept" or can they be superior to the right-handed? This is a difficult question, and there is no single answer. First of all, because the left-handed minority is still not

very well studied, and the prejudice against left-handedness has not been eliminated. In addition, left-handed people are forced to live in a right-handed world, of course, they can write with their left hand, and everything else – from the door handle to the most complex machine tools in almost all countries – mainly for right-handed people. Therefore, it is impossible to exclude constantly acting stress by the right-handed environment in which a lefty is forced to live. So, left-handed people are in less favorable than right-handed living conditions. And although now no one already believes that by exercising the left hand, one can achieve extraordinary successes, stop the nervous diseases and strengthen morality, there are still two extreme views. Supporters of the first believe that left-handed people have reduced mental abilities; adherents of the second, on the contrary, defend their exclusivity, talent, and non-standard. There is a third point of view, connecting the features of left-handed and right-handed people with the functional specialization of the dominant (leading) hemisphere of the brain – the left in right-handed people and the right in left-handed people.

Many researchers note a high percentage of left-handed children among children suffering from neuroses, developmental delays and disabilities. Speech disorders are especially common in left-handed children. Among left-handed people, a high percentage of children has complex violations of writing and reading. This is true, but it is important to understand what lies at the basis of such violations, and to find out whether left-handedness, speech impairment, and writing difficulties are the result of any general developmental disruption of the child. Considering various options for the genesis of left-handedness, we note that in some cases it can be the result of pathology or dysfunction of the left hemisphere. With dysfunction of the left (speech) hemisphere, as a rule, a violation of the speech development of the child is also associated, which largely determines the rate of general functional development. In the pathological genesis of hilt (for example, due to birth injury), damage to other areas of the brain cannot be excluded, which in turn can lead to disruption of complex integral processes that are the basis of complex activities. However, the origin of left-handedness in studies of the features of left-handed people is almost not taken into account, which means that the general group of left-handed children is almost always analyzed, the origin of left-handedness in which can be different [4].

A very interesting work by the American researcher J. Levy made it possible to clarify the peculiarities of visual and spatial functions in lefties. Given that for many left-handed people, the right hemisphere (in addition to the left) takes part in the implementation of speech functions, she suggested that the speech and visual-spatial functions (characteristic of the right hemisphere) will compete, and speech can dominate due to the lower organization visually spatial functions. But other authors believe that the same fact of combining verbal (speech) and non-verbal (non-verbal) functions in one right hemisphere allows verbal and non-verbal abilities to interact, reinforcing each other, which can determine higher creative abilities. And this is also confirmed when comparing lefties and righties.

When it comes to a significant percentage of left-handed children among children with mental health problems, it is probably worth considering the constant acting stress. The constant feeling of being different, different (even if not bad, not awkward, incapable, but simply different), self-dissatisfaction, attempts to understand oneself, evaluate objectively – the burden is not easy. And if minor failures, inconvenience, someone's irritation are added to this. And this is day after day, and tomorrow will not pass, which means that over time there will be restrictions in choosing a profession and some other problems. These are the micro-stresses that the left-hander cannot avoid.

Daily microstresses not only lead to the appearance of neuropsychic disorders, but also negatively affect the development of the child's personality and emotional sphere, stimulate negative feelings, reduce emotional stability, and increase the risk of social and psychological adaptation disorders.

It must be understood that the greatest negative effect is exerted by those micro-stresses that a person cannot (or believes that he cannot) control, that is, those are cases where he is unable to change the situation. From this point of view, the stresses that left-handed people are constantly confronted with (even if you do not take such extreme variants of the negative impact of the environment as retraining) are precisely those situations over which left-handed people are not in control.

Maybe in such cases we should share "what – why". Do mental health disorders occur because left-handed people are simply more disposed to this, less adaptive, more sensitive, or because the existence of left-handed people in a right-handed environment inevitably creates conditions for stress, adaptation disorders that lead to a breakdown in health [5].

Unfortunately, there is no clear idea of how left-handed and right-handed people differ in the organization of higher mental functions. We don't know who is more capable, who has higher intelligence, who are characterized by creative thinking, who are more specific, who are more emotional and musical. As experience shows, left-handed people, like right-handed people, can be very different.

There are many unlike anyone and different from all left-handed and right-handed people. And this once again confirms that left-handedness is an individual variant of the norm.

According to doctors, neuroses are more common in left-handed children than in right-handed peers. As already mentioned, one of the causes of neurosis is forced retraining, which is a strong stressor. According to the observations of Professor A.P. Chuprikova, clinical forms of neurosis in left-handed children are in 32% of cases. Moreover, an increased frequency of neurotic deviations is observed not only in children who demonstrate a clear preference for the left hand, but also in right-handed people who have left-handed relatives (that is, in children with unexpressed left-handedness).

Unfortunately, often adults do not see anything special either in the child's increased excitability, or in sudden mood swings, or in a restless dream, or in fears and anxieties. It is sometimes difficult for children to understand their condition, it is difficult to explain to adults how they feel (and are adults always ready to listen to them?). If we talk about something so "special" that happens to children during retraining, we should first of all bear in mind that it is adults who see how much the child's suffering touches their soul. It is important to emphasize the following: the features of the child's personal development, the way he will grow up, all this is closely connected with the state of his neuropsychic health. Factors that provoke anxiety, vulnerability, resentment, emotional sensitivity of left-handed people often contribute to the emergence and formation of such forms of behavior that not only the child will suffer, but also adults surrounding him (isolation, conflict, aggressiveness, etc.). So, we must do everything to smooth them, soften, relieve tension. Retraining as if gives impetus to everything negative, exacerbates all contradictions, truly creates stress. We have already talked about the harmful effects of daily stress on the growth, development and health of a child.

Of course, only a doctor can make a diagnosis (neurosis), prescribe treatment, and give recommendations on the necessary correction measures. However, to see the first symptoms, to understand that the child does not indulge, does not mess out, does not harm, both parents and educators must be able to correctly assess the condition of the child [6].

Professor A.P. Chuprikov, one of the first to begin a serious study of neurosis in retrained left-handed people, and his colleagues convincingly showed that "the retraining factor (stress of a right-handed environment) is essentially a highly specific psychogenic factor for the occurrence of neurosis in left-handed children".

Why does retraining become a psychogenic risk factor for neurosis?

Firstly, retraining a child, imposing a type of activity unusual for his biological nature, we upset the balance of interaction between the cerebral hemispheres, intrude on extremely complex and not yet formed mechanisms of coordination and control of movements, disrupt the natural course of improvement of these mechanisms in the process of age-related development and learning. That is, we deliberately create conditions for difficulties, failures, ineptitude, awkwardness.

What should a child feel, except for awkwardness, difficulties, ineptitude? Of course, – self-doubt, of course, – anxiety, anxiety, of course, – indecision, fear of repeating failure. He does not understand why he feels resentment, fear, humiliation, and therefore he is looking for ways to escape from these negative experiences. One option is to avoid conditions leading to failure. Remember the baby's woeful exclamation: "Never, never will I draw!" But this is possible before school. Systematic education deprives the child of this option of disengagement from problems.

However, a neurosis can occur without an acute traumatic situation. A situation of chronic resentment, constant emphasis on failure, adult dissatisfaction with the success of children can have the same impact as acute trauma. In cases with the retraining of left-handed children, there is, as a rule, both [7].

Among left-handed children, school fears are quite common. These are fears of failures at school, censure from teachers, teachers and parents.

The reason for such health disorders for retrained left-handed people is their upbringing with fear: "you will not be like everyone else", "they will laugh at you", "you cannot write beautifully", etc.

Sometimes parents involuntarily inspire a child with fear of school, as they themselves give in to difficulties and dramatize them, which is an additional (and sometimes the main) source of anxiety. Constant concern, low mood, lack of constructiveness, ease in solving problems that arise worsen the condition of the child, increase anxiety, fears.

Often left-handed children during retraining have neuroses of obsessive states, especially in families where parents are anxious about left-handedness, they believe that it can serve as an obstacle to further life, the choice of profession. If parents try to force the children to do all the right-handed actions with threats and intimidation, the children usually try, but they do not succeed, and parents regard such behavior as disobedience, caprice, stubbornness and punish. All this can be aggravated at school if the teacher not only requires writing with his right hand, but also reduces grades for quality and slow speed.

Of particular concern to parents is usually a neurotic stutter. Moreover, in cases where the cause of such an ailment is retrained left-handedness, stuttering intensifies after the hard execution of a written

task with the right hand. This circumstance was clearly manifested when comparing the speech of these children recorded on a tape recorder before and after completing the corresponding tasks. Stuttering in school is especially pronounced. There is an idea that the stuttering that occurs with left-handed people during retraining is due to the competition of the hemispheres in the management of speech. However, this is quite controversial, since there is no evidence of a relationship between the frequency of stuttering and the distribution of speech functions between the hemispheres. Most likely, various factors are important in the occurrence of this disorder, and along with the constant stress experienced by the child during retraining, a violation of the functional organization of the brain cannot be ruled out [8].

Stuttering may occur suddenly, but may increase gradually over time. If stuttering occurs suddenly, you should first consult a doctor. It is recommended to limit verbal communication, do not take the child to school for some time, or change the situation. Of course, you should understand what caused the trauma, and try to smooth out the situation. It is necessary to paint the daily regimen by the hour, strictly observe the sequence of actions. This will help the child prepare for work, eliminate surprises, and prevent anxiety. Such ritualized actions reduce the load on the nervous system, soothe the child. In addition, you can help the child, if you talk to him slowly, in short sentences, calmly. You can teach him to squeeze a soft toy during a conversation, twist it – this will be a distracting element that will help not to fix attention on stuttering.

By the way, neurotic tics (flashing, licking lips, wrinkling forehead with twitching nose) rarely cause anxiety of parents, and the teacher most often takes them for «antics», «tomfoolery». The child himself does not control these movements, they are involuntary. However, ridicule and mimicry of classmates, irritated jerking of the teacher, comments of parents do their job: these violations are fixed. The child begins to be self-conscious, becomes irritable. As a rule, tics are not directly related to the execution of written tasks with the right hand, but increase when the child responds, becomes nervous.

So, the neuroses that arise in left-handed children during retraining are serious diseases, the manifestations of which must be noticed in time to begin treatment immediately.

The most common neurotic symptoms in retrained left-handed people are: sleep disturbance, appetite, headaches, abdominal pain, fears, stuttering, tics, obsessive movements, motion sickness in transport, lethargy, lethargy, and a sharp change in mood.

In all cases when these manifestations are observed in a child (especially a retrained left-handed person), you should not expect this to go away by itself, but do not self-medicate, listen to the advice of «knowledgeable» people, it is better to seek advice from a doctor – neuropsychiatrist or pediatrician . The doctor will prescribe the necessary treatment and give recommendations. However, without the help of parents, a teacher or teacher, without their joint and coordinated work, it is impossible to change the situation. And only the right choice of tactics for joint assistance to the child will determine the success of all activities.

A child (a retrained lefty) can overcome uncertainty, anxiety, and fears only with the help of adults. It is necessary to strengthen confidence in it, to create conditions for overcoming shyness. Constant support, approval, elimination of ridicule, resentment, discontent help to avoid the main thing that leads to neurosis – feelings of bankruptcy, failure, inability. The sooner adults can achieve this, the greater the likelihood that the child will recover [9].

Medication helps the child cope with his condition, but pills can not eliminate the cause of the neurosis. Only overcoming all the causes that led to a violation of health will help restore it.

The best restores strength is a calm and deep sleep. Children with neurosis, as a rule, do not sleep well, so it is important for parents to learn how to relax the child before bedtime.

Many people come to the conclusion that they urgently stop teaching left-handed children right-handed writing, “change hands”, give the child the opportunity to write with his left hand. Take your time to change your hand, especially in those cases when retraining began long before school and the first stage of training (letter period) is completed. Repeated retraining can cause no less stress. What to do in these cases? No matter how difficult it may be, both the teacher and the parents will have to put up with bad writing and a much slower pace of activity, but in addition, everything should be done so that the child does not feel his own inferiority [10].

References

1 Баркан А.И. Практическая психология для родителей, или Как научиться понимать своего ребенка. – М.: АСТ – ПРЕСС, 2001. – 432 с.

2 Безруких М.М., Князева М.Г. Если ваш ребенок левша. – Тула, 1996. – 79 с.

3 Доброхотова Т.А. , Брагинина Н.И. Левши. – М., 1994. – 93 с.

4 Кутепова И. Левша в мире праворуких. // Дошкольное воспитание, 2002.-№4. – 64-69с.
5 Майская А. Ребенок – левша: как достичь гармонии с «правым» миром. – СПб.: Питер, 2006. – 96с.
6 Макарьев И.С. Если ваш ребенок – левша. 2-е изд., стер. – СПб.: Издательство «Лань», 2003. – 80с.
7 Павлова Л.Н. Левша: подарок природы или издержки //Педагогический вестник.-1996, №6.- С.7.
8 Усова А.П. Обучение в детском саду.- М., 1976.
9 Умственное воспитание детей дошкольного возраста /под ред. Подъякова Н.Н., Сохина Ф.А. – М., 1994.
10 Безруких М.М. Леворукий ребенок – 2-е изд., доп. – М.: Вентана – Граф, 2006. – 64с.: ил. – (Будущий первоклассник).

ГРНТИ 14.25.09

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИЛЛЮСТРАЦИОННЫХ МАТЕРИАЛОВ НА ПРИМЕРЕ РЕКЛАМЫ Г. ПАВЛОДАРА ПРИ ИЗУЧЕНИИ ПУНКТУАЦИИ В ШКОЛЕ

М.В. Порохня
Студент, Павлодарский государственный педагогический университет, г. Павлодар

Владение пунктуационной грамотностью имеет большое культурное значение и в настоящее время является показателем уровня развития речи человека, поэтому поиск эффективных способов обучения пунктуации является важной задачей. Школа стремится научить детей свободно использовать знаки препинания в своих письменных заявлениях. Для более легкого и наглядного усвоения пунктуационных норм школьниками нами был использован иллюстрационный материал рекламы города Павлодар и применен при изучении пунктуации в школе.
Ключевые слова: пунктуация, иллюстрационный материал, рекламные тексты, исследование, диаграмма, пунктуационные ошибки.

Пунктуационная грамотность важна не менее, чем орфографическая, она является одной из характеристик правильной письменной речи. Раздел «Пунктуация» является одним из самых сложных в языкознании. Пунктуация тесно связна с синтаксисом – разделом, лингвистики, изучающим грамматический строй языка, словосочетание и предложение. Пунктуационные правила, опираются, как правило, на синтаксические знания. Чтобы предотвратить пунктуационные ошибки у старшеклассников, необходима систематическая, грамотно организованная работа над развитием пунктуационного навыка в средних классах, которая должна проводиться как на уроках русского язык, так и на уроках литературы. Для построения наиболее эффективной методики обучения пунктуации очень важно знать типичные и наиболее устойчивые пунктуационные ошибки, которые допускают учащиеся разных классов в различных видах работ, выполненных как в классе, так и дома. Изучение ошибок помогает выяснению причин их возникновения, что создает возможность для построения рациональной методики обучения. Работа по формированию пунктуационного навыка поможет не только предотвратить пунктуационные ошибки, но и будет способствовать совершенствованию выразительности речи, что также очень важно как в школьной практике, так и в жизни каждого человека вообще. Ведь речь необходима человеку для общения, а выразительная речь делает человека приятным собеседником, умелым оратором.

Система работы по совершенствованию пунктуационных навыков в школе состоит из ряда компонентов, которые направлены на получение и усвоение учащимися знаний по пунктуации и обеспечивающих полноценное изучение школьной программы по синтаксису и пунктуации. Естественно, что одним из важных компонентов обучения знакам препинания является дидактический материал. Именно отсутствие высококачественного дидактического материала для совершенствования пунктуационных навыков школьников является одной из причин низкой грамотности выпускников средней школы. Ведь дидактический материал является решающим звеном в обучении языку вообще и знакам препинания в частности. Были проведены исследования и анализ рекламы ,встречающейся в г. Павлодар на предмет пунктуационных ошибок (Рисунок 1,2).

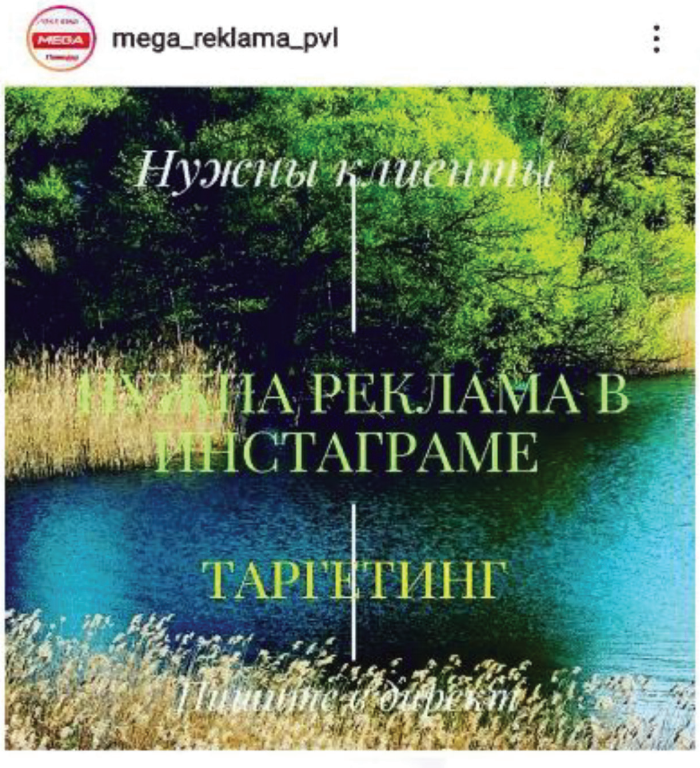

Рисунок 1. Республика Казахстан , город Павлодар, Instagram, аккаунт mega_reklama_pvl

Реклама № 1 (Рисунок № 1).

1. Полный текст: « Нужны клиенты Нужна реклама в ИнстаграмеТаргетинг Пиши ».

2. Республика Казахстан, город Павлодар, Instagram, аккаунт mega_reklama_pvl3. Допущен ряд пунктуационных ошибок, отсутствуют вопросительные знаки, восклицательный знак (первые три предложения вопросительные, четвёртое-восклицательное побудительное). «Нужны клиенты? Нужна реклама в Инстаграме? Таргетинг? Пиши!»

Рисунок № 2. Республика Казахстан, город Павлодар, Instagram, аккаунт mega_reklama_pvl

Реклама № 2 (Рисунок № 2).

1 Полный текст: «Доставка продуктов напитков и мыломойки».

2 Республика Казахстан, город Павлодар, Instagram, аккаунт mega_reklama_pvl3. Допущен ряд пунктуационных ошибок: отсутствует точка в конце предложения и запятые, отделяющие однородные члены предложения. «Доставка продуктов, напитков и мыломойки».

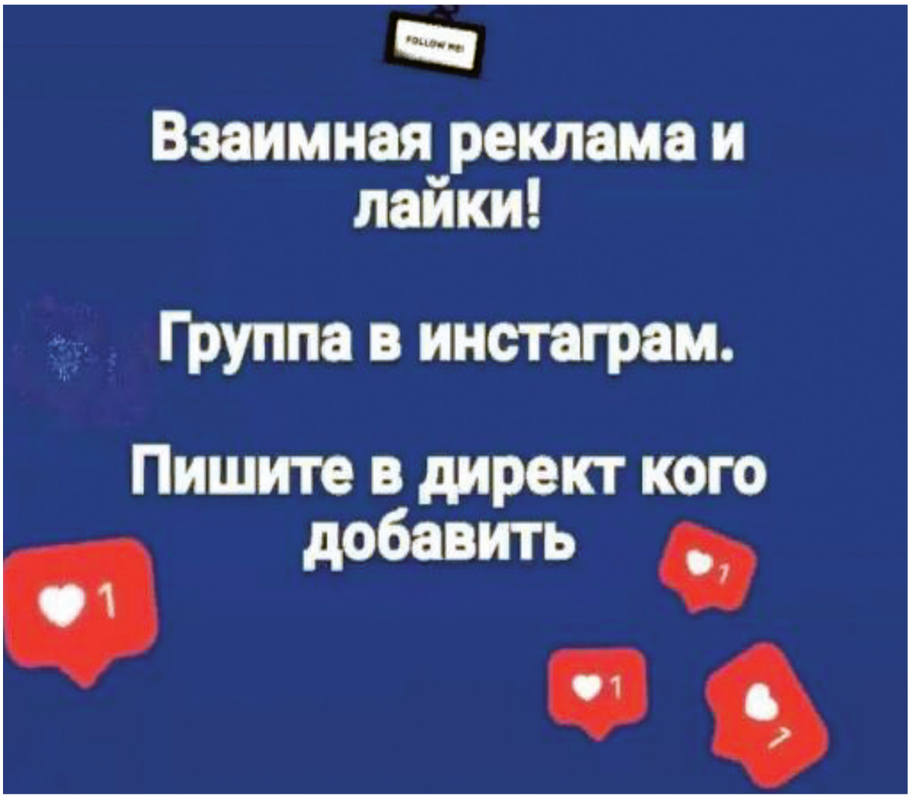

Рисунок № 3. Республика Казахстан, город Павлодар, Instagram, аккаунт mega_reklama_pvl

Реклама №3 (Рисунок № 3)

1. Полный текст: «Взаимная реклама и лайки! Группа в Инстаграм. Пишите в директ кого добавить».

2. Республика Казахстан, город Павлодар, Instagram, аккаунт mega_reklama_pvl3. Допущен ряд пунктуационных ошибок, отсутствует точка в конце предложения и запятая в сложноподчинённом перед союзным словом *кого* предложении, отделяющая главную часть от предикативной. «Взаимная реклама и лайки! Группа в Инстаграм. Пишите в директ, кого добавить».

Это те случаи, когда реклама встречается в лифтах, общественном транспорте, билбордах, бегущей строке, в СМИ и социальных сетях. У некоторых это вырабатывает «пунктуационную зоркость», а у кого-то привыкание к тому, что в тексте есть ошибки. Эти иллюстрационные материалы хорошо знакомы учащимся, так как в настоящее время реклама занимает свою нишу в каждой сфере деятельности: экономика, спорт, образование, медицина и т.д. Таким образом, нами были исследованы различные виды рекламы г. Павлодар на предмет пунктуационной грамотности. Это телереклама, печатная реклама, реклама наружная и реклама из социальных сетей в количестве сорока единиц. Анализ данных текстов на предмет пунктуационного оформления выявил следующие ошибки. Отсутствие запятых между частями сложного предложения в десяти рекламных текстах, что составило двадцать пять процентов от общего числа. Отсутствие запятых между однородными членами предложения в девяти текстах, что составило двадцать три процента от общего числа. Отсутствие знаков препинания в конце предложения (как точки, так и вопросительного либо восклицательного знака), что составило семнадцать процентов от общего числа исследованных текстов. Отсутствие тире в предложениях зафиксировано в шести случаях, и это составило пятнадцать процентов от общего числа. Пять случаев из общего числа текстов выявило отсутствие такого знака, как точка с запятой, что составило тринадцать процентов. Три случая показали отсутствие двоеточия в рассматриваемых текстах – семь процентов от общего количества рекламных единиц.

Анализ данных рекламных текстов на предмет пунктуационных ошибок показал, что наиболее распространёнными пунктуационными ошибками являются отсутствие запятых между частями сложного предложения и однородными членами предложения, что видно в диаграмме, выполненной по результатам исследования.

Рисунок № 4. Типология ошибок рекламных текстов (диаграмма).

Такие случаи были использованы при разработке урока «Электронные средства массовой информации. Знаки препинания в бессоюзных сложных предложениях», которая была отправлена на различные образовательные сайты и порталы

Реклама проникла во все сферы нашей жизни, и поэтому хочется, чтобы люди видели вокруг себя грамотную, компетентную рекламу. Если каждый человек будет задумываться над тем, что и как он говорит и пишет, русский язык еще долгие годы будет «великим» и «могучим». Хочется верить, что скоро придет время, когда языковой материал рекламы станет образцом рекламы русского литературного языка

ҒТАМР 15.31.31

ЖАСӨСПІРІМ ШАҚТАҒЫ МАЗАСЫЗДЫҚТЫҢ ПСХОЛОГИЯЛЫҚ СИПАТТАМЫСЫ ЖӘНЕ ЖАС ДИНАМИКАСЫ

А.Э. Махмутов, Д.Е. Мазитова
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ.

Мақалада жасөспірім тұлғасының мазасыздық ерекшеліктері сипатталған. Жасөспірімдік жаста мазасыздық тұлғаның жалпы әл-ауқаты мен әлеуметтік-психологиялық бейімделуіне әсер ететін маңызды психологиялық құрамдауыш болып табылатыны анықталды. Мінез-құлық интеграциясы мен жеке тұлғаның бейімделуінің бұзылуына әкеп соқтыратын ұзақ уайым оқушының психологиялық денсаулығын бұзуға себеп болуы мүмкін.

Түйін сөздер: мазасыздық, жасөсіпірім, қорқыныш, қорғаныс механизмдері

Мазасыздық-адам өмірінің белгілі бөлігенде орын алған сәтсіздікке байланысты эмоциялық жайсыздықты бастан кешіру сезімі. Мазасыздықты эмоциялық сезім ретінде, жеке тұлғаның тұрақты мінез-құлық қасиеті немесе темпераменті ретінде ажырауға болады.

Балалар мен жасөспірімдердің мазасыздығын зерттеу әдетте, қолданбалы «қызметтік» сипатқа ие. Салыстырмалы түрде 5-8 жастағы балаларға арналған жұмыстар (бұл көп жағдайда мектепке дайындық мәселесіне байланысты), жасөспірімдерде мазасыздықты зерттеу жеткіліксіз. Мазасыздық көбінесе белгілі бір жас шеңберінде зерттеледі. Балалық шақтың әртүрлі кезеңдерінде мазасыздықты зерттеу осы құбылыстың мәнін ашу үшін де, адамның эмоциялық сферасының дамуының жас заңдылықтарын түсіну үшін де, эмоционалдық-тұлғалық білімнің қалыптасуы үшін де маңызды. Көптеген зерттеушілер мен практикалық психологтар атап өткендей, балалық шақтың бірқатар психологиялық қиындықтарының, соның ішінде білім берудің психологиялық қызметіне жүгінуіне себеп болатын көптеген даму бұзылуларының негізінде мазасыздық болып табылады. Мазасыздық «невротика алды жағдай» көрсеткіші ретінде, мінез-құлықтың бұзылуында, мысалы, жасөспірімдердің делинквенттілігі мен аддиктивтік мінез-құлқында оның рөлі қарастырылады.

Мазасыздықты зерттеушілердің көпшілігі мазасыздану мәселесі психологиялық-ғылыми және клиникалық тұрғыдан-бірінші рет З. Фрейдтің (1896, 1920, 1926, 1933) еңбектерінде арнайы қаралғанына келіседі.

Ең алдымен, Фрейдтің мазасыздық пен үрейге қатысты көзқарастары С. Кьеркегордан бастау алған философиялық дәстүрге жақын екенін атап өту қажет. Кьеркегор мен Фрейд көзқарастарының адам болмысының мәнін түсінуге жақындығы, бейсаналықтың мәні ғылым тарихшыларының бірнеше рет атап көрсетілген. Біз үшін бұл жақындық қорқыныш пен мазасыздық түсінігінде қалай көрініс табатыны өте қызықты. Фрейд де, Кьеркегор да қорқыныш пен мазасыздықты шектеу қажеттігін мойындады, қорқыныш-нақты, білінетін қауіптілікке, ал мазасыздық- анықталмайтын және белгісіз қауіптерге реакция деп есептеледі.

З. Фрейдтің 1917 жылғы дәрісінде мазасыздық айқын көрсетілген: «...қорқыныш мәселесі-түрлі және ең маңызды сұрақтар жиналатын тораптық пункт, құпия, оның шешімі біздің жан дүниемізге жарқын жарықты төгуге тиіс» [1].

Мазасыздықты түсіну адамның психикалық өмірін түсіндіру үшін өте маңызды деп есептей отырып, З. Фрейд бұл құбылысты талдауға өте мұқият қарады, өзінің тұжырымдамасын негізінен мазасыздықтың себептері мен функцияларына қатысты бөліктердегі бірнеше рет қайта қарап, нақтылайды. З. Фрейдтің мазасыздық мәселелері бойынша классикалық жұмысы ретінде «Тежеу. Симптом. Мазасыздық» (1926) кітабы деп саналады. «Қорқыныш» (1927) атымен орыс тіліне аударылған. Осы уақытқа дейін батыста шыққан мазасыздыққа байланысты ешқандай зерттеу осы кітапқа тікелей немесе жанама сілтеме жасамай жүрмейді.

З. Фрейд мазасыздықты жағымсыз эмоционалдық күйзеліс ретінде анықтады. Мазасыздық мазмұны-белгісіздік пен дәрменсіздік сезімі. Мазасыздық үш негізгі белгілермен сипатталады: 1) жағымсыз сезіммен; 2) тиісті соматикалық реакциялармен, ең алдымен, жүрек соғуының күшеюімен; 3) саналы уайымдау. Бастапқыда З. Фрейд өмір сүру және бейсаналық мазасздық болуы мүмкін деп есептеді, бірақ содан кейін ол мазасыздық- саналы түрде уайымдалған және қауіптілікке сүйену іскерлігінің өсуімен бірге жүретін жағдай деген қорытындыға келді.

А. Фрейдтің мазасыздықтың генезі теориясының З. Фрейдтің жұмыстарынан айтарлықтай айырмашылығы – мазасыздықтың мазмұны туралы сұрақты (объектіні жоғалту, махаббаттың жоғалуынан қорқу және т.б.) оның ішкі негіздеріне, бала психикасының әртүрлі жақтарының өзара қарым-қатынасына баса назар аударылған. А. Фрейд тұрғысынан мазасыздық-балалар мен ересек жаста неврозға әкелетін және қорғау процесін тудыратын негізгі фактор. Симптоматикасы бойынша балада да, ересектерде де мазасыздықтың қандай түрі-сыртқы немесе ішкі-бұл процесті туындатқанын анықтауға болмайды. Алайда, бұл процесс психоаналитик жұмыс істеуі тиіс қорғаныс механизмдерін туындатады. Оның пікірінше, психоаналитикалық тәжірибе Супер-Эго үрейленуінен және объективті алаңдаудан туындаған қорғаушылармен жұмыс істегенде айтарлықтай табысты және өз инстинкттерінің күшінен қорқуға байланысты мазасыздық кезінде ең қолайсыз болжам болуы мүмкін [2].

Мазасыздықты темпераменттің қасиеттері ретінде түсіндіргенде («психодинамикалық» мазасыздық, В.С. Мерлиннің терминологиясы бойынша) негізгі факторлар ретінде табиғи алғышарттар-жүйке және эндокриндік жүйелердің қасиеттері, атап айтқанда жүйке процестерінің әлсіздігін айтуға болады.

Мазасыздықтың табиғи алғышарттары туралы мәселе өте күрделі. Бірқатар зерттеулерде бұл мәселе мазасыздықтың жай-күйін көрсететін факторлардың екі түрі-сөзсіз (вегетативті, немесе «психовегетативті», ден қою кіретін) және негізделген туралы түсінік арқылы шешіледі. Факторлардың көрсетілген түрлері өзектілендірілетін жағдайларды бірнеше рет қайталау тұрақты білім ретінде алаңдаушылықты бекітуге әкеледі деп болжанады. Р.Б. Кеттелл және оның әріптестері бұл мәселені факторизацияға әртүрлі деңгейдегі көрсеткіштер ұшыраған

математикалық модельді пайдалану арқылы шешуге тырысты. Бұл зерттеулердің маңызды нәтижесі депрессия құбылыстарынан, өмірдің пессимистік қабылдауға бейімділігінен, невротизмнің ұқсас құбылыстарынан айырмашылығы алаңдаушылық феномені болып табылады. Сондай-ақ, мазасыздық жағдайына тән физиологиялық және биохимиялық көрсеткіштер де бөлінді.

Мазасыздықты салыстырмалы түрде тұрақты тұлғалық сипат ретінде түсіну оның пайда болуы мен жеке және әлеуметтік факторларын, ең алдымен қарым-қатынас ерекшеліктерін бекітудегі рөліне ерекше назар аударуға мәжбүрлейді.

Бірқатар алаңдаушылық байланысты зерттеулерде, «қорқыныш-үрейленудің субъективті жағдайы» кез келген қақтығыстың психологиялық баламасы ретінде қарастырылады. Бұл ретте жанжал негізінен адамның белгілі бір жағдайды қауіп төндіретін (оның объективті сипаттамаларына қарамастан) және оны болдырмау немесе еңсеру үшін қажетті құралдардың болмауы арасындағы қарама-қайшылық ретінде түсіндіріледі. Бұл көрініс психологиялық стресс және қауіп когнитивті бағалаумен олардың пайда болуын байланыстыратын оның компоненті ретінде мазасыздық теорияларының жалпы қатарына жатады. Соңғысы осындай бағалау процесі бірнеше кезеңнен тұрады деп болжайды:

1) жағдайды қауіп-қатер ретінде тікелей бағалау;

2) қауіпті еңсеру құралдарын іздеу және іріктеу;

3) жағдайды когнитивтік қайта бағалау және оған қарым-қатынасты өзгерту. Мазасыздық сыртқы қатерді бағалау оны жеңу үшін қолайлы құралдарды табу мүмкін еместігі туралы ұғымдармен ұштасқан кезде туындайды, ал оның алдын алу және түзету оқыту ретінде түсіндіріледі [3].

Г.С. Салливен мазасыздық ұғымын өзінің теориясы үшін іргелі деп санады. Мазасыздықтың пайда болуын сипаттай отырып және бұл процесті нәзіктік сезімінің пайда болуымен салыстыра отырып, ол баланың мұқтаждықтарының қанағаттанбауынан туындаған күйзелісі ананың индукциялануы және оның нәзіктік ретінде уайымдап отырғандығын атап өтті. Керісінше, тұлғааралық сенімсіздікті бастан кешіру анасында бар алаңдаушылық баланың үрейленуіне байланысты. Г.С. Салливен соңғы жағдайды «нөмірі 1 мазасыздық теоремасы», ал кернеуді беру процесі «эмпатия» деп атады. Тек қана екі түрдегі кернеудің редукциясы-биологиялық қажеттіліктерден келе жатқан, сондай-ақ тұлғааралық қауіпсіздікке байланысты-эйфорияның белгілі бір деңгейіне әкелуі мүмкін. Үрей мен қорқыныш арасындағы айырмашылықты ажырата отырып, Г.С. Салливен адам өмірінде бұл балама үдерістер: «мазасыздық маңызды, үлкен адаммен эмпатикалық байланыстан туындайды, ал қорқыныш жалпы қажеттіліктердің қанағаттануы олар ерекше күш алғанша кейінге қалдырылғанда анықталады». Анадан алынған «алғашқы мазасыздық» қажеттіліктер кернеуінің басқа түрлерінен күрт ерекшеленеді. Қажеттіліктердің кернеулігі ішкі көзі бар және ең басынан бастап сәбидің белгілі бір әрекеттері арқылы сипатталады, олар оның энергиясын өзгерте алады. Бірақ мазасыздық сыртты пайда болғандықтан, бала оны жоя алмайды. Үрейлену қандай да бір органдармен байланысты емес, онда ерекше, нақты ештеңе жоқ, бұл оны бөліп алуға және белгілі бір белсенділік таныта отырып, одан босауға немесе одан құтылуға мүмкіндік берер еді [4].

Жеке тұлғааралық сенімділікке деген қажеттілікті қанағаттандырмаудың орталық рөлі К. Хорнидің жұмыстарында де атап көрсетіледі. Адам дамуының басты мақсаты ретінде өзін-өзі жүзеге асыруға ұмтылуды қарастыра отырып, К. Хорни мазасыздықты осы үрдістің негізгі қарсы әрекеті ретінде бағалайды. К. Хорнидің ерте және одан кейінгі жұмыстарында үрейленуді түсінудің арасында айырмашылықтар бар. Алайда, баланың үрейленуі кезіндегі ортаның рөлін атап көрсету өзгеріссіз қалды. Жасөспірімнің негізгі қажеттіліктерін қанағаттандыру мүмкіндігі оны қоршаған адамдарға байланысты. Баланың белгілі бір тұлғааралық қажеттіліктері да бар: өзгелердің тарапынан махаббат, қамқорлық, мақұлдау, сонымен қатар оның пікірінше, адам белгілі бір қақтығыстарды қажет етеді – «дені сау үйкеліс» – басқалардың тілегі мен ерік-жігеріне. Егер бұл қажеттіліктер баланың ерте тәжірибесіне қанағаттанса, егер ол айналасындағылардың махаббаты мен қолдауын сезсе, онда ол өзіне қауіпсіздік пен сенімділік сезімі дамиды. Бірақ өте жиі жақын адамдар бала үшін мұндай жағдай жасай алмайды: олардың балаға деген қарым-қатынасы өздерінің бұрмаланған, невротикалық қажеттіліктерімен, жанжалдар мен күтулерімен шектеледі [5].

Жасөспірімдерде алаңдаушылықты зерделеуде, бұл құбылыстың таралуы қоғам өмірінде болған өзгерістермен қалай байланысты екендігене жауап беру қажет. Тұрақты мазасыздық адамда жағымсыз, теріс эмоционалдық тәжірибенің бар екенін көрсетеді. Алайда, зерттеу кезінде мұндай тәжірибенің көзін анықтау өте қиын. Сонымен қатар, табыстылықтың объективті сипаттамалары осындай дереккөзге ғана емес, керісінше, аса маңызды салалардағы үрейлі адамдардың жетістіктерінің жоғары деңгейін жиі куәландырады.

Қорытындылай келе, эмоциялық ыңғайсыздықты бастан кешіру, қауіптің алдын алу сияқты мазасыздық адамның маңызды қажеттілігінің қанағаттанбауының көрінісі болып табылатындығын көрсетті: мазасыздық жағдай уайымдау кезінде өзекті және тұрақты алаңдаушылық кезінде гипертрофиялық түр бойынша тұрақты басым болады. Мазасыздық-ұзақ уақыт бойы сақталатын тұрақты жеке білім. Оның өзіндік ынталандыру күші және соңғы компенсаторлық және қорғау көріністері басым мінез-құлқында іске асырудың тұрақты нысандары бар. Кез келген күрделі психологиялық білім сияқты, мазасыздық эмоционалдық үстемдік ету кезінде когнитивті, эмоционалдық және операциялық аспектілерді қамтитын күрделі құрылыммен сипатталады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Фрейд А. Норма и патология детского развития / А. Фрейд, З. Фрейд. Детская сексуальность и психоанализ детских неврозов. – СПб., Восточно-Европейский Институт психоанализа, 2000.

2 Фрейд А. Психология «Я» и защитные механизмы. – М.: Педагогика, 1993.

3 Змановская, Е.В. Девиантология (Психология отклоняющегося поведения) / Е.В. Змановская. - М.: Издательский центр «Академия», 2013. - 288 с.

4 Вачков И. Тревожность, тревога, страх: различение понятий. Школьный психолог, 2004, 8.

5 Хорни, К. Тревожность // Тревога и тревожность: хрестоматия / сост. В.М. Астапов. – СПб: Питер, 2001 - С.166-180.

SRSTI 15.41.21

THE IMPACT OF A PARENT’S DIVORCE ON AN ADOLESCENCE PERSONALITY

M.A. Iskakova
Master student, Zhetysu State University named after I.Zhansugurov, Taldykorgan
T.T. Nurzhanova
Candidate of pedagogical Sciences, associate Professor, Zhetysu State University named after I.Zhansugurov, Taldykorgan

Мақалада жасөспірім тұлғасының дамуына ата-ананың ажырасу ықпалына арналған зерттеулер талданады. Ата-аналардың ажырасуы оның өміріндегі басты теріс оқиға болып табылады. Ажырасуды бастан кешкен отбасыларда жиі кездесетін жағдаяттар мен олардың сипатты көріністері көрсетілген. Ата-аналардың ажырасу салдарына әсер ететін негізгі факторлар. Отбасындағы қақтығыстар мен жасөспірімдердің бейәлеуметтік мінез-құлыққа бейімділігі арасындағы өзара байланыс белгіленген, ата-аналар ажырасқаннан кейін жасөспірімдердің бейімделу жолдары сипатталған.

Түйін сөздер: ата-аналардың ажырасуы, жасөспірімнің жеке тұлғасы, ажырасу салдары, отбасындағы ахуал, ата-аналардың мінез-құлқы, толық емес отбасы, жанжал, бейімделу, құқық бұзушылық жасауға бейімділік, қайта неке, тәуелсіздікке ұмтылу, өзара қарым-қатынастың бұзылуы.

Divorce is becoming more common. Of particular importance is the question of its influence on the development of the adolescent’s personality. According to many psychologists, the divorce of parents is the main negative event in the life of a teenager, the cause of uncertainty and traumatic experiences. The first emotional reaction of a teenager to a parent’s divorce may include shock, fear, anxiety, uncertainty about the future, anger and irritation, a sense of guilt for what happened, the need to adapt to the absence of one of the parents, frustration and sadness, jealousy and resentment. However, the consequences of divorce affect the child for a long time, appearing even in the first years of his adult life [1, p. 170].

Factors that influence the consequences of parental divorce for a teenager are the climate in the family, the behavior of parents, the presence or absence of care for children before and after the family breakup, the experiences of parents, the circumstances and reasons for divorce,the form in which the divorce took place, how the family breakup affected the father and mother and their new relationship, the degree of involvement of the child in the conflict between parents, the decision on custody. Children who

have experienced divorce or remarriage of their parents are at greater risk of experiencing psychological problems than children from strong families [2, p. 278]. Teens who are not faced with the divorce of her parents, assess the climate in the family, the warmth of relationships and level of conflict, style of parental care more positively than teenagers emerging from the care of one parent. In single-parent families (where one of the parents is absent), authoritarian or too liberal attitudes are more often present than in normal families [3, p. 316].

The nature of a parent's divorce can have a striking effect on a teenager: the most traumatic situation is when the parents involve the child in a conflict, trying to force him to take sides. Teenagers who live alternately with their father and mother, who do not understand each other, often have a sense of involvement in the conflict; when parents act in concert, the likelihood that their children will be involved in the conflict is low, even if the teenager is in a close relationship with both parents. If the divorce is peaceful, it can have a positive impact on parents and adolescent children, reducing the level of conflict in the family.

The ability of parents to adapt to a new situation decisively affects the adaptation of a teenager to the divorce of parents – the more anxious the father and mother are, the more likely it is that the child's mental balance will also be disturbed. However, in cases where divorce brings relief to the spouses, it also has a positive effect on their children.

A study of the influence of divorced spouses on the adaptation of adolescent children has shown that the factors most closely related to the ability of a teenager to get used to new conditions are:

a) the existence of a close relationship between the child and the parent with whom he lives and who cares for him and takes part in his daily activities;

b) the lack of a sense of involvement in the conflict between parents. The extent to which divorce affects teenagers depends largely on how the parents manage to cope with conflicts and to what extent the teen feels drawn into these events.

Many studies have confirmed that the tendency to divorce is transmitted from generation to generation, i.e. people whose parents are divorced, divorce more often than those who grew up in a solid family. One explanation for this fact is that children of divorced parents, entering into marriage, have an already formed idea of the possibility of divorce and a reduced sense of responsibility in relation to marital duties [4, p. 448].

The separation of a child from one of the parents leads to an increase in the likelihood of mental and personal problems, increased propensity to suicide, alcohol or drug dependence, low self-esteem and low assessment of their own abilities, a negative attitude to parents and an increased need to consult a psychiatrist [5, p. 348]. The absence of a father or mother in the family affects the development of male and female beginnings in adolescents. Boys raised by their mothers are more likely to have a weakly masculine nature, are not clearly aware of their male role in the family and society, are prone to dependence on others, rarely show aggression and feel insecure in communicating with their peers. The effect of not having a father on a teenager decreases as they grow older. For girls, the absence of a father has the opposite effect; it can create certain difficulties in the sexual life of girls. If a girl is raised by the same father, she may identify with the male type of behavior and lose her femininity to some extent.

There is a correlation between conflicts in the family and the propensity of adolescents to commit offenses, as well as a decrease in their school performance, low level of professional aspirations. The divorce of parents makes a teenager look at himself and his parents in a new way. His own " I " suffers greatly in this situation, especially when a teenager begins to blame himself for what happened in the family, or faces difficulties related to the attitude of others to such situations. In order to restore self-esteem that was damaged as a result of family breakdown, as well as to cope with stress caused by domestic conflicts, children of divorced or separated parents are more likely than children from strong families to commit acts that are associated with a risk to their health: Smoking, drinking alcohol and drugs, etc [6, p. 457]. Research has found that young people whose parents are divorced when they are most likely to become addicted to drugs the children were in their Teens. Teenagers from strong families and those whose parents divorced when they were children are less susceptible to bad habits. This is due to the attempts of teenagers whose parents have just divorced to adapt themselves to an unfavorable family environment, as well as the lack of trusting relationships with their parents.

Research has also shown that young men in families where their father has left are less conflicted at home than those who are left without a mother or live in full-fledged families and have a more positive view of themselves. Sons left without fathers are more active in assuming the role of head of the family, which gives them a new status. And daughters who find themselves in a similar situation begin to quarrel with their mothers more often – their self-esteem significantly decreases. However, many researchers agree that girls adapt to the consequences of divorce much better than boys. A teenager's reaction to the

loss of their father also depends on whether it is caused by divorce or death. Teenagers whose fathers have died are usually raised in a warm, caring environment. In divorced families, both the mother and the adolescent often experiences guilt for what happened and feel a mutual exclusion [2, p. 129].

The remarriage of a parent who is raising a teenager often awakens an excessive desire for independence in the child, which, in turn, leads to a violation of the relationship in the family. During divorce, parental control over the child, mutual feelings and the need to communicate with each other weaken, which, in turn, awakens in the adolescent an early desire for autonomy, the belief that in life you need to rely only on yourself. Thus, on the one hand, teenagers from single – parent families are more responsible, independent from their parents and determined than those who grow up in ordinary families, and on the other hand, they may start actively moving away from home too early, seeking independence from their parents, independence, which, in turn, can lead to further conflicts in the family.

References

1 Psychology of the modern teenager / Ed. by D.I. Feldstein, Moscow, 2000.
2 Eidemiller E.G., Justitsky V.V. Family psychotherapy. Yekaterinburg, 2001.
3 Teachers and parents about adolescent psychology / Edited by T.G. Tarakanov, Moscow, 2000.
4 Eidemiller E.G. the Role of intra-family relationships in the development of psychopathies and psychopath-like disorders in as a teenager. 2nd ed. Rostov n/A, 2006.
5 Feldstein D.I. Psychological aspects of studying the modern teenager. Moscow, 2005.
6 Rice F. Psychology of adolescence and youth. Saint Petersburg, 2000.

МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT

Гуманитарлық ғылымдар
Гуманитарные науки
Humanities

Ермуханова И.Ж., Алданазарова А.А. Ә.Кекілбаевтың «Үркер» романындағы көнерген сөздердің сипаты 4
Қасымов А.Қ., Шайхынова Г.Қ. Сатира саңлағы 6
Мұқаметқанова Н.А. Тұрғазы Нұқай, Серік Ғабдуллин шығармашылығы....9
Кадирхан А.К. «Күн» мифологемасының қазақ және түрік тілдеріндегі көрінісі 13
Алтынбеков Ж.С. Коммуникативные аспекты перевода политического дискурса....16
Жұмабай Б.Қ., Ержаханова Р.Б. Қазақ аударматанудың негізгі мәселелері 19
Уралбаева Д.Т. Қазақ әдеби тілі және жайдарман ойындарының тілі 21
Ивахненко В.В., Андрющенко О.К. Прагматические характеристики речевой ситуации ссоры....26
Темикова Р., Суюнова Г.С. Лингвокультурный типаж «блогер» 32
Бехожина А.А., Карипжанова Ш.С. Суицид – естілмей қалған жан айқай 36
Мейрашева Н.А., Утегенова Г.У., Бижанова М.А. Рабғузидің «Қисас-ул Анбийа» шығармасының тәрбиелік мәні 40
Сахов А.С., Сахов А.С. Бекасыл Биболатұлы көсемсөзінің құндылықтары....43
Серикова А.А., Қуанышева Ж.Қ., Бижанова М.А. Сәйф Сарайидың «Гүлстан» шығармасының тәрбиелік мәні 46
Елеусов Б.А., Жармагамбетов Е.Е. Әбу Насыр Әл-Фарабидің діни ілімі және оның маңызы....49
Белгібаев Д.Т. Отандық ойшылдарының рухани танымындағы құқық мәселесі 52
Ахметжанов Д.Ғ. Ұлы Жібек жолы бойындағы мәдени орталықтар....55
Ашимова Д.И., Жакупова Г.А. Ұлттық бірегейлікті сақтау ұлт дамуының дара жолы....62

Құқық қорғау, әскери іс және қауіпсіздік
Юриспруденция, военное дело и безопасность
Law enforcement, military and security

Жабақ Ж. Әлеуметтік мемлекет пен құқықтық мемлекеттің арақатынасы 63
Самарина Р., Мұнатбек Қ. Жер қойнауын пайдаланудын құқықтық реттеу проблемалары....73
Кашаев А.Е. История правового регулирования возмещения ущерба, причиненного окружающей среде 76
Жангушукова А.З., Жуниспаева А.Б. Жылжымалы және жылжымайтын объектілерді тану үшін көрсетудің тергеу әрекетінің ерекшелігі....79
Конысбекова М.Р. Қылмыстық іс жүргізуге қатысушылардың қауіпсіздігін қамтамасыз ететін нормативтік-құқықтық актілерді жетілдіру....83
Жакупова Г.А., Бейсенова С.Н. Қазақстанда азаматтық қоғам мен құқықтық мемлекет қалыптастырудың ерекшеліктері....86
Байжанова К.У., Нурмаханова Ж.М., Рыскулбекова Б.Р. Общая характеристика конституционных принципов правосудия 91
Баженова М.Д. Қылмыс ұғымының заңдық анықтамасы 94
Ерекешев Т.Б., Абдукадирова С.А. Превенция пыток в учреждениях уголовно-исполнительной системы 97
Еленғайып Ж.М., Ерболов Ә.А. Мемлекеттік қаржылық бақылаудың құқықтық реттеу жолдары . 100
Кудербеков А., Сулейменов Ж. Некоторые вопросы международно-правового регулирования трудовых отношений 104
Мусабекова И.Т., Жарылқасын С.Б. Экономикалық саладағы мемлекеттік функцияларды іске асыру және Қазақстан Республикасындағы құқық қорғау органдарының қызметі 107
Ким В.А., Ахмет Ғ.Б. Экологические проблемы РК и пути их решения.... 110

Балғабай Б.Н., Кокешбаева М.Р. Сайлау түрлері және жүйесі 113
Тайшықов Ж.Х., Жемпиисов Н.Ш. Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесіндегі прокуратура органдары 117

Жаратылыстану ғылымдары
Естественные науки
Natural science

Nurbakyt G. Correspondence of the erez-rosen and the hartle-thorne metrics 122
Dzhunushaliev V.Dzh., Serikbolova A.A. Millennium problem of mass gap for monopole created by sea quarks 127
Түгелбай С.Б. AgCl / Ag_3PO_4 нанокомпозиттерін синтездеу және олардың фотокаталитикалық белсенділігін зерттеу 131
Асанов А., Мамешова С.А., Сатова Ғ.Ә. Функционал топтарының иондanушы қабілетімен ерекшеленуші суда еритін полимерлердің кейбір қасиеттері 133
Калиманова Д.Ж., Галимова Н.Ж. Химия сабағында оқушылардың білімі мен білігін тексерудің тиімді әдістері 137
Дүйсен А.Ғ. Международная инфраструктура сотрудничества Республики Казахстан и Российской Федерации в сфере поставок эноргоносителей 140
Ажиров Н.А., Сарсенова И.Б. Қазақстан Республикасындағы халықтың әлеуметтік-демографиялық жағдайын талдау 145

Әлеуметтік ғылымдар және экономика
Социальные науки и экономика
Social Sciences and Economics

Рахимжанова К.К. Проблемалық несиелерді басқару жүйесін құру тәсілдемелері 150
Садвакасова А.С. Современное состояние денежной системы Республика Казахстан 154
Жумагалиева Б.З., Ануарбекова Г.А., Балмаганбетова А.А. Кәсіпкерлікті басқару жүйесі 156
Gumarova N. Applying human resource management practices at the international level: challenges and opportunities 159
Каирканов А.С. Цифровая трансформация кредитных и не кредитных продуктов в банковском секторе Республики Казахстан 165
Рысханова А.А. Инновациялық қызмет аймақтық дамудың негізі ретінде 168
Каирканов А.С. Кредитоспособность БВУ в период кризиса 2020 года 172
Абдыкаримова М.М., Корабаева А.Д. Қазақстанның коммерциялық банктерінде қолма-қолсыз есеп айырысудың дамуына талдау 175
Жумагалиева Б.З., Байхадамова Ж.Е., Беркимбаев А.Ш. Алгоритмы управления запасами оптово-посреднических организаций как самоорганизующейся системы на стратегическом, тактическом и оперативном уровнях на примере ТОО «Эмити Интернэшнл» 179
Сыдықанов Т.Б. Қазақстан Республикасында несиелендіруді ұйымдастыру: жағдайын қалыптастыру 185
Алимбаева А.Ж. Развитие банковской системы Казахстана в современных условиях 187
Джантелова Г.С., Адилбекова Д.К. Пандемияның Қазақстан экономикасына әсері 189
Жумагалиева Б.З., Кужантаева А.З., Ануарбекова Г.А. Эффективность управлениями рисками в инвестиционной деятельности предприятия 191
Жумагалиева Б.З., Байхадамова Ж.Е., Беркимбаев А.Ш. Особенности товарных запасов как объекта управления 194
Абылкас М.Т. Женщина – символ социальной устойчивости и сблансированной политики 197

Өнертану ғылымдары
Искусствоведческие науки
Branches of art criticism

Сандыбай М.Ә. Анимация өнерінің пайда болуы және қалыптасуы.......... 202
Есентаев Е. Коммерциялық кинодағы продюсердің атқаратын қызметі.......... 207
Аскарова Б.Б. Принципы применения режиссерских навыков в педагогике.......... 210
Дунгешов М. Қазақ актерлік өнеріндегі таптаурынның сипаты.......... 216
Айдар А.М., Кабиева Т.Қ. Қазақстан телевизиясының қазіргі жағдайы.......... 220
Төребай Ш.Б. Н. Туребаев фильмдеріндегі «Кішкентай адам» сипаты.......... 222

Қызмет көрсету салалары
Сферы услуг
Service sector

Жумекенова Д.Е., Айболова А.К. Қазақстандағы қонақ үй индустриясының қазіргі таңдағы даму үрдісі.......... 228

Техникалық ғылымдар және технологиялар
Технические науки и отрасль технологии
Technical Sciences and technologies of the industry

Исахов А.А., Тонг Янг, Байтуреева А.Р. Моделирование распространения выбросов продуктов сгорания угольных электростанций в атмосферу при континентальных климатических условиях.......... 232
Medetbek Zh., Karaman G.R., Beketova A.K., Bagitova K. Detection of texts that contain elements of extremism in social systems using machine learning methods.......... 243
Өмірзақова Ф.Н. Экономикалық-математикалық модельдеу.......... 248
Каманов Т.Т., Муталляпова Ш.Е. Блокчейн технология в рамках программы «Цифровой Казахстан» 251
Тогжанова К.О., Молдабеков Б. Қашықтықтан жол жүру белгілерін танитын бағдарламаны жасау тәсілдері.......... 253
Yassynzhan Sh. Blockchain in education: how to manage student credits of higher education through the blockchain?.......... 257
Amangeldin M.S., Mutallyapova Sh.E., Bekkhozhin S.A. Information systems and technologies, their state in the Republic of Kazakhstan.......... 261
Almuratova N., Dauletchin S. Simulation of a control system with a combined control channel.......... 264
Дауенова Г.О. Металлтану пәнінің маңызы.......... 268
Таңжарықов П.Ә., Амангелдиева Г.Б., Тасқара Ш.Д. Мұнай жабдықтарының коррозиялық зақымдануын ингибиторлар арқылы төмендету.......... 270
Умбетов Б.Х., Душаева Т.К., Изтелеуова Г.С., Алиев А.М. Исследование способа использования энергии возобовляемого источника.......... 275

Ауыл шаруашылығы
Сельскохозяйственные науки
Agricultural science

Исабай Г.Ж., Самбетбаев А.А. Биологическо-хозяйственные особенности коров голштинской породы в условиях Талгарского района.......... 278
Долдашева Г.К. Етті-майлы бағыттағы қой тұқымы қозыларының өсуі.......... 280
Рахимжанова Д.Т., Татаев А.А. К вопросу о рынке ветеринарных препаратов.......... 283

Педагогика және білім беру
Педагогика и образование
Field of pedagogy and education

Асқанбаева А.О., Мұханбетқалиева Г.Р., Хасанова А.Д. Бастауыш мектептегі ағылшын тілі сабағында тыңдаудың қиындықтары және оларды жеңу тәсілдері 288
Еликбаева К.М., Ержаханова Р.Б. Инновационные подходы в методике преподавания иностранных языков: применение мнемотехники для ускорения запоминания иностранных слов........ 292
Сәдуақасқызы К., Тапалова А. Бағалаудың жаңа түрлері – білім алушылардың құзырлылықтарын қалыптастыру құралы 294
Бимуханбетова Б.Е. Білім беру мазмұнын жаңарту жағдайында бастауыш мектепте білім беру үрдісін ұйымдастыру ерекшеліктері 298
Аймульдина А. Использование технологии критериального оценивания на уроках английского языка 301
Нияз Б. Білім беруде аралас оқыту технологиясын пайдаланудың артықшылықтары 306
Исабекова А.К. Әдебиеттік оқу сабақтарында сыни тұрғысынан ойлау стратегияларын қолданудың тиімділігі 308
Леонова А.И., Жубайкулова Д.Ж. Теоретические основы формирования лексической компетенции на уроках английского языка........ 311
Сағидоллаев Б.Қ. Шет тілін оқытудағы коммуникативтік және коммуникативті-когнитивті тәсіл 314
Жумабек Г.Т., Коптлеуова К.Б. Онлайн-платформа для изучения языков Duolingo с разных точек зрения 316
Ержаханова Р.Б. Модульдік оқыту технологиясын еуропалық біліктілік стандартына сәйкес шет тілі сабағында қолдану 317
Акбалина А.Н. Проблема обучения лексике английского языка в средней школе 319
Аманбаева М.Б., Қырғызбай Н. Биолог студенттердің оқу үдерісін ұйымдастыруда ақпараттық коммуникациялық технологияларды пайдалану мүмкіндіктерінің теориялық негіздері 322
Катकेнова Г.Ю., Суюнова Г.С. Применение материалов урбанистики во внеурочной деятельности 327
Туксанбаев А., Бурибаев Д.Е. Мұғалімнің іс-әрекетіне мектеп директорының басқару стилінің ықпалы 330
Сакауова С., Суюнова Г.С. Современные формы внеклассной формы по русскому языку........ 332
Расола А., Кунанбаева М.Ш. Мектеп жасына дейінгі балаларды адамгершілікке тәрбиелеудің әдістері, проблемалары және қазіргі заманғы тәсілдері........ 338
Каримжанова А.Е., Омарова В.К. Разработка тестовых заданий на основе концепции структуры содержания образования 341
Окапова А.М. Система работы учителя по изучению морфологии в школе........ 345
Ташибаева К.Е. Формирование профессиональных компетенций у студентов колледжей 349
Сафаргалиева Г.Н., Исниязов Е.Қ. Аралас жекпе-жекте арнайы дене қасиеттерін дамыту әдістері мен құралдарын таңдау мәселесі........ 351
Жумекенова Д.Е., Сарсенов Ж.Б. Футболшылардың қалыпқа келу бағытындағы өзіндік жаттығулар жүйесі 355
Жумекенова Д.Е., Жанабай А.Д. Футболшылардың физикалық қасиеттерін дамытуда қолданылатын айналмалы жаттығу кешендерінің ерекшеліктері........ 359
Құрмашова А.С., Кудайбергенова А.Ж. Клиникалық психологиядағы психосоматикалық бағыттың ерекшеліктері........ 363
Сапарова А.С., Жумабаева З.Е. The main problems of left-handed preschool children 365
Порохня М.В. Использование иллюстрационных материалов на примере рекламы г. Павлодара при изучении пунктуации в школе 371
Махмутов А.Э., Мазитова Д.Е. Жасөспірім шақтағы мазасыздықтың псхологиялық сипаттамысы және жас динамикасы........ 374
Iskakova M.A., Nurzhanova T.T. The impact of a parent's divorce on an adolescence personality........ 377

Scientific publication

Proceedings of the international scientific and practical conference
«The scientific potential of contemporary youth»

14-15 May 2020
Nur-Sultan, Kazakhstan

Responsible editor – A. Amangeldiyev
Technical editor – B. Kosdauletov

Signed to the press on 15.05.2020.
Circulation of 100 copies. 60X90/8 format
Offset paper font «Times New Roman»
Order no. 15186

Published in the printing house of the «Bilim Innovations Group» center
Uly Dala avenue 38/494, Nur-Sultan city, Republic of Kazakhstan, 010000
Phone: +77074929322; e-mail: info@kazconf.com